CEMİL KOÇAK

Türkiye'de Millî Şef Dönemi

(1938-1945)

Dönemin iç ve dış politikası üzerine bir araştırma

CİLT 2

iletişim

CEMİL KOÇAK 1956'da İzmir'de doğdu. Orta öğrenimini İzmir'de tamamladıktan sonra, 1978'de SBF Basın-Yayın Yüksek Okulu'ndan mezun oldu. SBF'de yüksek-lisans ve doktora eğitimine devâm etti (1978-1980). Âfet İnan Târih Araştırmaları Ödülü'nü kazanan (1990) *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)* yazarın doktora tezidir (1985). Kamu Yönetimi ve Siyâset Bilimi Doktorasından sonra, 1991 yılında Siyâsal ve Sosyal Bilimler Doçenti oldu. *Abdülhamid'in Mirası (1990)* ve Sedat Simâvi Vakfı Sosyal Bilimler Ödülü'nü kazanan (1991) *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)* (1991) adlı araştırmaları yayınlandı. Makâleleri ve kitap tanıtma yazıları, başta *Târih ve Toplum* ve *Toplumsal Târih* olmak üzere, çeşitli dergilerde yayınlandı. Samet Ağaoğlu'nun *Siyâsî Günlük (Demokrat Parti'nin Kuruluşu)* adını taşıyan günlüğünü (1992) ve Haldun Derin'in *Çankaya Özel Kalemini Anımsarken (1933-1951)* adlı anılarını (1995) yayına hazırladı. Sabancı Üniversitesi tarafından 1998 yılında yayınlanan *Birinci Meclis* adlı kitabın da Editörlüğünü yaptı. 1984-1999 yılları arasında TÜBİTAK'ta çalışan yazar, hâlen Sabancı Üniversitesi Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak, yakın dönem siyâsî târihimiz ile ilgili araştırmalarını sürdürmektedir.

Yurt Yayınları (1 baskı), Ankara, 1986

İletişim Yayınları 360 • Araştırma-İnceleme Dizisi 55
ISBN-13: 978-975-470-544-7 • ISBN-13: 978-975-470-531-7 (Tk. No.)
© 1996 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 1996, İstanbul
2. BASKI 2003, İstanbul
3. BASKI 2007, İstanbul

KAPAK Ümit Kıvanç
DİZGİ Cemil Koçak
UYGULAMA Suat Aysu
DÜZELTİ Cemil Koçak
BASKI ve CİLT Sena Ofset

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

İÇİNDEKİLER

V. BÖLÜM
Milli Şef dönemi: Refik Saydam Hükümeti 13

1) **REFİK SAYDAM HÜKÛMETİ'NİN KURULUŞU** 13

2) **İNÖNÜ'NÜN (MART 1939) İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ KONUŞMASI: DEMOKRASİ MÜJDESİ (Mİ ?)** 21

ARA EK V: İSMET İNÖNÜ'NÜN (MART 1939) İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ KONUŞMASI 23

3) **TBMM (1939) GENEL SEÇİMİ** 30

Genel Seçim ve İnönü'nün Siyâsal Dâvâları: İş Bankası'nda Tasfiye 40

Genel Seçim ve İnönü'nün Barış Politikası 41

4) **YENİ MECLİS VE YENİ HÜKÛMET** 46

5) **KURULTAY ÖNCESİNDE ÖNEMLİ SİYÂSAL GELİŞMELER: ATATÜRK TARTIŞMASININ BAŞLANGICI VE SONU** 48

6) **GEÇMİŞ DÖNEMLE BİR HESAPLAŞMA: DENİZBANK'IN TASFİYESİ** 52

7) **CUMHURİYET HALK PARTİSİ BÜYÜK KURULTAYI** 53

Yeni Nizamnâme ve Yeni Nizamnâme Üzerinde Görüşme ve Tartışmalar 59

Müstakil Grup 72

Yeni Program ve
Yeni Program Üzerinde Görüşme ve Tartışmalar 82

8) KURULTAY SONRASINDA ÖNEMLİ SİYÂSAL GELİŞMELER 90

Cumhuriyet Halk Partisi'nde
Önemli Siyâsal Gelişmeler 90

Parti Yönetimine Atamalar 90

Cumhuriyet Halk Partisi'nin
Devlet ve Hükûmet ile İlişkilerinin
Yeniden Düzenlenmesi Yolunda Yeni Bir Girişim 91

Parti Müfettişliği 94

Halkevleri ve Halk Odaları ile İlgili Girişimler 104

Ara Seçim ve İnönü'nün Barış Politikası:
Rauf Orbay'ın Mebus Adaylığı Dolayısıyla
İstiklâl Mahkemeleri Kararlarının Meşrûluğu
Sorunu ve Tartışması 106

Cumhuriyet Halk Partisi İçinde Siyâsî Mücâdele ve
Tartışma (Mümkün müydü?) 110

9) KÖY ENSTİTÜLERİ 115

10) MİLLÎ ŞEF DÖNEMİNDE
TBMM'DE BİR TARTIŞMA ÖRNEĞİ:
REFAH OLAYI 126

11) YÖNETİM VE BASIN 134

VI. BÖLÜM
Savaşın son döneminde
Türk dış politikası (1943-1945) 141

1) MÜTTEFİK ZAFERLERİNİN ETKİLERİ VE SONUÇLARI 141
Müttefiklerin Türkiye'yi Savaşa Sokma Çabaları 141
Müttefik Konferansları ve Türkiye 168

2) ALMANYA'NIN TÜRKİYE'NİN TARAFSIZLIĞININ
KORUNMASI YÖNÜNDEKİ ÇABA VE FAALİYETLERİ 198

Siyâsî İlişkiler ve Antlaşmalar 198
İktisâdî İlişkiler ve Antlaşmalar 208
Almanya ve Türancı Akım (II) 210

3) BATI İTTİFÂKINDA TÜRKİYE'NİN YALNIZLIĞI: BATI İLE İLİŞKİLERİN BOZULMASI 231

4) TÜRKİYE'NİN BATI İLE YENİDEN YAKINLAŞMA ÇABALARI 236
1944 Yılı Başlarında Türk-Alman ilişkileri 236
Mareşal Fevzi Çakmak'ın Genelkurmay Başkanlığı'ndan Ayrılışı 237
Almanya'ya Krom Sevkiyâtının Durdurulması 238
Hâriciye Vekili Nûman Menemencioğlu'nun İstifâsı 245
Almanya İle İlişkilerin Kesilmesi 256
Türk-Sovyet İlişkilerinin Düzeltilmesi Yolunda Girişimler 269
Almanya'ya Savaş İlânı 271

VII. BÖLÜM
Millî Şef dönemi: Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti 275

1) ŞÜKRÜ SARAÇOĞLU HÜKÛMETİ'NİN KURULUŞU 275

2) TBMM (1943) GENEL SEÇİMİ 285
Mebus Seçimi Kânunu 285
1943 Genel Seçimi 288

3) YENİ MECLİS VE YENİ HÜKÛMET 298
Cumhuriyet Halk Partisi Müstakil Grubu'na Yeni Atamalar 299
Hükûmette Değişiklikler 300

4) CUMHURİYET HALK PARTİSİ ALTINCI BÜYÜK KURULTAYI 301
Cumhuriyet Halk Partisi Müstakil Grubu Raporu ve Müstakil Grup Hakkında Görüş ve Tartışmalar 309

ARA EK VI: Cumhuriyet Halk Partisi
Altıncı Büyük Kurultayı'na Sunulan
CHP Müstakil Grubu Raporu **311**

Yeni Nizamnâme ve
Yeni Nizamnâme Üzerinde Görüşme ve Tartışmalar **319**

Yeni Program ve
Yeni Program Üzerinde Görüşme ve Tartışmalar **322**

ARA EK VII: Cumhuriyet Halk Partisi Üyesi Olmanın
Siyâsî Anlamı ve Önemi Üzerine:
CHP ve Parti Üyeliği **330**

5) SAVAŞIN SON DÖNEMİNDE ÖNEMLİ SİYÂSAL GELİŞMELER (1943 YAZI-1944 YILI SONU) **339**

VII. BÖLÜM
Millî Şef döneminin iktisâdî politikaları **365**

1) MİLLÎLEŞTİRMELER VE DEVLETLEŞTİRMELER **365**

2) SAVAŞ VE EKONOMİ **367**

3) MİLLÎ KORUNMA KÂNUNU **371**

Hazırlık Dönemi **371**

Millî Korunma Kânunu **373**

Millî Korunma Kânunu Tasarısı Hakkında
TBMM'de Yapılan Görüşmeler ve Tartışmalar **379**

Millî Korunma Kânunu'nda Yapılan Değişiklikler **383**

Refik Saydam Hükûmeti Döneminde
Millî Korunma Kânunu'nda Yapılan Değişiklikler **383**

Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti Döneminde
Millî Korunma Kânunu'nda Yapılan Değişiklikler **386**

Millî Korunma Kânunu'nun Uygulanması **388**

Refik Saydam Hükûmeti Döneminde
Millî Korunma Kânunu'nun Uygulanması **388**

Bâzı Ürünlere Değeri Ödenmek Sûretiyle
Devletçe El Konulmasına İlişkin Kararlar **389**

Fiyat Murâkabe Komisyonları **390**
Narh Uygulamaları **391**
İâşe Müsteşarlığı **391**
İâşe Müdürlükleri ve İâşe Heyetleri **392**
Halk Dağıtma Birlikleri **393**
Petrol Ofisi **394**
Ticâret Ofisi **394**
Toprak Mahsûlleri Ofisi **395**
Ücretli İş yükümlülüğüne İlişkin Kararlar **395**
Özel İşyerlerinde Fazla Mesâîye İlişkin Kararlar **396**
Kamu Kuruluşlarında Fazla Mesâîye İlişkin Kararlar **397**
Millî Korunma Kânunu'nun Uygulanması ve İşçiler ve Köylüler **398**
Özel Girişime Âid Kuruluşlarda Bulunan Üretim Araçlarına Değeri Ödenmek Sûretiyle Devletçe El Konulmasına İlişkin Kararlar **406**
Özel Girişime Sağlanan Devlet Desteklerine İlişkin Kararlar **407**
Üretim, Tüketim, Dağıtım ve Stoklamaya İlişkin Kararlar **407**
Karne Uygulaması **409**
Kirâların Artırılmamasına İlişkin Karar **411**
Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti Döneminde Millî Korunma Kânunu'nun Uygulanması **411**
Bâzı Ürünlere Değeri Ödenmek Sûretiyle Devletçe El Konulmasına İlişkin Kararlar **419**
Ücretli İş yükümlülüğüne İlişkin Kararlar **419**
Özel İşyerlerinde ve Kamu Kuruluşlarında Fazla Mesâîye İlişkin Kararlar **419**
Özel Girişime Âid Kuruluşlarda Bulunan Üretim Araçlarına Değeri Ödenmek Sûretiyle Devletçe El Konulmasına İlişkin Kararlar **420**
Üretim, Tüketim, Dağıtım ve Stoklamaya İlişkin Kararlar **421**
Bir Karşılaştırma **423**
Millî Korunma Kânunu'nun Uygulanmasının Sonuçları **424**

Refik Saydam Hükûmeti Döneminde
Millî Korunma Kânunu'nun Uygulanmasının Sonuçları **424**

Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti Döneminde
Millî Korunma Kânunu'nun Uygulanmasının Sonuçları **432**

4) EKONOMİK VE SOSYAL SORUNLAR KARŞISINDA YÖNETİM, TBMM VE BASIN **443**

Refik Saydam Hükûmeti Döneminde Ekonomik ve Sosyal Sorunlar Karşısında Yönetim, TBMM ve Basın **443**

Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti Döneminde Ekonomik ve Sosyal Sorunlar Karşısında Yönetim, TBMM ve Basın **456**

5) VARLIK VERGİSİ KÂNUNU **475**

Hazırlık Dönemi **475**

Varlık Vergisi Kânunu **481**

Varlık Vergisi Kânunu'nun Uygulanması **487**

Varlık Vergisi Kânunu Hakkında Bir Değerlendirme **506**

Varlık Vergisi Kânunu'nun Tasfiyesi **515**

6) TOPRAK MAHSÛLLERİ VERGİSİ KÂNUNU **519**

Toprak Mahsûlleri Vergisi Kânunu Hakkında Bir Değerlendirme **525**

7) SAVAŞ YILLARININ SONUNDA YÖNETİMİN DEVLETÇİLİK ANLAYIŞI VE UYGULAMALARI **526**

Ticâret ve Sanâyi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticâret Borsaları Kânunu **527**

Bir Devletçilik Tartışması: Şirketi Hayriye'nin Devletleştirilmesi **530**

Savaş Sonrası Plânlama Çalışmaları **536**

8) SAVAŞ YILLARINDA İZLENEN İKTİSÂDÎ POLİTİKALARIN ETKİLERİ VE SONUÇLARI **537**

9) SAVAŞ YILLARINDA İZLENEN İKTİSÂDÎ POLİTİKALARIN SİYÂSAL ETKİLERİ VE SONUÇLARI **540**

IX. BÖLÜM
Millî Şef döneminin sonuna doğru: 1945 yılında dünyâ ve Türkiye **545**
Dış Politika Faktörü **560**
İç Politika Faktörü **562**

SONUÇ **565**
Dış Politika **570**
İç Politika **577**
ÜÇÜNCÜ BASIM İÇİN SONSÖZ **583**
KAYNAKÇA **591**
DİZİN **629**

V. BÖLÜM

Millî Şef dönemi: Refik Saydam Hükûmeti

1) REFİK SAYDAM HÜKÛMETİ'NİN KURULUŞU

CHP Parti Divânı'nın TBMM seçiminin yenilenmesine karar verdiği ve Celâl Bayar Hükûmeti'nin istifâ ettiği 25 Ocak günü, Bayar Hükûmeti'nde Dâhiliye Vekili ve CHP Genel Sekreteri olan Refik Saydam, yeni hükûmeti kurmakla görevlendirilir.[1]

Parti Divânı karârı, aynı gün, CHP Meclis Grubu Umûmî Heyeti toplantısında da ittifakla onaylanır.[2]

Bayar Hükûmeti'nin istifâ ettiği gün Saydam Hükûmeti de açıklanır:

Adliye Vekili	: Tevfik Fikret Sılay
Millî Müdâfaa Vekili	: Nâci Tınaz
Dâhiliye Vekili	: Fâik Öztrak
Hâriciye Vekili	: Şükrü Saraçoğlu
Mâliye Vekili	: Fuat Ağralı
Nâfia Vekili	: Ali Çetinkaya
Maarif Vekili	: Hasan Âli Yücel
İktisat Vekili	: Hüsnü Çakır
Sıhhat ve İçtimâî Muavenet Vekili	: Hulûsi Alataş

1 **Ulus**, (26.1.1939).

2 **Cumhuriyet**, (26.1.1939).

Gümrük ve İnhisarlar Vekili	: Ali Râna Tarhan
Ziraat Vekili	: Muhlis Erkmen

Hükûmetteki bu değişiklikten sonra da, eski hükûmet üyelerinin yerlerini büyük ölçüde korudukları görülüyordu.

Tek değişiklik, Başvekil Refik Saydam'dan boşalan Dâhiliye Vekâleti'ne Fâik Öztrak'ın ve Ziraat Vekâleti'ne de Fâik Kurdoğlu'nun yerine Muhlis Erkmen'in getirilmiş olmasıydı.

Hükûmetin hemen hemen aynı isimlerden oluşması, asıl değişikliğin Bayar isminde odaklaştığını bâriz bir şekilde gösteriyordu.

Bayar'ın yerine atanan yeni Başvekilin Refik Saydam olması da sürpriz değildi. Saydam'ın, siyâsî gelişmeler tamâmen İnönü'nün aleyhine döndüğü zamanda dahi, İnönü'nün en yakınında bulunması, ona bu mevkii, siyâsî bir mükâfat olarak sunuyordu.

Diğer yandan, Bayar'ın ilk hükûmeti ile yeni hükûmet karşılaştırıldığında, Saydam Hükûmeti'nde, Atatürk döneminde hükûmette yer alan onbir Vekilden (Bayar hâriç tutulursa) beşinin yer almadığı hemen fark ediliyordu.

Hükûmet değişikliği basında benzer yorumlarla değerlendirilir.

Ahmet Ağaoğlu, Tan gazetesinde, "Dr. Refik Saydam Kabinesi" adlı makâlesinde, son siyâsî gelişmelerle hükûmet değişikliği arasındaki yakın bağa dikkat çekiyor ve şöyle yazıyordu:

> "Doğrusu ki, bir müddetten beri efkârı umûmîye, bu tebeddülü, sanki duymuş gibi, beklemekteydi.
>
> Vekâletlerdeki kararsızlıklar, sık sık değişmeler, muhtelif şâyialar, bu kablel vûkû duyguyu, ara sıra yapılan resmî ve nim resmî tekziblere rağmen, doğurup beslemekteydi.
>
> Hakikatte, Atatürk'ün vefâtından sonra, Celâl Bayar'ın Başvekâlet zamânı bir intikâl devresi idi.
>
> Bu devrin, her intikâl devresi gibi, tezebzüb içinde geçmesi pek tabiîydi.
>
> Güç hâlinde bulunanların müstakar kararlar vermesi imkânsızdır.
>
> Onun içindir ki, efkârı umûmîye, bir intikâl devrinin uzun devâm edemeyeceğini kestirmek intiyarda idi.
>
> Nitekim o an geldi.
>
> Bu sûretle, vâkıâyı istikrâra doğru mühim ve esaslı bir hâtre diye telâkki edersek, yanılmış olmayız. (...)
>
> Bu memleket, artık hergün bir sürpriz karşısında kalmamalıdır!

> Dün Ekrem König'in rezâleti, bugün, ne bileyim, İmpeks rezâleti! (...) Herkesten günahlarının hesâbı sorulmalıdır ve kimse yapmış olduğu ile kalmamalıdır."[3]

Yunus Nâdi ise, "Olsa olsa, Meclis seçiminin yenilenmesi karârı dolayısıyla, 'Yeni Vaziyet, Yeni Adam!' denilebilir" şeklinde yazıyordu.[4]

Yunus Nâdi, Ahmet Ağaoğlu'nun Tan gazetesinde yayınlanan, geçmiş dönemden hesap sorulmasını isteyen sert üslûplu ve yukarıda sözünü ettiğim makâlesini ise, şöyle yanıtlıyor ve eleştiriyordu:

> "Teşekkürle karşılanacak çok güzel bir telâkkidir ki, yeni Başbakanımız, bir gazete başmuharririnin evvelki günkü yazısında, sanki bu suçlardan yakın bir devrin mahsûsâtından imişcesine bahsederek, yeni hükûmetten artık bu türlü fenâ hareketlere nihâyet vermeyi istemesini, bu işlerin hakikî mâhiyet ve hudûdunu geçen beğenilmez bir tarz olarak görmüş ve bu tür demagojilerin zarârına herkesin dikkatini çekmiştir."[5]

Saydam Hükûmeti'nin kuruluşundan hemen sonra, İnönü, o zamâna dek ikâmet ettiği köşkünden (Pembe Köşk'ten) ayrılacak ve Çankaya'daki Cumhurbaşkanlığı Köşkü'ne (Çankaya Köşkü'ne) taşınacaktır.[6] Bu taşınmayı, belki de, siyâsî otoritenin ve gücün tamâmen İnönü'de toplandığının sembolik, ama aynı zamanda da resmî bir görünümü olarak değerlendirmek mümkündür.

Başvekil Saydam ise, bu sırada basında çıkan bâzı söylentileri yalanlamakla meşgûldü:

> "Kulaklarımıza gelen bâzı haberler var: Eski alfabeye dönülecekmiş... Mekteplerde din tedrisâtı yapılacakmış... Kadınlar işten çıkarılacakmış..."[7]

Kurulduğunun ertesi günü Saydam Hükûmeti'nin ilk önemli

---

3 **Tan**, (26.1.1939).

4 Yunus Nâdi, "Yeni Hükûmet", **Cumhuriyet**, (26.1.1939).

5 **Cumhuriyet**, (28.1.1939).

6 **Tan**, (27.1.1939).

7 **Tan**, (27.1.1939).

siyâsî karârı, CHP ile devlet/hükûmet arasındaki ilişkileri yeniden düzenlemek yönünde olur.

1936 yılında CHP ile hükûmet ve devlet fiilen ve hukûken birleştirilmiş ve 15 Haziran 1936 târihinde Recep Peker, Atatürk'ün isteği ile, CHP Umûmî Kâtipliği görevinden ayrılmıştı.

18 Haziran'da Başvekil ve CHP Genel Başkan Vekili İsmet İnönü, CHP örgütüne yayınladığı genelgede, yeni değişiklikleri şöyle açıklamıştı:

> "Cumhuriyet Halk Partisi'nin memleketin siyâsî ve içtimâî hayâtında güttüğü yüksek maksatların tahakkukunu kolaylaştırmak ve partinin inkişâfını artırmak ve hızlandırmak için, bundan sonra parti faaliyeti ile hükûmet idâresi arasında daha sıkı bir yakınlık ve daha ameli bir berâberlik temin edilmesine Genbaşkur'ca [Genel Başkanlık Kurulu'nca] karar verilmiştir.
>
> Bu maksatla:
>
> 1) Dâhiliye Vekili Genyönkurul [Genel Yönetim Kurulu] üyeliğine alınmış ve kendisine partinin Genel Sekreterlik vazifesi verilmiştir.
>
> 2) Bütün vilâyetlerde, vilâyet parti başkanlığına, vilâyetin Vâlisi memur edilmiştir.
>
> 3) Umûmî Müfettişler, mıntıkaları dâhilinde bütün devlet işlerinin olduğu gibi, parti faaliyet ve teşkilâtının da yüksek murâkıp ve müfettişleridir.
>
> 4) Vilâyetlerde, İlyönkurul'ca [İl Yönetim Kurulu'nca] intihap edilmiş bulunan başkanlar, üye durumunu almış ve mensup veyâ mahallince müntehap mebus başkanların, başkanlık vazifeleri hitam bulmuştur.
>
> 5) Bu beyannâmenin icâblarını, parti Genel Sekreteri olmuş Dâhiliye Vekili tâkip ve tanzim edecektir.
>
> 6) Yukarıdaki maddeler, bütün parti teşkilâtına, vilâyetlere ve Umûmî Müfettişlere tebliğ olunmuştur."[8]

Aynı gün, CHP Genel Sekreterliği'ne, Recep Peker'in yerine, Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya getirilmişti.

Bu dönüşüm ile CHP, devlet aygıtı içinde tamâmen eriyor ve partinin, zâten o zamâna kadar da bir hayli kuşku götürür bağımsız varlığı ve örgütü, resmen, fiilen ve hukûken ortadan kaldırılıyordu.

Devlet aygıtı, devlet bürokrasisi, CHP'yi teslim alıyor ve devlet

---

8 Giritlioğlu, **age**, s. 113-114.

katındaki üst düzey yönetici ve bürokratlara, aynı zamanda, CHP'yi düzenleme ve yönetme görevi de veriliyordu.

Hilmi Uran, anılarında, bu birleşmeyi şöyle yorumluyor:

> "Bu, zâten hükûmet reisi olarak çalışan ve dâimâ hükûmetin yürüyüşüne ayak uydurarak vazife gören partinin, artık zâhirî istiklâline de son vermek karârı idi.
>
> Bu itibarla, şüphe yok ki, iç bünyemizde hükûmetin, kendi partisinin varlığına bile tahammül edemeyerek, daha dar bir rejime gidişi idi. (...)
>
> Bu beyannâmenin en dikkate değer olan tarafı, 1930 senesinde, memleket idâresinde çeşitli partiler rejimi ile bir murâkabe sistemi tesisi tecrübe edilmiş iken, ondan altı sene sonra, hükûmet idâresinin, kendi parti murâkabesine bile tahammülsüzlük göstermekte oluşu ve bu tahammülsüzlüğü de, 'memleketin siyâsî ve içtimâî hayâtında güdülen yüksek maksatların tahakkuku' ve 'partinin inkişâfının hızlandırılması' gibi aslı olmadığı belli olan hedeflerle saklamaya çalışmakta bulunması idi. (...)
>
> Parti ve hükûmet berâberliği tesisiyle Vâlileri ve Umûmî Müfettişleri parti idâresiyle tavzif etme yolu, bizim idâre bünyemizde esaslı bir değişiklik yarattıktan başka, bu yeni durum, mer'iyette bulunan Memurin Kânunu ile de taarruz ediyordu.
>
> Çünkü Memurin Kânunu'nun dokuzuncu maddesi, gâyet sarih olarak, 'memurların siyâsî cemiyet ve kulüplere intisâbını' men etmekte ve bu hâl muhakeme edilerek sâbit olursa, memurların tardını mûcib olacağını söylemekte idi.
>
> Başvekil İnönü, yüksek hükûmet memurlarına parti vazifesi verirken, bu taarruzların da kaldırılması zarûretini merhum Atatürk'e hatırlatarak, Memurin Kânunu'nun dokuzuncu maddesinin tâdilini istemiş idi.
>
> Atatürk merhum, kendisini İzmit'te karşıladığımızda, bunu bize anlatmış ve meseleyi tetkik etmek üzere, Vâli ile benim ertesi gün Dolmabahçe Sarayı'nda kendisini görmemizi emretmişti. Biz, Vâli merhum Muhiddin Üstündağ ile birleşerek ertesi günü emredilen saatte Dolmabahçe Sarayı'na gittik ve berâberimizde götürdüğümüz Memurin Kânunu'nun dokuzuncu maddesini de merhuma gösterdik.
>
> Atatürk, maddeyi okudu ve biraz düşündükten sonra, 'Ben bu maddede değiştirilecek bir şey görmüyorum. Çünkü burada memurların siyâsî cemiyetlere girmemesinden maksat, onların benim partimden başka bir partiye intisap edememesi demektir. Bu bakımdan bu madde hattâ faydalıdır ve kat'iyen değiştirilmemelidir.' dedi.
>
> Madde de öylece kaldı idi."[9]

---

9 Uran, **age**, s. 295-298.

1936 yılındaki bu çok önemli dönüşüme aradan sâdece ikibuçuk yıl geçtikten sonra son veriliyor, CHP, hükûmet ve devlet aygıtından ayrılıyor ve bu yeni gelişme basında da haber olarak yer alıyordu:

> "Parti, hükûmet teşkilâtından ayrılıyor...
>
> Parti teşkilâtı, [1]936 [yılının] Haziran [ay]ında hükûmetle birleştirilmişti.
>
> Üç seneye yakın zaman zarfındaki tatbikâtın tetkiki için Erzurum mebusu Saffet Arıkan, Kütahya mebusu Recep Peker, Ankara mebusu Mümtaz Ökmen, Amasya mebusu Esat Uras ve Zonguldak mebusu Halil [Türkmen]'den müteşekkil komisyon kurulmuştu.
>
> İlk tetkiklerin verdiği netice olarak, CHP Genel Sekreterliği'nin ayrılmasına karar verilmiş ve bu karar, Tekirdağ mebusu Fâik Öztrak['ın] Dâhiliye Vekâleti'ne tâyin olunduğu bugün tatbik edilmiş ve Genel Sekreterlik Dr. Fikri Tuzer'e tevdii edilmiş bulunuyor."[10]

Böylece Başvekil Saydam CHP Genel Başkan Vekili olurken, yeni düzenleme ile aynı gün, 25 Ocak'ta, CHP Genel Sekreterliği'ne de Erzurum mebusu Dr. Ahmet Fikri Tuzer atanır.

Saydam ise, Başvekil olduğunda, 1925 yılından beri başkanlığını yaptığı Kızılay'daki görevinden istifâ ederek ayrılır.[11]

Yeni düzenleme ile İnönü, daha önceki siyâsal konuşmalarında açıkça ve önemle belirttiği gibi, CHP'nin yönetim içindeki işlevi ile ilgili olarak yeni bir girişimde bulunuyor ve böylece CHP'nin hükûmet ve devlet aygıtından ayrılarak, kendi başına bir varlık, örgüt hâline gelmesini sağlamaya çalışıyordu.

Hükûmet ve parti üzerindeki siyâsî otorite ve denetimini güçlendiren İnönü'nün, kısa bir zaman sonra, TBMM seçimini de yenileyeceği anlaşılıyordu.

Nitekim daha 24 Ocak'ta, TBMM seçiminin yenileneceğine ilişkin söylentilerin yoğunlaştığı yolunda bir haber Tan gazetesinde yayınlanır.[12]

Âsım Us, tam bu sırada, günlüğüne şunları yazıyordu:

---

10 **Cumhuriyet**, (26.1.1939); **Ulus**, (27.1.1939).

11 **Ulus**, (23.2.1939).

12 **Tan**, (24.1.1939).

"Yeni Meclis seçimi gelecek ilkteşrinde olacaktır.

Bu sûretle, o zamâna kadar memleketteki siyâsî cereyanların şekillenmesine imkân hâsıl olacaktır."[13]

Saydam Hükûmeti'nin kurulduğu gün, 25 Ocak'ta, CHP Parti Divânı toplanarak, TBMM seçiminin yenilenmesine karar verir.[14]

Saydam, 27 Ocak'ta, hükûmet programını okur:

"Kabinenin programı, şimdiye kadar olduğu gibi, mensup olduğumuz Cumhuriyet Halk Partisi'nin programını tahakkuk ettirmek gâyesine dayanmaktadır. (...)

Mâliyemizin ana prensibi[ni] (...) denk bütçe esâsı teşkil edecektir. (...)

Millî paramızın fiilî istikrârını korumak başlıca umdemizdir. (...)

Demiryolu inşaatı, Cumhuriyet devrinin çizdiği büyük program dâiresinde devâm ettirilecektir. Demiryollarımızın iktisâdî ve teknik esaslar dâhilinde inkişâfı için başlamış olan harekete kuvvetle devâm olunacaktır. (...)

Devletçilik prensibine dayanan mevzularda faaliyetimiz, ihtiyaçları, ehemmiyetlerine ve bu baptaki imkânlara göre, sıraya koyarak temin etmek ve devletin iktisâdî teşekküllerinin işlemlerini ve bunların üzerindeki kontrolleri, kuruluşlarındaki maksada cevap verecek şekilde ve şartların müsaadesi nispetinde tekemmül ettirmek yolunu tâkip edecektir."[15]

Hükûmet programı üzerindeki görüşmelerde söz alan Manisa mebusu Refik Şevket İnce, Atatürk'ün ölümünden sonra, ikibuçuk ay içinde, hükûmetin ikinci kez değiştiğine dikkat çekerek, "Bu vaziyet, düşman gözü ile, dost gözü ile, üzerinde tevakkuf edilecek bir mevzudur" şeklinde konuşur.

Ancak İnce, Vekillerdeki simâ değişikliğinin bir program değişikliği anlamına gelmediğini de belirterek, konuşmasına şöyle devâm eder:

"Bir defâ, siyâsî noktai nazardan, bugünkü hükûmete, aldığımız terbiyeî siyâsîyenin icâbı olarak, itimat vaziyetinde bulunduğumuzu söylemek lâzımdır.

---

13 Us, **age**, s. 331.

14 **Ulus**, (26.1.1939).

15 **TBMM ZC**, Devre: 5, İçtimâ: 4, Cilt: 29, 28. İnikat, (27.1.1939).

Biz bu kürsüden, falan ya da filan hükûmetin, o hükûmeti teşkil eden şu veyâ bu zevâtın ef'al-i icraatını bir tenkit demagojisiyle küflendirecek bir terbiyeî siyâsîye adamları değiliz.

Biz dostluğumuzu, dâimâ irşâd etmek sûretiyle, yürekten gelen kardeşlik duyguları tahtı tesirinde, arkadaşlarımıza yardım etmek sûretiyle, politikamızı ancak samimîyetimizin verdiği telkine tâbi olarak tecelli ettiririz ve kendi yükselmemize ve başkalarını aşağı indirmeye doğru vesile teşkil eden demagojik tezâhürlerin tecellisinden kendimizi mâsun bulunduracak vaziyetteyiz.

İşte Kemâlizm'in, demokrasi içinde, halkın işini halkla berâber görmek umdesini, diğer umdelerden tefrik eden fârik vasfı budur.

O hâlde, hiç şüphesiz, hiçbir zaman vârid olamayacaktır.

[Cumhuriyet] Halk Partisi denilen mevcûdiyet bu şekilde devâm edecek ve herhangi bir hükûmet, bidâyette, diğer partilerde olduğu gibi, bizden ademi itimat reyi almak felâketine uğramayacaktır."[16]

Refik Şevket İnce'nin bu konuşması, tek-parti döneminde, yürütme organı olan hükûmet karşısında, yasama organı TBMM'nin durumunu ve işlevini açıkça ortaya koymaktadır.

Diğer konuşmalardan sonra güven oylamasına geçilir ve Saydam Hükûmeti, toplantıda bulunan 341 üyenin ittifâkı ile, güvenoyu alır. Toplam 399 üyeden (bir üyelik hâlen boştur) 57 üye oylamada bulunmamıştır.[17]

Bu işlemden sonra, Hasan Saka, Hilmi Uran ve Ahmet Fikri Tüzer'in imzâlarını taşıyan bir önergeyle, CHP Meclis Grubu'nda da kabul edilen, TBMM seçiminin yenilenmesine ilişkin CHP Parti Divânı'nın önerisi oylanır ve kabul edilir. TBMM'nin altıncı dönemi, bu karar üzerine, aynı gün son kez toplanır ve yeni Meclisin 3 Nisan'da toplanmasını kararlaştırarak dağılır.[18]

16 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (27.1.1939).

17 **Ulus**, (28.1.1939).

18 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (27.1.1939).

2) İNÖNÜ'NÜN (MART 1939) İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ KONUŞMASI: "DEMOKRASİ MÜJDESİ" (Mİ?)

Tek-parti döneminden çok-partili siyâsal hayâta geçiş sürecinde (1945-1950) ve daha sonraki dönemlerde, Millî Şef dönemindeki bâzı açıklamaları ele alarak yorumlamak sûretiyle oluşturulmuş ve yerleşmiş bir görüş vardır.

Bu görüşe göre, İsmet İnönü, daha Cumhurbaşkanı seçildiği ilk zamanda, yeniden çok-partili siyâsal hayâta geçmeyi kararlaştırmış, hattâ bu alanda bâzı girişimlerde de bulunmuş, ancak çok kısa bir süre sonra patlak veren İkinci Dünyâ Savaşı nedeniyle, gerek içte herhangi bir bölünmeyi engellemek, gerekse dışta beliren bir saldırı tehdit ve tehlikesine karşı tek bir karar organı yaratabilmek endişe ve düşüncesiyle, bu karârını uygulamaya koymayı savaş sonuna ertelemişti.

Bu görüşü ya da yorumu temellendirmek için de, İnönü'nün İstanbul Üniversitesi konuşması, genellikle en önemli ve tek belge olarak değerlendirilir.[19]

Bu görüşe ya da yoruma karşı çıkanlar ise, İnönü'nün Millî Şef ve Değişmez Genel Başkan sıfatlarını İstanbul Üniversitesi konuşmasından sâdece üç ay önce benimsediğini vurgularlar ve bu yorumun, Millî Şef ve Değişmez Genel Başkan sıfatlarını açıklayamadığını belirtirler.

İnönü'nün bu sırada hükûmet, bürokrasi, parti ve Mecliste siyâsî denetim ve otorite kurma süreç ve girişimlerine de dikkat çekerek, zâten bu tür bir girişimin, bu genel eğilimle de çeliştiğini ve çatıştığını, ayrıca İnönü'nün İstanbul Üniversitesi'nde yaptığı konuşmadan da böyle bir yorum ya da anlam çıkarılamayacağını öne sürerler.[20]

Bu noktada, söz konusu iddiada önemli bir yer tutan saptamanın, yâni İsmet İnönü'nün, Cumhurbaşkanı olduktan sonra biz-

---

19 Metin Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 15-20; Rıfkı Sâlim Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş (1945-1950)**, s. 5-6.

20 Burçak, **age**, s. 5-25.

zat kendi girişimi ile ve CHP tarihinde ilk kez olmak üzere, CHP'de bir tüzük değişikliği sonucunda, Değişmez Genel Başkanlık kurumunu kurduğu yolundaki iddianın[21] daha önce de belirttiğim gibi,[22] kesinlikle doğru olmadığını bir kez daha vurgulamak isterim.

Hatırlanacağı gibi, CHP'de Değişmez Genel Başkanlık, 1927 yılında yapılan parti kongresinde Atatürk'ün Değişmez Genel Başkan seçilmesi ile kurulmuştu.

Bu anlamda İnönü'yü, CHP'nin Değişmez Genel Başkanlık geleneğini değiştirmemekle ve parti içi siyâsî sistemi olduğu gibi sürdürmekle eleştirmek mümkündür.

Ancak İnönü'yü, CHP'nin siyâsî geleneğini değiştirmek ve kendisi için ve kendisi tarafından Değişmez Genel Başkanlık kurumu ihdâs ettiğini belirterek eleştirmek, görüldüğü gibi, kesinlikle mümkün değildir.

Ayrıca, daha önce de belirttiğim gibi, Şef sistemi, CHP'nin siyâsî geleneğine yabancı bir kurum değildi.

Şef sistemi, Atatürk döneminde uygulamaya konulmuştu, yâni İnönü Cumhurbaşkanı olmadan çok önce de zâten uygulanıyordu. Burada da, iddia edildiğinin aksine, yenilikten çok, bir süreklilik söz konusudur.

Burada saptanması gereken önemli bir başka nokta da, İnönü yönetiminin izlediği siyâsetin genel eğiliminin ve yönünün, aslında bir muhalefet hareketine izin verilmesine, hele hele bir muhalefet partisinin kurulmasına ya da bu yönde bir zamanlama düşüncesine kesinlikle uymadığıdır.

Gerçekte İnönü'nün İstanbul Üniversitesi konuşması, başka bir biçimde de yorumlanabilir, açıklanabilir ve anlaşılabilir.

---

21 Burçak, **age**, s. 15-19.

22 Bkz. II. Bölüm.

ARA EK V

İSMET İNÖNÜ'NÜN (MART 1939) İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ KONUŞMASI

"İstanbul Üniversitesi'nin Kıymetli Mensupları,

İstanbul'a gelişimde beni muhabbetle selâmladınız. Bugün de üniversitenin müesseselerinde yakından gördüğüm, memleket ve millet için ümitlerle dolu olan çalışmalar, bende iyi intıbâlar bıraktı. Size teşekkürlerimi ve takdirlerimi söylemek isterim. Bilirsiniz ki, Cumhuriyet, İstanbul Üniversitesi'nin mükemmel olmasını, rejimin ilk gününden itibâren emel edindi. Muhtelif istikâmetlerde samimî gayretlerden sonra, üniversitenin bugünkü şekli teessüs etmiştir. İlim seviyesinde ve tedrisat malzemesinde, İstanbul Üniversitemizin kıymetine umûmî olarak güvenebiliriz. Cumhuriyet Hükûmeti, yeni Ankara Üniversitesi'ni tedricen meydana getirirken, İstanbul Üniversitesi'nin eksiklerini de durmadan tamamlamaya çalışacaktır.

Fakat asıl mühim olan nokta, üniversite mensubu talebemizin istikbâl için verdiği teminattır. Kız ve erkek üniversiteli arkadaşlarımız, çalışkanlıkta, idealde, ahlâk ve karakterde, Türkiye'nin sağlam istikbâline en inandırıcı delil olmak mevkiindedirler. Dikkat ediyor musunuz? Talebemizin meziyetlerinden bahsederken zekâ ve istidatlarından, yâni daha ziyâde fıtrî olanlarından bahsetmedim. Çünkü, bu meziyetlerin dâimâ bol bol talebemizde mevcut olduğu mâlûmdur. Bugün medeniyette asıl lâzım olan ve bir, iki asırdan beri bilhassa ihmâl ettiğimiz temel ve hassa, muntazam, metodik, yorulmak bilmeden çalışmak kâbiliyetidir. Onun için üniversitelilerimizin çalışkanlığı, benim için çok kıymetli bir hassadır. Hocalardan ve talebelerden bilhassa ricâ ettiğim nokta da budur.

Gene talebenin idealist olması, vatanın istikbâli için büyük temeldir. Bizim ideallerimiz, vatan ve millet hizmetinde toplanır. Her meslekte yetişen üniversiteli için, Türk milletine ve Türk vatanına hizmet edecek faydalı unsur olmak ideali, bütün çalışma hayâtına hâkim olmak lâzımdır. Cumhuriyet, Türk milletine, millî devleti ve yeni cemiyeti temin etti. Bu iki esasla Türk milleti, insâniyet âilesinde, kıymetli bir varlık vaziyetini almıştır. Bu vaziyet, ancak temiz idealle yetişen genç nesillerin karakter kuvvetleri ile muhafaza olunur, yükselebilir. Bilmenizi isterim ki, ahlâk ve karakter sağlam olmadıkça, cemiyette esaslı bir hizmet görmeye imkân yoktur. Cemiyetin kudret ve ehemmiyeti, vasatî ahlâk ve karakterinin yüksek kıymetine, her faktörden ziyâde bağlıdır.

Genç Üniversiteliler,

Moraliniz ve karakteriniz, büyük Türk milletinin yüreğini ümitlerle doldu-

→

racak güzel örneklerle kendini göstermektedir. Türkiye'nin istikbâli üzerine teşhis koymak isteyen yabancılar, tahsil çağında bulunan gençlerimizin ahlâk ve karakterindeki sağlamlıktan ders almalıdırlar.

Bu toplantıdan istifâde ederek, İstanbul'daki sayın vatandaşlarıma da teşekkür etmek istiyorum. Vatandaşlarım üç, dört gündür muhabbetli muhitlerinde beni bahtiyâr etmişlerdir. Bir bakışta sâde görünen mevzulara temâs ederken, istifâde edebilmemi temin edecek ciddî bir dikkat ve samimîyet göstermişlerdir. Halkımızın her tabakası ile memleketin her köşesinde doğrudan doğruya aradığım bu temaslar, benim için çok istifâdeli, hattâ çok zevkli bir usûldür.

Küçük, büyük meselelerin benim önümde ortaya dökülmesinde ve imkân derecesi üzerinde hayalâta kapılmaksızın, millet dertlerinin açıkça mütâlaa edilmesinde, halk idâresinin büyük nimetini bulurum. Çok defâ, konuşulan şeyler dâimâ bilinen şeylerdir. Bununla berâber, aynı şeyin muhtelif muhitte, muhtelif vatandaşlar tarafından söylenmesinde bile istifâde vardır. Sonra bâzen hiç umulmayan köşelerde, insan yeni meselelerin vücûdundan haberdâr olur. İnanılmayacak kadar ufak tedbirler, millet için büyük faydalar temin edecek hizmetlere fırsat verir. Bu uzunca esbâbı mûcibe ile anlatmak istiyorum ki, vatandaşlarımla yakından memleket meselelerini görüşmek benim için şuurlu bir zevktir.

Sevgili Vatandaşlarım,

Şimdi İstanbul Üniversitesi'nden bütün vatandaşlarıma hitâb ediyorum. Memleketimizin, Büyük Millet Meclisi'nin yeni seçiminin başında hâiz olduğu kıymet ve kudret, göz kamaştıracak bir vaziyette bulunuyor. Türk milleti, her türlü nifak tesirlerinden uzak ve sâlim bir birlik ve berâberlik havası içinde kendini göstermektedir. İnsâniyetin geçirdiği buhran içinde, birçok milletler, ufuktaki hâdiselere, bilhassa kendi içlerindeki nifak ve zaaftan dolayı, ızdırapla bakıyorlar. Türk milleti, beynelmilel siyâsetin yarın için beklenmedik hâdiseler hazırlaması ihtimâli karşısında, her türlü nifaktan mâsun ve müteneffir bir hâlde, kendine güvenir bir vaziyettedir. Milletler için en büyük kuvvet, her silâhtan keskin, her kudretten üstün en büyük kuvvet, kendi evlâtları arasındaki birlik kuvvetidir. Bilhassa nüfusları çok milletlerin henüz insâniyet ideali için istikrar bulmamış haris siyâsetleri karşısında, nüfusları daha az milletlerin başlıca dayanacakları kuvvet, kendi içlerindeki, kendi aralarındaki nifaksız berâberlik kudretidir. Memleketimizin hâli, bu bakımdan çok kuvvetli ve çok ümitlidir. Kırk, elli senenin türlü nifaklarını, türlü tecrübesizliklerini ve felâketlerini okumuş ve içinde yaşayarak geçirmiş olgun bir siyâset neslimiz var ki, yeni yetişen nesillerimizi, siyâsetin zehirlerinden koruyarak, onlara Türkiye'ye uygun olan en iyi siyâ-

→

sî muaşeretin hem örneğini, hem terbiyesini vermek mevkiindedir. Gerek matbuatımızda ve gerek siyâset adamlarımızda gördüğüm hâl ve mesleğin istikbâl için çok ümit verici olduğunu vatandaşlarımın önünde zikretmek, benim için hakikî bir zevk, samimî bir sevinçtir.

Aziz Vatandaşlarım,

Cumhuriyet Halk Partisi, şimdiden memleketin bütün menfaatlerini ve bütün evlâtlarını kucaklayan bir siyâsî âile hâline gelmiştir. Vatandaşlar, büyük partinin teşkilâtı içinde, her türlü hizmet ve inkişâf imkânını bulmaktadırlar. Partinin bu mâhiyeti, istikbâlde daha ziyâde kendini gösterecektir. Evvelâ, Halkevlerinde, memleketin içtimâî ve kültürel sahalarında, memlekete hizmet etmek için istidatlı vatandaşlardan geniş mikyasta hizmet isteyeceğiz. Sonra, parti teşkilâtında, memleketin siyâsî terbiyesi ve inkişâfı için, vatandaşlarımız, geniş hizmet sahaları bulacaklardır. Diyebilirim ki, gelecek intihaplardaki mebus namzetleri, Halkevlerinin ve partinin dört senelik faaliyeti esnâsında kendi kendilerini kolaylıkla göstermiş olacaklardır. Vatandaşlarım bilirler ki, bir siyâsî partinin yüksek idâresi tarafından müntehiplere namzet gösterilmesi tabiî bir şeydir. Bizim an'anemiz de böyledir. Bununla berâber, namzetlerin halkla temâsını daha ziyâde artıracağız ve Riyâset Divânı'nın takdiri ile parti teşkilâtının takdirini daha yakından birbiri ile temâsa getirecek usûlleri şimdiden tecrübe ve tekâmül ettireceğiz.

Aziz Vatandaşlarım,

Halkçı bir idârenin bütün yüksek ve ileri tekâmülleri, siyâsî hayâtımızda mütemâdiyen tahakkuk ettirilebilecektir. Milletin murâkabesi, idâre üzerinde hakikî ve fiilî olmadıkça ve böyle olduğuna milletçe kanaat edilmedikçe, halk idâresi vardır denilemez. Onun için Büyük Millet Meclisi'nin vazife ifâ etmesi, en ufak bir tereddüde mahâl vermeyecek salâbette olacaktır. Büyük Millet Meclisi, milletin dâhilî ve hâricî bütün emniyetlerinin hakikaten kudretli ve uyanık teminâtı olacaktır. Büyük Millet Meclisi, milletin menfaat ve ideallerini hakikaten temsil eden bir millet hûlâsası vaziyet ve itibârında bulunacaktır. Onun için, onun teşekkülünde ve onun çalışmasında hepimizin en temiz gayretlerimiz ve emellerimiz mündemiç bulunacaktır. Geçmiş Meclisler istiklâl zaferinin kazanılmasında ve onbeş senedir iftihar ettiğimiz bütün icraatta, başlıca mesnet ve kudret olmuşlardır. Geçmiş Büyük Millet Meclislerini milletimiz ve târihimiz hürmetle yâd edecektir. Bizim Büyük Millet Meclisi'nin yeni intihâbı vesilesi ile onun vasıflarından ve vazifelerinden yeniden bahsetmemizin sebebi, ona millet hayâtında yeni bir tekâmül temin ettirmek içindir. Şüphe yok ki, bugün istikrar bulmuş bir millî varlıktan ve feyizli inkılâplarla teşekkül etmiş yeni cumhuriyetin emniyet ve huzûrundan bahsedebilmemiz, onbeş senelik Atatürk idâresinin müsbet neticesi

olarak mümkün olmaktadır. Atatürk'ün ebedî adını hep berâber yüreklerimizden taşan sevgi ve tâzim hisseleri ile yâd edelim. Onun hâtırasına karşı samimîyet tezâhürâtımızla yeryüzü göklere kadar bir daha çınlasın...

Aziz Vatandaşlarım,

Biz, halk idâresinin, milletimizin bünyesine ve arzusuna en uygun geldiği kanaatindeyiz. Halk idâresinin en nâzik tarafı, bunun anarşiye ve zora meydan vermemesini tanzim edebilmektir. Çünkü, gerek anarşi, gerek zor, halk idâresinin muhitinde külfetsizce dolaşabilen ve o idâreyi kökünden tahrip etmeye istidatlı olan hastalıklardır. Bu hastalıklara karşı, yetişmiş vatan evlâtlarının kâfi derecede olgun ve yurt düşünür olmaları ile mukâvemet edilebilir. Büyük Millet Meclisi'nin bünyesinde ve şuurundaki tesânüt ve vatanın yüksek emniyetini muhafaza kaygısı, teminatların en başında olanıdır. Görüyorsunuz ki, halk idâresinin feyizli hizmetlerini tahakkuk ve tekâmül ettirebilmek için de kıymetli şartlar vardır.

Sevgili Vatandaşlarım,

Yeni seçim başında, hükûmet programının ve icraatının çerçevesi hâricinde olan bir, iki noktadan aziz memlekete hitâb etmek istedim. Bütün dünyânın dikkatli gözleri önünde, birlik ve berâberlik kitlesi gösteren kudretli Türk milleti, kendisine ve idâresine itimâdını göstermek için yeni bir fırsat bulacaktır. Hep berâber bu imtihandan şerefle ve muvaffakiyetle çıkacağımıza eminim."*

* Kadri Kemâl Kop, **age**, s. 24-29.

2 Mart'ta İstanbul'a gelen İnönü,[23] TBMM seçiminin hemen öncesinde, 6 Mart'ta, İstanbul Üniversitesi'nde yaptığı konuşmanın başında, gençliğe ve daha çok da üniversite gençliğine sesleniyordu.

İnönü, konuşmasında, halkla kurulan doğrudan ilişkinin yararlarına da değiniyordu.

Ancak konuşmanın siyâsî bakımdan önemli olan kısmı, daha çok parti içi sorunlarla ilgili olarak doğrudan partiye yönelikti ve

23 **JK 1**, (2.3.1939), s. 70.

İnönü, 2-7 Mart tarihleri arasında İstanbul'da kalır.

bu anlamda da İnönü'nün Kastamonu konuşmasının daha açık ve ayrıntılı bir devâmı niteliğindeydi.

İnönü'nün konuşmasında dikkati çektiği nokta CHP idi.

Ancak parti dolayısıyla Meclise de işâret etmiş oluyordu.

İnönü'nün konuşmasından çıkan anlam, CHP'nin tek-parti yönetimine devâm edeceği, ancak partiyle ilgili bâzı önemli siyâsî sorunların da çözülmesi gerektiği noktasında toplanıyordu.

Her şeyden önce, gerçekte CHP, en azından son yıllarda, bağımsız bir siyâsal parti olmaktan çıkmış, devlet ve hükûmetin ya da, daha genel bir ifâde ile, yönetimin, çok defâ yararsız ve bâzen de sıkıcı bir aracı ya da ortağı hâline gelmişti.

CHP'nin yönetim içinde bağımsız bir işlevi olmadığı gibi, siyâsî otorite ve prestiji de kalmamıştı.

Parti üyeliği ise, tamâmen bir formalite niteliğindeydi.

Dolayısıyla, CHP, yön gösterici olmaktan çok, hükûmetin aldığı ya da devlet katında alınan kararları, hattâ kendisi hakkında, kendisine danışılmaksızın alınanları da, kayıtsız şartsız destekleyen bir örgüt durumundaydı ve itici gücünü olduğu gibi, halk için çekiciliğini de yitirmişti.

Zâten târihi boyunca geniş ve kapsamlı bir örgütlenmeye gidemediği anlaşılan CHP'nin, artık yeniden örgütlenmesi ve faaliyet göstermesi, kısacası gerçek bir siyâsal parti hâline gelmesi gerekiyordu.

Bu anlamda, partinin, bir örgüt olarak itici güç kazanması ve siyâsî alanda yol gösterici olması isteniyordu.

Üyelik sorununda ise, partinin halkla kaynaşmış olması arzu ediliyordu.

Bu şekilde, halkın nabzı parti aracılığıyla tutulacak, halkın talepleri öğrenilecek ve parti de yönetim üzerindeki denetimini artırarak, halkın yönetim üzerindeki denetimini dolaylı olarak sağlamış olacaktı.

İnönü, konuşmasının bir bölümünde de, yeni seçim arifesinde, partiden hareketle, TBMM'nin ve mebusların görev ve işlevini anımsatmaya çalışıyordu.

Mebusluğu, devlet memuriyetinin en üst basamağı ve en yüksek derecesi olarak gören zihniyet değiştirilecek ve partide gerçekten yetişmiş ve partiye hizmet etmiş yetenekli kişilere yer ve yol açılacaktı.

Diğer yandan, seçimlerde mebus adayları, bundan sonra daha geniş oranda parti ile daha yakın ilişkiler içinde saptanacaktı.

Mebuslar, halkla ve parti ile daha yakın ilişki içinde olacaklardı.

Mebus adaylarının, partiye de danışılarak saptanmasından sonra, seçmenlere takdim edilmeleri usûlünde ise, herhangi bir değişiklik yapılmayacaktı.

Ayrıca TBMM, denetim görevini daha serbest bir şekilde yapmalıydı.

Böylece halkla ilişki içinde olan mebuslar görevlerinde daha etkin olabileceklerdi.[24]

Halkın CHP ile kaynaşması, halkın hem parti, hem de bizzat yönetim üzerinde denetimini sağlayacaktı.

Tabiî bütün bu gelişmeler, anarşi ve zora meydan vermeksizin olmalı ve mevcut dayanışma her alanda sürmeliydi.

Görüldüğü gibi, İnönü'nün konuşmasında, bir muhalefet hareketine ya da bir muhalefet partisinin kuruluşuna izin verileceği yolunda, tek-parti yönetiminin sonunu belirten bir nokta bulunmuyordu.

Söz konusu olan, hiç olmazsa, CHP içinde ve Mecliste, bu düşünceler temelinde, bir reform yapılması dileği ya da girişimiydi.

Nitekim Âsım Us da, İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesinden hemen sonra, 1938 yılının sonlarında, günlüğüne, aynı konuda şunları yazıyordu:

> "İsmet İnönü devrinde;
>
> 1) Büyük Millet Meclisi'ne kuvvet verilecektir. Bundan sonra müzâkereler canlanacaktır. Vekiller hakkında tenkitler yapılacaktır. Umûmî emniyeti ve millî vahdeti bozmayacak bir konuşma serbestliği temin olunacaktır.
>
> 2) Hırsızlığa ve suistimâllere [karşı] şiddetli bir mücâdele açılacaktır.

---

24 Taner Timur da, İnönü'nün konuşmasını, benzer bir yorumla, fakat kanımca biraz abartarak, şöyle değerlendiriyor:

"Yeni Devlet Başkanı'nın daha gerçekçi seçimlere sempatisi, iktidârının ilk aylarından itibâren anlaşılmaya başlamıştı. (...) Siyâsal katılmada kişisel yetenek ve girişime daha çok yer verileceğini vaad eden bu sözler ilgili ile karşılandı." Taner Timur, **Türkiye'de Çok-Partili Hayâta Geçiş**, s. 10.

3) Kânun hâkimiyeti temin olunacak, külhanbeylik ve zorbalık kalkacaktır.

Atatürk devrinde yanlış parti cereyanlarına kapılmış olanlardan salâh eseri gösterenlere CHP'nin sinesi açılacaktır.

4) Atatürk'ün hâtırasına saygı gösterilecektir."[25]

Yine Âsım Us, İnönü'nün İstanbul Üniversitesi konuşmasını da şöyle yorumluyordu:

"İsmet İnönü'nün nutkundan Meclise âid fıkralar:

1) Dâhilî teşkilâta âid seçimlerde tam serbestî (yâni aday gösterme usûlünün kaldırılması)

2) Hükûmet muameleleri üzerinde müsbet tenkit esâsına müstenid kontrol

3) Hürriyet, fakat anarşi değil... Disiplin, fakat cebir değil..."[26]

Dikkate değer olan önemli bir başka nokta da, bu konuşmadan kısa bir süre önce, CHP ile hükûmet ve devlet aygıtı arasında daha önce kurulan resmî ilişkilerin yeniden düzenlenmesi yolunda atılan adımdı.

Gerçi CHP Genel Sekreterliği ile Dâhiliye Vekilliği'nin birleşmesi ve illerde de Vâlilerin CHP İl Başkanı olmaları yolundaki ilke kararı henüz kaldırılmamıştı.

Ancak, bu yönde bâzı hazırlıkların yapıldığı basından da izlenebiliyordu.

Nitekim, parti Genel Sekreterliği ile Dâhiliye Vekilliği'nin resmî olarak aynı kişide birleşmesi gerekirken, pratikte bu uygulamadan vazgeçilmiş ve Saydam Hükûmeti'nde görev alan Dâhiliye Vekili, aynı zamanda CHP Genel Sekreteri olarak görevlendirilmemişti.

Bu uygulamadan hareketle, CHP ile ilgili reform düşüncelerinin daha başlangıçta uygulamaya konulduğunu düşünmek mümkündür.

İleride göreceğimiz gibi, bu görüş ışığında, CHP ile ilgili yeni düzenlemelere gidilecek, fakat bu yöndeki düzenlemeler yalnızca yetersiz olmakla kalmayıp, aynı zamanda başarısız da olacaklardır.

---

25 Us, **age**, s. 330.

26 Us, **age**, s. 331.

Sonuç olarak, İnönü'nün İstanbul Üniversitesi konuşması bir "demokrasi müjdesi" olarak değerlendirilemez.

Ancak Kastamonu konuşmasının daha da berrak bir devâmı olarak, CHP'nin yönetim içindeki işlevi ile ilgili bâzı ciddî reform düşüncelerinin varlığına ilişkin bir kanıt olarak yorumlanabilir.

3) TBMM (1939) GENEL SEÇİMİ

Osmanlı döneminden kalan mevcut seçim yasası (İntihabı Mebusan Kânunu Muvakkatı/İrâde Târihi: 20 Temmuz 1324 (1908) ve sonraki tâdilleri) ile yapılacak olan genel seçim basında da geniş yankı uyandırır.

Ulus gazetesinde yayınlanan bir haberde, CHP'nin bütün illerde aday göstereceği, fakat birkaç ilde de bağımsızlar için boş yer bırakılacağı belirtiliyordu.[27]

Daha Şubat ayı ortasında mebus adayı olmak isteyenlerin sayısı birkaç bine, bir gazete haberine göre 8.000'e ulaşmıştı.[28] Mart ayı ortasında ise, basında bu sayının 4.500'ü geçtiği belirtiliyordu.[29] İstanbul'da mebus adayı sayısı ise 141 idi.[30]

Genel seçimin ilk aşaması olarak ikinci seçmen aday listesi 13 Mart'ta ilân edilir.[31]

İkinci seçmenlerin, eskiden olduğu gibi, yine CHP tarafından belirlenen ve ilân edilen aday listesiyle seçildiği anlaşılıyor. Dönem basınında bu usûlün aksi yönünde davranıldığına ilişkin bir habere rastlamadım.

İkinci seçmenlerin belirlenmesi için yapılan seçim, 15 Mart'ta başlar ve 21 Mart akşamı sona erer.[32] Toplam 40.979 ikinci seç-

---

27 **Ulus**, (10.2.1939).

28 **Tan**, (17 ve 20.2.1939).

Gazetede önce 1.000 olarak verilen rakam, üç gün sonra 8.000'e yükselecektir. Ancak bu rakamın abartılmış olması çok büyük bir olasılıktır.

29 **Tan**, (17.3.1939).

30 **Tan**, (23.3.1939).

31 **Tan**, (14.3.1939).

32 **Tan**, (15.3.1939); **Ulus**, (14 ve 20.3.1939).

men seçilir.[33]

Bu sırada, profesör olan mebuslara bir yazı yazılarak, meslekleri ile mebusluk arasında bir tercih yapmaları istenir.[34] Bu çağrı üzerine genellikle mebusluk tercih edilecektir.

22 Mart'ta CHP Genel Başkan Vekili ile Genel Sekreteri'nin imzâlarını taşıyan bir beyannâme yayınlanır:

> "Partimiz[in] Değişmez Genel Başkanı Millî Şef İsmet İnönü, Türk milletinin siyâsî hayâtında halkçı bir idârenin bütün yüksek ve ileri tekâmüllerini tahakkuk ettirmeyi ve devlet idâresi üzerinde milletin murâkabesini en mütekâmil bir hâle getirmeyi, millet hizmetinde tâkip edecekleri siyâsetin ilk ve ana düsturu olarak ele almışlar ve millî hâkimiyetin hakikî ve yegâne mümessili olan TBMM'nin tam bir millet hulâsası kudret ve manzarasıyla millet huzûruna çıkması lüzûmunu her fırsatta ilân ve ifâde buyurmuşlardır.
>
> İşte bu maksatladır ki, Genbaşkur [Genel Başkanlık Kurulu], TBMM'nin bu intihap devresi için, memleketin birçok kısımlarında partinin ikinci müntehipleriyle temâs etmeyi ve müntehiplerle Riyâset Divânı'nın görüşlerini kararlaştırmak üzere, doğrudan doğruya ikinci müntehiplerle bir istişâre yapmayı kararlaştırmıştır.
>
> *Milletin siyâsî hayâtında ilk defâ tatbik edilen bu usûl, Genbaşkur'un* [Genel Başkanlık Kurulu'nun] bütün partililere muhabbet ve itimâdının bir ifâdesi olmakla berâber, bundan husûle gelecek bir neticenin de bütün milletimizce partimiz mensuplarının siyâsî rüşd ve olgunluklarına bir misâl telâkki edileceğini de dikkatle göz önünde bulundurmalıyız."[35]

CHP'nin bu kararı, İnönü'nün, gerek Kastamonu, gerekse İstanbul Üniversitesi konuşmalarında üzerinde önemle durduğu ve her zaman vurgulamaya çalıştığı, CHP ve Meclis ile ilgili reform düşüncelerinin uygulamaya konulduğunu gösteriyordu.

İnönü'nün İstanbul Üniversitesi konuşmasında açıkladığı gibi, CHP yönetimi, mebus aday listesini, parti örgütüne, pratikte ise partice belirlenen ve ilân edilerek atanan ikinci seçmenlere danışarak ve ikinci seçmenlerin de görüşünü alarak belirlemek ve ilân etmek amacındaydı.

---

33 **Tan**, (23.3.1939).

34 **Tan**, (15.3.1939).

35 **Ulus**, (23.3.1939).

Beyannâmenin yayınlandığı 22 Mart'ta 28 ilden (Afyon, Amasya, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bilecik, Bolu, Burdur, Bursa, Çanakkale, Çankırı, Denizli, Edirne, Eskişehir, İstanbul, İzmir, Isparta, Kastamonu, Kayseri, Kırşehir, Kocaeli, Konya, Kütahya, Malatya, Manisa, Maraş ve Samsun'dan) gelen ikinci seçmenler ile Ankara'da bir toplantı yapılır ve partinin mebus adaylarının saptanması konusunda görüşmelerde bulunulur.[36]

İkinci seçmenlerce temsil edilen il sayısı, mevcut 62 ilin yarısından biraz daha azdı. İl sayısının sınırlı tutulması, illerin Ankara'ya olan uzaklıkları, yâni kış döneminde ulaşım sorunu ile de yakından ilgiliydi. Bütün illerden ikinci seçmenlerin kış ortasında Ankara'da toplanması, mevcut ulaşım imkânları ile, mümkün değildi.

Bu tür bir danışma toplantısı CHP tarihinde ilk kez düzenleniyordu.

1935 yılında kabul edilen parti tüzüğünde ise, bu konuda bir hüküm bulunmuyordu.

Asıl dikkate değer olan nokta, ikinci seçmenler ile yapılan bu danışma toplantısının, İnönü'nün hem Kastamonu, hem de daha açık olarak İstanbul Üniversitesi konuşmasında vurguladığı gibi, partide yapılmak istenen bâzı yeni reform girişimleri ile yakından ilgili olmasıydı.

CHP'de reform yapılması ile ilgili ilk girişim, parti Genel Sekreterliği ile Dâhiliye Vekilliği'ni ayırmak yönünde adım atılması şeklinde olmuştu.

Bu kez, CHP'nin aday listesinde yer alacak mebusların saptanmasında, toplantıya katılan ikinci seçmen sayısı ile sonuca etkisi saptanamamakla birlikte, partililere de danışılması, her ne kadar ikinci seçmenler de aslında atanmışlarsa da, yeni bir girişim sayılmalıdır.

Ancak, CHP tarafından ilân edilen aday listesinin birinci seçmenler tarafından onaylanmasıyla göreve gelen ikinci seçmenlerin de CHP üyesi oldukları burada hatırlanmalıdır.

1935 yılında kabul edilen parti tüzüğüne göre, Parti Genel Baş-

---

36 **Ulus**, (23.3.1939); **Tan**, (23.3.1939).

kanı, Parti Genel Başkan Vekili ile Parti Genel Sekreteri'nden oluşan Genel Başkanlık Kurulu (Genbaşkur), 24 Mart'ta yaptığı toplantıda, CHP mebus adaylarını saptar.[37]

CHP mebus adaylarının ikinci seçmenlerle yapılan danışma toplantısından sâdece bir gün sonra partinin yetkili organınca saptanması, danışma toplantısının sonucu pek az etkileyebildiğini düşündürüyor.

Aynı gün İnönü, CHP mebus adaylarını ilân ederken, bir de beyannâme yayınlar:

> "Bu namzetleri intihap ederken bize yalnız vazifemizin vicdânî ilcâsı ile vatandaşlarımızın temâyülü rehber olmuştur.
>
> Asil milletimizin büyük Meclis âzâları üzerindeki itimâdının derecesini anlayabilmek için, parti teşkilâtında ve halk tabakaları arasında çok dikkatli tetkikler yaptık.
>
> Memleketin geniş mıntıkalarında partiye mensup ikinci müntehiplerin takdir ve tavsiyeleri demek olan istişâre reylerine mürâcaat ettik.
>
> Kat'i namzetleri yüksek reyinize arz ederken, vatanın mukadderâtına dört sene müddetle hâkim olacak mebuslar üzerinde milletimizin takdir ve itimâdını âzamî derecede toplayabilmiş olduğumuz kanaatindeyiz. (...)
>
> Reylerinizde göstereceğiniz kalbî berâberlik ile itimat, milletimizin kudretine yeni bir delil olacaktır."[38]

Yapılan açıklamada, CHP'nin 420 mebus adayı önerdiği ve dört yerde, Afyon, Ankara, Niğde ve Eskişehir'de de bağımsız mebuslara yer ayrıldığı belirtiliyordu.[39]

Basında birkaç kişinin bâzı başka illerde de bağımsız mebusluk için adaylığını koyduğu yolunda haberlere rastlanıyordu: "Bundan başka bir, iki vilâyette birkaç kişinin de müstakil mebusluk için namzetliklerini koydukları haber verilmektedir."[40]

---

37 **Ulus,** (24.3.1939).

Ulus gazetesinde, mebus adaylarının Parti Divânı'nca saptandığı belirtiliyor. Oysa, CHP'nin 1935 târihli nizamnâmesine göre, CHP Parti Divânı'nın bu konuda herhangi bir yetkisi bulunmuyordu.

38 Kop, **age,** s. 30-32.

39 **Tan,** (25.3.1939).

40 **Ulus,** (26.3.1939).

"İstanbul'da dokuz namzet: Halil Güden, Nikolaki Mavrooğlu, Dr. Nâsum Nûman, Rızâ Ertüm, Fehim Eronur, Avukat Ali Sâcit, Hüseyin Hüsnü Kartal, Fransızca yayınlanan İstanbul gazetesi neşriyat müdürü Lütfü Dograti, Cumhuriyet gazetesi siyâsî muharriri Muharrem Feyuzi..."[41] Ancak bu haberlerden bir sonuç alınamayacaktır.

26 Mart'ta yapılan genel seçimde toplam 424 mebus seçilecek ve Hatay'ın Türkiye'ye katılması ile mebus sayısı 429 olacaktır.

CHP'nin aday gösterdiği 420 mebus ile dört ilde bağımsız mebuslar, her zaman olduğu gibi, yine ittifakla seçimi kazanırlar.

Berç Türker Afyon, Dr. Nikola Taptas Ankara, İstamat Özdamar Eskişehir ve Dr. Abravaya Marmaralı Niğde bağımsız mebusu olarak TBMM'nin altıncı döneminde görev yapacaklardır. Zâten bu isimler yabancı da değildi. TBMM'nin beşinci döneminde yine bağımsız mebus olarak görev yapmışlardı.[42]

Bağımsız mebuslar, ilk kez, 1931 yılında yapılan TBMM genel seçiminde, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın bâzı yerlerde mebus adayı göstermemesi ve bağımsız mebusluklar için boş yer bırakması sonucunda seçilebilmişlerdi. Bu genel seçimde, ilk kez, Rum/Ortodoks, Ermeni/Gregoryan ve Mûsevi vatandaşlardan, yâni gayri müslimlerden de mebus seçilmişti.[43]

Bu gelenek 1935 yılında yapılan genel seçimde de devâm etmiş ve yine CHP'nin bâzı yerlerde mebus adayı göstermemesi sonucunda, bu kez 16 bağımsız mebus TBMM'ye girebilmişti.[44]

Dolayısıyla, azalan bir sayı ile de olsa, bu geleneğin devâm ettiği söylenebilir.

TBMM'nin beşinci ve altıncı dönemleri karşılaştırıldığı takdirde, öncelikle saptanması gereken nokta, mebus sayısının 399'dan 424'e çıkmış olmasıdır. Yâni 25 üyelik eklenmişti. Bu artış, yeni

---

41 **Tan**, (26.3.1939).

42 Goloğlu, **Tek Partili Cumhuriyet**, s. 154-155; Uran, **age**, s. 348-349; **Keesing's**, (1939/3502).

43 Tunçay, **age**, s. 304-305; Us, **age**, s. 95-97; Jaeschke, **Türkei**, s. 32.

44 Goloğlu, **Tek Partili Cumhuriyet**, s. 154-155.

kurulan iller (Bingöl, Bitlis, Hakkâri, Rize ve Tunceli) sonucunda ve nüfus artışı nedeniyle olmuştu.

Ancak TBMM'nin yapısında önemli bir değişiklik olmadığı da görülüyordu. TBMM'nin beşinci döneminde mebus olanların yaklaşık sâdece % 25'i değişmişti. Yâni, yaklaşık her dört mebustan yalnızca biri yenilenmişti.

TBMM genel seçiminde toplam 62 seçim dâiresinden (ilden) seçilen 424 mebustan dördü bağımsız, 1935 yılında yapılan genel seçimde TBMM'ye seçilen 18 kadın mebusa karşılık, 14 tânesi kadın ve dört tânesi de Hıristiyandı.[45]

1939 genel seçiminde TBMM'ye giremeyen tanınmış mebuslar da vardı. CHP tarafından ilân edilen mebus adayları listesinde yer alamayan, bir başka ifâdeyle, yeni dönemde siyâsî alandan tamâmen tasfiye edilen bu mebusların isimleri yakından incelendiği takdirde, genel seçimin siyâsî anlamı daha da belirginleşir.

Atatürk'ün yakın çevresinde yer alan Balıkesir mebusu Sabiha Gökçül (Gökçül, daha sonra, 10 Ağustos 1942 târihinde yapılan bir ara seçimde Samsun mebusu olacaktır); Atatürk'ün yakınları arasında yer alan ve Atatürk döneminde Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri iken, İnönü'nün Cumhurbaşkanlığına seçilmesinden sonra, 31 Aralık 1938 târihinde yapılan bir ara seçimde bu görevinden alınarak Burdur mebusu olan ve İnönü'ye karşı siyâsî girişimleri ile tanınan Burdur mebusu Hasan Rızâ Soyak; Celâl Bayar'ın yakın çevresinde ve İş Bankası grubu içinde yer alan Çoruh mebusu Fuat Bulca; adı, İnönü'nün siyâsal dâvâları arasında geçen ve Denizbank Dâvâsı'na karışan İstanbul Barosu Başkanı ve Kocaeli mebusu Hasan Hayri Tan; Atatürk'ün yakın çevresinde yer alan ve Atatürk'ün hastalığı sırasında doktorluğunu da yapan İstanbul mebusu Dr. Neşet Ömer İrdelp; Atatürk'ün yakın çevresinde yer alan ve İnönü'ye karşı siyâsî girişimleri ile tanınan Dâhiliye eski Vekili Muğla mebusu Şükrü Kaya; Celâl Bayar'ın yakın çevresinde ve İş Bankası grubu içinde yer alan ve Celâl Bayar'ın kurduğu ilk hükû-

45 **Tan**, (25.3.1939); **Ulus**, (26.3.1939); Fâlih Rıfkı Atay, "Altıncı Kamutay", **Ulus**, (26.3.1939).

mette Ziraat Vekili ve İkinci Celâl Bayar Hükûmeti'nde ise İktisat Vekili olarak görev alan, ancak bir süre sonra bu görevinden alınan ve basında hakkında bâzı yolsuzluk ve suistimâl iddiaları yayınlanan Tekirdağ mebusu Şâkir Kesebir; Atatürk'ün yakın çevresinde yer alan ve İnönü'ye karşı suikast girişiminde bulunacağı söylenen Zonguldak mebusu Recep Zühtü Soyak; Atatürk'ün yakın çevresinde yer alan ve İnönü'ye karşı siyâsî girişimleri ile tanınan Kılıç Ali; Atatürk'ün yakın çevresinde yer alan ve İnönü'ye karşı siyâsal girişimleri ile tanınan Gâziantep mebusu Nûri Conker, Elazığ mebusu Hasan Tahsin Berk, Muş mebusu Nâkiyettin Yücekök, Diyarbakır mebusu Zekâi Apaydın, Bolu mebusu Cevat Abbas Gürer, Erzurum mebusu Tahsin Uzer, Sivas mebusu Hüsrev Gerede, Giresun mebusu Hakkı Târık Us, Erzurum mebusu Necip Ali Yazıksız, İstanbul mebusu Abdülhak Hâmit Tarhan, Zonguldak mebusu Celâl Şâkir Ersözen, Giresun mebusu Sadri Maksûdî Arsal, Çanakkale mebusu Ahmet Cevat Emre ve Kütahya mebusu Nâşit Hakkı Uluğ, TBMM'nin altıncı döneminde artık mebûs değildiler.

Bu dönemde, emekli Orgeneral İzzettin Çalışlar Muğla, Feridun Fikri Düşünsel Bingöl, Sâbit Sağıroğlu Elazığ, Münir Hüsrev Göle Erzurum, Ebubekir Hâzım Tepeyran Niğde, Memduh Şevket Esendal Bilecik, Reşat Nûri Güntekin Çanakkale, Abidin Dâver İstanbul, Ahmet Şükrü Esmer İstanbul, Suat Hayri Ürgüplü Kayseri, Dr. Kemâli Beyazıt Maraş, Vehbi Bilgin Konya, Rıdvan *Nâfiz Edgüer Manisa, Nasûhi Baydar Malatya, emekli General* Seyfi Düzgören Mardin, Hasan Menemencioğlu Mardin, Muhittin Birgen Mardin, Kemâlettin Kamu Rize, Sinan Tekelioğlu Seyhan, Abdurrahman Nâci Demirağ Sivas, Âtıf Esenbel Sivas, Fâik Ahmet Barutçu Trabzon, Hüseyin Sâmi Coşar Urfa, Ziyâ Arkant Yozgat, Şinâsi Devrin Zonguldak, Şevket Râşit Hatiboğlu Afyon Karahisar, emekli Korgeneral Kemâl Doğan Ağrı, emekli General Nihat Anılmış Ankara, Nûrullah Esat Sümer Antalya, Agâh Sırrı Levent Aydın, Kâsım Gülek Bilecik, Celâl Sâit Siren Bolu, Dr. Behçet Uz Denizli, Şükrü Sökmensüer Erzincan, Dr. Hüseyin Hulki Cura İzmir, Cevat Dursunoğlu Kars, Ethem İzzet Benice Kars, emekli General Ali Rızâ Artunkal Manisa, Selahattin Çam

Seyhan, Hâlit Nazmi Keşmir Tokat, Emin Erişirgil Zonguldak ve Hâzım Âtıf Kuyucak Zonguldak mebusu olurlar.

Yeni seçilen mebusların bu dönemde gerek parti, gerekse Meclis içinde siyâsî açıdan hayli etkin olacaklarına, hattâ aralarından birçok adın bundan sonra kurulacak hükûmetlerde yer alacağına burada dikkat çekmek isterim.

Diğer yandan, İnönü'nün Özel Kalem Müdürü Vedid Uzgören Kütahya mebusu olur. Bu atama, Uzgören'in İnönü'ye olan siyâsî yakınlığının bir mükâfatı olarak değerlendirilebilir.

Genel seçimin asıl anlamı ise, İnönü'nün, hükûmet ve partiden sonra, Meclis üzerindeki siyâsî otorite ve denetimini de artırmış olması ve tamâmen kendi onayından geçmiş bir Meclis yaratmasıdır.

Frey, bir araştırmasında, TBMM'nin beşinci ve altıncı dönemlerini karşılaştırarak, iki dönem arasındaki farkları şöyle değerlendiriyor:

	Yeni Mebusların Meslekleri (%)	
Meslekler	**5. Dönem**	**6. Dönem**
Hukuk	9	13
Tıp	14	13
Dişçilik-Eczâcılık-Veterinerlik	5	3
Mühendislik	1	2
Serbest Meslek Sâhibi Olanların Toplamı	29	31
Bürokrasi	15	12
Ordu	18	12
Eğitim	15	14
Asker ve Sivil Bürokrasi Toplamı	*48*	*38*
Ticâret	10	15
Tarım	8	7
Bankacılık	3	3
Özel Girişim Alanında Çalışanların Toplamı	21	25
Din	-	-
Gazetecilik	1	6

Diğer	1	1
Bilinmeyen	1	-

	Tüm Mebuslarının Meslekleri (%)	
Meslekler	**5. Dönem**	**6. Dönem**
Hukuk	12	13
Tıp	9	11
Dişçilik-Eczâcılık-Veterinerlik	2	2
Mühendislik	1	1
Serbest Meslek Sâhibi Olanların Toplamı	24	27
Bürokrasi	19	18
Ordu	18	15
Eğitim	11	13
Asker ve Sivil Bürokrasi Toplamı	48	47
Ticâret	10	10
Tarım	8	6
Bankacılık	1	3
Özel Girişim Alanında Çalışanların Toplamı	19	19
Din	3	2
Gazetecilik	5	5
Diğer	-	-
Toplam (Ara Seçimler Dâhil)	444	470

	Yeni Mebusların Yaş Ortalaması		
	Yeniler	**7. Dönem Mebuslar**	**Eskiler**
5. Dönem	49,5	51,5	52,5
6. Dönem	49	53	55

	Tüm Mebusların Yaş Ortalaması		
	Ortalama Yaş	**Bir Önceki Meclisten Ortalama Yaş Farkı**	**İlk Seçilenlerin Ortalama Yaşı**
5. Dönem	51,8	1,5	45
6. Dönem	53,3	0,7	46,1

	Yeni Mebusların Eğitim Durumları (%)						
	Üniversite	Lise	Ortaokul	İlkokul	Özel	Medrese	Bilinmeyen
5. Dönem	82	8	7	*	2	1	1
6. Dönem	74	13	12	*	1	*	-

	Tüm Mebusların Eğitim Durumları (%)						
	Üniversite	Lise	Ortaokul	İlkokul	Özel	Medrese	Bilinmeyen
5. Dönem	75	8	10			3	
6. Dönem	78	8	10			3	

TBMM'nin beşinci ve altıncı dönemlerinin bir dökümü yapılıp, tablolardan ortaya çıkan sonuca yeni seçilen mebuslar açısından bakıldığında, serbest meslek sâhibi olanlar ile özel girişim alanında çalışanların oranlarında küçük bir yükselme görülüyordu. Buna karşılık, asker ve sivil bürokratların oranında çok önemli bir düşüş göze çarpıyordu.

Ancak tüm mebuslar açısından bakıldığında, serbest meslek sâhibi olanların oranındaki küçük yükselmeye karşılık, asker ve sivil bürokratlar ile özel girişim alanında çalışanların oranlarında bir süreklilik dikkati çekiyordu.

Tüm mebuslar açısından bakıldığında ise, TBMM'nin yapısında, bâzı küçük oran farklılıkları dışında, önemli bir değişiklik olmadığı da görülüyordu.

Bununla birlikte, yeni mebuslarla ilgili tablo yeni bir eğilim saptamasına yardımcı oluyor.

Tüm mebuslarla karşılaştırıldığında, yeni seçilen mebuslar arasında serbest meslek sâhibi olanların oranının daha yüksek olduğu açıkça görülüyordu. Asker ve sivil bürokratların oranında olağanüstü bir düşüş vardı. Özel girişim alanında çalışanların oranı ise bir miktar daha yüksekti. Yâni, yeni seçilen mebuslar arasında

serbest meslek sâhibi olanlar ile özel girişim alanında çalışanların oranları artarken, asker ve sivil bürokratların oranı düşmüştü. Tüm mebuslar açısından bakıldığında ise, bâriz bir fark görülmüyordu.

Diğer yandan, yeni seçilen mebuslarda bâriz bir gençleşme eğilimi de görülmüyordu. Buna karşılık, TBMM'nin beşinci ve altıncı dönemleri karşılaştırıldığında, yeni dönemde mebusların daha ileri bir eğitim düzeyine sâhip oldukları dikkati çekiyordu. Fakat eğitim alanında üniversite düzeyinde bir düşme eğilimi de kendini gösteriyordu. Ancak tüm mebuslar açısından bakıldığında, üniversite eğitiminde de belirli bir yükselme gözleniyordu.

Genel Seçim ve İnönü'nün Siyâsal Dâvâları: İş Bankası'nda Tasfiye

İkinci seçmenlerin seçimi sırasında ilginç ve önemli siyâsî gelişmeler olur.

İş Bankası Umûmî Heyeti toplanır, mebus olan İş Bankası İdâre Meclisi üyeleri görevlerinden istifâ ederler ve yeni bir İdâre Heyeti seçilir.[46]

Zâten yaklaşık iki ay önce basında bu yönde haberler çıkmış, Sümerbank Umum Müdürü Nûrullah Esat Sümer ile İş Bankası Umum Müdürü Muammer Eriş'in istifâ ettikleri yolundaki haber, Anadolu Ajansı tarafından tekzib edilmişti.

Hatırlanacağı gibi, İş Bankası Umum Müdürü Muammer Eriş, Celâl Bayar'ın Beşvekâleti döneminde Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi Yönetim Kurulu Başkanı ve 1938 yılının Nisan ayında yapılan bir ara seçimde de Ankara mebusu olmuştu.

İş Bankası Umum Müdürü Muammer Eriş gerçekten de görevinden istifâ eder ve İş Bankası Umum Müdürlüğü'ne İdâre Heyeti Reisi Selâhattin Çam getirilir.[47]

Bu atamadan sonra İş Bankası yönetiminde önemli değişiklikler yapılacaktır. İş Bankası merkez ve şûbelerinde bâzı şeflerin ve

---

46 **Tan**, (18.3.1939).

47 **Tan**, (29.3.1939).

memurların yerleri değiştirilir ve bâzı memurlar da bu tasfiye sırasında açıkta kalır.[48]

Bununla birlikte, Muammer Eriş, TBMM'nin altıncı döneminde de mebus olarak görev yapacaktır.

Genel Seçim ve İnönü'nün Barış Politikası

Genel seçim, İnönü'nün barış politikasını sürdürmesine de yardımcı olur.

İnönü, İstanbul'da iken, 4 Mart'ta, Dolmabahçe Sarayı'nda düzenlenen 1.700 kişilik bir çay dâvetinde, eski Sadrâzamlardan Sâlih Paşa, emekli General Ali İhsan Sâbis, emekli General Câfer Tayyar Eğilmez, Halil Bey ve eski Başvekil Rauf Orbay ile görüşür ve Rauf Orbay ile yemek yer.[49]

Rauf Orbay, anılarında, bu dâveti şöyle anlatıyor:

> "16 Kasım 1938 târihinde Ali Fuat [Cebesoy] Paşa'dan aldığım mektupta, arkadaşım, eski dostlarımızdan yeni Cumhurreisi İsmet İnönü'ye tebrik mesajları geldiği hâlde, benden böyle bir telgraf gelmemiş olduğunu, çok merâk ettiğini, bu mühim ve nâzik zamanda benim böyle bir alâkayı göstereceğimi ihmâl etmeyeceğim kanaati ile birlikte hatırlatıyordu."
>
> [Ali Fuat Cebesoy'un Rauf Orbay'a yazdığı söz konusu mektup şöyleydi:]
>
> "Çok Muhterem Kardeşim, Ankara, 16/11/1938
>
> Sana alel acele yazacağımdan dolayı beni affet...
>
> Hâli hazırın ne kadar nâzik ve ehemmiyetli olduğunu takdir eden eski rufeka, Kâzım Karabekir, Câfer Tayyar [Eğilmez] Paşalar ile Hüseyin Avni [Ulaş] Bey ve sâire yeni Reisicumhuru tebrik etmişlerdir.
>
> Senden henüz bir telgraf gelmemesini çok merâk ettim. Bir yanlışlık olacağını tahmin ediyorum.
>
> Sen kardeşim, hepimizden daha ziyâde bu mühim ve nâzik zamanları düşünebileceğinden, henüz tebrik edememişsen, hemen teşebbüs etmeni çok hâlisâne gözlerinden öperek ricâ ve tavsiye ederim.
>
> Rahmi Bey de tebrik ederse çok iyi olur efendim...

---

48 **Cumhuriyet**, (28.4.1939).

49 **Tan**, (6.3.1939); **JK 1**, (5.3.1939), s. 70.

Kardeşin
General Ali Fuat Cebesoy"

"Ertesi gün verdiğim cevapta, vatana döndüğüm günden beri etrâfımdaki gözetleme çemberinin son günlerde daha çok sıklaşması altındaki bezginlik içinde, böyle bir tebrikin samimîyet duygusunu ne ölçüde taşıyacağının kendisi tarafından en doğru takdire bağlanacağı duygusu içinde, yeni Cumhurreisine memleket hizmetlerinde muvaffakiyet dileklerini böyle bir tebrike vesile yapmak istemediğimi bildirdim."

[Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy'un mektubunu şöyle yanıtlayacaktır:]
"Aziz Paşam, Efendim, Bebek, 17/11/1938

Dünkü târihle Ankara'dan gönderdiğiniz taahhütlü mektubunuzu bu akşam aldım. Reisicumhur Hazretleri'ne tebrik telgrafı çekmek husûsunda nazarı dikkatimi celb etmek zahmetini ihtiyâr bulunduğunuzdan mütehassis oldum.

Üçbuçuk senedir ikâmetgâhımın hâfiyeler tarafından tarassudu, şahsımın haysiyet kırıcı, hayat tahdit edici şekilde tâkibi, bilhassa son günlerde, şiddetini artırarak devâm ediyor. İki gün evvel tahammül edilemeyecek kadar küstâhlığı ileri götüren birini Arnavutköy Karakolu'na teslime mecbur kaldım.

Vatan ve milletimin selâmet ve saadetini yalnız istemek değil, tehlikelere karşı uğrunda can vermek, hem meslekî, hem de vicdânî borcumdur. Bu meyanda, Riyâseti Cumhur yüksek makâmına intihap buyrulan İsmet İnönü'nün en yüksek derecede muvaffakiyetini dilemek, millî ve vatanî vazifemdir. Ancak tarassud, tâkip ve tazyik altında, kalbî ve samimî olan bu hissimi alenen izhâr etmek bihakkın riyâ olarak telâkki edilmez mi?

Hayâtımda âleme riyâ hissi verecek hamdolsun bir hareketim vâki değildir. Her ne tehdit ve tehlike altında olursa olsun, bundan sonra da vâki olmayacaktır.

Gözlerinizden öper, hürmetler ederim, Paşam efendim...
Hüseyin Rauf Orbay

Rahmi Bey hakkındaki emrinizi bizzat giderek söylemek isterdim. Fakat benim yüzümden kendilerinin de zan altında kalmalarını, tâkip ve tazyik edilmesini istemem... Mektupla bildireceğim efendim... H[üseyin] R[auf] O[rbay]"

"Ali Fuat Paşa, Rauf Bey'in bu cevâbını alınca, yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye gider ve olayı anlatır. İnönü, yeni kabinede İçişleri Bakanı [Dâhiliye Vekili] olan Dr. Refik Saydam'a kat'i tâlimat vermekle kalmaz, Ali Fuat [Paşa]'ya, 'İstanbul'a gidiyorum. Kendisini ricâ edeceğim. İcâb ederse ben giderim.' der."

[Rauf Orbay, anılarında, polis tâkibini de şöyle anlatıyor:]

"[Âilem] nasıl gözaltında idiler? Nasıl tâkip içinde idiler? Evimiz kaç defâ basılmıştı? Mevcûdiyetini korku içinde bildikleri hakikatlere âid vesikaları yok etmek için nasıl didinmişlerdi? Nasıl en mâsum, en meşru haklarımı vermemek için binbir bahane icâd etmişlerdi? (...)

5 Temmuz 1935 günü Galata rıhtımına çıktık. Garâbetler, daha karaya ayak basmadan başladı. Döndüğümüzü öğrenmiş olan dostlarım rıhtımı doldurmuşlardı. Yanıma yaklaşan ve mümkün olduğu kadar nezâketle sivil bir Başkomiser, "Beyefendi, lütfen arka kapıdan teşrif buyurunuz. Devlethâneye daha rahat ve sâkin gitmenizin tertibâtını aldık." dedi. Öylesine gınâ duygusu içindeydim ki, dediklerini yaptım. (...)

Gözaltı devâm ediyordu. Sokağa çıktığımda arkamda sivil polisler hiç eksik olmuyordu. Bâzılarının çehrelerini tanıyordum. Sessiz, sâkin tâkip ediyorlardı. Herhâlde gelen gideni rapor ediyorlardı. (...) Tâkiplere çok alışmıştık. Bir bakıma kendimizi emniyette hissediyorduk."

[Rauf Orbay, anılarında, Ali Fuat Cebesoy ile olan mektuplaşmasından sonraki gelişmeleri de şöyle anlatıyor:]

"Aradan birkaç gün geçince İsmet Paşa'dan, hemşirem İffet aracılığı ile, bir mesaj aldım. Hafta sonunda İstanbul'a geleceğini ve yeğenim Melike ile beni Dolmabahçe Sarayı'nda çaya dâvet etmek istediğini, tahassür ve sevgi ile kucaklayarak bildiriyordu.

Nitekim dört gün sonra yazılı olarak aldığım dâveti, çok eski hukûkum olan memleketin bugünkü Cumhurreisi tarafından vâki olduğu hakikati içinde, red etmem elbette mümkün değildi.

Beni bilen ve tanıyan istisnâsız bütün dostlarımın tasdikindedir: Hayâtımda kin, nefret, adâvet gibi hislerden, Cenâbı Hak'ka binlerce şükür, mâsun ve uzak idim. Eğer haksızlıkların sâhipleri bir müddet sonra bunları hatırlamıyorlar ise, [bunu] dâimâ iki noktaya bağlamışımdır: Ya hatâlarını anlamışlardır [ve] bunu aldıkları vaziyet ile itirâf etmektedirler ya da 'Mâzi geçmiştir... Hâle ve istikbâle bakalım...' felsefesini tercih etmişlerdir. Benzer hâdiselerde hiçbir zaman geçmiş muhasebesine girmeyi düşünmemişimdir.

İsmet Paşa, beni çok eski günlerin samimîyeti ve benim o günlerde kendisi için gönülden izhâr ettiğim dostluk ve istikbâli üzerinde delâlet ettiğim günleri unutmamış olduğunu belirten hava içinde karşıladı. Kucakladı... Elimden tutarak karşısındaki koltuğa götürdü. Sohbet sırasında bana sormak istediklerini Melike'yi muhatap yaptı. Refikası Mevhibe Hanımefendi her zamanki nâzik ve kibar evsâhipliği ile bizimle meşgûl oluyordu.

Çaydan sonra koluma girerek, salonun denize nâzır bölümünde dolaşırken, birden durdu ve teklifini yaptı: 'Rauf Bey kardeşim... Sizinle çalışmak istiyorum. Benim ve memleketin buna ihtiyâcı var.' dedi. Samimî ol-

duğuna şu anda da kaniim. Benim irâdem hârici diyebileceğim bir hisle, yıllardır keyfî, haksız, hattâ zâlim bir kararla elimden alınmış vatan hizmetlerimin kalp inkisârı içinde cevap verdim: 'Bu berâber çalışma nasıl mümkün olur? Ben vatan hizmetlerinden mahrum edilmiş bir adamım." Kolumda idi. Hissedeceğim kadar bir kuvvetle sıktı ve kat'i edâ ile dedi ki, 'Onu bana bırak... Öyle bir hâl bulduracağım ki, ortada seni üzen hiçbir tortu kalmayacak...' dedi."[50]

Âsım Us, bu dâveti ve dâvetin perde arkasını, günlüğünde şöyle anlatıyor:

"Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Dolmabahçe'de büyük merâsim salonunda bir çay verdi. İstanbul'un yüksek memurları ve askerî erkânı ile tanınmış şahsiyetler çayda dâvetli olarak bulundu.

İsmet İnönü, eski Başbakan Rauf Orbay'ı 3 Mart 1939 günü akşamı, hemşiresi ile birlikte, Dolmabahçe'de yemeğe alıkoymuştur.

Rauf Orbay, Dolmabahçe Sarayı'nda verilen çayda kendisine sorulan bir suâle cevap olarak, 'Ben ancak fırka dışı mebus olabilirim' demiştir.

Şükrü Kaya, evvelki gün Ankara'dan İstanbul'a gelmiş ve Dolmabahçe'de defteri mahsusu imzâlamıştır. Fakat dünkü çayda bulunmamıştır. Bundan dâvet edilmediği anlaşılıyor. (...)

Dolmabahçe'de Atatürk'ün adamlarından Sâlih Bozok ile Hasan Câvit de bulunuyordu.

İsmet İnönü, eski kırık kalpleri tâmire çalışıyor."[51]

Eşi Hâlide Edip Adıvar ile birlikte uzun yıllardan beri yurt dışında gönüllü sürgün hayâtı sürdüren İstanbul eski mebusu ve eski Vekillerden Dr. Adnan Adıvar, Dolmabahçe Sarayı'nda çay dâvetinin verildiği gün, 4 Mart'ta, Pâris'ten İstanbul'a döner.[52]

Âsım Us, bu konuda günlüğüne şunları yazmış:

"Eski İstanbul mebusu Doktor Adnan [Adıvar]'ın Pâris'ten İstanbul'a gelmek üzere hareket ettiği söyleniyor.

Onun da yeni seçimlerde mebusluğa adaylığını koyacağı anlaşılıyor."[53]

---

50 Cemâl Kutay, Osmanlı'dan **Cumhuriyete Yüzyılımızda Bir İnsanımız: Hüseyin Rauf Orbay (1881-1964)**, (Cilt: 5), s. 347, 352, 356, 404-406 ve 523-525.

51 Us, **age**, s. 358-359.

52 **JK 1**, (4.6.1939).

53 Us, **age**, s. 359.

Hâlide Edib Adıvar da, Adnan Adıvar'dan bir ya da iki gün sonra, Pâris'ten İstanbul'a geri döner.[54]

İnönü, Hâlide Edib Adıvar ile Adnan Adıvar'ı 10 Haziran'da İstanbul'da kabul eder.[55]

Hâlide Edib Adıvar ile eşi Adnan Adıvar'ın mebus adayı olacakları yolundaki söylentiler hayli yaygındı ve basında da geniş ölçüde yer alıyordu.[56]

Hâlide Edib Adıvar, İstanbul'a dönüşünden kısa bir süre sonra, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde profesör olarak görev alır ve "İngiliz Edebiyâtı ve Şekspir" üzerine verdiği ilk konferans/ders, ertesi gün Ulus gazetesinde fotoğraflı olarak yayınlanır.[57] Hâlide Edib Adıvar'ın Sinekli Bakkal adlı romanı da CHP tarafından açılan bir yarışmada birincilik ödülü alacaktır.

Hâlide Edib Adıvar, tam da bu sırada, şu satırları yazıyordu:

> "Türklerin kahramanca mücâdelelerini başarılı bir sonuca ulaştırdıktan sonra, Atatürk, ufukta harb bulutları görünmeksizin, reformlarını ve iç değişikliklerini uygulama şansına sâhip olmuştu.
>
> İsmet İnönü, dünyâ târihinin tehdit dolu bir ânında iktidâra geldi. Bütün samimîyetimle söylüyorum ki, mevcut kriz içinden Türkiye'yi geçirme görevine daha uygun birini tasavvur etmek güç...
>
> [İnönü], insan olarak, en olumlu hâliyle basit Türkü temsil eder. Yönetim mekanizmasını biçimlendiren insan maddesinin hem zayıf, hem de kuvvetli noktalarını anlar. Kişiliği, yurtta millî birlik havası yaratır. Uluslararası ilişkilerde ise, deneyimi ve yüksek ahlâkî nitelikleri ona uluslararası barış cephesinde özel bir durum sağlar."[58]

Emekli General Cemâl Mersinli de TBMM'nin altıncı dönemine İçel mebusu olarak katılır. Bu atama, İnönü'nün barış politikasının bir başka sonucudur.

Diğer yandan, "Mahpeyker, Türkân, Ali, Rânâ ve Hümeyrâ'nın Türkiye'ye avdet etmeleri hakkında kânun lâyihası", İnönü'nün

---

54 **Tan,** (6.3.1939); **JK 1,** (5.3.1939).

55 **JK 1,** (10.6.1939).

56 **Tan,** (6.3.1939).

57 **Ulus,** (19.3.1939).

58 Hâlide Edib Adıvar, "Turkey and her Allies", **Foreign Affairs,** Volume: 18, Nos: 1-4, (October 1939-July 1940), s. 449.

barış politikasının uzaktan ve dolaylı bir uzantısı olarak yorumlanabilir.

Dâhiliye Vekâleti'nce hazırlanan ve hükûmetçe Meclise sunulan yasa tasarısının gerekçesinde şöyle deniliyordu:

> "Ölü Enver Paşa['nın] çocukları 1914 doğumlu Mahpeyker ve 1918 doğumlu Türkân, 1921 doğumlu Ali ve birâderi Kâmil'in kızı 1926 doğumlu Rânâ ve Bari Başkonsolosu İsmâil Hakkı kızı 1917 doğumlu Hümeyrâ'nın, Türk babadan doğdukları ve evlenme çağına geldikleri hâlde, bulundukları mahallerde evlenmelerine imkân bulunmadığı ve durumları itibârıyla anavatana dönmelerine bir mahzur görülmediği anlaşıldığından, işbu kânun lâyihasının teklifi muvafık görülmüştür."[59]

Tek maddelik yasa tasarısı, üzerinde hiçbir görüşme yapılmaksızın oylanır ve kabul edilir.

Enver Paşa'nın çocukları, Mahpeyker, Türkân ve Ali, çok kısa bir süre sonra, ülkeye geri dönerler.[60]

Daha sonraki bir târih olmakla birlikte, burada konuyla yakından ilgili bir başka gazete haberine daha yer vermek istiyorum:

> "Eski Hürriyet İtilâf Fırkası Reisi Öldü...
>
> Eski Hürriyet İtilâf Fırkası Reisi Miralay Sâdık, dün Romanya'dan hasta olarak İstanbul'a gelmiş ve kaldırıldığı hastanede bugün ölmüştür."[61]

4) YENİ MECLİS VE YENİ HÜKÛMET

TBMM'nin altıncı dönemi, 3 Nisan 1939 târihinde ilk toplantısını yapar. Meclis toplantısı en yaşlı üye Besim Ömer Akalın tarafından açıldıktan sonra, Abdülhâlik Renda 408 oyla ve ittifakla yeniden TBMM Başkanlığına ve ardından da İnönü 413 oyla ve yine ittifakla Cumhurbaşkanlığına seçilir.

---

59 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: Fevkâlâde, Cilt: 3, 33. İnikat, (30.6.1939); TBMM ZC, Devre: 6, İçtimâ: Fevkâlâde, Cilt: 4, 35. İnikat, (5.7.1939).

60 **Cumhuriyet**, (29.7.1939).

Ayrıca bkz. Soli Özel ve Cemil Koçak, "Son Pâdişah Vahdettin'in Torunu Hümeyrâ Özbaş İle Başbaşa", (Röportaj), **Târih ve Toplum**, Sayı: 79, (Temmuz 1990).

61 **Ulus**, (6.2.1941).

Refik Saydam Hükûmeti, yeni Meclisin toplanması nedeniyle istifâ eder. Refik Saydam, yeni hükûmeti kurmakla görevlendirilir ve İkinci Refik Saydam Hükûmeti hemen açıklanır:

Adliye Vekili	:	Tevfik Fikret Sılay
Millî Müdâfaa Vekili	:	Nâci Tınaz
Dâhiliye Vekili	:	Fâik Öztrak
Hâriciye Vekili	:	Şükrü Saraçoğlu
Mâliye Vekili	:	Fuat Ağralı
Maarif Vekili	:	Hasan Âli Yücel
Nâfia Vekili	:	Ali Fuat Cebesoy
İktisat Vekili	:	Hüsnü Çakır
Sıhhat ve İçtimâî Muavenet Vekili	:	Hulûsi Alataş
Gümrük ve İnhisarlar Vekili	:	Ali Râna Tarhan
Ziraat Vekili	:	Muhlis Erkmen
Muhabere ve Münâkale Vekili	:	Ali Çetinkaya
Ticâret Vekili	:	Cezmi Erçin[62]

Saydam Hükûmeti'nde daha sonra bâzı değişiklikler olacak; Adliye Vekili Tevfik Fikret Sılay'ın yerine, 26 Mayıs 1939 târihinde, Fethi Okyar ve Fethi Okyar'ın yerine de, 12 Mart 1941 târihinde, Hasan Menemencioğlu; Ticâret Vekili Cezmi Erçin'in yerine, 1 Kasım 1939 târihinde, Nazmi Topçuoğlu ve Nazmi Topçuoğlu'nun yerine de, 27 Kasım 1940 târihinde, Mümtaz Ökmen; Gümrük ve İnhisarlar Vekili Ali Râna Tarhan'ın yerine, 26 Mayıs 1939 târihinde, Râif Karadeniz; Millî Müdâfaa Vekili Nâci Tınaz'ın yerine, 5 Nisan 1940 târihinde, Saffet Arıkan ve Saffet Arıkan'ın yerine de, 12 Kasım 1941 târihinde, Ali Rızâ Artunkal; İktisat Vekili Hüsnü Çakır'ın yerine, 1 Ağustos 1941 târihinde, Sırrı Day; Muhabere ve Münâkale Vekili Ali Çetinkaya'nın yerine, 20 Kasım 1940 târihinde, Cevdet Kerim İncedayı ve Cevdet Kerim İncedayı'nın yerine de, 12 Kasım 1941 târihinde, Fahri Engin ve Dâhiliye Vekili Fâik Öztrak'ın yerine de, 6 Mayıs 1942 târihinde, Fikri Tuzer atanacaktır.

Fethi Okyar, Adliye Vekilliği'nden sağlık nedenleriyle ayrıldıktan bir süre sonra, 7 Mayıs 1943 târihinde ölür.[63]

---

62 **TBMM ZC.** Devre: 6, İçtimâ: Fevkâlâde, Cilt: 1-2, 1. İnikat, (3.4.1939); Keesing, (1939/3513).

63 **Ulus.** (8.5.1943).

İkinci Saydam Hükûmeti'nde bâzı değişiklikler ve yenilikler görülüyordu. Muhabere ve Münâkale ile Ticâret adında iki yeni Vekâlet kurulmuş; Nâfia eski Vekili Ali Çetinkaya Muhabere ve Münâkale Vekâleti'ne, Cezmi Erçin de Ticâret Vekâleti'ne getirilmiş ve bu arada Ali Fuat Cebesoy da Nâfia Vekili olmuştu. Cebesoy'un Nâfia Vekilliği'ne atanması, İnönü'nün barış politikasının doğrudan bir sonucu olarak yorumlanabilir. Hükûmete iki yeni isim eklenmiş, fakat eski üyeler yerlerini korumuşlardı.

Saydam, 10 Nisan'da, yeni hükûmetinin programını okur:

> "Kabinenin işbölümü noktasından eskisine nazaran farkı, Nâfia ve İktisat Vekâletleri'nin ikişer Vekâlete ayrılmış olmasıdır. Seneler geçtikçe vazifeleri artan bu iki Vekâletin, gördükleri amme hizmetlerine nazaran bir taksime tâbi tutulması ihtiyâcı hissolunuyordu. Bu sûretle, şimdiye kadar inşâ, nakliyat ve muhabere işlerini gören Nâfia Vekâleti, yalnız inşaatla meşgûl bir Vekâlet hâline getirilmiş; münâkale ve muhabereye âid olan hizmetlerle İktisat Vekâleti'ne bağlı Deniz Nakliyat işleri alınarak, Münâkale ve Muhabere Vekâleti ihdâs olunmuştur. Kezâ ticâret ve sanâyi hizmetleri gören İktisat Vekâleti, yalnız sanâyi ve maadin işleriyle meşgûl olmak üzere bırakılmış, iç ve dış ticârete âid vazifeler toplanarak, Ticâret Vekâleti teşkil edilmiştir. (...)
>
> Kabinenin programında olduğu gibi, Vekâletlerin iş programlarında da, Cumhuriyet Halk Partisi'nin programı esastır."[64]

Yeni hükûmet, Meclisten 389 oyla ve ittifakla güvenoyu alır. Güvenoylaması sırasında Meclis oturumunda bulunmayan mebuslar arasında, Muammer Eriş, Sâlih Bozok ve Yunus Nâdi de vardır.[65]

5) KURULTAY ÖNCESİNDE ÖNEMLİ SİYÂSAL GELİŞMELER: ATATÜRK TARTIŞMASININ BAŞLANGICI VE SONU

Meclisin yeni döneminin açılmasından sâdece bir gün önce, 1938 yılının son günü bir ara seçimle İstanbul mebusu olan ve

64 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (10.4.1939).

65 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (10.4.1939).

yeni dönemde de Meclis üyeliğini sürdüren Kâzım Karabekir ile yapılan bir mülâkâtı yayınlayacağını ilân eden Tan gazetesi, mülâkâtın birkaç gün devâm edeceğini de haber veriyordu.[66]

Yeni Meclisin toplandığı gün, 3 Nisan'da yayınlanan mülâkâtta, eski siyâsî menkûb, yeni İstanbul mebusu Kâzım Karabekir, Atatürk'ü ve Atatürk dönemini şöyle değerlendiriyordu:

> "Şahsen benim 15 sene menkûb vaziyette kaldığımı biliyorsunuz. Bu menkûbiyet müddeti, bilhassa çoluğum çocuğum için pek acı geçti. Buna rağmen ben bildiğim yoldan şaşmadım. Her zaman için hakikatin müdâfii olarak kaldım.
>
> Fakat ne yazık ki, bu 15 sene içinde, kıymetli fikirlerle ortaya çıkarak, hayatlarını istihkâr edercesine çalışan ve memlekete büyük hizmetler ifâ eden bâzı vatan çocuklarının bir kenarda nasıl unutuldukları, kimsenin gözünden kaçmamıştır. Onların bütün hizmetleri yalnız kökünden inkâr edilmekle kalmamış, belki onlara türlü isnadlar da yapılarak, her biri dipdiri mezara gömülmek istenmiştir. Bu sûretle, memleket bunların *olgun ve dolgun başlarından istifâdesiz bırakılmıştır.*
>
> Bütün bunlarda modern hurâfenin büyük tesiri olmuştur. (...)
>
> Reiskâra yaranmak için uluorta fikirler neşrinden evvel, hâdiseleri olduğu gibi tesbit ederek, yeni nesile aynen anlatmamız gerekir.
>
> Aksi hâlde, birçok kahramanları sefil olarak göstermek ve birçok kalpazanları, nâehlileri de lâyık olmadıkları vasıflarla tevsif etmek gafletine düşebiliriz.
>
> Matbuat sayfaları bir tiyatro sahnesine benzetilmemelidir. Yâni matbuat, liderleri temsil edilecek herhangi bir târihî piyes gibi, rolleri istedikleri kimselere vermemelidir. (...)
>
> Matbuatın, yakın vakte kadar, çok defâ sırf reiskârı memnun etmek gayretini güttüğünü söylemeye mecbûruz ve sırf bu gayretle, hâdisâtı ve birçok târihî vekâyii inkâr edecek kadar ileri de gitmiştir.
>
> [Kâzım Karabekir, altı yıl önceki bir tartışmada da baskı altında kaldığını, basının saldırısına uğradığını belirterek, şöyle devâm ediyordu:]
>
> Ve ben bir müddet için, o vakte kadar olduğu gibi, bir kenarda nezâret altında yaşamaya mecbur kaldım. (...)
>
> Muhakkak olan nokta, bir takım şahsiyetlerin memlekete yanlış olarak gösterildikleri ve ifâ ettikleri büyük hizmetlerin bir kalemde çizildiğidir.
>
> Hâdiseler, yalnız bir şahsın dilediği tarzda ifâdesiyle ortaya çıkamaz. (...)

66 **Tan**, (2.4.1939).

Yalnız herhangi bir dâvâcının ifâdesine göre hüküm vermek hiçbir zaman doğru olamaz. (...)

["Noktai nazarınıza göre, mekteplerde okutulan târihlerin, söylenen nutukların ve konferansların ve hattâ inkılâp derslerinin, bu bakımdan tashih edilecek kısımları mevcut mudur?" şeklindeki bir soruyu Kâzım Karabekir şöyle yanıtlıyordu:]

Evet, vardır... Büyük Nutuk'ta da üzerinde ehemmiyetle durulması icâb eden haksızlıklar ve yanlışlıklar mevcuttur."[67]

Kâzım Karabekir'in Tan gazetesindeki mülâkâtında yer alan bu pek de alçakgönüllü sayılamayacak ve aynı zamanda da dolaylı ve dolaysız bir biçimde bizzat Atatürk'ü ve Atatürk dönemini hedef alan suçlayıcı sözleri sert karşılık görecektir. Mülâkat basında sert bir biçimde eleştirilir[68] ve yer yer gösterilere neden olur. Mülâkâtın Tan gazetesinde yayınlandığı 3 Nisan günü, önce Tan gazetesine ve daha sonra da diğer gazetelere giden 20-25 kadar üniversite öğrencisi, Tan gazetesinde yayınlanan bâzı yazıların Atatürk'ün hâtırasına karşı saygısızlık olduğunu belirtir ve buna artık bir son verilmesini isterler. Bu ziyâret sırasında, Tan gazetesi ilgilileri de, uyarıları dikkate alacaklarını vaad ederler.[69] Nitekim, bu uyarı üzerine, Kâzım Karabekir ile mülâkat ertesi gün artık devâm etmez ve ilk tefrikada kesilir. Daha da ilginç olan nokta, mülâkâtın, pek çok basın organında olduğu gibi, Tan gazetesinde de eleştirilmesiydi. Zekeriyâ Sertel, gazeteyi ziyâret eden gençlerin uyarısından bir gün sonra, Tan gazetesinde yayınlanan iki yazısında birden, mülâkâtı ve Kâzım Karabekir'i eleştiriyordu.[70] Bu, elbette son derece garip bir durumdu. Çünkü Tan gazetesi, bir anlamda, kendi kendini eleştiriyordu. Bu, hiç kuşkusuz, yönetimden kaynaklanan uyarının etkisini ve gücünü de gösteriyordu.

Mülâkat, nihâyet CHP Meclis Grubu'nda da ele alınacaktır. CHP Meclis Grubu'nda bâzı mebuslar söz alarak, Kâzım Karabe-

---

67 **Tan**, (3.4.1939).

68 **Cumhuriyet**, (4-7.4.1939).

69 **Ulus**, (4.4.1939).

70 Zekeriyâ Sertel, "Son Hâdise Hakkında Son Söz", **Tan**, (5.4.1939); Zekeriyâ Sertel, "Bu Ders Onlara Yetişir", **Tan**, (5.4.1939).

kir'in bir İstanbul gazetesinde yayınlanan beyânatını üzüntü ile karşıladıklarını belirtirler. Kendisini hedef alan bu saldırılara karşı, Kâzım Karabekir, CHP Meclis Grubu'nda yaptığı konuşmada, Atatürk'e karşı her zaman sevgi ve saygı duyduğunu, Atatürk'ü eleştirmeyi ya da ona dil uzatmayı aklından bile geçirmediğini, yalnızca bâzı târihî gerçekleri ifâde etmek istediğini, ancak bu ifâdesinin de yanlış anlaşıldığını belirtir ve CHP Meclis Grubu'nun da bu açıklamayı yeterli bulması üzerine konu kapanır.[71]

İnönü, günlüğünde, Kâzım Karabekir'in bu gişimini şöyle değerlendiriyor:

> "Karabekir serbest olur olmaz geniş neşriyâta başladı. Eski fırkacılar endişeleniyorlar. Bakalım...
>
> İlk günler temâs ettim.
>
> Samimîyet, iddia ve gurur arasındadır.
>
> Şubat 1/Çarşamba mülâkâtı enteresan!
>
> - Beni sık görmediğinden sitem ediyor.
>
> - Meclisin dağılmasından haberi olmamış (yâni, daha evvel kendisine bahsedilmemiş).
>
> - Hükûmet tebeddülünden bahsetmedi.
>
> - Halka doğru inmeliyiz.
>
> - Gazeteler neşriyâtından -bilhassa Ulus'tan, Fâlih Rıfkı [Atay]'dan müşteki... Bunları tanzim etmeli (yâni, onun istemediğini yazdırmamalı, *istediğini yazdırmalı*).
>
> - Sonra mebus namzetleri... Eski parti arkadaşlarını koymak istiyor.
>
> - Mebus intihabına pek ehemmiyet veriyor. Çıkacak fenâların, girecek iyilerin takdirine iştirâk etmek hevesinde...
>
> Bir defâ Mersinli General Cemâl'i [emekli General Cemâl Mersinli'yi] getirdi. General, çok mazbut ve terbiyeli idi.
>
> Sonra bir defâ da General Câfer Tayyar'ı [emekli General Câfer Tayyar Eğilmez'i] getirdi. İyi konuştuk. Karabekir, ona pek bağlı...
>
> Karabekir, Meclisten ve neşriyâtın efkârı umûmîyedeki fenâ intıbaından biraz inkısâra uğradı. Fakat iddiasında musırdır."[72]

24 Ekim 1940 târihinde Matbuat Kânunu'nda yapılan değişiklik, (25 Temmuz 1931 târih ve 1881 sayılı Matbuat Kânunu'nun

---

71 **Ulus,** (5.4.1939); **Tan,** (5.4.1939).

72 "İsmet İnönü'nün Anıları (2) (Yakın Siyâsî Târihimizdeki Olayların Perde Arkası), **Milliyet,** (16.11.1987).

3812 sayılı kânunla değişik 30. maddesi: "Millî hisleri inciten veyâ bu maksatla millî târihi yanlış gösteren yazıları neşredenler, 50 Lira'dan 500 Lira'ya kadar ağır para cezâsı ile cezâlandırılırlar") muhtemelen bu mülâkat ve sonuçları ile ilgili, fakat biraz geç kalmış bir tepkidir.

Bu noktada, Kâzım Karabekir'in, İnönü'nün barış politikası sonucunda, bizzat İnönü ile yaptığı anlaşmanın çerçevesini zorladığını ve hattâ bu çerçevenin dışına çıkmaya çalıştığını söylemek mümkündür.

Çünkü, İnönü-Karabekir mutâbakatı, İnönü'nün de siyâsî sorumluluğunu taşıdığı bir dönemin, özel olarak da Atatürk'ün ve Atatürk döneminin her türlü tartışmanın dışında kalması üzerine kurulmuştu ve Karabekir, bu mülâkatla, hiç kuşkusuz, bu anlaşmanın sınırları dışına çıkıyordu.

Karabekir'i hedef alan siyâsî saldırıların yoğunluğu ve şiddeti, Kâzım Karabekir'in, ancak Karabekir'in olduğu kadar diğer eski siyâsî menkûbların da, siyâsî anlaşma ve uzlaşmalara sâdık kalmaları gerektiği konusunda bir uyarı olarak yorumlanmalıdır.

6) GEÇMİŞ DÖNEMLE BİR HESAPLAŞMA: DENİZBANK'IN TASFİYESİ

Refik Saydam'ın kurduğu ilk hükûmet sırasında yönetimi değiştirilen, hakkında soruşturma açılan ve geniş ölçüde eleman tasfiyesine uğratılan Denizbank, İkinci Saydam Hükûmeti döneminde kesin olarak tasfiye edilecektir.

Mayıs ayı başında, basında, Denizbank'ın ve Deniz Ticâret Müdürlüğü'nün, yeni kurulan Muhabere ve Münâkale Vekâleti'ne bağlanmasının kararlaştırıldığı haberi yayınlanır.[73]

Mayıs ayı sonunda ise, basında, Denizbank'ın fesh edildiği ve Devlet Denizyolları ile Devlet Limanları Umum Müdürlüğü'nün kurulduğu haberine rastlanır.[74]

---

73 **Cumhuriyet**, (12.5.1939).

74 **Cumhuriyet**, (31.5.1939).

Denizbank'ı yeniden örgütleyen yeni yasa ("Devlet Denizyolları ve Devlet Limanları Müdürlüklerinin Teşkilât ve Vazifelerine Dâir Kânun"), 7 Haziran 1939 târihinde kabul edilecek ve 1 Temmuz'da da yürürlüğe girecektir.[75]

Denizbank'ın tasfiyesinin siyâsî bir tercih olduğu açıktır.

Bu nedenle, Denizbank'ın tasfiye sürecini, siyâsî gelişmelerin önemli bir parçası olarak ele almak daha uygun olur.

Burada vurgulanması gereken önemli nokta, Denizbank'ın tasfiyesinin, farklı iktisâdî görüşlerden olduğu kadar, daha çok siyâsî görüş farklarından kaynaklandığıdır.

Denizbank, bir yerde, Bayar ile İnönü yönetimleri arasındaki ekonomik görüş ayrılıklarını simgelerken, diğer yandan, iki yönetim arasındaki siyâsî üslûp farkını da açıklıyordu.

Denizbank'ın tasfiyesi ile, Celâl Bayar Hükûmeti'nin iktisâdî ve siyâsî alanda anlamlı sayılabilecek yegâne girişimi de ortadan kaldırılıyordu.

Yeni örgütlenmenin iktisâdî eğilimini de Korkut Boratav şöyle açıklıyor:

> "Denizyolları ile liman işlerinin tek bir teşkilât içinde yürütülmesinin olumlu sonuçlar vermediği anlaşılmış olsa gerek ki, 3633 sayılı kânunla, Denizbank ilgâ edilerek, Devlet Denizyolları Umum Müdürlüğü ve Devlet Limanları İşletme Umum Müdürlüğü adları ile, katma bütçeli iki ayrı kurum kurulmaktadır. Denizbank'ın denizyolları ile ilgili görevlerini birinci Umum Müdürlük, limancılıkla ilgili işleri ise, ikincisi görecektir. Tek fark, Denizyolları Umum Müdürlüğü'ne, bâzı hâller için, Denizbank'a verilmiş olan karayolu nakliyatı yapma yetkisinin verilmesi, muhtemelen limanları yeniden şirketlerle yönetim eğiliminden vazgeçilmiş olmasıdır."[76]

7) CUMHURİYET HALK PARTİSİ BEŞİNCİ BÜYÜK KURULTAYI

Kurultayın hemen öncesinde gerek hükûmette, gerekse parti yönetiminde önemli değişiklikler yapılmıştı.

---

75 **Cumhuriyet**, (8.6.1939); **Tan**, (30.6.1939).

76 Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 280.

26 Mayıs 1939 târihinde Adliye Vekili Tevfik Fikret Sılay'ın yerine Fethi Okyar ve Gümrük ve İnhisarlar Vekili Ali Râna Tarhan'ın yerine de Râif Karadeniz atanmıştı.[77]

Fethi Okyar'ın Vekilliğe atanması, hiç kuşkusuz, İnönü'nün barış politikasının doğrudan bir sonucuydu.

Tevfik Fikret Sılay ise, CHP Umûmî Riyâset Divânı (Genel Başkanlık Kurulu) karârı ile, CHP Umûmî İdâre Heyeti üyeliğine getirilmişti.[78]

Hattâ aynı gün, iki Vekilin istifâ haberinin, bâzı İstanbul gazetelerinde, Başvekâlet'te de değişiklik olacağı yolundaki yorum ve söylentiler ile birlikte verilmesi üzerine, böyle bir değişiklik olacağı yolundaki haberler, bizzat Başvekâlet tarafından yalanlanmıştı.[79]

CHP Beşinci Büyük Kurultayı, 29 Mayıs 1939 târihinde, Ankara'da, TBMM binâsında toplanır.

Başvekil ve CHP Genel Başkan Vekili Refik Saydam, Kurultay Başkanı olarak sabah saat onda toplantıyı açar. Kâtip olarak Dr. Tâlat Sirmen'in bulunduğu açılış toplantısında, Kurultaya 417 mebus ve 211 delegenin katıldığı saptanır.[80]

Görüldüğü gibi, 1938 yılında yapılan Üsnomal Büyük Kurultay'da olduğu gibi, bu kez de, delege sayısı, mebus sayısının hayli altında, neredeyse yarıya yakın bir durumdaydı.

Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Hakkâri, Mardin, Siirt, Tunceli, Urfa ve Van illeri, yâni toplam on il, Kurultayda yalnızca mebuslar tarafından temsil ediliyor, ama delege düzeyinde temsil edilmiyordu.

Bu illerin yine sâdece Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde bulunması dikkati çekiyor.

---

77 **Ulus**, (27.5.1939).

78 **Ulus**, (28.5.1939).

79 **Cumhuriyet**, (28.5.1939).

80 **Ulus**, (29.5.1939); **JK 1**, (29.5.1939), s. 76; Esat Öz, **Tek-Parti Yönetimi ve Siyâsal Katılım**, s. 188.

Delegesi olmayan illerde parti örgütünün de bulunmadığı anlaşılıyor.

Bu târihte CHP'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde toplam on ilde örgütü yoktu.

Bu durumda, son kurultaydan bu yana, Elazığ ile Muş'ta parti örgütü kurulduğu saptanabilir.

Bu saptama, CHP'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde örgütlenmeme geleneğinin yeni dönemde de sürdüğünü gösteriyor.

Bir araştırmacı, bu durumu şöyle yorumluyor:

> "Partinin ileri düzeydeki merkeziyetçi ve hiyerarşik yapısı ve Parti Genel Sekreterliği'nin parti örgütü üzerindeki yönlendirici, yol gösterici rolü, sonuçta, mahallî parti faaliyetlerinin oldukça sınırlı kaldığı ve etkinliğinin zayıf olduğu bir ilişki alanı yaratmıştır.
>
> Seçim sürecinde olduğu gibi, Büyük Kongre'ye katılımda ve dolayısıyla temel parti siyasalarının kararlaştırılmasında inisiyatif, büyük ölçüde (buna tamâmen de diyebiliriz) parti üst yönetiminin ve özellikle Parti Başkanlık Divânı'nın elindedir. (...)
>
> Tüzük, oldukça hiyerarşik bir örgüt yapısı öngörmekte ve merkezin vesâyetini ileri bir safhaya götürmektedir.
>
> Oy kullanma hakkı bulunmamasına rağmen, il kongrelerine merkezden görevlendirilen birer milletvekilinin katılması, ayrı bir merkezî denetim (daha doğrusu baskı) unsuru olmuştur. (...)
>
> Parti ve ülkeyle ilgili temel sorunların görüşüldüğü ve parti programının ve tüzüğünün kabul edildiği (onaylandığı), kural olarak partinin en üst karar organı olan Büyük Kongre'nin (veyâ Kurultayın) oluşum biçimi de pek farklı değildir.
>
> Hattâ merkezin rolünün daha belirgin olduğu bile söylenebilir."[81]

Bu arada, Hatay'dan da delegeler Kurultaya katılırlar. Hatay'ın bu târihte henüz Türkiye'ye katılmadığı düşünülürse, bu durum bir hayli şaşırtıcıdır. Çünkü Hatay, henüz bağımsız bir devletti. Ancak bu zamâna kadar birleşme yönünde önemli adımlar da atılmıştı. Örneğin, Türk vatandaşlarının Hatay'a pasaportsuz seyahat edebilmelerine olanak sağlayan antlaşma imzâlanmıştı. Ha-

---

81 Öz, age, s. 186-187.

tay'a girmek isteyen Türklerin polise yalnızca nüfus hüviyet cüzdanlarını göstermeleri yeterliydi.[82] Nihâyet Türk parası, Hatay'da resmî para birimi olarak kabul edilmişti.[83] Herhâlde daha şaşırtıcı olan ya da olması gereken nokta, henüz bağımsız bir devlet olan Hatay'ın Cumhurbaşkanı Tayfur Sökmen'in CHP üyesi ve TBMM'nin beşinci ve altıncı dönemlerinde de Antalya mebusu olmasıydı. Hatay Devleti Dâhiliye Vekili, Hâriciye Vekili ve Millî Müdâfaa Vekili de olan Başvekil Abdurrahman Melek de altıncı dönem TBMM'de üyeydi. Abdurrahman Melek, 1939 yılında yapılan TBMM genel seçiminde, CHP adayı olarak, Gâziantep mebusu seçilmişti.

Partiye bağlılık işlemleri tamamlanan hükmî şahsiyet sâhibi Zonguldak Mâden Mühendisleri Birliği'nin, Harb Malûlleri Cemiyeti'nin ve Ankara Tiftik Kurumu'nun birer temsilcisi de bu sâyede Kurultaya katılır ve bu şekilde Kurultaya katılan toplam üye sayısı 631'e ulaşır.[84]

Toplantının açılmasından sonra, CHP Genel Sekreteri Fikri Tuzer söz alır ve önerisi üzerine, iki Reis Vekili (TBMM Reisi Abdülhâlik Renda ile CHP Meclis Grubu Reis Vekilleri'nden Hilmi Uran) ile altı kâtip seçilir ve bu sûretle Kurultay Riyâset Divânı oluşturulur.[85]

Bundan sonra İnönü Kurultayda bir konuşma yapar:

> "Partimizin yüksek idâresi ile halkın samimî reyini milletvekillerinin seçiminde birleştirmek teşebbüsü, cesâreti artıran kat'i ve müsbet bir muvaffakiyetle neticelenmiştir.
>
> Partimiz, bu teşebbüsü, memleketin bütün seçimlerinde daha geniş mikyasta tatbike çalışacaktır.
>
> Siyâset hayâtında tecrübe geçirmiş adamlar olarak, memleketimizin

---

82 **Cumhuriyet,** (11.3.1939).

83 **Cumhuriyet,** (15.3.1939).

84 **Ulus,** (29.5.1939).

Esnaf Cemiyeti de partiye bağlılık işlemleri tamamlanan hükmî şahsiyet sâhibi kuruluşlar arasında yer almak istemiş, ancak bu girişimi sonuçsuz kalmıştı. Öz, **age,** s. 217/dn 235.

85 **CHP Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları,** (Bundan sonra, kısaca, **Zabıtlar** olarak anılacaktır), s. 18-19.

ihtiyâcına ve bünyesine en uygun olan halk idâresi usûlünü kemâle getirmek idealindeyiz. Bu yolda temiz yürekle çalışıyoruz. Bizden sonra gelecek vatandaşlara, milletimizi siyâsî hayâtında ilerlemiş bir seviyede terk etmek, başlıca emelimizdir.

İyi bir halk idâresinin siyâsî idârede ana prensiplerini, her nevi seçimlere halkın samimî olarak iştirâk etmesiyle, hükûmetin ve Büyük Millet Meclisi'nin faaliyetinde hakikî bir millet murâkabesinin şüphe götürmez bir tarzda bulunması ile hulâsa edebiliriz.

Mebus seçiminde olduğu gibi, parti intihaplarında ve belediye intihaplarında, yer yer, ansızın yeni intihaplar yaparak, teşkilâtımız üzerinde halkın muhabbet ve itimâdını dâimâ yoklamak ve kuvvetlendirmek karârındayız.

Büyük Millet Meclisi'nin faaliyeti, vatandaşlara hakikî bir huzur verecek sûrette, feyizli bir tekâmül hâlindedir.

Hükûmet işleri, milletvekillerinin ciddî bir murâkabesi altında olduğu hâlde bütün gayretler, Cumhuriyet hükûmetinin itibar ve muvaffakiyetini artırmak yoluna müteveccihtir.

Halkın seçimlere yakın alâkası ve Büyük Millet Meclisi'nde millet haklarının açık murâkabesi idealleri ile, nifâka ve anarşiye mahâl vermemek zarûretlerinin berâber yürüyebileceğine inanıyoruz.

Büyük milletimizin arzu ve aklı selimi, milletvekillerimizin ve parti teşkilâtımızın yüksek meziyetleri, bize, muhtelif icâblar arasında ahengi muhafaza gibi çetin bir vazifeyi kolaylaştırmaktadır. (...)

Parti teşkilâtımızın ve Halkevlerinin, vatanın siyâsî, kültürel ve içtimâî tekâmülünde verimli çalışmalarını, her sûretle teşvik ve talep etmek istiyoruz.

Nifâkı ve her türlü fenâlıkları önleyecek, her türlü iyilikleri yapacak ve öğretecek bir millî mekanizmayı, partimizin faaliyetlerinde esaslı olarak bulacağımıza kâniiz.

Parti teşkilâtımız, önümüzdeki devrede, istidatlara yol veren bir genişlikle müsbet faaliyetlerini, merkezî idârenin daimî teftişine tâbi görecektir."[86]

İnönü'nün Kurultayda yaptığı konuşma, esâsen daha önceki siyâsal konuşmalarının benzer bir devâmıydı.

Parti ile ilgili sorunlar yine ön plândaydı.

Parti örgütü ile parti yönetimi arasında kurulması istenen karşılıklı ilişki, TBMM genel seçimi dolayısıyla, mebus adaylarının

86 Kop, age, s. 33-38.

saptanması sırasında, kısmen de olsa, ikinci seçmenlerle yapılan danışma toplantısında kendisini göstermişti. Bu ilişkinin devâmı isteniyordu.

İki dereceli seçim sisteminin ilk kademesinde, yâni ikinci seçmenlerin seçimi sırasında, halkın, yâni birinci seçmenlerin seçime ilgi göstermediği ve seçime katılmanın, dolayısıyla da siyâsal katılımın düşük olduğu bilinen bir gerçekti.

Halkın, sonucu zâten başından belli olan bu tür seçimlere karşı oluşmuş soğukluk duygusu kırılmak isteniyordu.

Diğer yandan, yönetimin, hem partide, hem de Mecliste daha etkin denetim arzusu, açıkça ve bir kez daha ortaya konuluyordu.

Parti örgütünün halk üzerindeki siyâsî otorite ve prestijinin artması ve halkla yakınlaşması özlemi devâm ediyordu.

Ancak tüm bu gelişmelerin, "nifak ve anarşi"ye ver verilmemesi ile sınırlı olduğu da özellikle vurgulanıyordu.

İnönü'nün Kurultay konuşması, Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra yaptığı önemli siyâsî konuşmalarında değindiği konuları bir kez daha vurgulaması bakımından önem taşıyordu.

İnönü'nün konuşmasından sonra, Kurultay ve TBMM Reisi Aldülhâlik Renda yerini alır ve kur'a ile encümenlerin seçimine geçilir. Dilek Encümeni'ne 25, Hesap Encümeni'ne 15 ve Program-Nizamnâme Encümeni'ne de yine 15 üye kur'a ile seçilir. Renda'nın, CHP Genel Sekreteri Fikri Tuzer'den gelen bir mektubu okumasından sonra, CHP Genel Sekreteri Tuzer parti ile ilgili bâzı genel bilgiler verir. Tuzer, bu sırada, Kurultaya, merkez kat'i hesap hulâsası ile parti program ve nizamnâme taslağını sunar. Bu arada, verilen bir önergenin kabûlü ile, Kurultay ve CHP adına bir heyetin Atatürk'ün muvakkat kabrini ziyâret etmesi kararlaştırılır.[87]

Daha sonra, CHP'nin yeni nizamnâme ve program taslağı, Program-Nizamnâme Encümeni'nce, bir rapor hâlinde, Kurultaya sunulur.

---

87 Zabıtlar, s. 22-24.

Yeni Nizamnâme ve Yeni Nizamnâme Üzerinde Görüşme ve Tartışmalar

Öğleden sonraki oturumda, önce nizamnâme taslağına ilişkin Program-Nizamnâme Encümeni Raporu okunur. Raporda, 1935 târihli nizamnâmede yapılan bâzı değişiklikler sunuluyordu.[88] Ardından da, program taslağına ilişkin Program-Nizamnâme Encümeni Raporu Kurultaya sunulur.[89] CHP Genel Sekreteri Fikri Tuzer, encümen raporlarının gerekçelerini açıklamak üzere söz alır ve hem program, hem de nizamnâmede yapılmak istenen değişiklikleri savunan bir konuşma yapar.[90] Kurultay çalışmalarının bu bölümünde, hazırlanan yeni nizamnâme ve programa ilişkin görüşmelere geçilir.

Ancak bu noktada, öncelikle CHP'nin 1935 ve 1939 târihli nizamnâmelerini karşılaştırmak, gerek yapılan değişikliklerin neler olduğunu ve hangi gerekçelerle yapıldığını, gerekse bu değişikliklerin ne gibi tartışmalara neden olduğunu belirtmek bakımından yararlı olacaktır.

1935 târihli nizamnâme (daha sonra öztürkçeye çevrildiğinden, 1935 Tüzüğü[91]) toplam 152 (1938 yılının Kasım ayında yapılan CHP Üsnomal Büyük Kurultayı'ndaki değişiklikle eklenen iki yeni madde ile birlikte 154) maddeden oluşurken, yeni nizamnâme 168 maddeydi.

"Esaslar" kısmında bir değişiklik yapılmamıştı.

1935 târihli nizamnâmeye göre, partiye 18 yaşını bitiren gençler kabul edilirken (md. 9/A), yeni nizamnâmede yaş sınırı 22 olarak saptanmıştı (md. 11/A). Bu değişikliğe önemli bir itiraz da yapılmamıştı.[92]

---

88 **Zabıtlar,** s. 26-27.

89 **Zabıtlar,** s. 27.

90 **Zabıtlar,** s. 28-32.

91 1935 târihli nizamnâmenin sonunda yer alan Süresiz Madde'de şöyle deniliyordu: "Dördüncü Büyük Kurultay'ın kabul ettiği program ve tüzüğün öztürkçeye çevrilmesi Genbaşkur'un [Genel Başkanlık Kurulu'nun] lüzum görmesine ve onaylamasına bırakılmıştır."

92 Sâdece Manisa delegesi Hâşim Gür, 18 yaşın kaldırıldığına dikkat çekiyor ve bu değişikliği eleştiriyordu. **Zabıtlar,** s. 33.

Diğer yandan, parti örgütünün yapısında da bâzı önemli değişikliklere gidiliyordu. Yeni nizamnâmeye göre, Parti Müfettişlikleri (md. 20/Ç) ve TBMM Parti Müstakil Grubu (md. 20/F) kuruluyordu. Bu konuya ileride daha ayrıntılı olarak değineceğim.

Yeni nizamnâmeye göre, Değişmez Genel Başkan, partili mebuslardan birini Genel Başkan Vekili olarak tâyin edecekti. Genel Başkan Vekili'nin görev ve sorumlulukları ise, yine bizzat Değişmez Genel Başkan tarafından saptanacaktı. Genel Başkan Vekili'nin görevinden ayrılması ancak istifâ ya da yeni bir atama ile mümkündü (md. 27). 1935 târihli nizamnâmede ise, konuya açıklık getiren bir hüküm bulunmuyordu. CHP Genel Sekreteri Fikri Tuzer, Kurultayda bu değişikliği şöyle açıklamıştı:

> "Bilirsiniz ki, şimdiye kadar mer'i olan nizamnâmede, Genel Başkan Vekilliği'nin kime tevcih edileceğine dâir hiçbir kayıt mevcut değildi. Bu cihetin vazıh ve her türlü tereddüde mâni olmasındaki ehemmiyet izaha muhtaç olmadığından, 27. madde, bu maksadı temin için ilâve edilmiştir."[93]

Ayrıca, CHP Genel Sekreteri de, tıpkı 1935 târihli nizamnâmede olduğu gibi, Umûmî İdâre Heyeti üyeleri arasından, Değişmez Genel Başkan tarafından atanacaktı (md. 28).

Yeni nizamnâmede, CHP Genel Sekreteri'nin parti hükûmetine üye olmasının tabiî olacağı da belirtilmişti (md. 29). Ancak bu madde Kurultayda uzun tartışmalara neden olacaktır. 1935 târihli nizamnâmede böyle bir hüküm yer almıyordu. Hatırlanacağı gibi, 1936 yılında, Dâhiliye Vekilliği ile Genel Sekreterlik birleştirilmiş, fakat Refik Saydam Hükûmeti döneminde bu uygulamaya son verilmişti. Bu adım, İnönü'nün siyâsî konuşmalarında açıkça belirttiği gibi, partinin yapısında öngörülen yeni düzenlemenin açık ve önemli bir göstergesiydi.

CHP Genel Sekreteri Fikri Tuzer, bu önemli ve yapısal değişikliği, Kurultayda şöyle açıklamaya çalışıyordu:

> "Hükûmet ve parti birliğine dâir Genbaşkur [Genel Başkanlık Kurulu] tarafından 18 Haziran 1936 târihinde ittihaz edilen karârın tatbik mevkiinde kaldığı üç seneye yakın bir zaman zarfındaki müşahadeler, bu vaziyetin

93 Zabıtlar, s. 30.

idâmesinde bir fayda olmadığı kanaatini tevlid etmiş ve bir murâkabe cihazı olan partiye daha emin ve sâlim bir faaliyet imkânı temin edebilmek için, evvelemirde Genel Sekreterlik ile Dâhiliye Vekâleti'nin birbirinden ayrılmasına lüzum görülmüştür. Aynı sebebin vilâyetlerdeki teşkilât üzerinde müessir olması icâb edeceğinden, vilâyet parti reisliklerinin de Vâliliklerden tefrik edilmesine zarûret hâsıl olacağını takdir buyurursunuz.

Esâsen Genbaşkur'un [Genel Başkanlık Kurulu'nun] yukarıda arz ettiğim karârından kast edilen gâye, hükûmet ve parti işlerinin bir ahenk dâhilinde sevk ve idâre edilmesi imkânının temininden ibâret iken, maksadın hâsıl olmaması ve buna mukâbil, matlûp ahengin behemehâl tesis ve teminine zarûret bulunması, Genel Sekreterlik makâmında bulunacak zâtın parti kabinesinde yer almasını icâb ettirmiştir.

Bu sûretle, Genel Sekreter'in halkın şikâyet, dilek ve ihtiyaçlarına müteallik meseleleri, kabinedeki arkadaşlarıyla görüşüp anlaşarak hâlletmesi ve devletin iç ve dış politikası üzerinde devamlı bir sûrette tenevvür ederek, parti işlerini ona göre sevk ve idâre edebilmesi mümkün olabileceği gibi, parti başkanlıklarından ayrılan Vâlilerin de, parti işlerini az çok bir devlet işi addederek, bu işlerle alâkalarını temin edecektir."[94]

Diğer yandan, yeni nizamnâmenin 100. maddesinde de aynı görüş yineleniyordu:

"Parti, kendi bağrından doğan hükûmet teşkilâtı ile kendi teşkilâtını birbirlerini tamamlayan bir birlik tanır.

Parti teşkilâtının, kendi hükûmetini her yönden muvaffak etmek için bütün kuvvetiyle çalışması esastır."

Oysa Çanakkale delegesi Halil Dilmaç, halkın CHP'den soğuduğunu anlatarak, halk ile parti arasındaki mesâfeden şikâyet ediyordu. Ona göre, parti-hükûmet-devlet kaynaşması, halkın CHP'den soğumasının ve partiden uzaklaşmasının temel nedeniydi.[95]

Dilmaç, bu görüşünü şöyle ifâde ediyordu:

"Fakat iş müntehap başkanlıklar safhasına girince, parti kemiyet ve keyfiyet itibârıyla yükselmişti. Halk da her hususta partiyi kendisinin mûini ve müzâhiri olarak addetmişti. Bu hâl, partinin mütekâmil devresi olarak telâkki ediliyordu.

---

94 **Zabıtlar**, s. 30.

95 **Zabıtlar**, s. 36.

Fakat bilâhare Vâlilere intikâlinden dolayı, hergün partiye karşı halkta bir alâkasızlık başgöstermiştir.

Hattâ bir kayıt muamelesine dahi lüzum görmemek için partinin kapısından geçmeyenler olmuştur.

Bendeniz onüç yıldan beri fâsılasız olarak parti içinde çalıştığım için, bu söylediğim sözler tamâmen hakikate müstenittir.

Alâkadar oldum ve çok tetkik ettim.

Acaba partiye karşı başlayan bu alâkasızlık neden ileri geliyor?

Gördüm ki, sebep şahıslarda, Vâlilerde filân değil, şekillerdedir.

Yâni, iki duygunun muhite yayılmış olmasındandır.

Birincisi, 'Kimi kime şikâyet edeceğiz?'...

İkincisi, herhangi bir dilek için şikâyette bulundu ise, çok arkadaşımız bilirler ki, alacağı cevap şudur: 'Arkadaş, söz torbaya girmez. Bir istidâ getir...'

Parti mümessillerine yapılan mürâcaatların, hemen denilebilir ki, onda dokuzundan müsbet bir netice alınamamıştır.

Binâenaleyh, memlekette, 'Kimi kime şikâyet edelim?' hissi hâsıl olmuş ve partiye karşı bir alâkasızlık başlamıştır."[96]

CHP Genel Sekreteri Fikri Tuzer'in konuşması, Refik Saydam Hükûmeti'nce partinin yapısını değiştirme yolunda atılan önemli bir adımın geri alınmakta olduğunu gösteriyordu.

İnönü'nün siyâsî konuşmalarında önemle vurguladığı nokta, CHP'nin yönetim içindeki işlevinin, partinin güçlendirilmesi sûretiyle, artacağı yolundaydı.

Hatırlanacağı gibi, bu alanda önemli bir girişim de hemen yapılmıştı.

Ancak, aradan çok kısa bir süre, sâdece dört ay geçtikten sonra, bu girişimin önü, bir başka resmî gerekçeye dayandırılarak, kesilmek isteniyordu.

Resmî açıklamaya göre, amaç, partinin hükûmet/devlet cihazından tam ve kesin olarak ayrılması değil, sâdece parti-hükûmet işbirliği ve "ahengi"nin sağlanmasıydı.

Anlaşılan, dört ay önceki kopuş yanlış değerlendirilmişti.

Diğer yandan, bu yeni girişimi, CHP'nin, Genel Sekreteri aracılığıyla, halk ile hükûmet arasında köprü kurmak için attığı bir adım olarak da değerlendirmek mümkündür.

---

96 **Zabıtlar**, s. 35-36.

Tuzer, konuşmasında, "Genel Sekreter'in halkın şikâyet, dilek ve ihtiyaçlarına müteallik meseleleri kabinedeki arkadaşlarıyla görüşüp anlaşarak hâlletmesi" gerektiğine işâret ederken, belki de yeni girişimin bu yönünü vurgulamak istiyordu.

Ancak bu tür bir değerlendirmenin doğru olmayacağını düşünüyorum.

Çünkü, Tuzer, sâdece bir cümle sonra, konuşmasında şunu vurgulamaya çalışıyordu: Genel Sekreter'in, bu sûretle, "devletin iç ve dış politikası üzerinde devamlı bir sûrette tenevvür ederek, parti işlerini ona göre sevk ve idâre edebilmesi mümkün" olabilecekti.

Bu, şu anlama geliyordu: CHP Genel Sekreteri, parti politikasını, devlet politikasına göre saptayacak ve ona göre yönlendirecekti.

Bu saptama, 1936 yılında parti-hükûmet-devlet kaynaşmasında, partinin tamâmen eridiği şeklindeki yorumu da güçlendiriyor.

İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasından sonra, CHP'nin yönetim içindeki işlevinin güçlendirilmesi yönünde atılan adımlar ve alınan siyâsî önlemler, aradan sâdece birkaç ay geçtikten sonra, sonuçsuz kalıyor ve bu girişimden bir anlamda vazgeçiliyordu.

CHP, yine devlet/hükûmet politikasına bağımlı bir siyâsî varlık olarak yaşamını sürdürecekti.

Ancak, yeni girişim sırasında, Tuzer, bir başka noktaya daha önemle işâret ediyordu.

Tuzer'in konuşmasının son cümlesi bu bakımdan çok önemliydi: "Parti başkanlıklarından ayrılan Vâlilerin de, parti işlerini az çok bir devlet işi addederek, bu işlerle alâkaları" sağlanacaktı.

Tuzer'in konuşmasının bu son cümlesi, Vâlilerden parti ile ilgili işleri bir devlet işi olarak kabul etmelerini istemesi, aslında, CHP yönetiminin parti-hükûmet-devlet ilişkisinde siyâsî tutarlılıktan tamâmen yoksun olduğunu gösteriyordu.

Bir yandan, CHP'nin hükûmet ve devlet ile olan ilişkileri bir bağımlılık ilişkisi olmaktan çıkarılmak isteniyor, bunun için bâzı ön adımlar atılıyor; diğer yandan da, bizzat CHP yönetimi, partinin hükûmet ve devlet ile olan bağlarının yeniden güçlendirilmesini talep ediyor ve bunu sağlamaya çalışıyordu.

Madde üzerinde eleştirel bir konuşma yapan Afyon mebusu Gâlip Demirel'i, Manisa mebusu Refik Şevket İnce izler. İnce, bu konudaki görüşlerini şöyle ifâde ediyordu:

> "Tabiî âzânın mânâsı, kabinede oturup, kabineye girip, İcrâ Vekilleri Heyeti'ne dâhil mânâsına ise, böyle bir fikir varsa, ben, kendi hesâbıma, esas itibârıyla, bunu kabul etmem."[97]

Samsun mebusu Mehmet Ali Yörüker, Program-Nizamnâme Encümeni adına eleştirileri yanıtlarsa da, tartışmalar sürer.

Ankara mebusu İbrâhim Rauf Ayaşlı, daha da ileri giderek, maddenin Anayasaya uygun olup olmadığını sorar.

Bunun üzerine Yörüker, "Teşkilâtı Esâsiye Kânunu tâdil edilecekse, edilir... İş, buraya prensibin konulmasındadır." şeklinde konuşur.[98]

Sinop mebusu Cevdet Kerim İncedayı, "Bu hâl, hükûmet ve parti arasında karşılıklı menfaatleri telif için yapılmıştır" derken; Refik Şevket İnce, maddenin Anayasaya aykırı olduğuna dikkat çeker ve "buraya konulan âzâyı tabiî kaydı, gayri tabiîdir" şeklinde konuşur.[99]

Bu tartışmalar üzerine, Ankara mebusu Mümtaz Ökmen, şu açıklamada bulunur:

> "Tatbikatta gördük ki, [devlet-parti birliği], ahengi temin etmekten ziyâde, bir tarafın atâletini ve mesâîsinin aşağı yukarı felce uğramasını mûcib olacak neticeler verdi."[100]

Mümtaz Ökmen, bu konuşması ile, üstü kapalı bir biçimde, CHP'nin bir örgüt ve parti olmaktan uzaklaştığını imâ ve itirâf ediyordu.

Bu sırada söz alan CHP eski Genel Sekreteri ve Kütahya mebusu Recep Peker ise, Kurultay ve parti kararlarının bütün yasalardan ve hattâ Anayasadan da üstün olacağına, yasaların ve Anayasanın Kurultay kararları ışığı altında yeniden düzenlenmesi ge-

---

97 **Zabıtlar**, s. 45.

98 **Zabıtlar**, s. 46.

99 **Zabıtlar**, s. 47.

100 **Zabıtlar**, s. 48.

rektiğine dikkat çektikten, bu sûretle hükûmet/devlet mekanizması karşısında, CHP'nin yönetimdeki işlevini önemle vurgulayarak, partinin hükûmet ve devletten önce gelmesi gerektiğini açıkça savunduktan sonra, Genel Sekreter'in hükûmet toplantılarına katılması, fakat hükûmete üye olmaması yolunda uzlaştırıcı bir öneride bulunur.[101]

Tartışmalar sonunda konuyla ilgili 29. madde encümene iâde edilir.

29. madde, ertesi gün, program görüşmelerine geçilmeden önce, Kurultaya yeniden sunulur.

Encümence ele alınan maddede sâdece bir ifâde değişikliği yapılmış, fakat esasta bir değişikliğe gidilmemişti. Madde, şu şekli almıştı: "Genel Sekreter'in parti hükûmetine âzâ olarak girmesi temin olunur."

Maddenin yeniden kaleme alınışında bir değişiklik olmamasına karşın, Kurultayın ilk günü üzerinde canlı ve heyecanlı tartışmalar yapılan madde, bekleneceğinin aksine, bu kez, görüşülmeksizin ve üzerinde hiçbir tartışma açılmaksızın oylanacak ve aynı şekilde kabul edilecektir.[102]

1939 târihli nizamnâmeye göre, Genel Başkanlık Divânı, CHP Değişmez Genel Başkanı ile Vekilinden ve Genel Sekreter'den oluşacak (md. 30) ve TBMM seçiminde partinin mebus adaylarını saptayacaktı (md. 32). Genel Başkanlık Divânı, mebus adaylarının saptanmasında, Umûmî İdâre Heyeti ile TBMM Parti Grubu İdâre Heyeti'nin aslında danışma niteliğindeki oyuna mürâcaat edebilirse de, mebus adayları, sonuçta Değişmez Genel Başkan tarafından ilân edilecekti. Bu hükümler, 1935 târihli nizamnâmede de bulunuyordu. CHP Değişmez Genel Başkanı, CHP Umûmî İdâre Heyeti'nde, Genel Başkanlık Divânı'nda ve Parti Müstakil Grubu'nda boşalma olması hâlinde, boş üyeliklere atama yapabilecekti (md. 33). Oysa, bu yetki, 1935 târihli nizâmnamede Genel Başkanlık Divânı'na âid idi. İnönü, yeni nizamnâme ile, yetkisini artırmıştı.

---

101 **Zabıtlar**, s. 49.

102 **Zabıtlar**, s. 85-86.

1939 târihli nizamnâmenin 35 ilâ 49. maddeleri Büyük Kurultay, 50 ilâ 57. maddeleri ise Umûmî İdâre Heyeti ile ilgiliydi. Umûmî İdâre Heyeti 16 kişiden oluşacaktı. Tabiî Başkanı Değişmez Genel Başkan'dı ve üyeleri Kurultayca seçilecekti.

Yeni nizamnâmenin 58. maddesi Parti Müfettişleri ile ilgiliydi. Parti Müfettişleri'nin görev ve yetkilerinin Umûmî İdâre Heyeti tarafından tanzim ve Genel Başkanlık Divânı'nca onaylanan bir tâlimatnâme ile saptanacağı belirtiliyordu. Kurultayda bu madde üzerindeki görüşmeler sırasında, Muş mebusu Hakkı Kılıçoğlu, Parti Müfettişleri'ni eleştirmiş ve onları "Hükümdâr" olmakla suçlamıştı.[103] Parti Müfettişleri'ni ileride daha ayrıntılı olarak ele alacağım.

59 ilâ 83. maddeler kongreler, 103 ilâ 119. maddeler CHP Meclis Grubu ve 120 ilâ 124. maddeler de CHP Meclis Grubu İdâre Heyeti ile ilgiliydi.

Kurultayda üzerinde önemle durulan, yoğun tartışmalara neden olan ve partinin yapısını yakından ilgilendiren önemli bir madde daha vardı.

Görünüşte 104. madde nedeniyle, oysa aslında sırası geldiğinde görüşülmeksizin ve tartışılmaksızın kabul edilmiş 27. madde üzerinde geniş bir tartışma açılacaktır.

Değişmez Genel Başkan'ın Genel Başkan Vekili'ni partili mebuslar arasından seçmesine ilişkin olan bu madde, Kurultayda, anlaşılan, o zamâna dek, sâdece bir istisnâ dışında, her zaman uygulanmış ve artık geleneksel hâle gelmiş olan, Genel Başkan Vekili'nin Başvekil olması uygulamasına bundan sonra artık son verileceği şeklinde yorumlanmıştı. Çünkü 104. madde üzerinde açılan tartışmalar sırasında bu anlayış birdenbire ön plâna geçecektir.

Ankara mebusu Mümtaz Ökmen, görüşmeler sırasında, Genel Başkan Vekili'nin mutlaka yalnızca mebus olmasının şart olmadığını, Başvekil de olabileceğini vurgular.[104]

---

103 **Zabıtlar**, s. 32.

104 **Zabıtlar**, s. 64-66.

Manisa mebusu Refik Şevket İnce ise, maddeden, Genel Başkan Vekili'nin hükûmete dâhil olamayacağını, yâni Genel Başkan Vekili'nin mutlaka Başvekil olmayabileceğini anladığını belirterek, şöyle der:

> "[Cumhuriyet] Halk Partisi içinde kendi kanaatlerini söyleyerek, [CHP Meclis Grubu] Reis [Vekili'ni] tenkit eder vaziyete sokmamak, çok doğru olur. [Çünkü, yeni nizamnâmenin 104. maddesine göre, CHP Genel Başkan Vekili ve Başvekil, aynı zamanda CHP Meclis Grubu Reis Vekili'dir].
>
> Bizim şahsî, millî terbiyemiz de [buna] müsâit değildir.
>
> Parti Reisi'nin, ben huzûrunda bulunsam, (...) "Senin idâre tarzın yanlıştır" diye söylemeye, kendimde cesâret içimden gelse dahi, dilimden gelmez."[105]

Refik Şevket İnce'nin bu konuşması, tek-parti dönemindeki politik üslûbu son derece yalın ve açık bir biçimde yansıtması bakımından da ilginç ve anlamlıdır.

Mümtaz Ökmen, Refik Şevket İnce'yi yanıtlar ve amacın, zâten var olan durumu ve uygulamayı açıklığa kavuşturmak olduğunu belirterek, Başvekil'in de Genel Başkan Vekili olabileceğini yineler.[106]

Kütahya mebusu ve CHP eski Genel Sekreteri Recep Peker ise, Genel Başkan Vekili'nin CHP Meclis Grubu Reis Vekili olmasına karşı olmadığını, ancak Genel Başkan Vekili'nin Başvekil olmaması gerektiğini belirtir ve bu durumun kendisince ancak yeni anlaşıldığını açıklar.[107]

Mümtaz Ökmen, maddenin aynı şekilde kabûlünde ısrâr ederse de, Recep Peker yeniden söz alır ve yorumunun yanlış anlaşıldığını belirterek, "Ben Kurultaydan evvelki intıbâımla, yeni ibârenin mânâsını böyle anladım" der ve konuşmasına şöyle devâm eder:

> "Tamâmen aksine olarak, Parti Genel Başkanlığı otoritesinin günlük işlerimizin üstünde yüksek kalmasını iltizâm ettiğim içindir ki, mesûl

105 **Zabıtlar**, s. 65.

106 **Zabıtlar**, s. 66.

107 **Zabıtlar**, s. 67-68.

Başvekil'in, aynı zamanda, parti Genel Başkan Vekili olmasında mahzur görüyorum.

Bu itibarla, geçirdiğimiz tecrübe devresinin mücerret müşahadelerine bağlı olarak, benim fikrim odur ki, Genel Başkan Vekili olan zat, aynı zamanda Başvekil olmasın ve en basit devlet işlerinden, en ciddî politika meselelerine varıncaya kadar, hergünkü çalışma hayâtımızdaki münâkaşalar, yalnız mesûl bir hükûmete karşı daha tabiî bir serbestliği muhafaza etsin...

Bu gidiş, istikbâlde büyük bir demokrasi hayâtının olgunlaştırılması için teveccüh ettiğimiz gâyenin süratini artıracak ve mesâfeleri kısaltacaktır."[108]

Recep Peker, Genel Başkan Vekilliği ile Başvekilliğin birleşmemesi gerektiğini savunurken, bu öneriyi, politik bir amacı pratik yoldan gerçekleştirebilmek için yapıyordu.

Recep Peker, hükûmete yönelik eleştiriler ile parti içi eleştirileri birbirinden dikkatle ayırmaya çalışıyordu.

Genel Başkan Vekilliği ile Başvekilliğin aynı kişide birleşmemesi hâlinde, parti içinde Başvekile, yâni hükûmet icraatına karşı bir eleştiride bulunmak elbette yine söz konusu olmayacak, fakat buna karşılık, parti politikasına karşı Genel Başkan Vekili'ni eleştirebilmek ve parti içi eleştiri mekanizmalarını bu sûretle kurmak ve sürdürmek mümkün olabilecekti.

Recep Peker, hükûmet ve parti faaliyetleri arasına, bu sûretle, ince bir çizgi çekmek istiyordu.

Mümtaz Ökmen, yeniden söz alarak, Recep Peker'i yanıtlar ve maddenin onaylanmasını talep eder. Ökmen'in ısrarları, Recep Peker ile Refik Şevket İnce'nin birer kez daha ısrarla söz almalarına ve görüşlerini savunmalarına neden olur.

Nihâyet madde oylanacak ve aynı şekilde kabul edilecektir.[109]

1939 târihli nizamnâmenin dilinin, öztürkçeye çevrilmiş eski nizamnâmeye (tüzüğe) göre daha eski olduğu hemen fark ediliyordu. Nitekim, 1935 yılında yapılan parti kurultayında da delege olarak bulunduğu anlaşılan Kayseri delegesi Şükrü Noyman,

108 Zabıtlar, s. 69-70.

109 Zabıtlar, s. 70-71.

bu duruma dikkat çekiyor ve yeni nizamnâmenin dilini şöyle eleştiriyordu:

> "Bu tüzük Kurultayın tasvibine arz edildiği zaman, Türkün kaybolan ana dilinden aranmış, bulunmuş birçok ıstılahları, seve seve, alkışlar arasında kabul ettik. (...) Bugün görüyorum ki, yeni nizamnâmede o ıstılahlar hemen tamâmen değişmiştir. (...) Eğer bu ıstılahlar, eski tüzükteki ıstılahlar dilimizin ana bünyesine uygun değil idiyse, o gün ne için alkışlarla kabul ettik? Eğer uygunsa, bugün neden onu beğenmeyerek geri dönüyoruz? (...) [Bâri] ismini değiştirmeyelim. İsmi, tüzük olarak kalsın."[110]

Mümtaz Ökmen, Şükrü Noyman'a verdiği yanıtta, nizamnâmenin diline ilişkin eleştiriye katılmadığını belirterek, "lisan, halkın lisânıdır" demekle yetinir.[111]

1935 târihli nizamnâmenin 37. maddesinin son fıkrasında yer alan, oylamalarda "açık rey" kullanılması tâbiri, Program-Nizamnâme Encümeni'nin şu açıklaması ile kaldırılıyordu:

> "37. maddenin son fıkrasındaki "açık rey" tâbirinin tatbikatta yeri olmadığı ve esâsen bu tarzın seçimler için uygun bir şekil de olamayacağı düşünülerek, gerek bu maddeden ve gerek bu kaydın bulunduğu diğer maddelerden çıkarılması muvafık görülmüştür."[112]

"Açık rey" tâbirinin kaldırılması ve bu değişiklik sırasında kullanılan gerekçe, yâni parti içi oylamalarda oyların açık kullanılmadığına ve bundan sonra da kullanılmayacağına, esâsen buna gerek de bulunmadığına ilişkin resmî açıklama, bize, parti içi seçimlerin niteliği konusunda önemli ve ciddî bir ipucu sunuyor.

1935 ve 1939 târihli nizamnâmeler karşılaştırıldığı takdirde, saptanması gereken bir başka farklılık da, 1935 târihli nizamnâmede de bulunan (md. 125-128), yeni nizamnâmenin "Parti Mebuslarının Riâyet Edecekleri Noktalar" kısmıdır (md. 138-142).

Yeni nizamnâmenin 138. maddesine göre, partili mebusların ticâret, ziraat ve sanâyi sahalarındaki faaliyetleri umûmî hükümle-

110 **Zabıtlar**, s. 37.

111 **Zabıtlar**, s. 39.

112 **Zabıtlar**, s. 26.

re tâbi olacak ve CHP üyesi mebusların mebusluk sıfatını şahsî menfaatleri yolunda istismâr etmemeleri için Parti Genel Başkanlığı husûsî bir itinâ gösterecekti.

139. maddeye göre, partili mebusların mebusluktan başka ne gibi işlerle meşgûl oldukları, her İkinciteşrin ayında, yazı ile Genel Başkanlık Divânı'na bildirilecekti.

140. maddeye göre de, partili mebuslar, devlete ya da partiye âid veyâhut sermâyesinde devletin veyâ partinin iştirâki olan bütün müesseselerle, amme hizmetlerine mahsus ve husûsî mukâveleye bağlı veyâ imtiyazlı şirketlerde İdâre Meclisi Reisi ve âzâsı, murâkıp ve mümessil olamayacaklar, ücretli veyâ ücretsiz başka bir vazife alamayacaklar ve bu müesseselerle alâkalı işlerde ücretli hakemlik de kabul edemeyeceklerdi. Devlet ve parti işlerinde doğrudan doğruya veyâ bilvâsıta mütaahhitlik ve her nâm ile olursa olsun mutavassıtlık edemeyecekler ve devlet bütçelerinden para ödemeyi icâb ettirecek herhangi bir ticâret muamelesini dahi yapamayacaklardı. Parti mebusu olan avukatlar, devlet veyâ partiyi alâkalandıran bir dâvâda aleyhte vekâlet deruhte edemeyecekleri gibi, ücret mukâbili olarak lehte de vekâlet alamayacaklar ve bu gibi dâvâları deruhte etmiş olanlarla şerik olamayacaklardı. Ancak Parti Genel Başkanlık Divânı, zarûret gördüğü hâllerde, partili mebusları bu gibi vazifelerle tavsif edebilecekti. Husûsî idâreler, belediyeler ve bunlara bağlı müesseseler de bu madde hükümlerine tâbiydi. Partili mebuslar, Kızılay, Çocuk Esirgeme ve Hava Kurumu gibi menâfii umûma âid cemiyetlerle sâir hayır cemiyetlerinde ücretli iş alamayacaklardı. Yine 141. maddeye göre de, TBMM Başkanı ve Başkan Vekilleri, hükûmet üyeleri ve Parti Genel Sekreteri ile Parti Grup Başkan Vekilleri, Müstakil Grup Başkan Vekili ve Umûmî İdâre Heyeti âzâları, devletin alâkası olmayan husûsî şirket ve müesseselerde dahi müdürlük, âzâlık ve murâkıplık kabul edemeyeceklerdi. Husûsî müesseselerde hissedar olmak keyfiyeti ise umûmî hükümlere tâbiydi.

Yeni nizamnâmeye eklenen bu hükümlerle, CHP üyesi mebusların, İnönü'nün öteden beri şikâyetçi olduğu bilinen, "siyâseti ticârete âlet etme" imkânları önlenmeye çalışılıyordu.

Nitekim, CHP Genel Sekreteri Fikri Tuzer, eski nizamnâmede

de zâten mevcut olan, fakat yeni nizamnâmede bâzı ilâveleri gerektiren bu değişiklikleri Kurultayda şöyle açıklıyordu:

> "Bu maddenin partili mebus arkadaşlarımızı bir takım memnûniyetlere riâyetle mükellef tuttuğunu bilirsiniz. Bundan maksat olan gâye, arkadaşlarımızı haddi zâtında belki pek meşru olan bir takım haklardan mahrum etmekten ziyâde, aziz partimizin yüksek otoritesini ve alâkalı arkadaşların şahsî şeref ve haysiyetlerini korumaktan ibârettir."[113]

Ayrıca, 1939 târihli nizamnâmeye 142. maddenin son fıkrası eklenmişti. Bu hükme göre, partili mebusların seçim bölgelerinde parti örgütü ve Halkevleri ile daha yakından ilgilenmeleri gerekiyordu.

Parti nizamnâmesinde yapılan bu değişiklik, aslında İnönü'nün daha önceki siyâsal konuşmalarında belirttiği, parti içi düzenleme ve partinin yapısı ile ilgili reformasyon isteklerini bir ölçüde yansıtıyordu.

1939 târihli nizamnâme CHP Değişmez Genel Başkanı'nın yetkilerini de artırıyordu.

Buna göre, Genel Başkan Vekili (md. 27), Genel Sekreter (md. 28) ve bu sûretle de Parti Genel Başkanlık Divânı ve Müstakil Grup Reis Vekili (md. 105), doğrudan Değişmez Genel Başkan İsmet İnönü tarafından atanacaktı.

"Genel Başkanlık Divânı'nın [dolayısıyla da Değişmez Genel Başkan'ın] kararlarına bütün parti âzâları kayıtsız şartsız" uymak zorundaydı (md. 34).

Değişmez Genel Başkan, Umûmî İdâre Heyeti'nin de tabiî başkanıydı (md. 50-51).

Ayrıca, Genel Başkanlık Divânı'ndan, TBMM Başkanı'ndan, partinin hükûmet üyelerinden, Umûmî İdâre Heyeti ile Meclis Grubu İdâre Heyeti ve Müstakil Grup İdâre Heyeti üyelerinden oluşan, gerektiğinde ancak Genel Başkanlık Divânı'nca toplantıya çağrılan ve Değişmez Genel Başkan'ın ya da Genel Başkan Vekili'nin ve bulunmadığı zamanlarda da Genel Sekreter'in başkanlık ettiği (md. 143), Genel Başkanlık Divânı'nca kendisine tevdi edi-

113 **Zabıtlar**, s. 31.

len sorunları görüşme yetkisine sâhip olan, buna karşılık, parti nizamnâmesini yorumlamaya yetkili Parti Divânı'nın kararları da, ancak Değişmez Genel Başkan'ın onayı ile tamamlanmış sayılacaktı (md. 144).

Umûmî İdâre Heyeti ile Müstakil Grup üyeleri, yeni nizamnâmeye göre, Kurultay tarafından seçilecekti.

Fakat pratikte, bu, yönetimin, daha doğrusu Değişmez Genel Başkan'ın önerdiği listenin Kurultaya sunulması ve ittifakla onaylanması anlamına geliyordu.

Sonuçta, partinin tüm önemli yönetim kadroları aslında tamâmen atama ile göreve gelmiş oluyorlardı.

İnönü, yeni nizamnâme ile, parti üzerindeki siyâsî otorite ve denetimini pekiştirmişti.

Nizamnâmeki canlı, heyecanlı, uzun ve ısrarlı görüşme ve tartışmalar derhâl dikkati çekiyor.

Bu durum, parti içi tartışmalara bu sırada bir ölçüde hoşgörü gösterildiğinin bir belirtisi olarak yorumlanabilir.

Müstakil Grup

1939 tarihli nizamnâmenin en önemli değişikliklerinden birisi de, hiç kuşkusuz, Parti Müstakil Grubu'nun kurulmasıydı.

İnönü, Kurultaydaki konuşmasında, bu yeni girişimi şöyle tanıtıyordu:

> "Büyük Kurultaya takdim ettiğimiz nizamnâme projesinde, [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nde, Cumhuriyet Halk Partisi'nin bir de Müstakil Grubu'nu düşündük.
>
> Büyük Kurultaydan vazife alan ve Parti Genel Başkanı'nın farksız başkanlığında çalışacak olan, intizam ve inzibat içinde, şuurlu ve çalışkan bir Müstakil Grubun, icrâ mevkiinde olan milletvekilleri ekseriyetine ve hükûmetine esaslı bir yardım temin ederken, büyük milletimize de kendi işleri için yeni bir teminat hazırlayacağını ümit ediyoruz."[114]

Yeni nizamnâmenin 125 ilâ 130. maddeleri Parti Müstakil Grubu ile ilgiliydi.

---

114 Kop, age, s. 35.

Buna göre, partili mebuslardan Kurultay Umûmî Heyeti'nce seçilen 21 kişi, Mecliste müstakil bir kimlik taşıyacaktı.

Müstakil Grup üyeleri, CHP Meclis Grubu toplantılarına katılacaklar, fakat bu toplantılarda söz alamayacaklar, görüş bildiremeyecekler ve oylamalara da katılamayacaklardı.

Müstakil Grup üyeleri, TBMM toplantılarında görüşlerini kendi grup kararlarına göre ifâde edecekler ve oylarını da bu yönde kullanacaklardı.

Ancak Müstakil Grup üyeleri de Meclis Grubu'ndaki görüşmelerin gizliliğine uymak zorundaydılar (md. 125).

Müstakil Grup üyeleri birlikte toplanacaklar ve ortak karar alacaklardı.

Müstakil Grup İdâre Heyeti, üç kişiden oluşacak ve TBMM'nin her toplantı yılı başında Müstakil Grup tarafından seçilecekti.

Müstakil Grup Reis Vekili, görüşmeleri yönetmek için kendisine bir vekil tâyin edebilecekti (md. 126).

Müstakil Grup, partiye üye olmayan mebusları da görüşmelerine dinleyici olarak dâvet edebilecekti (md. 127).

Yeni nizamnâmenin 128. maddesi Müstakil Grubun görevlerini saptıyordu:

> "Parti Müstakil Grubu'nun vazifesi:
>
> a) Devlet işlerinin iyi cereyanını, parti nizamnâme ve programının ve Büyük Kurultay kararlarının en iyi tatbikini, Meclis Grup karârına tâbi olmaksızın, murâkabe etmektir.
>
> Bu grup, dört senelik faaliyeti hakkında gelecek Kurultaya rapor takdim eder.
>
> b) *Müstakil Grup, Umûmî Heyeti'nin karârı ile, İcrâ Vekilleri'nden suâl* ve istihzah yapabilir ve İcrâ Vekilleri için Mecliste itimat reyi tahrik edebilir.
>
> Kezâlik hükûmetten herhangi bir meselenin Mecliste alenen müzâkereye konulmasını talep edebilir.
>
> c) Müstakil Grup Reis Vekili, parti hükûmetinin muvaffakiyetine yardım etmeye, nifak, ihtiras ve şahsiyata mâni olmaya bilhassa dikkat eder."

Müstakil Grup üyeleri, parti hükûmetine katılamayacaklardı (md. 129).

Müstakil Grup Reis Vekili ise, devlet ve partinin resmî ve husûsî bütün teşekküllerinde Meclis Grup Reis Vekili ile aynı haklara sâhip olacaktı (md. 130).

Müstakil Grup üyeleri partinin Büyük Kurultayı tarafından seçilecekti (md. 47).

Müstakil Grup Reis Vekili de, bizzat Değişmez Genel Başkan tarafından ve Değişmez Genel Başkanı temsil eden bir vekil olarak, Müstakil Grup üyeleri arasından seçilecekti (md. 105).

Müstakil Grup üyeliklerinde boşalma olması hâlinde ise, Değişmez Genel Başkan boş üyeliklere atama yapabilecekti (md. 33).

Kurultayda Müstakil Grup ile ilgili önemli tartışmalar yapılacaktır.

CHP Genel Sekreteri Fikri Tuzer, Kurultayda yaptığı konuşmada, Müstakil Grubun kuruluş nedenlerini şöyle açıklıyordu:

> "Çeyrek asırlık siyâsî târihimizin pek dağdalı geçen safahatı göz önüne getirilirse, tek fırkalı kalmanın, aziz ve mübârek vatanımızın menfaatlerine en uygun siyâset olduğu teslim edilir.
>
> Fakat buna mukâbil, tek bir siyâsî teşekküle mensup âzâdan vücut bulan bir Meclîste, kendi kendini tenkit ve murâkabe imkânlarının da teminine zarûret bulunduğu, red ve inkâr edilemez bir hakikattir. (...)
>
> [Müstakil Grubun] bu pek mühim ve hayâtî vazifeyi tamâmıyla başarabilecek dinç bir kuvvet ve zinde bir uzviyet olacağına kâni bulunuyorum."[115]

Fikri Tuzer, konuşmasında, "tek fırkalı kalmanın" ülkenin "yüksek menfaatlerine en uygun siyâset olduğu"nu vurguluyor, diğer yandan da, İnönü'nün siyâsal konuşmalarında belirttiği gibi, Meclis görüşmelerine ve denetimine daha önceki dönemlere oranla önem verileceğini açıklıyordu.

Konunun görüşülmesi sırasında ilk sözü alan Manisa mebusu Hikmet Bayur, önce, partide karâra bağlanmamış konularda Meclîste soru sorma, eleştiri ve görüş bildirme hakkının sâdece Müstakil Grup üyesi 21 kişiye mi âid olacağını sorduktan sonra, Müstakil Grubun çalışma şeklini de şöyle eleştiriyordu:

> "İkinci mesele: Şimdiye kadar esaslı meselelerde, mühim meselelerde karar partide alınırdı. Şimdi ise 21 arkadaş partinin müzâkerelerine

115 **Zabıtlar**, s. 31.

iştirâk edemeyecektir. Yalnız hazır bulunacaktır. Binaenaleyh karar alındığı vakit müessir olamayacaktır. Müessir olmaktan maksat, bu hususta ki düşüncesini bu kürsüden söylemek ve mümkün olduğu kadar o düşüncesine taraftar toplamaktır. Bu 21 arkadaştan bu hakkı, ekseriyetin verdiği bir kararla nez ediyoruz. Böyle bir hakkımız var mıdır? 21 kişiyi kararlarda müessir olmak hakkından mahrum edebilir miyiz? (...)

Benim söylemek istediğim, bir defâ bunu isteyen kimseler varsa, onlar arasından seçim yapılsın... (...)

Bu arkadaşlar Mecliste fikir beyân edecekler, söz söyleyecekler. Fakat [CHP Meclis Grubu'nda] evvelce verilmiş bir karar üzerinde söz söyleyecekler. Fakat müessir olamayacaklarını kendileri de biliyorlar. Onları dinleyenler de biliyor. Herkes biliyor."[116]

Bayur, ayrıca, Müstakil Grup üyelerinin hükûmete katılamayacaklarını öngören nizamnâme hükmünü de eleştiriyordu.

Muş mebusu Hakkı Kılıçoğlu, Müstakil Grubun kuruluşunu olumlu karşıladığını belirtirken, buna karşılık, Manisa delegesi Hâşim Gür, Müstakil Grubun yararlı olamayacağını şöyle ifâde ediyordu:

"Nihâyet Müstakil Grup teşkilâtını şu noktadan faydasız buluyorum: Buraya seçeceğimiz arkadaşlar, grupta [CHP Meclis Grubu'nda] reylerini izhâr edemeyecekler, Mecliste izhâr edeceklerdir. Eğer grupta [CHP Meclis Grubu'nda] izhâr edecek olurlarsa, belki kendilerinin kıymetli bir düşüncesi, o anda başka bir karar alınmasını intâç edecektir. Bunu orada söylemeyerek Mecliste söylemeleri, parti karârının hâricine çıkmayacak olan arkadaşları yine kendi arzu ettikleri karârı vermeye sevk edeceğinden, hiçbir veçhile müessir olamayacaktır."[117]

Yozgat mebusu Sırrı İçöz de, Müstakil Grubun CHP Meclis Grubu'na katılmasını ve görüşlerini Meclis Grubu'nda da açıklayabilmesini ister.[118] Ankara delegesi Mecdi Sayman da, Hikmet Bayur'a katılarak, Müstakil Grup üyelerinin gerektiğinde Vekil de olabilmelerini savunur.[119] Ankara mebusu Mümtaz Ökmen, Ba-

116 **Zabıtlar**, s. 31-32.

117 **Zabıtlar**, s. 33.

118 **Zabıtlar**, s. 37.

119 **Zabıtlar**, s. 37-38.

yur'u yanıtlarken, konuya ilişkin bâzı genel açıklamalarda bulunur.[120] Ökmen, Müstakil Grubu şöyle tanımlar:

> "Müstakil Grup, CHP teşkilâtından, parti manzumesinden ayrı, başlıbaşına ve müstakilen siyâsî bir mevcûdiyet irâc eden bir teşekkül değildir. (...) Müstakil Parti Grubu, bizim parti teşkilâtımızdan ayrı bir hüviyet değildir. Doğrudan doğruya parti teşkilâtı içerisindedir."[121]

Program-Nizamnâme Encümeni Reisi Samsun mebusu Ali Yörüker'in, eleştirileri Encümen adına yanıtlamasından sonra,[122] nizamnâmenin diğer maddelerinin görüşülmesine geçilir. Bu sırada da yine Müstakil Grup ile ilgili tartışmalar olacaktır.

Sivas mebusu Şemsettin Günaltay, Müstakil Grup üyeliğinden ayrılmanın nasıl olacağı yolundaki bir soruyu, mebusluktan istifâ etmenin, Müstakil Grup üyeliğinden de ayrılmak anlamına geleceğini belirterek yanıtlarken,[123] Başvekil Refik Saydam, Müstakil Grup üyelerinin istifâlarının söz konusu olamayacağını ve gelecek Kurultaya kadar görev yapacaklarını açıklar.[124]

Sivas mebusu Abdurrahman Nâci Demirağ da, Sırrı İçöz ve Hikmet Bayur'u destekleyerek, Müstakil Grup üyelerine, CHP Meclis Grubu'nda, oy kullanmamakla birlikte, söz hakkı tanınmasını ister. Demirağ, aksi takdirde, Müstakil Grubun işlevsiz kalacağını şöyle açıklamaya çalışır:

> "Bir mesele müzâkere edilirken, bu arkadaşlardan bir veyâ ikisinin mûcib bir mütâlaası olabilir ve o mütâlaayı, reye iştirâk etmeksizin, [CHP] Parti Grubu'nda dermeyan ettikleri zaman, ekseriyet, o mütâlaayı kabul eder ve doğru bir karar vermiş olur. Fakat onlar mütâlaaya iştirâk etmedikleri takdirde, o nokta tebârüz etmemiş olacağından, yanlış bir karar vermek gibi bir vaziyet karşısında kalınır. Bunu parti heyeti umûmîyesi [CHP Meclis Grubu] kabul ettikten sonra ne olacaktır? Orada noktai nazarını izhâr edemeyen ve içinde saklayan arkadaş, Mecliste bunu izhâr edecektir. Fakat maalesef iş işten geçmiş bulunacaktır. Çünkü bu,

120 **Zabıtlar**, s. 38-39.

121 **Zabıtlar**, s. 38-39.

122 **Zabıtlar**, s. 39-40.

123 **Zabıtlar**, s. 63.

124 **Zabıtlar**, s. 63.

fırka heyeti umûmîyesi [CHP Meclis Grubu tarafından kabul edilmiştir]."[125]

Kütahya mebusu Hakkı Yılancıoğlu da, Bayur'un, İçöz'ün ve Demirağ'ın konuşmalarını destekleyen açıklamalarda bulunur.[126]

Mümtaz Ökmen, eleştirileri yanıtlar, Müstakil Grubun amacının, "millet önünde işlerin aleni cereyanı" olduğunu belirtir ve şu açıklamayı yapar:

> "[Müstakil Grup üyeleri], (...) grubun [CHP Meclis Grubu'nun] karârına râzı olmadıkları, yâni grup [CHP Meclis Grubu] karârını kendi gruplarının [Müstakil Grubun] fikrine muvafık bulmadıkları zaman, parti grubu [CHP Meclis Grubu] karârı Mecliste müzâkere edilirken, orada lehte veyâ aleyhte mütâlaalarını söylerler.
>
> Ekseriyet grubu [CHP Meclis Grubu] mebusları olan arkadaşlar da cevaplarını verirler ve müzâkere edilmekte olan iş de millet muvâcehesinde aleni olarak müzâkere edilir.
>
> İşte kendi görüşüme nazaran Müstakil Grubun tesisindeki maksat budur."[127]

Bu arada, Bayur'un, İçöz'ün, Demirağ'ın ve Yılancıoğlu'nun, Müstakil Grup üyelerinin CHP Meclis Grubu toplantılarında da görüşmelere katılabilmelerini isteyen ısrarlı konuşmaları, Mümtaz Ökmen tarafından yeniden yanıtlanır. Ökmen, konuşmacılardan, "parti grubu [CHP Meclis Grubu] ekseriyetinin dâimâ ona [Müstakil Gruba] karşı menfî bir karar alacağını (...) hiç hatıra getirmeme"lerini ister.[128]

Yılancıoğlu'nun, Bayur'u, İçöz'ü ve Demirağ'ı destekleyen konuşması, Isparta mebusu Kemâl Ünal tarafından yanıtlanır. Ünal, uzun konuşmasında, maddeyi olduğu şekliyle savunur ve herhangi bir tasarının TBMM'de hatâlı olarak kabul edilmesi hâlinde, tasarının Cumhurbaşkanı'nca herhâlûkârda TBMM'ye iâde edileceğini belirtir.[129] Demirağ ise, yeniden söz almaktan vazge-

125 **Zabıtlar**, s. 74.

126 **Zabıtlar**, s. 74-75.

127 **Zabıtlar**, s. 75.

128 **Zabıtlar**, s. 75.

129 **Zabıtlar**, s. 75.

çer.[130] Demirağ'ın, hükmün değiştirilmesi için verdiği önerge de kabul edilmez. Diğer yandan, Demirağ, Müstakil Grup üyelerinin Vekil olabilmelerini de savunur ve bu konuda verdiği önerge de, tıpkı Ankara delegesi Mecdi Sayın'ın verdiği önerge gibi, red edilir.[131]

Tüm bu görüşmelere, tartışmalara ve eleştirilere karşın, Müstakil Grup ile ilgili nizamnâme hükümleri, Kurultayda, herhangi bir değişikliğe uğramaksızın, aynı şekilde kabul edilecektir.

Diğer yandan, Kurultay sırasında basında Müstakil Grup ile ilgili olumlu yazılar yayınlanır.

Zekeriyâ Sertel'in Müstakil Grup ile ilgili değerlendirmesi hayli iyimserdir:

> "Millî Şef'in bugün tesisine teşebbüs ettiği Müstakil Grup da, bugünkü ihtiyaçların ve bugünkü zarûretlerin bir mahsûlüdür.
>
> Bu grup, memlekette ikiliğe meydan verilmeksizin, parti nizam ve disiplinine ve parti kararlarına da uymaya mecbur kalmaksızın, murâkabe vazifesini yapabilecek bir teşekkül olacaktır. (...)
>
> Mecliste bir Müstakil Grup tesisi teşebbüsü, İngiliz Parlamentosu'ndaki muhalif grubun teşekkülünü ve faaliyet tarzını hatırlatır. (...)
>
> Onun içindir ki, biz, Müstakil Grup kurma teşebbüsünü, İngiltere'de muhalefet partisinin teşekkülüne benzetiyor ve parlamento târihimizde bir dönüm noktası olarak telâkki ediyoruz."[132]

Yunus Nâdi'nin ise, Zekeriyâ Sertel'in bu olağanüstü iyimser değerlendirmesi karşısında, konuya daha gerçekçi yaklaştığını görüyoruz:

> "Müstakil Grup mebusları, meseleleri, bizzat kritik edebilecek cephelerinden mütâlaa etmeye dâvet olunuyorlar demektir.
>
> Bu, onların, hakikat öyle icâb ettiği zaman, teşvik edici mütâlaalarına aslâ mâni değildir."[133]

Müstakil Grubun, İnönü'nün daha önceki siyâsal konuşmaları doğrultusunda, hükûmet üzerindeki siyâsî denetimin artırılması

---

130 **Zabıtlar**, s. 76.

131 **Zabıtlar**, s. 76-77.

132 Zekeriyâ Sertel, "Müstakil Grubun Mevkii ve Rolü", **Tan**, (1.6.1939).

133 Yunus Nâdi, "Teşrii ve Murâkabe Hayâtımızda İnkişâf", **Cumhuriyet**, (1.6.1939).

kaygısıyla oluşturulduğu açıktır. Amaç, hükûmet icraatı karşısında, Meclis denetimine daha çok önem vermekti.

Ancak, Müstakil Grubun parti nizamnâmesinde saptanan çalışma mekanizması ile bu amacın ne ölçüde gerçekleşebileceği, irdelenmesi ve yanıtlanması gereken bir sorudur.

CHP Değişmez Genel Başkanı İsmet İnönü'nün ifâdesi ile, "Parti Genel Başkanı'nın farksız başkanlığında çalışacak olan [ve] intizam ve inzibat içinde" olması beklenen Müstakil Grup, CHP Genel Sekreteri Fikri Tuzer'in ifâdesi ile, "tek fırkalı kalmanın (...) en uygun siyâset olduğu" göz önüne alındığında, aslında, tek-partili siyâsal sistem içinde, bir denetleme organı olarak düşünülmüştü.

Zâten parti nizamnâmesinde saptanan hükümlerle dar bir alana sıkıştırılan Müstakil Grubun çalışma ve denetleme mekanizmalarının yetersizliği, Kurultaydaki eleştirilerde de açıkça görülüyordu.

Müstakil Grup üyeleri, CHP Meclis Grubu toplantılarına sâdece dinleyici olarak katılabiliyorlardı.

Zâten Müstakil Grup üyeleri de CHP mebuslarıydı.

Ancak partide kesin kararların alındığı bu toplantılarda görüş bildirme hakları yoktu.

Müstakil Grup üyeleri, CHP Meclis Grubu toplantılarına yalnızca bilgi edinmek için katılabiliyorlardı.

Oysa, CHP üyesi mebuslar, Mecliste, parti nizamnâmesine göre, CHP Meclis Grubu toplantısında alınan grup kârârı doğrultusunda oy kullanmak zorundaydılar.

Dolayısıyla Mecliste, Müstakil Grup üyelerinin herhangi bir konudaki görüş ve önerilerinin, iknâ edici de olsa, oylama sonucunu etkilemesi mümkün değildi.

Sonuçta, Müstakil Grubun uyarıları, görüşleri ve önerileri, sâdece Meclis zabıtlarına geçebilecek, bir de belki kısmen basında yer alabilecekti.

Fakat grubun, bu şartlar altında, ne parti, ne hükûmet, ne de Mecliste etkili bir denetimi söz konusu olabilecekti.

Zâten Müstakil Grubun asıl başkanı, CHP Değişmez Genel Başkanı İnönü idi.

Yâni İnönü, bir yandan, CHP'nin ve hükûmetin politikasını

yönlendiriyor, diğer yandan da, bizzat kendisi tarafından çizilen bu politikanın âdetâ ne ölçüde ve hangi yönlerinin eleştirilmesi ve denetlenmesi gerektiğini saptıyordu.

Yıllarca sürecek olan bu deneme, eğer gerçekten bâzı somut sonuçlar arzu edildiyse, hiçbir zaman istenen sonuçlara ulaşamayacaktır.

Hattâ tam aksine, Müstakil Grup, müstakil olmaktan çok ve pek çok CHP üyesi mebustan daha çok CHP'li olacaktır.

Ancak bu durum, Müstakil Grubun hiçbir faaliyeti olmadığı anlamına da gelmemelidir.

Müstakil Grup, kendi arasında muntazam toplantılar yapacak, Müstakil Grup üyeleri, Mecliste pek sık olmamakla birlikte ve son derece ılımlı eleştirilerle görüş bildirecekler, özellikle ekonomik konularda, dönemin siyâsî üslûbu içinde ve ılımlı bir tarzda, hükûmeti eleştirecekler ve önerilerde bulunacaklardır.

Müstakil Grup toplantıları hakkındaki bilgiler, basına resmî tebliğ biçiminde, tıpkı CHP Meclis Grubu tebliğleri gibi sunuluyor ve basında da, CHP Meclis Grubu'nun resmî tebliğlerinin yanında, bir ikinci resmî tebliğ şeklinde yayınlanıyordu.

Ancak Müstakil Grup, bu uzun dönemde, hiçbir konuda hükûmete karşı aleyhte ya da çekimser oy kullanmayacak ve her zaman hükûmeti kayıtsız şartsız destekleyecektir.[134]

Hilmi Uran, anılarında, Müstakil Grubu şöyle değerlendiriyor:

---

134 Taner Timur, bir incelemesinde, Müstakil Grubun işlevini, kanımca, bir hayli abartarak ve 1930 yılında kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası ile karşılaştırmak sûretiyle de, Gruba fazlaca prim vererek, şöyle değerlendiriyor:

"İkinci Dünyâ Savaşı'na giden buhran ve uluslararası ilişkiler ortamı da Türkiye'de benzer bir durum yaratmıştı. Bu durumun siyâsal rejimimiz açısından etkilerini CHP'nin 1939'da toplanan Beşinci Büyük Kurultayı'nda görüyoruz. Bu Kurultayda da, 1930 Türkiye'sinde olduğu gibi, devrin yöneticilerine bir muhalefet organı yaratmak uygun görünmüştü. Ancak, Serbest Fırka denemesinden farklı olarak, bu defâ, bu organın parti içinde ve parti denetiminde tutulması kararlaştırılmıştı. 'Müstakil Grup', bu düşüncenin eseridir.(...)

Müstakil Grup, parti içi denetim görevini yürütecekti.

Aslında Müstakil Grup, herhangi bir varlık gösterebilmiş değildir.

O kadar ki, o dönemin siyâsal hayâtını yakından bilenler, belki de bir 'muhalefet organı' olarak bu Grubun sözünün edilmesini bile yadırgayacaklardır.

Fakat öyle sanıyorum ki, Müstakil Grubun önemi şuradadır: Avrupa'da 'Tek Parti, Tek Şef'

"Hesapça Müstakil Grup, Mecliste bir muhalefet partisinin ileride alacağı rol için atılmış bir adımdı ve bununla Meclis çeşitli partiler rejimine alıştırılmış olacaktı. (...)

Fakat bütün bunlara rağmen, Müstakil Grup, kendisinden bekleneni, yâni rejime alıştırma faydasını sağlayamamıştır.

Çünkü, (...) kendi grup toplantılarında belki çok iyi hazırlanmış grup âzâsı tarafından kabine âzâsı hakkında Müstakil Grup'ça çok defâ esaslı tenkitler yapılmış ve hükûmet âzâsı zaman zaman sıkıştırılmıştır.

Fakat bu kadarı, esâsen, [Cumhuriyet] Halk Partisi ana grup [CHP Meclis Grubu] toplantılarında da yapılmakta, hem de daha sert ve hattâ daha saygısız şekilde yapılmakta idi. (...)

Meclisin aleni toplantılarında ise, Müstakil Grup, asıl ana parti grubundan [CHP Meclis Grubu'ndan] daha çekingen, daha ihtiyatlı davranırdı.

Öte yandan, başı yine [Cumhuriyet] Halk Partisi [Değişmez] Genel Başkanı'na bağlı ve yalnız adı[nın] müstakil olduğunu herkesin bildiği böyle sun'i bir muhalefet ve tenkit unsurundan, emniyet edip de, sonuna kadar kimse de bir şey ummamıştı ve sun'ilik grubun [Müstakil Grubun] büyük zaafı olmuştur."[135]

Fâhir Giritlioğlu da aynı saptamada bulunuyor:

"Müstakil Grubun teşkili ile, Meclis içerisinde bir nevi muhalefet teşkilâtı kurulmuş oluyordu.

Bu hareket, CHP'ye karşı, Meclis içinde muhalefet yapılmasını arzulayan bir zihniyetin bir ifâdesi olarak görülebilinir. (...)

[Ancak Müstakil Grup], çok-partili rejime alıştırma tarzındaki kendisinden beklenilen faydayı sağlayamamıştır.

---

sisteminin pek canlı olduğu ve bunun Türk siyâsal sistemine çok uygun düştüğü bir sırada, Türkiye'de yine de örgütlü bir muhalefet fikri terk edilmemiştir.

[Taner Timur, bu noktada, daha sonra değineceğim bir olaya dikkat çekerek, görüşünü şöyle temellendirmeye çalışıyor:]

Nitekim Saraçoğlu Hükûmeti sırasında, Celâl Bayar'a [CHP] Grup Başkan Vekilliği teklif edilince, Bayar, '[CHP] Müstakil Grup Başkan [Vekilliği]'ni kabul ederim' şeklinde cevap vermiştir. Demek ki, bütün siyâset adamlarının CHP'li olduğu bir dönemde, müstakbel DP kurucusu, bu göstermelik muhalefet grubunun [Müstakil Grubun] başkanlığını [Başkan Vekilliği'ni], Parti Grubu [CHP Meclis Grubu] Başkan Vekilliği'ne tercih etmiştir. Savaş yıllarında, elbette ki, Türkiye'de daha ileri demokratik gelişmeler söz konusu olamazdı.

Batılı demokrasilerde bile siyâsal liderliğin otoriter bir nitelik kazandığı bu dönemde, Türkiye'de de Şeflik Sistemi koyu bir şekilde uygulandı ve ancak faşizmin yenilgisi belli olmaya başlayınca, dönüşüm yeniden kendisini hissettirmeye başladı." Timur, **age**, s. 9-11.

135 Uran, **age**, s. 344-345.

> Ana parti olan CHP'ye karşı ciddî bir muhalefet vazifesi yapmak şöyle dursun, CHP derecesinde meseleleri tenkit edemez ve ele alamaz duruma geldi."[136]

Nitekim, Gotthard Jaeschke de, 1942 yılında yazdığı bir yazıda, "[Cumhuriyet] Halk Partisi'nin 'Müstakil Grubu' da, sonuçta, halkın birliğini güçlendirmeye hizmet ediyor" şeklinde benzer bir saptamada bulunuyor.[137]

Müstakil Grubun kuruluşunu, bir dış politika konusu olarak değerlendirmek de mümkündür.

Türkiye'nin 12 Mayıs 1939 târihinde İngiltere ile deklarasyon ilân ettiği ve Fransa ile de deklarasyon ilânının gündemde olduğu bir sırada, Batılı demokrasiler ile aynı askerî ittifâka girme yolunda epey mesâfe alındığı bir dönemde, Türk yöneticilerinin kendilerini liberal eğilimde bir yönetim olarak göstermek istemiş olabileceklerine burada işâret etmek gerekir.

Bu tutum, hem Batılı ülke yöneticilerine, hem de kamuoylarına karşı, bir siyâsî gösteri olarak da yorumlanabilir.

Ancak, gerçeklik payı ne olursa olsun, bu tür bir yorumun tâli önemde olduğunu da belirtmek gerekir.

Yeni Program ve Yeni Program Üzerinde Görüşme ve Tartışmalar

Yeni nizamnâmenin kabul edilmesinden sonra Kurultay çalışmalarında sıra, parti programında yapılmak istenen değişikliklerin görüşülmesine gelir.

Ancak bu konuda, nizamnâme üzerindeki görüşmelerde olduğu gibi, uzun ve canlı tartışmalar olmayacaktır.

Bunun nedeni, belki de, parti yaşantısıyla doğrudan ilgili ve parti faaliyetleri açısından çok önemli ve somut sonuçları olan nizamnâmeye daha çok önem verilmesiydi.

---

136 Giritlioğlu, **age**, s. 148-149. Benzer görüş ve saptamalar için bkz. Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 17-16; Karpat, **age**, s. 70, 107, 137 ve 335; Târık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyâsî Partiler**, s. 562.

137 Jaeschke, "Türkei", **Jahrbuch der Weltpolitik** 1942, s. 675.

Bunun yanında, parti programı, daha soyut ve muhtemelen uygulama ile daha az ilgili bir metin olarak görülüyordu.

Parti programının tümü hakkında söz almak isteyen olmayınca, programın maddelerine geçilir.[138]

Program görüşmeleri sırasında belki de en ilginç konuşma, Manisa mebusu Kâzım Nâmi Duru tarafından, programın başlangıç bölümü hakkında yapılır.

Aslında başlangıç bölümü, 1935 târihli programın daha eski bir dille kaleme alınmış biçimiydi.

Bununla birlikte, "partiye esas olan bütün bu prensipler, Kemâlizm yoludur" şeklindeki son fıkra, Duru'nun konuşmasının belkemiğini oluşturuyordu.

Sorun, Kemâlizm'in ne olduğu ve ne olmadığı, daha doğrusu, Kemâlizm'den ne anlaşılması gerektiği sorunuydu.

Duru, Kemâlizm'in ne olduğunu partiden şöyle soruyordu:

> "Kemâlizm nedir? Eğer bunu, biz yalnız programın heyeti umûmîyesine atfedip de, onun esâsına girişmeyecek olursak, halkımız ve parti mensuplarınca Kemâlizm'in yalnız bir kelimeden ibâret olduğu zannedilmek ihtimâli vardır.
>
> Bendeniz memleketin her tarafını gezerim. Her tarafta arkadaşlarla ve vatandaşlarla temâs ederim. Görüyorum ki, birçok yerde Kemâlizm'in ne olduğunu bilen yoktur. Hattâ parti arkadaşlarımız arasında, partimizin, Türkün amentüsü sayarak, onu okumuş, hazmetmiş ve ona göre hareketi kendisine prensip ittihaz etmiş olanlar azdır. ("Çoktur" sesleri).
>
> Maatteessüf arkadaşlar... Bunun üzerine hiçbir kitap yazılmamıştır. Yalnız bir kitap yazılmıştır. Onu yazan da Tekin Alp isminde bir Mûsevi vatandaşımızdır.
>
> Kemâlizm, yalnız siyâsî revaç değil, aynı zamanda, siyâsî, içtimâî bir felsefedir. Bu felsefeyi, değil yalnız memleketimizde, bütün dünyâya ilân etmek mecbûriyetindeyiz. (...)
>
> Yalnız çok temenni ederim ki, partimiz, Kemâlizm esaslarını halkın anlayacağı bir dil ile, ilmî esaslara dayanarak, izâh edici bir kitap yazdırsın veyâ yazsın... Bunu bütün vatandaşlara tevzi etsinler...
>
> Arkadaşlar, Kemâlizm bir ideal değildir.
>
> Tahakkuk ettirilmiş bir takım realitelerdir.

---

138 **Zabıtlar**, s. 86.

Siyâsî, iktisâdî, içtimâî, zirâî, velhâsıl bir milletin bütün siyâsî faaliyetlerine giren şeyler, bu Kemâlizm'in içine dâhildir.

Bu vesile ile arz etmek istiyorum ki, Kemâlizm'in bütün prensiplerini bizim bünyei esâsimiz dâhilinde izâh ve tefsir edecek bir kitaba ihtiyâcımız vardır.

Kemâlizm'in diğer siyâsî ve içtimâî akidelerle mukâyesesi lâzımdır.

Meselâ, Kemâlizm ile Sosyalizm arasında ne gibi benzerlik veyâ mübâyenet vardır? Komünizm ile Kemâlizm arasında ne gibi benzerlik veyâ mübâyenet vardır?

Bizim Cumhuriyetimiz başka memleketlerin Cumhuriyetlerine benzemeyen, bizim milliyetçiliğimiz başka memleketlerin milliyetçiliğine benzemeyen milliyetçiliktir.

İşte bu esaslar dâhilinde bir kitap yazdırılmasını partiden ricâ ediyorum."[139]

Duru'nun konuşması, gerçekten de önemli ve anlamlıydı.

Duru, CHP'nin ilkelerini gösteren Kemâlizm'in resmî bir açıklaması ve yorumu olmadığını açıkça ifâde ediyordu.

Duru, CHP'den, Kemâlizm'in resmî açıklamasını ve yorumunu yapmasını isterken, son derece haklıydı.

Çünkü, elbette, doğal olarak, bu konuda açıklama ve yorum yapabilecek en önemli ve tek siyâsî kuruluş CHP idi.

Ayrıca, Kemâlizm'in resmî yorumunu yapmak, partinin en önemli göreviydi.

CHP, böylece, hem kendisini açıklayacak ve yorumlayacak, hem de Kemâlizm'in resmî yorumunu ve açıklamasını yapmak sûretiyle, Kemâlizm konusunda bir tartışma açılmasını da önleyebilecekti.

Ne var ki, CHP, bu konuda hiçbir zaman ciddî bir girişimde bulunmayacak ve Kemâlizm'in resmî yorumunu ve açıklamasını yapmaktan kaçınacaktır.

Böylece Kemâlizm, parti programının üçüncü maddesi ile 1924 Anayasası'nda ifâde edilen ve Altı Ok'u oluşturan altı kavram çerçevesinde açıklanmış oluyordu.

Oysa, bizzat bu altı kavram da, bir yorum ve açıklamaya muhtaçtı.

---

139 **Zabıtlar**, s. 86-87.

İnönü, Atatürk'ün ölümünden sonra, Atatürk dönemi ve Atatürk hakkında herhangi bir tartışma açılmaması için âzamî dikkat ve özen gösterecektir.

Yeni dönemde Atatürk adının sık anılmaması da hemen dikkati çeker.

Atatürk adı, bu dönemde, siyâsî meşrûiyet temeli yaratmak için kesinlikle kullanılmaz.

Yeni dönemdeki siyâsî, iktisâdî ya da kültürel girişimler için, bu girişimleri haklı göstermek ya da söz konusu girişimlere meşrûiyet kazandırmak amacıyla, Atatürk'e kesinlikle ve aslâ başvurulmaz.

Esâsen Atatürk adına, bâzı önemli resmî törenler ve bayramlar dışında, basında sık da rastlanmaz.

Atatürk, Ebedî Şef'tir.

Ancak yaşayan ve hâkim olan şefin Millî Şef olduğu bellidir.

İnönü, kendisine siyâsî meşrûiyet kazandırmak için, Atatürk'e kesinlikle dayanmaz ve kendisi için olsun, yeni girişimler için olsun, Atatürk'ü kesinlikle referans göstermez.

İnönü'nün Atatürk'ü koruduğu, fakat onunla arasına kesin bir çizgi çektiği de açıktır.

Millî Şef dönemine genel bir bakış, İnönü'nün bu konuda ne denli özenli ve dikkatli davrandığını açıklığa kavuşturur.

Ancak, Duru'nun Kurultayda gündeme getirdiği bu önemli siyâsî ve ideolojik konuda başkaca bir konuşma olmayacak ve söz konusu bölüm, üzerinde herhangi bir açıklama, görüşme ve tartışma olmaksızın, onaylanacaktır.[140]

Yeni programın maddelerine ilişkin ayrıntı sayılabilecek bâzı noktalarda kısa görüşmeler olursa da, bunlar önem taşımaz.[141]

Programda yapılan değişiklikleri ise şöyle saptamak mümkündür:[142]

---

140 **Zabıtlar**, s. 87.

141 Örneğin, 7, 16, 26, 42, 45 ve 74. maddeler dolayısıyla bâzı önemsiz konuşmalar olur. Bkz. **Zabıtlar**, s. 87-103.

142 CHP Genel Sekreteri Fikri Tuzer'in bu konudaki açıklamaları için bkz. **Zabıtlar**, s. 28.

İktisat kısmında, 7. maddenin B fıkrası değişmiş, 12. maddenin son fıkrası çıkarılmış ve 14. ve 20. maddelere de son fıkralar eklenmişti.

Millî Tâlim ve Terbiye kısmında, 42. maddenin B fıkrası değişmiş ve yine aynı maddeye E ve F fıkraları eklenmişti.

Türk Dili Üzerinde Çalışmalar adını taşıyan kısımda, Dil İşi başlığını taşıyan 42. maddeye G ve H fıkraları ilâve edilmişti.

Türk Lügat ve Ansiklopedisi başlığını taşıyan 48. madde de programa eklenmişti.

Halk Terbiyesi kısmında, Halk Odaları başlığını taşıyan 50. madde ile Sinemalar başlığını taşıyan 58. madde, programa ilâve edilmişti.

Adlî İşler kısmında ise, Tevkifhâne ve Hapishâneler başlığını taşıyan 63. madde eklenmişti.

Hayır Cemiyetleri kısmında da programa 67. madde ilâve edilmişti.

Parti programının Kurultayda ittifakla kabûlünden sonra, Hesap Encümeni Raporu Kurultaya sunulur ve kabul edilir.[143]

Daha sonra, Dilek Encümeni Raporu okunur ve bâzı önemsiz konuşmalardan sonra Kurultaya sunulur. Dilek Encümeni Raporu'nda, Başvekâlet, Evkaf Umum Müdürlüğü, Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü, Devlet Şûrâsı, Meteoroloji Umum Müdürlüğü, Adliye Vekâleti, Millî Müdâfaa Vekâleti, Dâhiliye Vekâleti, Mâliye Vekâleti, Nâfıa Vekâleti, Münâkale Vekâleti, İktisat Vekâleti, Ticâret Vekâleti, Sıhhat ve İçtimâî Muavenet Vekâleti, Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti, Ziraat Vekâleti, Ziraat Bankası, Emlâk ve Eytam Bankası ve Çocuk Esirgeme Kurumu ile ilgili dilekler vardı.[144]

---

143 **Zabıtlar**, s. 105.

144 **Zabıtlar**, s. 106-125.

CHP, 1940 yılında, Vilâyet Kongre Dilekleri'ni bir kitap hâlinde yayınlayacaktır. Bu kitapta parti örgütünün yönetimden istek ve dilekleri istatistikî olarak sıralanıyordu. Toplam 2.098 dilek vardı. En çok dilek, 445 adet ile, Ziraat Vekâleti'ne âid idi. Bu arada, 37 dilek de "topraksız köylünün topraklandırılması"na ilişkindi. Bkz. **CHP 1940 Kongre Dilekleri.** Ayrıca bkz. Kemâl Turan, "CHP 1940 Kongre Dilekleri", **Ulus**, (2.10.1940); N. Köymen, "Kitaplar Arasında: CHP 1940 Kongre Dilekleri", **Ülkü**, Cilt: 1, Sayı: 3, (1 İkinciteşrin 1941).

Kurultayın son günü, 3 Haziran'da, CHP Genel Başkan Vekili ve Başvekil Refik Saydam, kısa bir konuşma ile, CHP Genel Başkanlık Divânı adına, CHP Umûmî İdâre Heyeti üyelerini bir liste hâlinde Kurultaya önerecek ve öneri ittifakla kabul edilecektir.

Buna göre, CHP'nin yeni Umûmî İdâre Heyeti şu isimlerden oluşuyordu: Dr. Fikri Tuzer (Erzurum mebusu), Tevfik Fikret Sılay (Konya mebusu), Halil Türkmen (Zonguldak mebusu), Ali

---

Aynı türde bir başka kitap 1941 yılında yayınlanacaktır. Bu kez dilek sayısı toplamı 2.436 idi. N. Köymen, "CHP 1941 Kongre Dilekleri", Ülkü, Cilt: 3, Sayı: 27, (1 İkinciteşrin 1942).

CHP'nin il kongrelerinde seslendirilen istek, dilek ve şikâyetler geleneksel bir uygulamaydı.

CHP'nin il kongrelerinde, CHP Genel Sekreterliği aracılığıyla, devletin üst makamlarına, değişik ve çeşitli istek, dilek ve şikâyetler ulaştırılırdı.

Bu tür talepler, çok sayıda olmakla birlikte, hiçbir zaman geniş boyutlu olmazdı. Aksine, çok kez yerel düzeydeki talepleri dile getirirdi ve bunlarla da sınırlı kalırdı. Söz konusu talepler, genellikle belediye hizmetlerine ilişkindi. Herhangi bir mahallede çeşme yaptırılması ya da sokağın başına elektrik lâmbası dikilmesi gibi istek ve dilekler, talep ve şikâyetlerin her zaman çoğunluğunu oluştururdu.

Bu türden taleplerin önemi ve ilginçliği, bunların bu dönemde halkın geniş kesimlerinin günlük şikâyet ve sıkıntıları ile istek ve dileklerini göstermesidir.

Bu istek, dilek, şikâyet ve talepler, bir rapor hâlinde, CHP Genel Sekreterliği'ne iletilir ve oradan da ilgili kamu kurum ve kuruluşlarına bildirilirdi.

Daha sonra hangi istek ve dileklerin karşılandığı ya da niçin karşılanamadığı, hangi şikâyetlerin ve sorunların çözüldüğü ya da niçin çözülemediği konularında ayrıntılı bir rapor hazırlanırdı.

Bu yöntem, halkın günlük şikâyet, sorun, istek ve dileklerini üst yönetime duyurabilmesi açısından herhâlde önem taşıyordu.

Bir araştırmada, bu süreç şöyle özetleniyor ve değerlendiriliyor:

"Dilek sistemi, mahallî parti kademelerindeki kongrelerde, partililerce dile getirilen sorunların, hiyerarşik bir sıra izleyerek, diğer kongrelerde ele alınması ve en son olarak da, Parti Büyük Kongresi'nde görüşülerek, Genel Sekreterlik aracılığıyla, ilgili Bakanlıklara iletilmesini ifâde eder.

Ocak, Nâhiye ve Kazâ Kongresi'nde dile getirilen mahallî sorunlar ve istekler, daha sonra il kongresinde [kongrelerinde] görüşülür. Burada değerlendirilen talepler tasnif edildikten sonra, Vâlilik ve Belediye ile ilgili olanlar ayrıştırılır ve geriye kalanlar, Parti Genel Sekreterliği aracılığıyla, Büyük Kongre'ye iletilir. Bu kongreye gelen dilekler, Kurultayın seçtiği 'Dilek Encümeni' tarafından, ilgili Bakanların da bulunduğu toplantılarda tekrar değerlendirilerek, tasnif edilir.

Dikkate değer görülen dilekler, ilk önce Kongrede görüşülür, bundan sonra, gereği yapılmak üzere, ilgili Bakanlıklara gönderilir.

Dileklerin yerine getirilip getirilmediğinin izlenmesi görevi Genel Sekreterliğe âiddir.

Bu mekanizma, CHP'nin kurulduğu târihten itibâren görülen bir uygulamadır.

Rızâ Erem (Çorum mebusu), Cevdet Kerim İncedayı (Sinop mebusu), Dr. Zihni Ülgen (Bolu mebusu), Hamdi Yalman (Ordu mebusu), İskender Artun (Erzincan mebusu), İsmâil Sabuncu (Giresun mebusu), Mümtaz Ökmen (Ankara mebusu), Nâfi Âtuf Kansu (Giresun mebusu), Rahmi Apak (Tekirdağ mebusu), Salâh Cimcoz (İstanbul mebusu), Sırrı Day (Trabzon mebusu), Şevket Erdoğan (Gümüşhâne mebusu) ve Şükrü Ali Ögel (İstanbul mebusu).[145]

CHP'nin yeni Umûmî İdâre Heyeti üyeleri arasında, bir önceki Umûmî İdâre Heyeti'nde bulunan, Esat Uras (Amasya mebusu), Münir Akkaya (Giresun mebusu), Muhlis Erkmen (Kütahya mebusu), Hasan Âli Yücel (İzmir mebusu), Cemâl Tunca (Antalya mebusu), Ahmet Remzi Güres (Gâziantep mebusu) (zâten Güres,

---

Partinin [daha] ilk günden itibâren hükûmet ve bürokrasiyle içiçe olması, böyle bir sistemin gelişimini özendirici, bir anlamda da, gerektirici rol oynamıştır.

Dilek mekanizmasının önem kazanması ve düzenli bir biçime sokulması ise, 1931 [yılın]da toplanan Üçüncü Büyük Kongre'de başlar.

1930'ların sonlarına doğru ve 1940'lı yıllarda [dilek sisteminin] giderek daha çok önem kazandığı, parti merkez yönetiminin konuya daha duyarlı davrandığı gözlenir.

İsteklerin içerikleri incelendiğinde, [bunların], ağırlıklı olarak, yörenin ekonomik sorunlarıyla ve hizmet talebiyle ilgili olduğu görülür. (...)

Mahallî sorunların gündeme gelmesi, tartışılması ve hükûmete aktarılması açısından yararlı olan dilek mekanizmasının etkinliğinden bahsetmek ise zordur.

Dileklere genellikle kaçamak ve olumsuz cevaplar verilmiştir. (...)

Ayrıca, yerine getirilme oranları da çok düşüktür.

Dilek sisteminin, genelde etkisiz kalmasına rağmen, özellikle yöresel politikaların tespiti sürecinde, *girdilerden birini oluşturduğunu söyleyebiliriz.*

Bundan da önemlisi, [dilek sistemi], tek-parti sistemi içinde, sosyal ve ekonomik sorunların ve taleplerin gündeme getirilmesinin en önemli araçlarından biri olmuştur.

Dilek mekanizmasının kamuoyuna açık bir süreç olması ve sonuçta yayınlanması, etkinliğini nispeten artıran bir unsur olarak değerlendirilebilir.

Ancak, her kongre aşamasında yeniden değerlendirilerek ayıklanması ve uzun bir süreci içermesi, tabanın sesinin yeterince duyulmasını öhlemiş ve etkinliğini azaltmıştır.

Yönetimin dilek sistemine giderek artan oranda önem vermesi, karar verme sürecindeki girdi rolünün yanında, parti faaliyetlerine ilgiyi artırıcı, üyeliği teşvik edici bir işleve sâhip olmasından da kaynaklanıyor olabilir." Öz, **age**, s. 189-191.

145 **Zabıtlar**, s. 163-164.

altıncı dönem TBMM'ye de katılamamıştı) ve Hüsnü Çakır (İzmir mebusu) artık yer almıyordu.

CHP Genel Başkanlık Divânı, Müstakil Grup üyelerini de bir liste hâlinde Kurultaya önerecek ve bu öneri de yine ittifakla kabul edilecektir.

Buna göre, Müstakil Grup şu üyelerden oluşuyordu: Dr. Hüsâmettin Kural (Ağrı mebusu), Âtıf Akgüç (Bursa mebusu), Fazlı Güleç (Bursa mebusu), Emin Aslan Tokat (Denizli mebusu), Zeki Mesut Alsan (Diyarbakır mebusu), Aziz Akyürek (Erzurum mebusu), Nâkiye Elgün (Erzurum mebusu), İzzet Arukan (Eskişehir mebusu), Ali Râna Tarhan (İstanbul mebusu), Ahmet Şükrü Esmer (İstanbul mebusu), Ziyâ Karamürsel (İstanbul mebusu), Şehime Yunus (İzmir mebusu), Ali Rızâ Türel (Konya mebusu), Sadri Ertem (Kütahya mebusu), Emrullah Barkan (Malatya mebusu), Rıdvan Nâfiz Edgüer (Manisa mebusu), Hüsnü Kitapçı (Muğla mebusu), Fuat Sirmen (Rize mebusu), Kemâlettin Kamu (Rize mebusu), Abdurrahman Nâci Demirağ (Sivas mebusu) ve Nâzım Poroy (Tokat mebusu).[146]

CHP Genel Başkan Vekili ve Başvekil Refik Saydam Kurultayın kapanış konuşmasını yaptıktan sonra, toplantı sona ermeden önce, verilen bir önergenin kabûlü ile, Cumhurbaşkanı, CHP Değişmez Genel Başkanı ve Millî Şef İsmet İnönü'ye, Kurultayın sevgisini ve candan bağlılığını bildirmek üzere, bir heyetin gönderilmesi kararlaştırılır ve Kurultay çalışmaları bu sûretle tamamlanır.[147]

Kurultayın asıl anlamı, İnönü'nün parti üzerindeki siyâsî denetim ve otoritesini artırmasıydı.

Kurultayda kabul edilen yeni nizamnâme ile, İnönü'ye, CHP Değişmez Genel Başkanı sıfatıyla, partinin tüm üst düzey yönetim mevkiilerine bizzat ve doğrudan atama yetkisi tanınıyordu.

Diğer yandan, Müstakil Grubun kurulması ile, İnönü'nün daha önceki siyâsal konuşmalarında gündeme getirdiği bâzı siyâsî re-

146 **Zabıtlar**, s. 163.

147 **Zabıtlar**, s. 164.

form girişimleri yönünde, çerçevesi hayli sınırlı, somut bir adım atılmış oluyordu.

Ancak, CHP'nin devlet ve hükümetle olan ilişkilerinde ise, henüz kesin ve kararlı bir uygulama görülmüyordu.

8) KURULTAY SONRASINDA ÖNEMLİ SİYÂSAL GELİŞMELER

Cumhuriyet Halk Partisi'nde Önemli Siyâsal Gelişmeler

Parti Yönetimine Atamalar

Kurultaydan hemen sonra, CHP Genel Başkan Vekilliği'ne, parti geleneğine uygun olarak, yeniden Başvekil Dr. Refik Saydam ve Genel Sekreterliği'ne de yeniden Dr. Ahmet Fikri Tuzer atanır.[148]

Hemen ertesi gün, 6 Haziran'da, Müstakil Grup Reis Vekilliği'ne de Ali Râna Tarhan atanacaktır.[149]

Müstakil Grup Reis Vekilliği'ne, Değişmez Genel Başkan İsmet İnönü tarafından atanan Ali Râna Tarhan, 1935 yılında İnönü, 1937 ve 1938 yıllarında Bayar ve 1939 yılında da Saydam Hükümetleri'nde Gümrük ve İnhisarlar Vekili olarak görev yapmıştı. Yâni uzun yıllardır hükümette üyeydi.

Tarhan, yeni görevi için, CHP Beşinci Kurultayı'ndan hemen önce, 26 Mayıs'ta, Vekillik görevinden istifâ ederek ayrılmıştı.

Tarhan'ın Kurultaydan sâdece üç gün önce istifâ etmesi, yeni görevine bir ön hazırlık olarak değerlendirilmelidir.

Tarhan'ın, Kurultaydan çok daha önce, Müstakil Grup Reis Vekilliği'ne atanacağı kesinleşmiş olmalıydı.

Bu durum, Müstakil Grup üyelerinin de Kurultaydan önce belirlenmiş olabileceğine işâret ediyor.

Hilmi Uran, anılarında, bu atama için şunları yazıyor:

---

148 **Ulus**, (6.6.1939).

149 **Ulus**, (7.6.1939).

"Merhum [Ali] Râna Tarhan da, hem yüksek fazileti ile, hem de dürüst karakteri ile, grubun [Müstakil Grubun] başında, şüphesiz hakiki bir teminattı.

Sonra, [Ali] Râna Tarhan, büyük partinin en güzide ve en değerli unsurlarını seçerek, İnönü'nün muvafakati ile, onları kendi grubuna [Müstakil Gruba] almıştı."[150]

Müstakil Grubun çalışma mekanizmalarının darlığını ve yetersizliğini Kurultayda açıkça eleştirmekten çekinmeyen Sivas mebusu Abdurrahman Nâci Demirağ'ın Müstakil Grup üyeliğine atanması, Müstakil Grup üyeliğine yapılan atamalarda, üyelerin görüşünün alınmadığını gösteriyordu.

Müstakil Grup, 3 Haziran'da ilk kez toplanır ve 5 Haziran'da da ilk resmî toplantısını yaparak, Müstakil Grup İdâre Heyeti'ne Ali Rızâ Türel, Hüsnü Kitapçı ve Fuat Sirmen'i seçer.[151]

Cumhuriyet Halk Partisi'nin Devlet ve Hükûmet İle İlişkilerinin Yeniden Düzenlenmesi Yolunda Yeni Bir Girişim

Kurultaydan bir ay sonra, partinin hükûmet ve devlet aygıtı ile kaynaşmasının çözülmesi yolunda temel ve önemli bir adım atılır ve Vâliler, CHP İl Başkanlığı görevinden ayrılırlar.

Bu konuda CHP Genel Sekreterliği'nden yapılan açıklamada şöyle deniliyordu:

"Vâli ve CHP Başkanlığı'na,

Parti faaliyeti ile hükûmet idâresi arasında daha amelî olan bir berâberlik temini için Genel Başkanlık Divânı'nca ittihaz edilmiş olan 18 Haziran 1936 târihli karârın ref'i ve Beşinci Büyük Kurultay'ca yeniden tanzim edilmiş olan nizamnâme hükümlerinin yerine getirilmesi hakkında 7 Haziran 1939 târihinde Genel Başkanlık Divânı'nca yeniden ele alınmış olan karar sûreti, bağlı olarak gönderilmiştir.

Vâlilerimizin, Parti Başkanı sıfatı ile, üç seneden beri yurdumuza ve partimize yaptıkları hizmetlerin şükrânını edâ ederken, bundan böyle de

150 Uran, **age**, s. 344-345.

151 **Cumhuriyet**, (4 ve 6.6.1939); **Ulus**, (7.6.1939).

partiye ve teşkilâtımıza karşı yakın alâka ve samimî muhazaretlerini esirgemeyecekleri hakkındaki ümidimi samimîyetle izhâr etmek isterim.

Yeni nizamnâme, Parti Genel Sekreteri'nin, Devlet Vekili olarak, İcrâ Vekilleri Heyeti'ne girmesini temin etmiş ve bu sûretle parti ve hükûmet berâberliği esâsını mahfuz tutmuş olduğundan, esâsen parti hükûmetinin yüksek bir memuru bulunan Vâli arkadaşlarımın, şimdiye kadar olduğu gibi, bundan sonra da teşkilâtımıza âzamî yardım ve himâyede bulunmalarını tabiî buluyorum.

Yeni nizamnâmeye göre, bütün vilâyetlere Parti Müfettişi gönderileceğinden, Parti Başkanlığı'ndan çekilecek olan Vâlilerin şimdilik [Vilâyet] İdâre Heyeti âzâlarından birisini kendilerine vekil tâyin etmeleri ve asıl İdâre [Heyeti] Reisi intihabının Müfettişler mahallerinde işe başladıktan sonra yapılması, muvafık görülmüştür.

Bu sebeple, şimdilik başkanlık vekâletine Vilâyet İdâre Heyeti âzâsından münâsip göreceğiniz bir arkadaşı getirerek, vazifeyi kendisine teslim etmenizi...

CHP Genel Sekreteri
Erzurum Mebusu
Dr. A. F. Tuzer"[152]

CHP Genel Sekreterliği'nden yapılan bu açıklama ile, CHP, hükûmet ve devletten tamâmen ayrılıyor gibi görünüyordu.

Ancak uygulamada durum bu denli açık değildi.

Vâliler, CHP İl Başkanlığı görevinden ayrılıyorlardı.

Fakat Vâlilerin parti ile ilişkileri kesilmiyordu.

CHP Genel Sekreteri Tuzer'in Kurultayda yaptığı konuşmada olduğu gibi, "parti hükûmetinin yüksek bir memuru" olan Vâlilerden, eskiden olduğu gibi, bundan böyle de, partiye yardımcı olmaları bekleniyordu.

Yâni, parti yönetiminin bu konudaki tutumu açık ve tutarlı değildi.

Diğer yandan, yeni nizamnâme gereğince, CHP Genel Sekreteri'nin Devlet Vekili olarak hükûmete katılması ve "bu sûretle parti ve hükûmet berâberliği esâsı", parti-hükûmet ilişkisinin bir başka şekilde yeniden kurulmasını sağlıyordu.

Ayrıca, dikkat edilmesi gereken bir diğer önemli nokta da, yeni

152 **Cumhuriyet**, (6.7.1939).

[Vilâyet] İdâre Heyeti Reisleri'nin seçimi için, merkezden gönderilecek Parti Müfettişleri'nin mutlaka beklenmesi yolunda verilen tâlimattı.

Anlaşılan parti yönetimi, merkezin denetimi dışında yapılacak parti içi seçimlere hazır değildi.

Bu açıdan bakıldığında, İnönü'nün daha önceki siyâsal konuşmalarında üzerinde önemle durduğu, parti ile ilgili yeni girişim ve reform talepleri doğrultusunda bâzı adımlar atılmak isteniyor, ancak bu konuda, bundan önce de olduğu gibi, temel ve tutarlı bir girişimde bulunulmuyordu.

CHP'nin, bâzı talep ve dileklere karşın, parti olarak yönetimden, yâni hükûmetten ve devletten tam olarak ayrılamaması, kopamaması, aslında, herhâlde tamâmen yapısal bir sorundan, CHP'nin o zamâna değin hükûmet ve devlet ile kurulmuş yapısal bağ ve ilişkilerinden ve CHP'nin bizzat kendi örgüt yapısından, yâni partinin örgütsel ve yapısal zayıflığından ve parti örgütünün de sâdece kâğıt üzerinde vâr olmasından ileri geliyordu.

Bu durum, CHP'nin, bir siyâsî parti olarak, kendi başına ayakta duramayacağını göstermesi bakımından da son derece önemli ve ilginçtir.

CHP Genel Sekreterliği'nin aşağıdaki tâmimi, bize partinin örgütsel yapısının bu yöndeki sorunlarına ilişkin bâzı bilgiler veriyor:

> "Bâzı vilâyetlerden, parti teşkilât kademelerinden, sık sık değişiklikler yapılmasına ve evvelce teklif edilmiş ocak ve nâhiye gibi kademelerin lâğv veyâ tevhidine âid teklifler almaktayız.
>
> Bundan böyle, değişiklik teklifleri mevzu bahis olduğu zaman, teşkilâtımızın şu iki esas noktayı dikkatle göz önünde bulundurmalarını ve kat'i zarûretler olmadıkça, bu esaslardan ayrılmamalarını bilhassa ricâ ederim:
>
> 1) Parti nizamnâmemize göre, her mahalle ve her köyde bir parti ocağı teşkili asıldır. Birkaç mahalle veyâ köyden müteşekkil semt ocağı teşkili, ancak zarûretlere müstenit olursa câizdir. Bu sebeple, mahaza kolaylık temin ediyor diye, köy ve mahalle ocaklarının sık sık tevhit edilerek, bunların semt ocağı hâlinde idâresi, nizamnâmemizin rûhuna uygun düşmez.
>
> 2) Zarûrete müstenit olarak yapılacak değişiklik tekliflerinin senenin her ayında ve hatıra geldikçe yapılması, parti teşkilâtında asıl olan istikrar ve devamlılığı selbetmektedir. Bu sebeple, bu nevi değişikliklerin

İdâre Heyetinizce esaslı bir tetkikten geçirilerek, kongre kararlarıyla yapılması muvafık olur.

Kat'i zarûretler olmadıkça, bu esaslara riâyet edilmesini teşkilâtımızdan ricâ eder, sevgi ve saygılarımı sunarım.

CHP Genel Sekreteri
Erzurum Mebusu
Dr. A. F. Tuzer"[153]

CHP Genel Sekreterliği'nin bu tâmimi, partinin örgütsel varlığını korumakta zaman zaman zorlandığını gâyet açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Parti Müfettişliği

Parti Müfettişliği, yeni nizamnâme ile oluşturulmuştu.

Eski nizamnâmede bu konuda bir hüküm bulunmuyordu.

Ancak CHP'de Parti Müfettişliği, bir kurum olarak yeni değildi.

Aksine, Parti Müfettişliği, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin nizamnâmesinden alınarak, ilk kez 1923 yılında, yâni daha CHP'nin kuruluşunda kabul edilmişti.

Parti Müfettişliği, daha sonraki yıllarda da sürdürülmüş, fakat 1931 yılında kabul edilen parti nizamnâmesi ile kaldırılmıştı.

Bu durum, 1935 târihli nizamnâme ile de devâm etmişti.[154]

Yeni nizamnâmede ise, Parti Müfettişleri'nin, Umûmî İdâre Heyeti'nce, Umûmî İdâre Heyeti üyeleri arasından, partili mebuslardan ya da parti mensuplarından atanabileceği hükme bağlanmıştı.

Parti Müfettişleri'nin görev ve yetkileri, Umûmî İdâre Heye-

---

153 "Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nden CHP Vilâyet İdâre Heyeti Reisliği'ne", (Ankara, 4 Kasım 1940), Sayı: 1855, Büro: I, **Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nin Parti Teşkilâtına Umûmî Tebligâtı**, Cilt: 17, (Temmuz 1940'dan 31 Birincikânun 1940 Târihine Kadar), (Gizlidir, Hizmete Mahsustur, Parti Bürolarında Kullanılacaktır), s. 12.

154 Tek-parti döneminde CHP'de Parti Müfettişliği'ne ve Parti Müfettişliği kurumunun İttihat ve Terakki Cemiyeti nizamnâmesi örnek alınarak oluşturulduğuna ilişkin ayrıntılı bilgi ve 1939 târihli CHP Teftiş Tâlimatnâmesi ile 1943 târihli CHP Teftiş Tâlimatnâmesi ve CHP Genel Sekreterliği'nden Parti Müfettişleri'ne gönderilen bâzı tâmim örnekleri için bkz. Cemil Koçak, "Tek-Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nde Parti Müfettişliği", **Târık Zafer Tunaya'ya Armağan**, s. 459-494.

ti'nce hazırlanacak ve Genel Başkanlık Divânı'nca onaylanacak bir tâlimatnâme ile saptanacaktı.

CHP Teftiş Tâlimatnâmesi, Umûmî İdâre Heyeti tarafından hazırlanarak, 21 Haziran 1939 târihinde, CHP Genel Başkanlık Divânı'nca kabul edilecektir.

CHP Teftiş Tâlimatnâmesi'nin giriş kısmında, "parti teşkilât ve tesisâtının merkezin sıkı bir kontrolü altında bulunması ve devamlı rehberliği ile çalıştırılması husûsu" vurgulanıyordu.

CHP Teftiş Tâlimatnâmesi, parti örgütünün çalışmalarını, Parti Müfettişleri aracılığı ile, "dâimî teftiş ve murâkabe altında bulundurmak" amacıyla hazırlanmıştı.

Parti örgütü bulunan iller, "icâb ve vüsatlarına göre, 1-3 vilâyeti ihtivâ eden teftiş bölgelerine" ayrılacak ve bu bölgelere birer Parti Müfettişi "intihap ve tâyin" edilecekti.

Parti Müfettişleri'nin, bölgelerindeki parti örgütlerini, kazâlara kadar, mümkünse Nâhiye ve Köy Ocakları'nı da, yılda en az iki kez denetlemeleri öngörülmüştü.

"Parti Müfettişleri, icâbında, bölgelerindeki kongrelere ve İdâre Heyetleri'ne riyâset" de edebileceklerdi.

"Parti Müfettişleri, teftiş ve tahkik sırasında, parti dışında kalan teşkilât ve müesseseleri alâkalandıran yolsuzluklara tesâdüf ederlerse, lüzum ve ehemmiyetine göre, yapılacak muamele hakkında Genel Sekreterlik'ten tâlimat" isteyeceklerdi.[155]

Görüldüğü gibi, Parti Müfettişleri'nin yetkileri sâdece parti içi denetimle sınırlı değildi.

Parti Müfettişleri, "parti dışında kalan teşkilât ve müesseseler" ile de ilgileneceklerdi.

Tâlimatnâmede, parti içi denetimin nasıl yapılacağına ilişkin olarak, dikkat çekici şu sorulara da yer verilmişti:

> "Hiçbir hâdise ve tesir önünde sarsılmayan bir hükûmet otoritesi kurmak ve işletmek prensibi üzerinde çalışırken, partinin bağrından doğan hükûmet teşkilâtı ile parti teşkilâtının dâimâ biribirini tamamlayıcı bir birlik olduklarının dikkatle göz önünde tutulup tutulmadığı?"

155. **CHP Teftiş Tâlimatnâmesi;** Cemil Koçak, agm, **Târık Zafer Tunaya'ya Armağan,** s. 459-494.

"Millî birlik ve berâberliğin daha ziyâde perçinlenmesi için, idârî, içtimâî, iktisâdî ve meslekî bütün teşekkül ve müesseselerde parti prensiplerimizin hâkim tutulup tutulmadığı?"

"Gizli veyâ âşikâr olarak sınıfçı, zümreci, mıntıkacı (rejiyonal) veyâ beynelmilelci fikirleri korumak ve yaymak, sınıf mücâdelesini uyandırmak maksatlarını güden veyâ partimize karşı menfî fikir ve duygu taşıyan fert veyâ zümreler olup olmadığı?"[156]

Görüldüğü gibi, CHP Teftiş Tâlimatnâmesi'nde, parti örgütünün hükûmeti kayıtsız şartsız destekleyen bir aygıt olarak kalması, parti dışı tüm kuruluşların CHP'nin ilkeleri doğrultusunda faaliyet göstermesi ve "sınıf mücâdelesini uyandırmak maksatlarını güden" ya da CHP'ye "karşı menfî fikir ve duygu taşıyan fert veyâ zümreler olup olmadığı"nın saptanması isteniyordu.

Tâlimatnâmede yer alan muvakkat maddeye göre de, parti örgütü bulunmayan illerde parti içi denetim, Genel Sekreterlik'ten gönderilen Muvakkat Müfettişler tarafından yerine getirilecekti.[157]

CHP Genel Sekreterliği'nce yayınlanan bir tâmimde bu konuda şöyle deniliyordu:

"CHP Beşinci Büyük Kurultayı'nca kabul edilen nizamnâmenin 58. maddesine tevkifan tâyin edilen Parti Müfettişleri'ne âid tâlimatnâme ile, henüz parti teşkilâtı kurulmamış vilâyetlerdeki Halkevleri ve Odaları'nın mesâîlerini yakından takip etmek ve çalışmalarına istikâmet ve hız vermek üzere, yeniden teşkili parti Genel Başkanlık Divânı'nca kabul olunan Bölge Müfettişleri tâlimatnâmesinden (...) takdim kılınmıştır. (...)

CHP Genel Sekreteri
Erzurum Mebusu
Dr. A. F. Tuzer"[158]

Bu tâmim, Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Hakkâri, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli ve Urfa Vâlilikleri'ne gönderildiğine

156 **CHP Teftiş Tâlimatnâmesi;** Cemil Koçak, agm, **Târık Zafer Tunaya'ya Armağan,** s. 459-494.

157 **CHP Teftiş Tâlimatnâmesi;** Cemil Koçak, agm, **Târık Zafer Tunaya'ya Armağan,** s. 459-494.

158 "Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nden Mebuslara", (Ankara, 19 Ekim 1940), Sayı: 1899, Büro: IV, **Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nin Parti Teşkilâtına Umûmî Tebliğâtı,** Cilt: 17, (Temmuz 1940'dan 31 Birincikânun 1940 Târihine Kadar), (Gizlidir, Hizmete Mahsustur, Parti Bürolarında Kullanılacaktır), s. 46.

göre, bu târihte, söz konusu illerde CHP örgütünün bulunmadığını kabul etmek gerekir.

Buna göre, 1940 yılının Ekim ayında, CHP'nin toplam onbir ilde örgütü bulunmuyordu.

Bu illerin sâdece Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde olması yine dikkat çekicidir.

CHP Genel Sekreterliği'nce yayınlanan aynı konudaki bir başka tâmimde ise şöyle deniliyordu:

> "CHP teşkilâtı kurulmamış olan vilâyetler dâhilindeki Halkevleri ve Halk Odaları'nın mesâîlerini yakından tâkip etmek ve çalışmalarına istikâmet ve hız vermek üzere, bu vilâyetleri ihtivâ eden mıntıkada Bölge Müfettişlikleri ihdâsına lüzum görülmüş ve CHP Umûmî İdâre Heyeti'nce bu Müfettişliklerin vazife ve salâhiyetlerini tâyin ve tesbit eden bir tâlimatnâme hazırlanmıştır.
>
> 30 Eylül 1940 târihinde CHP Genel Başkanlık Divânı'nın tasdikine iktirân eden bu tâlimatnâmeden (...) bağlı olarak gönderiyorum.
>
> Tâyin edilecek Müfettişler ayrıca bildirileceğine göre, bunların vazife ve salâhiyetleri üzerinde şimdiden mâlûmat husûlünü ricâ eder...
>
> CHP Genel Sekreteri
> Erzurum Mebusu
> Dr. F. A. Tuzer"[159]

CHP Teftiş Tâlimatnâmesi gereğince, Parti Müfettişleri, bir yıl içinde hazırladıkları denetim raporlarını, CHP Genel Sekreterliği'ne göndereceklerdi.[160]

Yeni nizamnâme (md. 55 ve 58) gereğince 20 Parti Müfettişi de yine bu sırada tâyin edilecektir.

CHP Umûmî İdâre Heyeti'nce atanan yeni Parti Müfettişleri ve görev yerleri ise şöyleydi:

---

159 "Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nden", (Ankara, 12 Ekim 1940), Sayı: 1894, Büro: V, **Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nin Parti Teşkilâtına Umûmî Tebligâtı**, Cilt: 17, (Temmuz 1940'dan 31 Birincikânun 1940 Târihine Kadar), (Gizlidir, Hizmete Mahsustur, Parti Bürolarında Kullanılacaktır), s. 103.

160 CHP Teftiş Tâlimatnâmesi; "Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nden 19 CHP Bölge Müfettişliği'ne", (Ankara, 24 Temmuz 1940), Sayı: 1832, Büro: IV, **Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nin Parti Teşkilâtına Umûmî Tebligâtı**, Cilt: 17, (Temmuz 1940'dan 31 Birincikânun 1940 Târihine Kadar), (Gizlidir, Hizmete Mahsustur, Parti Bürolarında Kullanılacaktır), s. 37.

Parti Müfettişleri	Mıntıkası
Adnan Menderes (Aydın mebusu)	Afyon
Esat Uras (Amasya mebusu)	Ankara
Hasan Reşit Tankut (Maraş mebusu)	Adana
Sâlim Altuğ (Erzurum mebusu)	Amasya
Cemâl Karamuğla (Muğla mebusu)	Artvin
Mustafa Bengisu (İzmir mebusu)	Balıkesir
Zühtü Durukan (Samsun mebusu)	Bilecik
Osman Şâhinbaş (Edirne mebusu)	Burdur
Şerâfettin Karacan (Kars mebusu)	Bolu
Muzaffer Akpınar (Balıkesir mebusu)	Erzincan
Rızâ Levent (Mardin mebusu)	Denizli
Tevfik Tarman (Seyhan mebusu)	Giresun
Tevfik Fikret Sılay (Konya mebusu)	İstanbul
Gâlip Bahtiyar Göker (İstanbul mebusu)	İzmir
Râgıp Akça (Kocaeli mebusu)	Kırklareli
Hilmi Çoruk (Kastamonu mebusu)	Kırşehir
Hikmet Işık (Sivas mebusu)	Kastamonu
Gâlip Kahraman (Bursa mebusu)	Maraş
Şevket Ödül (Kırklareli mebusu)	Niğde
Zihni Orhon (Kars mebusu)	Sivas[161]

Parti Müfettişleri'nin sayısı, 1 Eylül 1940 târihinde, 25'e yükseltilir, bölgelere âid iller değiştirilir ve yeni Müfettişlik bölgeleri oluşturulur.

Buna göre, yeni Parti Müfettişleri ve görev yerleri şöyle saptanır:

161 **Ulus**, (8.7.1939).

Cumhuriyet Halk Partisi Teftiş Bölgeleri ve Müfettişleri 1940

Parti Bölge Müfettişleri	Bölge Merkezi	Bölgeye Âid İller
Râgıp Akça (Kocaeli mebusu)	Kırklareli	Edirne, Kırklareli, Tekirdağ
Rahmi Apak (Tekirdağ mebusu)	Kocaeli	Kocaeli, Bolu
Zühtü Durukan (Samsun mebusu)	Bilecik	Bursa, Bilecik
Mustafa Bengisu (İzmir mebusu)	Balıkesir	Çanakkale, Balıkesir
Gâlip B. Göker (İzmir mebusu)	İzmir	İzmir
Hasan Vâsıf Somyürek (Giresun mebusu)	Kütahya	Kütahya, Manisa
Saadettin Uraz (İstanbul mebusu)	Afyon	Eskişehir, Afyon
Rızâ Levent (Mardin mebusu)	Aydın	Muğla, Aydın
Ziyâ Arkant (Yozgat mebusu)	Denizli	Burdur, Denizli
Osman Şahinbaş (Edirne mebusu)	Isparta	Antalya, Isparta
Şevket Ödül (Kırklareli mebusu)	Konya	Konya
Şerâfettin Karacan (Kars mebusu)	Kastamonu	Zonguldak, Kastamonu
Agâh Sırrı Levent (Aydın mebusu)	Niğde	Kayseri, Niğde

Hilmi Çoruk (Kastamonu mebusu)	Kırşehir	Yozgat, Kırşehir
Esat Uras (Amasya mebusu)	Ankara	Ankara, Çankırı
Hikmet Işık (Sivas mebusu)	Sinop	Samsun, Sinop
Hasan Reşit Tankut (Maraş mebusu)	İçel	Seyhan, İçel
Sâlim Altuğ (Erzurum mebusu)	Amasya	Amasya, Çorum
Zihni Orhon (Kars mebusu)	Sivas	Sivas, Tokat
Fahrettin Tiritoğlu (Balıkesir mebusu)	Gâziantep	Gâziantep, Hatay
Mitat Aydın (Trabzon mebusu)	Maraş	Malatya, Maraş
Ahmet Hilmi Kalaç (Kayseri mebusu)	Giresun	Trabzon, Giresun, Ordu
Cemâl Karamuğla (Muğla mebusu)	Çoruh	Çoruh, Rize
Vehbi Demir (Ordu mebusu)	Erzurum	Erzurum, Kars
Muzaffer Akpınar (Balıkesir mebusu)	Erzincan	Erzincan, Gümüşhâne[162]

162 "Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nden 51 CHP Vilâyet İdâre Heyeti Reisliği'ne", (Ankara, 22 Ağustos 1940), Sayı: 1847, Büro: IV, **Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nin Parti Teşkilâtına Umûmî Tebligâtı,** Cilt: 17, (Temmuz 1940'dan 31 Birincikânun 1940 Târihine Kadar), (Gizlidir, Hizmete Mahsustur, Parti Bürolarında Kullanılacaktır), s. 38-39; "Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nden 51 Vâliliğe [ve] Trakya III. Umûmî Müfettiş-

Parti Müfettişleri arasında, Rahmi Apak, Hasan Vâsıf Somyürek, Saadettin Uraz, Ziyâ Arkant, Agâh Sırrı Levent, Hasan Reşit Tankut, Sâlim Altuğ, Fahrettin Tiritoğlu, Mitat Aydın, Ahmet Hilmi Kalaç ve Vehbi Demir adlarına ilk kez rastlanıyordu.

Buna karşılık, Adnan Menderes, Rızâ Levent, Tevfik Tarman, Tevfik Fikret Sılay, Gâlip Kahraman ve Zihni Orhon görevlerinden alınmışlardı.

CHP Genel Sekreterliği'nin 24 Ekim 1940 târihli bir tâmimi ile, "merkezi Muş olmak üzere, yalnız bir Bölge Müfettişliği idâresi takarrür etmiş ve bu Müfettişliğe de, parti Genel Başkanlık Divânı'nca, Antalya mebusu Dr. Münir Soykam tâyin kılınmıştı."[163]

Bu sûretle, Parti Müfettişi sayısı 26'ya ulaşmış oluyordu.

Daha sonra, 18 Kasım 1941 târihinde, Seyhan Bölgesi Müfettişliği'ne Mardin mebusu Hâlit Onaran, İstanbul Bölgesi Müfettişliği'ne İstanbul mebusu Saadettin Rızâ Uraz ve Yozgat Bölgesi Müfettişliği'ne de Yozgat mebusu Celâl Arat atanacaktır.[164]

---

liğe", (Ankara, 22 Ağustos 1940), Sayı: 1848, Büro: IV, **Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nin Parti Teşkilâtına Umûmî Tebligâtı,** Cilt: 17, (Temmuz 1940'dan 31 Birincikânun 1940 Târihine Kadar), (Gizlidir, Hizmete Mahsustur, Parti Bürolarında Kullanılacaktır), s. 40; "Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nden 25 Bölge Müfettişi'ne", (Ankara, 24 Ağustos 1940), Sayı: 1850, Büro: IV, **Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nin Parti Teşkilâtına Umûmî Tebligâtı,** Cilt: 17, (Temmuz 1940'dan 31 Birincikânun 1940 Târihine Kadar), (Gizlidir, Hizmete Mahsustur, Parti Bürolarında Kullanılacaktır), s. 41-42; "Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nden 7 CHP Bölge Müfettişi'ne", (Ankara, 24 Ağustos 1940), Sayı: 1851, Büro: IV, **Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nin Parti Teşkilâtına Umûmî Tebligâtı,** Cilt: 17, (Temmuz 1940'dan 31 Birincikânun 1940 Târihine Kadar), (Gizlidir, Hizmete Mahsustur, Parti Bürolarında Kullanılacaktır), s. 43-44; "Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nden 25 CHP Bölge Müfettişi'ne", (Ankara, 11 Ekim 1940), Sayı: 1893, Büro: IV, **Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nin Parti Teşkilâtına Umûmî Tebligâtı,** Cilt: 17, (Temmuz 1940'dan 31 Birincikânun 1940 Târihine Kadar), (Gizlidir, Hizmete Mahsustur, Parti Bürolarında Kullanılacaktır), s. 45 ve "Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nden Mebuslara", (Ankara, 19 Ekim 1940), Sayı: 1899, Bölüm: IV, **Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nin Parti Teşkilâtına Umûmî Tebligâtı,** Cilt: 17, (Temmuz 1940'dan 31 Birincikânun 1940 Târihine Kadar), (Gizlidir, Hizmete Mahsustur, Parti Bürolarında Kullanılacaktır), s. 46.

163 "Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nden", (Ankara, 24 Ekim 1940), Sayı: 1901, (5/1894 Sayılı ve 12 Ekim [1]940 Günlü Tâmime Ektir), Büro: IV, **Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nin Parti Teşkilâtına Umûmî Tebligâtı,** Cilt: 17, (Temmuz 1940'dan 31 Birincikânun 1940 Târihine Kadar), (Gizlidir, Hizmete Mahsustur, Parti Bürolarında Kullanılacaktır), s. 110; Cemil Koçak, agm; **Târık Zafer Tunaya'ya Armağan,** s. 459-494.

164 **Ulus,** (19.11.1941).

CHP Genel Sekreterliği'nden Bölge Müfettişleri'ne gönderilen değişik târihli çeşitli tâmimlerde de görüldüğü gibi, Parti Müfettişleri'nin görevleri arasında şunlar da vardı:

"Kongrelerde parti İdâre Heyeti'ne seçilen arkadaşların mevki ve vazifeleri, bulundukları muhitte partiyi temsil ve parti faaliyet ve icraatına rehber olmaları bakımından, gittikçe ehemmiyetini artıran bir mâhiyet almaktadır.

Kongrelerimizin, İdâre Heyetleri seçiminde, her türlü his ve mahallî düşüncelerden uzak kalarak, bu vazifeyi tam ve kâmil olarak ifâ edebilecek idealist, kendisini parti ve Halkevi işlerine verecek arkadaşları iş başına getireceklerinden emin olmaktayız.

İdâre Heyetleri'ne bilhassa muhitte Halkevi Reisliği'ni en iyi sûrette idâre edebilecek birer arkadaşın alınmasına, kat'i bir zarûret vardır.

Esâsen muhitlerindeki gençliği ve münevver zümreyi, partimizin bütün vatandaşlara açık olan sinesi içine almak ve onları prensiplerimiz dâhilinde yetiştirip, parti içinde faal bir vaziyete sokmak, İdâre Heyetlerimizin başta gelen vazifelerindendir."[165]

"Müfettiş arkadaşlarımın bilhassa şu iki esas üzerinde tevakkuf etmelerini ve İdâre Heyetleri seçiminde bu esasların temin edilmesini ricâ ederim:

1) Bölgeniz dâhilindeki bütün İdâre Heyetleri'ne, bilgi ve karakter itibârıyla muhitte en iyi evsâfı hâiz, kendisini parti ve Halkevi işlerine verecek arkadaşların seçilmesi, bu defâki kongrelerde temin edilmelidir.

Bilhassa, bölgeniz dâhilindeki vilâyet bir ise, o vilâyette, birden fazla ise, sizin muvafık göreceğiniz bir vilâyette, bu sene seçilecek bütün İdâre Heyetleri'ne behemehâl, ocaktan vilâyete kadar, arzu edilen evsafta arkadaşların seçilmesini müstakil bir iş olarak ele almanızı ve bunun için *de, bu vilâyetteki bütün kongrelerle yakından alâkadar olarak, her kademedeki* kongre seçimlerinin bu bakımdan ne netice verdiğinden Genel Sekreterliğin haberdâr edilmesini ricâ ederim.

2) İdâre Heyetleri'nde fiilen vazifesi olan bâzı arkadaşların, sonradan ya bir mahkûmiyet veyâ nizamnâmemizin [CHP'ye üye olabilmek için gereken koşulları öngören] 11 inci maddesindeki evsâfı hâiz olmadığı sebepleri ile, kütükten adlarının silinmesi talep edilmektedir.

---

165 "Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nden 51 CHP Vilâyet İdâre Heyeti Reisliği'ne ve 19 Bölge Müfettişi'ne", (Ankara, 15 Ağustos 1940), Sayı: 1843, Büro: IV, **Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nin Parti Teşkilâtına Umûmî Tebligâtı**, Cilt: 17, (Temmuz 1940'dan 31 Birincikânun 1940 Târihine Kadar), (Gizlidir, Hizmete Mahsustur, Parti Bürolarında Kullanılacaktır), s. 6-7.

Bir İdâre Heyeti Reisi veyâ âzâsının, Umûmî İdâre Heyeti kararı ile, parti kütüğünden adının silinmesi, muhik sebeplere de müstenit olsa, hem o arkadaşı elim bir vaziyete sokmakta ve hem de muhitte parti prestiji bakımından hüsnü tesir icrâ etmemektedir.

Bu sebeple, İdâre Heyetleri'ne seçilecek olanların sâdece partili olmalarını kâfi görmeyerek, kendilerinin her türlü şâibeden âzâde, muhitte iyi tanınmış, millî amele muhalefet etmemiş arkadaşlar olmasına ehemmiyet verilmesini (...) ricâ eder ve saygılarımı sunarım.

CHP Genel Sekreteri
Erzurum Mebusu
Dr. A. F. Tuzer"[166]

Görüldüğü gibi, CHP Genel Sekreterliği, Parti Müfettişleri'nin parti içi seçimlere müdahale etmesini ve parti örgütünün taşradaki yöneticilerinin belirli bir süzgeçten geçirilmek sûretiyle seçilmesini, daha doğrusu atanmasını istiyordu.

Anlaşılan, CHP'nin taşra örgütünde yönetime gelebilen bâzı kişiler, aslında, nizamnâme gereğince, partiye üye olmasına dahi imkân olmayan kişilerdi ve parti merkezi, bu tür sorunların giderilmesini, Parti Müfettişleri'nden, önemle ricâ ediyordu.

Parti Müfettişleri'nden, TBMM'nin "yaz tâtili devresi hâriç olmak üzere, senenin diğer aylarında, en az altı ay fâsılalı olarak kendi bölgeleri dâhilinde" bulunmaları ve "seçim ve kongrelerin devâmı müddetince [de] bölgelerinden" ayrılmamaları isteniyordu.

"Müfettişler, yine bölgeleri dâhilindeki vilâyetlerin yol ve nakil vâsıtaları ve mevsimlerin seyri bakımından, senede iki defâ olmak üzere, yapacakları teftişleri programlayarak, hangi ay nerede bulunacaklarını bildirir bir teftiş plânı tanzim edip, [CHP] Genel Sekreterliği'ne göndereceklerdi."[167]

---

166 "Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nden 51 CHP Vilâyet İdâre Heyeti Reisliği'ne ve 19 Bölge Müfettişi'ne", (Ankara, 29 Ağustos 1940), Sayı: 1852, Büro: IV, **Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nin Parti Teşkilâtına Umûmî Tebligâtı,** Cilt: 17, (Temmuz 1940'dan 31 Birincikânun 1940 Târihine Kadar), (Gizlidir, Hizmete Mahsustur, Parti Bürolarında Kullanılacaktır), s. 8-9.

167 **CHP Teftiş Tâlimatnâmesi;** "Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nden 25 Bölge Müfettişi'ne", (Ankara, 24 Ağustos 1940), Sayı: 1850, Büro: IV, **Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nin Parti Teşkilâtına Umûmî Tebligâtı,** Cilt: 17, (Temmuz 1940'dan 31 Birincikânun 1940 Târihine Kadar), (Gizlidir, Hizmete Mahsustur, Parti Bürolarında Kullanılacaktır), s. 41-42.

Parti Müfettişliği, dönemin özel koşullarında, İnönü'nün, partinin yönetim içindeki işlevinin ve konumunun güçlendirilmesi ve CHP'nin bir örgüt ve siyâsî bir parti olarak görevlerini yerine getirebilmesi amacıyla öngördüğü siyâsî reformlardan biri olarak değerlendirilmelidir.

Amaç, parti örgütü üzerinde denetim sağlamaktı.

Ancak, parti örgütünün partinin üst düzey yönetimi üzerinde herhangi bir denetim aracı yokken, partili mebuslardan oluşan Parti Müfettişleri'nin parti örgütünü denetlemekle görevlendirilmeleri dikkati çekiyor.

Bu, partinin Meclis kanadının ve parti yönetiminin, parti örgütü üzerinde yeni ve farklı bir denetim aracı yarattığını gösteriyor.

Bu durum, partinin geleneksel merkeziyetçi yapısının daha da güçlenmesi sonucunu doğurabilirdi.

Yâni, Parti Müfettişliği, parti örgütünün güçlendirilmesi amacıyla oluşturulmuş dahi olsa, uygulamada, parti örgütünün merkezin daha sıkı denetimi altına girmesine yol açabilirdi.

Nitekim, uygulamada da böyle olacaktır.

Halkevleri ve Halk Odaları İle İlgili Girişimler

Halk Odaları açılması, CHP Beşinci Büyük Kurultayı'nda kararlaştırılmıştı.

Bunun üzerine, Halk Odaları Tâlimâtı hazırlanacak ve CHP Umûmî İdâre Heyeti'nce de kabul edilecektir.

Tâlimâta göre, Halk Odaları açılması, umûmî sevk ve idâresi, CHP Umûmî İdâre Heyeti'nin yetkisinde, binâ, tesisat ve mâlî imkân sağlanması ise, partinin İl, Kazâ, Nâhiye veyâ Ocak İdâre Heyetleri'nin sorumluluğunda olacaktı (md. 4).

Halk Odası açılması, mahallî parti örgütü, parti örgütü yoksa Parti Müfettişi tarafından önerilecek, müracaat, İl İdâre Heyeti tarafından CHP Genel Sekreterliği'ne bildirilecek ve CHP Umûmî İdâre Heyeti tarafından da kesin karâra bağlanacaktı (md. 5 ve 6).

Bu dönemde CHP'nin Halkevleri ve Halk Odaları'na özel bir önem verdiği dikkati çekiyor.

Özellikle yeni bir girişim olan Halk Odaları'nın sayısında kısa zamanda hızlı bir artış olacaktır.

Halkevleri ve Halk Odaları'na ilişkin sayısal veriler şöyledir:

Yıllar	Halkevi Sayısı	Halk Odası Sayısı
1938	210	-
1939	373	-
1940	379	141
1941	383	198
1942	389	217
1943	394	231
1944	406	365
1945	438	2.688

1946 yılında mevcut 455 Halkevi'nden 63'ü il merkezinde, 288'i ilçede, 73'ü bucakta, 28'i köyde, ikisi mahallede ve biri de yurt dışında (Londra'da/İngiltere'de) bulunuyordu.

İl merkezlerinde Halk Odası yoktu. İlçelerde 103, bucaklarda 727, köylerde 3.206 ve mahallelerde de 30 Halk Odası vardı.

Halk Odaları, daha çok kırsal yörelerde ve nüfûsu az olan yerlerde açılıyordu.[168]

CHP Genel Sekreterliği'nden, 1940 yılının son günlerinde Halkevi Reislikleri'ne gönderilen bir tâmimde, Halkevi üyelerinin mesleklerine ilişkin bâzı sayısal veriler bulunuyor.

Tâmime göre, 1939 yılında CHP Genel Sekreterliği'ne ulaşan 348 Halkevi çalışma raporu baz alınarak yapılan bir incelemede şu sonuç ortaya çıkmıştı: Toplam 348 Halkevi'nde, "1.467 hukukçu, 1.419 doktor, 434 mühendis ve mimar, 373 eczâcı, 13.705 öğretmen ve 22.715 memur gibi dolgun ve kudretli bir münevver kitlesi mevcuttu [ve] bunların yekûnu 40.000'i" geçiyordu. "Bu yürütücü elemanlar, [Halkevlerine] kayıtlı tekmil âzânın % 30'unu teşkil" ediyordu.[169]

---

168 **CHP 1945 Yılında Halkevleri ve Halk Odaları;** Tunaya, **age,** s. 596-597. Ayrıca bkz. CHP Halkevleri İdâre ve Teşkilât Tâlimatnâmesi ve Çalışma Tâlimatnâmesi, **Ülkü,** XV-XVI, Nr. 90; JK 1, (20. 4. 1940), s. 93.

169 "Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nden 379 Halkevi Reisliği'ne", (Ankara, 16 Aralık 1940), Sayı: 1931, Büro: V, **Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nin Parti Teşkilâtına Umûmî Tebligâtı,** Cilt: 17, (Temmuz 1940'dan 31 Birincikânun 1940 Târihine Kadar), (Gizlidir, Hizmete Mahsustur, Parti Bürolarında Kullanılacaktır), s. 128.

Halkevleri ve Halk Odaları, CHP yönetiminde parti örgütünün dışında görülmüyor, aksine, CHP'nin ayrılmaz bir parçası olarak değerlendiriliyordu.

CHP Genel Sekreterliği'nden Halkevi Başkanlıkları'na gönderilen tâmimler, bu zihniyetin açık bir örneği olarak kabul edilmelidir.

Ara Seçim ve İnönü'nün Barış Politikası: Rauf Orbay'ın Mebus Adaylığı Dolayısıyla İstiklâl Mahkemeleri Kararlarının Meşrûluğu Sorunu ve Tartışması

1939 yılının Ekim ayında, TBMM'deki boş bir üyelik için yapılması gereken ara seçim, İnönü'nün barış politikasındaki önemli son girişim için bir vesile olacaktır.

TBMM Hükûmeti döneminde Başvekillik görevinde bulunmuş olan ve daha sonra muhalefete katılarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın 2. Reisliği'ni yapan Rauf Orbay, TBMM'nin ikinci döneminde de İstanbul mebusu olarak aktif siyâsal hayâtını sürdürürken, Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Cebesoy ile birlikte, İzmir'de Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmış ve mahkûm olmuştu.

Orbay, bu sırada yurt dışında bulunduğundan, ancak 1933 yılında, Cumhuriyetin onuncu yıldönümü münâsebetiyle çıkarılan af yasası sonucunda ve ısrâr üzerine, 1935 yılında ülkeye geri dönmüştü.

Atatürk ile, Orbay arasında, Ali Fuat Cebesoy aracılığıyla, bir ilişki kurulmuşsa da, Orbay'ın yeniden siyâsal hayâta dönmesi mümkün olamamıştı.[170]

Millî Şef döneminin hemen başında, 1938 yılı sonunda yapılan ara seçimde ve 1939 yılının Mart ayında yapılan TBMM genel se-

---

170 Tunçay, **age**, s. 108-109 ve 163; Cebesoy, **age**, s. 243-246; Kutay, **Osmanlı'dan Cumhuriyete Yüzyılımızda Bir İnsanımız: Hüseyin Rauf Orbay (1881-1964)**, (Cilt: 5), s. 347-355 ve 396-398.

Bu konuda ayrıca bkz. Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni**, Siyâsî Hâtıralarım, (Cilt: 2), s. 240-248.

çiminde, CHP adayı olarak mebusluk önerisini kabul etmeyen Rauf Orbay'ın, sonunda, partiyle ve yönetimle siyâsî bir uzlaşma ve anlaşmaya vardığı anlaşılıyor.

Rauf Orbay, anılarında, söz konusu siyâsî uzlaşma ve anlaşmayı şöyle anlatıyor:

> "İnönü'nün Cumhurbaşkanlığını tâkip eden aylarda ve 1939 baharında, Millet Meclisi, seçimleri yenileme kararı almış ve aralarında meselâ Şükrü Kaya gibi İçişleri Bakanlığı'nın [Dâhiliye Vekilliği'nin], Dr. Tevfik Rüştü Aras gibi Dışişleri Bakanlığı'nın [Hâriciye Vekilliği'nin] gedikli koltuk sâhipleri ile masanın dâimî müdâvimlerinden bâzıları seçim dışı kalmışlardı.
>
> Buna mukâbil, Kâzım Karabekir gibi Millî Mücâdele'nin ön şahsiyeti ile bâzı tanınmış zevat, Meclise girmişti. Ali Fuat [Cebesoy] ve Refet [Bele] yerlerini muhafaza etmişlerdi.
>
> Bu neticeler beni bahtiyâr etmişti.
>
> Birkaç gün sonra Ali Fuat [Cebesoy] bana gelmişti. İsmet Paşa ile konuşmamızın safhalarını kendisinden dinlediği anlaşılıyordu. Ali Fuat [Cebesoy] Paşa ile aramızdaki sarsılmaz dostluğu bildiği için, [İnönü'nün] ona bilgi verdiğini ve endişeme mahâl olmadığı teminâtını kendisine ilettiğini anladım.
>
> Mevzu üzerinde hassâsiyetimi bilen Ali Fuat [Cebesoy], bana bunu açıklamamakla berâber, 'Hâdiselerin memleket için aldığı ehemmiyet gözlerinin önünde... Hiçbir hisle kendini, bütün ömrünü vakfettiğin ülkeyi en olgun devrinde hizmetlerinden mahrum edemezsin... İnönü, seni her bakımdan tatmin edecek hukûkî bir formül için ilmine güvendiği otoritelere tâlimat vermiş... Zannediyorum, Meclise bir an evvel girmen için, açılmış tek milletvekilliğinden istifâde edecek...' dedi.
>
> Aradan sâdece yedi gün geçmişti.
>
> Reisicumhurun teşebbüsünün bu kadar süratli neticeleneceğine ihtimâl vermediğim bu müddet içinde, hukukçular, isnât ve mahkûmiyetime mesnet bu iddiayı bertaraf eden formülü bulmuşlar..."[171]

Orbay'ın Ekim ayı sonunda yapılacak olan ara seçimde Kastamonu mebus adayı olduğunu açıklayan CHP beyannâmesi şöyleydi:

> "Yeni Mebus Namzetlerimiz...
> Beyannâme...

---

171 Kutay, **Osmanlı'dan Cumhuriyete Yüzyılımızda Bir İnsanımız: Hüseyin Rauf Orbay (1881-1964)**, (Cilt: 5), s. 406-407.

Bu konuda ayrıca bkz. Orbay, **Cehennem Değirmeni**, Siyâsî Hâtıralarım, (Cilt: 2), s. 249-256.

Kastamonu mebusu Hüsnü Açıksöz'ün ölümü dolayısıyla boşalan Kastamonu mebusluğuna, eski İstanbul mebusu, eski Başvekil Rauf Orbay'ın Genel Başkanlık Divânı'nca namzetliği kararlaştırılmıştır.

Rauf Orbay hakkında evvelce İzmir [Ankara] İstiklâl Mahkemesi tarafından verilmiş olan mahkûmiyet karârının ref'i için vâki mürâcaatı üzerine *yapılmış olan hukûkî tetkikte, araya girmiş olan umûmî af kânunları,* isnât olunan fiili bertaraf ettiği gibi, muhakemenin iâdesini de gayri mümkün kılmış ve muhakeme iâde edilebilseydi, beraatin muhakkak olacağı kanaatine varılmış olduğu görülmüştür.

Sayın ikinci müntehiplere bildirir ve ilân ederim.

CHP Genel Başkan Vekili
Başvekil
Dr. Refik Saydam"[172]

Bu beyannâme, tamâmen siyâsî mâhiyetteydi.

Hukûkî herhangi bir geçerliği yoktu.

Çünkü, 1924 Anayasası'na göre, yargı kararları kesindi ve yargı erki, kuvvetler ayrımı ilkesi gereğince, siyâsî öz taşıyan yasama ve yürütme organının olası bir müdahalesinin tamâmen dışında bırakılmıştı.

TBMM, ancak af yasası çıkarabilirdi.

Herhangi bir yargı karârını geçersiz kılması ise aslâ mümkün değildi.

Oysa, CHP, CHP Genel Başkan Vekili ve Başvekil Refik Saydam imzâsı ile yayınlanan beyannâme ile, İstiklâl Mahkemeleri'nin kararlarının siyâsî mâhiyetini açıkça itirâf ediyordu.

Sonuçta, bir anlamda, Rauf Orbay'ın ve tabiî bu arada, Rauf Orbay'ın yanı sıra, İstiklâl Mahkemeleri'nde yargılanarak mahkûm olan, hattâ asılarak idam edilenler de dâhil olmak üzere, tüm sanıkların itibârı iâde ediliyor ve suçsuz oldukları üstü örtülü bir biçimde açıklanıyordu.

Bu sûretle de İstaklâl Mahkemeleri'nin kararlarının siyâsî mâhiyeti açığa vurulmuş oluyordu.

Rauf Orbay ile İsmet İnönü arasında varılan siyâsî uzlaşma ve anlaşmanın, Orbay'ın hesâbına çok önemli bir siyâsî kazanım olduğu görülüyor.

---

172 **Ulus**, (22.10.1939).

Orbay, hem yeniden siyâsal hayâta dönüyor, hem de bunu yaparken, bir zamanlar yargılandığı ve mahkûm olduğu İstiklâl Mahkemesi'nin karârını tartışma gündemine getiriyordu.

CHP'nin resmî bildirisi, İstiklâl Mahkemeleri kararlarını oldukça kuşkulu hâle getiriyor ve bir anlamda da siyâsî alanda geçersiz kılıyordu.

Rauf Orbay, anılarında, bu beyannâmeyi şöyle değerlendirecektir:

> "Beni haksız, insafsız, hukuk yoksunu bir mahkûmiyetle senelerdir dertlendiren aynı iktidârın, 'mahkeme iâde edilebilseydi, beraatinin muhakkak olacağı kanaatine varılmış olduğu' ikrârı, benim neslimi ve gelecek nesilleri elbette ürper[t]erek düşündürecekti: Peki... İdam edilmiş mâsumların yaşama hakkını geri getirmek mümkün mü idi? Onların darağacındaki cesetleri üzerine yapıştırılan ihânet-cinâyet yaftasının, evlât-ahfâdının taşıyacakları elem ve ızdırap ne olacaktı? Böylesine komplonun zaman aşımı olabileceğini kabul etmek hangi âdil vicdânın tasdik edeceği lâubâlilikti?"[173]

Fâik Ahmet Barutçu, anılarında, bu bildiriyi şöyle yorumluyor:

> "Bu bildiri üzerine türlü yorumlar yapılmıştır.
>
> Çünkü, İstiklâl Mahkemesi'nin yargılama kararlarının yasal kanıtlardan yoksunluğu niteliğini açıklayan bu yargı ile, yalnız Rauf Bey aklanmıyordu.
>
> Bu nedenle, böyle bir yargıyı, İstiklâl Mahkemesi'nin kararlarına karşı bir darbe kabul ederek, eleştirenler vardı.
>
> Meclis Reis Vekilleri'nden biri de, bu adaylığın bir oldu-bitti biçiminde yayınlandığını söylüyordu."[174]

22 Ekim'de yapılan ara seçimde, Rauf Orbay, CHP adayı olarak, Kastamonu mebusu olur.[175]

---

173 Kutay, **Osmanlı'dan Cumhuriyete Yüzyılımızda Bir İnsanımız: Hüseyin Rauf Orbay (1881-1964)**, (Cilt: 5), s. 407-408.

Bu konuda ayrıca bkz. Orbay, **Cehennem Değirmeni,** Siyâsî Hâtıralarım, (Cilt: 2), s. 250.

174 Barutçu, age, s. 21.

175 Ulus, (23.10.1939).

Rauf Orbay'ın anılarında bu konuda ilginç bir cümle var: "Halk Fırkası'na [CHP'ye] dâhil olmadığım için salı günleri toplanan fırka grubunda [CHP Meclis Grubu'nda] bulunamıyordum."

Orbay, Londra Büyükelçisi Tevfik Rüştü Aras'ın emekliye ayrılması üzerine, 1942 yılının Mart ayında, Londra Büyükelçiliği'ne tâyin edilecek ve bunun üzerine, mebusluktan istifâ edecektir.[176]

Cumhuriyet Halk Partisi İçinde Siyâsî Mücâdele ve Tartışma (Mümkün müydü?)

Hatay'ın Türkiye'ye katılmasından hemen sonra Hatay'da da mebus seçimi yapılır.

Ancak bu seçimde ilk kez farklı bir yöntem uygulanacaktır.

CHP Genel Başkanlık Divânı, Hatay'dan seçilecek beş mebus için, 12 mebus adayı ilân eder ve en çok oy alan beş adayın seçileceğini açıklar.

CHP tarafından ilân edilen resmî mebus adayları şunlardı: Abdülgâni Türkmen, Abdullah Mursal, Bekir Sıtkı Kunt, Hamdi Selçuk, Mehmet Tecirli, Nûri Aydın Konuralp, Bayan Saffet Bereket, Semih Azmi, Selim Çelenk, Suphi Bedir Uluç, Şelbum Devrim ve Dr. Vedi Bilgin...[177]

Bu seçimin özelliği, yeni bir girişim olarak, seçilecek mebus sayısından daha fazla sayıda adayın, fakat yine CHP tarafından resmen ilân edilmesi ve böylece bir siyâsî rekâbet ortamının yaratılmasına çalışılmasıydı.

Seçimde, Tecirli, Kunt, Türkmen, Mursal ve Selçuk, en çok oyu alarak, CHP Hatay mebusu olurlar.[178]

Ancak bu türden siyâsî rekâbete açık girişimler her zaman istisnâ olarak kalacaktır.

Bu bakımdan, 1940 yılı sonunda yapılan CHP İstanbul Vilâyet

Kutay, **Osmanlı'dan Cumhuriyete Yüzyılımızda Bir İnsanımız: Hüseyin Rauf Orbay (1881-1964)**, (Cilt: 5), s. 413.

"Kastamonu mebusluğuna seçilmiş olmama rağmen Halk Fırkası'na [CHP'ye] girmedim. Girmem için yapılan bütün ısrarlara rağmen, müstakil kaldım." Orbay, **Cehennem Değirmeni, Siyâsî Hâtıralarım**, (Cilt: 2), s. 256.

176 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 3, Cilt: 24, 35. İnikat, (16.3.1942).

177 **Ulus**, (4.11.1939).

178 **Ulus**, (6.11.1939).

Kongresi dolayısıyla, CHP hakkında yapılan bir yorum ilginçtir. CHP İstanbul Vilâyet Kongresi 21 Aralık'ta başlar.

Ahmet Emin Yalman, kongreyi, henüz dört aydan beri yayınlanmakta olan Vatan gazetesinde, "Demokrasiyi Teşkilâtlandırma İşi" adlı yazısında, olumlu bir yaklaşımla ele alır. Ancak bunun, konuya sâdece bir giriş yazısı olduğu anlaşılır.[179]

Nitekim, ertesi gün, Yalman, "Parti Kongresinde Göze Çarpan Noksanlar" adlı yazısında, CHP'yi şöyle eleştirecektir:

> "[Cumhuriyet] Halk Partisi'nin İstanbul'daki vilâyet kongresinde âzâ listesini gözden geçirdim. Hep muallim, avukat, memur... Bir, iki de yüksek tüccar... Bunların memleket ihtiyaçlarını iyi görmediklerini, iyi ifâde edemeyeceklerini kimse iddia edemez. Fakat asıl maksat bu değil... Mesele, âdet yerini bulsun diye, her kongreye, meselâ bir köylü, bir dükkâncı, bir işçi, bir şöför karıştırmak da değildir.
>
> Halkla tam mânâsıyla temas kurmak [demek], onu parti mekanizması içinde faal bir hâle koymak, partinin gâye ve ideallerini herkese benimsetmek, hakikî dileklerini söyletmek için halkı teşvik etmek, cesâret vermek ve her türlü ihtiyaçların sorulduğu, araştırıldığı ve imkân dâiresinde yerine getirileceği kanaat ve emniyetini halka vermek [demek]tir.
>
> Eğer bu yoldan gitmek imkânı bulunsaydı, hükûmet mekanizmasındaki lüzumsuz muameleler yüzünden halkın çektiği sıkıntılar, partiye aksettirilen dilekler arasında herhâlde mühim bir yer tutardı. (...)
>
> Hükûmetin de, [Cumhuriyet] Halk Partisi'nin de iyi niyetli tenkitten çekinmesi için hiçbir sebep yoktur.
>
> Başka bir partiye karşı noksanları örtmek ve yapılan işleri bir düziye ileri sürmek gibi bir sâik karşısında bulunmuyoruz...
>
> Mâzinin gidişinden ileri gelen noksanları aramak, bulmak, çârelerine bakmak, partinin gâyelerine aykırı bir hareket sayılmaz.
>
> Partinin hulûskârlıktan korkması ve tenkidi candan araması için her sebep vardır."[180]

Ahmet Emin Yalman, CHP'nin toplumdan tecrit olmuşluğunu, halka uzaklığını ve parti içinde eleştiriye karşı hoşgörüsüz tutumu dile getirirken, bir yandan da, CHP içinde gençlerin ve kadınların sayıca az olmalarından yakınıyordu.

---

179 **Vatan**, (30.12.1939).

180 **Vatan**, (31.12.1939).

Seçimlerde CHP içinde adaylık mücâdelesi olup olmadığına ve eğer varsa, bu tür bir siyâsî mücâdelenin sınırlarına, parti içinde yerel siyâsî mücâdelelere ve partice seçilen ya da atanan adayların ne ölçüde temsilî bir niteliğe sâhip olduklarına ilişkin bilgiye ise, CHP Genel Sekreterliği'nin bir genelgesinde rastlıyoruz:

> "Boğazlıyan kazâsında Yozgat Umûmî Meclis âzâlıkları için yapılacak intihap vesilesiyle, parti yoklama tâlimatnâmesine uyularak icrâ kılınan yoklamada ekseriyet kazanamadıkları ve partice namzet gösterilmedikleri hâlde, bilahare yapılan asıl seçimde parti namzetleri aleyhine ve kendi lehlerine çalışarak, kendilerini Vilâyet Umûmî Meclis âzâlıklarına seçtirdikleri anlaşılan Sâlih Şâhin, Cevdet Taflı ve Râsim Öztürk'e, bu hareketlerinden dolayı CHP Umûmî İdâre Heyeti'nce Umûmî Meclis âzâlığından istifâları lüzûmu tebliğ edildiği ve kendilerine icâb eden nasihat *de verildiği ve bunlardan* Sâlih Şâhin ile Cevdet Taflı, istifâ etmek sûretiyle, bu karâra ittibâ gösterdikleri hâlde, Râsim Öztürk'ün yine istifâ etmemekte inatla ısrâr eylediği, gerek Parti Bölge Müfettişi'nin ve gerek Yozgat İdâre Heyeti'nin en son raporlarından anlaşılması üzerine, Parti Genel Başkanlık Divânı'nca, Râsim Öztürk'e partiden tard cezası verilmiştir."[181]

CHP Genel Sekreterliği'nin bu resmî genelgesi, bize, dönemin yerel siyâsî mücâdelelerine ilişkin ipucu ve bilgi verdiği gibi, parti içindeki siyâsî çatışma ve mücâdelelerin varlığını, aynı zamanda, bu tür çatışma ve mücâdelelerin sınırlarını ve nihâyet, CHP'nin partice belirlenen resmî adaylarının ne ölçüde temsilî nitelik taşıdığını gösteriyor.

Siyâsetin yerel düzeyde çatışmalı bir niteliğe büründüğü, ancak çatışan taraflardan, seçimi kazanarak kanıtladığı gibi, gerçekten temsilî niteliğe sâhip olanın partice tasfiye edildiği açıkça görülüyor.

Yerel düzeydeki siyâsette parti merkezinin, parti örgütüne ve seçmenlere her zaman hâkim olamadığı da bu örnekten anlaşılıyor. Yerel düzeyde zaman zaman bâzı adayların, partinin resmî

---

181 "Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nden CHP Vilâyet İdâre Heyeti Reisliği'ne", (Ankara, 27 Aralık 1940), Sayı: 1972, Büro: I, **Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nin Parti Teşkilâtına Umûmî Tebligâtı**, Cilt: 17, (Temmuz 1940'dan 31 Birincikânun 1940 Târihine Kadar), (Gizlidir, Hizmete Mahsustur, Parti Bürolarında Kullanılacaktır), s. 19.

tutumuna karşın, partiyi karşılarına da alarak, seçimlere katılabildikleri, hattâ seçmenlerin desteğini de alarak, CHP'nin resmî aday listesine karşın, seçimleri kazanabildikleri açığa çıkıyor.

Ne var ki, bu tür istisnâî örnekler, muhtemelen, eninde sonunda parti merkezinin açık müdahalesi sonucunda, yukarıdaki örnekten de anlaşılabileceği gibi, kalıcı olamıyordu.

CHP yönetimi, sâdece partinin taşra örgütündeki seçimlere müdahale etmekle kalmıyor, dahası, CHP dışındaki resmî kurumlarda yapılan seçimlerde de hangi adayın ya da adayların kazanması gerektiğini bildiriyordu.

CHP Genel Sekreterliği'nden yapılan bir tâmimin bu konuda bir örnek oluşturduğu açıktır:

> "3202 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası Kânunu'nun 30 uncu maddesi mûcibince, Ziraat Bankası İdâre Meclisi beşinci âzâlığına Ticâret Vekâleti tarafından gösterilen üç namzet arasından birisinin, Tarım Kredi Kooperatifleri'nce intihap edilmesi icâb etmektedir. Bu icâb, Ticâret Vekâleti'nce alâkalı teşekküllere tâmim edilmiş ve bu tâmimin vusûlünden itibâren bir hafta zarfında seçimin ikmâli lüzûmu da bildirilmiştir.
>
> *Yukarıda adı geçen Banka İdâre Meclisi âzâlığı için, faaliyette bulunan* Tarım Kredi Kooperatifleri'nce, bu kooperatifler nâmına âzâ bulunan Cevdet Nasuhi Savran'ın tekrar intihap edilmesi Genel Sekreterliğimizce istilzâm edilmekte olduğundan, gereğine mahremâne bir sûrette tevessül olunmasını ve neticeden mâlûmat verilmesini ricâ eder, saygılar sunarım.
>
> CHP Genel Sekreteri
> Erzurum Mebusu
> Dr. A. F. Tuzer"[182]

Diğer yandan, parti ve hükûmet politikasının belirli bir üslûbun dışına çıkılarak eleştirilemeyeceğini de belirtmek gerekir.

VIII. Bölüm'de yeniden ele alacağım gibi, TBMM'de dile getirilen eleştiriler ve yakınmalar, eğer belirli bir üslûba sâhip değilse,

---

182 "Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nden 39 CHP Vilâyet İdâre Heyeti Reisliği'ne", (Ankara, 16 Temmuz 1940), Sayı: 1828, (Mahrem), Büro: X, **Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nin Parti Teşkilâtına Umûmî Tebligâtı**, Cilt: 17, (Temmuz 1940'dan 31 Birincikânun 1940 Târihine Kadar), (Gizlidir, Hizmete Mahsustur, Parti Bürolarında Kullanılacaktır), s. 206.

sert ve suçlayıcı nitelikte ise, bu takdirde, eleştirileri ve yakınmaları dile getiren mebusların, bu tarz hareketlerin sonuçlarına da katlanmaları gerekiyordu.

Örneğin, Kâzım Nâmi Duru, stokçuluk konusunda, TBMM'de yaptığı bir konuşmada, bizzat mebus ve Vekilleri, sert bir üslûpla, şöyle eleştiriyor, hattâ suçluyordu:

> "Evimizde şeker toplamamalıyız arkadaşlar. İçimizde on, yirmi sandık şeker toplayanlar bulunduğunu ben hâriçte işittim. (...) İçimizde bunları yapanlar var. Vekil arkadaşlarımız da dâhil... ("Hayır, böyle bir şey yok" sesleri... Gürültüler) (...) Yâni bunlar söyleniyor. 'Falan Vekilin evine şu kadar şeker taşınmış, filan mebus şunu almış' diye söyleniyor. (...) Müsaade eder misiniz isimleri sayayım? Hayır... İsim zikretmeyeceğim. Bana sonra arzu edenler sorsunlar... Söyleyeyim... (Gürültüler)"[183]

Bu konuşma, Feridun Fikri Düşünsel tarafından gâyet sert bir şekilde, "mânâsız, esassız, garazkârâne, âdi" dedikodular olarak yanıtlanacaktır.

Ancak konunun bu sert yanıt ile kapandığını sanmak yanıltıcıdır.

Aksine, aşağıdaki belge, bu dönemde mebusların TBMM'de yaptıkları bâzı serbest konuşmaların sonuçlarını gâyet açık olarak gösteriyor:

> "CHP BMM Grubu İdâre Heyeti 2 Şubat 1942
> Sayı: 310
>
> Kâzım Nâmi Duru
> Manisa Mebusu
>
> Büyük Millet Meclisi'nin 30 İkincikânun 1942 târihli celsesinde, Millî Korunma Kânunu'nun müzâkeresi sırasında, vâki beyânatınızı tetkik etmek lüzûmunu hisseden Grup [CHP Meclis Grubu] İdâre Heyeti, beyânatınıza âid zabıtları okuduktan ve sizi dinledikten sonra, bu hareketinizi parti nizamnâmesinin 119 uncu maddesi hükmü dâiresinde cezâyı müstelzim mâhiyette görmüş ve hakkınızda ihtar cezâsı verilmesine karar vermiştir.
>
> Tebliğ olunur.

183 **TBMM ZC,** Devre: 6, İçtimâ: 3, Cilt: 23, 33. İnikat, (30.1.1942).

CHP Meclis Grubu Reis Vekili
Trabzon Mebusu
Hasan Saka"[184]

Ancak, bu resmî ihtar yazısı da öykünün sonu değildir.

Kâzım Nâmi Duru, TBMM'nin yedinci döneminde mebus olamayacaktır.

CHP içinde daha geniş boyutlu ve kapsamlı bir başka tartışma örneğini, ileride, Refah Olayı'nı ele alırken göreceğiz.

9) KÖY ENSTİTÜLERİ

Köy Enstitüleri, hiç kuşkusuz, İnönü döneminin en önemli atılımlarından biriydi.

Bu girişim, esas itibârıyla, daha eski târihlere uzanıyordu.

Ancak atılıma temel oluşturacak Köy Enstitüleri Kânunu tasarısı, 19 Mart 1940 târih ve 6/1194 sayı ile, Başvekâlet tarafından, TBMM'ye sunulur ve 17 Nisan'da da görüşülmeye başlanır.

Tasarının gerekçesinde[185], 1935 yılında yapılan nüfus sayımına göre, Türkiye'de erkeklerin ancak % 23,3'ünün ve kadınların da % 8,2'sinin okuma-yazma bildiği belirtiliyordu. Bu oran, nüfûsu 10.000'den aşağı olan yerlerde toplam % 10,7 ve yukarı olan yerlerde ise % 40,3 idi. İstatistik sonuçları, ülkenin ilköğretim eksikliği ile ciddî bir biçimde mücâdele etmesi gerektiğini gösteriyordu. Kentlerde ve kasabalarda ilköğretim çağındaki çocukların % 80'i okula gidebilirken, bu oran köylerde % 26'ya düşüyordu. Üstelik köy okullarının büyük bir kısmı üç yıllık okullardı ve bu okullara devâm eden çocuklar, olağan beş sınıflı ilkokulu da bitirememiş oluyorlardı. Oysa nüfûsun % 81'i kırsal alanda yaşıyordu. Mevcut 40.000 köyden 31.000'inde okul bulunuyordu ve görevlendirilecek 20.000 öğretmene ihtiyaç vardı.

Tasarının gerekçesinde şu görüşlere de yer verilmişti:

184 **Millet**, Sayı: 96, (4.12.1947).

185 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 1, Cilt: 10, 41. İnikat, (17.4.1940), S. Sayısı: 98.

"Bu kadar öğretmenin çabuk, kolay ve iyi yetişebilmesi için yeni ve pratik usûllere ihtiyaç vardır.

Eğer böyle yapılmaz, ilk tahsil ile ilgili bugünkü kânunî mevzuatın dışına çıkılmadan, ilk tahsil çağındaki bütün çocuklar okutturulmak istenirse, bu hedefin zaman itibârıyla bir asırdan evvel istihsâli mümkün olmadığı gibi, maarif bakımından da mâlî hudutları aşan meblâğlar sarfı iktizâ eder."[186]

Ayrıca, tasarıda, yeni eğitim merkezlerinin yalnızca köylerden öğrenci alması öngörülmüştü. Çünkü o zamâna kadar kentlerdeki öğretmen okullarından yetişmiş olan kent kökenli gençler, köy koşullarına uyum sağlayamamışlardı. Bu nedenle, öğrenciler yalnızca köylerden alınacaktı. Öğrenciler, kırsal kesimin koşulları ve sorunları göz önüne alınarak ve pratik yaşamın gereklerine de önem verilerek yetiştirileceklerdi.

Bu amaçla, toplam 16 enstitünün hizmete girmesi ve 15 yıl içinde de 20.000 civârında öğretmenin yetiştirilmesi plânlanmıştı.

Bunun için, 1940-1945 yılları arasında 3.000.000 TL inşaat masrafı, 1940-1955 yılları arasında ise, yaklaşık 25.000.000 TL masraf yapılması öngörülmüştü.[187]

Hükûmetçe hazırlanan tasarı, Maarif, Ziraat, Dâhiliye ve Bütçe Encümenleri'nde görüşülür ve bâzı önemsiz değişikliklerle kabul edilir.

Tasarı, hükûmetçe hazırlandığı biçimiyle, herhangi bir önemli değişikliğe uğramaksızın, Meclis'te ele alınır.[188]

Tasarının birinci maddesi, köy öğretmeni ile diğer köy meslekleri erbâbını yetiştirmek üzere, tarıma elverişli arâzilerde, Maarif Vekâleti'nce, Köy Enstitüleri açılmasını hükme bağlıyordu.

Enstitülere tam devreli, yâni beş sınıflı köy ilkokullarını bitiren sağlıklı ve yetenekli öğrenciler seçilerek alınacaklardı.

Öğrenim süresi, öğretmen olacaklar için, beş yıldı (md. 3).

Sağlık nedenleri dışında okuldan ayrılan ya da uzaklaştırılan

---

186 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (17.4.1940), S. Sayısı: 98.

187 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (17.4.1940), S. Sayısı: 98.

188 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (17.4.1940), S. Sayısı: 98.

öğrenciler, öğrenimleri süresince kendilerine yapılan masrafı, fâizi ile birlikte, geri ödemek zorundaydılar. Kendileri ödemedikleri takdirde, söz konusu masraf kefillerince ödenecekti (md. 4).

Enstitülerden mezun olup, öğretmen tâyin edilenler, Maarif Vekâleti'nce kendilerine gösterilen yerlerde 20 yıl görev yapmak zorundaydılar.

Mecbûrî hizmetlerini tamamlamadan meslekten ayrılamazlardı.

Aksi hâlde, öğrenimleri süresince kendilerine yapılan masraf kendilerinden ya da kefillerinden iki misli olarak geri alınacaktı (md. 5).

Enstitü mezunu öğretmenler, köylerde her türlü eğitim ve öğretim faaliyetleri ile ilgilenecekler ve köylüye rehberlik edeceklerdi (md. 6).

Enstitü mezunu öğretmenler ayda 20 TL maaş alacaklardı. Bu maaş, altıncı yılın sonunda 30 ve onbeşinci yılın sonunda da 40 TL'ye yükselecekti. Ayrıca, öğretmen tâyin edilenlerin görev bölgelerine giderken yapacakları seyahat masrafları da devletçe karşılanacaktı (md. 7)

Enstitülerin öğretmen kısmından mezun olanlara, ilk kez göreve başladıkları sırada, bir defâya mahsus olmak üzere, 60 TL sermâye sağlanacaktı (md. 10).

Enstitü mezunu öğretmenlere tarımsal üretim için gereken araçlar da devletçe meccânen verilecekti (md. 11).

Öğretmenlerin ve âilelerinin geçimine yetecek ölçüde tarıma elverişli arâzi, öğretmenlere, atandıkları köylerde, yine devletçe sağlanacaktı (md. 12).

Köy öğretmenlerinin atandıkları okulların binâları ile öğretmen evleri, Maarif Vekâleti'nce verilen plân uyarınca ve Köy Kânunu'na göre, Bölge İlköğretim Müfettişi ile Gezici Başöğretmen'in gözetiminde, Köy İhtiyar Heyetleri tarafından yaptırılacaktı.

Öğretmen tâyin edilecek köylere, bu durum üç yıl önceden bildirilecek ve bunun üzerine, köy bütçesinden gerekli mâlî önlem alınarak, öğretmenin işe başlayacağı yıl, okul binâsı ile öğretmen evinin bitirilmesi sağlanacaktı.

Köy okullarının tâmiri ile sürekli masrafları ise, yine Köy İhtiyar Heyetleri'nce karşılanacaktı (md. 16).

Enstitülerin tesisât, inşaat ve tâmirat işleri 2490 sayılı Artırma, Eksiltme ve İhâle Kânunu'na tâbi değildi (md. 21).

3704 sayılı yasadaki Köy Öğretmen Okulları da Köy Enstitüleri hâline geliyordu (Muvakkat Madde 2).[189]

Tasarı, TBMM'nin 17 Nisan târihli toplantısında, Bütçe Encümeni Sözcüsü İzmit mebusu Salâh Yargı'nın önerisinin kabul edilmesi üzerine, ivedilikle görüşülecektir.[190]

Konya mebusu Osman Şevki Uludağ, tasarının tümü üzerinde ilk sözü alır ve kentteki okullarda yetişen öğretmenleri daha sonra köye yollamanın ve orada tutmanın mümkün olmadığını belirterek, köy çocuklarının yetiştikleri çevrede öğretmenlik yapmalarının da bâzı sakıncalar doğurabileceğine işâret eder. Uludağ, ayrıca, "Enstitü" yerine "Politeknik" ya da "Enistütü" sözcüklerini önerir.[191]

Eskişehir mebusu Emin Sazak, tasarının, bayram yapılmasını gerektirecek ölçüde önemli olduğunu vurgulayarak, girişimin öncüsü ve "mûcidi" Saffet Arıkan'a teşekkür eder.[192]

İstanbul mebusu Kâzım Karabekir, kurulacak eğitim merkezlerinin kendi ihtiyaçlarını kendilerinin karşılamasını ister ve ardından da şu soruyu sorar:

> "Bendeniz bu kânunda bir noktayı mahsurlu görüyorum. O da, üçüncü madde hükmü ile, Köy Enstitüleri, yalnız köy ilkokullarını bitiren çocuklara hasrediliyor. Şehir ve kasaba çocuklarının köylerle temâsını kesiyor. (...)
>
> Şu hâlde, 40-50 sene sonraki hayâtı tasvir edersek, memleketimiz ikiye ayrılmış olacaktır. Biri, köylünün kendi ruh ile terbiyesi, biri de şehirli kısmı... (...)
>
> Biz şehir ve köy çocuklarını, böyle birbirleriyle kaynaştıracak yerde, bir sâfiyeti fikriye ile ayırırsak, sonra acaba bu köylere başka taraflar-

189 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (17.4.1940), S. Sayısı: 98.

190 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 1, Cilt: 10, 41. İnikat, (17.4.1940).

191 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (17.4.1940).

192 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (17.4.1940).

dan yapılacak telkinlerle, günün birinde, biz bu şehirlilerin karşısında başka fikirlerle onları mücehhez bulmaz mıyız?"[193]

Esâsında köy-kent farklılığının temelli hâle getirilmemesi gerektiğini vurgulayarak, köylerle kentlerin, köylülerle kentlilerin hasım hâline gelmemesi için önlem alınmasını isteyen Karabekir, köye ve üretime dönük olmayan eski eğitim sisteminin hatâlı olması dolayısıyla, kentlerdeki öğretmen okullarından yetişen öğretmenlerin köylerde kalmadıklarını da belirtiyordu.[194]

Bingöl mebusu Feridun Fikri Düşünsel ise, öğretmenleri köye daha sıkı bağlayabilmek için, tasarıya daha etkin hükümler konulmasını isterken, diğer yandan da, köylülere imece yoluyla bâzı işler yüklendiğine dikkati çeker.[195]

Manisa mebusu Kâzım Nâmi Duru, enstitülerin köylüyü kente getirmeyeceğini, köyüne ve toprağına bağlı tutacağını belirterek, yeni eğitim girişiminin bir başka yönüne işâret eder. Köy Enstitüleri, Duru'ya göre, köyden kente göçü önleyecek ya da frenleyecek bir işlev de görecekti.[196]

Muş mebusu Hakkı Kılıçoğlu da, öğretmenlerin gittikleri yerlerde Cumhuriyeti ve devrimleri savunmaları gerektiğini belirtir.[197]

Maarif Vekili Hasan Âli Yücel, Köy Enstitüleri'nin kurulacakları yerlerin Ziraat Vekâleti ile birlikte saptanacağını belirterek, bu konuda şunları söyler:

> "Oradan [köy ilkokullarından] gelecek çocukları, şu veyâ bu şekilde, tereddüde mahâl vermeksizin, imtihan ederek, karakterlerini yoklayarak ve bedenî kâbiliyetlerine bakarak, seçip, enstitülere alacağız. (...)
>
> İçtimâî bir sınıf doğurma meselesi mevzu bahis değildir. (...)
>
> Zâten köylü ve çiftçilik etmekle meşgûl olan vatandaşlarımızın çocuklarını okutmak için, onların hayâtından başka bir hayatla ülfet etme-

193 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (17.4.1940).

194 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (17.4.1940).

195 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (17.4.1940).

196 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (17.4.1940).

197 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (17.4.1940).

mesini istediğimiz ve o bakımdan yetiştirdiğimiz insanları, yeni bir sınıfın müvellidi addetmeyi bendeniz doğru bulmuyorum.

Kaldı ki, bizim arzumuz (...) köyün içerisinde bilgili, sıhhatli, memleketine bağlı ve müstahsil vatandaş yetiştirmektir.

Yoksa köylüyü, bu arz ettiğim bilgi ve melekelerle teçhiz edip, onları şehre akın eder vaziyete getirmek değildir.

Onları müstahsil, kendi tarlasında ve muhitinde kuvvetli yapmak ve istihsâl kâbiliyetini artırıp, memleketin, sosyal seviyesi kadar, ekonomik seviyesini de yükseltmektir.

Binaenaleyh sınıf teşekkülü hatıra gelemez."[198]

Görüldüğü gibi, Maarif Vekili Hasan Âli Yücel de, Kâzım Nâmi Duru'ya katılıyor ve Köy Enstitüleri'nin bir amacının da, geniş köylü yığınlarının köylerinde kalmalarını ve kentlere akın etmemelerini sağlamak olduğunu açıkça belirtiyordu.

Yücel'in konuşmasından sonra tasarının maddelerine geçilir ve üçüncü madde tartışmalara neden olur.

Feridun Fikri Düşünsel ile Kâzım Karabekir, öğrencilerin sâdece köylerden alınmasına karşı çıkarlar.

Karabekir, bu takdirde, kent-köy ayrımı ile, sınıf farklılığı doğacağı ve bunun da birçok sakıncalar yaratacağı yolunda daha önce açıkladığı görüşünde direnir.[199]

Karabekir şöyle konuşur:

"Köylülerimizi böyle bir kültür sahasında az görgülü, yarı münevverlerin nüfûzuna, hattâ maddî, mânevî tahakkümüne bırakmayı, bendeniz istikbâl için çok tehlikeli görüyorum."[200]

Enstitülere nereden öğrenci alınması gerektiği en çok tartışılan konu olacaktır.

Emin Sazak, bu konuda yeniden söz alarak, tasarıyı savunur.[201]

Maarif Vekili Hasan Âli Yücel de tasarıyı savunur ve Köy Enstitüleri'nin bir taklit ya da kopya olduğu yolundaki eleştirileri de şöyle yanıtlar:

---

198 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (17.4.1940).

199 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (17.4.1940).

200 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (17.4.1940).

201 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (17.4.1940).

"Bu kânunla bizim yaptığımız şey bir kopya değildir. Fakat indi, uydurma bir iş de değildir. Bizim yaptığımız bu işi, Bulgaristan'da başka mâhiyette görürsünüz, Meksika'da başka şekilde bulursunuz. Biz, hiçbir memleketin, ilk tahsil meselesini hâllederken, aldığı tedbirleri aynen almadık. Hepsinin târihini biliyoruz. Câhil değiliz. Bunları, kendi memleketimizin fiilî hakikatine ve içtimâî realitesine uyarak yapmış bulunuyoruz. Bu, bizimdir. Kimseden almadık. Başkaları bizden alsınlar. (...)

Mesele, köylü çocuğunu hayat bakımından, köylülük mâhiyetini kaybetmeksizin, yetiştirmektir. 'Bu dâvâyı hiçbir sûretle zayıflatmayalım' diyorum."[202]

Bu sırada verilen iki değişiklik önergesinin red edilmesi üzerine, madde aynı şekilde kabul edilecektir.[203]

Hükûmetçe hazırlanan tasarıda, 30 yıl olan zorunlu hizmet süresi, encümenlerde değiştirilerek, 20 yıla indirilmiş olmakla birlikte, tasarının beşinci maddesinin görüşülmesi sırasında, bu sorun yeniden gündeme gelir ve tartışmalara neden olur.

Bu maddenin, Anayasanın 92. maddesine aykırı olup olmadığı sorulur. Fakat Bütçe Encümeni Sözcüsü Salâh Yargı, bu soruyu olumsuz biçimde yanıtlar.

Diğer maddeler üzerinde ise, hemen hemen hiç tartışma olmaz.[204]

Tasarı, oylamaya katılan 278 mebusun oybirliği ile kabul edilir.

Bu arada, 148 mebusun oylamaya katılmadığına dikkat edilmelidir.

Oysa, 316 mebusun, yine aynı gün, başka iki tasarının oylamasına katılmış ve her iki oylamada da yalnızca 110 üyenin bulunmamış olması ilginçtir.[205]

Demek ki, Köy Enstitüleri Kânunu, daha başlangıçta, CHP içinde önemli ve sessiz bir muhalefet ile karşılaşmıştı.

Parti içi tartışma ve eleştirilerin yapılamadığı bir ortamda, yasaya karşı muhalif tavır, oylamaya katılmamakla gösteriliyordu.

---

202 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (17.4.1940).

203 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (17.4.1940).

204 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (17.4.1940).

205 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (17.4.1940).

Köy Enstitüleri Kânunu'nun, bu önemli ve sessiz muhalefete karşın, hızla ve hiç değiştirilmeksizin kabul edilmiş olması, biraz da, sorunun yalnızca bir eğitim sorunu olarak görülmesinden, yaratabileceği siyâsal ve sosyal etkilerin düşünülmemiş olmasından, dolayısıyla da, muhalefetin, bu konuda direnmek için, sessiz niteliğe bürünmeyi yeterli saymasından kaynaklanıyordu.

Ancak, elbette, girişimi destekleyen ve ona hız veren dar bir siyâsal kadro (Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Maarif Vekili Hasan Âli Yücel ve İlköğretim Umum Müdürü İsmâil Hakkı Tonguç), uygulamanın doğurabileceği tüm sonuçların bilincindeydi.

Yasanın, dönemin basın ve yayın organlarında, haber, yazı, yorum ya da bir makâle biçiminde olsun, hemen hemen hiç yer almaması çok ilginçtir.

Konu, aslâ bir propaganda aracı olarak kullanılmamıştır.

Basında enstitülerle ilgili haberler, yalnızca İnönü'nün enstitüleri ziyâretleri sırasında yayınlanmıştır ki, bu da enderdir.[206]

Yönetimin bu tutumundan, konunun gözler önüne serilmemesini tercih ettiği anlaşılıyor.

Bu dönemde kırsal alanda kültürel bir hareket olarak Halk Odaları girişimi ile Köy Enstitüleri bir arada düşünüldüğünde, tablo daha anlamlı bir hâle gelecektir.

İnönü, savaş yılları boyunca, Köy Enstitüleri'nin ve öğrencilerinin sayısının artırılması için çaba harcamıştır.

Amacı, köy öğretmenlerinin yanında, 200.000 tarımcı öğretmen yetiştirmekti.

Kırsal kesimde, Halk Odaları aracılığıyla, halkın kültürel seviyesini yükseltmek, Köy Enstitüleri ile de, çok sayıda, köy yaşamını tanıyan, köye ve köylüye önderlik edebilecek, CHP'nin ileride ki atılımlarını savunacak, destekleyecek ve bu konuda yol gösterebilecek genç öğretmenler yetiştirmek, daha savaş yıllarında plânlanmakta olan bir toprak reformuna destek olacak kitleyi ve önderlerini oluşturabilirdi.

---

206 Örneğin bkz. Sadri Ertem, "Köy Kalkınması ve Köy Enstitüleri", **Tan**, (31.3.1940); Necip Ali Küçüka, "Köy Enstitüleri Kânunu Münâsebetiyle", **Ulus**, (19.4.1040); Sabiha Sertel, "Köy Enstitüleri Kânunu", **Tan**, (20.4.1940); **Ulus**, (8.7.1940).

İnönü'nün ısrârının buna dayandığı ve uygun bir zamanda yapılacak toprak reformuna destek yaratılmak istendiği anlaşılıyor. İnönü'nün şu sözleri bu yorumu destekler mâhiyettedir:

"Meselâ, kültür alanında, 44 sene zarfında yapabildiğimizden, çok daha ileri gidebilirdik.

Gitmeliydik...

Bunun hicrânını ben dâimâ çekerim.

(Sizce bu alanda neden gereken başarı sağlanamamıştır?)

Bunun teferruatına girmenin faydası yok... Ben bunun en radikal usûllerine teşebbüs ettim. Devâm ettirmek mümkün olmadı. Bunlar demokrasiyle yürütülmesi güç olan şeylerdir. İktidar değişikliği devâm etikçe, telâkki değişiyor ve devamlı bir usûl bulmak mümkün olmuyor."[207]

Savaş yıllarında açılan Köy Enstitüleri şunlardır:

Köy Enstitüsü (Yeri ve Adı)	Kuruluş Yılı	Öğrenci Sayısı (Erkek/Kız)
İzmir/Kızılçullu	1937	1.365/139
Eskişehir/Çifteler	1937	1.310/79
Kırklareli/Kepirtepe	1938	850/187
Kastamonu/Gölköy	1940	1.125/90
Antalya/Aksu	1940	845/108
Isparta/Güven	1940	975/91
Kocaeli/Ârifiye	1940	1.065/102
Kayseri/Pazarören	1940	1.113/34
Malatya/Akçadağ	1940	1.025/40
Seyhan/Düziçi	1940	1.065/49
Samsun/Akpınar (Ladik)	1940	645/158
Trabzon/Beşikdüzü (Vakfıkebir)	1940	645/158
Balıkesir/Savaştepe	1940	990/158
Kars/Cilavuz	1940	1.025/65
Ankara/Hasanoğlan (Yüksek Enstitü)	1941	581/136
Sivas/Yıldızeli (Pamukpınar)	1942	545/32
Konya/İvriz (Ereğli)	1942	415/63
Erzurum/Pulur	1943	365/53

207 **İnönü Atatürk'ü Anlatıyor**, s. 47.

(18 Köy Enstitüsü'nde Öğrenim Gören Erkek ve Kız Öğrenciler İle Erkek ve Kız Öğrencilerin Toplam Sayısı)	15.949/1.710 = 17.659[208]

Bu 18 enstitüye, 1944 yılında Diyarbakır/Ergâni (Dicle) ile Aydın/Ortaklar ve 1948 yılında da Van/Erciş (Ernis) eklenecektir.

Köy Enstitüleri'nin sayısı da şöyle gelişmiştir:

Yıllar	Sayı	Artış Sayısı
1937-1938	2 (Öğretmen Okulu)	-
1938-1939	3 (Öğretmen Okulu)	1
1939-1940	4 (Öğretmen Okulu)	1
1940-1941	14	10
1941-1942	17	3
1942-1943	18	1
1943-1944	18	-
1944-1945	20	2
1945-1946	20	-
1946-1947	20	-
1947-1948	20	-
1948-1949	21	1[209]

Savaşın sonuna doğru hızı kesilen atılım sonucunda, 1940'lı yılların sonunda, 25.000 civârında enstitü mezunu öğretmen yetiştirilir.

Girişim, savaştan sonra tamâmen duracak ve bir durgunluk devresinden sonra, sessizce ortadan kalkacaktır.[210]

---

208 Ahmet Emin Yalman, **Yarınki Türkiye**, s. 132-138.

Yalman, heyecanlı bir üslûpla kaleme alınmış bu kitabında, yukarıda adı geçen Köy Enstitüleri'nin hangi yörelerden öğrenci aldıklarını da belirtiyor.

209 Şevket Gedikoğlu, **Köy Enstitüleri**, s. 50.

210 Bkz. Gedikoğlu, **age**; Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 65-77; Engiç Tonguç, **Devrim Açısından Köy Enstitüleri ve Tonguç**; Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası**, s. 248-253; Fay Kirby, **Türkiye'de Köy Enstitüleri**; Kemâl Tâhir, **Bozkırdaki Çekirdek.**

Köy Enstitüleri, esâsen tek-parti dönemi koşullarında oluşturulmuş ve dönemin süreceği düşüncesi ile uygulanmış bir deneydi.

Amaç, tek-parti döneminde, kırsal kesimde, yeni atılımlar için, bir destek ve öncü kadro yetiştirebilmekti.

Ancak, okulların ve diğer yapıların inşâsı yöre halkınca karşılanıyordu ve bunun angarya olarak görülmemesi mümkün değildi.

Dolayısıyla, atılımın hedefi olan köylüler, atılımın esas yükünü çekmeleri nedeniyle, onu hiçbir şekilde desteklemiyorlardı.

Diğer yandan, kentlerdeki okulların yapımı ve masrafı devlet bütçesinden karşılanırken, köylerdeki okulların yapımı ve masrafı, devlet bütçesinden değil, fakat gerek nakdî, gerekse bedenî olarak, köylüler tarafından karşılanıyordu.

Bu sûretle köylüler, ödedikleri vergilerle, bir yandan, kentlerdeki devlet okullarının masrafını karşılıyorlar, diğer yandan da, köylerindeki okul, ödedikleri vergilerin karşılığı olarak yapılmıyor, fakat yapılan okulların yapımına ve masrafına hem mâlî, hem de bedenî olarak katkıda bulunmak zorunda kalıyorlardı.

Bu uygulama, bu dönemde kentin ayrıcalığını da açıkça ve göze batar bir biçimde ortaya koyuyor.

Girişimin bu denli hızlı ve sessiz bir biçimde durması, bu destek yokluğunu göstermektedir.

Yönetici kadro, bir süre sonra, kendinde, hem parti içi, hem de parti dışı muhalefete karşı koyabilecek gücü bulamayacaktır.

Böylece, aslında dar bir kadroya dayanan girişim, tek-parti dönemi dışındaki koşullarda, ilerleme olanağını yitirecektir.

Köy Enstitüleri, dönemin en önemli atılımlardan biri olarak, gerek eğitim alanında, gerekse siyâsal, sosyal, ekonomik, ideolojik ve kültürel alanlarda yarattığı etkiler açısından, aslında, başlangıç aşamasında kalmış bir girişim olarak değerlendirilmelidir.

Girişimin, siyâsal, sosyal, ideolojik ve kültürel etkilerinin daha yakından anlaşılması, sessiz muhalefetin, farklı siyâsal koşullar altında, kesin bir tutum almasına yol açacaktır.

10) MİLLÎ ŞEF DÖNEMİNDE TBMM'DE BİR TARTIŞMA ÖRNEĞİ: REFAH OLAYI

Tek-parti döneminde CHP Meclis Grubu'nda bâzı önemli tartışma ve çatışmaların olduğu biliniyor.

Ancak bu tür tartışma ve çatışmaların Parti Meclis Grubu dışına taşmamasına, hele kamuoyuna ve basına yansımamasına büyük özen gösterilirdi.

Bu nedenle de, parti içi muhalefet, yönetime karşı tutumunu, Köy Enstitüleri Kânunu'nda da açıklıkla görüldüğü gibi, genellikle sessiz muhalefet biçiminde gösterirdi.

Ancak pek ender olan bâzı durumlarda, sessiz muhalefetin sesli hâle geldiği ve bunu, hattâ TBMM'de de, açığa vurduğu görülürdü.

Millî Şef döneminde bu tür istisnâî nitelikteki tek somut olay, Refah Olayı'dır.

Refah Olayı, bize, sâdece tek-parti dönemindeki parti içi siyâsal çatışmalar konusunda değil, fakat aynı zamanda, en az bunun kadar önemli, bir başka konuda da bâzı bilgiler ve ipuçları sağlıyor.

Bu da, tek-parti döneminde yönetim içinde asker ve sivil kanatlar arasındaki siyâsî ilişkiler ve çatışmalar, daha geniş bir ifâde ile, asker ve sivil kanatlar arasındaki güç dengesidir.

Tek-parti dönemi boyunca gerçekten de pek ender görülen ciddî, anlamlı ve ısrarlı tartışmalardan bir tânesi de, muhakkak ki, Refah Olayı'dır.

Konuyla ilgili tartışmalar, yalnızca parti içinde kalmayacak, yönetimin kendi içinde de çatışmalara neden olacak ve sonunda hükûmet içinde bir siyâsî bunalım yaratacaktır.

Refah gemisi, İngiltere tarafından Türkiye'ye teslim edilmek üzere hazırlanmış savaş gemilerini Mısır'dan alıp ülkeye getirecek askerî personeli taşımak için hazırlanmış bir şilepti. Mersin limanından 23 Haziran 1941 akşamı hareket eden gemi, hareketinden birkaç saat sonra, kimliği meçhûl bir denizaltı tarafından torpillenerek batırılır. Kazâdan, gemide bulunan toplam 200 kişi (21 subay, 63 denizci erbaş, 68 denizci er, 20 havacı öğrenci ile 28 kişilik mürettebat) arasından, yalnızca 32 kişi (5 deniz subayı, 15 denizci erbaş, 5 deniz eri, 4 havacı öğrenci ile mürettebattan 3 kişi) kurtulacaktır.

Aslında olay, Akdeniz'deki savaş nedeniyle, olağandışı sayılmazdı.

Ancak sorun, geminin batması ya da batırılması değil, fakat daha ilk soruşturma sırasında ortaya çıktığı ve gemiden kurtulanların açıklamalarıyla da kesinleştiği gibi, geminin yeterince sağlam olmadığı ve gemide yeterli sayıda kurtarma aracının da bulunmadığı gerçeğiydi.[211]

Konuyla ilgili ilk resmî açıklama Millî Müdâfaa Vekili Saffet Arıkan tarafından TBMM'de yapılır ve olayla ilgili geniş bir soruşturma açıldığı bildirilir.[212]

Saffet Arıkan, "[hâdisenin] mesûlleri kayıtsız şartsız kânun hükmüne teslim olunacaktır" şeklinde konuşurken, Mecliste söz alan konuşmacılar, daha geniş ve ciddî bir soruşturma açılmasını istiyorlardı.

Örneğin, Hilmi Uran, bu konuda şöyle diyordu:

> "Bizim bugünkü teessürümüz, bizim bugünkü elemimiz, yüz bu kadar Türk çocuğunun yersiz ve lüzumsuz şekilde bir teseyyübün, bir taksirin, bir lâkaydinin kurbânı olup olmadığı endişesinden doğmaktadır. Bizim bu endişemize, görüyoruz [ki], hükûmet, bugün tatminkâr cevap verecek bir mevkiide değildir. (...) Biz de bu tahkikâtı istiyoruz ve onu süratle, şiddetle ve hâdisede en küçük taksiri olanları dahi meydana atacak şekilde isâbetle yapılmasını istiyoruz."[213]

Hilmi Uran'ın bu üslûbu son derece sert ve alışılmadık açıklamasının, aslında, bu sırada aynı konunun CHP Meclis Grubu'nda çok daha sert bir şekilde tartışılmış olmasının Meclisteki bir yansıması olduğu anlaşılıyor.

Fâlih Rıfkı Atay'ın, bu sırada, Ulus gazetesinde yayınlanan, "Başvekilimizin Dünkü Mühim Nutku" adlı yazısından, CHP Meclis Grubu'nda, konuyla ilgili tartışmalardan sonra, Millî Mü-

---

211 Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 131-141; Yakın Târihimiz, **Milliyet**, (14. Fasikül), s. 218-219 ve 234-236; "Refah Fâciâsının 41. Yılında Ortaya Atılan İddia: Gemiyi Fransızlar Batırdı", **Milliyet**, (23.6.1982); "41 Yıldır Unutulmayan Fâciâ", **Hürriyet**, (23.6.1982).

212 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 2, Cilt: 20, 73. İnikat, (4.7.1941).

213 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (4.7.1941).

İstanbul mebusu Fâzıl Ahmet Aykaç ise, "Hükûmetin elindeki kılıç adâlet kılıcıdır. Bu adâlet kılıcı, hiçbir zaman mâsumun boynunu kesmez." diyordu.

dâfaa Vekili Saffet Arıkan için yapılan güven oylamasında, 209 güven oyuna karşılık, 14 güvensizlik oyu kullanıldığını ve bu arada, Parti Müstakil Grubu'nun da Millî Müdâfaa Vekili için ittifakla güven oyu verdiğini öğreniyoruz.

Diğer yandan, CHP Meclis Grubu toplantısına katılan mebus sayısının azlığı da (toplantıya katılan mebus sayısı, toplam mebus sayısının ancak yarısını geçmişti) hemen dikkati çekiyordu.[214]

CHP Meclis Grubu'ndaki bu tartışmalar, parti grubunun bâzı özelliklerini saptamaya yardımcı olabilir.

CHP Meclis Grubu'nda bu tür sert tartışmaların ender olduğu anlaşılıyor.

Yönetimin, eleştiriler karşısında gösterdiği sert tepki, bu tür sert eleştirilere alışkın olmadığını ve ayrıca, eleştirilere karşı hoşgörüsünün de bulunmadığını gösteriyor.

Mebusların, TBMM'deki denetleme görevlerini sık sık anımsatmak zorunda kalmaları ve yönetimin, kendisine yönelik eleştirilere, sert ve sinirli tepki göstermesinden de şikâyet etmeleri, yönetimin ise, sert ve ölçüsüz eleştirilerden şikâyeti, parti içinde bir tartışma geleneğinin bulunmadığına işâret sayılabilir.

Tartışmalar, 5 Ağustos'ta yapılan, CHP Meclis Grubu toplantısında da sürer.

Millî Müdâfaa Vekili Saffet Arıkan, olay hakkında adlî soruşturmanın askerî mahkeme (Örfî İdâre Mahkemesi) tarafından yapıldığını bildirir.

Ayrıca, gemide ölenlerin yasal vârislerine 4.000 TL, kurtulanlardan da subaylara 800 TL, erbaş ve öğrencilere 400 TL ve erlere ise 100 TL ödenmesine karar verildiğini açıklar.[215]

Ancak olayın parti içinde yarattığı huzursuzluğun sürdüğü anlaşılıyor.

Nihâyet, CHP Meclis Grubu'ndaki tartışmalardan üç, dört ay sonra, Millî Müdâfaa Vekili Saffet Arıkan ile Münâkâlât Vekili

---

214 **Ulus**, (4-5.7.1941).

Fâik Ahmet Barutçu, anılarında, CHP Meclis Grubu toplantısındaki tartışmaları, ayrıntıları ile anlatıyor. Bkz. Barutçu, **age**, s. 213-221.

215 **Ulus**, (6.8.1941).

Cevdet Kerim İncedayı 12 Kasım'da istifâ edecekler ve yerlerine de Manisa mebusu emekli Korgeneral ve Örfi İdâre eski Komutanı Ali Rızâ Artunkal ile Samsun mebusu emekli Amiral Fahri Engin atanacaktır.[216]

Yeni atanan Vekillerin asker kökenli olmaları, atamalarda, olaydaki sorumluların tâyininde hükûmet ile anlaşamadığını ileride göreceğimiz, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın dikkate alındığını gösteriyor.

İstifâların, olayın hemen ertesinde değil de, aradan bir süre geçtikten sonra olmasının, bir nedeni olmalıdır.

Gerçek neden, 15 Ocak 1942 târih ve 6/208 sayı ile TBMM'ye gönderilen Başvekâlet *tezkeresinden* anlaşılıyor.[217]

Olaydan sonra, en büyük askerî adlî âmir olarak Genelkurmay Başkanlığı'nın soruşturma ile görevlendirdiği Millî Müdâfaa Vekâleti Müsteşarlığı tarafından 28 Temmuz 1941 târihinde açılan soruşturma sonucunda, 11 Eylül 1941 târihinde, yetkisizlik karârı verilir ve ilgili dosyalar yeniden Genelkurmay Başkanlığı'na gönderilir.

Genelkurmay Başkanlığı'ndan, 16 Eylül 1941 târihinde, Başvekâlete yazılan bir yazıda ise, söz konusu iki Vekilin (Millî Müdâfaa Vekili Saffet Arıkan ile Münâkâlât Vekili Cevdet Kerim İncedayı'nın) açılan soruşturmaya dâhil edilmeleri gerektiği belirtilir.

Bu yazıdan yaklaşık iki ay sonradır ki, iki Vekil de istifâ edecektir.

İstifâlarda, hem parti içi eleştirilerin, hem de Genelkurmay Başkanlığı'nın söz konusu yazısının, ama herhâlde özellikle Mareşal Fevzi Çakmak'ın ısrârının etkili olduğu anlaşılıyor.

Ardından, istifâlardan sâdece on gün sonra, 22 Kasım 1941 târihinde, Genelkurmay Başkanlığı'ndan Başvekâlete yazılan bir ya-

---

216 **Ulus**, (13.11.1941).

Saffet Arıkan, birkaç ay sonra, 1942 yılının Haziran ayında, Hüsrev Gerede'nin yerine, Berlin Büyükelçiliği'ne atanacak ve Almanya ile diplomatik ilişkilerin kesildiği 1944 yılının Ağustos ayına dek bu görevde kalacaktır. Arıkan, bu görevi dolayısıyla, mebusluktan da istifâ edecektir. **Ulus**, (23.6.1942); **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 3, Cilt: 27, 76. İnikat, (3.8.1942).

217 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 3, Cilt: 23, 27. İnikat, (16.1.1942).

zıda, olayla ilgili olarak her iki Vekilin de ifâdelerine gerek duyulduğu belirtilir ve durum TBMM Başkanlığı'na da bildirilir.

İstifâ eden Vekiller de ifâde vermeyi kabul ederler.

Genelkurmay Başkanlığı'nın 19 Aralık 1941 târihli yazısında ise, açılan soruşturma sonucunda, her iki Vekilin de olayla ilgili görüldüğü belirtilir ve diğer sorumlularla birlikte, haklarında kamu dâvâsı açılması gerektiği bildirilir.

Ancak, eski Vekiller, hâlen mebus oldukları ve yasama dokunulmazlığından yararlandıkları için, Anayasa gereğince, haklarında kamu dâvâsı açılabilmesi için, TBMM'den yasama dokunulmazlıklarının kaldırılması istenir.[218]

TBMM toplantısında iki eski Vekil hakkında soruşturma açılmasına karar verilir.

Dokunulmazlıklarının kaldırıp kaldırılmamasına ilişkin olarak da, konuyu incelemek üzere, beş kişilik bir komisyon kurulur.

Komisyon üyeliklerine Kütahya mebusu Recep Peker, Sinop mebusu Yusuf Kemâl Tengirşenk, Konya mebusu Tevfik Fikret Sılay, Rize mebusu Fuat Sirmen ve Çorum mebusu Münir Çağıl seçilirler.[219]

TBMM'nin 2 Şubat 1942 târihli toplantısında 31 Ocak târihli komisyon raporu okunur.

Genelkurmay Başkanlığı'nca, Millî Müdâfaa Vekâleti Deniz Müsteşarı Tümamiral Mehmet Ali Ülgen, Münâkâlât Vekâleti Deniz Nakliyat Dâiresi Reisi Âyetullah Altuğ, Deniz Nakliyat Komisyonu Reisi İbrâhim Kemâl Baybura, İstanbul Deniz ve Yollama Müdürü Binbaşı Ziyâ Timuçin, İstanbul Mıntıka Liman Reisi Refik Ayantur, İstanbul Liman Fen Heyeti Reisi Hayri Onur, Refah gemisinin sâhipleri Adnan Barzilay ile Pertev Benjamen ve Mersin Liman Reisi Zihni Koçak hakkında kamu dâvâsı açılmasına, Deniz Nakliyat Genel Komutanı Hüsnü Gökdenizer ile Deniz Harb Okulu Komutanı Kurmay Albay Münir Öney hakkında ise, men'i muhakemeye karar verilmiş, ancak iki eski Vekilin olayda sorum-

---

218 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (16.1.1942), S. Sayısı: 90; **Cumhuriyet**, (14.1.1942); **Ulus**, (14.1.1942).

219 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (16.1.1942); **Ulus**, (17.1.1942).

luluk payları olup olmadığının saptanması TBMM'nin karârına bırakılmıştı.[220]

Komisyon raporunda, gemide yeterli sayıda kurtarma aracı olmadığı, mevcut kurtarma araçlarının da eksik olduğu ve geminin sefer için incelendiğine ilişkin bir belge de bulunmadığı belirtiliyordu.

Raporda, geminin seçiminde izlenen bürokratik yazışmalar uzun uzun anlatılarak, nihâyet sonuç kısmında, şöyle deniliyordu:

> "Encümenimizin böyle iki sâbık Vekil, mebus haklarında veyâ birinin hakkında tam bir mesûliyet veyâ ademi mesûliyet karârına varması mümkün olamayacağından, hakikate vusul ise, ancak tahkikat ile mümkün olacağından, (...) eski Millî Müdâfaa Vekili ile eski Münâkâlât Vekili haklarında Meclis tahkikâtı açılması, ekseriyetle kararlaştırılmıştır."[221]

Ancak, çoğunlukla kabul edilen komisyon raporuna, komisyon üyesi Rize mebusu ve aynı zamanda da Müstakil Grup üyesi Fuat Sirmen ile Kütahya mebusu Recep Peker muhalefet şerhi koyarlar ve karâra katılmazlar.

Fakat Fuat Sirmen ile Recep Peker arasında da görüş farkı vardır.

Recep Peker, Vekillerin olaydan sorumlu tutulamayacağı kanısındadır.

Recep Peker'in, hükûmetin resmî görüşünü yansıttığını düşünmek de mümkündür.

Buna karşılık, Fuat Sirmen, yalnızca Millî Müdâfaa eski Vekili Saffet Arıkan'ın olaydan sorumlu tutulamayacağını, fakat Münâkâlat eski Vekili Cevdet Kerim İncedayı hakkında soruşturma açılması gerektiğini belirtir.[222]

Komisyon raporuna ilişkin olarak TBMM'deki görüşmelerde söz alan Konya mebusu Ali Rızâ Türel, Vekillerin olayla ilgili herhangi bir sorumlulukları olmadığını belirtir.

---

220 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (16.1.1942), S. Sayısı: 90.

221 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (16.1.1942), S. Sayısı: 90.

222 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (16.1.1942), S. Sayısı: 90.

Recep Peker ile Fuat Sirmen de Ali Rızâ Türel'i desteklerler.

Buna karşılık, Yusuf Kemâl Tengirşenk ile Afyon Karahisar mebusu Berç Türker, Vekillerin olaydan dolayı sorumlu olup olmadıklarının kesin olarak saptanabilmesi için, Vekiller hakkında soruşturma açılmasından yana olduklarını bildirirler.

Diğer yandan, Vekiller hakkında soruşturma açılmasına gerek olmadığını belirten bâzı mebuslar, Vekillerin bu düzeyde ve bu denli teknik ayrıntı ile ilgilenmelerinin mümkün olamayacağını bildirerek, sorumluların daha alt kademelerde aranması gerektiğini açıklarlar.

Eski Vekiller hakkında soruşturma açılmasını isteyen mebuslar ise, soruşturmanın gerçeği ortaya çıkaracağını, adâlete yardımcı olacağını, üstelik halkı da yatıştıracağını belirtirler.

Muğla mebusu, emekli Orgeneral İzzettin Çalışlar, bu konuda şunları söyler:

> " 'Hiçbir suç meydanda yoktur. Binaenaleyh hiç mesûliyete ve tahkikâta lüzum yoktur' dediğimiz zaman, devletin bütün büyük işlerini deruhte eden büyük zevat için, iyi bir ders verilmiş olmayacaktır ve ileride, bu gibi büyük, ağır mesûliyetleri tâkipten mesûl olanlar, lâzım gelen ehemmiyeti vermeyecekler, binaenaleyh millet ve devlet mutazarrır olacaktır."[223]

Görüşmeler ve tartışmalar sonunda, TBMM, eski Vekiller hakkında soruşturma açılmasına gerek görmez ve yapılan oylamada, eski Vekil olan mebusların yasama dokunulmazlıklarının kaldırılmamasına karar verilir.

Diğer yandan, Refah Olayı ile ilgili olarak açılan kamu dâvâsı, 29 Nisan 1943 târihinde başlayacak, uzun süre devâm edecek[224] ve Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın emekliye ayrılmasından bir gün sonra sonuçlanacaktır.

13 Ocak 1944 târihli mahkeme karârında şöyle deniliyordu:

---

223 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 3, Cilt: 23, 34. İnikat, (2.2.1942); Ulus, (3.2.1942); **Cumhuriyet**, (3.2.1942).

224 **Ulus**, (30.4.1943).

"Geminin hâriçten tesir eden infilâk sebebiyle battığı ve bundan hâsıl olan ölümle maznunlara isnâd edilen fiiller arasında doğrudan doğruya illiyet bağı bulunmadığından (...) ve gemide mevcûda yetecek kadar kurtarma âlet ve vâsıtaları olmadığı anlaşılmışsa da, bunların bulundurulmayışının kasde dayanmadığı tahakkuk ettiğinden, maznunların (...) beraatine karar verilmiştir."[225]

Refah Olayı'ndaki siyâsî tartışmalar ve çatışmalar, görüldüğü gibi, değişik boyutlarda olmuştur.

Çatışmanın önemli bir boyutu, hükûmet ile CHP Meclis Grubu ve TBMM arasında yaşanmıştır.

Hükûmete yönelik eleştiriler, Genelkurmay Başkanlığı'nın siyâsî ağırlığını koyması ile birleşince, olaydan sorumlu görülen Millî Müdâfaa Vekili ile Münâkâlât Vekili görevlerinden istifâ etmek zorunda kalmışlardır.

Bu tür bir istifâ, hükûmet ve yönetim için, elbette, önemli bir siyâsî prestij kaybıydı.

Çatışmanın önemli bir başka boyutunu da, olayın soruşturulmasında belirgin bir isteksizlik gösteren hükûmet ile Genelkurmay Başkanlığı, daha doğrusu, belki de, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak arasındaki anlaşmazlık olarak değerlendirmek mümkündür.

Bu çatışma, bir anlamda da, bizzat İnönü ile Çakmak arasında olmuş gibi görünüyor.

Nihâyet, hükûmete karşı, CHP Meclis Grubu'nda gösterilen güvensizlik, muhtemelen, önemli ölçüde, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın olay karşısındaki tavrını da dile getiriyordu.

Refah Olayı soruşturmasının bu şekilde sonuçlandığını ve kapandığını düşünmek, yanıltıcı olacaktır.

Bu tartışma ve çatışmaların siyâsî sonuçları üzerinde de durmak gerekir.

Komisyon raporunda eski Vekiller hakkında soruşturma açılmasını talep eden, Sinop mebusu Yusuf Kemâl Tengirşenk ile CHP Meclis Grubu'nda hükûmete karşı sert eleştirilerde bulunan

225 **Ulus**, (14.1.1944).

Refik Şevket İnce, TBMM'nin yedinci döneminde mebus olamayacaklardır.

Fâik Ahmet Barutçu, anılarında, bu konuda şunları yazıyor:

> "Yusuf [Kemâl] Tengirşenk, Refik Şevket İnce gibi isimlerin aday olarak gösterilmemesi, sürpriz sayıldı.
>
> Bu ikisinin liste dışı bırakılmasına Refah Olayı araştırmasındaki durum ve eleştirilerinin neden olduğu kanısı çoğunlukla paylaşılmaktadır.
>
> İnönü, bunlar için şöyle demiş: 'Görev kabul etmezler. Küskün dolaşırlar ve sürekli olarak da dedikodu eleştirisi yaparlar.'"[226]

Refah Olayı, CHP Meclis Grubu'ndaki tartışmaların ve çatışmaların sınırını ve ölçüsünü de gösteriyor.

Ölçüyü kaçıranlar ya da sınırı aşanlar, parti ve Meclis dışında kalıyorlardı ve bu durum, hiç kuşkusuz, diğer mebuslara da örnek oluyordu.

11) YÖNETİM VE BASIN

Bu kısımda, Millî Şef döneminin basın hayâtına ilişkin bâzı bilgiler sunmak ve bu arada bâzı gözlemlerimi de aktarmak istiyorum.

1931 târihli Matbuat Kânunu, 28 Haziran 1938 târihinde geçirdiği değişiklikler ile, hükûmete önemli yetkiler tanıyordu.

Bir kere, gazete ve dergi yayınlamak için, gazete ve derginin çıkacağı yerin en büyük mülkî idâre âmirinden (Vâliden ya da Kaymakamdan) ruhsatnâme (izin) alınması gerekiyordu (md. 9).

Dolayısıyla, hükûmet, yeni bir yayına izin verip vermemekte tamâmen serbestti.

Ayrıca, gazete ve dergi yayınlamak için, gazete ve dergi çıkaracak olanların, bir bankadan, gazete ve derginin çıkacağı yerin nüfûsuna göre, 1.000 ilâ 5.000 TL arasında bir garanti mektubu vermeleri zorunluydu (md. 9).

Diğer yandan, "sui şöhret" sâhibi olanlara yayın çıkarma hakkı tanınmıyordu (md. 12).

---

226 Barutçu, **age**, s. 277-278. Ayrıca bkz. **Büyük Mareşal Fevzi Çakmak'ın Askeri Dehâsı-Siyâsî Hayâtı**, s. 61-62.

Basın, iç ve dış politika konularında, ancak belirli sınırlar içinde yazabiliyor, haber yayınlayabiliyordu.

Bu dönemde basındaki başyazılar, genellikle dış politika konularıyla ilgilidir.

Fakat bu tür yazılar, her zaman hükûmetin saptadığı siyâsal çizginin içinde kalıyordu.

Gerçi dış politikada saptanan dengeli tutum basına da yansıyordu.

Bu anlamda basında farklı siyâsal tutumlar, farklı eğilimler görülebiliyordu.

Hattâ bu tür farklı siyâsal eğilim taşıyan haber ve yazılara hükûmetçe âdetâ göz yumuluyordu.

Ancak bu hoşgörü belirli sınırlar için geçerliydi. Hükûmetin o sıradaki dış politika tutumundan tamâmen farklı yazılar sert tepki ile karşılanıyordu.

Nihâyet, *Matbuat Kânunu*'nun 50. maddesi gereğince, "memleketin umûmî siyâsetine dokunacak neşriyattan dolayı, İcrâ Vekilleri Heyeti karârı ile, gazete veyâ mecmualar, muvakkaten tâtil olunabilir[di] (...) Bu sûretle kapatılan bir gazetenin mesûlleri, tâtil müddetince, başka bir isimle gazete çıkaramaz"lardı.

Basın, iç politikaya geniş yer ayıramazdı.

Bu alanda biraz ileri gitmek, hükûmetin sert tepkisine neden oluyordu.

Ayrıca, unutulmaması gereken bir diğer önemli nokta da, 1940 yılından itibâren İstanbul'da sürekli sıkıyönetim olduğudur.

Basın (ki, bu dönemde hemen hemen tamâmı İstanbul basınıydı), hem hükûmetin, hem de sıkıyönetimin sıkı denetimi altındaydı.[227]

Savaşla ilgili haberler ise, herhâlde panik yaratmamak için olacak, Matbuat Umum Müdürlüğü'nün emri ile, ancak tek sütun üzerinden yazılabiliyordu.

Bu dönemde gazete kâğıdı ithâl ediliyordu. Savaşla birlikte, ithâlâtta karşılaşılan zorluklar nedeniyle, gazete kâğıdı temininde

---

227 *Bu konuda ayrıntılı bilgi ve çeşitli örnekler için bkz.* Alpay Kabacalı, **Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü**, s. 124-149 ve 295-314.

meydana gelen güçlükler ve darlıklar sonucunda, Millî Korunma Kânunu'na dayanılarak ve değişik zamanlarda alınan kararlarla, gazete kâğıdı tüketimi sınırlandırılacak ve bu nedenle de gazeteler, çok defâ ancak dört sayfa yayınlanabilecektir.[228]

Zâten basında tirajlar da yüksek sayılmazdı. 1943-1945 yılları arasında gazete tirajları şöyleydi:

Cumhuriyet	:	16.000
Ulus	:	12.000
Tan	:	12.000
Yeni Sabah	:	10.000
Vatan	:	7.000
Vakit	:	4.000 [229]

Hükûmetin basın üzerinde uyguladığı sıkı denetimi kolaylaştıran önemli bir başka siyâsî faktör daha vardı.

Büyük gazete sâhiplerinin, aynı zamanda, CHP mebusu olmaları, bu konuda önemli bir işlev görüyordu.

Örneğin, Cumhuriyet gazetesinde Yunus Nâdi, Vakit gazetesinde Âsım Us ve Tanin gazetesinde de Hüseyin Câhit Yalçın, hem gazetenin sâhibi, hem de CHP mebusu idiler.

Bu konuda, 1939 târihli CHP Nizamnâmesi'nde, "Partili Gazetecilerin Riâyet Edecekleri Noktalar" adını taşıyan bir de hüküm vardı (md. 160):

> "Sâhibi partili olan gazete ve mecmuaların yazıları ile parti âzâlarının neşriyâtı, parti prensipleri bakımından göz önünde tutulur.
>
> Partili gazeteciler, mecmua sâhipleri ve muharrirlerle bu yolda görüş birliğine yarayacak temas ve toplantılar yapılır.
>
> Partililer, sermâyesiyle alâkalı, idâresinde müessir bulundukları gazete, mecmua ve matbualarda parti program ve nizamnâmesine, iç ve dış siyâsetin ana hatları ile yüksek devlet menfaatlerine aykırı düşen yazıları neşrettiremezler."

Bu dönemde basında görülen ilginç bir özellik de, dil reformuna gösterilen yakın ilgi ve konuya ilişkin sık rastlanan yazılardır.

---

228 Servet İskit, **Türkiye'de Matbuat İdâreleri ve Politikaları**, s. 332-334.

229 Weisband, **age**, s. 71-74.

Basında dil reformunun ateşli bir biçimde sürmesi özellikle dikkati çekiyor.

Gotthard Jaeschke'nin hazırladığı döneme ilişkin Türkiye Kronolojisi'nde de, basında bu alandaki yazı ve tartışmaların hayli sık zikredilmesi, bu bağlamda ele alınmalıdır.

Türkçe sözcüklerin ortak bir biçimde ve doğru olarak yazılması için, bir imlâ kılavuzunun hazırlanması gerektiğine ilişkin yayınlar üzerine, bu tür bir kılavuz da hazırlanacaktır.

Bu dönemde basın üzerindeki sıkı denetim, çeşitli anılarda her zaman aynı şekilde aktarılıyor.

Örneğin, Metin Toker bu konuda şunları yazıyor:

> "Ben 1943'de Cumhuriyet gazetesinde çalışmaya başlamıştım. Yazı İşleri Müdür Yardımcısı Ahmet İhsan (İhsan Ağabey) idi. Onun arkasındaki dolapta, bir dosya kilitli dururdu. Dosya, yasak kararlarının dosyasıydı. Gün geçmezdi ki, Birinci Şûbe'den bir memur gelip, yeni bir yasak karârını getirmesin ve dosyayı şişirmesin...
>
> Sonradan bu dosyayı gözden geçirmek fırsatını bulmuşumdur. Neler yoktu ki... Hangi haberin kaçıncı sayfada, kaç sütun üzerine, hangi puntolu harflerle gösterilmek gerektiğinden, hava durumunun yazılmaması emrine kadar... (...) Gazetelere gelen emirler arasında bâzen nasıl yorumlar da yapılması gerektiği bildiriliyordu. Bunların bile yetmediği tehlikeli ve kritik anlarda, Millî Şef kaşlarını gösterişli bir şekilde çatıyor, istemediği havayı dağıtıyordu. (...)
>
> Başka emirlerde ise, Millî Şef, hattâ Millî Şef'in âilesiyle ilgili haberlerin büyük verilmesi bildiriliyordu. Bu, mutlak hâkim İsmet İnönü'nün kudretini dosta düşmana gösterecekti. Bundan dolayıdır ki, bütün harb yılları esnâsında, Cumhurbaşkanını bir konserde, bir temsilde, at yarışlarında gösteren fotoğraflar, 'devlet zoru' ile gazetelerde çarşaf çarşaf yayınlandı. (...) Gene gâyet iyi hatırlarım... Bir gün Cumhuriyet gazetesine Basın Müdürlüğü'nden telefon edilmişti ve Sayın Bayan İnönü'nün İstanbul'a teşrifleri haberi, birinci sayfada değil de, iç sayfada verildi diye bir güzel zılgıt geçilmişti."[230]

Vatan gazetesinin sâhibi Ahmet Emin Yalman ise, anılarında, daha sonraki bir târihte, Başvekil Şükrü Saraçoğlu ile bir görüşmesini şöyle anlatıyor;

---

230 Toker, age, s. 24-26.

"Tenkitten hoşlanmıyorsanız, neden sansür koymuyorsunuz? 'Tenkite hürsünüz' diyorsunuz. Biz de görev ve sorumluluğumuzun gereği olarak, bu özgürlüğü memleketin yarârına kullanmak zorunda kalıyoruz. Derhâl başımız belâlara uğruyor. Halbuki siz apaçık sansür usûlünü yürütseniz, bizim hiçbir sorumluluğumuz kalmaz. Sorumluluk size geçer. Siz de rahat edersiniz, biz de...

[Saraçoğlu'nun yanıtı şöyle olur:] 'Ben sansür koymam... Anayasanın dışına çıkmam... Fakat sen haddini bileceksin... Bunu aşmayacaksın... Aşarsan, cezânı göreceksin!"[231]

Bu dönemde basında çalışanların anıları bu tür öykülerle doludur.[232]

Basın üzerindeki sıkı denetimin sonucunda, basına verilen cezâları, toplu olarak, bir tablo içinde görmek, bu konuda bir izlenim edinilmesine yardımcı olacaktır.[233]

Basında Kapatma Kararları (1939-1945)[234]

Gazete veyâ Derginin Adı	Toplam Kapanma Süresi[235]	Kapatma Sayısı	Kapatan Makam
Cumhuriyet	5 ay 9 gün	3	3 kez hükûmet ve 2 kez sıkıyönetim
Tan	2 ay 13 gün (12 Ağustos 1944 târihinden itibâren	7	4 kez hükûmet ve 3 kez sıkıyönetim

231 Ahmet Emin Yalman, **Yakın Târihte Gördüklerim, Geçirdiklerim**, (Cilt: 3), s. 305.

232 Nâdi, **age**, 24, 50 ve 130-141; Sabiha Sertel, **Roman Gibi**, s. 243-246; Zekeriyâ Sertel, **age**, s. 235-238; Cihat Baban, **Politika Galerisi**, s. 286-289; Abidin Nesimi, **Yılların İçinden**, s. 117-118; Emin Karakuş, **İşte Ankara**, s. 24-30; Ahmet Emin Yalman, **Gördüklerim, Geçirdiklerim**, (Cilt: 4), s. 7; Hıfzı Topuz, **Türk Basın Târihi**, s. 160-166.

233 Dönemin basın hayâtına ilişkin daha geniş ve somut bilgiler için bkz. O. Murat Güvenir, **İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türk Basını.**

Aşağıdaki tablonun daha geniş bir örneği için bkz. Güvenir, **age**, s. 120-123.

234 Bu tablo, günlük gazete koleksiyonlarının taranması sûretiyle hazırlanmıştır. **Ayın Târihi** dergisinde 1940 yılı sonundan itibâren her ay kapanan/kapatılan basın organlarının adı verilmektedir.

235 Cezâ süresi, her zaman fiilî kapatma süresine eşit değildi. Basın organlarının, yeni bir emirle, daha önce yayına başlamaları mümkün olabiliyordu.

	süresiz olarak kapatıldı)		
Vatan	7 ay 24 gün (30 Eylül 1944 târihinden itibâren süresiz olarak kapatıldı)	9	5 kez hükûmet ve 4 kez sıkıyönetim
Tasviri Efkâr	3 ay	8	4 kez hükûmet ve 4 kez sıkıyönetim
Vakit	12 gün	2	1 kez hükûmet ve 1 kez sıkıyönetim
Yeni Sabah	6 gün	3	1 kez hükûmet ve 2 kez sıkıyönetim
Akbaba	47 gün	4	1 kez hükûmet ve 3 kez sıkıyönetim
Son Posta	11 gün	4	4 kez hükûmet
Haber	10 gün	2	2 kez sıkıyönetim

VI. BÖLÜM

Savaşın son döneminde Türk dış politikası (1943-1945)

1) MÜTTEFİK ZAFERLERİNİN ETKİLERİ VE SONUÇLARI

Kızıl Ordu'nun 1942 yılının Kasım ayında başlayan genel saldırısı sonucunda, Stalingrad önünde bulunan Alman Orduları'nın 1943 yılının Ocak ayında teslim olmak zorunda kalmaları, Kafkaslar ve Leningrad önünde başlayan saldırının da başarılı bir şekilde sürüyor olması, diğer yandan, Kuzey Afrika cephesinde Amerikan ve İngiliz Orduları'nın hızlı başarıları, savaşın başından beri görülen ilk müttefik zaferlerinin göstergeleriydi.

Alman Ordusu, doğu cephesinde bir miktar gerilemiş, Kuzey Afrika'da ise, savaşı tamâmen yitirme tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştı.

Müttefiklerin ve Mihver güçlerinin askerî durumları, bu ülkelerin siyâsetlerini de derhâl ve yakından etkiliyordu. 1943 yılı başından itibâren, müttefikler, Türkiye'nin kendi saflarında savaşa katılmasını sağlamak için çaba harcarken, Mihver güçleri de, savaşın bu son aşamasında, bu kez, Türkiye'nin savaş dışı tutumunu sürdürmesi için faaliyet göstereceklerdir. Artık roller değişmişti.

Müttefiklerin Türkiye'yi Savaşa Sokma Çabaları

1942 yılının sonlarına doğru, Avrupa'da Almanya'ya karşı ikinci cephenin açılması sorunu gündeme gelmişti.

Stalin, daha 3 Eylül 1941 târihinde, yâni Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırısından hemen sonra, Churchill'e yazdığı mektupta, Avrupa'da ikinci cephenin Balkanlar'da ya da Fransa'da açılmasını istiyor ve bunun, doğu cephesinden 30 ilâ 40 Alman tümeninin çekilmesine neden olacağını vurguluyordu. Bu sırada, Alman-Sovyet savaşı, Avrupa'da tek cephede, doğu cephesinde sürüyordu.[1]

Churchill de, 4 Eylül'de kaleme aldığı cevâbî mektubunda, Stalin'e, Türkiye'nin yardımı ve katkısı olmaksızın, Balkanlar'da ikinci cephe açılmasına imkân olmadığını belirtiyordu.[2] Churchill'e göre, bu aşamada, Türkiye'nin tarafsızlığının korunması ve mümkünse müttefik dâvâsına kazanılması daha önemliydi.[3]

1942 yılı sonlarında görülmeye başlayan ilk müttefik askerî başarıları, Avrupa'da ikinci cephenin açılması ve Türkiye'nin müttefikler safında savaşa katılması sorunlarını daha da güçlü bir biçimde gündeme getirmişti.

Churchill ile Roosevelt, 1943 yılının ilkbahar aylarında, Türkiye'nin savaşa katılmasını plânlıyorlardı ve Stalin de bu görüşe katılıyordu.[4] Churchill, Ankara'ya askerî yardımda bulunmak sûretiyle, Türkiye'nin tutumunun değiştirilmesi için çaba harcamayı önerirken, Stalin, bu başarılamadığı takdirde ve İngiliz savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçmesine izin verilmemesi durumunda, zora ya da baskı yoluna başvurulmasını istiyordu.[5]

1942 yılının Kasım ayında, İngiltere'nin öngördüğü ve Avrupa'da ikinci cephenin açılması plânının bir parçası olarak, Balkanlar'da yeni bir cephe açılması politikası, daha çok, siyâsal nedenlerle ön plânda duruyordu. Ancak Balkanlar'da ikinci cephenin açılabilmesi için, Türkiye'nin müttefikler safında savaşa katıl-

---

1 Önder, **age**, s. 177.

2 **Yazışmalar**, "Churchill'den Stalin'e", Nr. 11, 4.9.1941, s. 59-61.

3 **Yazışmalar**, "Churchill'den Stalin'e", Nr. 13, 19.9.1941, s. 62-63; **Yazışmalar**, "Churchill'den Stalin'e", Nr. 14, 21.9.1941, s. 64-66.

4 **Yazışmalar**, "Churchill'den Stalin'e", Nr. 88, 24.11.1942, s. 79-81; **Yazışmalar**, "Stalin'den Churchill'e", Nr. 89, 27.11.1942, s. 82-83; **OTDP**, s. 172.

5 Önder, **age**, s. 177.

ması gerekiyordu. İngiliz Genelkurmayı ise, yeterli derecede teçhiz edilmemiş Türk Ordusu'nun, olası bir savaşta, İngiltere'ye katkıda bulunamayacağı, hattâ İngiliz Ordusu için kambur oluşturacağı kanısındaydı. Londra'ya göre, Türkiye'nin, savaşa girmek yerine, İngiliz Ordusu'na bâzı askerî kolaylıklar sağlaması, örneğin İngiliz Ordusu'nun Türk topraklarından ve Türkiye'deki hava üslerinden yararlanması ve Romanya petrollerinin Türkiye'deki hava üslerinden kalkacak uçaklarca havadan bombalanmasına aracı olması, askerî açıdan çok daha uygun ve yararlı olurdu.[6]

Bu düşünceler ışığında, İngiltere, önce Türkiye'den bâzı taleplerde bulunur. 26 Kasım'da Boğazlar'ın İngiliz Donanması'na açılması istenir. Daha sonra, Türkiye'nin savaşa katılması da söz konusu edilecektir. Aslında ABD de, İngiltere'nin bu görüşüne katılıyordu.[7]

Oysa, İngiltere'nin Türkiye üzerindeki baskı gücü hayli sınırlıydı. İngiltere, Türkiye'nin bu sırada gündeme getirdiği bâzı toprak taleplerini kabul edemiyor, sürmekte olan askerî malzeme ve silâh yardımını ciddî boyutlara ulaştıramıyor ve Türkiye ile ekonomik ilişkilerindeki zayıf konumunu da düzeltemiyordu. Londra, Ankara'nın Balkanlar'ın yeniden düzenlenmesi sorununa ilgisiz kalamayacağı görüşündeydi. Bu, gerçekten de, gerçekçi bir öngörüydü. Çünkü, Türkiye, savaş sonrasındaki Balkan sorunu ile yakından ilgileniyordu. İngiliz Hükûmeti, savaş sonrası için, bir Balkan Federasyonu kurulmasını önermişti. Bu sûretle, bölgenin bağımsız kalabileceğini ve büyük güçlere karşı kendisini koruyabileceğini savunuyordu. Ankara ise, bu konuda bir İngiliz-Sovyet ortak güvencesi verilmemiş olması nedeniyle, Londra'nın bu önerisini gerçekçi bulmamıştı.[8]

İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi K-Hugessen'in konuya ilişkin değerlendirmesi çok daha gerçekçiydi. K-Hugessen'e göre, Türkiye, savaştan sonra, Sovyetler Birliği'nin saldırısına uğramaktan çekiniyor ve bu nedenle de, ordusunu bir çatışmada herhangi bir bi-

6 Önder, **age**, s. 178.

7 Önder, **age**, s. 178; Ülman, **age**, s. 37-38.

8 Önder, **age**, s. 179.

çimde yıpratmak istemiyordu. Yine bu nedenle, savaşın bu aşamasında, Almanya'ya karşı bir savaşa katılamazdı. Ankara'nın Moskova karşısındaki kuşkularını ortadan kaldırabilmek için, Batılı güçler, savaş sonrası için, Türkiye'ye güvence vermeliydiler. Ancak söz konusu güvence, doğrudan Sovyetler Birliği'ne karşı olmayıp, üçüncü bir gücün saldırı ihtimâline karşı, genel nitelikte olmalıydı. Ancak, K-Hugessen'in bu yöndeki görüş ve uyarılarına karşın, Londra, Türkiye'nin, bu türden bir güvence ile, müttefikler safında savaşa katılacağına ihtimâl vermeyecektir.[9]

Ankara, 1943 yılı başında, K-Hugessen'e, Türk-Sovyet ilişkilerinde bir yakınlaşma sağlamak için harekete geçmek istediğini bildirir. İngiltere, o zamâna kadar, bu yöndeki her türlü davranışı desteklemişti. Nihâyet Türk-Sovyet ilişkilerinde sağlanacak bir düzelme ve yakınlaşma, Türkiye'nin savaşa katılması için bir ön koşul oluşturuyordu.

Churchill'in Balkanlar'da ikinci cephe açılması önerisi, Avrupa'da savaş sonrasında oluşturulması düşünülen düzenleme ile yakından ilgiliydi ve tamâmen siyâsal amaçlı askerî stratejinin önemli bir parçasıydı. Kızıl Ordu, Orta Avrupa ile Balkanlar'ı Nazi egemenliğinden kurtardığı takdirde, Sovyetler Birliği, bölgede, askerî, siyâsî ve ideolojik egemelik alanını geliştirebilirdi. Bu da, pratikte, Sovyet/Bolşevik egemenlik sahasının hayli genişlemesi anlamına gelecekti. Bu türden bir yayılma tehdit ve tehlikesine karşı, bölgede İngiliz nüfûzunun ve egemenliğinin korunması, ancak İngiliz ve Türk Orduları'nın bölgede ortak askerî harekâtına ve askerî başarısına bağlıydı.

Oysa, Türk dış politikası, Churchill'in ve tabiî Londra'nın söz konusu askerî ve siyâsî stratejisi ile hiç bağdaşmıyordu. Türkiye'nin bu dönemde de temel tercihi, savaşan tarafların kesin ve topyekûn bir zafere ulaşamamaları, yâni Orta Avrupa'da, Sovyetler Birliği'nin/Kızıl Ordu'nun olası ilerlemesine karşı koyabilecek, güçlü bir Almanya'nın/Alman Ordusu'nun bulunması ve savaşın, bir uzlaşma barışı ile, bir an önce sona ermesiydi.[10]

---

9 Önder, age, s. 179.

10 Weisband, age, s. 43-48.

Hâriciye Vekili Nûman Menemencioğlu'nun görüşü, savaşan taraflar arasında, bir uzlaşma barışı sağlanması gerektiği yönündeydi. Menemencioğlu, Sovyetler Birliği'nin olası yayılmasına karşı, müttefiklerin Almanya'yı ve Alman Ordusu'nu tamâmen ve kesin olarak yıkmamaları gerektiğine inanıyor ve Almanya'nın Orta Avrupa'da güçlü bir devlet olarak kalması gerektiğini belirtiyordu. Menemencioğlu'na göre, aksi takdirde, Sovyetler Birliği'nin Avrupa'da yayılmasına karşı koyabilecek hiçbir güç kalmayacaktı ve Türkiye, böyle bir durumda, kendisini aslâ güven içinde hissedemezdi.[11]

Churchill ile Roosevelt, 14-26 Ocak 1943 târihleri arasında Casablanca'da görüşürler.

Casablanca Konferansı sırasında İngiliz ve Amerikan plânları ortaya konulur. Churchill, siyâsal kaygılarını gizlemeden, Balkanlar'da, Yunanistan ya da Ege Adaları'nda, yeni bir cephe, ikinci cephenin açılmasını, Türkiye'nin savaşa katılmasını ve Manş Denizi'ni geçmek için de askerî hazırlıklar yapılması konularında ısrâr ederse de, ABD, Türkiye'nin savaşa katılması önerisi ile Churchill'in Balkan plânını onaylamaz. Ancak uzun görüşmelerden sonra bir anlaşmaya ve uzlaşmaya varılır. ABD, Londra'nın ısrârı üzerine, Sicilya Adası'na çıkartma yapılmasını kabul eder ve 1944 yılı için de Manş Denizi üzerinden yapılacak askerî bir harekâtı benimser.

Casablanca Konferansı'nda Türkiye'nin durumu da ele alınır ve konferans sırasında, Ankara ile İngiltere'nin ilgilenmesine karar verilir. Aslında bu karar, Türkiye üzerindeki ve daha önce de gördüğümüz İngiliz-Amerikan rekâbetinin ve çatışmasının yeni bir örneğiydi. ABD, üstün askerî gücünden yararlanarak, İngiltere'nin bölgede askerî ve siyâsî nüfuz sağlamasını engellemek için, Churchill'in Balkan plânına karşı çıkıyordu. Diğer yandan, konferansta, Türkiye ile İngiltere'nin ilgileneceği yönünde alınan karar, yalnızca askerî konularla sınırlı tutulmuştu. ABD, bu karârın iktisâdî ve siyâsî sorunları kapsamaması konusunda ısrarlıydı. ABD, İngilte-

11 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 189-190.

re'nin Türkiye'nin kendi nüfuz alanında kaldığı yolundaki tezini onaylamamakta da kararlı davranıyordu.[12]

Casablanca Konferansı kararları Türkiye'yi birkaç yönden ilgilendiriyordu.

Birincisi, İngiltere'nin Balkan plânının onaylanmaması, Türkiye'nin savaşa katılması yönündeki talepleri, önerileri ve baskıları, en azından bir süre için, ortadan kaldırıyordu.

İkincisi, Türk dış politikasına yeni bir denge faktörü olarak giren ABD'nin İngiltere ile rekâbetinin ve çatışmasının sürdüğü ve Türkiye ile daha yakından ilgilendiği ya da ilgilenmek istediği açıkça belli olmuştu. Ancak, Londra'nın nüfûzu henüz daha ağır basıyordu.

Üçüncüsü de, ABD'nin Türkiye'ye yaptığı askerî malzeme ve silâh yardımı, eskiden olduğu gibi, yeniden İngiltere üzerinden dolaylı bir şekilde yapılmaya başlanacaktı. Türkiye'ye yapılacak müttefik askerî malzemesi ve silâh yardımı, bundan böyle, artık tamâmen Orta Doğu İngiliz Askerî Komutanlığı'nın inisiyatifine bırakılıyordu. Bu son karar, doğal olarak, Ankara'nın protestosuna neden olacaktır. Hattâ bu durum, 29 Ocak 1943 târihinde, Türkiye'nin Washington Askerî Ataşesi Cemâl Aydınalp'e aktarıldığında, Aydınalp, bunun, Londra'nın, Türkiye'nin ve Türk Ordusu'nun askerî açıdan zayıf tutulması konusunda, Moskova'ya verdiği güvencenin yerine getirilmesi olarak değerlendirildiğini belirtecektir.

Aslında Ankara, ABD'nin, savaştan sonra, Güney Doğu Avrupa'da oluşturulacak yeni düzen ve biçimi konusunda önemli bir rol oynamak istemediğini ve bu nedenle de, bu alanda saptanması gereken politikayı tamâmen İngilizlerin inisiyatifine bıraktığını düşünüyor, ABD'nin, savaş sonrasında, Sovyetler Birliği'nin olası yayılmasına karşı aktif bir tutum almayacağından kuşku duyuyor ve bu konuda ciddî endişeler taşıyordu. Sâdece İngiltere ile karşı karşıya kalmak, Türkiye'nin dış politika çıkarları ile bağdaşmıyordu. Ankara, ABD ile ilişkilerinin gelişmesini ve yakınlaşmasını, ay-

12 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 126-127; Ülman, **age**, s. 38-39; Weisband, **age**, s. 136-143; Bilge, **age**, s. 166.

rica İngiltere'nin tek seçenek olmaktan çıkmasını istiyordu. Savaş sonrası düzeninde oluşabilecek olası yeni tehditlere karşı, ABD'nin askerî gücü, Türkiye için de önemli ve gerekliydi.

Ancak, hiç kuşkusuz, Casablanca Konferansı'nın Türkiye'yi ilgilendiren en önemli sonucu, müttefiklerin, Almanya'nın kayıtsız şartsız teslimine kadar savaşacaklarına ilişkin kararıydı. Karâra göre, barış görüşmelerine başlanabilmesi için, Almanya'nın kayıtsız şartsız teslim olması gerekiyordu.

Bu karar, Türk dış politikası ile taban tabana zıttı. Çünkü, hem bir uzlaşma barışı ihtimâlini ve imkânını ortadan kalkıyordu, hem de Almanya'nın kesin yenilgisini öngörüyordu. Oysa, Türkiye, Sovyetler Birliği'nin savaş sonrasında olası yayılmasını önleyebilecek yegâne askerî gücün, Orta Avrupa'da güçlü bir Almanya'nın varlığı olduğuna inanıyordu. Alman Ordusu'nun kesin yenilgisi ve Almanya'nın kayıtsız şartsız teslimi hâlinde, Kızıl Ordu'nun önünde artık ciddî hiçbir askerî güç ve engel kalmayacaktı. Diğer yandan, Ankara, İngiltere'nin, Sovyetler Birliği'nin savaşta kesin zafer elde edilinceye kadar savaşmasını istediğini ve bunu sağlamak için, belki de Türkiye üzerinde gizli bir antlaşma yaparak, ülkeyi Moskova'nın nüfuz bölgesinde bıraktığı konusunda ciddî kuşkular taşıyordu.[13]

Casablanca Konferansı'nın sonuçları Türkiye açısından olumlu sayılamazdı. Kararlar, Türk dış politikası açısından yeni sorunlar yaratmaya elverişliydi. Ankara'nın müttefiklerin aldığı kararlardan memnun olduğu söylenemezdi. Türk Hükûmeti, gerçekten de, Casablanca Konferansı kararlarından duyduğu memnûniyetsizliği gizlemeyecek ve gerektiğinde açığa da vuracaktır.

Churchill, Casablanca'da kararlaştırıldığı şekliyle, Türkiye ile her konuda, ama özellikle de Türk Ordusu'nun modern bir biçimde teçhiz edilmesi ile ilgilenmek üzere, Ankara'yı ziyâret edip, görüşmelerde bulunmaya hazırlanıyordu.[14]

---

13 Önder, **age**, s. 180; Krecker, **age**, s. 230; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 127-128; **OTDP**, s. 173; Weisband, **age**, s. 143-152; Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 187-192; **Savaş Yılları**, s. 136; Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 145; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 188-189; Ataöv, **age**, s. 105-106.

14 **Yazışmalar**, "Churchill'den Stalin'e", Nr. 105, 27.1.1943, s. 84.

Churchill ve İnönü, Kızıl Ordu'nun, 1943 yılının Ocak ayında, Alman Orduları'nı Stalingrad önünde kesin olarak yenilgiye uğrattığı ve Stalingrad ile Leningrad kuşatmalarının yine kesin olarak kırıldığı sırada, 30-31 Ocak 1943 târihlerinde, Adana'da bir araya gelirler.

Adana'da, Churchill ile K-Hugessen'in de içinde bulunduğu İngiliz diplomatlarının ve subaylarının karşısında, Türk heyetinde Başvekil Şükrü Saraçoğlu, Hâriciye Vekili Nûman Menemencioğlu, Feridun Cemâl Erkin ile Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak bulunuyordu.

Churchill'in amacı, ABD'nin, belirsiz de olsa, onayını aldıktan sonra, Türkiye'ye ilişkin plân ve düşüncelerini gerçekleştirmeye çalışmaktı. Nitekim, Adana görüşmelerinde Türkiye'nin müttefikler safında savaşa katılması konusu gündeme gelecektir. Londra, Türkiye'nin savaşa katıldığı takdirde, savaşın kısalacağı görüşündeydi. Churchill, Türkiye'nin savaşa derhâl katılması olasılığının az olduğunun farkındaydı. Bu nedenle de önerilerini yumuşatmıştı. Sorun, Türk Ordusu'nun modern askerî malzeme ve silâhlarla hızla ve yeterince teçhiz edilip, Türkiye'nin savunma gücünün artırılmasıydı. Ankara'nın savaşa katılması, elbette, ancak bundan sonra söz konusu olabilirdi.

Türkiye'nin Balkan sorunları ile ilgili politikası ise daha baştan belirlenmişti. Balkanlar, büyük güçlerin yayılma amaçlarına engel olmalıydı. Bu, hatırlanacağı gibi, savaştan önce de talep edilmiş, fakat bir türlü başarılamamıştı. Alman Ordusu, savaş sırasında ya da savaştan sonra, Balkanlar'dan geri çekildiği ve bölgeyi boşalttığı zaman, bölgede önemli ve ciddî bir askerî güç kalmayacak ve bu sûretle de, bölgede büyük güçleri engelleme imkânı tamâmen ortadan kalkacaktı. Ankara ise, böyle bir olasılıktan dolayı, daha şimdiden tedirgin olmuştu.

Türkiye'nin Adana görüşmeleri sırasında anlamaya çalıştığı konu, savaş sonunda, Sovyetler Birliği'nin yayılma olasılığına karşı, İngiltere'nin ne gibi önlemler almayı düşündüğüydü. Diğer yandan, Türk Ordusu'nun modernize edilmesi çalışmaları da merâk ediliyor ve dikkatle izleniyordu.

Churchill, görüşmeler sırasında, önce, Almanya'nın, ilkbahar aylarında, Orta ve Yakın Doğu'ya inmek için, Türkiye'ye saldırı

olasılığından söz eder. Sonra da, Almanya'nın kesin yenilgisi için, Romanya petrollerinin havadan bombalanması gerektiğini ve bu operasyonun önemini vurgular. Ancak bu harekâtın başarılabilmesi, Türkiye'deki hava üslerinden yararlanmakla mümkündü.

Ayrıca, görüşmelerde, Türk-Sovyet ilişkilerine de değinilir. Churchill, Türkiye'nin olası Sovyet tehdidine karşı yeterince ve etkili bir biçimde korunabilmesi için en güvenli yolun, savaşa katılmaktan geçtiğini ileri sürer. Savaş sonrasında Türkiye'nin güvenliği, Birleşmiş Milletler tarafından sağlanacaktı. İngiltere ile ABD, Türkiye'ye bu konuda güvence vereceklerdi. Oysa, Türkiye'nin savaşa katılmamasının temel gerekçelerinden biri, zâten olası Sovyet tehdidiydi. Churchill, önerisini güçlendirmek için, 10 Ağustos 1941 târihinde ve 1942 yılının Mayıs ayında Türkiye verilen İngiliz-Sovyet ortak garantilerini de kanıt olarak sunuyordu. Olası Sovyet tehdidine karşı, Türkiye, İngiltere ve ABD ile ortak bir tutum içine girmeliydi. Bu da, pratikte, Ankara'nın savaşa katılması anlamına geliyordu. Balkanlar'da gerçekleştirilecek olası Türk-İngiliz ortak askerî harekâtı ise, bu tehlike ve tehdidi tamâmen ortadan kaldırabilirdi. Churchill, Türkiye'ye, müttefiklerin Sovyetler Birliği'nin yayılma politikasına karşı çıkacağına ilişkin güvence veriyor ve Ankara'nın, Mihver güçlerine karşı, müttefiklerin yanında savaşa katılmasının, Sovyet tehdidine karşı tek gerçek güvence olduğunu vurguluyordu.

Churchill, doğal olarak, o zamâna kadar Türkiye'ye sağlanan askerî malzeme ve silâh yardımının yetersiz kaldığını görüyor ve anlıyordu. Onun önerisi, bu eksikliğin en kısa zamanda giderilmesiydi. Nihâyet, İngiltere ve ABD, Türkiye'ye yeterli askerî malzeme ve silâhı sağlayabilecek durumdaydılar. Churchill, öncelikle, Türk Ordusu'nun modern askerî malzeme ve silâhlarla teçhiz edilmesini, daha sonra da, müttefiklerin Türk topraklarından ve Türkiye'deki hava ve deniz üslerinden yararlanmalarını ve nihâyet, son aşamada da, Türkiye'nin savaşa katılmasını öngören plânını sunuyor ve müttefiklerin Türkiye'ye sağladıkları askerî malzeme ve silâh yardımının aslâ kendilerine karşı kullanılmayacağı yolundaki ümidini de belirtiyordu. Churchill, Türkiye'nin katılacağı olası bir savaşta, İngiltere'nin 25 hava filosu, uçaksavar ve tanksavar birlikleri, iki motorlu tümen ve 9. ve 10. İngiliz birlikleri ile Türkiye'ye

yardım edeceğine geleceğine ilişkin güvence veriyordu. Aslında Churchill'in amacı, Türkiye'nin savaşa katılmamak için ortaya koyduğu, yetersiz askerî donanım ve Sovyet tehdidi gibi gerekçeleri temelsiz bırakmak ve ortadan kaldırmaktı.

Ankara, Türk Ordusu'nun askerî malzeme ve silâh bakımından takviye edilmesi ve Türkiye'ye yönelik müttefik askerî yardımının hızlandırılması yolundaki görüşleri memnûniyetle karşılıyordu.

Ancak, Türk-Sovyet ilişkilerinde vâr olan sorunlar konusunda, Ankara, Londra'dan bir hayli farklı görüşlere sâhipti. Saraçoğlu, 1939 yılının sonbahar aylarında gerçekleşen Moskova ziyâretini ve bu ziyâretle ilgili anılarını anlatıyor ve Türkiye'nin güvenliği için Birleşmiş Milletler güvencesinden daha sağlam bir temel bulunması gerektiğini vurguluyordu. Saraçoğlu, Feridun Cemâl Erkin ile birlikte, Almanya'nın Kızıl Ordu önündeki kesin yenilgisinin, Avrupa'nın yarısının Sovyet/Bolşevik egemenliği altına girmesi demek olduğunu belirtiyordu. Ankara'ya göre, Moskova, Türkiye'nin savaşa katılmasını talep ederken, aslında, Türk Ordusu'nun bu şekilde yıpranmasını ve zayıflamasını istiyordu. Churchill'in Ankara'ya verdiği güvenceler bu gerçeği değiştiremezdi ve kâğıt üzerinde verilen garantiler de ciddîye alınamazdı. Sovyetler Birliği'nin yayılma amaçlarına karşı müttefiklerin askerî yardımı kesin ve açık olmadıkça, Türkiye'nin savaşa katılması mümkün değildi. Zâten, Ankara'ya göre, müttefikler, isteseler dahi, yeterli askerî yardımı sağlayacak güçte de olmayabilirlerdi.

Diğer yandan, İngiliz birliklerinin ve özellikle de hava kuvvetlerinin Türkiye'de üslenmesi ve harekete geçmesi, Alman Hava Kuvvetleri'nin kendiliğinden bir karşı saldırısını doğuracaktı. İstanbul ve Zonguldak'ta bulunan tüm sanâyi kuruluşları ve kentler, kısa zamanda, Alman Hava Kuvvetleri'nce yerle bir edilebilirdi.

Churchill, Adana görüşmeleri sırasında, Türk yöneticilerini iknâ edemeyecektir. Oysa, Churchill'in amacı, Türkiye'nin 1943 yılının ikinci yarısında müttefikler safında savaşa katılması için bir temel hazırlamaktı.

Adana görüşmelerinin sonuçları çok önemlidir. Görüşmeler sırasında Türk-İngiliz ilişkilerinde ciddî bir ilerleme sağlanamaz. Ankara'da, Türkiye'nin savaşa katılması yolundaki ısrarların altında bir İngiliz-Sovyet antlaşması yattığı yolundaki kuşku ve endişe-

ler daha da artar ve müttefiklerin askerî ve siyâsî plânlarına karşı güvensizlik bir kat daha çoğalır.

Ancak, diğer yandan, Adana görüşmelerinde bir noktada da uzlaşmaya varılır. Buna göre, Türkiye'ye yapılacak müttefik askerî malzeme ve silâh yardımının artarak sürmesine karar verilir. Zâten bu konu, görüşmelerde de bir kez daha ve açıkça ortaya çıktığı gibi, Türkiye'nin savaşa katılmasının ön koşullarından biriydi. Türkiye ise, Churchill'in önerisinin ilk aşaması olan, müttefik askerî yardımının hem miktarca çok yüksek olmasını, hem de bu yardımın bir defâda ve kısa zamanda yapılıp tamamlanması yerine, uzun sürede ve peyderpey yapılmasını istiyordu. Bu arada, Türk Ordusu'nun modern askerî malzeme, teçhizat ve silâh ihtiyâcı da Londra'ya bildirilmişti. Bu liste, ileride "Adana Listesi" olarak anılacaktır. Ankara'nın hazırladığı Adana Listesi üzerinde bir uzlaşmaya varılmıştı. Fakat gerçekte Türkiye'nin ulaşım imkânları ile Adana Listesi'nde belirtilen askerî malzeme, teçhizat ve silâhın sevki aylarca, hattâ yıllarca sürebilirdi.[15]

Churchill, Adana görüşmesinin hemen ertesi günü, 1 Şubat'ta, Stalin'e yazdığı mektupta, görüşmelere ilişkin bilgi veriyordu. Churchill, Türk Ordusu'nun modern askerî malzeme ve silâhla teçhiz edilmesi gerektiğini ön plâna çıkarıyor ve sevkiyat için yararlanılabilecek tek hattın Toros dağlarından geçen demiryolu olduğunu ve bu demiryolu hattından yararlanmak amacıyla Türkiye'ye gereken araçları ve Mısır'dan sevkiyat için de birkaç gemi

---

15 Önder, **age**, s. 180-182; Krecker, **age**, s. 230-231; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 128-129; **Savaş Yılları**, s. 136; Erkin, **Dışişleri'nde 34 Yıl**, s. 135-138; Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 193-194; Weisband, **age**, s. 152-161; **OTDP**, s. 173-175; Barutçu, **age**, s. 268-272; Us, **age**, s. 561-563; Papen, **age**, s. 559-561; **Ulus**, (2.2.1943); Bilge, **age**, s. 166-183; Jaeschke, **"Türkei"**, **Jahrbuch der Weltpolitik 1944**, s. 549; Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 145-147; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 189-194; Ataöv, **age**, s. 106-110; **Keesing's**, (1943/5595).

Adana görüşmelerinin İngilizce zabıtları için bkz. Önder, **age**, s. 274-296.

Türkiye'nin Adana görüşmeleri ile ilgili resmî açıklaması için bkz. Kuneralp, **age**, (Yedinci Telgraf: 2 Şubat 1943 Târihli Genelge/Adana Konferansı), s. 65-68.

Türk basınının Adana görüşmelerine ilişkin ortak tutumu, bekleneceği gibi, Türk dış politikasını ve Türkiye'nin resmî tezini destekler ve ortak bildiriyi de açıklar mâhiyette olacaktır. **AT**, Sayı: 111, (Şubat 1943).

vermeyi kabul ettiğini belirtiyordu. Churchill, Kuzey Afrika cephesinde müttefiklerin eline geçen Alman Ordusu'na âid askerî malzeme, techizat ve silâhın Türkiye'ye gönderildiğini, ayrıca, ortak bir askerî heyet kurulacağını, bu heyetin, söz konusu askerî yardımın Türkiye'ye transit sevki için önlemler alacağını ve Mihver güçlerinin Türkiye'ye yönelik olası bir saldırısına karşı, Türkiye'ye yardım edebilmek için de, askerî bir plân hazırlayacağını açıklıyordu. Churchill, müttefikler safında savaşa katılması için Türkiye'den herhangi bir siyâsal yükümlülük ya da vaad istenmemiş olduğunun altını çiziyordu. Ancak Churchill, mektubunda, Türkiye'nin, 1943 yılı sona ermeden, hattâ daha da önce savaşa katılmasının mümkün olduğunu ifâde etmekten de geri kalmıyordu. Churchill, Türkiye'nin hava üslerinden müttefiklerin yararlanmasına da izin verebileceğini, fakat bunun bir vaad olmadığını belirtiyordu. Aslında görüşmeler sırasında Ankara'dan dilediği gibi davranması istenmişti. Churchill, Ankara'nın Moskova'ya karşı, kendisinin aslâ katılmadığı, bâzı kuşkuları olduğunu açıklayarak, Stalin'den, Türk-Sovyet ilişkilerinin düzeltilmesi yolunda bâzı somut dostluk girişimlerinde bulunmasını istiyordu.[16]

Stalin, Churchill'e yazdığı 6 Şubat târihli cevâbî mektubunda, Sovyetler Birliği Hükûmeti'nin, Türk-Sovyet ilişkilerinin düzeltilmesi yolunda birkaç kez açıklama ve deklarasyonla Ankara'ya güvence verdiğini, fakat bütün bunlara Türkiye'den bir tepki gelmediğini anımsatıyor ve Churchill'in önerdiği biçimiyle, yeni bir girişimin yararlı olma olasılığının bulunmadığını ileri sürüyordu. Stalin, Türkiye'nin uluslararası ilişkilerdeki konumuna da dikkat çekiyor ve Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile tarafsızlık ve dostluk antlaşması, İngiltere ile ittifâkı ve Almanya ile de saldırmazlık ve dostluk antlaşması bulunduğuna işâret ederek, bu durumda, Türkiye'nin, bir taraftan, Sovyetler Birliği ile İngiltere'ye, diğer taraftan da, Almanya'ya olan yükümlülüklerini nasıl bağdaştırabileceğini bilmediğini yazıyordu. Stalin'e göre, Türk-Sovyet ilişkilerinde olumlu yönde bir düzelme Ankara'ya bağlıydı ve Türkiye, Sovyet-

16 **Yazışmalar**, "Churchill'den Stalin'e", Nr. 109, 1.2.1943, s. 85-87; Bilge, **age**, s. 179-180.

ler Birliği ile yakın ve dostça ilişkiler kurmak isterse, Moskova Ankara'yı yarı yolda karşılamaya hazırdı.[17]

Churchill'in Türk-Sovyet ilişkilerini yakınlaştırma yolundaki çaba ve faaliyetleri, Stalin'in önerisi sâyesinde, sonuca ulaşacaktır. Yakınlaşma önerisi, muhtemelen Londra'nın da teşviki ile, Stalin'in istediği gibi, Ankara'dan gelir. Saraçoğlu, Moskova ile görüş alış verişinde bulunmaya hazır olduklarını açıklar. Bunun yanı sıra, Adana görüşmelerinin sonuçları ile Romanya petrollerinin havadan bombalanması amacıyla Türkiye'deki hava üslerinin kullanılması yolundaki öneriler de görüşülecektir. Hâriciye Vekili Nûman Menemencioğlu da, 13 Şubat'ta, Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi'ne, Türk-Sovyet ilişkilerinde hissedilir bir düzelme sağlanmasını istediklerini belirtiyor ve Adana görüşmelerine ilişkin bilgi veriyordu.[18] Tam bu sırada, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Cevat Açıkalın da, Molotov nezdinde, benzer girişimlerde bulunuyordu.[19] Bizzat Stalin de, Mart ayı başında, Churchill'e yazdığı mektupta, Türk-Sovyet görüşmelerinin Moskova'da başlayacağını açıklıyordu.[20] Aynı sırada, Churchill de, Londra'da yaptığı bir açıklamada, Türkiye'nin Adana görüşmeleri sırasında bir yükümlülük altına girmediğini belirtiyordu. Aslında Churchill'in bu açıklaması doğruydu. Fakat Churchill, kişisel olarak, Türkiye'nin yıl sonuna kadar savaşa katılacağını tahmin ediyordu.[21] Churchill'in bu öngörüsü ve tahmini, her ne kadar, doğru çıkmayacaksa da[22], Ankara ile Moskova arasında, kendi aracılığı sâyesinde, olumlu bir girişimin başlatılmış olduğu da bir gerçekti. Nitekim, Churchill, Stalin'e yazdığı bir mektupta, Stalin'den, Türkiye'nin girişimlerini "yarı yolda karşılaması"nı ricâ ediyordu.[23] Ne var ki,

---

17 **Yazışmalar**, "Stalin'den Churchill'e", Nr. 111, 6.2.1943, s. 89-90; Bilge, **age**, s. 180.

18 Önder, **age**, s. 183; Bilge, **age**, s. 180.

19 Krecker, **age**, s. 233; **Savaş Yılları**, s. 139-143; Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 207.

20 **Yazışmalar**, "Stalin'den Churchill'e", Nr. 117, 2.3.1943, s. 92-93; Bilge, **age**, s. 181.

21 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 195-211; Weisband, **age**, s. 161-164.

22 Weisband, **age**, s. 164-165; Ülman, **age**, s. 39-40.

23 **Yazışmalar**, "Churchill'den Stalin'e", Nr. 115, 17.2.1943, s. 91.

Türk-Sovyet ilişkilerinde Churchill'in arzu ettiği ölçüde bir gelişme sağlanamayacaktır. İlişkilerin tâmiri Churchill'in düşündüğünden çok daha güçtü.[24] Bu sırada başlayan görüşmelerden somut bir sonuç alınamayacaktır. Nûman Menemencioğlu, 13 Şubat'ta, Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi ile yaptığı görüşmede, Ankara'nın, iki ülke arasındaki ilişkilerin düzeltilmesi için Moskova'da görüşmelerde bulunmaya hazır olduğunu açıklıyordu. Ancak, 12 Mart'ta, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Cevat Açıkalın ile Molotov arasında gerçekleşen görüşmede, Moskova, ortak bir bildiri yayınlamaya bile yanaşmayacaktır. 24 Mart'taki görüşmede de somut bir ilerleme sağlanamayacaktır.[25]

Nûman Menemencioğlu, K-Hugessen'e, ülkesinin, askerî bir yükümlülük altına girmeden, Balkanlar'da İngiltere ile Sovyetler Birliği arasında aracılık rolü oynamasını önerir. Türkiye, hiçbir büyük gücün Balkanlar'da egemenlik ve nüfuz kurmasını istemiyordu. Hele bölgede bir Sovyet nüfûzu aslâ kurulmamalıydı. Aslında Ankara, geleneksel Balkan politikasını yeni koşullar altında sürdürmeye çalışıyordu. Türkiye'ye göre, savaş sonrasında, olası bir Sovyet yayılmasını durdurmak için, Macaristan'ın da dâhil olacağı, bir Balkan Federasyonu kurulmalıydı. Ancak Türkiye'nin önerileri red edilecektir. Londra, Türkiye'nin Balkanlar'da aracı olarak aktif rol oynamasını, bu rol ancak İngiltere'nin politikasına paralel olduğu müddetçe kabul etmeye hazırdı. Ancak Türkiye'nin, savaşa katılmadan, Balkanlar'da aktif rol oynaması söz konusu olamazdı. Aksi hâlde, İngiltere ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkiler hasâra uğrayabilirdi ve İngiltere, bundan kesinlikle kaçınmak istiyordu.[26]

Tam bu sırada, Türk Hükûmeti, Adana görüşmeleri sırasında ortaya konulan İngiliz önerilerini, yâni müttefiklere Türkiye'deki deniz ve hava üslerinden yararlanma izni verilmesi yolundaki İngiliz talebini red edecektir. Ankara'nın İngiltere'nin talebini red ederken ortaya koyduğu resmî gerekçe, müttefik güçlere bu tür-

24 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 207-211; Weisband, **age**, s. 166-170.

25 **Savaş Yılları**, s. 140-145; Bilge, **age**, s. 180-182.

26 Önder, **age**, s. 183.

den askerî destek vermenin Türkiye'yi derhâl savaşa sokacağı ve Türk Ordusu'nun da hâlen mevcut askerî teçhizâtı ile savaşmasının mümkün olmadığı şeklindeydi. Ayrıca, Türkiye, Moskova'nın tutumundan da endişe ve kuşku duyuyordu. Bu nedenle de, İngiliz Hava Kuvvetleri'nin Türkiye'deki hava üslerinden yararlanması ve bu sûretle, Romanya petrollerinin havadan bombalanması yolundaki İngiliz önerileri ve talepleri, tamâmen ve kesinlikle red ediliyordu.[27]

K-Hugessen, 25 Şubat'ta, Menemencioğlu'na, Stalin'in, daha 1941 yılının Aralık ayında gerçekleşen İngiliz-Sovyet görüşmeleri sırasında, Romanya petrollerinin havadan bombalanması için Türkiye'deki hava üslerinden yararlanılmasını tavsiye ettiğini bildiriyordu. Bu noktada Ankara üzerinde bir İngiliz-Sovyet ortak talebi vardı. Ancak Menemencioğlu, bu sorunu aslâ tartışmayacaklarını açıklayacaktır. İngiltere Dışişleri Bakanı Eden ise, Türkiye'nin Boğazlar'dan gelebilecek bir Sovyet tehdidinden endişe etmemesi ve bu konuda kuşku duymaması gerektiğini, çünkü bu konunun uluslararası bir sorun olduğunu ve ABD ile İngiltere'nin, Sovyetler Birliği'ne karşı, Türkiye'yi destekleyeceklerini bildirecektir. Ancak bu türden bir güvence açıklamasının da Türkiye üzerinde, Londra'nın beklediği ölçüde bir etkisi olmayacaktır.

Mihver güçlerinin, 1943 yılı başlarında, iki cephede birden uğradığı askerî yenilgiler sonucunda, müttefikler, Türkiye'nin kendi saflarında bir an önce savaşa katılması konusunda, Ankara üzerindeki baskılarını artıracaklardır.

Aslında, Adana görüşmeleri sırasında ve sonrasında gelişen olaylar, Türk dış politikasının müttefik politikaları ile çakıştığı ve çatıştığı noktaları açığa çıkarıyordu. İngiltere ve Türkiye, Kızıl Ordu'nun savaş sonrasındaki olası yayılmasını engellemeyi ilke olarak benimsiyorlardı. Churchill, Türkiye'nin savaşa katılmasını, Sovyetler Birliği'nin Orta Avrupa ve Balkanlar'a doğru yayılmasını engelleyecek askerî bir strateji olarak öneriyordu. İngiliz ve Türk askerî birlikleri, birlikte, Balkanlar'a Kızıl Ordu'dan önce girecekler ve sonra da kuzeye, Avrupa'ya doğru ilerleyecekler ve nihâyet

27 Önder, age, s. 184.

Kızıl Ordu'nun ilerleme çizgisini keseceklerdi. Fakat Londra'nın bu plânının uygulanması için Türkiye'nin bir an önce savaşa katılması gerekiyordu ve bu, söz konusu askerî harekâtın ön koşuluydu. Türk Hükûmeti ise, tamâmen yenilmiş Alman Orduları'nın ardından hiçbir engelle karşılaşmaksızın ilerleyen Kızıl Ordu'nun Avrupa'nın içlerine kadar gireceği konusunda İngiltere'yi uyarıyor ve tam da bu nedenden dolayı savaşa katılmayı red ediyordu. Çünkü, savaştan sonra Boğazlar'a inmek isteyecek olan Sovyetler Birliği, elbette, Türkiye'nin ve Türk Ordusu'nun savaşta yıpranmasını isteyecek ya da plânlayacaktı. Ankara, 1942 yılı sonundan itibâren, Türkiye'nin savaşa katılması yönünde yoğunlaşan Sovyet taleplerini bu görüş açısından değerlendiriyor ve yorumluyordu.

Türkiye, Londra'nın, bir an önce savaşa katılması yönünde, Ankara üzerinde yoğunlaşan baskısının altında Moskova'nın bulunduğu kanısındaydı. Bu nedenle de, Ankara'da, ne İngiliz önerilerine, ne de İngiliz-Sovyet ortak güvencelerine güveniliyordu. Ankara'ya göre, Londra, müttefiği ile ters düşemezdi. Churchill'in güvenceleri, bu nedenden dolayı, temelsizdi ve Ankara'ya güven telkin etmiyordu. Türkiye, güvenliği konusunda, kâğıt üzerinde değil, fakat ciddî, elle tutulur güvenceler arıyordu. Müttefik talepleri sonucunda savaşa katıldığı takdirde, bu, Moskova'nın plânlarının kolayca gerçekleşmesine yol açabilirdi. Savaşa girmekten kaçınmak ise, hem ülkenin müttefikler ile arasının açılmasına, hem de Moskova'nın sert eleştirilerine neden oluyordu.

Churchill de, Türkiye'nin savaşa katılmasının, Ankara'nın Moskova konusundaki endişe ve kuşkularının kesinlikle alt edilmesine ve ortadan kaldırılmasına bağlı olduğunu anlamıştı. Fakat bu konudaki girişimlerinden somut bir sonuç alınması da mümkün olmamıştı. Türk Hükûmeti, Moskova'nın Ankara'ya karşı 1939 yılından beri izlediği politikanın kuşku duymak için yeterli neden olduğunu düşünüyordu. Bunun için başka gerekçeler bulmak gereksizdi. Diğer yandan, Sovyetler Birliği de, o zamâna dek Almanya ile yakın ilişkiler içinde bulunan ve müttefiğinin müttefiği olan ülkeye, yâni Türkiye'ye güvenmiyordu. Zamânında bu yönde atılan adımlar yanıtsız kalmıştı ve savaşın gidişâtı müttefikler ve tabiî Sovyetler Birliği lehine döndüğünden, Moskova'ya göre, iki ülke arasındaki ilişkilerin yakınlaşması için artık Türkiye'nin ileri bir adım atması gerekiyordu.

Bunca güvensiz, karmaşık ve güç bir dönemde, İnönü, 23 Şubat 1943 târihinde, yedinci dönem mebus seçimi dolayısıyla, CHP'nin yeni mebus adaylarını ilân ederken yayınladığı beynanâmede, Türkiye üzerindeki baskıları şöyle dile getirmeye çalışıyordu:

> "Bugüne kadar cihan harbine başlamamış olacağımızı dört sene evvel kimse tahmin edemezdi. (...)
>
> Harb devâm ettikçe meseleler sâdeleşmiyor. Daha karışık ve etrâfa sirâyetleri ve tesirleri daha meçhûl oluyor. (...)
>
> Önümüzdeki ihtimâlleri açık olarak görüp söylemeye imkân yoktur. (...)
>
> Karışmamak ve bulaşmamak için elimizden geleni yapacağız. Fakat bu harbten mâsun kalmanın yalnız bizim iktidârımızda olmadığını biliyoruz. (...)
>
> Harb içinde olduğu gibi, harb sonunda uyanık ve kararlı olmak vazifemizdir. Bu kadar güç ve birbirine zıt şartlar içinde memleketimizi idâre edip, selâmete çıkarmak, bizim için büyük ızdıraplarla dolu bir iştir."[28]

Ankara, Adana görüşmelerinden sonra, Türk-İngiliz ilişkilerinde ortaya çıkan durgunluğun giderilebilmesi için, ileri bir adım atar ve 5 Mart'ta, İngiliz Hükûmeti'ne, olası bir savaşta Türkiye'ye düşecek rolün ne olacağını sorar. İngiltere Dışişleri Bakanı Eden'in bu soruya yanıtı, Türkiye'nin İngiltere'ye Türk toprakları üzerinde kolaylıklar sağlaması ve bu sûretle yardım etmesi gerektiği şeklinde olur. Ancak Ankara, bu yanıt ile tatmin olmayacaktır. Londra'nın talep ettiği şekilde bu denli pasif bir rol, Ankara'nın gözünde, müttefiklerin Türk Ordusu ile ilgili askerî plânlarının olmadığının ya da müttefiklerin askerî plânlarında Türk Ordusu'nun yer almadığının ve önemli bir rol oynamadığının açık bir kanıtıydı. Oysa, Türkiye, Trakya'da savaşa katılmak için, bu türden ortak askerî bir plânı şart koşuyordu. Ankara, Balkanlar'a yönelik müttefik askerî harekâtında ve plânlarında Türk Ordusu'nun da aktif bir biçimde yer alması gerektiğini düşüyordu.[29]

Menemencioğlu, 12 Nisan'da, K-Hugessen'e, bir barış imkânı olduğunu anımsatıyor ve değişik kaynaklardan, İtalya'nın teslime

---

28 Kop, **age**, s. 151-152.

29 Önder, **age**, s. 186.

hazır olduğunun öğrenildiğini açıklıyordu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı ise, mûtât olduğu biçimde, bu tür haberlere ilgi göstermiyor ve Türkiye'nin hâlâ savaşa katılmamış olmasını da kınıyordu. Londra, Ankara'nın İtalya nezdinde aracılık girişiminde bulunması önerisini de onaylamayacaktır. İngiltere, Roma'nın, bu aracılık sırasında, İtalya'nın elinde olan Ege Adaları'nı Türkiye'ye bırakabileceğinden endişe ediyordu.[30]

Aslında Türkiye'nin temel endişesi, savaş sonrasında kurulacak yeni düzen ile ilgiliydi. Ankara'ya göre, İngiltere ve ABD'nin Sovyetler Birliği'ne yakın ve paralel politikaları, Avrupa'nın sınırlarının yeniden saptanmasında Sovyet nüfuz bölgelerinin kabûlü ile sonuçlanabilirdi. Üstelik bu alandaki gelişmeler, örneğin İngiliz basınında bu konuda yayınlanan yazılar ve 12-30 Mart târihleri arasında gerçekleşen Eden-Roosevelt görüşmesi, Türkiye'nin bu yöndeki endişe ve kuşkularının temelsiz olmadığını da gösteriyor ve Türkiye'nin savaş sonrası için umutlu olmasını engelliyordu.[31]

Londra'nın da desteklediği Türk-Sovyet görüşmeleri ise, daha önce de işâret ettiğim gibi, aslında Mart ayından beri sürüyor, fakat bu görüşmelerden somut bir sonuç almak mümkün olamıyordu. Türk Hükûmeti, Moskova'nın, Kızıl Ordu'nun son askerî başarılarından dolayı, uzlaşmaya yanaşmadığı görüşündeydi. 2 Nisan'da Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Cevat Açıkalın ile Molotov ve 5 Nisan'da da yine Açıkalın ile Dekanozov arasında gerçekleşen görüşmelerde, bol bol dostluktan söz ediliyor, fakat ortak bir bildiri dahi yayınlanamıyordu. 28 Haziran'da gerçekleşen ikinci Molotov-Açıkalın görüşmesi ise, son derece soğuk ve mesâfeli geçmişti. Molotov, bu görüşmede, Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın Almanya'nın lehine olduğunu açıklamıştı. 4 Ağustos'ta gerçekleşen bir başka görüşmede ise, Molotov, savaşın genel gidişâtına bakıldığında, Türkiye'nin de artık bir an önce sa-

30 Önder, **age**, s. 186.

31 Weisband, **age**, s. 170-177.

vaşa katılması gerektiğini ifâde edecektir.[32] Churchill'in çabalarının olumlu bir sonuç vermediği ve Türk-Sovyet ilişkilerinin 1943 yılının yaz aylarında dahi düzelmediği görülüyordu.

Türk-İngiliz askerî işbirliğinde ise, Adana görüşmelerinden hemen sonra, yakın bir çalışma ortamı doğmuştu. 26 Şubat'ta, Ankara'da, Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Âsım Gündüz'ün başkanlığında bir Türk askerî heyeti ile İngiliz subayları arasında görüşmeler ve toplantılar yapılmıştı. Bu toplantılarda alınan karâra göre, İngiltere'nin Türkiye'ye askerî malzeme ve silâh sevkiyâtı dört aşamada olacaktı. İlk aşamada, Türkiye'deki hava üslerinin ve hava alanlarının savunulması için, İngiltere'den 25 uçak filosu ile uçaksavar topları gelecekti. İkinci aşamada, yine aynı türde silâhlar ile, 25 uçak filosu daha gelecekti. Üçüncü aşamada ise, iki ağır, iki hafif uçaksavar bataryası ve iki de tanksavar taburu Türkiye'ye sevk edilecekti. Dördüncü ve son aşamada da, iki zırhlı alay daha gelecekti. Ancak Ankara, Londra'nın bu sevkiyat önerisini yetersiz buluyordu. Oysa, yetersiz kabul edilen bu sevkiyat dahi, yetersiz ulaşım imkânları nedeniyle, zâten zorlukla yapılabiliyordu. Türkiye'ye sevk edilen askerî malzemelerin ve silâhların kullanımında da ayrı sorunlar ve güçlükler yaşanıyordu. İngiliz subayları da sevkiyâtın uzun sürmesinden hoşnut değillerdi.

1943 yılının Mart ayı ortalarında, Orta Doğu Müttefik Orduları Komutanlığı'ndan Ankara'ya gelen bir subay, Türkiye'ye yapılan müttefik askerî yardımının kapasitesinin artırılması için çalışmalar yapıyor ve plânlar hazırlıyordu. Hava Mareşali Douglas da, yine Mart ayı içinde, Ankara'yı ziyâret edecektir. Diğer yandan, Orgeneral Sâlih Omurtak başkanlığında bir Türk askerî heyeti de, müttefiklerin dâveti üzerine, 13-23 Mart 1943 târihleri arasında, Kuzey Afrika cephesinde bir inceleme gezisi yapmıştı. Omurtak, bu ziyâret sırasında, 22 Mart'ta, bizzat Eisenhower ile de görüşmüştü.[33]

Nisan ayı içinde bir İngiliz askerî heyeti Ankara'ya gelir ve Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ile Genelkurmay İkinci

32 **Savaş Yılları**, s. 147-150.

33 Krecker, **age**, s. 235; Weisband, **age**, s. 181-183.

Başkanı Orgeneral Âsım Gündüz'ün de katıldığı bir dizi toplantı yapılır. Görüşmelerin temel konusunu Türkiye'nin savunması oluşturuyordu. İngiliz Askerî Heyeti Başkanı Wilson, görüşmeler sırasında, konunun genişlemesine izin vermiyor ve Türk heyetinin, Türk Ordusu'nun ilerideki bir târihte Balkanlar'a yönelik olası bir askerî harekâtına ilişkin ortak bir askerî plânlama yapılması isteğine, hattâ konunun ele alınıp tartışılmasına dahi kesinlikle yanaşmıyordu. Wilson, bu konuda Londra'dan kesin tâlimat almıştı. Genelkurmay Başkanlığı'nın, Türkiye'deki askerî birliklere kimin komuta edeceği yolundaki soruları da yanıtsız kalıyordu. Wilson, Türkiye'ye sevk edilen müttefik askerî yardımının, askerî malzemelerin ve silâhların Türk Ordusu'nda en kolay ve hızlı bir şekilde kullanılması için yollar aranıp bulunması gerektiğini ifâde ediyor ve sâdece bu tür plânlarla ilgileniyordu. Görüşmeler sırasında Ankara ile Londra arasında ortak bir konu olmadığı, anlamlı bir diyalogun kurulamadığı anlaşılıyor. Wilson'un Saraçoğlu ve Menemencioğlu ile yaptığı görüşmelerde de farklı bir sonuca ulaşılamayacaktır. Diğer yandan, Türk askerî heyetinin, Ege Adaları'nın Türk-İngiliz ortak işgâli altına alınması yolundaki sorunu ortaya atması da ilginçtir. Londra, bu öneriyi oldukça soğuk karşılayacaktır.

General Wilson, Türk Ordusu'nun donanımını inceledikten sonra kaleme aldığı raporunda, Türk Ordusu'nun son derece yetersiz ve kötü donatılmış olduğunu ve Türk askerî birliklerinin modern silâhların kullanımını bilmediklerini açıklıyordu. Aslında General Wilson'un raporu, ordusunun donatım yetersizliğini her fırsatta yineleyerek, bunu savaşa katılmamak için resmî gerekçe olarak kullanan Türk dış politikasını ve Ankara'yı destekliyordu. Türk Ordusu'nun bu denli yetersiz bir hâlde iken savaşa katılması, elbette düşünülemezdi. O hâlde, Ankara'nın her defâsında yinelediği gibi, birinci sorun ve öncelik, Türkiye'ye yönelik askerî malzeme ve silâh sevkiyâtı sorunuydu. Türk Ordusu'nda görülen gerek donanım eksikliği, gerek eğitim yetersizliği ve gerekse modern silâhlar konusundaki bilgisizlik, aslında, 1943 yılının Ağustos ayında, Türkiye'de yapılan bir askerî manevraya katılan İngiliz kurmay subayı Lindsell tarafından da belgelenmişti. Ayrıca, bu eksikliğin giderilmesinin ve sorunun çözülmesinin kı-

sa zamanda başarılabilmesi de mümkün değildi. Çünkü, Lindsell'e göre, hem Türkler öğrenmeye istekli görünmüyorlardı, hem de Türk Ordusu'na teknik eğitim verebilecek personel sayısı son derece kısıtlıydı.

Diğer yandan, Türkiye'ye sevk edilen müttefik askerî yardımının, askerî malzemelerin ve silâhların limanlara boşaltılması ayrı, limanlardan askerî birliklere dağıtılması da yine ayrı bir sorundu. Çünkü, Mersin ve İskenderun limanlarını Anadolu'ya bağlayan demiryolu tek hattı ve kapasitesi de hayli düşüktü. Bu hatta günde 1.200 ton malzeme taşınması gerekiyordu. Ayrıca, yeterli sayıda lokomotif ve vagon da yoktu. İngiltere, 1943 yılının Mart ayında, Türkiye'ye 100 lokomotif ile 2.500 vagon sevk etmek isteyecektir. Ancak bu da sorunu çözmekten uzaktı. Çünkü, yakıt sorunu da gündemdeydi. Kömür olmadan trenler çalışamazdı. Gerçi kömür kuzeyde Zonguldak'ta vardı. Fakat elde yeterli sayıda ulaşım aracı ve gemi olmadığından, bu kömürün güneye, limanlara taşınması mümkün olamıyordu. Sonuçta, kömür yokluğundan, yeni gelecek lokomotif ve vagonlardan da yararlanmak mümkün değildi. İngiltere, sorunu Türkiye'ye buharlı şilep yollayarak çözmek istediyse de, bu girişim de sorunu çözmekten uzak kalacaktır.

Anlaşıldığı kadarı ile, Türk Hükûmeti, müttefiklerden alınan askerî yardımın asıl amacına varmasına, yâni Türkiye'nin savaşa katılmasına engel olmak istiyordu. Türk hava alanları ve askerî tesisleri, 1943 yılının ilkbahar aylarında sevk edilmesi öngörülen 45 İngiliz uçak filosunu barındırmaya elverişli değildi. Üstelik bu hava alanları sâdece iyi havalarda yararlanılabilecek durumdaydı. İngiliz teknisyenlerinin, mevcut ve yetersiz hava alanlarının genişletilmesi, kapasitelerinin artırılması, modernleştirilmesi, yeni hava alanları ile tesislerinin inşâ edilmesi ve ayrıca, liman tesislerinin genişletilmesine yönelik plânları da, kısa vâdede sonuca ulaşmaması için, devamlı olarak yokuşa sürülecektir. Ankara, Londra'nın talep ettiği söz konusu bütün projelerin Türkiye'deki mevcut İngiliz teknisyenlerinin gözetiminde Türk personel tarafından gerçekleştirilmesini istiyordu ve ülkeye yeni İngiliz teknisyenlerinin gelmesine de izin vermiyordu. Ankara, bütün bu çalışmaların, dışarıdan bakıldığında, ticârî nitelikte bir inşaat faaliyeti gibi görünmesini istiyordu. Limanlara depo yapımı için de izin ancak 1943 yı-

lında verilecektir. Ancak Türkiye, akaryakıt depolarının genişletilmesi, hastahâne, ulaşım ve telgraf hatları yapımını sürekli olarak sürüncemede bırakıyor ve müttefik askerî yardımının bedelini ödememek için, yardımın mümkün olduğunca yavaş sürmesine gayret ediyordu. Ankara, gerçi müttefik askerî yardımının sürmesini ve miktârının da yüksek olmasını istiyordu. Fakat Londra'nın, Türkiye'nin savaşa katılması yönündeki baskılarını engellemek için de, yardıma ilişkin bâzı noktaların açıkta kalmasına çalışıyordu. Hava alanları inşâsı ve limanların genişletilmesi gibi projeleri ağırdan alma eğilimi, bunun açık bir göstergesiydi.

Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan, 13 Ağustos 1943 târihinde, Papen'e gelen bir raporda, Hâriciye Vekâleti'nin, 1943 yılının Temmuz ayında, İnönü'ye verdiği bir raporda, İngiliz teknisyenlerinin hava alanlarının inşâsını çok hızlı yürüttüklerine dikkat çekiliyor ve bunun sonunda ülkenin savaşa sürüklenmesi ihtimâline yer veriliyordu. Bir yıl içinde bitirilmesi plânlanan hava alanları beş ayda tamamlanmıştı ve İngiliz teknisyenleri ve personeli için inşâ edilen tesisler hızla artıyordu. Yakın Doğu'da İngiliz Ordusu'na bağlı askerî birlikler de Türkiye-Sûriye sınırında toplanıyordu. Rapora göre, belki de amaç, bir oldu-bitti yaratarak, Türkiye'deki hava alanlarından ve üslerinden kalkacak uçakların Romanya petrollerini havadan bombalaması veyâ Sûriye ve Türkiye'den hareket edilerek, Balkanlar'ın işgâl edilmesiydi. Yâni Türkiye, her iki hâlde de, savaşa katılmış olacaktı. Anlaşıldığı kadarı ile, bu durumda, Alman Hava Kuvvetleri'nin Türkiye'yi hedef alan hava saldırıları ihtimâli raporda yer alan ve vurgulanan önemli bir noktaydı.[34]

K-Hugessen de Ankara'nın bu düşüncesini anlamış olmalı ki, Türkiye'nin savaşa katılmasının aslında askerî değil, fakat siyâsal bir sorun olduğu konusunda Londra'nın dikkatini çekmeye çalışıyordu. K-Hugessen'e göre, gerçekten de Türkiye, ancak bir saldırıya uğradığı takdirde ya da Sovyetler Birliği Boğazlar'a saldırırsa,

---

34 Önder, **age**, s. 187; Weisband, **age**, s. 181-193; **OTDP**, s. 178; Us, **age**, s. 565; Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 148-149; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 194-199.

savaşa katılırdı. Bu ikinci olasılığı Londra da göz önünde bulunduruyor ve Türkiye'ye müttefik askerî malzeme ve silâh yardımı yapılırken bu olasılık da dikkate alınıyordu.[35]

Bu arada, müttefik propagandası da, Türkiye'nin savaşa katılması yolundaki çalışmalarını sürdürüyor ve bu alanda Almanya'nın karşı propagandasını alt etmeye çalışıyordu. Ancak bu çabalar, Türk dış politikasında temel bir değişiklik meydana getirmekten uzaktı.

Türk dış politikasının bu dönemde de temel ilkesi, bir saldırı olasılığına karşı, Türk Ordusu'nun modern askerî donanımını sağlamak, Türkiye'ye bir saldırı olmadıkça aslâ savaşa katılmamak ve savaş sonrasında oluşacak yeni güçler dengesinde meydana gelebilecek yeni düzenlemelere karşı, Türk Ordusu'nun zayıflamadan ayakta kalmasına imkân hazırlamaktı. Bir uzlaşma barışı sağlanması ve Almanya'nın Sovyetler Birliği'nin olası yayılmasına karşı ciddî bir askerî güç olarak Orta Avrupa'da ayakta kalması da, Türk dış politikası açısından ideal bir sonuç olarak kabul ediliyordu.

Ancak Londra da ısrarlıydı. K-Hugessen, Saraçoğlu'nu sıkıştırıyor ve Türkiye'deki hava alanları ve üsleri sorununu her fırsatta gündeme getirerek, hava üslerinden İngiliz Hava Kuvvetleri'nin yararlanması için tekrâr tekrâr talepte bulunuyordu.

Bu tür talepler karşısında Saraçoğlu'nun da yanıtı hiç değişmiyordu. Saraçoğlu'na göre, Londra'nın bu talebinin yerine getirilmesi, Alman Hava Kuvvetleri'nin Türkiye'ye saldırmasına neden olacaktı. Ayrıca, müttefiklerin, olası bir Alman saldırısında, Türkiye'ye etkili ve ciddî bir yardımda bulunup bulunamayacakları da bilinmeliydi. Saraçoğlu, Polonya'ya da zamânında söz ve güvence verildiği hâlde, sonunda ülkenin kaderine terk edildiğini hatırlatıyordu.

Saraçoğlu'nun yanıtları, K-Hugessen'i ve tabiî Londra'yı hiç etkilemiyordu. Londra, K-Hugessen aracılığıyla, taleplerini ısrarla yineliyordu. Saraçoğlu'nun, konuyu geçiştirmek için, benzer hava üslerinin Sovyetler Birliği'nde de bulunabileceği yolundaki önerileri ise, İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından, mesâfenin uzak oldu-

35 Önder, age, s. 187.

ğu gerekçesi ile, red ediliyordu. Romanya petrollerinin Sovyetler Birliği'nde bulunan hava alanlarından ve hava üslerinden kalkacak uçaklarca havadan bombalanması mümkün değildi.[36]

1943 yılı ortalarında Türkiye'nin savaşa katılması yolundaki İngiliz baskıları arttıkça, Ankara'nın baskılara karşı direnmesi de o oranda artıyordu. Türk Hükûmeti, her fırsatta, sabırla, sürekli olarak ve uzun uzun, Türkiye'ye yönelik Alman saldırısı tehdidini ve tehlikesini öne sürüyordu. Menemencioğlu, K-Hugessen'e, Türkiye'nin İngiliz Ordusu'na ne hava üsleri, ne de Türkiye üzerinden Avrupa'ya geçme izni verebileceğini açıklıyordu. Menemencioğlu'na göre, aksi hâlde, Alman Hava Kuvvetleri tüm Türk kentlerini bombalardı.

Ama İngilizlerin de karşı önerileri sıkıcı derecede aynıydı. Eğer Türkiye, Sovyetler Birliği'nden kuşkulanıyor, Moskova'nın tutumundan endişe ediyorsa ve güvenlik sorununun çözülmesini istiyorsa, aradığı güvenliği ancak savaşa katılmakla bulabilirdi.

Menemencioğlu da, K-Hugessen'e, bıkmadan, usanmadan, savaş sonrasında olası Sovyet yayılmasından duyulan endişeleri ve İngiltere'nin de bu alanda Türkiye'ye ne ölçüde yardım yapabileceği ve destek olabileceği konusunda Ankara'daki tereddütleri dile getiriyordu. Londra, hem diplomatik, hem de askerî alanda Türkiye'ye yardımcı olmalıydı. Türkiye'ye yönelik askerî malzeme ve silâh sevkiyâtının yeterli hâle gelmesi ile söz konusu edilen askerî yardım karşılanmış oluyordu. Ama artık tam da bu sırada, İngilizler, kendi kendilerine, savaşa katılmayacaksa, Türkiye'ye neden askerî malzeme ve silâh yardımında bulunulduğunu soruyorlardı.[37]

İngiliz propagandasının temel amacı, Türk-İngiliz ittifâkının hedeflerinin saptanması ve bu hedeflerin açıklığa kavuşturulmasıydı. Londra'ya göre, ittifak, gerçekte Türkiye'yi, herşeyden önce, Sovyetler Birliği'nin olası bir saldırısına karşı koruyordu. Ancak bunun geçerlik kazanması, Türkiye'nin Almanya'ya karşı savaşa katılmasına bağlıydı. Diğer yandan, İngiliz Hükûmeti, Tür-

36 Önder, age, s. 188-189.

37 Önder, age, s. 189.

kiye'nin askerî malzeme ve silâh talebini, yâni Adana Listesi'ni karşılamak için âzamî gayret gösteriyordu. Bu sûretle, Türkiye'nin savaşa katılmamak için ortaya koyduğu resmî gerekçeler tek tek elinden alınmaya çalışılıyordu. Ancak, diğer yandan da, bu sevkiyat, İngiliz-Sovyet ilişkilerini olumsuz yönde etkiliyordu. Çünkü, Moskova, müttefikler safında savaşa katılmayan/savaşa katılmak konusunda isteksizlik gösteren bir ülkeye, Türkiye'ye yapılan askerî malzeme ve silâh yardımının amacını Londra'dan soruyor ve bu yardıma tepki gösteriyordu. Daha 1941 yılının Aralık ayında gerçekleşen Moskova görüşmeleri sırasında, Stalin, Türkiye'ye yapılan müttefik askerî yardımını eleştirmiş ve ilginç bir şekilde, Türkiye'nin aldığı askerî yardımı, Almanya'ya karşı değil de, savaş sonrasında, Sovyetler Birliği'ne karşı kullanacağını ileri sürmüştü.[38]

Müttefiklerin gözünde, Türkiye, 1943 yılı başından itibâren izlediği tarafsız politika ile, müttefik dâvâsına zarar vermeye başlamıştı ve bu politika, artık Almanya'nın yarârına sonuçlar doğuruyordu. Türkiye, Balkanlar üzerinden Avrupa'ya girmeyi plânlayan müttefik ordularının önünde bir engel durumundaydı ve bu tutumuyla, nesnel olarak, Alman Ordusu'na yardımcı oluyordu. Sonuçta, Türkiye, artık müttefik orduları karşısında engel olmaktan çıkarılmalıydı.

Menemencioğlu ile Saraçoğlu'nun, Türkiye'nin tutumunun, aslında İngiltere'nin Orta ve Yakın Doğu'daki askerî konumunu ve gücünü korumaya yaradığı şeklindeki savunmaları da artık bir işe yaramıyordu. Çünkü, K-Hugessen, bu savunmayı 1941-1943 yılları için kabul ettiklerini, fakat 1943 yılında askerî ve siyâsî durumun artık tamâmen değiştiğini sık sık vurguluyordu. Londra'ya göre, Türkiye'nin tutumu da artık yeni duruma uyum sağlamalıydı. K-Hugessen'e göre, Türkiye'nin müttefik dâvâsına bir yarârı olmadığı gibi, aksine artık zarârı dokunuyordu.[39]

Türk-İngiliz ilişkilerinde yaşanan sorunların tek boyutlu olmadığını saptamak gerekir. Sorunlar çok boyutluydu.

---

38 Önder, age, s. 189-190.

39 Önder, age, s. 190.

Türkiye'nin Sûriye sınırında kendi lehine bâzı düzeltmeler yapılması yolundaki önerisinin, Türkiye'nin savaşa katılması konusunda yeni bir gerekçe olarak kullanılması mümkündü. Ankara, bu talebinin yerine getirilmesi hâlinde, savaşa katılma olasılığının yüksek olduğunu açıklayabilirdi. Alman Dışişleri Bakanlığı'nın arşivleri, Türkiye'nin Ege Adaları'nın bir kısmını, Sisam, Midilli, Limni ve Sakız adalarını, Kıbrıs'ı ve güney sınırında ise, Musul da dâhil olmak üzere, Musul'dan başlayarak Trablusşam'a kadar olan bir alanı talep ettiğini gösteriyor.[40] Her ne kadar Kıbrıs ve Musul'un da talep edildiğine ilişkin iddialara sâdece Kroll'un tam olarak itimat telkin etmeyen raporlarında rastlanıyorsa da, İngiliz ve Alman arşivleri, her ikisi de ayrı ayrı, Türkiye'nin Halep ve Bağdat demiryolunun Sûriye kısmı üzerindeki taleplerini kanıtlıyor.[41] Ancak İngiltere, Ankara'nın bu yöndeki taleplerini, Türkiye'nin savaşa katılmasını sağlamak için dahi, kabul etmeyecektir.

Türk-İngiliz ilişkileri, 1943 yılının yaz aylarında soğumaya başlamıştı.

K-Hugessen de, gerek Saraçoğlu, gerekse Menemencioğlu ile görüşmelerinde, bu durumu saklamaya gerek görmüyordu. Londra'ya göre, Türkiye, aslında, üç yıl önce İngiltere ve Fransa ile bir ittifak antlaşması imzâladığı sırada müttefiklere daha yakındı. Oysa, Türkiye'nin hâlen uyguladığı tarafsızlık politikası artık aynı yakınlığı sağlamıyordu. Türkiye'nin İngiltere'ye karşı tutumu değişmişti. Adana görüşmeleri sırasında, Türkiye, her ne kadar, savaşa katılma konusunda herhangi bir yükümlülük altına girmemişse de, Ankara, nihâyet, ittifak antlaşmasından doğan yükümlülüklerini yerine getirmek zorundaydı. Aksi takdirde, İngiliz Hükûmeti, Türkiye'ye yapılan askerî yardımı İngiliz kamuoyuna karşı nasıl savunabileceğini bilemiyordu.

Menemencioğlu ise, Adana görüşmeleri sırasında askerî malzeme ve silâh yardımı konusunda anlaşmaya varıldığını, fakat Türkiye'nin savaşa katılması için zamânın Ankara tarafından

40 Kroll'un 17 Mart 1943 târihli raporu için bkz. Önder, **age**, s. 190.

41 Önder, **age**, s. 191.

saptanması gerektiği konusunda da uzlaşıldığını hatırlatıyordu. Menemencioğlu'na göre, Londra, bu hususta Ankara'ya baskı yapmaktan kaçınmalıydı. Ayrıca, eğer Türkiye, hâlen çok değişik nedenlerden dolayı savaşa katılmaktan kaçınıyorsa, bu durum, onun Üçlü İttifak Antlaşması'ndan soğuduğu anlamına gelmemeliydi.[42]

Türk-İngiliz ilişkilerindeki soğukluk, kendisini Türk basınında da açıkça gösteriyor ve basında müttefiklerin anlayışsızlığından yakınılıyordu. Diğer yandan da, Kızıl Ordu'nun askerî zaferlerinin ve başarılarının anlatıldığı sinema filminin Sovyetler Birliği'nin İstanbul Konsolosluğu'nda gösterilmesine izin verilmiyordu. Tabiî böyle bir durumda, Moskova'nın Londra'ya Ankara hakkında iletiği şikâyetlerine bir yenisi daha ekleniyordu.

İlginç olan bir başka nokta da, Ankara'nın, Türkiye'deki hava alanları ile hava üsleri yerine, Ege Adaları'nın İngiliz birliklerince işgâl edilerek, müttefik hava kuvvetlerinin Ege Adaları'nda bulunan hava üslerinden yararlanması yolundaki önerisinin, İngiliz Genelkurmay Başkanlığı'nca dikkate alınmamasıydı. İngiliz Hükûmeti, siyâsal nedenlerle, plâna ilgi göstermiyor ve Ankara üzerindeki baskısını sürdürüyordu. Londra, Ankara'nın, savaştan sonra oluşacak yeni dünyâ düzeninin Birleşmiş Milletler kanalı ile oluşturulacağını ve Birleşmiş Milletler'e de sâdece Almanya'ya savaş ilân eden devletlerin üye olabileceğini unutmamasını istiyordu.[43]

Diğer yandan, İngiliz Hükûmeti, Türkiye'nin İngiliz-Sovyet ilişkilerinde pürüz yaratmasını da istemiyordu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, savaş sonunda Türkiye'nin muhtemel durumunu şöyle öngörüyordu: Moskova, savaş sonunda, tecrit edilmiş ve zayıflamış bir Türkiye isteyecekti. Sovyetler Birliği, ikili bir şüphe içindeydi. Öncelikle, Türkiye'nin savaşa katılarak Kızıl Ordu'nun Balkanlar'a iniş yolunu kapamasından çekiniyor ve bunun İngiliz plânı olduğunu da biliyordu. İkincisi, Türkiye'nin savaş sonunda kendisine direnebileceğinden ve İngiliz askerî yardımı ile de güç-

42 Önder, age, s. 191.

43 Önder, age, s. 192.

lenebileceğinden endişe ediyordu. Moskova, gerçekten de, Türkiye'ye yapılan müttefik askerî yardımından hiç hoşnut değildi.[44]

İngiliz Hükûmeti, Moskova ile ilişkilerini bozmamak için, Sovyet Hükûmeti'nc, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne yönelik endişe ve kuşkularına katılmadığını ve bu alanda Ankara'yı desteklemediğini ve bu tutumunu Türkiye savaşa katıldığı takdirde de sürdüreceğini bildirmişti.[45]

İngiltere'nin Türkiye'ye ve Sovyetler Birliği'ne yönelik bu politikası, elbette, Ankara'nın dikkatini çekiyor ve Türk dış politikasının daha dengeli olması gerektiğine ilişkin bir işâret oluşturuyordu.

Türk dış politikası, yeni dönemin gereklerine uyum sağlama çabasındaydı. Ancak Ankara, artık yalnızca savaşın gidişâtına ilişkin değil, fakat aynı zamanda savaş sonrasında oluşacak yeni düzen konusunda da önemli endişe ve kuşkular içindeydi.

Müttefik Konferansları ve Türkiye

Kuzey Afrika cephesindeki savaş, Mayıs ayında, Alman ve İtalyan Orduları'nın müttefiklere teslim olmasıyla sonuçlanır. Müttefik Orduları, tüm Kuzey Afrika'yı ele geçirmiş ve Mihver devletleri bölgeyi tamâmen terk etmişti. Doğu cephesinde ise, Alman Ordusu, Stalingrad ve Kafkasya'da, yıl başında uğradığı yenilgiden beri, sürekli gerileme içindeydi. Kızıl Ordu da, Alman işgâli altında bulunan Sovyet topraklarında ilerliyordu. Müttefiklerin görünür askerî başarıları hızla artarak devâm ederken, Mihver devletleri, eski güçlerinden çok şey yitirmiş olarak, geriliyorlar ve yenilgiye doğru yol alıyorlardı.

Almanya'nın yenilgisi gözle görülür bir hâle geldikçe ve Müttefik Orduları'nın yeni yeni başarıları savaşın gidişâtını temelden değiştirdikçe, müttefikler, savaşa katılması için Türkiye üzerindeki baskılarını daha da artıracaklardır.

Washington Konferansı, 12-25 Mayıs 1943 târihleri arasında, Roosevelt ile Churchill arasında gerçekleşir.

---

44 Önder, age, s. 192.

45 Önder, age, s. 192-193.

Görüşmeler sırasında, Kuzey Afrika cephesindeki müttefik zaferinden sonra savaşın alacağı şekil gündeme gelir. İtalya'nın yenilgisi, siyâsal plânda Türkiye üzerinde olumlu etki yapabilir ve Ankara'nın müttefik taleplerini yerine getirmesini sağlayabilirdi. Churchill, bu görüş açısından, Balkan plânını yeniden gündeme getirmeye çalışıyordu. Roosevelt'in de, Churchill'in düşüncelerini red etmediği görülüyordu. Görüşmeler sonunda, Türkiye'nin müttefikler yanında aktif ya da pasif olarak savaşa katılması için zemin hazırlanması kabul edilecektir.[46] Nitekim Roosevelt, Haziran ayı başında, Stalin'e yazdığı bir mektupta, görüşmeler sırasında, Türkiye'nin savaşa aktif ya da pasif bir müttefik olarak katılması için hazırlık çalışmaları yapılmasının kararlaştırıldığını belirtecektir.[47]

Müttefik Orduları 10 Temmuz'da Sicilya'ya çıkarlar. Sicilya, Ağustos ayı ortalarında tamâmen işgâl edilir. Sicilya harekâtından 14 gün sonra İtalya'da Mussolini iktidardan düşer. Müttefikler, Türkiye'den, Mussolini'ye diplomatik alanda siyâsal sığınma hakkı tanımayacağını açıklamasını isterlerse de, bu talep yerine getirilmez.[48]

İngiliz Dışişleri Bakanlığı, zaman geçtikçe, Türkiye'nin savaşa katılması yönündeki görüşünden tedricen uzaklaşmaya başlayacaktır. İngiliz Genelkurmay Başkanlığı'nın, Türkiye'nin, Almanya'nın saldırı tehdidi ve baskısı altında, savaşa katılmayacağı yolundaki kanısı güçlenecektir. Londra'ya göre, hele hele, Almanya müttefiklerin Balkan saldırısı plânından haberdâr olursa, bu saldırı hiç önlenemezdi. Ayrıca, savaşa giriş târihine dek, Türk Ordusu'nun askerî teçhizat ve donanımının yeterli hâle getirilmesi de gerekiyordu. Bu nedenle, henüz bu aşamada, Türkiye'den, ancak, ticâret gemisi şeklinde kamufle edilmiş ve askerî malzeme taşıyan Alman gemilerinin Boğazlar'dan geçmesinin engellenmesi talebiyle yetinilmeliydi. Bu talebe, Almanya'ya krom sevkiyâtının kesilmesi talebi de eklenmeliydi. Türk Ordusu daha iyi donatılmalı ve öncelikle, bir askerî harekât için, Türkiye'de hava alanları inşâ

---

46 **OTDP**, s. 178-180; Bilge, **age**, s. 184-185; **Savaş Yılları**, s. 178.

47 **Yazışmalar**, "Roosevelt'ten Stalin'e", Nr. 90, 4.6.1943, s. 99-101.

48 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 130.

edilmeliydi. Savaşın gidişâtı, Londra'da yeni görüşlerin doğmasına da neden olacaktır. Kuzey İtalya müttefiklerce işgâl edildikten sonra, bu bölgeden de Romanya petrollerinin havadan bombalanması mümkün olabilirdi. Bu olasılık gerçekleştiği takdirde, İngiliz Genelkurmay Başkanlığı, Ağustos ayı sonunda, artık Türkiye'nin savaşa katılmasına ya da topraklarında müttefiklere hava üsleri vermesine gerek kalmayacağı görüşündeydi.[49]

Quebec Konferansı ise, Sicilya harekâtının tamamlanmasından ve Sicilya'nın tamâmen müttefiklerin işgâli altına girmesinden sonra, 17-24 Ağustos 1943 târihleri arasında gerçekleşir.

Konferans sırasında bir araya gelen Roosevelt ve Churchill, ABD'nin arzusu üzerine, Kuzey Fransa'da yeni bir cephe açılmasına ve müttefiklerin Kuzey Fransa sâhillerine çıkartma yapmasına karar vereceklerdir. Görüşmeler sırasında, Türkiye'nin savaşa katılması sorunu da, belli belirsiz, daha sonraki bir târihe ertelenecektir. Ayrıca, ilerideki bir târihte savaşa katılmasının sağlanması için, Ankara'ya askerî malzeme yardımında bulunulmaya da devâm edilecekti.[50]

Türk Hükûmeti, Quebec Konferansı'nda kararlaştırıldığı biçimiyle, Ankara'ya askerî malzeme yardımının sürmesinden duyduğu memnûniyeti açıklar. Ancak, 10 Mayıs'ta, Almanya'ya krom sevkiyâtının kesilmesi yönündeki İngiliz talebini red eder. Ankara'ya göre, bu yönde alınacak bir karar, Türk-Alman iktisâdî ilişkilerinin sonu anlamına gelirdi ve Türkiye, bunun sonuçlarını göze alamazdı. Diğer yandan, Boğazlar'dan geçen ve müttefiklerin iddialarına göre, ticâret gemisi biçiminde kamufle edilmiş, ancak askerî malzeme taşıyan Alman gemileri, Boğazlar'dan geçişleri sırasında, bundan böyle daha sıkı bir incelemeye tâbi tutulabilir ve gerektiğinde de bu tür gemilere geçiş izni verilmeyebilirdi.[51]

Müttefik Orduları 3 Eylül'de İtalya'ya çıkarlar. İtalya, 8 Eylül'de teslim olur. Ertesi gün müttefikler İtalya'yı işgâl etmeye başlarlar.

---

49 Önder, **age**, s. 194.

50 Önder, **age**, s. 194; Weisband, **age**, s. 194-195; **OTDP**, s. 179-180; **Savaş Yılları**, s. 180-181.

51 Önder, **age**, s. 195.

Ancak Alman Ordusu da, bu gelişmeler üzerine, 10 Eylül'de Roma'ya girer ve kuzey İtalya'yı işgâl etmeye başlar. Müttefik işgâli altındaki Güney İtalya, 13 Ekim'de, Almanya'ya savaş ilân eder ve bu sûretle, İtalya fiilen ikiye ayrılır.

Churchill'in görüşüne göre, İtalya'nın âni yenilgisi Türkiye'yi olumlu yönde etkileyebilirdi. Bu etkiyi derinleştirmek ve hızlandırmak için olacak, Churchill'in emriyle, İngiliz birlikleri, 18 Eylül'de, İtalya'nın egemenliğinde bulunan Ege Adaları'na, Leryoz, Sisam ve İstanköy adalarına çıkartma yaparlar. Amaç, Alman Ordusu'ndan önce davranmaktır. Aslında, söz konusu adalara çıkartma yapan İngiliz birliklerinin iâşesi Türkiye'den sağlanıyordu.[52] Adalara çıkan İngiliz birliklerine ikmâl, Sûriye'den Türk topraklarındaki demiryolları kullanılarak yapılıyordu. 9 Ekim-17 Kasım târihleri arasında Kuşadası'ndan Leryoz adasına 1.900 ton ve 28 Eylül-17 Kasım târihleri arasında da yine Kuşadası'ndan Sisam'a 3.000 ton malzeme, Türkiye'ye âid deniz ulaştırma vâsıtaları ile taşınmıştı.[53] Nûman Menemencioğlu, adaları işgâle başlayan İngiliz birliklerine ikmâl yapılmasını onaylamıştı. Ancak bunun Berlin'in bilgisi dışında olmasına da özen gösteriyordu. Menemencioğlu bu konuya o derece önem veriyordu ki, K-Hugessen, tam da bu sırada, doğuyu, Erzurum ve Trabzon'u ziyâret ederek, Papen'in dikkatini bu yöne çekmeye çalışacaktır. Oysa, bu sırada, Ege kıyılarındaki Türk limanlarında İngiliz gemileri bulunuyordu. Bununla birlikte, Türkiye'nin İngiliz birliklerine yardımı bununla sınırlı kalacaktır.[54] Londra'ya göre, adalar İngiliz birliklerince işgâl edilebildiği takdirde, Türkiye, Churchill'in Balkan plânı konusunda olumlu yönde etkilenebilirdi. Ankara ise, adaları işgâle başlayan İngiliz birliklerinin ikmâlinde Türk karasularının kullanılması gibi kolaylıklar sağlamakla birlikte,[55] İngiltere'nin, İngiliz birlikleri-

---

52 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 207-211; Bilge, **age**, s. 194. Ayrıca bkz. Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 149-152; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 199-204.

53 Weisband, **age**, s. 197-198; Bilge, **age**, s. 194.

54 Önder, **age**, s. 195.

55 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 131.

nin havadan desteklenmesi için, Türkiye'deki hava üslerinden yararlanılması yolundaki önerisini red edecektir.[56]

Eylül-Ekim aylarında, Moskova da, Türkiye'nin bir an önce savaşa katılmasını istiyordu. Sovyetler Birliği, Türkiye'nin tarafsızlığının sâdece Almanya'nın lehine olduğunu ileri sürüyor ve Türkiye'nin tarafsızlık politikası, Moskova'nın gözünde, Alman yanlısı bir politika olarak değerlendiriliyor ve sertçe eleştiriliyordu.[57]

Moskova'nın bu yöndeki görüş ve eleştirileri ise, Ankara'nın savaş sonrasında oluşacak yeni dünyâ düzenine ilişkin endişe ve kuşkularını daha da derinleştiriyordu.

Nitekim, İnönü, 8 Haziran 1943 târihinde, CHP'nin Altıncı Büyük Kurultayı'nı açarken yaptığı konuşmada, Türk dış politikasının bu kritik ânını değerlendiriyor ve Ankara'nın geleceğe ilişkin endişe ve kuşkularını şöyle dile getiriyordu:

> "Büyük cihan âfetinin ne vakit ve nasıl biteceğini kimse tahmin edemez.
>
> Hattâ bitinceye kadar olduğu gibi, bittikten sonra da, milletin kendi varlığını doğrudan doğruya alâkadar eden ne gibi yeni meseleler çıkacağını takdir etmek de güçtür.
>
> Herhâlde bugünkü kan dâvâlarının yatışarak ve unutularak, milletlerin, müstakil varlıkları ile, yan yana geçinmeleri için çok zaman geçecektir."[58]

Bu noktada, Moskova'nın politikasını daha yakından incelemek gerekir. İnönü'nün de ifâde ettiği gibi, Ankara, savaş sonrasında, Balkanlar'da olası bir Sovyet yayılmasından ve nüfûzundan endişe ediyordu. Temmuz ayında, İkinci Dünyâ Savaşı'nın önemli dönüm noktalarından biri sayılan Kursk meydan savaşı sonuçlanmış ve Kızıl Ordu'nun ilerleme hızı artmıştı. Alman Ordusu, Sovyet topraklarında önemli ölçüde geri çekilmişti. Bundan sonra Alman Ordusu'nun gerileyişi hiç durmayacaktır.

Alman Ordusu tamâmen yenilgiye uğradığı takdirde, Kızıl Ordu'nun önünde artık hiçbir güç kalmayacaktı. Balkanlar'da Sovyet

---

56 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 131; Bilge, **age**, s. 185-186.

57 **OTDP**, s. 180; Ülman, **age**, s. 41.

58 Kop, **age**, s. 163-164.

nüfuz bölgesinin kurulması Türkiye'nin güvenliğini sarsabilirdi. Ankara, bu takdirde, İngiltere ile ABD'nin yardımına ihtiyaç duyacaktı. Türkiye için başka bir olasılık da, İngiltere'nin Balkan plânına katılmak olabilirdi. Ancak Türk Hükûmeti, savaşa katılarak, Balkanlar'ın yeniden düzenlenmesinde, İngiltere ile birlikte ortak bir tutum almayı hiçbir zaman düşünmeyecektir. Ayrıca, Ankara'nın bu türden bir ortaklığa gücünün yeteceği de zâten söylenemezdi. Bu açıdan, Türkiye, Sovyet ve İngiliz politikalarını karşı karşıya koyup, birbirlerine karşı oynamayı tercih edecektir. Bununla birlikte, Türkiye, Balkanlar'ın savaş sonrasında oluşacak yeni düzenine de âzamî ölçüde dikkat gösteriyordu.

İnönü ve Saraçoğlu, Alman Ordusu'nun çekilmesinden sonra, Balkanlar'da oluşacak boşluğun doldurulabilmesi için, Türkiye'nin Balkanlar'a müdahale edebileceğini belirtiyorlardı.[59] Türk Hükûmeti, bu alanda diplomatik girişimlerde de bulunmuştu. Ankara, Bulgaristan ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmış, Romanya ve Macaristan ile de görüşmeler başlatmıştı. Görüşmelerin konusunu, bölgenin gelecekte ortaya çıkabilecek olası sorunlarının çözüm yolları oluşturuyordu.[60]

Ancak Ankara'nın bu yöndeki girişimleri, Londra tarafından hoş karşılanmıyor ve K-Hugessen, Saraçoğlu'nun Balkanlar'a müdahale edilmesi gerektiği yolundaki görüşlerini eleştiriyordu. K-Hugessen, 4 Eylül'de, Türkiye'nin bölgede rol oynamasının gerekli olmadığını, hele savaşa katılmadan Balkanlar'a yapacağı bir müdahalenin hiç de arzu edilmediğini vurguluyordu. Londra'ya göre, müttefikler, Balkanlar'da düzeni yeniden tesis ederken, Türkiye'nin yardımına ihtiyaç duymayacaklardı.[61]

Türkiye'nin Balkan politikasına ya da bir başka ifâde ile, Balkanlar konusundaki görüş ve girişimlerine karşı daha büyük bir tepki, beklenebileceği gibi, Moskova'dan gelecektir. Moskova, hem Türkiye'nin Balkanlar'a müdahale edilmesi gerektiği yolundaki görüşünü protesto edecek, hem de Türkiye'ye yapılan mütte-

59 Önder, **age**, s. 196.

60 Önder, **age**, s. 196.

61 Önder, **age**, s. 196-197.

fik askerî yardımını, bu vesile ile de, bir kez daha yeniden eleştirecektir. Moskova'ya göre, Ankara'ya yapılan müttefik askerî yardımı, aslında, Almanya'ya karşı değil, fakat, tam aksine, Sovyetler Birliği'ne karşı kullanılmak üzere yapılıyordu.[62]

Sovyetler Birliği, bir yandan da, Türkiye'nin savaşa katılmasını talep ediyordu. Moskova'nın bu yöndeki görüş ve önerileri, Türk basınında, doğal olarak, Sovyetler Birliği aleyhine yazıların sıklaşmasına neden olacaktır. Türk-Sovyet ilişkileri yine soğuk bir dönem geçiriyordu. Ankara, Moskova'nın izlediği politikadan kuşkulanıyor ve bu politikanın İngiliz politikası ile paralel gitmesinden de endişe ediyordu.[63] Londra, Moskova'nın talebine karşı bir tepkide bulunmayacaktır. Molotov da, Eylül ayı sonunda, Türkiye'nin savaşa katılmasını sağlayabilmek için, kendi yöntemlerini kullanacaklarını ve Türkiye'ye, savaşa katılmadığı sürece, toprak bütünlüğü konusunda herhangi bir güvence vermeyeceklerini belirtiyordu.

Moskova'nın bu denli ısrarlı talepleri, Türk-Sovyet ilişkilerinde zâten egemen olan güvensizlik ortamının daha da derinleşmesine neden olacaktır. Nûman Menemencioğlu, Moskova'nın izlediği politikanın Türkiye'nin tecrit edilmesine ve zayıflamasına yönelik olduğunu belirtiyor ve bu görüşünü K-Hugessen'e açıklamaktan da çekinmiyordu. Nihâyet Londra da bu görüşe katılacaktır. Moskova, Londra'ya göre, Türkiye'yi kendisine karşı destekleyecek bir gücü hoş karşılamayacaktı. Menemencioğlu, Sovyetler Birliği'nin, savaş sonrasında, hem İngiltere'nin, hem de Türkiye'nin tedricen zayıflamasını beklediğini belirtiyordu. Ayrıca, Moskova'nın bu birdenbire ortaya çıkan Türkiye'nin derhâl savaşa katılması yönündeki politikası ve talebi de Londra'yı düşündürmeye başlamıştı. Londra, bu nedenle, 1 Ekim'de, Moskova'dan, bu taleplerinde ne ölçüde ısrarlı olduğunu sormuştu. Diğer yandan, İngiltere, Moskova'dan, olası bir savaşta, Türkiye'den ne gibi bir askerî rol beklendiğini de öğrenmek istiyordu.[64]

---

62 Önder, **age**, s. 197.

63 Önder, **age**, s. 197-198.

64 Önder, **age**, s. 198-199.

Türkiye de, askerî ve siyâsî alandaki yeni gelişmeler karşısında, aktif bir tutum içindeydi. Ankara, bir yandan, Sovyetler Birliği'ne karşı, İngiltere'nin açık desteğini arıyor, diğer yandan da, Menemencioğlu, 4 Ekim'de, Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi'ne, Türkiye'nin tarafsız kalmak istediğini açıklıyordu. Menemencioğlu, Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi'ne, Türkiye'nin İngiliz-Sovyet işbirliğini memnûniyetle karşıladığını belirtiyordu. Yine Menemencioğlu, her ne kadar, Türkiye'nin, hâli hazırda, ne İngiliz ne de Sovyet zaferi beklediğini belirtiyorsa da, K-Hugessen'e, bir İngiliz zaferi beklentisi içinde olduğunu açıklıyordu.[65]

Moskova Konferansı, 19-30 Ekim 1943 târihlerinde, müttefik ülkelerin Dışişleri Bakanları seviyesinde gerçekleşecektir. Molotov, Cordell Hull ve Eden, Moskova'da, savaşın genel gidişâtını ve siyâsî sorunları görüşürler.

Molotov, görüşmeler sırasında, Türkiye'nin derhâl savaşa katılmasını ister. Aksi hâlde, Molotov'a göre, Türkiye'ye yönelik müttefik askerî yardımı amacına ulaşamayacaktı. Molotov, bu takdirde, Türkiye'ye yapılan müttefik askerî yardımının amacının ne olduğunu da soruyordu. Molotov, Türkiye'nin derhâl savaşa katılmasının yararlı olacağını, bunun daha sonraki bir târihte olmasının ise, artık bir anlam taşımayacağını vurguluyordu. Moskova'ya göre, Türkiye'nin hemen savaşa katılması hâlinde, Berlin, doğu cephesinden 15 tümen asker çekmek zorunda kalacaktı.[66] Molotov, görüşmeler sırasında, üç müttefik ülkenin Türkiye'ye ilişkin ortak bir tutum almasını önerecektir. Stalin de aynı görüşteydi ve bu konuda ısrâr ediyordu. Stalin'e göre de, Türkiye, 1944 yılından önce mutlaka savaşa katılmalıydı. Stalin, bu takdirde, Almanya'nın Türkiye'ye saldıracak gücü bulamayacağını ileri sürüyordu.[67] Stalin, ayrıca, Türkiye'ye yapılan müttefik askerî yardımını da gündeme getiriyor ve bunu bir sorun olarak görüyordu. Stalin, Türkiye'ye yönelik müttefik askerî yardımının amacından da kuşku duyuyor

65 Önder, **age**, s. 199.

66 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 132; **Savaş Yılları**, s. 183; **OTDP**, s. 180-181.

67 Önder, **age**, s. 199-200.

ve bunu açıkça belli ediyordu. Stalin, Türkiye savaşa katılmayacaksa, bu yardımın kime karşı yapıldığını soruyordu.[68]

Eden, Churchill'den aldığı tâlimat doğrultusunda, Londra'nın da Türkiye'nin savaşa katılmasından yana olduğunu açıklayacaktır. Ancak bu konuda bir sorun vardı. Türkiye'nin ne zaman savaşa katılması gerektiği konusunda bir târih saptamak zordu. Çünkü, Türk Ordusu'nun teçhizâtı henüz tam olarak sağlanamamıştı ve kısa zamanda da sağlanması çok zordu. Londra, Ankara'nın kendi karârı ile savaşa katılmasını tercih ediyordu. Ancak Eden, Moskova'nın ısrârı üzerine, İngiliz ve Sovyet politikaları arasında bir fark olmadığını da vurgulayacaktır. Eden, müttefiklerin, Ankara'dan, ilk plânda, Türkiye'deki hava alanlarından yararlanmaları ve Türk topraklarından transit geçiş için izin talep etmelerini öneriyordu. Bu talep, Türkiye'nin savaşa katılmadan önce atacağı son adım olacak ve Ankara, bundan sonra tedricen savaşa katılacaktı.[69]

Cordell Hull ise, Eden'in önerilerini red edecektir. ABD, ne Türkiye'den bâzı taleplerde bulunulmasını, ne de Ankara'nın savaşa katılmasını kabul ediyordu.[70] ABD, Balkanlar'ı ikinci derecede önemli görüyor ve Kuzey Fransa'da ikinci cephe açılmasını ön plâna alıyordu. Bu durumda, Amerikan politikası, İngiliz politikası ile bir noktada çakışıyor, fakat tam anlamı ile birleşmiyordu.[71]

Moskova Konferansı'nın sonunda nihâyet bir uzlaşma sağlanır. İngiltere ve Sovyetler Birliği, Türkiye'nin 1943 yılı sonundan önce savaşa katılmasını istediklerini yazılı olarak belirtirler. Türkiye'nin savaşa katılmasının sağlanması ise, daha ilerideki bir târihte yapılacak ortak bir taleple gerçekleşecekti. Türkiye, ayrıca, müttefiklere savaşta kolaylıklar sağlamalı ve mütefiklerin Türkiye'deki hava üslerinden yararlanmaları için imkân tanımalıydı. Bu uzlaşmanın

---

68 Önder, **age**, s. 200. *Ayrıca bkz. Weisband*, **age**, s. 202-204 ve 207; **Keesing's**, (1943/6073).

69 Önder, **age**, s. 200; Weisband, **age**, s. 203-205; Ülman, **age**, s. 42; Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 152-154; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 204-209; Ataöv, **age**, s. 111-112.

70 Weisband, **age**, s. 205; Ülman, **age**, s. 42.

71 **Savaş Yılları**, s. 184-186.

sonucunda, İngiltere ve Sovyetler Birliği arasında gizli bir protokol de imzâlanacak ve ABD de, baskı ve ısrâr üzerine, 4 Kasım'da, bu protokole katılacaktır.[72]

Moskova Konferansı'nda Türkiye ile ilgili alınan kararlar çok önemliydi. Müttefikler, İngiltere, Sovyetler Birliği ve ABD, nihâyet zorunlu bir uzlaşmaya varmışlar ve Türkiye'den ortak taleplerde bulunmaya karar vermişlerdi.[73] Bu durumda Türkiye'nin savaş dışı tutumunu sürdürmesi artık daha da zorlaşacaktı. Çünkü, müttefikleri birbirine karşı oynama imkânı Ankara'nın elinden alınmış oluyordu.

Moskova Konferansı'nda alınan kararların uygulanması sırasında, Ekim ve Kasım aylarında, Alman Ordusu, Ege Adaları'nı İngilizler birliklerinden geri almayı başaracak ve bu gelişme, Ankara'da, Alman Ordusu'nun yeni bir askerî başarısı ve Türkiye'nin dengeli dış politikasının temelsiz olmadığının yeni bir kanıtı olarak değerlendirilecektir. Diğer yandan, İngiliz birliklerinin Ege Adaları'nda Alman Ordusu karşısında uğradığı askerî yenilgi sırasında, İngiliz, Yunan ve İtalyan askerleri ile sivil halk, yine Türkiye'ye âid deniz ulaştırma araçları ile Ege kıyılarına taşınıyordu. Bu sırada, binden fazla İngiliz ve Yunan askeri ile 400 İtalyan askeri, söz konusu adalardan Ege kıyılarına taşınmıştı.[74]

İnönü, 1 Kasım 1943 târihinde, TBMM'yi açarken yaptığı konuşmada, gelişmeleri şöyle yorumluyordu:

> "Biz, dünyânın yarınki çehresi maydana çıkarken, her zaman düşmeye mahkûm bir tahakküm zihniyetinin değil, büyük küçük bütün hür milletler arasında samimî bir işbirliğine dayanan bir nizâmın teessüs edeceğine inanıyoruz."[75]

İnönü'nün bu konuşmasının, gerçeklerden ziyâde, Ankara'nın dış politika özlemlerini yansıttığı, dikkat edildiği takdirde, hemen görülecektir.

---

72 **Savaş Yılları**, s. 184-186; Ülman, **age**, s. 42; **OTDP**, s. 181; Weisband, **age**, s. 210-212.

73 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 212; Bilge, **age**, s. 188-191.

74 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 199; Weisband, **age**, s. 198-199.

75 Kop, **age**, s. 190.

İngiliz Dışişleri Bakanı Eden, hiç zaman yitirmeden, Moskova Konferansı'da alınan ilke kararlarının uygulanmasını sağlamak amacı ile, 5-16 Kasım 1943 tarihlerinde, Kâhire'de, Hâriciye Vekili Nûman Menemencioğlu ile görüşür.

Bu görüşme, daha sonra, Birinci Kâhire Görüşmesi ya da Birinci Kâhire Konferansı olarak adlandırılacaktır.

Görüşmelerde gündemin ilk maddesini, İngiliz-Sovyet ilişkileri ile Moskova Konferansı kararları oluşturuyordu. Gündemin ikinci maddesinde ise, müttefiklerin Türkiye'den talepleri bulunuyordu.

Menemencioğlu, Kâhire'den İnönü'ye yazdığı raporda, Eden'in Moskova Konferansı sırasında Moskova'nın olumlu tutumundan söz ettiğini, Boğazlar konusunun görüşmelerde kesinlikle ele alınmadığını ve Moskova'nın bu konuda memnûniyet verici bir yaklaşımda bulunduğunu açıkladığını belirtiyordu.

Menemencioğlu'nun, Sovyetler Birliği'nin, savaştan sonra, Balkanlar'a, Bulgaristan ve Romanya'ya doğru yayılma amacı taşıdığını belirterek, böyle bir durum karşısında, Londra'nın ne gibi önlemler alabileceği sorusunu, Eden, Moskova'nın bu tür bir yayılma amacı taşımadığı şeklinde yanıtlamıştı. Yine Menemencioğlu'nun Türk-Sovyet ilişkileri ile ilgili olarak sorduğu bir soruyu, Eden, Moskova'nın tutumunun gâyet dostâne olduğu biçiminde yanıtlamıştı.

Bu yanıt karşısında, Menemencioğlu, Moskova'nın Türk dış politikasını eleştiren propagandasına dikkat çekmişti.

Eden, Sovyetler Birliği'nin de Türkiye'nin bir an önce savaşa katılmasını istediğini belirterek, yalnızca bu önerinin dahi, Moskova'nın Balkanlar'da yayılma amacı taşımadığına ilişkin güçlü bir kanıt oluşturduğunu belirtiyordu.

Oysa Menemencioğlu, Moskova'nın bu talebini farklı değerlendiriyordu. Menemencioğlu'na göre, Türkiye'nin bir an önce savaşa katılmasını isteyen Sovyetler Birliği'nin amacı, Türkiye'nin ve Türk Ordusu'nun savaşta yıpranması ve zayıflamasıydı.

Eden ise, Türkiye için en büyük güvencenin, savaşa katılarak, Sovyetler Birliği ile bir ittifak kurması olduğunu ileri sürüyordu.

Menemencioğlu da, görüşmeler sırasında, Türkiye'nin savaşa katılmasının siyâsî koşulunun, Ankara'nın, Sovyetler Birliği'nin, savaştan sonra da, İngiltere ve ABD ile dost kalacağına ve İngiliz-

Amerikan siyâsetine karşı girişimlerde bulunmayacağına inanması olduğunu vurgulayacaktır.

Gündemin ikinci maddesini ise, müttefiklerin Türkiye'den talepleri oluşturuyordu. Eden, önce, doğrudan doğruya, Türkiye'nin bir ay içinde savaşa katılmasını isterse de, bu öneri derhâl red edilir. Bundan sonra uzun ve yorucu görüşmeler başlar.

Eden, Türkiye'nin savaşa katılması yönündeki genel talebinin yanı sıra, müttefik hava kuvvetlerinin Ege bölgesindeki hava alanlarından ve üslerinden yararlanması için de izin istiyordu. Eden, müttefik talebinin yerine getirilmesinin, zâten zayıf ve güçsüz olan Almanya'nın bir karşı saldırısına yol açmayacağını, açamayacağını ileri sürüyordu.

Oysa Menemencioğlu'nun görüşü tamâmen farklıydı. Menemencioğlu, bunun fiilen savaşa katılmak anlamına geldiğinde ısrarlıydı.

Eden, Türkiye'nin savaşa katılması için dört önemli noktaya işâret ediyordu. Eden'e göre, Ankara'nın göz önünde tutması gereken ilk nokta, Mihver devletlerinin Balkanlar'da önemli ve ciddî bir askerî gücünün bulunmamasıydı. İkinci önemli nokta, Romanya petrollerinin bu sûretle havadan kolayca bombalanması imkânı vardı. Üçüncü olarak, Türkiye'nin Almanya'ya krom sevkiyâtına son vermesi mümkün olacaktı. Nihâyet dördüncü önemli nokta, Türkiye'nin savaşa katılmasının Mihver devletleri üzerindeki önemli ve muhtemel psikolojik etkisiydi.

Menemencioğlu ise, Eden'in gündeme getirdiği bu dört önemli noktayı şöyle yanıtlayacaktır:

İlk olarak, Türkiye'nin, savaşın daha önceki döneminde, Bulgaristan sınırındaki en güçlü askerî tahkimâtı sırasında dahi, Mihver devletleri, Türk-Bulgar sınırında sâdece dört tümen asker bırakmışlardı. Dolayısıyla da, Türkiye'nin savaşa katılması hâlinde, Berlin'in doğu cephesinden en az on tümen asker çekerek bölgeye sevk edeceği görüşü doğru değildi. İkinci olarak, Türkiye, Romanya petrollerinin havadan bombalanması görüşüne katılmıyordu. Üçüncüsü, Almanya'ya az miktarda krom sevk edilmesi için gereken herşey zâten yapılmıştı. Nihâyet, dördüncü olarak, Eden'in söz konusu ettiği psikolojik etkiler Ankara açısından hayli kuşkuluydu.

Menemencioğlu, aslında, Türkiye'nin savaşa katılması için Ankara'nın ortaya koyduğu temel koşulları şöyle sıralıyordu:

Türkiye, savaşa ancak belirli bir stratejik ve askerî plânın uygulanması ve yine belirli bir amacın gerçekleştirilmesi için katılabilirdi. Zâten Türk-İngiliz ittifâkı da bunu öngörüyordu. Bu türden stratejik ve askerî bir plân ve amaç olmadıkça ve Ankara'ya askerî konularda bilgi verilmedikçe, Türkiye'nin müttefikler arasındaki yerinin ve konumunun belli olmasına imkân yoktu. Ayrıca, İngiltere'nin tüm müttefikleri, ancak kendileri saldırıya uğradıktan sonra savaşa katılmışlardı. Portekiz gibi, hava ve deniz üslerini İngiltere'ye açan bir ülkenin siyâsal ve stratejik durumu ise, Türkiye'den tamâmen farklıydı. Almanya ve Bulgaristan, Ankara savaşa katıldığı takdirde, Türkiye'ye karşı genel bir saldırıya geçmeseler dahi, yalnızca İstanbul'u ele geçirmek için girişimde bulunabilirler ya da Alman Hava Kuvvetleri, İstanbul ve İzmir'i havadan bombalayabilirdi.

Ayrıca, Ankara, Moskova'nın savaş sonrasındaki tutumundan da emin değildi. İngiltere'nin Sovyetler Birliği'ne karşı, Türkiye'yi destekleyip desteklemeyeceği konusunda da kuşkuluydu. Türk Hükûmeti, savaş sonrasında yeniden oluşturulacak yeni dünyâ düzenine ilişkin olarak Londra ile Moskova arasında görüşmeler yapıldığına inanıyor ve bu görüşmeler sırasında da Balkanlar'ın Moskova'nın nüfûzuna terk edileceğinden endişe ve kuşku duyuyordu. Ankara'ya göre, müttefikler Türkiye'yi savaş plânlarına dâhil etmeden ve kendi aralarında savaş sonrasında oluşturulacak yeni dünyâ düzenine ilişkin bir antlaşma yapmadan, Türkiye'nin savaşa katılması yalnızca bir mâcerâ olurdu.

Ayrıca, Ankara'nın iddiasına göre, müttefikler, Türkiye'ye yeterli ölçüde askerî malzeme yardımı yapmıyorlardı. Türk Ordusu'nun da yeterli yardım almadan savaşa katılması zâten mümkün değildi.

Menemencioğlu, Kâhire'de, Eden'in müttefiklerin Türkiye'deki hava alanlarından ve üslerinden yararlanmaları yolundaki önerisini red edecek ve Ankara'nın savaşa katılması yönündeki öneriyi ise Türk Hükûmeti'ne sunacağını açıklayacaktır.

Birinci Kâhire Görüşmesi/Konferansı bu şekilde tamamlanır.[76]

---

76 **Savaş Yılları**, s. 151-159; **OTDP**, s. 181-183; Weisband, **age**, s. 213-225; Erkin, **Türk-Sovyet İlişki-**

Türk Hükûmeti, 15 Kasım'da toplanarak, Menemencioğlu'nun tutumunu onaylar. Menemencioğlu, aynı gün, K-Hugessen'e, Ankara'nın, Londra'nın taleplerini red ettiğini bildirir. Hâriciye Vekili Menemencioğlu, Ankara'nın red gerekçelerini, zâten daha 13 Kasım'da, ABD'nin Ankara Büyükelçisi Steinhardt'a açıklamıştı. Menemencioğlu, Steinhardt'a, bu kararda, İngiliz birliklerinin Ege Adaları'ndan çekilmek zorunda kalmalarının, yâni savaşın bu döneminde dahi, Alman Ordusu'nun Türkiye'nin burnunun dibinde, Ege kıyılarında yeni bir askerî başarı kazanmasının etkili olduğunu belirtiyordu.[77]

CHP Meclis Grubu da, ertesi gün, 16 Kasım'da, aynı konuyu tartışmak üzere toplanır. Menemencioğlu, CHP Meclis Grubu'nda yaptığı konuşmada, Kâhire görüşmelerini anlatır ve Türkiye'nin ilke olarak ittifak antlaşmasına sâdık olduğunu belirtir.[78] Âsım Us, hâtıra notlarında, toplantının on saat sürdüğünü, Türkiye'nin savaşa katılmasının ilke olarak benimsendiğini, fakat öncelikle Türk Ordusu'nun donanımının tamamlanması gerektiğinin vurgulandığını yazıyor.[79] Emekli General Kâzım Özalp ise, CHP Meclis Grubu'nda, Mihver devletleri yanında açıkça tutum alan bir üyenin bulunduğunu hatırlıyor.[80] Us'a göre, Türk Hükûmeti'nin İngiltere'ye vereceği yanıt aşağı yukarı bu toplantıda kararlaştırılmıştı.[81]

---

leri ve Boğazlar Meselesi, s. 212-215; Bilge, **age,** s. 192-219; Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality,** s. 154-156; Deringil, **Denge Oyunu,** (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 209-214; Ataöv, **age,** s. 112-113; **Keesing's,** (1943/6089). Ayrıca Kâhire görüşmelerine ilişkin resmî belge için bkz. Kuneralp, **age,** (Sekizinci Telgraf: 23 Kasım 1943 Târihli Genelge/Birinci Kâhire Konferansı), s. 69-71.

77 Weisband, **age,** s. 225-232.

Nüman Menemencioğlu'nun Ankara'ya dönüşünden sonra, Türkiye'nin Londra, Washington ve Moskova Büyükelçilikleri'ne gönderilen 14 Kasım 1943 târihli bir tâlimatta, İngiltere'nin Türk hava alanlarından ve üslerinden yararlanma yolundaki talebinin red edildiği, Türkiye'nin savaşa katılması yolundaki isteğinin ise, işbirliği için olumlu, fakat Türkiye'nin henüz yeterli ölçüde askerî donanıma sâhip olmadığı için, olanaksız olduğu şeklinde yanıtlanacağı belirtiliyordu. Bilge, **age,** s. 213.

78 Us, **age,** s. 580-581.

79 Us, **age,** s. 580-581.

80 Weisband, **age,** s. 223/dipnot 69. Ayrıca bkz. Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi,** s. 212-214.

81 Us, **age,** s. 580-581.

Tabiî Âsım Us'un yanıldığını belirtmeye gerek yok... Yukarıda da belirttiğim gibi, Ankara, Londra'ya red cevâbını, CHP Meclis Grubu toplantısından bir gün önce zâten bildirmişti. Ondan önce de red gerekçeleri ABD'ye açıklanmıştı. ABD, zâten Türkiye'ye baskı yapılmasından yana olmadığı için, Ankara'nın gerekçelerini dinlemekle yetinecektir.[82]

K-Hugessen'e, 17 Kasım'da, şifâhen resmî bir açıklama da yapılır. Ankara, Londra'nın, müttefiklerin Türkiye'deki hava alanlarından ve üslerinden yararlanmaları yönündeki talebini, bunun Almanya ile kaçınılmaz olarak bir savaşa neden olacağı gerekçesiyle, red ediyordu. Türkiye, savaşa katılmayı ilke olarak kabul ediyor, fakat daha önce ortaya koyduğu koşullarının tam olarak yerine getirilmediğini ileri sürüyordu.

Ankara'nın savaşa katılmak için ileri sürdüğü koşullar şunlardı:

Türkiye'ye yapılan müttefik askerî malzeme yardımı, savaşa katılmak için son derece yetersizdi. Dolayısıyla artırılması gerekiyordu. Türkiye'nin hâli hazırdaki koşullarda savaşa katılması, müttefiklere zarar verebileceği gibi, Türk halkının da moralini bozacaktı. Ankara, Moskova'nın iddialarının aksine, Sovyetler Birliği'ne karşı silâhlandığını inkâr ediyordu. Müttefiklerin öne sürdükleri gibi, Almanya'nın askerî gücü zayıflamış olabilirdi. Ama Alman Ordusu, hâlâ, Türkiye'ye öldürücü darbeyi indirecek kadar güçlüydü. Nihâyet, Türkiye, ittifak antlaşmasında öngörülen askerî işbirliği alanında tecrit edilmiş bir durumdaydı. Bütün bu nedenlerle, Türk Hükûmeti, savaşa katılmakta herhangi bir yarar görmüyordu.

Menemencioğlu, K-Hugessen'e, Ankara'nın, özellikle, Türk Ordusu'nun donanımının tamamlanması ve Türkiye'ye yönelik müttefik askerî malzeme yardımının artırılması, İngiliz Ordusu ile askerî işbirliği plânı ve siyâsî güvenlik konularında itinâ gösterdiğini vurgulayacaktır.[83]

Ankara, ABD'nin tutumunun İngiltere ve Sovyetler Birliği'nden farklı olduğunu hemen anlamıştı. Ankara, üzerindeki baskıyı, İn-

---

82 **Savaş Yılları**, s. 160-162; Bilge, **age**, s. 213-214.

83 Bilge, **age**, s. 214-219.

giliz politikasının ve İngiliz-Sovyet işbirliğinin somut sonucu olarak değerlendiriyordu. Ayrıca, Türk Hükûmeti'nin son müttefik taleplerini değerlendirir ve bu talepleri red ederken, artık Türk-Sovyet ilişkilerinden hiç söz etmediği ve müttefik taleplerinin red gerekçeleri arasında Sovyetler Birliği karşısında duyulan endişe ve kuşkuya hiç yer vermediği hemen fark ediliyordu. Ankara'nın savaşa katılmamak için ortaya koyduğu red gerekçeleri, artık sâdece askerî konulara inhisâr ediyordu.[84]

İngiltere, Türkiye'nin endişe ve kuşkularını gidermek amacı ile, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye daha yakın davranmasını sağlamaya çalışırsa da, bu girişimlerinden olumlu bir sonuç alamaz. Moskova, Ankara 1943 yılı sonuna dek savaşa katılmadığı sürece, Türk-Sovyet ilişkilerinde bir düzelme olmayacağı konusunda ısrarlıydı.

Nûman Menemencioğlu'nun, Türkiye'nin 1943 yılı sonuna dek savaşa katılması gerektiğini belirten Moskova Konferansı kararlarını tamâmen saçma olarak nitelemesi,[85] onun, Londra'nın gözünde, Türkiye'nin savaşa katılmasının önündeki tek engel olarak değerlendirilmesine neden oluyordu. Oysa, yine Londra'ya göre, Türk Ordusu içinde savaşa katılmak isteyenler ağır basıyordu. İngiliz Hükûmeti, Menemencioğlu'nun Hâriciye Vekâleti'nden ayrılmadan, Türkiye'nin savaşa katılmasının mümkün olmayacağı görüşündeydi.[86]

Savaşın bu döneminde Türkiye'nin müttefik baskıları sonucunda yakın bir târihte savaşa katılması isteniyordu. Ancak Türkiye'nin savaşa katılması yolundaki hesaplar çok farklıydı. İngiltere, Balkan plânı nedeni ile, Türkiye'nin bir an önce savaşa katılmasını istiyordu. Londra'nın Ankara üzerindeki bütün baskısı, Türkiye'nin, bir an önce savaşa katılarak, İngiltere'nin Balkan plânına destek vermesi üzerine kurulmuştu. Ancak İngiltere'nin Balkan plânı son zamanlarda gerçekleşen müttefik konferanslarında benimsenmediği için, Londra, bu alanda yalnız kalmıştı. Bu nedenle

84 Bilge, age, s. 217-218.

85 Önder, age, s. 205.

86 Önder, age, s. 203.

de, Londra, son bir girişimde bulmunmuş ve Türkiye'nin savaşa katılması için, Moskova'nın baskısını da yanına almak istemişti. Aslında, İngiltere'nin istediği, sâdece Türkiye'deki hava ve deniz üslerinden yararlanmaktı. Türkiye bu nedenle savaşa katılmak zorunda kalırsa, Ankara'ya askerî yardımda bulunma zorunluluğu da kendiliğinden ortadan kalkacaktı. Diğer yandan, Moskova, Türkiye'nin 1943 yılı sonuna dek savaşa katılmasını sâdece bir taktik olarak gündeme getiriyordu. Çünkü, Sovyetler Birliği, İngiltere'nin Balkan plânını biliyordu. ABD ise, Ankara üzerinde baskı kurma taraftârı değildi. Ancak müttefiklerinin talebi ve ısrârı üzerine gönülsüz davranıyor ve işi gevşek tutmakla yetiniyordu.

Ankara'nın müttefiklerle olan anlaşmazlığının bir başka önemli noktasını da, 1943 yılı başlarından itibâren Almanya'ya krom satışı oluşturuyordu. İngiltere, Türkiye'nin Almanya'ya krom sevkiyâtını sabote etmeyi dahi düşünmüştü. Moskova da, bu alanda bâzı girişimlerde bulunmuştu. Türkiye'den Almanya'ya sevk edilmek üzere, Bulgaristan'a krom taşıyan gemiler, bunlar Türk gemileri de olsa, Karadeniz'de kimliği belirsiz denizaltılarca batırılıyordu. İngiltere, 1943 yılının Ekim ayından itibâren, konu ile daha yakından ilgilenecek ve Almanya'ya krom sevkiyâtını önlemek için girişimlerini yoğunlaştıracaktır. Almanya'ya daha yüksek oranda krom sevk edilmesi, Londra'nın protestolarına neden olacaktır.[87]

Türkiye, 1943 yılı sonunda savaşa oldukça yaklaşmıştı. Ankara, gerçi resmî politikada, müttefik taleplerini red ediyor ve mümkün olduğu takdirde savaşa katılmayacağını açıklıyordu. Ama bizzat İsmet İnönü, artık savaştan daha ne kadar uzak durulabileceği konusunda şüphe içindeydi. İnönü, 17 Kasım 1943 târihinde, Çankaya'da yapılan ve Âsım Us, Fâlih Rıfkı Atay, Necmettin Sadak ve Memduh Şevket Esendal'ın bulunduğu gayri resmî bir öğle yemeği toplantısında, şöyle diyordu:

> "İngiltere ile yaptığımız ittifak, muayyen şartlar dâhilinde, bizim harbe müdahalemizi icâb ettiriyordu. Harbin inkişâfları karşısında biz buna tarafsızlık vaziyeti verdik. Şimdi yine eski vaziyete dönüyoruz. Hattâ sözde

87 Önder, **age**, s. 205-206.

ileri gidiyoruz. Bu yeni vaziyette yarın harbe girebiliriz. Yâhut bahara sulh içinde bulunabiliriz.

Fakat herhâlde halk yarın bir harb tehlikesi olduğunu bilmelidir. Bu harpte şehirlerimiz harâb olacaktır. Fakat kânun çıkaracağız. Husûsî tahribat devletin kefâleti umûmîyesi altında olacaktır. Harpten sonra tâmir edeceğiz. Bize lâzım olan asgârî can telefâtı ile bu harpten kurtulmaya çalışacağız.

Dört sene harbe girmemek için elimizden geleni yaptık. Muvaffak olduk. Yine mümkün olduğu kadar harbi uzaklaştırmaya çalışacağız. Fakat bize tazyik eden devletler süratle harbe girmemizi temin edecek şartları hazırlarlarsa, vazifemizi yapacağız. Derhâl harbe girmemizde ısrâr ederlerse, yine toplanıp konuşacağız."[88]

Türkiye'nin savaşa katılması ihtimâli, yalnızca üst düzeyde ve kapalı toplantılarda ele alınmıyordu. Aksine, basında da bu yönde haberler yayınlanıyordu. Örneğin, 2 Aralık 1943 târihli Tanin ve Tasvirî Efkâr gazetelerinde, Türkiye'nin ne zaman ve nasıl savaşa *katılacağı yolunda bir polemik başlamıştı.*[89]

Türkiye, görüldüğü gibi, bir yandan, savaşa katılmamak için, müttefik baskılarına sert bir şekilde karşı koyarken, diğer yandan da, yakın bir târihte olası bir savaş tehdidine karşı hazırlık yapıyordu. Türk Hükûmeti, nihâyet, ilke olarak, müttefiklerin yanında savaşa katılmayı kabul etmişti. Ancak bunun için, Türk Ordusu'nun donanımının tamâmen ve kesinlikle sağlanması gibi, bâzı temel koşullar da ileri sürüyordu.

Ankara üzerindeki müttefik baskıları, müttefik konferansları aracılığı ile, her fırsatta sürüyordu.

Kâhire'de, 22-26 Kasım 1943 târihlerinde, Churchill, Roosevelt ve Çan Kay Şek arasında gerçekleşen görüşmelerde, sâdece Uzak Doğu'nun siyâsî ve askerî sorunları ele alınacaktır.

Oysa, 28 Kasım-1 Aralık 1943 târihlerinde toplanan Tahran Konferansı'nda, Churchill, Roosevelt ve Stalin arasında gerçekleşen görüşmeler, Türkiye'yi çok daha yakından ilgilendiriyordu.

---

88 Us, **age**, s. 582-583.

İnönü, yine tam bu sırada, aynı yönde bir başka konuşmayı Türk Târih Kurumu'nda yapmıştı. Weisband, **age**, s. 225/dipnot 54.

89 Us, **age**, s. 588.

Tahran Konferansı sırasında müttefiklerin politikaları daha belirgin bir hâle gelecektir.

Churchill, Türkiye'nin derhâl savaşa katılmasını ve bunun 1944 yılının Şubat ayına dek gerçekleşmesini istiyordu. Türkiye'nin bu tarihe kadar savaşa katılması, Churchill'in, Ege Adaları, Rodos Adası ve Balkan planı konusundaki son şansıydı. Oysa, Tahran Konferansı'nda, kuzey Fransa sâhillerine yapılacak çıkartma için tarih saptanacak ve bu, Churchill'in Balkan planının sonu olacaktır. Churchill, Sovyetler Birliği'ne yardımın Boğazlar'dan daha kolay olacağını ileri sürüyor ve olası bir savaşta Türkiye'ye yardımı etmenin, müttefiklerin diğer önemli askerî harekâtlarını engelleyeceğini belirtiyordu. Churchill'e göre, müttefikler, olası bir savaşta, Türkiye'ye ancak yirmi uçak filosu, birkaç uçaksavar alayı ve iki ya da üç tümen asker gönderebilirlerdi. Ayrıca, Churchill, Ege Adaları'nın Almanlardan geri alınmasında da ısrarlıydı. Churchill, bu konuda Moskova'nın da desteğini sağlamak için, görüşmelerde Boğazlar konusunu da gündeme getirecek ve Stalin'e, Boğazlar rejiminde (Montrö Antlaşması'nda) değişiklik önerecektir. Churchill, Ankara'nın müttefik taleplerini yerine getirmemekte ısrâr etmesi hâlinde, Türkiye'ye yapılan müttefik askerî yardımının kesilmesini de istiyordu.

Oysa Stalin, Churchill'in Balkan planını biliyordu ve Balkanlar'ın İngiliz nüfûzuna girmesini engellemek için de, artık Türkiye'nin savaşa katılmasını istemiyordu. Türkiye'nin savaşa katılması, Balkanlar'daki askerî ve siyâsî durumu İngiltere lehine değiştirebilirdi. Stalin, Churchill'in önerilerini bu nedenle geri çevirecektir. Stalin, o zamâna kadar savaşa katılmamış olan Türkiye'nin, bundan sonra da savaşa katılmayacağını ileri sürüyor, ancak son bir deneme daha yapılmasından yana olduğunu belirtiyordu.

Roosevelt ise, bir Balkan ve Ege harekâtına, hele Türkiye'nin savaşa katılmasına, İtalya'daki askerî harekâtı ve kuzey Fransa sâhillerine yapılacak çıkartma harekâtını geciktireceği gerekçesi ile, karşıydı. Roosevelt, görüşmeler sırasında, bu görüşünü açıkça belirtecek ve Churchill'in önerilerini de bu nedenle red edecektir. Roosevelt, Türkiye'nin savaşa katılmak için büyük miktarda askerî malzeme ve teçhizat talep edeceğini, bunun da müttefiklerin ileri-

deki târihlerde gerçekleştirmeyi plânladıkları büyük ve önemli askerî harekâtları geciktireceğini ileri sürüyordu.

Tahran Konferansı sırasında, İngiliz ve Amerikan görüşlerinin *taban tabana zıt olduğu*, Amerikan ve Sovyet politikalarının ise, tam bu anda paralellik gösterdiği açığa çıkacaktır.

Tahran Konferansı sonunda Churchill'in Balkan plânı artık kesinlikle ortadan kalkıyor ve müttefik savaş plânları kesin şeklini alıyordu.

Churchill, Türkiye'nin savaşa katılmasında ısrâr etmişti. Hattâ bu konuda, Stalin'den, olası bir savaş hâlinde, Bulgaristan Türkiye'ye saldırırsa, Sovyetler Birliği'nin Bulgaristan'a savaş ilân edeceği konusunda söz bile almıştı. Gerçi Stalin, bu güvencenin dahi Ankara'yı etkilemeyeceği görüşündeydi. Churchill ise, hiç olmazsa, *müttefiklerin Türkiye'deki hava ve deniz üslerinden yararlanmalarının* talep edilmesini istiyor ve Ankara'dan da bu talebin yerine getirilmesini bekliyordu. Türkiye'deki hava üslerinden kalkacak müttefik hava kuvvetleri, Romanya petrollerini havadan bombalayabilirdi. Ayrıca, bir miktar İngiliz denizaltısı, Boğazlar'dan geçerek, Karadeniz'de Sovyet deniz gücünü destekleyebilirdi. Ankara, savaşa katılmasa dahi, müttefiklerin bu taleplerini kabul edebilirdi. Churchill, Stalin'i, bu alanda iknâ edebilmek için, görüşmeler sırasında, Boğazlar'ı da gündeme getirmiş ve Sovyet gemilerinin sıcak denizlere inme arzusundan anlayışla söz etmişti. Churchill, *bu sözleri ile, tabiî Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesini* öneriyordu.

Tahran Konferansı sonunda, Türkiye'ye, savaşa katılması için, son bir kez daha başvurulmasına ve İnönü ile görüşülmesine karar verilecektir.[90]

Tahran Konferansı'nın Türkiye açısından önemi, müttefik savaş plânlarının saptanması ve müttefiklerin İtalya ve kuzey Fransa sâhillerine yapacakları çıkartma noktalarının belirlenmesiydi. Bu sû-

90 Weisband, **age**, s. 238-247; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 133-134; **OTDP**, s. 183-185; **Savaş Yılları**, s. 174-177; Us, **age**, s. 584-587; Bilge, **age**, s. 220-227; Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 156-159; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 214-218; Ataöv, **age**, s. 113-116; Berojkov, **Tahran 1943**, s. 128-146.

retle, Balkanlar, artık tamâmen gündem dışı kalıyordu. Dolayısıyla da, Türkiye'nin savaşa katılması anlamını tamâmen yitirmişti. ABD ve Sovyetler Birliği, Ankara'nın savaşa katılması talebinden vazgeçmişler, ancak, İngiltere'nin ısrârı ile, son kez, yeni bir girişimde bulunmayı kararlaştırmışlardı. Nihâyet bu son girişimden de olumlu bir sonuç alınamazsa, Türkiye ile müttefikler arasındaki ilişkilerde kopma olasılığı da söz konusuydu.

Müttefikler, sonuçtan pek de ümitli olmamakla birlikte, Türkiye'nin kendi saflarında savaşa katılmasını sağlamak üzere, İnönü'yü Kâhire'ye dâvet ederler.

Türk Hükûmeti, çağrıyı kabul ya da red etmek konusunda uzun ve heyecanlı tartışmalardan sonra, dâveti kabul etmenin yerinde olacağına karar verir. Ancak Ankara, çağrıyı, görüşmelerde bir karar tebliğine mâruz kalmamak ve serbestçe görüş alış-verişinde bulunmak koşulları ile kabul eder.[91]

CHP içindeki muhalefetin İnönü'nün Kâhire'ye gitmesine ve müttefiklerle görüşmesine karşı olduğu anlaşılıyor. CHP içindeki muhalefet, müttefiklerin yoğun ve ağır baskısı altında, Türkiye'nin savaşa katılacağından endişe ediyor ve kuşku duyuyordu. Basında da bu yönde eleştiriler yayınlanıyordu. İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi K-Hugessen ise, CHP içindeki muhalefetin İnönü'ye karşı çıkmasından ve hattâ onu düşürmesinden endişe ederken, muhtemelen gelişmeleri hayli abartıyordu. K-Hugessen, bir raporunda, İnönü'nün parlamento ile Ordu karşısında güçlü olması gerektiğini, aksi hâlde, İngiltere'nin dış politikasının da İnönü ile birlikte zarar göreceğini ve bu nedenle de, Türkiye'nin savaşa katılması yolunda baskı yapılmaması gerektiğini vurguluyordu.[92]

Roosevelt, Churchill ve İnönü, Kâhire'de eşit koşullar altında görüşüleceği ve herhangi bir tek yanlı tebligâtın söz konusu olmayacağı konusunda anlaşırlar.

İnönü, 3 Aralık'ta Ankara'dan ayrılır ve Adana'ya gelir. Adana'da, İnönü'yü Kâhire'ye götürmek üzere, pilotluğunu Roose-

---

91 Weisband, **age**, s. 248-249; Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 217; Us, **age**, s. 588-589; **Savaş Yılları**, s. 187-188.

92 Önder, **age**, s. 208.

velt'in damâdının ve Churchill'in oğlunun yaptığı, iki ayrı uçak bulunur. İnönü, Roosevelt'in gönderdiği uçağı seçecek, Hâriciye Vekili Nûman Menemencioğlu ise, Churchill'in oğlunun pilotluğunu yaptığı uçağa binecek ve bu sûretle, önemli bir diplomatik protokol sorunu ince bir biçimde çözülecektir. Ancak Ankara, İngiliz-Amerikan rekâbetini, daha başlangıçta, derhâl sezmişti.

İkinci Kâhire Konferansı, 4-7 Aralık 1943 târihlerinde, Kâhire'de, Roosevelt, Churchill ve İnönü arasında gerçekleşir.

Sovyetler Birliği'nin temsilcisi Vişinski'nin, bir gecikmeden dolayı, görüşmelere katılmaması ya da katılamaması da, Türk yöneticilerinin hemen dikkatini çekmişti.

Görüşmeler sırasında, Churchill, Mihver devletlerine savaş ilân etmiş 35 devletten sonra, artık sıranın Türkiye'ye geldiğini ve Ankara'nın da savaşa katılması gerektiğini belirtecektir. Churchill, Türk-İngiliz ittifâkı gereğince, Türk-Sovyet ilişkilerinin iyileştirilmesi amacı ile ve savaş sonrasında Türkiye'nin de müttefikler ve gâlipler safında yer alabilmesi için, Ankara'nın savaşa katılması gerektiğini belirtiyordu. Churchill'e göre, zâten eğer Türkiye Almanya'ya karşı savaşa katılırsa veyâ Almanya Türkiye'ye savaş ilân ederse ve Bulgaristan da Almanya'yı desteklerse, bu takdirde, Sovyetler Birliği de Bulgaristan'a savaş ilân edecekti. Ayrıca, müttefikler, İran'ın toprak bütünlüğüne saygı göstereceklerdi. Yine Churchill'e göre, zâten Almanya'nın Türkiye'ye saldıracak gücü de kalmamıştı.

Roosevelt de, Türkiye'yi 35 üyeli Birleşmiş Milletler arasında görmekten memnûniyet duyacağını açıklayacaktır.

Türk yöneticiler, savaşa katılmamak için, bir süredir ileri sürdükleri, Türk-Sovyet ilişkilerinin olumsuzluğu ve Sovyet tehdidi gibi gerekçeleri, Kâhire görüşmeleri sırasında artık ilke olarak bir daha gündeme getirmeyeceklerdir. ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin savaş sırasındaki işbirliği ve ortak politikaları, Ankara'nın bu tür itirazlarını geçersiz kılmıştı ve bu konuda ısrâr etmenin artık bir anlamı da yoktu. Ankara'nın, müttefikler arasındaki çelişkileri ve anlaşmazlıkları görerek ve bunlardan yararlanarak, müttefikleri birbirlerine karşı oynama politikası, artık bu noktada sona eriyordu. Türkiye, bu politikasını Birinci Kâhire Konferansı'ndan sonra tamâmen terk etmişti.

İnönü, daha ilk görüşmede, Türkiye'nin her dönemde Türk-İngiliz ittifâkına bağlı kaldığını vurgulayacak ve Ankara'nın belirli bir askerî işbirliği plânı doğrultusunda savaşa katılabileceğini belirtecektir. Ancak bunun için Türk Ordusu'nun askerî hazırlığı ve donanımı tam olmalıydı. Ayrıca, bu donanım, Türkiye savaşa katılmadan önce ve Berlin'in bilgisi dışında tamamlanmalıydı. İnönü'ye göre, ancak müttefiklerin askerî zaferi için gerekli ise, Ankara'nın savaşa katılmasının bir anlamı vardı.

İnönü, Roosevelt ile Churchill'in politikaları arasındaki farkı derhâl anlamıştı.

ABD, Türkiye'ye karşı daha ılımlı davranıyor ve Ankara'ya anlayış gösteriyordu. Roosevelt, İnönü'nün savaşa katılmamak için ortaya koyduğu gerekçelere tamâmen katılıyor ve Ankara'nın bu tür açıklamalarını kabul ediyordu. Roosevelt, Türkiye'nin savaşa katılması için, Alman Hava Kuvvetleri'nin olası karşı saldırılarına karşı önlem alınması gerektiğini ve bu tür hazırlıkların, Churchill'in görüşünün aksine, daha uzun zaman alabileceğini kabul ediyor ve Türk yöneticilerinin bu yöndeki açıklamalarını anlayışla karşılıyordu. Roosevelt, bir akşam yemeğinde, İnönü'nün, Londra'nın vaad ettiğinden daha fazla miktarda askerî malzeme ve silâh istemesinin de son derece doğal ve akıllıca bir karar olduğunu açıklıyordu.

İnönü ile Roosevelt, 5 Aralık'ta, birlikte görüştükleri sırada, Menemencioğlu, Roosevelt'e, ilk kez ve üstü kapalı olarak, Sovyetler Birliği'nin savaş sonrasındaki yayılma amaçlarından söz edecektir.

İnönü, Roosevelt'e, Londra'nın, Türkiye'nin hazırlıksız bir biçimde savaşa katılmasını istediğini bildiriyordu. İnönü'ye göre, İngiltere'nin Türkiye'ye askerî malzeme sevkiyâtı plânının kısa zamanda tamamlanması mümkün değildi. Roosevelt de İnönü'ye katılıyordu. Gerçekten de, Roosevelt'e göre, Türk Ordusu yeterince donatılmamıştı. İnönü, bunun üzerine, Türkiye'ye ulaştırılması plânlanan müttefik askerî malzeme sevkiyâtının ancak % 10'unun, Menemencioğlu ise sâdece % 4'ünün gerçekleştiğini ileri sürecektir. ABD temsilcisi de, Ankara'nın bu iddiasını kabul ediyordu. Ankara'ya sevk edilmesi gereken müttefik askerî malzeme ve silâhları İngiliz Ordusu'nun kendi ihtiyâcı için kullanılmıştı. İnönü, Türk Ordusu'nun uçağa, topa ve zırhlı motorlu güce ihtiyâcı olduğunu

açıklarken, Ankara'ya sevk edilmesi gereken 1.800 kamyondan sâdece 700 tânesinin geldiğini belirtiyordu.

Roosevelt, yeni bir sevkiyat programı saptanmasını, bu program çerçevesinde Adana'da saptanan askerî malzeme listesinin (yâni "Adana Listesi"nin) Türkiye'ye sevk edilmesini ve aynı zamanda da, Türkiye'deki hava alanlarının ve bu hava alanlarında üslenecek müttefik uçak filolarının hazırlanmasını önerecektir.

İnönü ise, Roosevelt'in önerisinde de yer aldığı biçimiyle, önce belirli bir zamanda belirli miktarda askerî malzeme sevkiyâtı için bir program saptanmasında direnecek, daha sonra ise, Müttefik Orduları arasındaki işbirliği sorununu gündeme getirecektir. İnönü'ye göre, Müttefik Orduları arasında, buna tabiî Türkiye de dâhildi, askerî bir işbirliği olmalıydı. Bu, Ankara'ya yapılacak askerî malzeme sevkiyâtı kadar önem taşıyordu. Yine İnönü'ye göre, Churchill, askerî hazırlıkları, yalnızca Türkiye'deki hava alanlarının inşâsı olarak ve yanlış ve eksik biçimde anlıyordu. İnönü, Churchill'in bu anlayışını temelden red ediyordu. İnönü'ye göre, askerî hazırlık dönemi bir donanım sorunuydu ve Türk Ordusu'nun donanımının ne zaman tamamlanacağı belli değildi.

Ayrıca, Roosevelt de, Türkiye'deki hava alanları inşâsının iki ayda tamamlanmasının mümkün olamayacağı görüşündeydi. Roosevelt, Türk Ordusu'nun donanımının, bir târih belirlenmeksizin, tamamlanmasını ve Türkiye'deki hava alanlarının inşâsının ve hazırlanması konularının derhâl çözüme kavuşturulmasını isteyecektir.

Nûman Menemencioğlu ise, Roosevelt'in önerilerine karşılık, Türkiye'nin savaşa katılmadan önce yapılması gerekenlerin üç dönemde hazırlanmasını önerecektir. Menemencioğlu'na göre, Churchill'in önerdiğinin aksine, Türkiye'nin savaşa katılması için önce bir târih saptanmamalı, fakat öncelikle Türk Ordusu'nun donanımının ve askerî hazırlıkların tamamlanması beklenmeliydi.

Görüşmeler sırasında, Roosevelt'in Ankara'nın önerilerine karşı daha sıcak bir tutum sergilediği hemen görülüyordu.

Türkiye'ye yapılacak müttefik askerî yardımı konusunda üçlü görüşmeler devâm edecektir. Londra, "Adana Listesi" uyarınca, Adana görüşmelerinden sonra, Ankara'ya, 350 tank, 48 otomatik silâh, 100'ü ağır 300'e yakın uçaksavar topu, 300 sahra ve orta

çaplı top, 420 hafif havan topu, 200 havan topu, 500'e yakın tanksavar silâhı, büyük çapta otomatik silâh ile 100.000 civârında silâh ve 1.000.000 tank mayını sevk edildiğini açıklıyordu. Diğer yandan, Londra'nın elinde, İngiliz Hava Ataşesi'nin 1943 yılının Kasım ayında yazılmış ve Türk Hava Kuvvetleri'nin son derece yetersiz bir durumda olduğunu açıklayan ve derhâl modern donanım sağlanmasını isteyen raporu bulunuyordu. Raporda, aksi hâlde, Türk Hava Kuvvetleri'nin herhangi bir savaş gücüne sâhip olamayacağı önemle belirtiliyordu.

Türkiye, gerek askerî yardım ve gerekse siyâsal konularda, İngiltere ile yakın ilişkiler kurulmasında ısrâr edecektir.

Görüşmeler, uzun pazarlıklar biçimini alır.

Churchill, Türkiye'nin savaşa katılması için kısa dönemde bir târih saptanmasını, bu süre içinde Türk Ordusu'nun askerî donanımının tamamlanmasını, Türkiye'deki hava alanlarındaki hazırlıkların da tamamlanarak, hava alanlarının müttefik hava kuvvetlerinin kullanımına sunulmasını istiyor ve bunda ısrâr ediyordu. İnönü'nün önerdiği biçimiyle, Müttefik Orduları arasında bir askerî işbirliği plânı ise, ancak Türkiye savaşa katıldıktan sonra yapılacaktı. Oysa, Londra ile Ankara arasındaki asıl anlaşmazlık konusunu, Türkiye'nin savaşa katılmadan önceki dönemde, yâni hazırlık döneminde, ne gibi hazırlıkların ve hangi neden ve amaçlarla yapılacağı sorunu oluşturuyordu.

Churchill, söz konusu hazırlık dönemini, Türkiye'deki hava alanları ile tesislerin, müttefik hava kuvvetleri ile personeli için hazırlanması ve hava alanlarının, Alman Hava Kuvvetleri'nin olası bir saldırısına karşı, korunması için alınması gereken önlemler dönemi olarak değerlendirirken, Türk tarafı, aynı dönemi, Alman Ordusu'nun olası bir saldırısına karşı, Türk Ordusu'nun modern donanımının sağlanması ve sivil halkın yoğun olarak bulunduğu İstanbul, İzmir ve Zonguldak gibi sanâyi kentlerinin, Alman Hava Kuvvetleri'nin olası bir saldırına karşı, korunması için alınması gereken önlemler dönemi olarak görüyordu. Bu konuda gereken önlemler alınmadan ve askerî hazırlıklar tamamlanmadan, Türkiye'nin savaşa katılması için daha baştan kesin bir târih saptamak, Ankara'nın kabul etmediği ve kabul etmeye aslâ yanaşmadığı asıl noktaydı.

Londra'ya göre, Türkiye'deki hava alanları hazırlandıktan sonra, müttefik hava kuvvetleri ve personeli, derhâl söz konusu hava alanlarına yerleşecekti. Oysa, Ankara'nın gözünde, müttefik hava kuvvetlerinin ve personelinin Türkiye'deki hava alanlarına yerleşmesi, Türkiye'nin savaşa katılması anlamına geliyordu.

Churchill ise, Ankara'yı, bunun savaşa yol açmayacağına inandırmaya çalışıyordu.

Ancak Roosevelt de İnönü'ye hak veriyordu.

Roosevelt-İnönü yakınlaşması, ikinci ikili görüşmede daha da artacaktır.

Roosevelt, İnönü'yü, Sovyetler Birliği'nin savaştan sonra müttefiklerle işbirliği içine gireceğine ve Türkiye'nin de güvenlik içinde olacağına iknâ etmeye çalışıyordu. Roosevelt'e göre, Birleşmiş Milletler de bu alanda üzerine düşen görevleri yerine getirecekti. Ayrıca, Ankara, Mihver devletlerine savaş ilân ederse, Birleşmiş Milletler'e üye olabilecekti.

İnönü, Roosevelt'e verdiği yanıtta, ABD'den gelen görüş ve önerilere karşı Ankara'nın büyük sempatisi olduğunu ve Türkiye'nin dâimâ ABD ile birlikte olacağını belirterek, görüşmeler sırasında gösterdiği iyiniyetten dolayı, Roosevelt'e teşekkür eder.

Roosevelt de, Türkiye'nin sorunlarını anladığını, Almanya'nın iki ya da üç ay içinde daha da zayıflayacağını ve Türkiye'nin de savaşın bitiminden önce savaşa katılacağını umduğunu belirtir.

İnönü ise, Türkiye'nin savaşa katılması konusunda bir târih belirlenmemesi gerektiğinde ısrâr eder.

Menemencioğlu da, bu konuda müttefik askerî yardımının miktârının belirleyici faktör olduğunu vurgular.

Görüşmeler sonunda, Türk-Amerikan yakınlaşması iyice

İnönü ile Churchill arasındaki uzun görüşmelerden ise bir sonuç alınamaz.

Churchill, hâlâ, Türkiye'nin 15 Şubat 1944 târihinde savaşa katılmasında direniyordu. Churchill'in plânına göre, müttefik askerî yardımı 15 Şubat'a kadar büyük ölçüde gerçekleştirilecek ve 15 Şubat'ta da, müttefik hava kuvvetleri ile personeli Türkiye'deki hava alanlarına gelmeye başlayacaktı. Churchill'e göre, İnönü, Alman karşı saldırısı tehdidini abartıyordu. Oysa, kendi plânı hayli basitti. Churchill'in plânına göre, Türkiye'ye müttefik askerî yardı-

mı 15 Şubat'a kadar devâm edecek, bu arada, ortak askerî plânlar hazırlanacak ve siyâsal konularda da görüşmeler yapılacaktı. 15 Şubat'ta ise, müttefik hava kuvvetleri ve personeli Türkiye'deki hava alanlarına ve üslerine yerleşecekti. Eğer Türkiye, 15 Şubat'ta ülkesindeki hava alanlarının ve üslerinin müttefiklerce kullanımına izin vermezse, bu takdirde, müttefiklerin bundan sonra Türkiye ile işbirliğinde bulunma ümidi kalmayacaktı. Ankara'nın olumlu yanıt vermesi hâlinde ise, Türkiye'ye müttefik askerî yardımı sürecek, bu arada, deniz yoluyla gelecek İngiliz tanksavar ve zırhlı birlikleri ile Türk Ordusu takviye edilecek ve daha önce saptanmış askerî plânlar uygulamaya konulacaktı. Londra, Türk Ordusu'nu takviye etmek için, ilk elde 132 hafif ve 56 ağır uçaksavar topu ile 2.000 sivil personelin geleceğini açıklıyordu.

Ankara, bu konuda Londra ile görüşmelerin devâmını kabul edecek, ancak Churchill'in diğer önerileri, Türk Ordusu'nun donanım ihtiyâcının tamâmen sağlanması ve siyâsal konular üzerinde bir anlaşmaya varılması koşulu ile benimsenecektir. Dolayısıyla, Türkiye, yeni bir yükümlülük altına girmiyor ve Roosevelt'in aracılığı ile de, Londra'nın önerilerini görüşmeyi kabul ediyordu. Ancak uygulamada Churchill'in önerileri kabul edilmemiş oluyordu.

Aslında Ankara, müttefiklerin, daha doğrusu Churchill'in taleplerini resmî düzeyde birkaç nedenle red ediyordu. Öncelikle, Ankara'ya göre, müttefiklerin talep ettikleri şekilde, müttefik hava kuvvetlerinin Türkiye'deki hava alanlarından ve üslerinden yararlanması, Alman Ordusu'nun Türkiye'ye karadan ve havadan karşı saldırısını dâvet edecekti. Bu tür bir saldırıya karşı, Türk Ordusu'nun donanımı yeterli ölçüde karşılanmamıştı ve Alman Hava Kuvvetleri'nin olası bir hava saldırısına karşı da, sivil ve askerî hedefler yine yeterli ölçülerde korunma altına alınmamıştı. Bu önlemlerin yeterli düzeyde alınabilmesi için, Türkiye'ye yönelik müttefik askerî yardımının sürmesi gerekiyordu. Dolayısıyla da, öncelikle bu tür askerî sorunlar çözüme kavuşturulmalı ve ancak bundan sonra müttefik hava kuvvetleri ile personelinin Türkiye'deki havalanları ile üslerine gelmesi için bir târih saptanmalıydı. Diğer yandan, Balkanlar'da savaşacak olan Türk Ordusu'nun, Müttefik Orduları ile yakın askerî işbirliği plânı da hazırlanmalıy-

dı. Nihâyet, siyâsal konular da görüşülmeli ve bu konularda da anlaşmaya varılmalıydı.

Görüldüğü gibi, görüşmeler sırasında, Türk-Sovyet ilişkilerine hiç değinilmemişti. Ankara, bu konunun resmen gündeme getirilmesinden kaçınıyordu. Oysa, Türkiye, Sovyetler Birliği karşısında duyduğu güvensizliği, endişe ve kuşkuları taşımaya devâm ediyordu. Ayrıca, müttefiklerin talep ettikleri şekilde, müttefik hava kuvvetlerinin Türkiye'deki hava alanlarından ve üslerden yararlanmasının kabul edilmesi hâlinde, Moskova'nın da aynı talepte bulunacağından çekiniliyordu. Diğer yandan, Ankara, Almanya ile olası bir savaşta Boğazlar'ın Alman Ordusu'nun eline geçmesinden de endişe ediyordu. Bu durumda, hiç istenmeyen bir gelişme olacak ve İstanbul ve Boğazlar muhtemelen Kızıl Ordu'nun yardımı ile kurtarılacaktı.

Görüşmeler sona erdiğinde, Londra, Türkiye'nin 15 Şubat'a kadar savaşa katılacağı konusundaki ümidini muhafaza ediyordu. ABD ile Sovyetler Birliği ise, Türkiye'nin savaşa katılmasını desteklemiyorlardı. Ankara, bu sûretle, dış politikada bir hareket serbestîsi imkânını bulmuş ve İngiltere'nin baskısına karşı bir denge sağlayabilmişti. Kısacası, İngiltere'ye karşı ABD'nin yanında denge politikasına devâm eden Türkiye, müttefikler arasındaki çelişkilerden ve görüş ayrılıklarından yararlanarak, savaş dışı tutumunu sürdürmeye çalışıyordu.[93]

İnönü'nün ilke olarak müttefikler yanında savaşa katılmayı kabul etmesi, fakat bunu önce yeterli askerî donanım sağlanması koşuluna bağlaması, ayrıca Ankara'nın resmî politikasının tamâmen askerî yetersizlik gerekçesi ile temellendirilmesinin bir anlamı vardı. Türkiye'nin zayıf ve yetersiz ulaştırma imkânları ile, Ankara'nın talep ettiği müttefik askerî yardımının yerine ulaştırılması, Londra'ya göre, üç yıl sürebilirdi.

---

93 **Savaş Yılları**, s. 187-202; Weisband, **age**, s. 247-267; Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 218-220; **OTDP**, s. 185-186; Ülman, **age**, s. 43-44; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 134-136; Bilge, **age**, s. 228-253; Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 159-165; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 219-229; Ataöv, **age**, s. 116-120; **Keesing's**, (1943/6137). Ayrıca resmî belge için bkz. Kuneralp, **age**, (Dokuzuncu Telgraf: 9 Aralık 1943 Târihli Genelge/İkinci Kâhire Konferansı), s. 72-79.

İnönü, ülkesini savaştan uzak tutmayı ve Türkiye'nin, savaş sonrasında oluşacak yeni dünyâ düzeninde, olası tehdit ve tehlikelere karşı, güçlü kalmasını istiyor ve Türk dış politikasını bu görüş temelinde düzenliyordu.

> "İkinci Kâhire Konferansı, Türk dış politikasının askerî tehlikeleri uzak tutmayı hedef alan savaş dönemi stratejisinden, savaşın son aşamalarına ve savaş sonrası dünyâsında doğabilecek siyâsal çatışmalara karşı yöneltilmiş bir politikaya dönmesine başlangıç olmuştur."[94]

Hâriciye Vekili Nûman Menemencioğlu, Türkiye'ye döndüğünde, Türk dış politikasında bir değişiklik olmayacağını açıklarken, İnönü de, yakın çevresine, Türkiye'nin savaşa katılmayacağını bildiriyordu.[95]

Türk Hükûmeti, 12 Aralık'ta, İngiltere'nin önerilerini yazılı olarak yanıtlar. Türkiye, Alman Ordusu'nun havadan ve karadan Türkiye'ye yönelik olası bir saldırısına karşı, Türk Ordusu'nun donanımının yeterli hâle getirilmesini gerekli görüyordu. Söz konusu donanım listesi, Genelkurmay Başkanlığı'nca hazırlanmış ve Londra'ya iletilmişti. Ankara'ya göre, Türkiye ile İngiltere, öncelikle Balkanlar'da işbirliğini öngören askerî bir plân üzerinde anlaşmalıydılar. Ayrıca, müttefik askerî yardımı konusunda anlaşmaya varıldıktan sonra, ardından siyâsal konularda görüşmelere geçilmeliydi. Ankara, Türk Ordusu'nun askerî donanımı yeterli ölçülerde tamamlanmadıkça ve Alman Ordusu'nun Türkiye'ye olası bir saldırısına karşı yeterli askerî önlemler alınmadıkça, Londra'nın 15 Şubat târihli önerisini kabul etmeyecekti.

Menemencioğlu, zâten daha 11 Aralık'ta, Ankara'nın bu görüşünü, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi K-Hugessen'e sözlü olarak bildirmiş ve İngiliz Büyükelçisi, Ankara'nın bu yanıtından hiç hoşlanmamıştı.[96]

Diğer yandan, CHP içinde, Ankara'nın Londra'ya verdiği yanıttan memnun kalmayan ve parti içi muhalefeti oluşturanlar da vardı. Âsım Us, hâtıra notlarında, bu konuda şunları yazıyor:

---

94 Weisband, **age**, s. 267.

95 Us, **age**, s. 589-590.

96 **Savaş Yılları**, s. 202-206; Bilge, **age**, s. 249-250; Us, **age**, s. 593-594.

"Mecliste Recep Peker, Mümtaz Ökmen, Mehmet Ali ile berâber, bir kısım mebuslar, hemen İngiltere ve Amerika ve Rusya ile berâber, Almanya'nın aleyhine, harbe girmek taraftârıdır[lar]. Köprülü Fuat [Fuat Köprülü ve] Besim Atalay, tamâmen onların zıddına olarak, her ne olursa olsun, bitaraf kalmak fikrini müdâfaa ediyorlar."[97]

Londra'nın 18 Aralık târihli resmî yanıtında ise, İngiltere'nin Orta Doğu Kara, Hava ve Deniz Komutanları'nın, Genelkurmay Başkanlığı ile askerî konular ve sorunlar üzerinde görüşmeler yapmak üzere, Ankara'ya gelmeleri önerilecektir.

Bu öneri üzerine, Menemencioğlu, 18 Aralık'ta, K-Hugessen'e verdiği yanıtta, İngiltere'nin her fırsatta mevcut taleplerini yinelemesinin bir yarârı olmadığını, mevcut koşullar altında Türkiye'nin savaşa katılmamakta ısrarlı ve kararlı olduğunu belirtecek ve bu çerçevede, yüksek rütbeli İngiliz subaylarının Ankara'yı ziyâret etmelerinin de doğru olmayacağını açıklayacaktır.

K-Hugessen, 22 Aralık'ta, Menemencioğlu'nun bu yanıtına karşın, yalnızca bir İngiliz Komutanın, General Wilson'un Ankara'ya gelmesini önerecek, fakat Ankara, bu öneriyi de red edecektir.

Menemencioğlu, aynı gün, K-Hugessen'e, Ankara ile Londra arasında temel bir görüş farkı olduğunu, Londra'nın talep ettiği türden bir aceleciliğin Almanya'yı kışkırtacağını ve Alman Ordusu Boğazlar'ı işgâl ederse, bunun sonucunun hem Türkiye, hem de müttefikler için zararlı olacağını belirtecektir. Menemencioğlu, Almanya'nın hiçbir şekilde kışkırtılmaması gerektiğini, bundan kaçınılmasını ve Berlin'in bilgisi dışında, ancak iki İngiliz Generalini kabul edebileceklerini de açıklıyordu. Ancak Menemencioğlu, bir emri vâkinin aslâ söz konusu olmaması gerektiğini, aksi hâlde, bunun, Türkiye'nin kesin ve sert tepkisine neden olacağını da vurguluyordu. Menemencioğlu, Türk Hükûmeti'nin, İngiliz Hükûmeti'nin son zamanlarda Ankara'ya karşı gösterdiği anlayışsızlıktan da üzüntü duyduğunu bildiriyordu.[98]

Türk-İngiliz ilişkilerinde, 1943 yılının Aralık ayında, Türk-Sov-

---

97 Us, **age.** s. 592.

98 **Savaş Yılları**, s. 206-209; Bilge, **age.** s. 250-251.

yet ilişkileri derecesinde olmasa da, ona yakın derecede bir gerginlik yaşanıyor ve ilişkilerde bir soğuma görülüyordu.

2) ALMANYA'NIN TÜRKİYE'NİN TARAFSIZLIĞININ KORUNMASI YÖNÜNDEKİ ÇABA VE FAALİYETLERİ

Alman Orduları, 1942-1943 yılının kış aylarında, doğu cephesinde, büyük bir yenilgiye uğradığı sırada, Berlin'in Türkiye politikasında da temelden bir değişim yaşanacaktır. Bu târihten itibâren, Almanya, Balkanlar'da güney sınırlarını güven altında tutabilmek, Türkiye'nin müttefikler safında savaşa katılmasını engellemek ve Ankara'nın tarafsızlık politikasını sürdürmesini sağlamak için çaba göstermeye başlayacaktır.

Siyâsî İlişkiler ve Antlaşmalar

Alman Dışişleri Bakanlığı, 1942 yılının sonbahar aylarından itibâren, Türkiye'nin kendi yanında savaşa katılmasına yönelik politikasından artık vazgeçmiş ve bu târihten sonra, Türkiye'nin tarafsızlığının korunması için çaba göstermeye başlamıştı. Berlin, Türkiye'nin tarafsızlığının sağlanması için de, müttefiklerin askerî ve siyâsî baskılarına karşı koyabilmesi için, Türkiye'ye destek olacaktır. Türkiye ise, Almanya'yı tahrik etmemek ve Alman Ordusu'nun olası bir saldırısından kaçınabilmek için, Berlin'in bu yöndeki endişelerini ortadan kaldırmaya çalışacaktır.

Nitekim, Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Saffet Arıkan, daha 8 Ocak 1943 târihinde, Weizsaecker'e, Türkiye'nin tarafsızlığını sürdüreceğini belirtiyor ve Ankara'nın, Almanya'nın Avrupa'nın ortasında güçlü bir devlet olarak kalmasından yana olduğunu vurguluyordu.[99]

Adana görüşmelerinin sonuçları, doğal olarak, Almanya tarafından da, endişe, kuşku ve heyecanla bekleniyor ve izleniyordu. Hâ-

---

99 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band V, (1. Januar bis 30. April 1943), *"Weizsaecker'in Raporu"*, Nr. 22, 8.1.1943, (61/41 040-41).

riciye Vekili Nûman Menemencioğlu, Adana görüşmelerinden hemen sonra, görüşmelerle ilgili bilgileri Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Papen'e vermişti. Menemencioğlu, öncelikle, Churchill'in Ankara'dan taleplerini açıklamıştı. Menemencioğlu'na göre, Churchill, Türkiye'nin hâli hazırda izlediği dış politikadan memnundu ve Ankara'dan transit geçiş izni istememiş, Boğazlar'dan da geçiş izni talep etmemiş ve Türk hava sahasının müttefik hava kuvvetleri tarafından kullanılması için de bir istekte bulunmamıştı. Türkiye de, Adana görüşmelerinden memnun kalmıştı.[100] Papen, Alman Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir raporunda, Menemencioğlu'nun, hâlâ, olası bir Alman-İngiliz uzlaşma barışından umutlu olduğunu da belirtiyordu.[101]

Papen, Menemencioğlu ile yaptığı bu görüşmeden edindiği olumlu izlenimleri hemen Berlin'e iletecektir. Ancak, Ribbentrop, Papen'in Türk dış politikasına ilişkin olarak kaleme aldığı bu tür iyimser beklentilere ve görüşlere katılmıyordu.

Hemen ertesi gün, 3 Şubat'ta, Papen'e verdiği bir tâlimatta, Ribbentrop, Papen'in Adana görüşmeleri ile ilgili olarak verdiği bilgilere ve ortaya koyduğu görüşlere kuşku ile yaklaştığını belli ediyor ve Papen'in düşüncelerine itirâz ediyordu. Ribbentrop, söz konusu tâlimâtında, değişik kaynaklardan Berlin'e ulaşan bilgilerin ve haberlerin Papen'inkilerle uyuşmadığını vurguluyordu. Ayrıca, Ribbentrop, Papen'in, Mihver güçlerinin askerî durumu daha da kötüye gitse dahi, Türkiye'nin tarafsız politikasını sürdüreceği yolundaki görüşlerine katılmıyordu.

Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop, Papen'e kıyasla, çok daha gerçekçiydi ve Türkiye'nin dış politikasının ve tarafsızlığının ancak savaşın genel gidişâtına göre belirleneceğini, Kuzey Afrika ve

---

100 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band V, (1. Januar bis 30. April 1943), "Papen'den ADB'ye", Nr. 91, 2.2.1943, (61/41 107-10).

Papen'in Adana görüşmelerine ilişkin olarak kaleme aldığı diğer raporlar için bkz. **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band V, (1. Januar bis 30. April 1943), "Papen'den ADB'ye", Nr. 143, 31.1.1943, (61/41 082); **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band V, (1. Januar bis 30. April 1943), "Papen'den ADB'ye", 3.2.1943, (3865/E 045 388-91); **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band V, (1. Januar bis 30. April 1943), "Papen'den ADB'ye", Nr. 205, 6.2.1943, (3865/E 045 380).

101 **Krecker, age**, s. 231.

doğu cephelerinde Mihver güçleri aleyhine meydana gelen ilk askerî başarısızlıkların ve gerilemelerin Ankara'nın tutumunu etkileyeceğini ve müttefik baskılarına karşı gelebilme imkânını azaltacağını, bu nedenle de, Türkiye'nin tarafsızlık politikasının devâmının sağlanmasının, ancak kısa zamanda cephelerdeki askerî durumun Mihver güçleri lehine düzelmesine sıkı sıkıya bağlı olduğunu belirtiyordu.[102]

Ribbentrop, 18 Şubat'ta, Saffet Arıkan ile yaptığı bir görüşmede, Türk Hükümeti'nin izlediği dış politikanın Almanya'nın çıkarlarına denk düşen en uygun politika olduğunu, mutlak tarafsızlığın ise ânın gereği olduğunu belirtiyor ve Türkiye'nin savaştan uzak kalmak istemesini Berlin'in anlayışla karşıladığını açıklıyordu. Ribbentrop'a göre, Ankara'nın tutumu, Almanya tarafından anlayışla karşılanıyordu.[103]

Arıkan ile görüşmesi sırasında, Ribbentrop, Sovyetler Birliği'nin bir tehdit unsuru olduğunu vurgulamış ve doğu cephesindeki askerî durumu açıklayarak, Almanya'nın bu konudaki resmî yorumlarını yinelemişti. Ribbentrop'a göre, Sovyet tehdidi karşısında Türkiye'yi İngiltere ile ABD koruyamazdı. Sâdece Almanya Sovyetler Birliği'ne karşı direnebilirdi. Bu nedenle de, bu aşamada, Türkiye için en iyi durum tarafsızlığını sürdürmekti.

Arıkan ise, görüşmede, İnönü'nün, Almanya'nın Avrupa'da güçlü bir devlet olarak kalmasının Türkiye'nin yarârına olduğu yolundaki düşüncesini yinelemişti.[104]

Ribbentrop, Papen'e, Berlin'in eline ancak 25 Mart 1943 târihinde geçen Adana görüşmelerinin tutanaklarını gönderiyor ve Ankara ile Londra arasında askerî bir antlaşma yapılmış olduğunu vurguluyordu.[105]

---

102 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band V, (1. Januar bis 30. April 1943), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 95, 3.2.1943, (61/41 116-18).

103 Krecker, ***age.*** s. 230.

104 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band V, (1. Januar bis 30. April 1943), "Büyükelçi Schmidt'in Raporu", Nr. 144, 19.2.1943, (F 9/0459-80 ve F 16/0361-58).

105 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band V, (1. Januar bis 30. April 1943), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 241, 25.3.1943, (3865/E 045 442-45).

Türk Hükûmeti, Almanya'nın uğradığı her askerî yenilginin Türkiye'yi müttefikler safında savaşa katılmaya biraz daha fazla yaklaştırdığının farkındaydı. Bu, aynı zamanda, Avrupa'nın içlerine doğru ilerleyecek Kızıl Ordu'nun karşısında önemli ve ciddî hiçbir askerî gücün kalmaması demekti. Nitekim, Başvekil Şükrü Saraçoğlu'nun, 24 Şubat'ta, Papen'e, Adana görüşmeleri sırasında, Churchill'in Türkiye'nin savaşa katılmaya hiç ilgi duymadığını anladığını vurgulaması ve Alman Orduları'nın doğu cephesinde hâlâ yeni başarılar elde edebileceğine inandığını belirtmesi, bu aşamada, Türk dış politikasını açık bir biçimde yansıtıyordu.[106]

Berlin'in müttefik karşıtı propagandası, daha çok, İngiltere'nin aracı rolü oynamak istediği Türk-Sovyet ilişkilerinin düzeltilmesi yolundaki çalışmaları engellemeye yönelikti. Nitekim, Papen, 23 Mart tarihli bir raporunda, Londra'nın Türk-Sovyet yakınlaşması için çaba harcadığını ve bunda da başarılı olduğunu, Berlin'in ise, bu çabaları engellemek için elinden geleni yapması gerektiğini ve buna zorunlu olduğunu belirtiyordu.[107]

Diğer yandan, Alman propagandası, kamuoyuna yönelik faaliyetlerine de devâm ediyordu. 1942 yılında olduğu gibi, 1943 yılında da, 31 Ocak-21 Şubat tarihleri arasında, Ankara ve İstanbul'da, Alman Yapı Sergisi açılmıştı. Ankara'da açılan sergi, İnönü ile Nâfia Vekili emekli Orgeneral Ali Fuat Cebesoy tarafından da, bizzat Papen'in refâkatinde, ziyâret edilmişti.[108] Bu sergi, İzmir Fuarı'nda da tekrarlanacaktır.[109] İktisâdî Yürüyüş dergisinin İzmir Enternasyonal Fuarı Fevkâlâde Sayısı'nda İzmir Fuarı'nda açılan ve "en fazla alâkayı cezbeden" Alman Yapı Sergisi ile ilgili olarak şu bilgilere yer veriliyordu: "Bu yıl İzmir Fuarı'na 82 Alman firması iştirâk etti." Aynı dergi, İzmir Fuarı'ndaki Alman

106 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 137.

107 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band V, (1. Januar bis 30. April 1943), "Papen'den ADB'ye", Nr. 238, 23.3.1943, (61/41 240-41).

108 **Ulus**, (20.2.1943).

109 *Jaeschke, "Türkei", **Jahrbuch der Weltpolitik 1944**, s. 554.*

açık hava sinemasında her gece binin üzerinde kişinin Alman filmlerini izlediğini de açıklıyordu.[110] Yine 1943 yılının başlarında, mezarı Almanya'da, Berlin'de bulunan Talât Paşa'nın naaşının Almanlar tarafından Türkiye'ye getirilmek üzere girişimde bulunulması da,[111] Türk kamuoyunda ve basınında olumlu karşılanacaktır. Bu girişim olumlu sonuçlanacak ve Talât Paşa'nın naaşı, Türkiye'ye getirilerek, İstanbul'da, resmî devlet töreni ile, toprağa verilecektir.[112] "Rahmetli Talât Paşa'nın cenâzesi, büyük bir kalabalığın saygı hisleri arasında, Hürriyeti Ebediye tepesine gömüldü."[113]

Türkiye'nin bu dönemde izlediği denge politikasına ilginç bir örnek de, Orgeneral Sâlih Omurtak'ın, 1943 yılının Mart ve Nisan aylarında, müttefiklerin dâveti üzerine, Kuzey Afrika cephesini ziyâret etmesine karşılık, General Cemil Câhit Toydemir'in, Almanya'nın dâveti üzerine, 6 Temmuz 1943 târihinde, bizzat Hitler tarafından da kabul edilerek, Atlantik Duvarı'nı ve doğu cephesini ziyâret etmesidir. General Toydemir'in bu ziyâretinin yanı sıra, Goltz Paşa'nın 100. Doğum Yıldönümü, 12 Ağustos'ta, Türk basınında da kutlanacaktır.[114]

İnönü, bu sırada, Türk-Alman ilişkilerinde olumsuz bir gelişmeye neden olmamak için âzamî çaba gösteriyordu.

Papen, bir raporunda, Türkiye'de görevli İngiliz personelin sayısının artığına dikkat çekiyor ve İngiliz teknisyenlerin hava alanlarının inşâsında da görev aldıklarını belirtiyordu. Berlin, bu sırada yoğunlaşan Türk-İngiliz görüşmelerinden de kuşkulanıyor ve bu

---

110 **İktisâdî Yürüyüş**, İzmir Enternasyonal Fuarı Fevkâlâde Sayısı, Yıl: 4, Cilt: 9, Sayı: 89-91, (15 Eylül 1943).

111 **Ulus**, (22.2.1943).

112 "Talât Paşa'nın Cenâzesi: Cenâze Bu Sabah Geliyor", **Vatan**, (25.2.1943); Fâruk Fenik, "Talât, Vatan Topraklarına Yaklaşırken", **Vatan**, (25.2.1943); Ahmet Emin Yalman, "Şâd Olan Bir Ruh", **Vatan**, (26.2.1943).

113 **Ulus**, (26.2.1943).

Ulus gazetesi, aynı gün, Talât Paşa'nın hayâtını tefrika etmeye başlayacaktır. **Ulus**, (26.2.1943).

114 Jaeschke, "Türkei", **Jahrbuch der Weltpolitik 1944**, s. 551.

koşullar altında Türkiye'nin daha uzun bir süre tarafsız kalamayacağını düşünüyordu.[115]

Berlin'in duyduğu kuşku ve endişeleri dağıtmak amacıyla olsa gerek, İnönü ile Menemencioğlu, 7 Nisan'da, Papen'e, Türk-İngiliz askerî görüşmeleri dolayısıyla, Berlin'in kapıldığı endişelerden haberdâr olduklarını, fakat bu endişelerin temelsiz ve gereksiz olduğunu açıklıyorlardı. Menemencioğlu, Akdeniz'deki askerî durum Almanya'nın daha da aleyhine gelişse dahi, Türkiye'nin Almanya'nın çıkarlarına zarar verecek bir girişimde bulunmayacağını belirtiyor ve Türkiye'nin tarafsız kalacağına ilişkin güvence veriyordu.[116]

Ancak bu tür güvenceler Berlin'i tatmin etmekten uzaktı. Almanya, Türk Ordusu'nun Balkanlar'a olası bir müdahalesine karşı, önlemler alıyordu. Ancak bu önlemler yalnızca savunmaya yönelikti. Ancak, Alman Ordusu'nun, 1943 yılının kış aylarında dahi, Türkiye'ye karşı hava, deniz ve kara harekâtına girişebilecek askerî gücü hâlâ vardı.

İnönü, 7 Mayıs'ta, Papen'e, Türk-Alman dostluğundan söz ederek, Ankara'nın izlemekte olduğu tarafsızlık politikasından ayrılmayacağını yineliyordu.[117]

Diğer yandan da, Menemencioğlu, Türkiye'nin müttefikler lehine yaptığı açıklamaların soyut düzeyde kaldığına ilişkin olarak Clodius'un dikkatini çekmeye çalışıyordu.[118]

Ancak, Ribbentrop da, Türkiye'nin yaz aylarında müttefiklere daha fazla yakınlaşmasından endişe ediyor ve bu yönde Berlin'e ulaşan bilgilerden Papen'i haberdâr ediyordu.[119]

---

115 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band V, (1. Januar bis 30. April 1943), "Papen'den Sonnleithner'e", Nr. 250, 26.3.1943, (3865/E 045 439-40).

116 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band V, (1. Januar bis 30. April 1943), "Papen'den ADB'ye", Nr. 283, 8.4.1943, (61/41 306-08).

117 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VI, (1. Mai bis 30. September 1943), "Papen'den ADB'ye", Nr. 20, 7.5.1943, (61/41 369-70).

118 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 138.

119 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VI, (1. Mai bis 30. September 1943), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 201, 1.8.1943, (3865/E 045 572).

Menemencioğlu ise, Papen'e, sürekli olarak, Ankara'nın tarafsızlık politikasının değişmeyeceğine ilişkin güvence veriyordu.[120] Menemencioğlu, Genelkurmay Başkanlığı'nın, Alman Ordusu'nun doğu cephesinden geri çekilme harekâtının Eylül ayında başarıyla sonuçlanabileceği ve kış aylarında da bir karşı saldırıya geçilebileceği görüşünde olduğunu iletiyor ve Türkiye'nin tarafsızlık politikasından ayrılmak istemediğini de vurguluyordu.[121]

Bütün bunlara karşın, Almanya, 10 Ekim'de, Ege Adaları'ndaki İngiliz askerî harekâtı sırasında, tarafsızlığa aykırı hareket ettiğini iddia ederek, Türkiye'yi resmen protesto edecektir.

Gerçi Türkiye, Türk-İngiliz görüşmeleri ve askerî ilişkileri konusunda Papen'e bilgi veriyordu. Fakat bu bilgiler, Ankara'da savaş yıllarında görülen tek değil, fakat en önemli casusluk olayının kahrâmânı olan Cicero sâyesinde, Berlin tarafından da denetlenebiliyordu.

İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi K-Hugessen'in yanında ve onun ev işlerinde çalışan bir hizmetli, 30 Ekim 1943-6 Nisan 1944 târihleri arasında, K-Hugessen'e Londra'dan gelen tüm belge ve raporların kopyalarını, Cicero şifre adı ile, Alman Büyükelçiliği'ne satıyordu. Satışla, Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nde Ticâret Ataşesi olarak görevli bulunan, fakat aslında Gestapo ajanı olan Moyzich ilgileniyordu. Ancak Cicero'nun verdiği bilgilere Berlin'de fazla itibâr edilmiyordu. Çünkü, Berlin'de bu satışın bir İngiliz senaryosu olduğuna inanılmıştı. Belki de bu nedenle, söz konusu bilgilere karşılık, Cicero'ya sahte İngiliz Sterlin'i ödenecektir.[122]

---

120 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VI, (1. Mai bis 30. September 1943), "Papen'den ADB'ye", Nr. 306, 10.9.1943, (61/41 592-93).

121 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VI, (1. Mai bis 30. September 1943), "Papen'den ADB'ye", Nr. 345, 23.9.1943, (61/41 608-09).

122 Moyzisch, **Der Fall Cicero**; Papen, **age**, s. 577-590; Allardt, **age**, s. 80-90; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 143; Krecker, **age**, s. 238-239; Yakın Târihimiz, **Milliyet**, (Fasikül: 2), s. 39-46.

Ayrıca bkz. **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VII, (1. October 1943 bis 30. April 1944), "Altenburg'un Raporu", Nr. 81, 7.11.1943, (1553/377 490-92); **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VII, (1. October 1943 bis 30. April 1944), "Papen'den ADB'ye", Nr. 125, 13.12.1943, (61/41 825); **ADAP**,

Cicero sâyesinde müttefik konferanslarında ele alınan ve görüşülen konular ve Türkiye'nin müttefiklere karşı tutumu Berlin'in eline geçiyordu. Almanya da, bu bilgiler temelinde girişimde bulunuyordu.

Ribbentrop, 7 Ekim'de, Ankara'ya, son askerî gelişmelerden uzun uzun söz ediyor, Alman Orduları'nın doğu cephesinde son zamanlardaki başarılarını vurguluyor ve Türkiye'nin tarafsızlık politikasından ayrılmamasını istiyordu.[123]

Menemencioğlu da, Papen'e bilgi vermekten kaçınmıyordu. Menemencioğlu, 12 Kasım'da, Papen'e, İngiliz Dışişleri Bakanı Eden ile yaptığı görüşmeye ilişkin bilgi veriyor ve Moskova Konferansı konusunda da açıklamalarda bulunuyordu. Eden'in Türkiye'nin savaşa katılması yönündeki ricâsı kesinlikle red edilmişti.[124]

Ribbentrop, Ankara'nın tüm güvencelerine ve açıklamalarına karşın, Papen'in Türkiye'nin tarafsızlığının korunmasına yönelik çaba ve girişimlerinin başarısından kuşku duyuyordu. Nitekim, 1943 yılının sonlarında, askerî durum Almanya açısından iyice olumsuz bir hâle gelmişti. Bu durumda, tarafsızlığını koruması için Türkiye'yi ödüllendirmek gerekebilirdi. Berlin, Ege Adaları'nın Türkiye'ye bırakılmasını düşünüyordu. Ayrıca, olası bir saldırı hâlinde, Almanya, Türkiye'ye yardım edecekti.

Türk Hükûmeti de, Ege Adaları ile yakından ilgileniyordu. Menemencioğlu, vedâ görüşmesinde, Kroll'a, bu konuda bâzı açıklamalarda bulunmuş ve Türkiye'nin adaları işgâl etmek istediğini belirtmişti. Menemencioğlu, adaların, stratejik nedenlerle ve mantıken, Anadolu'ya âid olduğunu iddia ediyordu. Papen, bu amaçla, bir Türk gizli güvenlik görevlisi ile ilişki kuracak, ancak adalarda tam bu sırada gerçekleşen İngiliz-Alman savaşından sonra, Ribbentrop, bu önerisinden vazgeçecektir.[125]

Serie E: 1941-1945, Band VII, (1. October 1943 bis 30. April 1944), "Jenke'nin Raporu", Nr. 345, 19.4.1944, (1553/377 485-89).

123 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VII, (1. October 1943 bis 30. April 1944), "Elçi Schmidt'in Raporu", Nr. 23, 7.10.1943, (5452/E 366 598-624).

124 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VII, (1. October 1943 bis 30. April 1944), "Papen'den ADB'ye", Nr. 89, 12.11.1943, (61/41 747).

125 Önder, age, s. 212-213.

Papen, bir yandan da, Ankara'nın İngiltere'nin taleplerini kabul etmesi hâlinde, Almanya'nın buna göz yummayacağı tehdidinde bulunuyordu. Papen, 7 Kasım'da, Başvekil Şükrü Saraçoğlu'na, Avrupa'da Sovyet yayılmasını önlemek için Almanya'nın iki milyonluk bir kuşağının hizmet gördüğünü vurguluyordu. Papen, diğer yandan da, Vekillere ve mebuslara, müttefiklere sağlanacak tek bir hava ya da deniz üssünün dahi derhâl savaş anlamına geleceğini açıklıyordu.[126] Bütün bu gelişmeler karşısında, Türk yöneticiler de, dış politikadaki dengeli tutumun sürmesi için gayret ediyorlardı.

Menemencioğlu, İnönü'nün Kâhire'de Churchill ve Roosevelt ile buluşacağını, ancak müttefiklerin savaşa katılma yolundaki taleplerinin reddine karar verildiğini belirtecektir. Menemencioğlu, Berlin'den özellikle bu konuda gizlilik ricâ ediyordu. Hattâ bizzat hükûmet üyeleri dahi bu buluşmadan, yâni İnönü'nün Kâhire'ye gideceğinden haberdâr edilmemişlerdi.[127]

Papen, Menemencioğlu ile görüşmesine ilişkin olarak kaleme aldığı raporunda, Kâhire'de, Tahran'da görüşüldüğü ve karâra varıldığı şekilde, müttefiklerin, Türkiye'ye, Ankara'nın savaşa katılması yönünde alınan karârı tebliğ ettiklerini ve bu talebin yeniden gündeme geldiğini belirtiyordu. ABD de bu karâra katılmış, ancak Türkiye'yi, savaşa katılıp katılmayacağı yönünde alacağı kararda, serbest bırakmıştı. Kâhire görüşmeleri sırasında Roosevelt ile daha yakın ilişki kurulmuş, Churchill ise bundan hiç hoşlanmamıştı. Hele savaşa katılma konusunda İnönü'nün direnişi ve İngiliz Dışişleri Bakanı Eden ile Hâriciye Vekili Nûman Menemencioğlu arasındaki tartışmalar, Churchill'in bu hoşnutsuzluğunu daha da artırmıştı. Bir Balkan cephesi kurulması hâlinde, Türkiye bu cepheye katılmayacaktı. Zâten müttefiklerin Balkanlar'ı göz önünde bulundurarak, Türkiye'den savaşa katılmasını talep etmeleri, Kızıl Ordu'nun doğu cephesinde artık tek başına ilerleyemeyeceğini

126 Krecker, **age**, s. 239.

127 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VII, (1. October 1943 bis 30. April 1944), "Jenke'den ADB'ye", Nr. 108, 2.12.1943, (61/41 786-87).

gösteriyordu. Papen'e göre, bu nedenle, müttefiklerin Türkiye'nin savaşa katılması yönündeki baskıları, ancak Moskova talep ederse, daha da artacaktı.[128]

Papen ise, Cicero aracılığı ile edindiği bilgilerden yararlanarak, Menemencioğlu'na sorular soruyor ve Ankara'nın tutumunun ne ölçüde güvenilir olduğunu denetlemeye çalışıyordu. Papen, Menemencioğlu ile bir görüşmesi sırasında, Türkiye'deki hava alanlarının ya da hava üslerinin İngilizlerin kullanımına sunulduğu bir durumda, bunun Almanya ile savaş anlamına geleceğini vurguluyordu. Papen, üstü kapalı olarak, böyle bir durumda, Alman ve Bulgar Orduları'nın hemen harekete geçmek üzere hazır beklediklerini, fakat sözünün yanlış anlaşılmaması gerektiğini de belirtiyordu. Papen'in bu imâlarına ve tehditlerine karşı, Menemencioğlu da, Türkiye'nin tarafsız tutumunun değişmediğini tekrâr tekrâr vurguluyordu.[129]

Papen ile Menemencioğlu arasında 18 Aralık târihinde gerçekleşen bir başka görüşmede ise, Papen, müttefiklerin Türkiye üzerindeki baskıları karşısında duyduğu endişeyi belirtirken, Menemencioğlu da, Türkiye'nin bundan sonra da tarafsız kalacağını açiklayacaktır. Menemencioğlu'na göre, müttefiklerin Türkiye'nin savaşa katılmasını sağlamak için önlerinde iki imkân vardı. Ayrıca, Ankara'nın, savaşa katılma yönündeki müttefik baskı ve taleplerine karşı, askerî gerekçelerle verdiği yanıt, Londra tarafından, açık bir red olarak kabul edilmişti. Nitekim, Ankara'nın talep ettiği askerî malzeme ve silâh yardımının altı aydan önce tamamlanması mümkün değildi. Menemencioğlu, müttefiklerin Türkiye'deki hava alanlarını ya da hava üslerini zorla işgâl etmek istemeleri olasılığına karşı da her türlü önlemin alındığını açıklıyordu. Türk hava sahasına izinsiz giren bütün uçaklara ateş açılması için emir verilmişti ve âni bir baskına karşı tüm tesislerin havaya uçurulabilmesi için gereken önlemler de alınmıştı. Menemencioğlu, ayrıca, yine

---

128 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VII, (1. October 1943 bis 30. April 1944), "Papen'den ADB'ye", Nr. 121, 9.12.1943, (61/41 814-18).

129 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VII, (1. October 1943 bis 30. April 1944), "Papen'den ADB'ye", Nr. 126, 13.12.1943, (61/41 826-30).

bir başka önlem olarak, Türkiye'de bulunan bütün İngiliz subaylarının gece ve gündüz iki Türk subayı tarafından izlendiğini de belirtiyordu. Papen, raporunda, Türkiye'nin, İngiltere'nin taleplerini yerine getirmesi hâlinde, Almanya'nın saldırısı ile karşılaşacağından emin olduğunu, fakat Alman Ordusu'nun gösterdiği savunmanın geleceğinden de hiç emin olmadığını kendi yorumu olarak yazıyordu.[130]

Menemencioğlu, 1943 yılının sondan bir önceki günü, 30 Aralık'ta dahi, Papen'e, müttefik baskılarına karşı, Türkiye'nin güç durumda olduğunu, fakat Ankara'nın tarafsızlık politikasından ayrılmayacağını belirtiyordu.[131]

İktisâdî İlişkiler ve Antlaşmalar

Berlin, Türkiye'nin tarafsızlık politikasının devâmı yolundaki çabalarını yalnızca siyâsî ilişkilerle sınırlamayacak, aksine, iktisâdî alanda da önemli bir etkiye sâhip olduğunu bilerek, bu alanda da gereken girişimlerde bulunacaktır.

Türk-Alman Ticâret Antlaşması 18 Nisan 1943 târihinde imzâlanmıştı. Antlaşma gereğince, 31 Mayıs 1944 târihine dek, iki ülke arasında karşılıklı olarak 125.000.000 Alman Markı (RM) değerinde mal alış verişi yapılacaktı. Antlaşma, 1941 yılında imzâlanmış olan Türk-Alman Ticâret Antlaşması'nın büyük ölçüde bir benzeriydi.

Sonuçta, antlaşma ile, Türkiye'nin tüm ihrâcâtının % 50'sinden fazlası yeniden Almanya'ya bağlanıyordu. Oysa, 1943 yılında, Almanya'nın Türkiye'nin toplam ithâlâtındaki payı % 37,7 iken, toplam ihrâcâtındaki payı yalnızca % 23,7 idi. 1944 yılında ise, bu rakamlar, sırası ile, % 30,4 ve % 78,2 olacaktır.[132]

Burada ilginç olan nokta, Almanya ile siyâsal ilişkiler durgunlaşırken, ekonomik ilişkilerde büyük bir canlanma görülmesidir.

---

130 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VII, (1. October 1943 bis 30. April 1944), "Papen'den ADB'ye", Nr. 134, 18.12.1943, (61/41 845-48).

131 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VII, (1. October 1943 bis 30. April 1944), "Papen'den ADB'ye", Nr. 151, 30.12.1943, (61/41 885-86).

132 Weisband, age, s. 106.

Unutulmasın ki, Türkiye ile Almanya arasında, 18 Temmuz 1944 târihinde, yânî iki ülke arasındaki ilişkilerin kesilmesinden yalnızca iki hafta önce, bir ticâret protokolü daha imzâlanacaktır.[133]

Türkiye, 1943 yılı başında, daha önce imzâlanmış olan ticârî antlaşmalar gereğince, Almanya'ya krom sevkiyâtına başlamıştı.

Sevkiyat, esas itibârî ile, Almanya'dan Türkiye'ye yapılacak askerî malzeme ve silâh sevkiyâtına karşılık olarak yapıldığı, yânî Türkiye'den Almanya'ya yapılan krom sevkiyâtı/ihrâcı karşılığında, Almanya'dan askerî malzeme ve silâh temin edildiği ve Almanya da, söz konusu sevkiyâtı daha önce taahhüt ettiği ve üzerinde anlaşmaya varılan târihlerde sevk edemediği için, Türkiye'den sevk edilen krom ile Almanya'dan sevk edilen askerî malzeme ve silâh miktarlarında, antlaşmada öngörülen rakamlara ulaşılamıyordu.

Antlaşmaya göre, 15 Haziran 1943-31 Mart 1944 târihleri arasında, 45.000 ton krom Almanya'ya sevk edilecekti. Almanya da askerî malzeme ve silâh sevkiyâtını düzenli bir şekilde sürdürebilirse, 1943 yılında, bu miktârın dışında, 45.000 ton krom daha ve 1944 yılında da 90.000 ton krom Almanya'ya sevk edilecekti. Fakat Almanya, Türkiye'ye taahhüt ettiği sevkiyâtı düzenli bir şekilde sürdüremediği için, 15 Ocak-31 Mart 1943 târihleri arasında, Almanya'ya sevk edilen krom miktârı yalnızca 1.000 ton olmuştu. Yapılan hesaplara göre, 1943 yılı sonuna dek, Almanya'ya sevk edilen krom miktârı 46.783 tondu.[134] Diğer yandan, 8 Ocak-20 Şubat 1944 târihleri arasında, İngiltere ile ABD'ye sevk edilen toplam krom miktârı 9.221 ton iken, yine bu târihler arasında, Almanya'ya sevk edilen krom miktârı ise, sâdece 905 tondu.[135]

Alman Dışişleri Bakanlığı'nın 11 Nisan 1943 târihli bir raporunda, 9 Ekim 1942 târihli antlaşma uyarınca, Türkiye'den Almanya'ya 180.000 ton krom sevk edilmesi gerektiğine işâret ediliyordu. Rapora göre, 1943 yılında, 45.000 ton krom, antlaşmanın bir

133 Krecker, **age**, s. 182.

134 Weisband, **age**, s. 115 ve 127.

135 Önder, **age**, s. 185.

bölümü olan askerî malzeme ve silâh sevkiyâtı karşılığında, gelmişti. 1943 yılı ortasına dek 30.000 ton krom daha gelecekti ve geri kalan 15.000 ton krom da, 1943 yılı sonuna dek Almanya'ya sevk edilmiş olacaktı. 31 Aralık 1942 târihli antlaşma gereğince de, 100.000.000 Alman Markı (RM) değerinde askerî malzeme ve silâh sevkiyâtına karşılık, 15 Kasım 1944 târihine dek, 135.000 ton krom daha Almanya'ya gelecekti.[136]

Almanya ve Tûrancı Akım (II)

Türkiye'de pantûranist akımlar, 1943 yılı boyunca da yayın faaliyetlerine devâm edeceklerdir. Ancak bu tür yayınlar, 1943 yılında, artık eskisi gibi rahatça ortaya çıkamıyor, hattâ çeşitli güçlükler içinde bulunuyorlardı.

Türk-Alman ilişkilerinde zaman zaman yaşanan sorunlar ve ortaya çıkan güçlükler, Türkiye'de Tûrancı yayınlara karşı izlenen hoşgörülü tutuma da yansımakta gecikmeyecektir.

Bir yandan, Orhan Seyfi Orhon, Çınaraltı dergisinde, Türklerin ne ırkçı, ne Yahudi düşmanı, ne de emperyalist olduklarını yazarken[137], diğer yandan da, Türk Kültür Birliği, 5 Nisan 1943 târihinde fesh ediliyor ve yayın organı Türk Yurdu dergisi de kapatılıyordu.[138] Dergi, 1943 yılının Ocak ayında kapatılmıştı.[139] Gök Börü dergisi ise, 20 Mayıs 1943 târihinde, 13. sayısında kapatılacaktır.[140]

Bu sırada pantûrancı çevrelerde görülen tartışmalar, derin bir parçalanma sürecine dönüşecektir. Gerçi Tûrancı çevrelerde tartışmalar daha erken târihlerde başlamıştı. Ancak, tartışmaların açık bir parçalanma sürecine dönüşmesi bu döneme rastlar.

---

136 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band V, (1. Januar bis 30. April 1943), "Wiehl'in Raporu", Nr. 293, 11.4.1943, (61/41 313-14).

137 **JK 2**, (30.1.1943), s. 13.

138 **JK 2**, (5.4.1943), s. 14.

139 **Türk Yurdu**, Cilt: XXVI, Sayı: 1, (1 Eylül 1942); **Türk Yurdu**, Cilt: XXVII, Sayı: 1-2, (1-15 Sonkânun 1943).

140 **JK 2**, (20.5.1943), s. 16.

Örneğin, Rehâ Oğuz Türkkan, Bozkurt dergisinin 1942 yılının Haziran ayında yayınlanan 5. sayısında, dergiden ayrılmış ve Gök Börü dergisini yayınlamaya başlamıştı. Dergiden ayrılan Türkkan ile Bozkurt dergisinde kalan pantûrancı çevre arasında başlayan polemik sırasında, taraflar birbirlerini karşılıklı olarak sert bir biçimde suçlayan broşürler yayınlayacaklardır. Örneğin, Nihâl Adsız ve Hamza Sâdi Özbek "Hesap Böyle Verilir" broşürünü, Türkkan ise "Kuyruk Acısı" broşürünü bu polemik sırasında yayınlarlar. Taraflar, söz konusu broşürler nedeniyle, birbirlerini dâvâ da edeceklerdir.[141] Bir süre sonra, bu anlaşmazlığın giderilebilmesi için, 7 Mart 1944 târihinde, Zeki Velidi Togan'ın evinde bir toplantı yapılacak ve bu toplantıya, Hasan Ferit Cansever, İsmet Tümtürk, Sofuoğlu Zeki, Külâhlıoğlu Mehmet, Necdet Özgelen, Rehâ Oğuz Türkkan, Cihat Savaş Fer ile Muzaffer Eriş katılacaktır.

Ancak bu sırada da, resmî çevrelerde pantûrancı akımlara karşı kesin bir tutum değişikliği henüz görülmüyordu. Örneğin, Ulus gazetesinde, bu konuda şöyle bir haber yayınlanabiliyordu:

> "Bolşevizm ile savaş için Almanya'da alınan Rus esirlerinden bir kurtuluş ordusu kuruldu. (...)
>
> Berlin 25, AA: Alman işgâli altında bulunan doğu topraklarında bir Rus kurtuluş ordusunun kurulması husûsundaki hazırlıklar çok ilerlemiştir. Bu ordunun teşkili ile bilhassa General Vlasof meşgûl olmaktadır. (...) General ve ordusu, Rusya'da Bolşevik tahakkümüne son vermeyi başlıca gâye edinmiş bulunuyorlar. Vlasof, doğuda yeni bir nizâmın kurulması husûsunda, Almanya ile işbirliği etmek fikrindedir."[142]

Türancılık konusu, basında ve kamuoyunda, ilk kez, 1943 yılının ilkbahar aylarında, geniş ölçüde tartışılmaya başlanacaktır.

Bu imkânı sağlayan gelişme ise, Mayıs ayının son günlerinde, İstanbul'da yayınlanan, F[âris] Erkman imzâlı "En Büyük Tehlike!

---

141 **Orkun**, Sayı: 21, (1951).

Orkun dergisinin başyazarı Adsız, sâhibi ve Umûmî Neşriyat Müdürü ise İsmet Tümtürk'tü. Bkz. **Orkun**, Sayı: 1-68, (6 Ekim 1950-18 Ocak 1952).

142 **Ulus**, (26.5.1943).

Millî Türk Dâvâsına Aykırı Bir Cereyanın İçyüzü" adlı bir broşür olacaktır.[143]

Broşürde, pantûrancı akım sert bir biçimde eleştiriliyordu. Broşürde yer alan iddialara göre, Tûrancı akım, hükûmetin doğru politikasının aksine, ülkeyi savaşa sokmak istiyor ve ülke için büyük bir tehlike oluşturuyordu. Çünkü, Tûrancı akım, sâdece Kemâlizm ilkelerine ve hükûmetin izlediği politikaya ters düşmekle kalmıyor, ama aynı zamanda, vatandaşları bölmeyi ve Cumhuriyeti de yıkmayı amaçlıyordu. Tûrancı akımın arkasında yabancı güçler vardı ve bu akım, politika sahnesinde ve ülkede, aslında bir kukla görevi görüyordu. Tûrancı akım, ırkçıydı, Cumhuriyete ve Kemâlizm'e düşmandı, CHP'ye ve hükûmete karşıydı, dinciydi, savaş taraftârıydı ve totaliter bir rejim, diktatörlük yanlısıydı. Yayılmacı bir eğilim taşıyan Tûrancı akım, savaşa katılarak toprak kazanmak

---

143 **JK 2**, s. 17; Sabiha Sertel, **age**, s. 267.

Fâris Erkman, **En Büyük Tehlike!**; Fâris Erkman, "En Büyük Tehlike!", **Ülke**, Sayı: 1, (Ekim-Kasım-Aralık 1977), s. 221-257.

Broşürün gerçekte kimin tarafından kaleme alındığı konusu ise tartışmalıdır.

Ülke dergisi, broşürün, gerçekte, bu sırada illegal Türkiye Komünist Partisi (TKP) Genel Sekreteri olan Reşat Fuat Baraner tarafından yazıldığını, fakat F[âris] Erkman adıyla yayınlandığını açıklıyor. "Ülke'nin Notu", **Ülke**, Sayı: 2, (Ocak-Şubat-Mart 1978), s. 287-290.

Mihri Belli ise, yine Ülke dergisinde yer alan bir açıklamasında, broşürün Fâris Erkman tarafından yazılmadığını, fakat yayın aşamasında Erkman'ın broşüre imzâ attığını belirtiyor. "Mihri Belli'nin Açıklaması", **Ülke**, Sayı: 2, (Ocak-Şubat-Mart 1978), s. 287-290.

Mihri Belli de, anılarında, broşürün Reşat Fuat Baraner tarafından kaleme alındığını açıklıyor. Mihri Belli, ***Mihri Belli'nin Anıları***, (İnsanları Tanıdım), s. 218-219.

Diğer yandan, Abdurrahman Uluğer, derginin aynı sayısında yayınlanan bir mektubunda, Fâris Erkman'ın takma bir isim olmadığını belirtiyor. Abdurrahman Uluğer, "'En Büyük Tehlike' Broşürü İle İlgili Zorunlu Bir Açıklama", **Ülke**, Sayı: 2, (Ocak-Şubat-Mart 1978), s. 287-290.

Uluğer'in bu açıklamasını Aziz Nesin de doğruluyor. Aziz Nesin'in açıklamasına göre, Fâris Erkman, *Darüssafaka ve Hukuk mezunu olup, avukat, ressam ve yazardı*. Erkman, 1945 yılında, İstanbul Belediye Başkanlığı seçiminde adaylığını da koymuştu. Bkz. Fâris Erkman, **Programım**, (1945). Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (TSEKP) Fâtih İlçe Başkanlığı'nı da yapan Erkman, 16 Aralık 1946 târihinde tutuklanmış ve beş yıl *cezâevinde, Harbiye Askerî Cezâevi* ile Sultanahmet Cezâevi'nde kalmıştı. Bu sırada, verem nedeni ile, Erkman'ın bir ciğeri alınmış ve aynı zamanda ülser de olan Erkman'ın sağlığı, cezâevi koşullarında bozulmuştu. Erkman, sürekli olarak perhiz ve ilaçla yaşıyordu. Mahkûmiyetinin tamamlanmasından sâdece altı ay sonra veremden ölecektir. Aziz Nesin, **Böyle Gelmiş Böyle Gitmez**, s. 344-347. Ayrıca bkz. Sabiha Sertel, **age**, s. 269; Mumcu, **age**, s. 45-48.

gibi emperyalist bir dış politika güdüyor, üstelik Tûrancı akımın sözcülüğünü yapan yayın organlarında açık ve serbest olarak propaganda yapılıyor ve faaliyetleri tehlikeli boyutlara ulaşıyordu. Bu akım, esas itibârı ile, ülke içinde yandaş bulmuş Alman/Nazi ırkçılığının, emperyalizminin ve diktatörlüğünün propagandasını yapıyordu. Broşür, Tûrancı yayın organlarından alıntılar ve Tûrancı yazarların yazıları ile şekillendirilmiş ve temellendirilmişti.

Dönemin koşulları göz önüne alındığında, broşür, aslında, son derece ılımlı bir üslûpla ve hükûmet yanlısı, âdetâ resmî bir dille kaleme alınmıştı. Buna karşın, broşür, basında önemli yankılara ve ciddî tepkilere neden olacaktır.

Broşürün yayınlanmasından hemen sonra, Tûrancı yayın organlarında bir karşı saldırı başlayacaktır.

Rehâ Oğuz Türkkan "Solcular ve Kızıllar", F. Oğuzkan ile Z. İlhan "Asıl Tehlike" ve Nihâl Adsız da "En Sinsi Tehlike" adlı broşürlerini bunun üzerine yayınlarlar. Tûrancı yayın organlarında konu ile ilgili yazılar geniş yer tutar.

Örneğin, Dr. İhsan Unaner, Kopuz dergisinde, "En Büyük Tehlike Nedir?" adlı yazısında, şöyle diyordu:

> "Türkçülüğü, Alman ırkçılığının kopyası olmakla, vatanseverliği, millet heyecânını, emperyalistlikle suçlandıran soysuz, bir Yahudi bezirgân kılığına girmiştir. (...)
>
> Halbuki ırkçılık, bir milletin öz malıdır ve hiçbir milletin ırkçılığı ötekinden çıkma veyâ kopya değildir. Kaldı ki, bizim milliyetçiliğimizin Alman ırkçılığı ile hiçbir münâsebeti de yoktur. 'Her Irktan Üstün Türk Irkı' derken, bu inançla, bir gün medeniyet dünyâsının en ileri milleti olacağımızı düşünüyoruz. (...)
>
> Bu memleketin içinde devletin dış siyâsetine aykırı pantürkist bir cereyânın bulunmadığını bir deli bile anlar. (...)
>
> Dünyânın dört kıtasına dağılmış kan kardeşlerimizi elbette düşünüyor, onlara refah ve saadet diliyoruz."[144]

144 **Kopuz**, Cilt: 1, Sayı: 4, (Ağustos 1943).

Ayrıca bkz. Prof. Dr. Fındıkoğlu, "Türkçülüğün Mâhiyeti ve Başlangıcı", **Doğu**, (Büyük Ülkü Gazetesi), Cilt: 2, Sayı: 7-8, (Mayıs-Haziran 1943). Derginin sâhibi ve Genel Yayın Çevirmeni A. Karauğuz idi. Derginin yazı kadrosunda ise, Aka Gündüz, Behçet Kemâl Çağlar, Necip Fâzıl Kısakürek, Câfer Seyit Ahmet Kırımal, Hüseyin Nâmık Orkun ve Abdülkadir İnan bulunuyordu.

Konu, basın organlarında da yer alacak ve Türk basını, broşüre sert tepki gösterecektir.

Örneğin, Fâlih Rıfkı Atay, Ulus gazetesinde, "Türküz, Türkçü ve Türkiyeciyiz" adlı makâlesinde, konunun resmî yorumunu yapıyor ve şöyle yazıyordu:

> "Bir hayli zamandan beri, bir takım haftalık veyâ aylıklarda, yâhut broşür veyâ kitaplarda, milliyetçilik dâvâmızın şu veyâ bu istikâmete zorlanmak istendiğini görmüyor değiliz. Sağlı, sollu, hemen hepsinde yabancı tesir kokusu gelen bu münâkâşalar, hiç şüphesiz, 'bir fikir cereyânı olmak' ehemmiyetinden çok uzaktırlar. Fakat bunları yaymak ve yazdırmaktan bir maksat, iç havayı bulandırmaksa, ikinci maksat, Türk imzâlar üstünde çıkan yazıları dışarıda kullanmaktır. (...)
>
> Türküz bir, Türkçüyüz iki, Türkiyeciyiz üç!
>
> Ne ırkçıyız, ne de sınırdışı herhangi bir dâvâ peşindeyiz.
>
> Bir Türk, kendi milletinin menfaatini bu esas dışında aramak için ya aklını kaybetmiş olmak, yâhut kirâlanmış olmak lâzımdır.
>
> Bu esastan ayrılmak, içeride millet birliğini bozmak ve dışarıda yirmi küsur yıllık politikamızın samimilik ve dürüstlük geleneğini zedelemek demektir.
>
> Türk milletinin sağduyusu, bu tür ithâl telkinleri memlekette sürükleyici bir cereyan hâli almaktan dâimâ alıkoymuştur ve alıkoyar.
>
> Gene bu memleket içinde birleştirici, rahat ve güven verici ve hakikî bir milliyetçilik anlayışını, dağıtıcı, yıkıcı ve ayırıcı olduğu kadar, hakikatten uzak fikir zorlayışları ile sarmaya imkân yoktur. (...)
>
> Ne kuklalar, ne de onların iplerini kullananlar, iyi bir sahne seçmemişlerdir. (...)
>
> Dış tahriklerin hak görünürü altındaki asıl yüzü,hiçbir makâmın örtemeyeceği kadar bize bellidir."[145]

Fâlih Rıfkı Atay, yönetimin resmî yorumu sayılabilecek yazısında, Fâris Erkman'ın broşüründe öne sürdüğü iddialara büyük ölçüde katılıyor ve pantûrancı akımlar konusunda kamuoyunu âdetâ uyarıyordu. Ama bu uyarıların muhatabının bizzat Tûrancı yayın organları ile pantûranist çevreler olduğu da belliydi.

Aslında, Fâlih Rıfkı Atay, bu konuda çok daha erken bir târihte, daha 1941 yılının Kasım ayında, bir yazı yazmış ve bu yazıda da milliyetçiliği sağa veyâ sola çekmek isteyenlerle bu yönlere zorla-

---

145 **Ulus**, (6.7.1943).

yanları uyarmış ve onlara çatmıştı.

Bu yazıyı, örneğin, Orhan Seyfi Orhon, Çınaraltı dergisinde, "Türkçülük, Vatanperverlik" adlı yazısında, şöyle yanıtlamaya çalışmıştı: "Bu imâlardan aslâ kuşkulanmıyoruz. Hem buna hiçbir sebep de yok... Çınaraltı, ne açık, ne de gizli hiçbir siyâsî emel gütmüyor."[146]

Büyük Doğu dergisi ise, Tûrancı akımı şöyle savunmaya çalışıyordu:

> "Bu kadar nâzik bir anda, sözümona fikir ve ideal maskesi altında, *köpürtülmeye başlanan bir Türkçülüğün, yalnız ve yalnız Alman propagandası emrine geçmiş olmaktan, hakikî ve müstakil Türkiye'yi Mihver emrinde harcamaya memur gizli bir teşvik işinden farkı ne olur?*"[147]

Atay'ın bu son yazısı ise, Tûrancı akıma karşı resmî bir ihtar sayılabilirdi.

Bu yazıyı da, Mahmut Esat Bozkurt, 10 Temmuz 1943 târihinde, Yeni Sabah gazetesinde, "Türklük Dâvâmız" adlı yazısında, yanıtlamaya çalışacaktır.[148]

Ahmet Emin Yalman da, "Asıl Tehlike Nedir?" adlı makâlesinde, önce broşürü değerlendiriyor ve ardından ırkçılığı kınıyordu:

> "İkilik yaratmaya uğraşan sağ ve sol cereyanlar, bu memleketin bünyesi için çok zararlı hastalıklardır. (...)
>
> Irkçılık, yeni Alman rejiminin kendi memleketinde tesânüt kurmak ve taarruz rûhu yaratmak ihtiyâcı ile tuttuğu bir yoldur.
>
> Hâriçte de Alman nüfûzunu yaymak ve hayat sahası adı verilen hudutsuz sahaları temsil etmek için, mahallî cereyanlar bir âlet ve silâh diye kullanılmaktadır."[149]

Tam bu sırada, broşür hakkında resmî soruşturma açılır ve Fâris Erkman, Emniyet Müdürlüğü'nde sorguya çekildikten sonra, serbest bırakılır.[150]

---

146 **Çınaraltı,** Sayı: 16, (22 İkinciteşrin 1941).

147 **Büyük Doğu,** Yıl: 1, Cilt: 1, Sayı: 8, (5 İkinciteşrin 1943).

148 **AT,** Sayı: 116, (Temmuz 1943).

149 **Vatan,** (1.7.1943).

150 "En Büyük Tehlike... Bu kitabı yazan Fâris Erkman dün sorguya çekildi." **Vatan,** (10.7.1943). Ayrıca bkz. Sabiha Sertel, **age,** s. 269.

Hâriciye Vekili Nûman Menemencioğlu, 5 Temmuz 1943 târihinde, TBMM'de, broşür hakkında resmî açıklamada bulunur.

Burada ilginç olan nokta, broşüre ilişkin resmî açıklamanın, Dâhiliye Vekili tarafından değil de, bizzat Hâriciye Vekili tarafından yapılmasıdır.

Sâdece bu açıklama dahi, Tûrancılığın bir iç politika sorunu olarak değil de, tam aksine, tamâmen bir dış politika sorunu olarak değerlendirildiğini gösteriyor.

Cevdet Kerim İncedayı'nın, konuyla ilgili olarak, TBMM'de söz alması ve sorular sorması da ilginçti. İncedayı, TBMM'de yaptığı konuşmada, Türkiye'de, iddia edildiği gibi, pantûranist bir akım ve milliyetçilik yorumu olmadığını ileri sürüyor ve şöyle diyordu:

> "Ben memleketimizde ne böyle bir cereyan ve ne de bu şekilde bir milliyetçilik mefhumu bilmiyorum [biliyorum]. Velevki bir takım telkinat ile olsa bile, bu kâbil cereyanların herhangi ciddî temeli ve inkişâfı olduğuna kâni değilim."[151]

İncedayı'nın bu konuşmasından sonra, TBMM'de söz alan Nûman Menemencioğlu ise, tıpkı İncedayı gibi, Türkiye'de Tûrancı bir akım olmadığını ileri sürüyor, Türkiye'nin sınırları dışında yaşayan Türklere yalnızca şans ve mutluluk dilediklerini belirtiyor ve hükûmetin politikasının Türkiye'de yaşayan Türklerle sınırlı olduğunu vurguluyordu.

Menemencioğlu, konuşmasında, şöyle diyordu:

> "Bu kitabın mevzuu bahis ettiği gibi, bizim memlekette ciddîyetle kaale alınabilecek bu saydığım vasıflar [CHP programı dışında] fevkinde veyâ hâricinde bir milliyetçilik veyâ ırkçılık ne mevcuttur, ne de bu yolda tezâhürâta şâhit olmaktayız."[152]

Tuhaf olan bir başka önemli nokta da, Menemencioğlu'nun bu konuşmasının, Zekeriyâ Sertel'in "Türkçülük Meselesi Artık Aydınlanmıştır" adlı makâlesi dolayısıyla, broşürü kaleme alan ya da broşürün yayınlanmasında imzâsını kullanan Fâris Erkman ile

---

151 **Vatan**, (6.7.1943). Ayrıca bkz. Sabiha Sertel, **age**, s. 267-268.

152 **Vatan**, (6.7.1943), **JK 2**, (5.7.1943), s. 17. Ayrıca bkz. Sabiha Sertel, **age**, s. 268-269.

muhtemelen yakın ilişkiler içinde olan Tan gazetesi tarafından da desteklenmesidir.[153] Tan gazetesi, Temmuz ayının ilk üç günü arka arkaya yayınladığı, "Türkçülük Cereyânın Menşeî ve Mâhiyeti", "Türk Milliyetçiliğinin Esasları" ve "Cumhuriyet Devrinde Irkçı Türkçülük Nasıl Doğdu?" adlı makâleler ile konuyu canlı tutmaya ve işlemeye devâm edecektir.[154] Diğer yandan, Niyâzi Berkes ise, "Faşist İdeolojisi ve Propagandası" adlı yazısında, faşizmi eleştiriyordu.[155]

Ahmet Emin Yalman da, "Türklüğün Mânâsı" adlı makâlesinde, hem Fâlih Rıfkı Atay'ın makâlesini, hem de Nûman Menemencioğlu'nun TBMM'de yaptığı konuşmayı destekliyor ve söz konusu yazı ve konuşmayı onayladığını açıklıyordu.[156]

Nâdir Nâdi, "Bizim Türkçülüğümüz" adlı makâlesinde, ırkçılık konusunun önemli olmadığını vurgulayarak, Cevdet Kerim İncedayı ile Nûman Menemencioğlu'nun TBMM'deki konuşmalarını destekliyordu.[157]

Peyâmi Safâ ise, Tasviri Efkâr gazetesinde kaleme aldığı yazılarında, Türkiye dışında yaşayan Türklerin Türkiye'den coğrâfî sınırlar ile ayrıldıklarını, fakat bütün Türklerin kalplerinin birlikte olduğunu belirtiyordu. Safâ, tüm Türklerin, sevgi ve ilgi bağları dışında, ırk, târih, dil ve din bağları ile de birbirlerine bağlandığını vurguluyordu.[158]

Çınaraltı dergisi de, düzenlediği bir anketin sonunda, Türkçülüğün siyâsal bir hedef olarak, ülkeye felâket getirdiği için, red edildiğini açıklıyordu.[159]

Velid Ebuzziyâ, Burhan Câhit Morkaya ve Orhan Seyfi Orhon ise, hâli hazırda, Türkiye'de emperyalist bir dış politika gütmenin gülünç, siyâsal ırkçılık gütmenin ise saçmalık demek olacağını ya-

153 **Tan**, (7.7.1943).

154 **Tan**, (1-3.7.1943).

155 **Tan**, (14.8.1943).

156 **Vatan**, (7.7.1943).

157 **Cumhuriyet**, (7.7.1943).

158 **Tasviri Efkâr**, (7 ve 9.7.1943).

159 **Çınaraltı**, Sayı: 94, (10 Temmuz 1943).

zıyorlardı. Çünkü, Türk kanı târih boyunca çok karışmıştı ve saf kan bulmak artık imkânsız hâle gelmişti. Pantürkizm, "ham bir hayal"di, fakat aslâ bir "alçaklık" değildi.[160]

1943 yılında, ama özellikle de yılın ikinci yarısında, Tûrancılık konusunda tartışmalar ve polemikler başlamıştı.

Ancak resmî çevrelerde henüz kesin bir tutum değişikliği görülmüyordu. Hattâ bu konuda eski tutumda pek de bir değişiklik olmamıştı.

Örneğin, resmî çevreler, Doğu dergisine "iltifat" etmeye devâm ediyorlardı. CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal, Doğu dergisinin birinci sayısına imzâlı bir fotoğrafını göndermişti. Recep Peker, bunu tâkiben, derginin Kasım-Aralık 1942 târihli ikinci sayısına, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, Mayıs-Haziran 1943 târihli 7-8. sayısına ve Gümrük ve İnhisarlar Vekili Suat Hayri Ürgüplü de, Temmuz-Ağustos-Eylül 1943 târihli 9-10-11. sayısına, yine imzâlı birer fotoğraflarını göndermişlerdi. Ürgüplü'nün dergide yayınlanan fotoğrafının üzerinde, bizzat Ürgüplü'nün elyazısı ile, şunlar yazılıydı: "İyi Örnek Bir Kültür Dergimiz Türkçü Doğu'ya Sevgiyle..."[161]

Derginin 12. sayısında ise, şu haber hemen göze çarpıyordu:

> "13.XI.1943 târihli
> Türkiye Riyâseti Cumhur Umûmî Kâtipliği,
>
> Bay A. Karauğuz
> Doğu Gazetesi
> Zonguldak
>
> 5.XI.1943 târihli yazı karşılığıdır.
>
> Reisicumhurumuzun 'Doğu'ya ihdâ buyurdukları imzâlı fotoğrafları bilece gönderilmiştir.
>
> Saygılar,
> Umûmî Kâtip"[162]

---

160 Jaeschke, "Die Türkische Republik und das Türkentum im Auslande", **Die Welt des Islams**, Band: 23, (1941).

161 **Doğu**, Sayı: 1; **Doğu**, Sayı: 2, (Sonteşrin-İkkânun 1942); **Doğu**, Sayı: 7-8, (Mayıs-Haziran 1943); **Doğu**, Sayı: 9-10-11, (Temmuz-Ağustos-Eylül 1943).

162 **Doğu**, Sayı: 12, (İlkteşrin 1943).

Derginin Şubat-Mart 1944 târihli 16-17. sayısında ise, Millî Müdâfaa Vekili emekli Korgeneral ve İstanbul eski Sıkıyönetim Komutanı Ali Rızâ Artunkal'ın imzâsını taşıyan bir fotoğrafı yayınlanacaktır.[163]

Başvekil Şükrü Saraçoğlu ise, CHP'nin Altıncı Büyük Kurultayı'nın kapanış konuşmasında, "Türküz, Türkçüyüz ve hergün biraz daha Türkçü olacağız" diyordu.[164]

Fakat artık eski yumuşak ve hoşgörülü tutumda Tûrancılıkla ilgili kuşkular ve tereddütler de uyanmaya başlamıştı.

Örneğin, Fâlih Rıfkı Atay, Ulus gazetesinde yayınlanan, "Kemâlizm'in Disiplini" adlı makâlesinde, bu konuda şunları yazıyordu:

> "Kemâlizm'in Türkiye Türkçülüğü dâvâsı geliyor.
>
> Biz, ideolojimizden Tûrancılığı kaldırdık. (...)
>
> Bizim sınır dışındaki Türklerle bu alâkamız, başka siyâsî fikirlerle karıştığı vakit, *âdetâ düşmanca bir hareket olmuştur. Bundan tehlike sezi*nen memleketler, içlerinde bulunan Türkçülüğü dağıtmışlar, hürriyetlerinden mahrum etmişler, hattâ bâzen bitirmişlerdir. (...)
>
> Fakat onlara ulaşmak için sınırlarımızdan bir adım öteye gitmek niyetinde değiliz. (...)
>
> Yalnız Türkiye'nin içinde Türkçüyüz..."[165]

Tûrancı yayınlar ve faaliyetler, büyük ölçüde zayıflamış olarak, 1944 yılında da sürecektir.

Yine aynı yıl, resmî çevrelerde, daha 1943 yılının sonbahar aylarında başlamış olan karşı eğilimler de güçleniyordu.

Tûrancılık konusu, basında ve kamuoyunda, bir kez daha, 1944 yılının ilkbahar aylarında, daha da açık bir biçimde tartışılacaktır.

Nihâl Adsız, 1 Mart 1944 târihinde, Orhun dergisinde, "Başvekil Şükrü Saraçoğlu'na Açık Mektup"u yayınlar.[166]

Adsız, mektubunda, "hem Başvekil, hem [de] Türkçü olduğu için", Saraçoğlu'na sesleniyor ve son zamanlarda arttığını ileri sür-

---

163 **Doğu,** Sayı: 16-17, (Şubat-Mart 1944).

164 **Ulus,** (16.6.1943).

165 **İstanbul Kültür Dergisi,** Sayı: 1, (1 Birincikânun 1943).

166 **Orhun,** Sayı: 15, (1 Mart 1944). Mektubun tam metni için bkz. Mustafa Müftüoğlu, **Çankaya'da Kâbus,** (3 Mayıs 1944), s. 22-30. Aynı mektup, Orhun dergisinin 16. sayısında da (1 Nisan 1944) yayınlanmıştır. **Orhun,** Sayı: 16, (1 Nisan 1944). Ayrıca bkz. Mumcu, **age,** s. 61-90.

düğü sol eğilimli ve gizli nitelikteki yayın ve faaliyetlerden şikâyet ediyordu.[167]

Adsız'ın yine Şükrü Saraçoğlu'na hitâben yazılmış ikinci mektubu da, yine Orhun dergisinin 1 Nisan 1944 târihli 16. sayısında, "Başvekil Saraçoğlu Şükrü'ye İkinci Mektup" adıyla yayınlanır.[168]

Adsız, bu mektubunda, sol faaliyetlerde bulunduğunu ileri sürdüğü bâzı kişilerin adlarını da veriyordu. Mektupta yayınlanan isimler arasında, Ankara Devlet Konservatuvarı öğretmenlerinden Sabahattin Âli, Ankara Üniversitesi Dil-Târih ve Coğrafya Fakültesi'nde görevli Doçent Pertev Nâili Boratav, İstanbul Üniversitesi Pedagoji Enstitüsü'nde görevli Prof. Sadrettin Celâl Antel ile Ahmet Cevat Emre ve yine Ankara Üniversitesi Dil-Târih Coğrafya Fakültesi'nde görevli bâzı başka Doçentler de vardı.[169]

Dergi, bu mektubun yayınlanmasından hemen sonra kapatılacaktır.

Adsız'ın yayınladığı ikinci mektuptan sonra, bu mektupta adı geçenlerden Sabahattin Âli, yazar aleyhine hakâret dâvası açar ve dâvâya 26 Nisan'da başlanır.[170] Adliye binâsında ve mahkeme salonunda, duruşma sırasında, Nihâl Adsız lehine yapılan gösteriler nedeniyle, olaylar çıkması üzerine, duruşma öğleden sonraya ertelenir.[171] Ertesi gün ise, Sabahattin Âli bir grubun saldırısına uğrar.[172] Olayla ilgili olarak açılan dâvâ sonucunda, taraflara karşılıklı olarak para cezâsı verilirken, Sabahattin Âli'ye saldıran Osman Yüksel adındaki bir gence de üç gün hapis cezâsı verilir.[173]

3 Mayıs'ta yapılan ikinci duruşmada ise, alınan geniş güvenlik önlemlerine karşın, kalabalık bir öğrenci grubu, adliye binâsından marşlar söyleyerek Ulus meydanına ve oradan da yeniden adliye

---

167 Müftüoğlu, **age**, s. 22-30; Mumcu, **age**, s. 61-90.

168 **Orhun**, Sayı: 16, (1 Nisan 1944). Mektubun tam metni için bkz. Müftüoğlu, **age**, s. 31-44. Ayrıca bkz. Mumcu, **age**, s. 61-90.

169 Müftüoğlu, **age**, s. 31-44; Mumcu, **age**, s. 61-90.

170 **JK 2**, (26.4.1944), s. 25; Mumcu, **age**, s. 61-90.

171 Sabiha Sertel, **age**, s. 241-243; Mumcu, **age**, s. 61-90.

172 Müftüoğlu, **age**, s. 49; Sabiha Sertel, **age**, s. 242-243; Mumcu, **age**, s. 61-90.

173 Müftüoğlu, **age**, s. 49-50; Mumcu, **age**, s. 61-90.

binâsına kadar yürür ve bu arada Sabahattin Âli'nin bâzı kitaplarını da yakar. Güvenlik güçlerinin müdahalesi üzerine olaylar daha da büyüyecek ve bu arada polis, bâzı öğrencileri ve gençleri yakalayacaktır. Mahkeme sırasında ve duruşmalarda meydana gelen olaylar, basında da geniş biçimde yer alır ve sert biçimde eleştirilir.[174]

Nihâl Adsız'ın avukatı Hâmit Şevket İnce, 8 Mayıs'ta, yâni karardan sâdece bir gün önce, Ulus gazetesinde yayınlanan mektubunda, müvekkilinin Atatürk devrimlerine düşman olduğunun anlaşılması üzerine, dâvâdan ve avukatlık görevinden ayrıldığını açıklar.[175]

9 Mayıs'taki son duruşmada ise, Nihâl Adsız, dört ay hapis ve 66 TL. para cezâsına mahkûm olur. Ancak cezâsı tecil edilir.[176]

Fâlih Rıfkı Atay, aynı gün, Ulus gazetesinde, şunları yazar:

> "Bu Türkiye'yi içinden dağıtıp tahrip etmek için gökten bir belâ ısmarlansa, ırkçılıktan beteri inemez.
>
> Bu Türkiye'yi, dışında can düşmanları ile çevirtmek için ikinci bir belâ ısmarlansa, İslâm ittihatçılığı ham hayâlinin yerine Tûrancılık ütopyasını geçirmekten âlâsı bulunamaz. (...)
>
> Irkçılar takımı, (...) Şark seferi başladıktan sonra, Tûrancılık tahribi ile tamamlanmıştır. (...) Türkler bu oyuna gelmediler. Hiçbir zaman gelmeyeceklerdir. (...)
>
> Nihâyet Türkiye'nin sınırları içindeki millet birliğine katılmak isteyen bütün Türklere yıllar yılı kapılarımızı açmış bulunuyoruz. Bu sınırlar dışındakiler için de, kendi beğendikleri devlet içinde ve kendi diledikleri rejim altında, mesut yaşamalarını dilemekten gayri düşündüğümüz yoktur. (...)
>
> Irkçılık ve Tûrancılık, Anayasa prensiplerinin zıddıdırlar.
>
> Irkçı ve Tûrancı, Cumhuriyet Halk Partisi'nden olamaz.
>
> Irkçılar ve Tûrancılar, millî birliğin ve Türkiye emniyetinin tehlikesidirler.
>
> Biz Türkiye Türkçüsü ve Türkiye istiklâlcisiyiz."[177]

---

174 Fâlih Rıfkı Atay, "Nizam Düşmanlığı Yaptırmayız", **Ulus**, (7.5.1944); Fâlih Rıfkı Atay, "Niçin Üstünde Duruyoruz?", **Ulus**, (8.5.1944); Zekeriyâ Sertel, "5. Kol", **Tan**, (8.5.1944); Ahmet Emin Yalman, "Acı Bir İmtihandan Alınacak Dersler", **Vatan**, (8.5.1944); Ahmet Emin Yalman, "Gazap Yüzünden Rahmet", **Vatan**, (9.5.1944); Mumcu, **age**, s. 61-90.

175 **Tan**, (10.5.1944).

176 **JK 2**, (9.5.1944); **Vatan**, (10.5.1944); **Tan**, (10.5.1944); Mumcu, **age**, s. 61-90.

177 Fâlih Rıfkı Atay, "Irkçılık ve Tûrancılık", **Ulus**, (9.5.1944).

Duruşmalar sırasında meydana gelen olaylar nedeniyle ve Ulus gazetesinde yayınlanan yazılara paralel olarak, tüm basın organlarında zâten vâr olan Tûrancı akım karşıtı yazılar, 1944 yılı başlarından itibâren aynı anda ve hızla artacaktır.

Örneğin, Ahmet Hamdi Başar, Barış Dünyâsı dergisinde yayınlanan bir yazısında, şöyle diyordu:

> "Hiçbir tehlike, milletimiz için, kendi öz dâvâlarını, kendi kanının dâvâlarını bayrak yaparak, maske yaparak, ortaya çıkacak bu hâin, milletin düşmanı, emperyalist ve millet dışı Türkçülük dâvâsı kadar düşmanca ve canavarca olamaz."[178]

Başar, bir başka yazısında ise, Tûrancılara şöyle sesleniyordu:

> "Eğer sizi harekete getiren ideal şahsî bir ihtiras ve menfaat ise, o zaman sizi susturmak hepimizin vazifesidir."[179]

Tasviri Efkâr gazetesi de, 9 Mayıs'ta yayınlanan bir yazısında, Türk gençliğinin, Türkiye'nin hâlâ açık denizde bulunduğu gerçeğini unutmamasını istiyordu.[180]

10 Mayıs'ta önce Büyük Doğu dergisi kapatılır.[181]

Fâlih Rıfkı Atay da, Ulus gazetesinde, olayları kınayan yazısından[182] iki gün sonra, şunları yazacaktır:

---

178 Ahmet Hamdi Başar, "Yanlış Türkçülük-Gerçek Türkçülük", **Barış Dünyâsı**, Sayı: 11, (14 Nisan 1944).

Ayrıca bkz. Ahmet Hamdi Başar, "Başlarken", **Barış Dünyâsı**, Sayı: 1, (1 Şubat 1944); Ahmet Hamdi Başar, "Türkçülük, Emperyalizme Âlet Olamaz", **Barış Dünyâsı**, Sayı: 3, (18 Şubat 1944); Ahmet Hamdi Başar, "Anadolu Bir Türk Yurdu Değil, Aynı Zamanda Anavatandır", **Barış Dünyâsı**, Sayı: 12, (11 Şubat 1944).

179 Ahmet Hamdi Başar, "Sizi Millet Karşısında Bir İmtihana Çağırıyoruz", **Barış Dünyâsı**, Sayı: 12, (21 Nisan 1944).

180 **JK 2**, (9.5.1944), s. 26.

Ayrıca bkz. Zekeriyâ Sertel, "Türk Gençliğine Yakın Târihten Bir İbret Levhası", **Tan**, (10.5.1944); Ahmet Emin Yalman, "Hastalık Taklit Edilemez", **Vatan**, (10.5.1944).

181 **JK 2**, (10.5.1944), s. 26.

182 Fâlih Rıfkı Atay, "Yalnız Kânun Yolu", **Ulus**, (11.5.1944).

Zekeriyâ Sertel ise, aynı gün, Tan gazetesinde, bâzı gericilerin, gençliği, Batı uygarlığının düşmanlarına yaklaşması için, pantûrancı ütopyalarla kandırmaya çalıştıklarını yazıyordu. **JK 2**, (11.5.1944), s. 26.

"Ankara'daki hâdise, hemen bütün yurt gazetelerini uyandırmıştır. Hakları var. Bizim, "Biraz sağdadır... Ama ne çıkar... Koyu milliyetçidirler..." diye sütunlarımızda, konferans salonlarımızda yer verdiğimiz, yayın ve toplantı vâsıtalarımızdan faydalanmalarını hoşgördüğümüz, sözde bir fikir hareketi üstüne artık tam bir teşhis koymuş bulunuyoruz.

Bu, iyiniyetleri, millî denen herşeye derinden bağlılığı gâfil avlamaya, alttan alta Anayasa nizâmını yıkmaya çalışan, içeride bir faşist diktatoryası kurmaya ve ham hayaller uğruna, bu memleketi dışarıda bin türlü sergüzestçiliğe âlet etmeye savaşan, kökleri, dal budakları ile Romanya'daki Gardislikten farksız, fırsat gözetleyici bir teşkilâtlanmadır."[183]

Gelişmeler, CHP içinde de geniş ve ciddî yankılar uyandıracaktır. 16 Mayıs'ta toplanan CHP Meclis Grubu'nda konuyla ilgili önemli tartışmalar olur. Hikmet Bayur, CHP Meclis Grubu toplantısında, son zamanlarda duruşmalarda meydana gelen ve basına da yansıyan olaylara ve bu olaylarla ilgili olarak alınan bâzı kararların sonuçlarına ilişkin olarak iki önerge verir ve Hâriciye Vekili Nûman Menemencioğlu ile Dâhiliye Vekili Hilmi Uran, Hikmet Bayur tarafından verilen söz konusu önergeler hakkında söz alırlar ve açıklamalarda bulunurlar.[184]

Fâlih Rıfkı Atay, 18 Mayıs'ta, Ulus gazetesinde yayınlanan, "Hak Görünüründeki Bir Kaygı" adlı makâlesinde, şunları yazar:

"1940'dan beri, bilerek suç işleyenler yâhut bilmeyerek onlara kapılanlar tarafından yapılmış olanları gözden geçiriniz...

İlk hedef, Anayasayı yıkmaktır. Partiyi kaldırmaktır. Fikir, (...) basın hürriyetini silip süpürmektir. Bugünkü nizâmın yerine Avrupa'da gördüğümüz örneklerine benzer bir diktatorya kurmaktır. (...)

Irkçılık, iç harb; Tûrancılık, dış harb demektir. (...)

Irkçılık ve Tûrancılığın herhangi bir hâller ile dışarıya bağlanan tarafı, düpedüz cinâyettir."[185]

---

183 Fâlih Rıfkı Atay, "Biz Tek Bir Cepheyiz", **Ulus**, (13.5.1944). Ayrıca bkz. *Sabahattin Batu*, "İç Cephe", **Ulus**, (17.5.1944).

Necmeddin Sadak ise, Akşam gazetesinde, gençliği İslâmcılık, Tûrancılık ve Irkçılık gibi akımlardan korumak gerektiğini vurguluyordu. **JK 2**, (17.5.1944), s. 26.

184 **Tan**, (17.5.1944).

185 Fâlih Rıfkı Atay, "Hak Görünüründeki Bir Kaygı", **Ulus**, (18.5.1944).

Tûrancı akım tüm basın organlarında şiddetle yerilir ve kamuoyu bu konuda hazırlanırken, İstanbul'da Tûrancı çevrelerde yer alan kişilerin evleri aranıyor ve tutuklamalar başlıyordu. Nihâl Adsız'ın evi 7 Mayıs'ta, Necdet Sancar'ın evi 9 Mayıs'ta aranacak ve yine aynı gün Nihâl Adsız ile Rehâ Oğuz Türkkan tutuklanacaktır. Zeki Velidi Togan ile Hasan Ferit Cansever ise 15 Mayıs'ta tutuklanacaklardır. Tutuklamalar devâm edecek ve Diyarbakır'da da bâzı tutuklamalar olacaktır.[186]

Nihâyet 19 Mayıs günü, tüm gazetelerde, gizli bir Tûrancı örgütün ortaya çıkarıldığı ve geniş tutuklamaların olduğu haberi yayınlanır.[187]

Yönetimce yayınlanan resmî tebliğde, son zamanlarda duruşmalarda meydana gelen olaylardan sonra bâzı aramaların yapıldığı belirtiliyor ve şöyle deniliyordu:

> "Bu vesikaların tetkikinden elde edilen netice ve kanaate göre, Teşkilâtı Esâsîye Kânunumuzun tesbit ettiği esaslara aykırı olarak, ırkçılık ve Tûrancılık gâyeleri güden ve son zamanlarda faaliyetlerini artırdıkları, bu yolda tertipler aldıkları ve anlaşmalar imzâladıkları bilhassa görülen bu kimselerin, Teşkilâtı Esâsîye Kânunu ile müesses bugünkü rejimimize ve vatandaşların hakikî milliyetçilik telâkkilerine aykırı umdeleri ve bu umdelere varmak için gizli cemiyetleri, faaliyet programları, teşkilât ve propaganda organları, hattâ muhaberelerini gizli tutmaya mâtuf şifreleri ve paraları vardır."[188]

İnönü, aynı gün, 19 Mayıs konuşmasında, şunları söyleyecektir:

> "Türk milliyetçisiyiz. Fakat memleketimizde ırkçılık prensibinin düşmanıyız. (...)
>
> Tûrancılık fikri, yine son zamanların zararlı ve hastalıklı gösterisidir. (...)
>
> Tûrancılar, Türk milletini, bütün komşularıyla onulmaz bir sûrette derhâl düşman yapmak için, binbir tılsım bulmuşlardır. Bu kadar şuursuz ve vicdansız fesatçıların tezvirlerine Türk milletinin mukadderâtını kaptırmamak için, elbette Cumhuriyetin bütün tedbirlerini kullanacağız. Fesat-

186 **Orhun**, Sayı: 33, 38, 39, 46 ve 61, (1951).

187 **Tan**, (19.5.1944); **Vatan**, (19.5.1944).

188 **Ulus**, (19.5.1944).

çılar, genç çocukları ve saf vatandaşları aldatan fikirlerini millet karşısında açıktan açığa münâkaşa edemeyeceğimizi sanmışlardır. Aldanmışlardır ve daha çok aldanacaklardır. (...)

Şimdi vatandaşlarımdan iki suâle zihinlerinde cevap bulmalarını isteyeceğim.

Irkçılar ve Tûrancılar, gizli tertiplere ve teşkillere başvurmuşlardır. Niçin? Kandaşları arasında gizli fesat tertipleri ile fikirleri [bu] memlekette yürür mü? Hele, doğudan, batıdan ülkeler gizli Tûran cemiyetiyle zapt olunur mu? Bunlar o şeylerdir ki, *ancak devletin kânunları ve esas* teşkilâtı ayak altına alındıktan sonra başlanabilir. Şu hâlde, yaldızlı fikirler *perdesi altında, doğrudan doğruya Cumhuriyetin*, Büyük Millet Meclisi'nin mevcûdiyeti aleyhinde teşebbüsler karşısındayız. (...)

Vatandaşlarıma ikinci suâli soruyorum. Dünyâ olaylarının bugünkü durumunda, Türkiye'nin ırkçı ve Tûrancı olması lâzım geldiğini ilân edenler, hangi millete faydalı, kimlerin maksadına yararlıdırlar? Türk milletine yalnız belâ ve felâket getirecek olan bu fikirleri yürütmek isteyenlerin, Türk milletine hiçbir hizmetleri olamayacağı muhakkaktır. Bu hareketlerden yalnız yabancılar faydalanabilirler. Fesatçılar, yabancılara bilerek mi hizmet ediyorlar? Yabancılar, fesatçıları idâre edecek kadar yakından münâsebette midirler? Bunları hüküm olarak kestirmek bugün mümkün değildir. Ama yabancıya hizmet kasdı ve yabancının yakın ilişiği hiçbir zaman meydana çıkmasa dahi, hareketlerin Türk milletine, Türk vatanına zararlı olması ve bunlardan yalnızca yabancıların faydalanmış olması, söz götürmez bir hakikattir.

Emin olabilirsiniz ki, vatanımızı bu yeni fesatlara karşı da kudretle müdâfaa edeceğiz."[189]

İnönü'nün bu konuşması basının ortak desteği ile karşılanır.[190]

---

189 Kop, **age**, s. 198-201; **Ulus**, (20.5.1944).

190 Fâlih Rıfkı Atay, "Cumhurreisimizin Nutku", **Ulus**, (21.5.1944); Zekeriyâ Sertel, "Atatürk Milliyetçiliği Nasıl Anlıyordu?", **Tan**, (20.5.1944); Refik Hâlit Karay, "Kan Tahlilleri İle Kana Boyanıp Kansız Kalacak Vatan", **Tan**, (21.5.1944); Refik Hâlit Karay, "Geçti Bunun Pazarı... Sür Eşeğini Niğde'ye...", **Tan**, (24.5.1944); Hakkı Kılıçoğlu, "Ankara Hâdisesi", **Tan**, (21.5.1944); Adnan Cemgil, "Irk Nedir? Irkçılık Ne Demektir?", **Tan**, (24.5.1944); Ahmet Emin Yalman, "İnönü: İrinli Yaraya Bastığı Neşter", **Vatan**, (21.5.1944); Ahmet Emin Yalman, "Acı Tecrübelerden Dersler 1: *İrticaın İki Kolu*", **Vatan**, (22.5.1944-1.6.1944); *Ahmet Hamdi Başar*, "*Bir İmtihan* Vermek İstiyoruz", **Barış Dünyâsı**, Sayı: 16, (19 Mayıs 1944); Ahmet Emin Yalman, "İdeoloji ve Heyecan Eksikliği", **Barış Dünyâsı**, Sayı: 17, (26 Mayıs 1944); Ahmet Emin Yalman, "Milliyetçilik İdeolojimiz ve Yeni Dünyâ Fikirleri", **Barış Dünyâsı**, Sayı: 18, (2 Haziran 1944).

Tan gazetesinde, 22 Mayıs'tan itibâren, Tûrancılar hakkında "Kendi Ağızlarından İçyüzleri"

Hattâ bizzat Tûrancı yayın organları da bu konuşmayı destekleyeceklerdir.

Örneğin, Orhan Seyfi Orhon, Çınaraltı dergisinde yayınlanan, "19 Mayıs Konuşması" adlı yazısında, şunları yazmaktan kendini alamayacaktır:

---

adlı bir yazı dizisi başlar. Yazı dizisinin **"Nihâl Adsız Kimdir?"** adlı kısmında, Rehâ Oğuz Türkkan'ın Kuyruk Acısı adlı kitabından alıntılar yapılıyor ve Tûrancı hareket içindeki değişik akımların birbirleri aleyhine yazdıkları yazılardan örnekler sunuluyordu. Ayrıca, aynı şekilde, Adsız, Rehâ Oğuz Türkkan ve Zeki Velidi Togan hakkında da iddialarda bulunuluyor ve söz konusu hareketin ve harekete katılan kişilerin "içyüzü" açıklanıyordu. **Tan,** (22.5-1.6.1944).

Aynı gelişmeye Vatan gazetesinde de rastlanacaktır. Vatan gazetesi de, tıpkı Tan gazetesinin yaptığı gibi, Adsız ile Rehâ Oğuz Türkkan'ın birbirleri aleyhine yazdıkları broşürlerden alıntılar yaparak, bu kişileri kamuoyuna tanıtmaya çalışıyordu. **Vatan,** (21.5.1944).

Ahmet Emin Yalman ise şunları yazıyordu: "Yurdumuz ve rejimimiz ciddî bir tehlike geçirmiştir. *Gâfil avlanmamıza ve geriliğin, darlığın, taassubun* ve bir takım ecnebi manevralarının pençesine düşmemize kıl kalmıştır." Ahmet Emin Yalman, "Geçmiş Olsun", **Vatan,** (20.5.1944).

Fâlih Rıfkı Atay da, "Irkçı ve Tûrancı" adlı makâlesinde, ırkçı ve Tûrancıların, Türk soyundan olmayanları sınır dışı edeceklerini ya da yok edeceklerini, İran, Afganistan ve Rusya'nın bir kısmını işgâl edeceklerini ileri sürüyor, onların Cumhuriyetin, *laikliğin ve inkılâbın düşmanı* olduklarını belirtiyor ve tüm bunların aslında Alman düşüncesi olduğunu da ekliyordu. Fâlih Rıfkı Atay, "Irkçı ve Tûrancı", **İstanbul Kültür Dergisi,** Cilt: 2, Sayı: 15, (1 Temmuz 1944).

Türk basınında ırkçılık ve Tûrancılık ile ilgili olarak yayınlanan bütün yazılar toplu hâlde bir kitap olarak yayınlanacaktır. Bkz. **Irkçılık-Tûrancılık.**

İnönü'nün 19 Mayıs konuşması, Maarif Vekâleti'nin bir tâmimi üzerine, 1944-1945 ders yılının ilk gününde, ilk okulların dördüncü ve beşinci sınıflarında okunup anlatılacak, orta okullar ile liselerin, öğretmen okullarının, teknik öğretim kurumlarının ve Köy Enstitüleri'nin bütün sınıflarında okunup açıklanacak, yüksek okullar ile yüksek teknik okulların, üniversitelerin, fakültelerin ve Köy Enstitüsü yüksek kısmının açılış dersinde okunacak ve bu derslere konu olacaktı.

Ayrıca, ilk okullarla, orta okullarda ve diğer bu derecelerdeki okulların yurt bilgisi derslerinde, lise ve bu derecedeki okulların sosyoloji, târih ve inkılâp târihi derslerinde öğretim, nutukta yazılı esaslara göre yapılacak, metnin muhtelif parçaları üzerinde durulacak, öğrencilere nutuktaki fikirler etrâfında vazifeler yazdırılacaktı.

Yüksek öğretim kurumlarında, ahlâk, sosyoloji gibi cemiyete âid *derslerle Türk İnkılâp Târihi* ve Türkiye Cumhuriyeti rejimi dersleri profesörleri, bu nutkun rûhuna göre, halkın rahatça okuyabileceği broşürler yazıp, basılmak üzere, resmî yollardan, Maarif Vekâleti'ne gönderecekleri. Ders yılının sonunda yapılan üniversite haftalarında ve ders yılı içinde verilecek konferanslarda, nutkun konularına önemli yerler ayrılacaktı.

Bütün yüksek öğretim kurumları, lise, öğretmen okulu, teknik öğretim enstitüleri ve okulları, Köy Enstitüleri, orta okullar ve Maarif Müdürlükleri, ilk okul öğretmenleri ve öğrencileri, bu tâmimle verilen direktifler üzerinde ne gibi işler ve hazırlıklar yaptıklarını ve 1944-1945 öğretim yılı içinde neler yapmayı düşündüklerini madde madde 1944 yılının Temuz ayı sonuna kadar Maarif Vekâleti'ne bildireceklerdi. **Irkçılık-Tûrancılık,** s. 21-24.

"Disiplinli bir cemiyet olan Türkler, pek çocukça taşkınlıklar yapanlardan utanarak, o gün, bir babanın oğluna verebileceği öğütlerin en doğrusunu ve en güzelini dinlediler. (...)

Millî bir devlete sâhip olmak bahtiyarlığını tuttuğumuz şu sırada, millî birliğimizi bozacak şahsî bir politika tâkip edenlerin fikirlerini, ne şekilde olursa olsun, bir hıyânet sayarız. Ben zannediyorum ki, bu kıratta adamlar aramızda ciddî taraftar bulamazlar. Onlara kapılanlar da, bu şahsî fikirlere değil, Anayasamızın prensiplerini harâretle müdâfaa ediyor sandıkları sözlere kapılmışlardır.

Bu nutkun ateşli ve ışıklı kelimeleri, artık hiçkimsenin zihninde tereddüde sevk edebilecek bir gölge bırakmamıştır. Açıklık ve kat'iyetin ifâdesi olan bu hitâbeden sonra hepimiz ne yapacağımızı her zamankinden daha iyi anlayarak, tam bir emniyet ve huzûr içinde, vazifelerimizle uğraşacağız. Birbirine karışacak fikirler ve prensipler kalmamıştır. Bu nutkun yeniden izah ve tefsire muhtâç cümleleri yoktur. Sınırlar kat'iyetle çizilmiş, hedefler gösterilmiştir. Bu nutkun dışında kalan taşkınlıklara artık sâdece hıyânet adı verilebilir. Türk milliyetçiliğini birbirine uymayan birkaç türlü mânâda anlayanlar, tereddütlerini bununla giderdiler. Münâkaşa mevzuları bitmiştir."[191]

Ancak Çınaraltı dergisinde yayınlanan bu özeleştiri ya da başka ifâde ile, derginin yeni durum ve politika karşısında gösterdiği anlayış ve esneklik, derginin kaderini değiştirmeyecek ve Çınaraltı dergisi, bu yazının yayınlandığı aynı sayıda, 27 Mayıs 1944 târihinde, kapatılacaktır. Unutulmasın ki, Orhun dergisi, daha önce, 1 Nisan'da ve Kopuz dergisi de 16 Mayıs'ta kapatılmıştı.

Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Papen, 25 Mayıs târihli bir raporunda, Hâriciye Vekili Nûman Menemencioğlu ile yaptığı bir görüşmede, Menemencioğlu'nun, kendisine, iç politikadaki yeni gelişmelerden söz ettiğini açıklıyordu. Menemencioğlu, Papen'e, hükûmete ve İnönü'ye karşı bir komplo hazırlandığını ve komplonun hedefinin de hükûmeti devirmek olduğunu belirtiyor, ancak belki de komplonun, milliyetçi bir görünüm ya da şemsiye altında, bir "komünist" plânı olabileceğini bildiriyordu.[192]

---

191 Orhan Seyfi Orhon, "19 Mayıs Nutku", **Çınaraltı**, Cilt: 6, Sayı: 140, (27 Mayıs 1944).

192 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VIII, (1. Mai 1944 bis 8. Mai 1945), "Papen'den ADB'ye", Nr. 138, 25.5.1944, (1438/363 744-46).

Bu arada, Tûrancı çevrelerle yakın ilişkisi olan[193] ve Almanca yayınlanan Türkische Post gazetesinin Sorumlu Neşriyat Müdürü emekli General Ali İhsan Sâbis, hükûmetin izlediği dış politikayı eleştiren imzâsız mektuplar yazdığı ve bunları askerî ve sivil makamları da içeren değişik adreslere gönderdiği için tutuklanacak[194] ve hakkında açılan dâvâ sonucunda, önce 11 ay 20 gün hapis cezâsına mahkûm olacak[195], ancak daha sonra, hakkında değişik suçlardan dolayı verilen çeşitli hapis cezâlarının toplamı iki yıl sekiz aya yükselecektir.[196]

Irkçılık-Tûrancılık dâvâsı, 7 Eylül'de, İstanbul Örfî İdâre (Sıkıyönetim) Mahkemesi'nde başlar.[197] Dâvâda toplam 23 sanık yargılanıyordu: Rehâ Oğuz Türkkan, Nihâl Adsız, Zeki Velidi Togan, Nûrullah Barıman, İsmet Tümtürk, Zeki Özgür, Cihad Savaş Fer, Hamza Sâdi Özbek, Fehiman Altan, Necdet Sancar, Orhan Şâik Gökyay, Hikmet Tanyu, Fethi Tevetoğlu, Alpaslan Türkeş, Cebbar Şenel, Sait Bilgiç, Cemâl Oğuz Öcal, Fâzıl Hisarcıklı, Muzaffer Eriş, Hüseyin Nâmık Orkun, Hasan Ferit Cansever, Sâim Bayrak ve Yusuf Kadıgil... Yargılamalar sırasında, Ulus gazetesinde, "Gizli Cemiyetin İçyüzü" adlı bir yazı dizisi yayınlanacaktır.[198]

Dâvâ, 29 Mart 1945 târihinde sonuçlanacak ve onüç sanık beraat ederken, on sanık da on yıla kadar çeşitli hapis cezâlarına mahkûm olacaktır.

Ancak karar, 31 Ekim 1945 târihinde, Askerî Yargıtay tarafından bozulacak, dâvâ ikinci kez görülecek ve bu yargılama sonucunda, 31 Mart 1947 târihinde, bütün sanıklar beraat edecektir.[199]

---

193 Weisband, **age**, s. 315-316.

194 **Tan**, (22.5.1944); **Vatan**, (22.5.1944); **Cumhuriyet**, (22.5.1944).

195 **Cumhuriyet**, (1.10.1944).

196 **Vatan**, (4.7.1944).

197 **Ulus**, (8-14.9.1944); Mumcu, **age**, s. 75-90.

198 **Ulus**, (8-14.9.1944).

199 1945 yılında Askerî Yargıtay Başkanı General Ali Fuat Erden idi. Erden, yıllar sonra, dâvâ ile ilgili kararı bozmasına İnönü'nün çok alındığını ve bu nedenle kendisine darıldığını anlatacaktır. *Ali Fuat Erden, İnönü.* Ayrıca bkz. Mumcu, **age**, s. 87.

Mahkeme ile ilgili olarak ayrıca bkz. Us, **age**, s. 601-604; Uran, **age**, s. 395-397; Müftüoğlu,

Mahkemenin beraat kararı 87 sayfa tutuyor, söz konusu kararda, "suç olmayan bir fikrin cemiyet hâline girmesinin de suç olamayacağı" belirtiliyor ve 3 Mayıs olayları da, "bu nümâyiş, millî bir ideolojinin, millî olmayan bir ideolojiye karşı ifâdesinden ibârettir" şeklinde yorumlanıyordu.

Zâten, sanıklar, çok daha önceki bir târihte, 26 Ekim 1945 târihinde, serbest bırakılmışlardı.

Burada son olarak tartışılması gereken önemli nokta, TBMM'nin bütçe görüşmeleri ile ilgili bir toplantısında, Hikmet Bayur'un, "mâdem ırkçı propaganda bunca zamandır sürüyordu, o hâlde niçin şimdiye dek bir şey yapılmamış" olduğu sorusuna,[200] doyurucu bir yanıt aramaktır.

Yönetim, hiç kuşkusuz, Tûrancı akıma karşı çok daha erken bir târihte bu tür bir karşı harekete geçebilirdi. Nitekim, özellikle son zamanlarda, Tûrancı akıma karşı bir eğilim içinde olduğunu da artık belli ediyordu. Ancak, bu zamâna kadar da, Tûrancı akımlara karşı belirgin bir hoşgörü gösterildiği bir gerçekti.

Tûrancı akımın son aşaması ile Türk-Alman ilişkileri, uluslararası ilişkiler ve Türk dış politikasının gelişimi arasında bir târih sıralaması yaparsak, ortaya şöyle ilginç bir görünüm ya da paralellik çıkacaktır:

Nisan ayının sonlarına doğru, Almanya'ya krom sevkiyâtı durdurulmuş, tam bu sırada, Ankara'da Adliye binâsındaki olaylar meydana gelmiş ve olaylar birdenbire basında geniş biçimde yer almıştı. 19 Mayıs'tan yaklaşık üç ay sonra Almanya ile ilişkiler kesilecektir. Tûrancı akımın Almanya ile bağlantısı bu sûretle kopacak ya da koparılacaktır. Diğer yandan, Kızıl Ordu, Nisan ve Mayıs aylarında, tüm Kırım'ı geri alacak ve Balkanlar'a giden yolda

---

age; Necdet Sancar, **İsmet İnönü İle Hesaplaşma;** Kâzım Alöç, "İfşâ Ediyorum", **Yeni Gazete,** (16-25.5.1966 ve 1-17.7.1966); Mumcu, **age,** s. 78-90.

Sanıkların işkence iddiaları, Devlet Şûrâsı tarafından incelenecek, lüzûmu muhakeme kararı alınacak, nihâyet Genelkurmay Başkanlığı da, Örfi İdâre (Sıkıyönetim) Mahkemesi Başkanı, üyeleri ve Savcısı hakkında lüzûmu muhakeme kararı alacak, ancak söz konusu dâvâlar, 1950 yılında çıkarılan Af Kânunu ile, düşecektir. Müftüoğlu, **age,** s. 203; Mumcu, **age,** s. 87 ve *s. 87/dipnot 10.*

200 **TBMM ZC,** Devre: 7, İçtimâ: 1, Cilt: 10, 58. İnikat, (22.5.1944).

önemli mesâfe kat edecektir. Tam bu dönemde, dış politikada, Türk-Sovyet ilişkilerinin yakınlaştırılması yolunda yoğun çabalar görülüyordu. Bu konuyu ileride yeniden ve daha geniş olarak göreceğiz.

Tûrancı akımın ortadan silinişi, bir başka ifâde ile, tasfiye edilmesi, bir yandan, Türk-Alman ilişkilerinin kopmasında önemli bir adım, diğer yandan da, Türk-Sovyet ilişkilerinin yakınlaşmasında ciddî, önemli ve etkili bir girişim olarak değerlendiriliyordu.[201] Nitekim, İnönü'nün, 19 Mayıs konuşmasında, Türk-Sovyet ilişkileri üzerinde önemle durması ve Ankara'nın Moskova ile yakın ilişkiler içinde olmak istediğini özenle belirtmesi burada yeniden vurgulanmalıdır.

Basının konuyla ilgili abartılı tutumu da[202], olayın olduğundan daha büyük gösterilmesine ve tutuklamaların öneminin vurgulanmasına yönelikti.

İnönü, bir yandan, Türk gençliğine seslenirken, bir o kadar da Sovyet yöneticilerine sesleniyordu.

Askerî Yargıtay'ın mahkûmiyet kararlarını bozması ve mahkemenin de değiştirilerek dâvâya yeniden bakılması, bu arada sanıkların serbest bırakılarak, nihâyet sonunda beraat etmeleri, tam bu dönemde, Türk-Sovyet ilişkilerinin gelişimi, yâni 1945 yılının Mart ayından sonraki gelişmeler göz önüne alındığında, olayın dış politika ile bağlantılı ve ilgili bir sorun olduğu yolundaki yorumlara ağırlık kazandırıyor. Nitekim, sanıkların beraat etmeleri, Türk-Sovyet ilişkilerinin tamâmen bozulduğu ve bir iyileşme ya da yakınlaşma ümidi kalmadığı, hattâ, bir başka ifâde ile, koptuğu bir döneme denk gelecektir. Oysa, 1944 yılının Mayıs ayında, ilişkilerin düzelmesi yolunda bir umut, hiç olmazsa, bir beklenti ve girişim vardı.

---

201 Weisband, **age**, s. 296-297 ve 304-307; Hostler, **age**, s. 223-224.

202 Metin Toker, bu konuda şunları yazıyor: "Basın dikkatle durdu ve etrâfı kolaçan etti. Tabiî gazetelerin hepsi, verilen işâret üzerine, olayı şiddetle yermişler, sanıklara hücum etmişler, ırkçılık ve Tûrancılık aleyhine döşenmişlerdi." Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 35.

3) BATI İTTİFÂKINDA TÜRKİYE'NİN YALNIZLIĞI: BATI İLE İLİŞKİLERİN BOZULMASI

Askerî durum, 1944 yılı başlarında hızla değişiyordu. Doğu cephesinde Kızıl Ordu eski Polonya sınırına varmıştı. Buna karşılık, Sovyet topraklarının belirli bölgelerinde Alman işgâli hâlâ sürüyordu. Müttefik Orduları ise, İtalya'da kuzeye doğru ilerliyorlardı.

Hava Generali Linnell başkanlığında bir İngiliz askerî heyeti, Türk-İngiliz askerî görüşmeleri için, daha önce anlaşmaya varıldığı gibi, Ocak ayı başında, Ankara'ya gelir. Ancak görüşmelerin daha başında, Ankara ile Londra arasında temel bir görüş farklılığı hemen ortaya çıkacaktır. İngiliz tarafı, hava savunması ile hava üslerindeki hazırlıkları gündeme getirirken, Türk tarafı, daha önce Londra'ya iletilen askerî malzeme listesi ile askerî malzeme sevkiyâtını önplâna çıkarıyordu.

Sorun, esas itibârıyla şuydu:

Türkiye, kendisine yeterli miktarda askerî malzeme sevkiyâtı yapılmadan, topraklarında hava ve deniz üsleri vermeye hazır değildi. Oysa, İngiliz askerî heyeti, Ankara'nın talep ettiği ve 150-200.000 tona ulaşan askerî malzemenin, Türkiye'deki ulaştırma olanakları ve ulaşım sistemi ile, kısa zamanda sevk edilemeyeceğinde ısrâr ediyordu. Ayrıca, her iki tarafın heyetleri arasında Balkanlar'da bulunan Alman askerî gücü konusunda da görüş ve tahmin farkı vardı. Aslında görüşmelerin çıkmaza girmesi şaşırtıcı değildi. Çünkü, taraflar, eski görüşlerini değiştirmemişlerdi. Türk tarafı, ilke olarak, savaşa katılmayı kabul ediyordu. Fakat bu, ancak müttefik askerî yardımı tamamlandığı zaman mümkün olabilirdi.

Türk-İngiliz görüşmelerinin herhangi bir sonuca ulaşmaksızın uzaması, Menemencioğlu ile K-Hugessen arasında da ciddî tartışmalara neden olacaktır.

Menemencioğlu, 16 Ocak 1944 târihli uzun mektubunda, K-Hugessen'e, Türkiye'nin resmî görüşünü bir kez daha bildiriyor ve Londra'nın görüşlerinde ısrâr etmesi hâlinde, boş yere zaman yitirileceğini vurguluyordu.

K-Hugessen ise, 19 Ocak'ta, Menemencioğlu'na verdiği yanıtta, Türkiye'nin belirli bir târihte savaşa katılmasının istendiğini, daha

sonraki bir târihte savaşa katılmasının ise, artık bir anlamı olmayacağını açıklıyordu. Churchill, nasıl Ankara'nın tutumunu Londra'nın taleplerine karşı üstü örtülü bir red olarak değerlendiriyorsa, K-Hugessen de, siyâsal nedenlerle, askerî bahaneler arandığını ve dâimâ da bulunduğunu ileri sürüyordu. Büyükelçi, Türkiye'ye gelecek İngiliz uzman sayısının sonradan saptanmasını kabul ediyordu. Ancak, uzman sayısının düşük bir seviyede tutulmasını red ediyor ve hem bu konuda, hem de hava üslerinin yapımında zorluk çıkarılmamasını istiyordu.

Menemencioğlu, 25 Ocak'ta, K-Hugessen'e verdiği yanıtta, Türkiye'nin savaşa katılması hâlinde, müttefiklerin Ankara'ya ne ölçüde yardım yapabileceğini bilmek zorunda olduklarını, İngiltere ile yakın askerî işbirliğinin Almanya'yı tahrik edebileceğini ve olası bir Alman hava saldırısı için gerekçe yaratacağını belirtiyor, ayrıca ülkesinin savaşa katılması için, hava savunması da dâhil olmak üzere, her türlü bütünsel savaş plânlarının hazırlanması gerektiğini vurguluyordu. Ankara'ya göre, İngiliz uzman personelin ülkeye gelişi, hava üslerinin yapımında olduğu gibi, Almanların bilgisi dışında ve onları tahrik etmeksizin olmalıydı. Türkiye'nin savaşa katılması için öne sürülen koşullar bir bütündü ve ayrı ayrı ele alınamazdı. Görüşmeler sırasında bir uzlaşmaya varılabilmesi için, Türkiye'ye sevk edilen askerî malzeme yardımı derhâl yerine ulaştırılmalı ve her türlü askerî amaçlı inşaatlar Türklerce bitirilmeliydi. İngiliz uzmanlar, ancak bütün bu hazırlıklar tamamlandığı zaman, Türkiye'de yapımı biten hava üslerine gelebilirlerdi. Menemencioğlu, Türk Hükûmeti'nin, siyâsal düşüncelerle, askerî görüşmeleri geciktirici yönde tâlimat verdiği yolunda İngiliz suçlamasını da red ediyordu.

Türk Hükûmeti'nin dış politikada izlediği bu dengeli tutumda Papen'in rolü de unutulmamalıdır. Papen, Cicero aracılığıyla, bütün bu görüşmelerden haberdârdı ve Ankara ile Londra arasındaki her görüşmeyi ânında protesto ediyordu. Ayrıca, Alman Hava Kuvvetleri, daha ilk İngiliz savaş uçağı Türkiye'deki hava üssüne inmeden, Batı Anadolu'da bulunan tüm Türk hava alanları ile üslerini tahrip etmek için, hazır bekliyordu.

ABD'nin de, 14 Ocak'ta, Türkiye'nin savaşa katılmasını istemesi, Moskova'nın aksi yöndeki görüşü ile dengelenecek ve bu sâyede,

Türk dış politikasında önemli bir değişiklik meydana gelmeyecektir. Bu arada ABD'nin bu tutumunda ısrarlı olmadığı da dikkati çekmişti.[203]

Bu koşullar altında, Türk-İngiliz görüşmeleri daha fazla devâm etmeyecek ve İngiliz askerî heyeti, 3 Şubat'ta, Londra'nın tâlimâtı üzerine, birdenbire ve hiçbir açıklamada bulunmaksızın, Ankara'dan ayrılacaktır. K-Hugessen, hükümetinden aldığı tâlimâtı derhâl yerine getirmişti.[204]

Ankara'nın kesin tutumunu gösteren bir haber de, muhtemelen, ülkeye gelmesi istenmeyen İngiliz personeli ile ilgiliydi. Türk Hükümeti, 1 Şubat'ta, yabancıların ülkeye girişini yasaklamıştı.[205] "Ecnebilerin istizansız memleketimize girmemeleri hakkında Londra'nın tefsiri: Sebep, harb mücrimlerinin Türkiye'ye girmesine mâni olmakmış..."[206]

İngiliz askerî heyetinin geri dönüşü ile birlikte, müttefiklerin Türkiye'ye karşı tutumu sertleşecektir.

Müttefiklerin askerî malzeme ve silâh sevkiyâtı Şubat ayı başında kesilir. 17 Şubat'ta, uçak, helikopter ve benzeri askerî malzeme ve silâh yardımı durur.[207] "Resmî TASS Ajansı, Ankara'dan aldığı bir habere atfen, Türkiye için harb malzemesi taşıyan Trabzon vapurunun, İngiliz makamları tarafından tevkif edilerek, yükünün boşaltıldığını bildirmiştir."[208] Gerçekten de, Trabzon gemisi, yüklü, fakat içinde bulunan askerî yardım malzemesi boşaltılmış olarak Türkiye'ye gelecektir.[209] Sevkiyâtın durdu-

---

203 **Savaş Yılları**, s. 209-214; Weisband, **age**, s. 273-276; **OTDP**, s. 187-188; Papen, **age**, s. 590-591; Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 166-168; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 231-234.

204 **Savaş Yılları**, s. 214; Weisband, **age**, s. 276-279.

Türk dış politikasının bu zorlu dönemecinin resmî açıklaması için bkz. Kuneralp, **age**, (Onuncu Telgraf: 12 Şubat 1944 Târihli Genelge/Türk-İngiliz Askerî Görüşmeleri), s. 80-85.

205 **Cumhuriyet**, (2.2.1944).

206 **Vatan**, (5.2.1944).

207 Önder, **age**, s. 223.

208 **Ulus**, (2.7.1944).

209 **Vatan**, (12.3.1944). Ayrıca bkz. Weisband, **age**, s. 279-280.

rulduğunu Londra 2 Mart'ta, Washington ise 1 Nisan'da resmen açıklayacaktır.[210]

28 Şubat'ta, tüm İngiliz mühendisleri, teknisyenleri ve danışmanları Türkiye'yi terk ederler. Bu sırada, Kâhire'de bir İngiliz üssünde eğitim gören Türk pilotları da, Türkiye'ye geri dönerler. K-Hugessen de 28 Şubat'ta Ankara'dan ayrılarak, Kâhire'ye gitmiş ve ancak 20 Mart'ta tekrar geri dönmüştü.[211] İngiliz ve Amerikan diplomatik temsilcilerinin nerede ve nasıl olursa olsun Türk yetkililerle karşılaşmaları ve görüşmeleri de yasaklanmıştı.[212] Bizzat Menemencioğlu, Nisan ayı ortalarında, Papen'e, müttefiklerin "Türkiye ile olan dostça ilişkilerini kopardıkları"nı bildiriyordu. İngiltere, 6 Mayıs'ta, önemli Türk ihraç mallarına ambargo koymuştu.[213]

1944 yılı başından itibâren hemen hergün biraz daha gerginleşen Türk-İngiliz ilişkileri, nihâyet Şubat ayında, tamâmen kopacaktır.

İlişkilerdeki kopuşu, İngiliz ve Amerikan basın ve yayın organları, doğal olarak, geniş biçimde duyuruyorlardı. Bunun yanı sıra, müttefik propagandası, Türk dış politikasını şiddetle eleştiriyordu. İngiliz basını, Türkiye'nin, savaşa katılmamak için, sürekli bahaneler arayıp bulduğunu ve ittifak antlaşmasının yükümlülüklerine uymadığını, bunun sonucunda da, Türkiye'nin, hem şimdi yalnız kaldığını, hem de savaştan sonra da yalnız kalacağını ileri sürüyordu.

İngiliz basınında yayınlanan bu tür iddialar karşısında, Türk basınında da İngiltere'ye yönelik, önce ılımlı bir ton ve üslûpla başlayan, ancak hızla sertleşen bir polemik görülecektir.

Örneğin, müttefik yanlısı sayılabilecek olan Tan gazetesinde, 3 Mart'ta, Türkiye'ye askerî malzeme sevkiyâtının durdurulduğu ve hemen ertesi gün de, 4 Mart'ta, İngiltere ile ilişkilerin gergin bir safhaya girdiği haber veriliyordu.[214]

---

210 **OTDP**, s. 188-189.

211 Krecker, **age**, s. 247.

212 **Weisband, age**, s. 279.

213 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 153.

214 **Tan**, (3-4.3.1944). Ayrıca bkz. Zekeriyâ Sertel, "İngilizler Bir Sinir Harbi Havası Yaratmak İstiyorlarsa Aldanıyorlar", **Tan**, (5.3.1944).

Tan gazetesinde dahi, Şubat ve Mart aylarında, İngiliz aleyhtârı yazı ve haberlere ağırlık verilmişti. Bu durum, Türk basınında rastlanan ortak bir yöndü.[215]

Türk basınında, İngiltere'nin sâdece kendi bencil politikasını uyguladığı ve Türkiye'ye hiç anlayış göstermediği savunuluyordu.

Sonuçta, 1944 yılının kış ayları, Türk-İngiliz ilişkilerinde ciddî bir bunalıma tanık oluyordu.

Molotov ile Cevat Açıkalın arasında gerçekleşen bir görüşme, Türk-Sovyet ilişkilerinde önemli bir gelişmeye neden olacaktır. Bu görüşmede, Molotov, Moskova'nın, Türkiye'nin savaşa katılıp katılmaması ile artık ilgilenmediğini belirtir. Bu sûretle, Türkiye, müttefiklerin savaş plânlarından ve dolayısıyla da, siyâsal bakkılarından tamâmen uzaklaşmış oluyordu.

Türkiye'nin Batılı müttefiklerle olan gergin ilişkilerinin ve izlenen dış politikanın, bizzat CHP içinde de, tartışma ve eleştirilere neden olduğunu biliyoruz.[216]

Âsım Us, bu konuda, not defterine şunları yazmış:

> "30.4.1944... Evvelki gün Fâlih Rıfkı [Atay] ile görüştüm. Umûmî vaziyetten memnun değil... Tecrit siyâseti tutmuş olduğumuzdan müşteki görünüyor. Kendisi İngiltere ile harbe girmenin şiddetli taraftarlarından idi."[217]

1944 yılı ortalarında Türk dış politikasındaki esas sorunu şöyle özetlemek mümkündür:

Vatan gazetesinde şu cümleye rastlanıyordu: "Türk-İngiliz Anlaşamamazlığı... Ankara'da inkıtaa uğrayan görüşmeler, iki devlet arasındaki dostluk ve itimat münâsebetlerine halel vermeyecekmiş..." **Vatan,** (17.2.1944).

215 Bkz. **AT,** Sayı: 123-124, (Şubat-Mart 1944); Weisband, **age,** s. 596-597; **OTDP,** s. 189-190. Ayrıca bkz. Ahmet Emin Yalman, "İngiltere'nin Kendi Kendine Karşı Esaslı Borcu", **Vatan,** (11.2.1944); Ahmet Emin Yalman, "Anlaşamamazlığımızın Tahlili", **Vatan,** (12.2.1944); Ahmet Emin Yalman, "İki İngiltere", **Vatan,** (14-15.2.1944); Ahmet Emin Yalman, "Hârice Karşı Manzaramız ve Hâricî İtibârımız", **Vatan,** (16.2.1944); Ahmet Emin Yalman, "Açık Konuşalım", **Vatan,** (28.2.1944); Ahmet Emin Yalman, "İki İhtimâl Karşısında", **Vatan,** (3.3.1944); Ahmet Emin Yalman, "Sözün Kısası", **Vatan,** (5.3.1944); Ahmet Emin Yalman, "Bir Anlaşmazlığın İçyüzü ve Târihçesi", **Vatan,** (7.3.1944); Ahmet Emin Yalman, "Bir Emniyet Buhrânı", **Vatan,** (8.3.1944).

216 Weisband, **age,** s. 283-286.

217 Us, **age,** s. 596.

"Türk-İngiliz ilişkilerinin 'gerçekte sıfıra indiği' bir dönemde, Türk-Sovyet ilişkileri tehlike çanları çalarken ve Almanya'nın çöküşü arifesinde, Türkiye, 1944 yılının ortasına, kendisini tedirgin hissedecek kadar yalnız giriyordu.

Diplomatik ustalık, Türkiye'yi savaşın yıkımından kurtarmıştı.

Ama aynı diplomasi, gittikçe yaklaşan savaş sonrası döneminde, Türkiye'nin güvenliğini etkili bir biçimde sağlayamayacaktı."[218]

4) TÜRKİYE'NİN BATI İLE YENİDEN YAKINLAŞMA ÇABALARI

1944 Yılı Başlarında Türk-Alman İlişkileri

Türkiye, bu dönemde, Almanya'ya karşı dengeli bir politika izleyecektir.

Daha yeni yılın hemen başında, İnönü Papen'e, İngiltere ile süren askerî görüşmelerde bir başarı ya da ilerleme olmadığını açıklıyor, Türkiye'deki İngiliz personelin, kadınlar ve çocuklar da dâhil olmak üzere, toplam 2.453 kişi olduğunu belirtiyor ve Sovyetler Birliği'nin tutumu konusundaki kuşkularını yineliyordu.[219]

Papen de, Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türk-İngiliz askerî görüşmelerinin sonuçsuz kaldığını ve İngiliz askerî heyetinin Türkiye'den ayrıldığını haber vererek, Türk-İngiliz ve Türk-Sovyet ilişkilerinin çok kötü durumda olduğunu bildiriyor ve "Türkiye'nin savaşa katılması konusundaki mücâdelenin ilk raundunu şüphesiz biz kazandık" diyordu.[220]

Papen, bir başka raporunda, Türk-İngiliz görüşmelerinin kesildiğini ve Türk ve İngiliz basınında rastlanan polemikleri anlatıyordu. Papen, Türkiye'ye yönelik müttefik askerî malzeme sevkiyâtının tamâmen durduğunu ve hava alanlarındaki inşaat faaliyet-

218 Weisband, age, s. 285-286.

219 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VII, (1. October 1943 bis 30. April 1944), "Papen'den ADB'ye", Nr. 175, 19.1.1944, (61/41 937-39); Papen, age, s. 592.

220 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VII, (1. October 1943 bis 30. April 1944), "Papen'den ADB'ye", Nr. 212, 11.2.1944, (61/42 011-13).

lerinin de durdurulduğunu haber veriyordu.[221]

Yine Şubat ayında, Almanca yayın yapan Türkische Post gazetesi, hükûmetçe süresiz olarak kapatılır.[222] Bu karârın, 18 Şubat'ta Rodos adasındaki Türk Konsolosluğu'nun Alman Hava Kuvvetleri'nce bombalanması ile bir ilişkisi olup olmadığını bilmiyorum.[223] Ancak Alman Hükûmeti, Ankara'nın bu tür kararlarını önemli bulmuyordu.

Ribbentrop ile Arıkan arasında, 16 Mart'ta gerçekleşen bir görüşmede, Alman Dışişleri Bakanı, uzun bir konuşma yaparak, savaşın genel gidişâtından söz ettikten sonra, Türkiye'nin durumunun Portekiz'e benzemediğine dikkat çekmiş ve İngiltere'ye hava alanları ve hava üsleri verilmesi hâlinde, Almanya'nın da aynı şekilde karşılık vereceğini, üstü kapalı bir tehdit biçiminde, açıklamıştı.[224]

Unutulmamalıdır ki, Alman Orduları, sürekli olarak geri çekiliyor olmalarına karşın, Balkanlar ve Ege Adaları'nı hâlâ ellerinde tutuyorlardı.

Mareşal Fevzi Çakmak'ın Genelkurmay Başkanlığı'ndan Ayrılışı

Orgeneral Kâzım Orbay, 4 Aralık 1943 târihinde, Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Âsım Gündüz'ün yerine atanır.[225]

Cumhuriyet târihinin değişmez Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, yaş haddi dolayısıyla, 12 Ocak 1944 târihinde,

---

221 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VII, (1. October 1943 bis 30. April 1944), "Papen'den ADB'ye", Nr. 234, 28.2.1944, (61/42 086-90).

222 **Tan**, (19.2.1944).

223 Yakın Târihimiz, **Milliyet**, (Fasikül: 13), s. 202-205.

O sırada Türkiye'nin Rodos Konsolosu olan Selahattin Ülkümen, anılarında, Türkiye'nin Rodos Konsolosluğu'nun Alman Hava Kuvvetleri'nce nasıl bombalandığını ve Konsolosluktaki bâzı Türk görevlilerin öldüğünü ve kendisi de dâhil, yaralandığını anlatıyor. Selahattin Ülkümen, "Bilinmeyen Yönleriyle Bir Dönemin Dışişleri", **Güneş**, (5 Mayıs 1989).

224 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VII, (1. October 1943 bis 30. April 1944), "Elçi Schmidt'in Raporu", Nr. 266, 16.3.1944, (B 16/J 002 243-69).

225 **JK 2**, (4.12.1943), s. 20.

emekliye ayrılacak ve yerine, kısa bir süre önce Genelkurmay İkinci Başkanı olan, Orgeneral Kâzım Orbay atanacaktır.[226]

Orgeneral Sâlih Omurtak da, 14 Ocak'ta, Genelkurmay İkinci Başkanı olacaktır.[227]

Ordu içinde yapılan bu önemli değişiklikler, aslında, Türkiye'nin müttefikler ve Almanya'ya karşı izlediği dış politika açısından son derece anlamlıydı.

Mareşal Fevzi Çakmak, müttefiklerin gözünde, Ordunun modernleşme çalışmalarına katılmak istemeyen, tutucu, Türkiye'nin Almanya ile iyi ilişkiler kurmasından yana olan ve dolayısıyla da, Alman yanlısı bir kişi olarak tanınıyordu. Müttefikler, bir süredir, bu türden bir değişiklik yapılması için Ankara üzerinde baskı kurmuşlardı.[228]

Nitekim, Papen, daha 30 Temmuz 1943 târihli bir raporunda, Berlin'e, Çakmak'ın görevden uzaklaştırılmasının beklendiğini haber veriyordu.[229]

Orduda yapılan bu değişiklikler sonucunda, müttefiklerin gözünde, Türk Ordusu'nda Alman yanlısı yönetim artık uzaklaşmış ve yerine, tam aksine, müttefik yanlısı bir yönetim gelmişti.[230]

Almanya'ya Krom Sevkiyâtının Durdurulması

Müttefik Orduları, 1944 yılının Mart ve Nisan aylarında, her yönden ilerliyorlardı. İtalya'ya denizden yeni çıkartmalar yapılmış ve Kızıl Ordu da Balkan sınırına varmıştı.

Aslında müttefikler, Türkiye'nin Almanya'ya krom sevk etmesine daha başından itibâren şiddetli tepki göstermişlerdi.

ABD'nin Ankara Büyükelçisi Steihardt, Türkiye'nin Almanya'ya krom sevkiyâtı ile ilgili olarak, 18 Şubat 1944 târihinde kaleme aldığı bir raporunda, Ankara'nın Berlin'e sevk ettiği krom miktârın-

---

226 **JK 2,** (12.1.1944), s. 21; **Ulus,** (13.1.1944).

227 **JK 2,** (14.1.1944), s. 21; **Ulus,** (16.1.1944).

228 Papen, **age,** s. 590.

229 Glasneck, **Türkei und Afghanistan,** s. 152.

230 Papen, **age,** s. 591.

da büyük artış görülürken, Londra'ya yapılan sevkiyâtın azaldığını ve ABD'nin, Türk Hükûmeti'ne, K-Hugessen ile birlikte, tıpkı 1943 yılının Ekim ayında yapıldığı gibi, Almanya'ya krom sevkiyâtının kesilmesini önerdiğini bildiriyordu. Steinhardt, Almanya'ya krom sevkiyâtını durdurabilmek için, Meriç nehri üzerindeki köprülerin havaya uçurulmasını da öneriyordu.[231]

Roosevelt, 18 Mart'ta Stalin'e yazdığı bir mektupta, Türkiye'den sevk edilen kromun Almanya için taşıdığı önemi vurgulamak için, bu konuda İnönü'ye kişisel bir mektup yazdığını açıklıyordu. Mektupta, Berlin'in Türkiye'den sevk edilen kromdan daha fazla yararlanmamasının sağlanması için Ankara'nın dikkati çekiliyor, fakat sorunun çözümü için İnönü'nün tercih edeceği bir yöntem öneriliyordu. Ancak Roosevelt, Almanya'ya krom sevkiyâtının her hârükârda durdurulacağını umduğunu da açıkça belirtmişti.[232]

Stalin, 20 Mart'ta, Roosevelt'e verdiği yanıtta, önerisinin olumlu bir sonuca ulaşacağı umudunda olmadığını, ancak yine de, bu yönde bir girişimin yapılmasından yana olduğunu belirtecektir.[233]

İngiliz Dışişleri Bakanlığı da, Türkiye'den Almanya'ya yapılan krom sevkiyâtının durmaması hâlinde, İngiltere ve ABD'nin Türkiye'ye ekonomik ambargo uygulamasını kararlaştırır.[234]

Unutulmamalıdır ki, Türkiye ile ABD arasındaki dış ticâret hızla gelişiyordu. 1941-1944 yılları arasında, Türkiye'nin toplam ihrâcâtında ABD'nin payı % 13,5'tan % 23,9'a yükselmişti ve 1945 yılında bu oranın % 43,8'e çıkması amaçlanmıştı.[235]

Londra'nın karârı yalnızca bir tehditti, ancak etkili olması bekleniyordu.

Türkiye, 1944 yılı sonuna dek, Almanya'ya 180.000 ton krom sevk edecekti. 25 Mart'a kadar 75.842 ton krom Almanya'ya ulaş-

---

231 **Savaş Yılları**, s. 216; Weisband, **age**, s. 321.

Bu arada, Türkiye'nin Almanya'ya krom sevkiyâtı ile ilgili olarak, İngiliz basınında yayınlanan Türkiye'ye ilişkin yorumlar, Türk basınında da yer alıyordu. Bkz. **Cumhuriyet**, (9-21.4.1944).

232 **Yazışmalar**, "Roosevelt'ten Stalin'e", Nr. 178, 18.3.1944, s. 111-112.

233 **Yazışmalar**, "Stalin'den Roosevelt'e", Nr. 179, 20.3.1944, s. 113.

234 Önder, **age**, s. 227.

235 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 155.

mıştı. Almanya'ya ayda 12.000 ton krom sevk ediliyordu. Bu miktârın daha fazla artmamasının nedeni, Bulgaristan'daki demiryolu hatlarında görülen tıkanıklıklardı.[236]

İngiltere ve ABD, nihâyet, 14 Nisan'da, Ankara'ya verdikleri ortak bir nota ile, Türk Hükûmeti'nden, Almanya'ya krom sevkiyâtının durdurulmasını resmen talep ederler. Aksi hâlde, Türkiye'ye müttefikler tarafından ekonomik ambargo uygulanacaktı. Bu tehdit, doğal olarak, doğuracağı sonuçlar açısından, son derece ciddîydi.[237]

Ancak Berlin de, mücâdeleyi kolay kolay terk etmek niyetinde değildi. Ribbentrop, 15 Nisan'da, Papen'e verdiği tâlimâtta, Türkiye'den krom sevkiyâtının olağan şekilde aksamadan devâmının sağlanmasını, Londra ile Washington'un Ankara üzerindeki baskılarının bertaraf edilmesini, 1945 yılı için, 30 Nisan 1944 târihinde sona erecek olanın yerine, yeni bir Türk-Alman Ticâret Antlaşması imzâlanması için acele edilmesini istiyor ve krom sevkiyâtı konusunda aslâ bir pazarlığa meydan verilmemesini talep ediyordu.[238] Ribbentrop, hemen ertesi gün, yine Papen'e yazdığı bir başka raporda, bu kez de aynı uyarıları yineliyor, ancak bu defâ daha baskıcı ve telâşlı, âdetâ ürkmüş bir üslûp kullanıyordu.[239]

Hâriciye Vekili Nûman Menemencioğu, 20 Nisan'da, TBMM'de yaptığı konuşmada, savaşın başından itibâren Türkiye'nin krom sevkiyâtı konusunda izlediği politikayı anlatır.

Almanya'ya krom sevkiyâtı 1943 yılı başında başlamış ve sevkiyât, önceleri yavaş yavaş ve partiler hâlinde yapılırken, 1943 yılı sonu ve 1944 yılı başında hızlanmıştı. Çünkü, Almanya'dan krom karşılığı takas biçiminde ithâl edilen mallar, 1943 yılında Türki-

---

236 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VII, (1. October 1943 bis 30. April 1944), Nr. 319, 5.4.1944, (5485/E 382 508-09).

237 Weisband, **age**, s. 523-524; Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 233; **OTDP**, s. 190-191; Us, **age**, s. 597-598; Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 168-169; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 234-235; Ataöv, **age**, s. 120-122.

238 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VII, (1. October 1943 bis 30. April 1944), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 332, 15.4.1944, (61/42 201-02).

239 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VII, (1. October 1943 bis 30. April 1944), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 336, 16.4.1944, (61/42 209).

ye'ye gelmişti ve Almanya'ya krom sevkiyâtında görülen artış, söz konusu ithâlât fazlasını karşılamak içindi. Almanya'ya krom sevkiyâtında azalma olduğu takdirde, Almanya'dan Türkiye'ye mal ithâlâtı da dolaysız bir biçimde azalacaktı. Böyle bir olasılığa karşı, müttefiklerin, Türkiye'ye yaptıkları ihrâcâtın artacağı yönünde tahhütte bulunmaları gerekirdi.

İngiltere ile ABD'nin önerisi kabul edilmediği takdirde, müttefikler, tüm tarafsız ülkelere olduğu gibi, Türkiye'ye de ekonomik ambargo uygulayacaklardı. Ancak, ortada bir başka sorun daha vardı. ABD, İngiltere'nin tehdidine katılmıyor, Türkiye'ye uygulanacak bu tür bir ambargonun yarârına inanmıyordu. Menemencioğlu, Almanya'ya krom sevkiyâtının ayda 4.200 tona indirilmesini öneriyordu. Fakat bu rakam dahi müttefikleri tatmin etmekten çok uzaktı.

Nûman Menemencioğlu, TBMM'de yaptığı konuşmada, bu kritik aşamada, Türkiye'nin izlemeye karar verdiği dış politikayı ve nedenlerini şöyle açıklayacaktır:

> "[Bu sırada, ABD'nin ve İngiltere'nin Ankara Büyükelçileri] bize birer nota tevdî ettiler.
>
> Bu notalarda harbin bugünkü vaziyeti zikredildikten sonra, İngiltere ve Amerika [Birleşik Devletleri] Hükûmetleri, krom başta olmak üzere, bâzı esaslı ihrâcât maddelerimizin Mihver devletlerine ihrâç edilmemesi talebinde bulunuyorlardı ve ihrâç edildiği takdirde, bize de bitaraflara tatbik edilen muamelenin tatbik edileceğini söylüyorlardı.
>
> Hâricî siyâsetimizin umdesi ve esâsı İngilizlerle olan ittifak muahedesi olduğuna göre, biz bitaraf değiliz arkadaşlar... O hâlde, müttefiklerin bize vermiş oldukları notayı, bir bitaraf devlet gibi değil, bir müttefik devlet gibi tetkik etmemiz lâzım gelir."[240]

Menemencioğlu, bu görüş açısından, Almanya'ya krom sevkiyâtının 21 Nisan akşamı saat 19.00'dan itibâren durdurulacağını açıklar.[241]

Gerçekten de, Türkiye, 21 Nisan akşamı, elinde bulunan tüm kullanılabilir vagonları ard arda dizerek, tam 218 krom yüklü va-

240 **TBMM ZC**, Devre: 7, İçtimâ: 1, Cilt: 9, 45. İnikat, (20.4.1944); Savaş Yılları, s. 217-218.

241 **Weisband, age**, s. 324; **Us, age**, s. 599.

gönu, Almanya'ya göndermek üzere, Bulgaristan'a geçirir.[242] Papen ise, anılarında, Almanya'ya krom sevkiyâtının, Türk yetkililerin yardımı ile, 1 Mayıs'a dek sürdüğünü yazıyor.[243]

Papen, krom sevkiyâtının kesilmesini resmen protesto eder.[244] Cevat Açıkalın ise, Papen'e, krom sevkiyâtının müttefiklerin talebi üzerine kesildiğini, fakat müttefiklerin ekonomik alandaki diğer taleplerinin bundan sonra artık geçerli olmayacağını belirtiyor, ayrıca Türkiye'nin bu karârının savaşa katılmamak için müttefik ülkelerle arasını yumuşatmak ve zaman kazanmak amacına yönelik olduğunu anlatıyordu. Açıkalın'a göre, Moskova'nın müttefik baskısında payı yoktu.[245]

Türk basını, beklenecegi gibi, bu konuda da, hükûmetin resmî dış politikasını destekleyecektir.[246]

Örneğin, Nâdir Nâdi, Cumhuriyet gazetesinde, "Krom İçin Aldığımız Karardan Sonra" adlı makâlesinde, şunları yazacaktır:

> "İngiltere ile Amerika [Birleşik Devletleri]'nin birlikte yaptıkları mürâcaat karşısında, biz herhangi bir tarafsız devlet gibi hareket edemezdik. İngiltere ile aramızdaki ittifak muahedesini göz önünde tutmak ve hâdiseyi bu muahedenin çerçevesi içinde mütâlaa etmek zorunda bulunuyorduk."[247]

Gerek Ankara'nın resmî açıklamalarında, gerekse Türk basınında, Türkiye'nin artık tarafsız olmadığı vurgulanıyor ve ittifak bağları ön plâna çıkarılıyordu.

Bu konu dikkati çekmiş olmalı ki, Nisan ayı sonunda, bir İngiliz askerî heyeti yeniden Ankara'ya gelecektir.[248]

---

242 Krecker, **age**, s. 189.

243 Papen, **age**, s. 596.

244 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VII, (1. October 1943 bis 30. April 1944), "Papen'den Ribbentrop'a", Nr. 348, 21.4.1944, (61/42 228).

245 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VII, (1. October 1943 bis 30. April 1944), "Papen'den ADB'ye", Nr. 356, 24.4.1944, (61/42 252-53).

246 Zekeriyâ Sertel, "Almanya'ya Krom Verilmemesi Hakkında Karar", **Tan**, (22.4.1944).

247 Nâdir Nâdi, "Krom İçin Aldığımız Karardan Sonra", **Cumhuriyet**, (22.4.1944).

248 **Tan**, (27.4.1944).

Ancak müttefiklerin baskıları da sürüyordu. Müttefikler, Türkiye'den, Mihver devletleri ile ticâretin azaltılmasını istiyorlardı. Menemencioğlu, Mayıs ayında Ankara'ya ulaşan müttefik notalarını karşılamakta artık güçlük çekiyordu. Müttefiklerin talepleri, Almanya'ya yapılacak ihrâcâtın, 1943 yılına nazaran, % 50 oranında düşürülmesi ve Almanya'ya ihrâç edilecek mallar için kendilerine danışılmasıydı. Ayrıca, Mihver devletlerine stratejik değerde hammadde satışı da tamâmen yasaklanmalıydı. Almanya'ya krom sevkiyâtının kesilmesi, Almanya'nın Türkiye'ye krom karşılığı askerî malzeme sevkinin durmasına neden olmuştu. Mihver devletleri ile ekonomik alandaki yakın ilişkiler göz önüne alındığında, Türkiye'yi bu konuda büyük güçlüklerin beklediği kendiliğinden anlaşılır. Çünkü, Mihver devletlerinden artık yeterli ölçüde mal gelmeyeceği gibi, Türkiye'nin ihrâcâtı da, takasa dayandığı için, büyük ölçüde duracaktı. Ankara, bu açığın müttefikler tarafından karşılanmasını istiyordu.[249] Ancak müttefiklerin bunu başarmaya güçlerinin ne ölçüde yeteceği kuşkuluydu. İngiltere, 1944 yılında Türkiye'nin ürettiği tüm kromu almaya hazırdı. Fakat ertesi yıl için herhangi bir vaadde bulunmuyordu. ABD de 1944 yılında 150.000 ton krom almayı kabul ediyordu. Ama yeni müşteriler, kroma Almanya kadar yüksek fiyat ödemeye yanaşmıyorlardı. Diğer yandan, Türkiye'nin Macaristan ve Romanya ile yapacağı yeni ticâret antlaşmaları da, yine müttefik baskıları nedeniyle, gerçekleşmeyecektir.

Papen, 25 Mayıs târihli bir raporunda, aynı gün Nûman Menemencioğlu ile bir görüşme yaptığını yazıyordu.

Papen, raporunda, müttefiklerin, Türk-Alman ticârî ilişkileri hakkında önce sert protesto notaları verdiklerini, ancak şimdilik bununla yetindiklerini, fakat, diğer yandan da, temelde Türk-Alman ticârî ilişkilerinin tamâmen kesilmesini istediklerini ve bu taleplerine ilişkin bir başka nota daha verdiklerini belirtiyordu. Müttefikler, taleplerinin kabul edilmemesi hâlinde, Türkiye'ye ekonomik ambargo uygulayacaklarını ifâde etmişlerdi.

Menemencioğlu ise, Papen'e, müttefiklerin bu isteklerinin ka-

249 **Savaş Yılları**, s. 218-219.

bul edilmeyeceğini ve Almanya ile ticârî ilişkilerin, 31 Mayıs'ta yürürlüğe girecek olan ticâret antlaşmasına göre, hâlen sürmekte olan çerçeve dâhilinde devâm edeceğini, müttefiklere karşı vurguladığını belirtmişti.

Ancak, Menemencioğlu'nun bu itirâzı, yeni müttefik protestolarına neden olmaktan başka bir işe yaramamıştı. Nihâyet, Churchill'in de baskısı ile, Türkiye, Almanya'ya krom sevkiyâtının kesilmesi yönünde karar almak zorunda kalmıştı. Fakat Türkiye, İnönü'nün de onayladığı gibi, savaşa girmek niyetinde değildi.

Menemencioğlu, Papen'e, Doğu Avrupa'da meydana gelebilecek olası Sovyet etkisinin ve nüfûzunun önlenmesinin önemini de vurguluyordu. Menemencioğlu'na göre, İngiltere, savaş sırasındaki Sovyet yardımı için bu yüksek bedeli ödememeliydi. Ancak Menemencioğlu'na göre, Sovyetler Birliği'nin gücü sâdece Doğu Avrupa ile Balkanlar'da nüfuz kurmaya yetebilecekti.[250]

Savaş, bu son dönemde de, kendisini Türkiye'de belli ediyordu. 17 Nisan'da, kimliği meçhûl bir uçak, İstanbul/ Beykoz'da tepeleri bombalar. 30 Nisan'da, yine İstanbul üzerinde uçak sesleri duyulur.[251] Bu gelişmeler üzerine, İstanbul'da pasif korunma önlemleri alınır ve gece karartma uygulanır.[252] 5 Mayıs gecesi, yine İstanbul'da, kimliği meçhûl bir uçak, Kilyos üzerinden Boğaza doğru uçar ve Boğaz'daki sâhil hava savunma bataryalarının uçaksavar ateşi açması üzerine, Yeşilköy'e mecbûrî iniş yapmak zorunda kalır.[253] İstanbul ve Ankara'da pasif korunma tatbikâtı yapılırken[254], 12 Haziran'da da, İzmir'de aktif hava savunma tatbikâtı yapılır. Bu sırada, müttefik ve Mihver devletlerine âid bâzı uçaklar, Türkiye'ye mecbûrî iniş yapmak zorunda kalıyorlar ve bu uçaklar, per-

---

250 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VIII, (1. Mai 1944 bis 8. Mai 1945), "Papen'den ADB'ye", Nr. 38, 25.5.1944, (1438/363 744-46).

Ayrıca, bu sıradaki Türk-Alman ticârî ilişkileri ile ilgili olarak Berlin'in tutumu için bkz. **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VIII, (1. Mai 1944 bis 8. Mai 1945), "Ripken'den Papen'e", Nr. 65, 14.6.1944, (5492/E 382 815-18).

251 **Tan**, (1.5.1944).

252 **Tan**, (2-6.5.1944).

253 **Tan**, (6.5.1944).

254 ***Tan***, (10.5.1944); ***Cumhuriyet***, (2-3.5.1944).

soneli ile birlikte, enterne ediliyorlardı. Örneğin, İzmir'e zorunlu iniş yapan bir Alman uçağı ile dört mürettebâtı enterne edilir.[255] İstanbul'a zorunlu iniş yapan iki Amerikan uçağı ile onbir mürettebâtı yine enterne edilir.[256]

Türkiye, savaşın son döneminde de, hâlâ etrâfında savaşılan bir ada olmaktan kurtulamamıştı. Alman Orduları hâlâ Balkanlar'daydı ve Almanya, Ege Denizi'ni denetimi altında tutmaya devâm ediyordu.

Bu nedenle, Türkiye'de, savaş dönemi boyunca, sivil, aktif ve pasif savunma önlemleri alınacak, geceleri karartma tatbikatları ya da karartma uygulamaları yapılacaktır. Dönemin basın organları bu tür haberlerle doludur. Ancak, alınan bu tür önlemlerin yeterli olmadığı da anlaşılıyor. Örneğin, Kâzım Karabekir, TBMM'de yaptığı bir konuşmada, alınan pasif korunma önlemlerinin yetersizliğini eleştiriyor ve şöyle diyordu: "Pasif müdâfaa, ışıkları karartıp yatmaktan ibâret kalmıştır."[257]

Aslında, Türkiye'nin, müttefik devletlerle olan ilişkilerini yeniden düzenlemeye yönelik dış politikası, müttefik taleplerinin kabul edilmesini gerektiriyor ve bu durum, müttefik baskısının daha da artmasına ve yoğunlaşmasına neden oluyordu. Müttefik baskısının asıl kaynağı ise İngiltere idi.

Hâriciye Vekili Nûman Menemencioğlu'nun İstifâsı

Müttefik Orduları, Haziran ayında Roma'yı almışlar ve 6 Haziran'da da Kuzey Fransa'da/Normandiya'da ikinci cepheyi açmışlardı. Kızıl Ordu ise, Polonya sınırını ve Mart-Nisan aylarında da, Balkanlar'da Romanya sınırını geçmişti. Kızıl Ordu, Eylül ayı başında, Yugoslavya ve Bulgaristan sınırına varacak ve savaş, bundan sonra, Müttefik Orduları'nın batıdan ve Kızıl Ordu'nun da doğudan Berlin'e ilerlemesi şeklinde gelişecektir.

---

255 **Ulus,** (25.5.1944).

256 **Ulus,** (6.6.1944) ve (13.6.1944).

257 **TBMM ZC,** Devre: 7, İçtimâ: 1, Cilt: 10, 59. İnikat, (23.5.1944).

Haziran ayında, Türkiye'nin müttefiklerle ilişkilerini zedeleyen bir başka önemli olay da, Boğazlar'dan geçen ve ticâret gemisi şeklinde kamufle edilmiş Alman savaş gemilerinin yarattığı sorundu.

Hatırlanacağı gibi, Alman-Sovyet savaşı sırasında, Moskova, Boğazlar'dan geçen Alman gemilerinin, aslında, ticâret gemisi görünümünde kamufle edilmiş, küçük boy savaş gemileri ve savaş malzemesi taşıyan gemiler olduklarını ileri sürmüş ve bu nedenle, çeşitli zamanlarda, Ankara'ya protesto notaları vermişti.[258]

Aynı tür iddialar ve protestolar, 1942 yılının Kasım ve 1943 yılının Şubat aylarında, müttefikler tarafından da yinelenmişti.

Esâsen Montrö Antlaşması'nın dördüncü maddesi, Türkiye savaşan taraf olmadığı sürece, savaş zamânında tüm ticâret gemilerinin Boğazlar'dan serbestçe geçişini öngörüyordu. Antlaşmanın üçüncü maddesi gereğince, ticâret gemileri, Boğazlar'dan geçiş esnâsında, yalnızca sağlık kontrolüne tâbi tutulabilirlerdi. Ancak bu kontrol en kısa zamanda tamamlanmalıydı. Antlaşmanın bu maddesi, Türkiye'nin kuşkulu gördüğü bir durumda, söz konusu geminin gerçekten ticâret gemisi mi, yoksa ticâret gemisi şeklinde kamufle edilmiş bir savaş gemisi mi olduğunu anlamaya yönelik talebinin sonucunda formüle edilmişti.[259]

Ancak, Boğazlar'dan geçen Alman gemileri, genellikle küçük gemilerdi ve tanımlanan antlaşma hükümlerine göre, hukûkî bir sorun oluşturuyorlardı. Çünkü, hukukî durum sarih değildi.

Müttefikler, Boğazlar'dan geçen tüm Alman gemileri ile Mihver devletlerine âid gemilerin sıkıca aranmasını istiyorlardı. Ancak Türk Hükûmeti, daha 1942 yılının sonunda yapılan bu öneriyi, o zamanlar red etmişti.[260]

1943 yılı başında, aynı talebin yinelenmesi üzerine, Hâriciye Vekili Nûman Menemencioğlu, Montrö Antlaşması'na göre, tüm ti-

---

258 **Savaş Yılları**, s. 284-316. Ayrıca bkz. Boğazlar Hakkında Birinci ve İkinci Sovyet Notaları ile Birinci ve İkinci Türk Cevâbî Notaları, Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**; *Deringil*, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 169-172; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 236-241; Ataöv, **age**, s. 122.

259 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 234-236.

260 Önder, **age**, s. 230.

câret gemilerinin Boğazlar'dan serbestçe geçebileceklerini ve bir aramaya tâbi tutulamayacaklarını belirtecektir.[261]

İngiliz Hükûmeti ise, ısrarla, kontrolün mümkün olduğunu ileri sürüyordu.

Londra, 1943 yılının Mayıs ayında, Ankara'dan, daha önce müttefik donanmasına âid olan, ama artık Mihver devletlerinin elinde bulunan ve müttefiklerin iddialarına göre, savaş malzemesi taşıyan gemilere, Boğazlar'dan geçişleri sırasında, el konulmasını istemişse de, Türkiye, bu talebi red etmişti.[262]

Türkiye'nin Boğazlar'dan geçen Alman gemileri konusunda izlediği politikada, 1944 yılının Ocak ve Şubat aylarında da, bir değişiklik olmayacaktır.

İngiltere, 1944 yılının Ocak ve Şubat aylarında, Boğazlar'dan geçen yirmi civârında Alman ticâret gemisinin, aslında, savaş gemisi oldukları gerekçesi ile, Ankara'yı resmen protesto eder.

Türk Hükûmeti ise, söz konusu gemilerin ticârî eşyâ taşıdıklarını açıklar.

Londra, gemilerin, top da dâhil olmak üzere, küçük çapta silâh taşıdığını ileri sürüyor, buna karşılık, Ankara, ticâret gemilerinin savaş zamânında küçük çapta silâh taşımasının olağan ve normal olduğunu ve bu durumun ticâret gemisi vasfını değiştirmeyeceğini belirtiyordu.[263]

Diğer yandan, Türk Hükûmeti, Nisan ayında, 1940 yılından beri İstanbul limanında bekletilen Romanya bandıralı iki şilebin, Almanya'nın talebi üzerine, Kırım'a gitmek üzere, Boğazlar'dan geçisine ve Karadeniz'e açılmasına izin vermez. Ankara, bu davranışına neden olarak, gemilerin savaş gemisi olarak mütâlaa edildiğini açıklar.[264]

Türk Hükûmeti'nin, Mayıs ayında, iç politikada Turancı akıma karşı aldığı tutum da, Almanya ile ilişkilerin bir göstergesi sayılmalıdır.

---

261 Önder, **age**, s. 230.

262 Önder, **age**, s. 231.

263 Weisband, **age**, s. 328-329; Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 234-236.

264 Önder, **age**, s. 229-230; Krecker, **age**, s. 249-250.

K-Hugessen, Mayıs ayında, savaş malzemesi ve silâh taşıyan EMS sınıfından beş Alman gemisinin Boğazlar'dan geçeceğini Türk Hükûmeti'ne bildirir. Gemiler, 26 Mayıs'ta, Boğaz girişinde durdurulur. 29 Mayıs'ta ise, Papen, Berlin'e verdiği bir haberde, Boğazlar'ın her iki yönden girişinde de, 17 Alman gemisinin beklemekte olduğundan yakınır. Papen, gemilerin ticârî eşyâ taşıdığında diretir ve yapılan kontrollerde de aykırı bir durum görülmediğinden, gemilerin Boğazlar'dan geçişine izin verilir.[265]

K-Hugessen'in, Mayıs ayında, Hâriciye Vekâleti'ne verdiği protesto notaları, Ankara tarafından, İngiltere'nin taleplerinin yerine getirilebilmesi için, Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesi gerektiği gerekçesi ile geri çevriliyordu. Ankara'ya göre, Montrö Antlaşması, ticâret gemilerinin aranmasını yasaklıyordu.

K-Hugessen, bu yanıt üzerine, doğrudan İnönü'ye başvurur ve Boğazlar'dan geçen ve ticâret gemisi şeklinde kamufle edilmiş Alman savaş gemilerinden söz ederek, bu gemilerin Karadeniz'de ve Ege Denizi'nde savaş gemileri olarak kullanıldıklarını ve İngiliz üslerine saldırdıklarını açıklar. K-Hugessen, İnönü'ye, konuyla ilgili örneklerle dolu uzun bir liste de sunar.

İnönü ise, K-Hugessen'e, durumu dikkatle inceleyeceklerine, söz konusu listeyi hükûmete sunacağına ve gelecekte Boğazlar'dan geçen gemilerin kontrol edileceğine ilişkin güvence verir.[266]

K-Hugessen, Haziran ayı başında, yine EMS sınıfından üç Alman gemisinin Boğazlar'a doğru ilerlediğini bildirir ve Ankara'dan, gemilerin durdurulmasını ister. Ancak İngiltere'nin bu talebi yine red edilir.

Diğer yandan, Alman Kassel gemisi, kontrol edilmeyi kabul etmediği için, Boğazlar'dan geçiş izni alamaz.

Haziran ayında Londra'nın ısrârı ve baskısı artacaktır.

İngiltere, Boğazlar'dan geçen Alman ticâret gemilerinin, aslında, kamufle edilmiş küçük tonajlı, fakat Alman donanmasına âid yardımcı savaş gemileri ya da nakliye gemileri olduklarını, ticâret gemilerinde bulunmaması gereken silâhlar taşıdıklarını ve askerî

---

265 Weisband, **age**, s. 329-336; Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 236.

266 Önder, **age**, s. 231.

amaçlarla kullanıldıklarını ileri sürerek, Ankara'dan, bu tür gemilerin Boğazlar'dan geçişine izin verilmemesini istiyordu.

Türk Hükûmeti ise, Montrö Antlaşması'na göre, bu tür gemileri kontrol etme imkânından ve izninden yoksun olduğunu, ayrıca gemilerin ticâret gemisi olmadığına ilişkin bir işârete de rastlanmadığını açıklıyordu.

Feridun Cemâl Erkin'in anlatımı ile, "Türk Hükûmeti, sözleşmenin sâdece lafzına ve rûhuna dayanarak, şüpheli gemilerin vasıflarını sathî bir muayeneye tâbi tutmakla yetiniyor ve hiçbir düzgünsüzlük görülmediği için, serbest geçiş izni veriyordu."[267]

Hâriciye Vekili Nûman Menemencioğlu, Montrö Antlaşması'nın katı hükümlerine hukuk yorumu olarak bağlı kalıyordu.[268]

Oysa, konu, bir hukuk sorunu değil, aksine, tam anlamı ile, siyâsal bir sorundu.

Feridun Cemâl Erkin, anılarında, bu konuda, İnönü, Menemencioğlu ve kendisi arasında geçen görüşmeleri ve tartışmaları anlatıyor. Erkin, anılarında, Alman gemilerinin, Boğazlar'dan geçişleri sırasında, Montrö Antlaşması'nın 24. maddesi gereğince, aranmalarının mümkün olduğunu ve bu görüşünü, İnönü'ye de ilettiğini, ancak bu önerisinin, daha önce Menemencioğlu tarafından red edilmiş olduğunu belirtiyor. Oysa, yine Erkin'e göre, İnönü ile Başvekil Saraçoğlu, bu öneriyi kabul etmişlerdi.[269]

Menemencioğlu, Papen'den güvence aldıktan sonra, Alman Kassel gemisinin Boğazlar'dan geçişine izin verir.

İngiliz Dışişleri Bakanı Eden, 14 Haziran'da parlamentoda yaptığı bir konuşmada, ticâret gemisi şeklinde kamufle edilmiş Alman savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçtiğini açıklar ve bu durumu sert biçimde kınar. Eden'e göre, Ankara, Alman gemilerini aceleyle ve yetersiz biçimde arıyordu. İngiliz basını da, konuyla ilgili bir kampanya açar. Türk basını da, tam bu sırada, İngiltere'nin, Boğaz-

---

267 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 236. Ayrıca bkz. Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 239-240.

268 Erkin, **Dışişleri'nde 34 Yıl**, s. 139-141.

269 Erkin, **Dışişleri'nde 34 Yıl**, s. 139-141; Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 236-240.

lar'dan geçen Alman gemileri ile ilgili protestolarını gündeme getirir.[270]

Nihâyet, Londra'nın ısrârı üzerine, Alman Kassel gemisi, Boğazlar'dan geçişi sırasında, aranır ve geminin, ticâret gemisi şeklinde kamufle edilmiş, bir Alman savaş gemisi olduğu ortaya çıkar.

Bunun üzerine, Ankara, Alman Hükûmeti'ni resmen protesto eder ve EMS ve Mannheim sınıfı Alman gemilerinin Boğazlar'dan geçişini yasaklar, ayrıca, tüm Alman gemilerinin Boğazlar'dan geçişleri sırasında sıkıca aranmasına karar verir.[271]

Türk Hükûmeti, bu gelişmeler üzerine, 15 Haziran'da toplanır ve konu ile ilgili olarak, şu açıklamayı yapar:

> "Hâriciye Vekilimizin son günlerde tâkip ettiği politikayı Vekiller Heyeti tasvip etmemiştir.
>
> Bunun üzerine Hâriciye Vekili [Nûman Menemencioğlu] istifâ etmiştir. Hâriciye Vekilliği'ni vekâleten Başvekil idâre edecektir."[272]

Bu açıklama, aslında, tamâmen durumu kurtarmaya çalışan Türk dış politikasının zaaflarını da ortaya koyuyordu. Elbette ki, Menemencioğlu'nun politikası, ne Türk Hükûmeti'nin, ne de İnönü'nün politikasından bağımsız ve ayrı değildi. Ne var ki, savaşta müttefik üstünlüğü ağır bastıkça ve Almanya, gerek askerî, gerekse siyâsî açıdan geriledikçe, artık eski politikanın geçerliliği kalmıyordu. Ankara, hızlı bir dönüş yapmak zorundaydı. Bunun için de, basit bir dönüşüm taktiğinin tercih edildiği ve benimsendiği anlaşılıyor. Bu taktiğe göre, sanki o zamâna kadar izlenen politika, doğrudan doğruya Hâriciye Vekili Nûman Menemencioğlu'nun şahsi politikasıydı ve bu politika, Türk Hükûmeti'nce onaylanmamıştı. Oysa, bunun tamâmen gerçek dışı bir açıklama olduğunu, gerek bu açıklamayı yapanlar, gerekse bu açıklamaya muhatap olanlar da biliyorlardı. Ama artık asıl önemli olan, Türkiye'nin, bu

---

270 **Cumhuriyet,** (6.6.1944).

271 Önder, **age,** s. 231; Glasneck, **Türkei und Afghanistan,** s. 155; Weisband, **age,** s. 331-332; **OTDP,** s. 190; Erkin, **Türk Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi,** s. 238.

Başvekil Şükrü Saraçoğlu ile Basın-Yayın Umum Müdürü Selim Sarper'in konuyla ilgili olarak yabancı basına verdikleri demeç için bkz. **Ulus,** (16.6.1944).

272 **Ulus,** (16.6.1944).

kritik aşamada, müttefiklerin talebi ve ısrârı karşısında, gereken politik dönüşümü gerçekleştirmiş olmasıydı. Bu politik manevra, Nûman Menemencioğlu'nun sırtından karşılanmıştı. Nitekim, Menemencioğlu'nun istifâsından sonra, Başvekil Şükrü Saraçoğlu, Hâriciye Vekâleti'ni vekâleten bizzat üstlenecek ve nihâyet, 13 Eylül'de, Hasan Saka, bu göreve getirilecektir. İlginç olan nokta ise, Türk Hükûmeti'nin politikasını onaylamadığı Menemencioğlu'nun, çok kısa bir süre sonra, 1944 yılının Kasım ayında, Pâris Büyükelçiliği'ne atanacak olmasıdır.[273]

16 Haziran'da yapılan CHP Meclis Grubu olağanüstü toplantısından sonra yayınlanan tebliğde, bu konuda şöyle deniliyordu:

> "Boğazlar'dan geçmesine müsaade edilmemiş olan Kassel vapurunun harb gemisi vasıflarını hâiz olduğu anlaşıldı. Hâdisede ihmâlleri sâbit olan memurlar varsa, haklarında tâkibat yapılacak[tır]."[274]

Başvekil Saraçoğlu da, CHP Meclis Grubu'nun olağanüstü toplantısında, konuyu ayrıntıları ile anlatmış ve Almanya'nın Montrö Antlaşması'na aykırı davrandığını vurgulamıştı. "[Saraçoğlu], bu nev'i vapurların, Montrö mukâvelesi ahkâmına göre, doğrudan doğruya harb gemisi (...) olduğu[nun] tamâmıyla sâbit bulunduğunu gâyet açık olarak izâh etti."[275] CHP Meclis Grubu'nun olağanüstü toplantısında, bâzı mebuslar, Saraçoğlu'nun bu konuşmasından sonra, Boğazlar'dan geçen Alman gemilerinde daha önce yapılan aramaların yetersizliğini eleştirmişlerdi. Ancak, Saraçoğlu, 20 Haziran'da, yine CHP Meclis Grubu'nda yaptığı konuşmada, söz konusu kontrollerde görevli memurların ihmâllerinin olmadığını açıklayacaktır.[276]

---

273 Erkin, **Dışişleri'nde 34 Yıl**, s. 141; Krecker, **age**, s. 251-252; Sabiha Sertel, **age**, s. 274-275; Uran, **age**, s. 417-419; Us, **age**, s. 604-606.

274 **Ulus**, (17.6.1944).

275 **Tan**, (21.6.1944).

276 **Tan**, (21.6.1944).

Cemâl Madanoğlu ise, anılarında, bir başka gelişmeyi şöyle açıklıyor: "Nûman Menemencioğlu çekilirken, beri yanda, askerî kesimde, Boğaz Komutanı'nı görevden aldılar. Komutan İzzet Işık, bir asker olarak, komuta zincirinde emirlere uymuştu. Ama başını yediler. Sanki Menemencioğlu ile Işık, bu işi kendi yetkilerini kullanarak mı yapmışlardı?" Cemâl Madanoğlu, **Anılar 1911-1953**, s. 319.

Papen, tam da bu sırada, 16 Haziran târihli bir raporunda, Saraçoğlu ile, Menemencioğlu'nun istifâsı ile Boğazlar'dan geçen Alman savaş ve yardımcı savaş gemileri arasındaki ilişkiyi görüştüğünü açıklıyordu.

Papen, raporunda, Saraçoğlu'nun, Menemencioğlu'nun tutumunun, Türk Hükûmeti'ni İngiltere önünde güç durumda bıraktığını, ayrıca Londra'nın bu konuda ısrâr etmesinin de, Hâriciye Vekili'nin istifâsını zorunlu kıldığını açıkladığını önemle belirtiyordu.

Saraçoğlu, Papen'in bir sorusu üzerine de, dış politikada bir değişiklik olmayacağını ve müttefiklerin baskılarına karşın, savaşa katılmaktan sonuna kadar kaçınacaklarını vurguluyordu.

Gerek Türk tarafının, gerekse Alman tarafının ortak dileği, tıpkı eskisi gibi, gerçek bir işbirliğinin karşılıklı olarak kurulmasıydı.[277]

Papen, Berlin'e, müstakbel Hâriciye Vekili'nin ne Rauf Orbay, ne de Tevfik Rüştü Aras olacağını bildiriyordu. Papen, yeni Hâriciye Vekili olarak, CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın adının geçtiğini de açıklıyordu. Ancak Papen'e göre, yeni Hâriciye Vekili'nin atanması biraz daha uzayacaktı.

Papen, anılarında, Nûman Menemencioğlu'nun istifâsına yalnızca Almanya'nın tutumunun yol açtığını yazıyor. Papen, Menemencioğlu'nun, Boğazlar'dan geçen Alman gemilerinde sâdece ticârî mallar olduğuna ilişkin kendisinden birkaç kez güvence almış olduğunu, fakat kendisinin verdiği bu güvencelere Berlin'in uymadığını açıklıyor. Papen, anılarında, Menemencioğlu'nun istifâsını, "bizim suçumuzdu" şeklinde değerlendiriyor.[278]

Papen, 16 Haziran târihli bir raporunda ise, Başvekil Şükrü Saraçoğlu ile yaptığı bir görüşmeyi Berlin'e aktarıyordu. Nûman Menemencioğlu'nun Hâriciye Vekâleti'nden uzaklaştırılması, Alman dostu Türk çevrelerinde, Almanya'ya karşı hiç de dostâne olmayan bir tutum olarak değerlendirilmişti.

Papen, raporunda, Menemencioğlu'nun Hâriciye Vekâleti'nden uzaklaştırılmasının öyküsünü de şöyle anlatıyordu:

---

277 Krecker, **age**, s. 275-277.

278 Papen, **age**, s. 599.

Menemencioğlu, Montrö Antlaşması'nın tek yorumcusu olduğunu ve antlaşmayı tek başına yürüttüğünü düşünüyordu. Menemencioğlu, Montrö Antlaşması'nın yalnızca antlaşma metninin sözüne sâdık kalınarak uygulanması gerektiği kanısındaydı. Ancak, Menemencioğlu'nun Montrö Antlaşması'nı bu şekilde yorumlaması, Türkiye'yi güç durumda bırakıyordu. Londra, Alman Kassel gemisinin bir denizaltı avcı gemisi olduğunu pek çok yönden kanıtlamıştı. Ayrıca, uzmanlar da, Kassel gemisinin bir ticâret gemisi olmadığı konusunda hemfikirdiler. Kassel gemisinin birçok kez Menemencioğlu'nun onayı ile, Boğazlar'dan geçmesi, Londra'yı bir hayli sinirlendirmişti. Nitekim, bizzat Menemencioğlu tarafından düzenli olarak yapılan incelemelerde ve aramalarda, geminin yardımcı savaş gemisi sınıfından olduğu da anlaşılacaktı. Gerçek de zâten buydu. Daha önceki uygulamaların ve kararların yanlış ve hatâlı olduğunun anlaşılması üzerine, Menemencioğlu'nun Hâriciye Vekâleti'nden ayrılması kaçınılmaz hâle gelmişti.

Papen, Saraçoğlu ile, İngiltere'nin tutumuna ve İngiliz plânlarına ilişkin olarak da bir görüşme yapmıştı.

Papen, bu görüşmede, İngiltere'nin Türkiye'yi en kısa zamanda savaşa sokmak istediğini, çünkü Londra'nın Batı Anadolu'da bulunan Türk hava üslerine muhtâç olduğunu ileri sürüyordu. Papen, İngiltere'nin Balkanlar'ı ve Boğazlar'ı Sovyet nüfûzuna bırakacağını ve buna karşılık olarak da, Ege ve Batı Anadolu'yu alacağını iddia ediyordu.

Papen'in bu iddialarına karşılık, Saraçoğlu, Londra ile Moskova'nın Türkiye'yi aralarında paylaşmayı düşündüklerini kabul edecek, Papen ise, Saraçoğlu'nun bu yanıtı karşısında, bu durumda, Türkiye'nin savaşa katılmamasını ve ordusunu savaşın sonuna dek hazır ve güçlü tutmasını isteyecektir.

Papen'in bu talebi karşısında, Saraçoğlu da, Türk Hükûmeti'nin temel politikasının ve arzusunun bu yönde olduğunu açıklayacaktır. Papen'in Türk-Alman ticârî ilişkilerinin korunmasının yarârlarından söz etmesi üzerine, Saraçoğlu, Hâriciye Vekâleti'ni yeni üzerine aldığını, bu nedenle, konu ile ilgilenebilmesi için, kendisine iki hafta süre tanınmasını isteyecektir.

Papen, raporuna, kişisel yorumu olarak, yeni Hâriciye Vekili'nin derhâl atanmayacağını, aksine, bu atama sırasında, Türk dış politi-

kasının gelecekte alacağı biçimi göstermekten sakınılmaya çalışılacağını ve bu makâma tanınmış bir şahsiyetin getirilmeyeceğini de ekleyecektir.[279]

Menemencioğlu'nun istifâsından hemen sonra, Almanya ile ticârî ilişkilerin azaltılması yönündeki müttefik talebi de kabul edilir.[280]

Oysa, Papen, tam da bu sırada, 6 Temmuz târihli bir raporunda, Türk-Alman Ticâret Antlaşması'nın 18 Nisan 1943 târihli ticâret antlaşması temelinde uzatılması için görüşmelerin devâm ettiğini yazıyordu. Papen, Ankara üzerindeki müttefik baskısının hayli yoğun olduğunu ve Türk-Alman Ticâret Antlaşması'nın bir hafta içinde imzâlanmaması hâlinde, görüşmelerden sonuç almanın daha da uzayacağını belirtiyordu.[281]

Jenke, 14 Temmuz târihli raporunda, Almanya'nın Türkiye'ye sevk edeceği otobüslere ilişkin olarak, Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nin birkaç kez Berlin'in dikkatini çektiğini, İnönü ile Saraçoğlu'nun bu sevkiyat ile yakından ilgilendiklerini ve Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Saffet Arıkan'ın da konu üzerinde önemle durduğunu yazıyordu. Almanya'nın bu sevkiyâtı gerçekten isteyip istemediği ve sevkiyâta gücünün yetip yetmeyeceği konularında, Ankara, sorunu denek taşı hâline getirmişti. Ankara'ya ilk iki otobüs İsviçre'den birkaç gün önce gelmiş ve hemen hizmete girmişti. Oysa, Ankara, bu otobüsleri, İsviçre'ye, Almanya'ya ısmarladığından, daha sonraki bir târihte ısmarlamıştı. Bunun sonucu, Almanya aleyhine yapılan propagandanın Ankara'da günün konusu olmasıydı. Almanya'dan mal gelmemesinin nedeninin, Almanya'nın içinde bulunduğu ulaştırma sorunları olduğu Ankara'da biliniyordu.

Jenke, raporunda, otobüslerin hemen sevk edilmesini istiyordu. Çünkü, müttefik propagandası, Almanya'ya krom sevkiyâtının durdurulmasından sonra, Almanya'nın sessizce ve haber vermek-

279 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VIII, (1. Mai 1944 bis 8. Mai 1945), "Papen'den ADB'ye", Nr. 69, 16.6.1944, (1438/363 753-56).

280 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 155.

281 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VIII, (1. Mai 1944 bis 8. Mai 1945), "Papen'den ADB'ye", Nr. 103, 6.7.1944, (5492/E 382 840-44).

sizin, Türkiye ile iktisâdî ilişkilerini kestiğini savunuyordu. Ayrıca, müttefik propagandası, Almanya'nın artık mal yollayabilecek durumda olmadığını da ileri sürüyordu. Diğer yandan, Türk Hükûmet çevrelerinde bu türden iddialara inanılmıyordu.

Jenke, raporunda, Almanya'dan Türkiye'ye, Haziran ayında, sâdece 9.000.000 Alman Markı (RM) değerinde mal geldiğini açıklıyordu. Jenke, Türkiye'nin ekonomik alanda bir denge arayışı içinde olduğunu da belirtiyordu. Menemencioğlu ise, ABD ile İngiltere'nin Türkiye'nin ihtiyâcı olan malların yalnızca % 10'unu karşılayabileceklerini Alman diplomatlarına açıklamıştı. Dolayısıyla, Türkiye'nin Almanya ile ticârî ilişkilerini sürdürmesine ihtiyâcı vardı ve ayrıca, Ankara bunu istiyordu da... Aslında, ekonomik alandaki bu durum ya da denge, Ankara'nın hâlen tarafsız kalmasını sağlayan önemli bir gerekçeydi. Jenke, Berlin'in Türkiye'ye mal sevk etmesi gerektiğini, Türk-Alman ekonomik ilişkilerinin buna bağlı olduğunu, aksi hâlde, bunun siyâsal sonuçlarının da olabileceğini vurguluyordu.[282]

Nûman Menemencioğlu'nun istifâsı, aslında, Türk dış politikası ile ilgili önemli bir karârın doğrudan bir sonucu olarak değerlendirilmelidir.

Menemencioğlu, müttefiklerin gözünde, Alman yanlısı ve Türkiye'nin Almanya'ya karşı savaşa katılmasını önleyen bir kişiydi. Oysa Menemencioğlu'nun dış politikası ile İnönü'nünki arasında böylesine kesin ve keskin bir ayrım çizgisi olduğu çok tartışmalıdır. Hattâ esasta bir birliktelik olduğu dahi söylenebilir. Menemencioğlu'nun istifâsı, müttefikler için, müttefik yanlısı bir dış politika değişikliğinin simgesiydi. Aslında sorun, Ankara'nın, müttefiklerle yakınlığın yeniden sağlanması yolundaki girişimlerinde, yeni ve çok önemli bir fırsat yakalamasıydı.

Weisband, bu durumu, son derece net bir biçimde, şöyle ifâde ediyor: "Bir politika değişikliği gerekli olmuştu. Üstelik, bu, dramatik ve görünür bir değişiklik olmalıydı."[283]

---

282 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VIII, (1. Mai 1944 bis 8. Mai 1945), *"Jenke'nin Raporu"*, (Ankara), Nr. 116, 14.7.1944, (5489/E 382 725-27).

283 Weisband, **age**, s. 332-334. Ayrıca bkz. Weisband, **age**, s. 335-336.

Saraçoğlu, boşalan Hâriciye Vekâleti'ne, Papen'in tahmin ettiği gibi, hemen bir atama yapmayacaktır. Hâriciye Vekâleti'ni, bir süre için, vekâleten kendi üzerine almayı tercih edecektir. Saraçoğlu, herhâlde, bu önemli ve kritik dönemde, Papen'in de belirttiği gibi, Hâriciye Vekâleti'nde yeni bir isim ile, yanlış anlaşılmalara fırsat vermek istemiyordu. Kendisi zâten, hiç olmazsa bu sırada, müttefik yanlısı olarak tanınıyordu. Dolayısıyla, Hâriciye Vekâleti'ni kendi üzerine alması, müttefikler cephesinde memnunluk uyandırmalıydı. Müstakbel Hâriciye Vekili Hasan Saka'nın, ancak Eylül ayında, yâni Almanya ile ilişkilerin kesilmesinden sonra atanacağını hatırlamak gerekir.

Hüseyin Câhit Yalçın, "Türkiye'nin İttifak Politikasında Yeni Bir İnkişâf" adlı makâlesinde, Menemencioğlu'nun istifâsının "sıhhî sebep" dışında bir nedenle açıklanmasının üzerinde duruyordu. Bir Vekil, ilk kez, sağlık nedenleri dışında bir başka gerekçe ve açıkça siyâsal bir nedenle görevinden ayrılıyordu. Yazıda, dış politikada bir "nüans" olacağı özellikle vurgulanıyordu.[284]

Ahmet Emin Yalman da, "İstifâ Hâdisesinin Tahlili" adlı makâlesinde, "bu harpte bitaraf değiliz, İngiltere'nin müttefikiyiz" diyordu.[285]

Almanya İle İlişkilerin Kesilmesi

Türk dış politikası, sâdece müttefikler tarafından, yâni dışarıdan eleştirilmiyordu. Aksine, içeride de dolaylı bir eleştiri vardı.

Hâriciye eski Vekili ve Londra eski Büyükelçisi Tevfik Rüştü Aras, 1944 yılı başlarında, günlük basında, dış politika konularında yazılar yazmaya başlamıştı.[286]

---

284 Hüseyin Câhit Yalçın, "Türkiye'nin İttifak Politikasında Yeni Bir İnkişâf", **Tanin**, (17.6.1944); **AT**, Sayı: 127, (Haziran 1944).

285 Ahmet Emin Yalman, "İstifâ Hâdisesinin Tahlili", **Vatan**, (17.6.1944).

286 Aras'ın yazıları daha ziyâde anılarına dayanıyordu ve genel nitelikteydi. Bkz. Tevfik Rüştü Aras, "Mühim Bir Eserin Önsözü... İki Harb Arasındaki Devreye Âid Hâtıralar", **Vatan**, (6.1.1944); Tevfik Rüştü Aras, "İki Değil, Bir Tek Cihan Harbi Var", **Vatan**, (7.1.1944); Tevfik Rüştü Aras, "Onsekiz Yıllık Milletlerarası Faaliyetin Hikâyesi", **Vatan**, (8.1.1944); (Ayrıca,

Müttefik zaferinin ufukta belirdiği bir sırada, Aras'ın yazıları daha somut ve eleştirel bir nitelik kazanacaktır.

Aras, hükûmetin dış politikasının yeterince hızlı gelişmediğini, sürekli değişen askerî ve siyâsî koşullara ayak uyduramadığını yazıyor, Türkiye'nin tecrit siyâsetine devâm edeceği yerde, müttefiklerle daha sıkı ve yakın işbirliği içine girmesini istiyor ve nihâyet, Sovyetler Birliği ile bir ittifak kurulmasının gereğini vurguluyordu.[287]

Aras, "Daha Açık Söyleyeceğim" adlı makâlesinde, Türk-Sovyet ittifâkı konusunda, şunları yazıyordu:

> "Bizim felâketli zamanlarımızda bize yardım etmiş olan Sovyetler [Birliği]'ne karşı borcumuzun zamânında ve yerinde ödenmesi için, Sovyetler [Birliği] ile mevcut olan münâsebetlerimizin en ileri dostluk derecesine, hattâ ittifâka vardırılmasını dilerim."[288]

Aras, 1944 yılının yaz aylarında, Tan gazetesinde yazdığı yazılarda, bu genel politikayı daha ayrıntılı bir biçimde işlemeye çalışıyordu.[289] Türk Hükûmeti'nin müttefiklere yeterince yakın bir dış politika izlememesi, hiç kuşkusuz, başka çevrelerde de eleştiriliyordu.[290]

Aras'ın söz konusu yazı dizisi ile ilgili olarak Ahmet Emin Yalman'a mektubu için bkz. **Vatan,** (8.1.1944)); Tevfik Rüştü Aras, "Yarınki Dünyâyı Kurmak İçin 1: Dünkü Acı Tecrübelerden Alınacak Dersler", **Vatan,** (12.1.1944); Tevfik Rüştü Aras, "Yarınki Dünyâyı Kurmak İçin 2: Beklenecek Başlıca Ders: Müşterek Emniyet", **Vatan,** (13.1.1944); *Tevfik Rüştü Aras, "Ciano ve Faşizmin Âkıbeti",* **Vatan,** (17.1.1944); Tevfik Rüştü Aras, "Dörtlü İşbirliği 1: Eski Bir Dörtlü İşbirliğine Âid Hâtıralar", **Vatan,** (21.4.1944); Tevfik Rüştü Aras, "Dörtlü İşbirliği 2: Mukâbil Bir Anlaşma", **Vatan,** (22.4.1944); Tevfik Rüştü Aras, "Dörtlü İşbirliği 3: Hâdiselerin Zarûretinden Doğan Bir Teşebbüs", **Vatan,** (23.4.1944); Tevfik Rüştü Aras, "Dörtlü İşbirliği 4: Neticeler Belirmeden Menfî Hükümler Verilmemelidir", **Vatan,** (22.4.1944).

287 Tevfik Rüştü Aras, "Büyük Komşumuz ve Dostumuz", **Vatan,** (13.6.1944); Tevfik Rüştü Aras, "Türkiye'nin Uluslararası Durumu", **Vatan,** (19.6.1944).

288 Tevfik Rüştü Aras, "Daha Açık Söyleyeceğim", **Tan,** (28.6.1944).

289 Tevfik Rüştü Aras, "Dâimâ Daha İyi Bir Türkiye... Daha İyi Bir Dünyâda", **Tan,** (11.6.1944); Tevfik Rüştü Aras, "Bölge Anlaşmaları", **Tan,** (15.6.1944); Tevfik Rüştü Aras, "Necmettin Sadak'a Bir Cevap", Tan, (21.6.1944); Tevfik Rüştü Aras, "Harpten Sonra Avrupa", **Tan,** (5.7.1944).

290 Us, **age,** s. 620.

Ayrıca bkz. Zekeriyâ Sertel, "Müttefiklerle Sıkı İşbirliği Yapmak Ne Demektir?", **Tan,** (30.6.1944); Zekeriyâ Sertel, "Sovyetler Birliği İle İttifâka Kadar Giden Bir Dostluk", **Tan,** (1.7.1944); Zekeriyâ Sertel, "Amerika İle Daha Sıkı Bir Anlaşma İhtiyâcı", **Tan,** (2.7.1944), Zekeriyâ Sertel, "Türkiye'nin Dış Siyâseti Hakkındaki Münâkaşalara Cevap", **Tan,** (4.7.1944); Ze-

Ancak hükûmetin bütün bu eleştirileri dikkate almadığı da görülüyordu.

İngiltere ve ABD, Menemencioğlu'nun istifâsından hemen sonra, Haziran ayında, Ankara'dan, Almanya ile ekonomik ve diplomatik ilişkilerini kesmesini isteyeceklerdir.

Moskova ise, bu konu ile artık ilgilenmiyordu. Sovyetler Birliği için Türkiye'nin bu alanda atabileceği bir adımın artık herhangi bir anlamı ve değeri kalmamıştı.

Ancak, İngiltere, Türkiye'nin Almanya'dan kopmasının tamâmen yararsız olmayacağını düşünüyordu. Bu nedenle de, Haziran ayı sonunda, ABD ile ortak bir tutum almak üzere, yeni bir girişimde daha bulunacaktır. Londra'ya göre, Türk-Alman ilişkilerinin kesilmesi, Berlin üzerinde psikolojik etkide bulunacak ve Balkan devletlerinde de benzer bir etki yapacaktı. Türk-Alman iktisâdî ilişkilerinin kesilmesi durumunda ise, Londra, Ankara'ya, Türkiye'nin dış ticâretinde oluşacak boşluğu dolduracağına ilişkin güvence veriyordu. Türk-Alman ilişkilerinin kesilmesinin bir savaşa neden olması ise, Londra'ya göre, mümkün değildi. Çünkü, Almanya'nın Balkanlar'da artık ciddî bir askerî gücü kalmamıştı. Ayrıca, Londra, olası bir Alman saldırısı karşısında Türkiye'ye askerî yardımda bulunacağına ilişkin söz de veriyordu. ABD de, İngiltere'yi destekleyecektir. İlişkilerin kesilmesi, ABD'nin gözünde, Türkiye'nin savaşa katılması yolunda atılacak bir ön adımdı. Diğer yandan da, Alman personel Türkiye'den çıkarılacaktı. Hattâ belki bu kez müttefiklere hava üsleri için imkân da sağlanabilecekti.

Saraçoğlu, 13 Haziran'da, K-Hugessen'in bu yoldaki bir önerisini red edecektir. Ankara'nın gözünde, Türk-Alman ilişkilerinin kesilmesi, hâlâ, Almanya ile savaş anlamına geliyordu.[291]

---

keriyâ Sertel, "Hüseyin Câhit Yalçın'a Cevap: Sovyetler İle Balkanlar'da İşbirliği Ne Demektir?", **Tan**, (6.7.1944); Zekeriyâ Sertel, "Necmettin Sadak'a Cevap: Sovyetler İle İttifak Mümkün Değil midir?", **Tan**, (7.7.1944); Zekeriyâ Sertel, "Müttefiklerle Daha Sıkı İşbirliği ve Almanya", **Tan**, (16.7.1944); Zekeriyâ Sertel, "Alman Propagandasına Bir Nihâyet Verilmelidir", **Tan**, (20.7.1944).

291 Weisband, **age**, s. 336-339.

Ribbentrop, 9 Temmuz'da, Salzburg'da, Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Saffet Arıkan ile yaptığı bir görüşmede, Türkiye'nin müttefik baskısına karşı koymayı başarabileceğine inandığını söylüyordu. Ribbentrop, bu konudaki ümidini ifâde ederken, Ankara'yı tehdit etmekten de kaçınmıyordu. Almanya, Menemencioğlu'nun Hâriciye Vekâleti'nden ayrılışına üzülmüştü.

Arıkan, Ribbentrop'un bu imâsına karşılık olarak, ayrılığın "yorgunluk" gibi bâzı nedenlerle olduğunu belirtiyordu.

Ribbentrop ise, Menemencioğlu'nun Hâriciye Vekâleti'nden ayrılmasının çok önemli bir dönüm noktası olduğunu vurguluyordu. Berlin, Menemencioğlu'na ve izlediği politikaya güven duyuyordu.

Arıkan ise, Türkiye'nin dış politikasının, bu değişiklikten hiç etkilenmeksizin, aynı çizgide devâm edeceğini açıklıyordu. Gerçi müttefikler, Ankara'dan, Almanya ile diplomatik ve iktisâdî ilişkilerin hemen kesilmesini istiyorlardı. Ancak Ankara, Türk-Alman ilişkilerinin kesilmesini düşünmüyordu.

Ribbentrop ise, görüşme sırasında, uzun uzun savaşın gidişâtını anlatacak ve Almanya'nın içinde bulunduğu, ancak geçici olduğunu vurguladığı zor koşulları açıklayacaktır. Ribbentrop, Londra ile Ankara arasında diplomatik alanda görüş alış verişinde bulunulduğunun ve belirli koşullar altında, Türk-Alman ilişkilerinin kesilmesinin Ankara'dan talep edildiğinin bilindiğini ve bu koşulların da açıklandığını Arıkan'a bildiriyordu.

Ribbentrop'a göre, Türkiye, Almanya ile siyâsî ve iktisâdî ilişkilerini keserse ve Almanya'ya karşı savaşa katılırsa, tehlikeli bir yola girecek ve bu takdirde, Doğu Avrupa'nın Bolşevikleştirilmesini dolaylı biçimde desteklemiş olacaktı. Müttefikler, hâli hazırdaki uygun, fakat Ribbentrop'a göre geçici olan askerî durumlarından yararlanarak, Ankara üzerinde baskı kurmuşlardı. Ancak Türkiye, müttefiklerin bu taleplerini kabul edecek olursa, bu takdirde, bağımsızlığını yitirecekti. Bu takdirde, Ribbentrop'a göre, müttefiklerin taleplerinin sonu gelmeyecek ve her kabul edilen talebi yeni bir talep izleyecekti. Örneğin, Almanya'ya krom sevkiyâtının kesilmesi yolundaki müttefik talebi kabul edilir edilmez, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi K-Hugessen, hemen Türk-Alman iktisâdî ilişkilerinin kesilmesini istemişti. Berlin'e göre, bu talebin kabul edil-

mesi hâlinde, hemen ardından, müttefik güçlerin Türkiye'deki hava üslerinden yararlanması talebi gelecekti. Ayrıca, Stalin'in bu yöndeki ısrarlı taleplerinin İngiltere ve ABD tarafından da desteklendiği görülmüştü. Bu yolda ilerlemek, Berlin'e göre, Türkiye'yi en sonunda zorunlu olarak Almanya ile bir savaşa sokacaktı. Oysa Almanya, bu türden bir gelişmeyi hiç istemiyordu.

Diğer yandan da, Ribbentrop'a göre, müttefiklerin bu yöndeki taleplerinin kabûlü hâlinde, yâni İngiltere ve ABD'nin Türkiye'deki hava ve deniz üslerinden yararlanmaları durumunda, Moskova da aynı talepte bulunacaktı. Müttefikler, birçok konuda olduğu gibi, bu konuda da, birbirlerini destekleyecekler ve bu durum, Türkiye'nin siyâsî bağımsızlığının sonu anlamına gelecekti. Ribbentrop, bunu özellikle vurguluyordu. Ribbentrop, Kızıl Ordu'nun Türkiye'ye bir kez girdiği takdirde, ülkeyi bir daha terk etmeyeceğini ileri sürüyordu. Ribbentrop, bu konuda güvenilir bilgilere sâhip olduğunu belirtiyor, ancak bu bilgileri açıklamıyordu. Ankara ile Moskova arasında bir saldırmazlık paktı imzâlanacağına ilişkin söylentiler karşısında ise, Ribbentrop, Berlin'in Türk-Sovyet yakınlaşmasından hiç hoşnut kalmayacağını dile getirmekle yetiniyordu.

Saffet Arıkan ise, Türk dış politikasının kesinlikle değişmeyeceğini bir kez daha tekrâr edecektir. Arıkan, İnönü ile Saraçoğlu'nun da aynı görüşte olduklarını ve kendisinin de onların görüşlerini açıkladığını özellikle vurguluyordu.

Ribbentrop, Almanya'nın savaşı tamâmen kaybetmesi hâlinde, Kızıl Ordu'nun Avrupa'da ilerlemesi karşısında, buna karşı direnebilecek hiçbir gücün kalmayacağını bir kez daha belirttikten sonra, Avrupa'nın doğusunun ve tüm Balkanlar'ın ve hattâ Türkiye'nin de, Sovyetler Birliği ile, üstelik tek başına, karşı karşıya kalacağını hatırlatıyordu.

Arıkan, Ribbentrop'un görüşlerine ve yorumlarına katıldığını açıklayacak ve Ankara'nın politikasına güvenilmesini isteyecektir.

Ribbentrop ise, Arıkan'ın bu açıklamasına karşılık, uzun bir süreden beri devâm eden, ama bir türlü sonuçlanamayan Türk-Alman Ticâret Antlaşması görüşmelerini gündeme getirecektir. Ribbentrop, Berlin'in, krom sevkiyâtının kesilmesi karârına üzüldüğünü, fakat Türk Hükûmeti'nin de içinde bulunduğu güç koşulla-

rı ve durumu dikkate alarak, bunu anlayışla karşıladığını ifâde edecektir.[292]

Churchill ise, 12 Temmuz'da, Stalin'e yazdığı bir mektupta, Ankara'nın Mihver devletleri ile ilişkilerini kesmeye istekli olduğunu yazıyordu. Gerçi, bundan daha iyisi, Türkiye'nin savaşa katılmasıydı. Fakat Türkiye'nin, müttefiklerin bu yöndeki isteğini, muhtemel uçak talepleri ile karşılayabileceğinden ya da Bulgaristan ve Ege Denizi'nde İngiliz Ordusu ile ortak bir askerî harekâta girişme arzusu gösterebileceğinden çekiniliyordu. Ankara, bu tür gerekçelerle, talebi red edebilirdi.[293]

Stalin de, 15 Temmuz'da, Churchill'e yazdığı cevâbî mektubunda, Türkiye'nin şimdiye kadar savaşa katılmamış olmasını eleştiriyor ve Ankara'nın artık bu konuda atacağı gönülsüz bir adımın müttefiklere yarar sağlayacağından kuşku duyduğunu ifâde ediyordu. Stalin, Türkiye'ye daha fazla baskı yapmanın yararsız olduğunu belirttikten sonra, Ankara'yı kendi başına ve yalnız bırakmanın daha yararlı olacağını bildiriyordu. Stalin'e göre, buna karşılık, Türkiye'nin savaş sonrası sorunlarında özel hak talepleri göz önüne alınmamalıydı.[294]

İngiltere ise, Türkiye'nin, savaştan sonra, müttefikler ya da bir başka ifâde ile, muzafferler dünyâsında tam olarak tecrit olmaması için, Ankara'nın Berlin ile ilişkilerini hemen kesmesini istiyordu. Bu, aynı zamanda, Türkiye'nin müttefiklere karşı izlediği politikada bir denek taşı olacaktı.

Görüldüğü gibi, Türkiye'nin, savaşın bu aşamasında, savaşa katılıp katılmaması ya da Almanya ile ilişkilerini kesip kesmemesi gibi siyâsî ve askerî sorunlarla, daha ziyâde, Londra yakından ilgileniyor, buna karşılık, Moskova, bu tür gelişmelerle hiç ilgilenmediği gibi, hattâ Türkiye'nin bu yöndeki yakınlaşmalarına karşı soğuk duruyordu.

---

292 **ADAP**, *Serie E: 1941-1945, Band VIII, (1. Mai 1944 bis 8. Mai 1945)*, "9 Temmuz 1944 Târihinde Salzburg'da Yapılan Ribbentrop-Saffet Arıkan Görüşmesi Hakkında Elçi Schmidt'in 10 Temmuz 1944 Târihli Raporu", (Salzburg), Nr. 107, 10.7.1944, (B 16/J 002 137-64).

293 **Yazışmalar**, "Churchill'den Stalin'e", Nr. 294, 12.7.1944, s. 114-115.

294 **Yazışmalar**, "Stalin'den Churchill'e", Nr. 297, 15.7.1944, s. 116-117.

Bu fark, elbette, savaşın son döneminde, savaş sonrasındaki siyâsî ve askerî gelişmelerle ilgili beklenti ve öngörülerin değişik olmasından kaynaklanıyordu.

Londra, Ankara'yı hâlâ müttefiklerin dünyâsında görmek istiyor ve Türkiye'nin savaş sonrasındaki belirsiz uluslararası ilişkiler ve politika sahnesinde yalnız kalmasını önlemeye çalışıyordu.

Moskova ise, savaşın önemli muzaffer tarafı olarak, o güne kadar herhangi bir destek görmediği Türkiye'nin, sâdece göstermelik küçük bir politika değişikliği yaparak, müttefikler dünyâsında yer almasını istemiyor ve savaş sonrasında Türkiye ile tek başına kalmak ve savaşın yol açtığı siyâsî ve askerî sorunları Ankara ile tek başına görüşmek ve mümkünse hâlletmek istiyordu.

Bu temelden farklı iki görüş, Londra ile Moskova'nın, savaşın bu aşamasında, Türkiye'ye karşı izledikleri politikaları da temelden farklı kılıyordu.

Türk Hükûmeti, Temmuz ayı sonunda, müttefiklerle ilişkilerini düzeltmek için, Almanya ile ilişkilerin kesilmesine karar vermişti.

Âsım Us, hâtıra notlarında, bu durumu şöyle yansıtıyor:

> "27.7.1944... Vakit'in Ankara muhabirinin bildirdiğine göre, önümüzdeki Ağustosun üçünden itibâren, Türkiye-Almanya arasındaki siyâsî münâsebetler kesilecektir. Ağustosun ikinci günü Büyük Millet Meclisi toplanacağına göre, bu havâdis doğru ise, Meclis'te konuşulacak demektir."[295]

Nitekim, Temmuz ayı ortalarında kaleme alınmış bir Alman istihbârat raporunda, Türk gizli servisi kaynaklarından, Türk-Alman ilişkilerinde hâlen devâm eden gerginliğin süreceğinin öğrenildiği belirtiliyordu. Raporda, Türk Hükûmeti'nin, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi K-Hugessen'in, Almanya ile ilişkilerin kesilmesi talebini "sâkin" bir biçimde red ettiği açıklanıyordu. Ancak, söz konusu kaynaklar, Türk Hükûmeti'nin bu reddinin kesin olmadığını, aksine, geçici olduğunu ve hâlen içinde bulunulan duruma göre kararlaştırıldığını ve bu karârın değişebileceğini ileri sürüyorlardı. Çünkü, Londra'nın Ankara üzerindeki baskısı gün geçtikçe artıyordu. Ankara ise, Londra'nın baskısının ve talepleri-

---

295 Us, age, s. 609.

nin, Temmuz ayında, ABD'nin de katılmasıyla, artacağını düşünüyordu. Londra'nın baskısı, son haftalarda, artık doğrudan oluyor ve gittikçe de yoğunlaşıyordu. Diğer yandan, Alman istihbâratına göre, Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Saffet Arıkan'ın Ankara'ya gelmesi, İnönü'nün özel arzusu üzerine gerçekleşmişti. Arıkan, İnönü'ye, Almanya'daki iç politik gelişmeler konusunda bilgi vermişti. Arıkan'ın bu açıklamalarının Ankara'nın tutum ve karârında etkili olması bekleniyordu. Türkiye'nin tutumu, aslında, Almanya'nın iç durumuna bağlıydı.[296]

Papen de, 31 Temmuz târihli bir raporunda, Hâriciye Vekâleti'nden öğrendiğine göre, Türk-Alman ilişkilerinin kesilmesinden hemen sonra, önce Alman vatandaşlarının, Alman Büyükelçisi'nin, Büyükelçilik ve Konsolosluk mensuplarının ve Alman kolonisinin, Bulgaristan üzerinden, Türkiye'yi terk etmek zorunda kalacaklarını haber veriyordu. Papen'e göre, öncelikle Türk polisi tarafından uygunsuz bulunan kişiler sınır dışı edilecekti. Bu kişileri içeren bir liste bizzat askerî yetkililer tarafından hazırlanıyordu. Bununla birlikte, Alman vatandaşları, Türkiye'yi terk edinceye kadar, ülkede özgürce dolaşabilecekler ve özel olarak hazırlanmış kamplara alınmayacaklardı. Ayrıca, her türlü kişisel eşyâlarını da berâberlerinde alabileceklerdi.[297]

Zâten Türk basınında da bu konuda yazılar yayınlanmaya başlamıştı.[298]

CHP Meclis Grubu, 1 Ağustos'ta toplantıya çağrılır ve mebuslar, özel bir trenle İstanbul'dan Ankara'ya gelirler.

Bu arada, Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Saffet Arıkan da Ankara'ya gelir.[299]

---

296 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VIII, (1. Mai 1944 bis 8. Mai 1945), "Güvenlik ve İstihbârat Şefinden ADB'ye", Nr. 123, 18.7.1944, (Gizli 2095/453 045-46).

297 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VIII, (1. Mai 1944 bis 8. Mai 1945), "Papen'den ADB'ye", 31.7.1944, (5484/E 382 324).

298 Zekeriyâ Sertel, "Nereye Gidiyoruz?", **Tan**, (1.8.1944).

Zekeriyâ Sertel, "Türkiye'nin Karar Verme Zamânı Gelmiştir" adlı makâlesinde, Türkiye'nin savaşa katılmadan müttefiklere yardım etmesini ve Almanya ile siyâsî ilişkilerin kesilmesini öneriyordu. Zekeriyâ Sertel, "Türkiye'nin Karar Verme Zamânı Gelmiştir", **Tan**, (2.8.1944).

299 **Cumhuriyet**, (1.8.1944).

1 Ağustos târihli bir Alman istihbârat raporu, Türk Ordu kaynaklarından alınan bilgiye dayanarak, Berlin'e önemli gelişmeler olacağını bildiriyordu. TBMM'nin 2 Ağustos târihli toplantısında, Almanya ile ilişkilerin kesilmesi karârının onaylanması gerektiği belirtiliyordu. Raporda, Almanya'ya savaş ilânının da Meclis'in karârına bağlı olduğu vurgulanıyordu.[300]

CHP Meclis Grubu'nun 1 Ağustos târihli toplantısı oldukça uzun sürecektir.[301] Âsım Us, hâtıra notlarında, CHP Meclis Grubu toplantısını şöyle yansıtıyor:

> "Almanya ile siyâsî münâsebetlerin kesilmesi [CHP] Meclis Grubu'nda müzâkere edilirken, Hikmet Bayur, Halil Menteşe gibi bâzı mebuslar, karârı tenkit ettiler. Hikmet Bayur ekalliyette kaldı. Fakat ertesi günü Meclis müzâkeresinde verilen karâra beyaz oy ile iştirâk etti. Halil Menteşe ile diğer bâzı mebuslar rey vermemişler..."[302]

Aynı gün, yine 1 Ağustos'ta, CHP Meclis Grubu toplantısından önce, hükûmet de toplanmıştı.[303]

Yine aynı gün, TBMM Başkanlığı'ndan yapılan açıklamada, TBMM'nin, "Teşkilâtı Esâsîye Kânunu'nun 19. maddesinin ikinci fıkrası gereğince, 108 imzâ ile verilen takrir üzerine, (...) 2 Ağustos 1944" târihinde toplanacağı açıklanıyordu.[304]

TBMM, 2 Ağustos'ta olağanüstü toplanır.

Başvekil Şükrü Saraçoğlu, TBMM'nin olağanüstü toplantısında yaptığı konuşmada, şunları söyler:

> "Müttefikimiz İngiltere, ittifak çerçevesi dâhilinde, bizden Almanya ile siyâsî ve iktisâdî bilcümle münâsebâtımızın kesilmesini istemiştir.

---

300 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band VIII, (1. Mai 1944 bis 8. Mai 1945), "Von Crote'den Telefon", Nr. 142, 1.8.1944, (1011/305 361-63).

301 CHP Meclis Grubu'nun toplantısı, akşam saat 17.00'de başlamış ve gece 04.00'e dek sürmüştü. **Cumhuriyet**, (2.8.1944).

Başvekil Şükrü Saraçoğlu'nun CHP Meclis Grubu'ndaki konuşması için bkz. Us, **age**, s. 610-612.

302 Us, **age**, s. 620.

303 **Cumhuriyet**, (2.8.1944).

304 **Cumhuriyet**, (2.8.1944).

Hükûmetimiz, bu talebi inceden inceye tetkik ederek, bunun ittifak çerçevesi dâhilinde ve haklı bulunduğunu görmüştür ve müsbet cevâbını Meclis'in kabûlüne arz etmeyi kararlaştırmıştır. (...)

Alacağınız bu karar, bir harb karârı değildir. Bunun bir harb karârına münkelip olması veyâ olmaması, karşı tarafın alacağı tavıra bağlıdır."[305]

TBMM, Hasan Saka, Kâzım Özalp, Ali Râna Tarhan ve Memduh Şevket Esendal imzâlı bir önerge üzerine, Almanya ile ilişkilerin kesilmesini kabul edecektir.[306] Oylamada 411 üye olumlu oy kullanmış, 41 üye ise toplantıya katılmamıştı. Ayrıca, Emin Sazak ile Mazhar Müfit Kansu imzâlı bir önerge üzerine, İngiliz parlamentosuna "selâm ve muhabbet" telgrafı çekilmesi de kabul edilecektir.

TBMM'nin karârı, Türk basınında da destek yazıları ile karşılanacaktır.

Fâlih Rıfkı Atay, Ulus gazetesinde yayınlanan, "Büyük Meclis'in Dünkü Karârı" adlı makâlesinde, "ittifak gereğince, İngilizler bizden haklı isteklerde bulundukları vakit, bunu bir zorlama ve biz müttefik vazifesini yerine getirdiğimiz zaman, bunu bir zorlama *telâkki etmek, ancak budala aldatmak veyâ söyleyecek başka şey* bulamamaktır." diyordu.[307]

Nâdir Nâdi ise, Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan, "Karârımızdan Çıkan Mânâlar" adlı makâlesinde, şöyle yazıyordu:

"Başvekil'in sözlerinden anlaşılan bir başka hakikat de, son karârımızın, bir tecâvüz mâhiyeti taşımadığıdır. (...) Almanya'ya karşı düşmanlık *duygusu beslemedik ve beslemiyoruz.*"[308]

Nâdir Nâdi, ertesi gün, yine Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan, "Biz ve Harb" adlı bir başka makâlesinde ise, şu yorumda bulunuyordu:

"Son aldığımız karârın bir harb karârı olmadığını (...) Şükrü Saraçoğlu söylemişti. (...) İngiliz imparatorluğunun en ümitsiz anlarında bile, İngil-

---

105 **TBMM ZC**, Devre: 7, İçtimâ: 1, Cilt: 13, Fevkâlâde İnikat, (2.8.1944).

106 **Keesing's**, (1944/6591).

107 Fâlih Rıfkı Atay, "Büyük Meclis'in Dünkü Karârı", **Cumhuriyet**, (3.8.1944).

108 Nâdir Nâdi, "Karârımızdan Çıkan Mânâlar", **Cumhuriyet**, (3.8.1944).

tere ile imzâladığımız ittifak muahedesine karşı sarsılmaz bağlılığımızı ve *elimizdeki imkânların nispetinde müttefikimizden hiçbir yardımı esirgemeyeceğimizi* yüksek sesle ilândan çekinmiyorduk. Dünyâ harbinin stratejik gelişmelerine göre bu imkânlar azalmış ve çoğalmıştır."[309]

Ahmet Emin Yalman da, Vatan gazetesinde yayınlanan, "Almanlarla Münâsebetlerimizin Bilançosu" adlı yazısında, TBMM'nin karârının, "ecnebi tesiri altında hareket etmiş olmak gibi bir mânâya kat'iyen" gelemeyeceğini belirtiyordu.[310]

TBMM'nin karârından hemen sonra, Türk-Alman ilişkilerinde bir tasfiye süreci yaşanacaktır.

Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen'in pasaportu 2 Ağustos günü elinden alınır.

Türkiye'de bulunan 3.000 Alman vatandaşı, Almanya'ya geri dönmek üzere hazırlıklara başlarlar. Türk Hükûmeti, ülkeyi terk etmeleri için, Alman vatandaşlarına sâdece on günlük bir süre tanımıştı. Ancak Yahudi olan, Nazi olmayan ve yararlı görülen Alman vatandaşlarının, istedikleri takdirde, Türkiye'de kalmaları da mümkündü.

Müttefikler, Papen'in Türkiye'den ayrılmasından sonra, Türkiye'de kalan Alman vatandaşlarının enterne edilmelerini isteyecekler ve bu talepleri, Türk Hükûmeti'nce kabul edilecektir. Büyükelçilik mensubu olan Alman vatandaşları, evlerinde kalacaklar ve Büyükelçilik alanını terk etmeyeceklerdi. Alman vatandaşlarının önünde iki seçenek vardı. Ya Almanya'ya geri döneceklerdi ya da iki ya da üç küçük Anadolu kentinde enterne edileceklerdi. Alman Büyükelçilik ve Konsolosluk mensupları Berlin'e dönecektir. Türkiye'de Alman Hükûmeti'nin resmî görevlisi olarak çalışmayan Alman vatandaşlarından pek çoğu ise, Türkiye'de kalmayı tercih edecektir. Alman Yahudileri ve resmî görevli profesörler ise, enterne edilmeyeceklerdir. Ama bu da genel bir kural değildi. Alman

309 Nâdir Nâdi, "Biz ve Harb", **Cumhuriyet**, (4.8.1944).

310 Ahmet Emin Yalman, "Almanlarla Münâsebetlerimizin Bilançosu", **Vatan**, (4.8.1944).

Ayrıca bkz. Zekeriyâ Sertel, "Almanya İle Münâsebâtın Kesilmesi", **Tan**, (3.8.1944); Zekeriyâ Sertel, "Almanya İle Münâsebetleri Kesmenin Neticeleri", **Tan**, (4.8.1944). Ayrıca bkz. Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 242-243.

mülteci üniversite hocalarından Almanya'ya geri dönmek istemeyenler ve Yahudi olmayanlar, Çorum, Yozgat ve Kırşehir'de enterne edileceklerdir. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde görevli Alman hocalar ise, bu uygulamanın dışında tutulmuşlardı. Ancak, "ârî kan"dan olan Alman vatandaşlarının durumu daha da zordu. Çünkü, kendileri küçük Anadolu kentlerinde enterne edilmişlerdi. Oysa, Yahudi olan eşlerine ve "yarı-ârî kan"dan olan çocuklarına daha hoşgörülü davranılmış ve bu nedenle de, âileler bölünmek ve ayrılmak zorunda kalmışlardı. Ancak, 1944 yılı sonunda bu gibi durumlar azalacaktır.

Diğer yandan, kuşkulu görülen yüz Alman vatandaşı, Emniyet Müdürlüğü'nün emri ile, 4 Ağustos'ta, Türkiye'den derhâl ayrılmak zorunda kalacaktır.

Bu sırada bu tür uygulamalar basında da yankı uyandırıyordu. Örneğin, Zekeriyâ Sertel, Tan gazetesinde yayınlanan, "Almanlar Gidiyor" adlı makâlesinde, şunları yazıyordu:

> "Memleket içinde düşman ajanlarının faaliyetlerine nihâyet vermiş olmak için, burada kalmak isteyen Alman tebaasına karşı yumuşak, müsâmahalı bir vaziyet almamak lâzımdır."[311]

Bu arada, Almanya'da eğitim gören 400 Türk öğrenci ile yirmi kadar Türk işadamı da Türkiye'ye geri dönecektir.

İzmir'deki Alman Konsolosluğu'nda ise, bâzı evrakların yakılması sırasında yangın çıkacaktır. Beyoğlu ve Türkische Post gazeteleri hükûmet karârı ile kapatılacak, Teutonia Kulübü ile Alman okullarının faaliyetlerine son verilecek, kamuya açık yerlerde Mihver devletlerine âid radyo istasyonları ile bu ülkelerin propaganda yayınlarının dinlenmesi yasak edilecektir. İstanbul'da bulunan Alman şirketleri ise, işlerini tasfiye etmek için, Türk vekiller tutacaklardır. Bununla birlikte, Alman şirketlerinin tasfiyesi, 1944 yılının sonuna dek sürecektir.[312]

Papen, 3 Ağustos'ta, İnönü ile son kez görüşür. İnönü, bu son görüşmede, Papen'e, Almanya'ya yardımcı olması mümkün oldu-

---

311 Zekeriyâ Sertel, "Almanlar Gidiyor", **Tan**, (5.8.1944).

312 **Cumhuriyet**, (3-4.8.1944); **Tan**, (4-6 ve 9.8.1944); **Cumhuriyet**, (1.9.1944); Allardt, **age**, s. 137; Neumark, **age**, s. 211-212; Widmann, **age**, s. 170.

ğu takdirde, aracılık görevini üzerine alabileceğini, bu konuda kendi hizmetini sunmak istediğini belirtiyor ve Papen ile kişisel ilişkilerinin bu karardan dolayı olumsuz yönde etkilenmeyeceğini umduğunu açıklıyordu.[313]

Papen, 5 Ağustos'ta, Başvekil ve Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğlu'nun özel lüks vagonunda, önce Ankara'dan İstanbul'a gelecek ve 6 Ağustos'ta da, Almanya'ya dönmek üzere, Türkiye'den ayrılacak ve Bulgaristan'a geçecektir.[314]

Türkiye'de askerî ve siyâsî amaçlarla suç işlemiş ve yargılanarak mahkûm olmuş olan müttefik devletleri vatandaşlarının affına ilişkin bir yasa da, yine tam bu sırada, TBMM'de kabul edilecektir.[315]

Diğer yandan, ilişkilerin kesilmesinden sonra, olası bir Alman saldırısına karşı önlemler de alınıyordu.

Örneğin, 2 Ağustos'ta, Türk karasularında pasif korunma önlemleri alınmış, 7 Ağustos'ta, Ankara, İstanbul ve İzmir'de geceleri karartma başlamış, 9 Ağustos'ta ise, İstanbul'da kimliği meçhûl bir uçak, gece uçaksavar ateşi ile düşürülmüştü. Daha sonra düşürülen uçağın bir İngiliz uçağı olduğu ve yanlışlıkla Türkiye'ye girdiği saptanacaktır.

4 Ağustos'ta, 1.251 kişiden oluşan bir İngiliz radar uzmanı personel grubunun Türkiye'ye girişi kabul edilir.[316]

Ancak, savaş malzemesi taşıyan müttefik ticâret gemilerinin Boğazlar'dan geçebilmeleri için, müttefiklerin Ankara'dan talep ettikleri izin geri çevrilir ve kabul edilmez.

Yine aynı şekilde, silâh taşıyan Sovyet ticâret gemilerine Boğazlar'dan geçiş izni verilmez.[317]

11 Eylül'de de, Türkiye'ye sığınmak için, Trakya, Ege ve Akdeniz kıyılarından ve Türk sınırlarından ülkeye giren Mihver dev-

313 **Cumhuriyet,** (4.8.1944); Papen, **age,** s. 600.

314 **Tan,** (5-6.8.1944); Papen, **age,** s. 602; Allardt, **age, s.** 106.

315 **Ulus,** (3.8.1944).

316 Önder, **age,** s. 237. Ayrıca bkz. Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality,** s. 172-173; Deringil, **Denge Oyunu,** (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 241-245; Ataöv, **age, s.** 123.

317 Önder, **age,** s. 238.

letleri vatandaşı asker ve sivillerin, ülkeye kabul edilmemeleri kararlaştırılır.

Londra'nın Ankara'nın bu tutum ve davranışlarından hoşnut kaldığı söylenemezdi. Londra, Türkiye'ye askerî malzeme sevkiyâtını yeniden sınırlandıracak ve Türkiye'ye gönderilen İngiliz radar uzmanı personel grubunu da geri çekecektir.[318]

Oysa, Türk Hükûmeti, müttefik taleplerini yerine getirdiğini ve ilişkilerin yeniden düzeleceğini umuyordu.

Türk-Sovyet İlişkilerinin Düzeltilmesi Yolunda Girişimler

Müttefik Orduları, Ağustos ayı sonunda, Pâris'e girmişler ve Eylûl ayında da, Belçika, Lüksemburg ve Fransa'nın büyük bölümünü Alman işgâlinden kurtarmışlardı. Müttefikler, Eylûl ve Ekim aylarında ise, artık Alman topraklarında ilerlemeye başlayacaklar ve Ren nehrine ulaşacaklardır. Kızıl Ordu ise, bir yandan, Polonya topraklarında ilerliyor ve Alman sınırına yaklaşıyor, diğer yandan da, Balkanlar'da Romanya, Yugoslavya ve Bulgaristan'da ilerliyordu. Alman Ordusu, Eylûl ayında, Ege Adaları'ndan çekilmişti. Kızıl Ordu, Romanya'yı Ağustos ayında, Bulgaristan'ı da Ekim ayında Alman işgâlinden kurtaracak ve aynı târihte, Yugoslavya sınırını geçecektir. Tam bu sırada, İngiliz ve Amerikan Orduları da, Yunanistan'a giriyorlardı.

Türk Hükûmeti, Kızıl Ordu'nun, 1944 yılının sonbahar aylarında, Balkanlar'a hızla sarkmasından dolayı, endişe ve kuşku içindeydi. Türk-Sovyet ilişkilerinde savaşın başından beri devâm eden soğukluğun giderilmesi yolunda bâzı girişimlerde bulunulmalıydı. Aslında, daha ilkbahar aylarında başlamış olan ve yıl sonuna dek devâm eden bâzı diplomatik girişimler ve Türk-Sovyet görüşmeleri, henüz bir sonuca ulaşamamıştı.[319]

Ankara, Sovyetler Birliği ile ilişkilerin düzeltilmesi yolunda bâzı somut adımlar da atmıştı. Önce, Nisan ayında, Almanya'ya krom

318 Önder, age, s. 238.

319 Savaş Yılları, s. 222-238; Bilge, age, s. 254-258.

sevkiyâtı durdurulmuş, Haziran ayında, Alman gemilerinin Boğazlar'dan geçişi yasaklanmış ve Hâriciye Vekili Nûman Menemencioğlu görevinden istifâ etmiş, nihâyet Ağustos ayında da, Almanya ile ilişkiler tamâmen kesilmişti. Tabiî bu listeye Türancıların Mayıs ayında tutuklanmaları da eklenmelidir. Bundan sonra, Papen'e suikast girişiminde bulunmaktan hüküm giymiş olan iki Sovyet vatandaşı Pavlov ile Kornilov, TBMM'de kabul edilen bir yasa ile, 8 Ağustos'ta, affedilerek serbest bırakılacaklardır.[320] Pavlov iki yıl beş ay altı gün, Kornilov ise, iki yıl beş ay yedi gün cezâevinde kalmıştı.

Hatırlanacağı gibi, Alman işgâli sırasında Nazilerle işbirliği yaptığı iddia edilen Mihver devletleri vatandaşlarına artık Türkiye'ye giriş izni verilmediğinden, 9 Eylül'de Türkiye'ye sığınan Bulgaristan İçişleri eski Bakanı Gabrovski, 19 Eylül'de, Bulgaristan'a iâde edilir. Moskova'nın talebi üzerine, Alman işgâli sırasında, Alman Ordusu'na katılıp, Kızıl Ordu'ya karşı savaştıkları ve Nazilerle işbirliği yaptıkları iddia edilen Türk kökenli ve Sovyetler Birliği'nden kaçarak Türkiye'ye mülteci olarak sığınan Sovyet vatandaşları da, Sovyetler Birliği'ne iâde edilirler. Türk Hükûmeti'nin bu şekilde iâde ettiği mülteci sayısı 200 civârındaydı. Ayrıca, Romanya'ya iltică eden 20-30.000 Kırım Tatarı'nın da Türkiye'ye girmesine izin verilmeyecektir.[321]

Nihâyet, 1945 yılının Ocak ayında, Ankara, savaş malzemesi taşıyan Sovyet gemilerinin Boğazlar'dan geçmesine izin verir.[322]

Ankara'nın bu iyiniyet gösterilerinin olumlu bir sonuca ulaşmaması, Türkiye'nin Balkanlar'a inen Kızıl Ordu karşısındaki kuşku ve endişelerini daha da artıracaktır.

Gerçi Sovyetler Birliği'nin İran, Çekoslovakya ve Romanya'ya karşı ılımlı tutumu, önce bâzı umutlar yaratmıştı. Ancak, Bulgaristan'ın işgâli ve bu ülkedeki iç siyâsal gelişmeler, Bulgaristan'da Sovyet nüfûzunun ön habercisi olarak değerlendiriliyordu. Türk basınında, Balkanlar'da artan Sovyet nüfûzu konusunda İngilte-

320 **Vatan**, (9.8.1944); **Tan**, (9.8.1944).

321 Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl**, s. 148-149.

322 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 244.

re'yi uyaran yazılar çoğalmıştı. Yunanistan'da görülen iç huzursuzluklar da bu tabloya ekleniyordu.[323]

Moskova'da 9-18 Ekim 1944 târihleri arasında gerçekleşen Churchill-Stalin görüşmesi, Türkiye'nin endişe ve kuşkularını daha da derinleştiriyordu. Ankara, Doğu Avrupa ve Balkanlar'da olası bir Sovyet-İngiliz işbirliğini göz önünde tutmak zorundaydı.

Aslında, Türkiye, Sovyet yayılması karşısında, tehdidin gittikçe büyüdüğünün farkındaydı. Ancak, Türk basınında yayınlanan en kötümser haberler bile, Türk-Sovyet ilişkilerine zarar vermeyecek biçimde, iyimser yorumlarla karşılanıyor ve Moskova'nın hareketlerinden kuşku duyulduğu belli edilmemeye çalışılıyordu.[324]

Ankara, gerçeği görüyordu:

1944 yılı sonlarında, savaş sonu düzeni, fiilen askerî ve siyâsî duruma göre çiziliyor ve müttefik konferansları da bu fiilî durumu meşrûlaştırıyordu. Türkiye, daha önceki tahmininde yanılmadığını anlamıştı. Bir paylaşma söz konusuydu ve Türkiye'nin bizzat kendisi de bu paylaşmanın içinde yer alabilirdi. Savaş sırasında Balkanlar ve Doğu Avrupa'nın geleceği konusunda olası Sovyet yayılması tahminleri doğru çıkmıştı. Ancak Türkiye'nin gücü bu gerçeği değiştirmeye yetmezdi.[325]

Almanya'ya Savaş İlânı

Müttefik Orduları, 1945 yılı başlarında, artık Alman topraklarında ilerliyorlardı. Kızıl Ordu ise, Balkanlar'a tamâmen girmişti ve diğer yandan da, Macaristan ve Çekoslovakya topraklarında ilerliyordu.

ABD ve daha sonra da İngiltere ile Sovyetler Birliği, 1944 yılının Aralık ayında, Ankara'dan, Japonya ile ilişkilerini kesmesini talep etmişlerdi.

---

323 Weisband, **age**, s. 343-361; Us, **age**, s. 619-620.

324 Weisband, **age**, s. 361-370.

325 Ayrıca bkz. Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 174-177; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 245-247.

Bunun üzerine, Türkiye, 3 Ocak 1945 târihinde, Japonya ile siyâsî ve iktisâdî ilişkilerini kesecektir.

Hâriciye Vekili Hasan Saka, 3 Ocak günü yapılan TBMM toplantısında, "bundan evvel Almanya ile münâsebetlerimizi kesmek husûsunda almış olduğumuz târihî kararla mantıken çevrelenen ve veçhesi (...) ittifâkımıza uygun bulunan bu karâr"ın savaş ilânı anlamına gelmediğini ve ilişkilerin kesilmesi isteğinin İngiltere ile ABD'den geldiğini açıklıyordu.[326]

TBMM'de, Ali Râna Tarhan, Fâik Öztrak ve Memduh Şevket Esendal imzâlı önerge üzerine Japonya ile ilişkilerin 6 Ocak 1945 târihinde ve gece yarısından itibâren kesilmesi, 339 üyenin olumlu oyu ile kabul edilmişti. Bu arada, 116 üye de toplantıya katılmamıştı.[327]

Türk-Japon ilişkilerinin kesilmesinden sonra, İstanbul'da bulunan Japon vatandaşları enterne edileceklerdir.[328]

4-11 Şubat 1945 târihlerinde toplanan Yalta Konferansı, Stalin, Roosevelt ve Churchill'i bir araya getiriyordu.

Konferansın Türkiye açısından önemi, Mart ayına dek, Almanya ve Japonya'ya savaş ilân etmeyen devletlerin Birleşmiş Milletler üyesi olamayacakları yolunda alınan karardı. Ancak Mihver devletlerine savaş ilân eden ülkeler, 25 Nisan'da toplanması kararlaştırılan San Fransisko Konferansı'na katılabilecekler ve Birleşmiş Milletler'in kurucu üyesi olabileceklerdi. Bu durumda, Türkiye'nin, müttefiklerin yanında olduğunu göstermesi ve onların yanında yer alabilmesi için, Almanya ve Japonya'ya savaş ilân etmesi kaçınılmaz hâle geliyordu.

Nitekim, Şubat ayında, ABD ile İngiltere, Türkiye'ye bir nota vererek, Almanya ve Japonya'ya savaş ilân etmesini isterler.[329]

---

326 **Ulus**, (4.1.1945).

327 **TBMM Tutanak Dergisi (TBMM TD)**, Devre: 7, Toplantı: 2, Cilt: 15, 19. İnikat, (3.1.1945).

328 **Cumhuriyet**, (6.1.1945).

329 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 244-245; **OTDP**, s. 192; Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 178-179; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 248-251; Ataöv, **age**, s. 125-126.

TBMM, 21 Şubat'ta olağanüstü toplantıya çağrılır.[330] CHP Meclis Grubu 23 Şubat'ta Ankara'da toplanacağından, Vekiller ve mebuslar derhâl İstanbul'dan Ankara'ya dönerler. CHP Meclis Grubu, CHP Müstakil Grubu ve hükümet, aynı gün, 23 Şubat'ta, ayrı ayrı toplanır.[331]

TBMM, 23 Şubat'ta, CHP Meclis Grubu toplantısından hemen sonra, olağanüstü toplanır.

Hâriciye Vekili Hasan Saka, Meclis toplantısında yaptığı konuşmada, Yalta Konferansı'nda alınan karar üzerine, Birleşmiş Milletler Beyannâmesi'ne katılmak için, müttefiklerin arzusu üzerine, hükûmetin Almanya ve Japonya'ya savaş ilân edilmesini istediğini açıklar.

TBMM, Ali Râna Tarhan, Kâzım Özalp, Fâik Öztrak ve Memduh Şevket Esendal imzâlı önerge üzerine, Almanya ve Japonya'ya savaş ilân edilmesini ve 1 Ocak 1942 târihli Birleşmiş Milletler Beyannâmesi'ne katılmayı kabul eder.[332] Karar, 54 üyenin katılmadığı toplantıda, 401 üyenin oyuyla benimsenmişti.

Âsım Us, hâtıra notlarında, bu karârı şöyle özetliyor:

> "Karârın İngiliz ittifâkı ile alâkası yoktur. Sâdece Kırım Konferansı [Yalta Konferansı] kararları çerçevesi dâiresinde, müttefiklerin arzularını yerine getirmek ve Birleşmiş Milletler'e iltihak etmek arzusunun neticesidir."[333]

Almanya'ya savaş ilânı karârının bir başka sonucunu da küçük bir gazete haberinden öğrenmek mümkündür. İstanbul Örfî İdâre (Sıkıyönetim) Mahkemesi, Türkiye'de Almanya hesâbına casusluk yapan sekiz kişiyi idâma mahkûm etmişti. Bu arada, aynı suçtan dolayı beş kişi 30 yıla ve iki kişi de 15 yıla mahkûm olmuştu. Bu dâvâda ilginç olan nokta, mahkûm olanlar arasında, 150'liklerden

---

330 **Cumhuriyet**, (21.2.1945).

331 **Cumhuriyet**, (22-23.2.1945).

332 **TBMM TD**, *Devre*: 7, *Toplantı*: 2, *Cilt*: 15, Olağanüstü İnikat, (23.2.1945).

Resmî belge için bkz. Kuneralp, **age**, (Onbirinci Telgraf: 22 Şubat 1945 Târihli Genelge/Almanya İle Japonya'ya Harb İlânı ve Birleşmiş Milletler'e Katılma), s. 86-90.

333 Us, **age**, s. 631.

Ayrıca, benzer yorum ve görüş için bkz. Uran, **age**, s. 423-424.

ve Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın önderlerinden Mustafa Neyir'in de bulunmasıydı.[334]

TBMM'nin savaş ilânı kararı, Türk basınında da destek yazıları ile karşılanacaktır.

Örneğin, Nâdir Nâdi, Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan, "Târihî Karar" adlı makâlesinde, Türkiye'nin Almanya ve Japonya ile ilişkilerini kesmesinin normal sonucuna ulaştığını ve birbirini tamamlayan bu iki kararın bir bütünlük taşıdığını belirtiyordu.[335]

Aynı yönde bir başka yorumu da, yine Cumhuriyet gazetesinde, "Kararımızın Mûcip Sebepleri" adlı yazısında, Abidin Dâver yapıyordu: "Bu karar, Almanya'ya karşı 2 Ağustos 1944 [târihin]de aldığımız kararın tamamlayıcısı mâhiyetindedir."[336]

Kızıl Ordu'nun Berlin'e 50 kilometre yaklaştığı ve Müttefik Orduları'nın da Köln civârında bulunduğu sırada alınan bir savaş ilânı kararı, doğal olarak, yalnızca sembolik bir anlam taşıyabilirdi.[337]

---

334 **Cumhuriyet**, (31.7.1945).

335 Nâdir Nâdi, "Târihî Karar", **Cumhuriyet**, (24.2.1945).

336 Abidin Dâver, "Kararımızın Mûcip Sebepleri", **Cumhuriyet**, (5.3.1945).

337 İkinci Dünyâ Savaşı'ndan sonra, Türkiye ile Almanya arasındaki savaş durumuna son vermek üzere, 11 Temmuz 1951 târihinde 5813 sayılı yasa kabul edilecektir.

Yasanın birinci maddesinde şu hüküm göze çarpıyordu: "Türkiye ile Almanya arasında mevcut harb hâline, işbu kânunun yürürlüğe girdiği târihten itibâren nihâyet verilmiştir." Yasanın ikinci maddesinde ise şöyle deniliyordu: "Harb hâline nihâyet verme keyfiyeti, Türkiye ile Almanya arasında sulh akdi mâhiyeti taşımaz." Sehâ Meray, **Devletler Hukûkuna Giriş**, (Cilt: 2), s. 624/dipnot 14.

1945 yılında kesilmiş olan Türk-Japon ilişkileri ise, 8 Eylül 1951 târihinde Japonya ile 48 ülke arasında imzâlanan ve 28 Nisan 1952 târihinde yürürlüğe giren San Fransisko Barış Antlaşması ile yeniden kurulacaktır.

Buna göre, Türkiye, Almanya ile hukûken 6,5 yıl ve Japonya ile de 7 yıl savaş hâlinde kalacaktır.

"Almanya İle Harb Hâline Nihâyet Verilmesine Dâir Kânun" tasarısının TBMM'ye verilme târihi 9 Temmuz 1951, TBMM'de görüşülme târihi 18 Temmuz 1945 ve TBMM'de kabul edilme târihi de yine 18 Temmuz 1945'dir. Bkz. **RG**, Sayı: 7866, (24.7.1951).

VII. BÖLÜM

Millî Şef dönemi: Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti

1) ŞÜKRÜ SARAÇOĞLU HÜKÛMETİ'NİN KURULUŞU

Başvekil Refik Saydam, iâşe sorunları hakkında bilgi almak ve bâzı denetlemelerde bulunmak amacıyla ziyâret etmekte olduğu İstanbul'da, 7 Temmuz gecesi âniden ölür.[1]

Saydam'ın beklenmeyen ölümü üzerine, Başvekâlete Dâhiliye Vekili Dr. Fikri Tuzer vekâleten atanır.

İnönü tarafından konuyla ilgili olarak Tuzer'e yazılan 8 Temmuz 1942 târihli tezkere şöyledir:

---

1 **Ulus**, (8.7.1942).

Refik Saydam'ın yaşam öyküsü özetle şöyledir:

8 Eylül 1881 târihinde İstanbul/Fâtih'te doğan Refik Saydam, mahalle mektebinden sonra, 1308 (1892) yılında Fâtih Askerî Rüşdiyesi'ne girer, 1312 (1896) yılında Çelgelköy'deki Askerî Tıbbiye İdâdisi'ne geçer ve 22 Ekim 1321 (1906) târihinde de Tabip Yüzbaşı rütbesiyle Askerî Tıbbiye'den mezun olur.

Aynı yıl Gülhâne'de (Gülhâne Seririyâtı) staja başlayan Saydam, 22 Temmuz 1323 (1907) târihinde, kur'a ile 3. Ordu'ya atanır. Ancak, 7 Ağustos 1323 (1907) târihinde, daha bir yıl süreyle çalışmak üzere, Gülhâne'deki görevinde bırakılır. Bu arada Yemen'e memur olarak atanırsa da, bu göreve gitmez.

15 Nisan 1324 (1908) târihinde 3. Ordu Merkez Hastahânesi'ne, 29 Haziran 1324 (1908) târihinde 3. Ordu 16. Redif Alayı 3. Taburu'na muvakkaten ve 2 Ağustos 1324 (1908) târihinde de asâleten atanır. Ancak bu atamalar kâğıt üzerinde kalır. 23 Mayıs 1325 (1909) târihinde Maltepe Hasta-

"Bay Dr. Fikri Tuzer
Dâhiliye Vekili ve Başvekâlet [Başvekil] vekili,
Başvekil Dr. Refik Saydam, İstanbul'da vazife tetkikleri esnâsında, kalp sektesinden ansızın irtihâl etmiştir.

---

hânesi'ne ve 6 Nisan 1326 (1910) târihinde de Levâzımâtı Umûmîye Dâiresi Fes Fabrikası'na tâyin edilir.

Bu sırada, katıldığı bir sınavı kazanarak, 4 Ağustos 1326 (1910) târihinde, Almanya'ya gider. Almanya'da Berlin Askerî Tabip Akademisi'nde kurs görür, Brandenburg Zırhlı Süvâri Alayı'nda staj yapar ve bâzı eğitim tetkik ve tatbikatlarında bulunur.

26 Eylül 1328 (1912) târihinde İstanbul'a dönen Saydam, Balkan Savaşı sırasında, 29 Eylül 1328 (1912) târihinde, Antalya Redif Fırkası 2. Seyyar Hastahânesi'ne atanır. Bu sırada, 18. Kolordu Karargâhı ile cephede görev yapar. 9 Kasım 1329 (1913) târihinde bu görevinden ayrılır ve 13 Kasım 1329 (1913) târihinde de, İstanbul'da Askerî Kimyahâne'de kurulan Ordu İâşe Nizamnâmesi'ni Tetkik Komisyonu'na üye olarak atanır.

6 Ocak 1329 (1914) târihinde Harbiye Nezâreti Sıhhiye Dâiresi Reis Muavinliği'ne, 20 Temmuz 1330 (1914) târihinde de, genel seferberlik ilânı ile, Sahra Müfettişi Umûmî Muavinliği'ne atanır ve mütârekeye kadar da bu görevde kalır.

Bu sırada, 1 Haziran 1331 (1915) târihinde, Binbaşı olur.

Saydam, 28 Nisan 1335 (1919) târihinde, İzmit Askerî Şakat Fabrikası Tabipliği'ne atanırsa da, henüz bu görevine başlamadan, 5 Mayıs 1335 (1919) târihinde, 9. Ordu Hümâyûn Kıtaat Müfettişliği Sıhhiye Müfettiş Muavinliği'ne atanır ve önce 9. ve daha sonra da 3. Ordu Müfettişi ünvânını alan Mustafa Kemâl Paşa ile, Sıhhiye Müfettiş Muavini olarak, 19 Mayıs 1335 (1919) târihinde, Samsun'a çıkar.

Müfettişlik Karargâhı ile Erzurum'a gelen ve Mustafa Kemâl Paşa'nın görevinden ayrılmasından sonra, 10 Eylül 1335 (1919) târihinde, Erzurum Askerî Hastahânesi'nde görevlendirilen Saydam, askerlikten istifâ ederek, Mustafa Kemâl Paşa ile Ankara'ya gelir.

Saydam, birinci dönem BMM'ye Beyazıt Livâsı'ndan mebus seçilir (23 Nisan 1919).

11 Mayıs 1336 (1920) târihinde Millî Müdâfaa Vekâleti Sıhhiye Dâiresi Reisliği görevine getirilen Saydam, 7 Eylül 1336 (1920) târihinde, BMM'nce kabul edilen yasa gereğince, 8 Eylül'de bu görevinden istifâ eder.

10 Mart 1337 (1921) târihinde Sıhhiye ve İçtimâî Muavenet Vekili seçilen Saydam, bu görevini, 10 Mart 1337 (1921)-16 Mayıs 1337 (1921), 19 Mayıs 1337 (1921)-21 Aralık 1337 (1921), 23 Eylül 1337 (1923)-6 Mart 1340 (1924), 6 Mart 1340 (1924)-21 Kasım 1340 (1924) ve 4 Mart 1341 (1925)-26 Ekim 1937 târihleri arasında, aralıklarla, tam beş kez sürdürür.

Saydam, ölümüne dek İstanbul mebusu olarak görev yapar.

1931-1938 yılları arasında, Maarif, Mâliye, Dâhiliye Vekâletleri ile Başvekâlete vekâlet eder.

Saydam, İnönü'nün Başvekillikten ayrılmasından sonra kurulan Birinci Celâl Bayar Hükümeti'nde görev almazsa da, İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra kurulan İkinci Celâl Bayar Hükümeti'nde Dâhiliye Vekili olur ve CHP Genel Sekreterliği de yapar.

25 Ocak 1939 târihinde Başvekil ve CHP Genel Başkan Vekili olan Saydam, 7/8 Temmuz 1942 gecesi İstanbul'da ölür. **Ulus**, (8.7.1942); Fethi Tevetoğlu, **Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar**, s. 203-212.

Yeni hükûmetin kat'i olarak teşekkülüne kadar Başvekâlet vazifesinin vekâleten Dâhiliye Vekili Dr. Fikri Tuzer tarafından ifâ edilmesi tensip edilmiştir."[2]

Aslında Refik Saydam'ın ölümü üzerine yerine Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğlu'nun getirilmesi beklenebilecek bir gelişmeydi.

Çünkü Refik Saydam, Başvekâlet görevinden dinlenmek amacıyla izin alarak ayrıldığında, Başvekâlete her zaman Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğlu vekâlet ederdi.[3]

TBMM Reisi Abdülhâlik Renda'nın ifâdesine göre, Saydam'ın ölümünden sonra, Fikri Tuzer'in Başvekâlete vekâleten atanması, İnönü'nün, yeni Başvekili seçerken, serbest kalabilmesini sağlama amacını taşıyordu.[4]

Nitekim, 8 Temmuz günü, Şükrü Saraçoğlu, Mümtaz Ökmen, Hasan Saka, Ali Râna Tarhan ve Hilmi Uran, hemen o akşam aldıkları tâlimat üzerine, derhâl Ankara'ya dönmek için, İstanbul'dan ayrılırlar. 9 Temmuz'da ise, İnönü ile ayrı ayrı görüşürler. İnönü, Hilmi Uran ile yaptığı görüşmede, Başvekillik için Şükrü Saraçoğlu'nu düşündüğünü açıklar.

Hilmi Uran, anılarında, İnönü ile yaptığı görüşmeyi şöyle anlatıyor:

"[İnönü], 'Başvekillik için [Şükrü] Saraçoğlu'nu düşünüyorum' dedi. Ben pek münâsip olduğu ve günün en lâyık adamı bulunduğu cevâbını verdim. Cumhurreisi, benim bu cevâbımdan memnun görünmekle berâber, 'Zâten' dedi, 'Ya sen olursun yâhut da Saraçoğlu...' Ben bu iltifâtı dalgınlıkla vehleten anlayamadım. Fakat bir lâhza sonra anladığımı sandığım vakit de, anlayışımın isâbetine güvenemedim ve kendilerine bir cevap arz etmeden evvel, beyanlarını tekrâr ettirdim. Cumhurreisi, bu defâ hafifçe gülerek ve gâliba sözlerinden cesâretleniveririm diye de korkarak, sesine bir tereddüt tonu verdi ve tekrâr etti. 'Başvekillik için' dedi, 'Akla ya sen gelirsin yâhut da Saraçoğlu gelir.' Ben, iltifat mâhiye-

---

2 Kop, **age**, s. 119.

Saydam'ın ölümü üzerine İnönü'nün 10 Temmuz 1942 târihli beyânatı için bkz. Kop, **age**, s. 121-122.

3 **Ulus**, (18.1.1941).

4 Uran, **age**, s. 366.

tinde de olsa, böyle bir şey düşünmemiş ve beklememiştim. Onun için bu söze cevap arzını dahi fazla buldum ve sâdece istigrapla güldüm. İşi biraz ciddîye alıyor görünce de, böyle bir teveccühü hiç düşünmediğimi ve benim böyle bir vazifeyi üzerime almak liyâkatında olmadığımı arz ettim. İş bir hasbihâl mâhiyetini aşmamakla berâber, Cumhureisi benim Başvekillik için bir arzu beslemediğimi anlamaktan ferahlık duymuş görünüyor ve şimdi de artık daha ileriye gitmekte mahzur görmeyerek, neşeli bir tavırla, benim liyâkatıma beni inandırmaya çalışıyordu. Bir aralık ikimiz birden ayağa kalktık ve kütüphânede bir aşağı bir yukarı dolaşarak, hep bu konu etrâfında konuştuk (...)

Bu şekil görüşme, Saraçoğlu'na Başvekillik verirken, benim de gönlümü alma kâbilinden bir şey idi ve önceleri çok ihtiyatlı olarak söze başlamış iken, benim beliren kat'i isteksizliğim ona daha ileri gidebileceği kanaatini vermiş olacak ki, İnönü, bu iltifâtını âdetâ teklif mâhiyetine kadar götürmüştü. Sonradan öğrendiğime göre, Başvekillik için, eğer Kabine içinden bir kimse isteniyorsa, Hâriciye Vekili [Şükrü] Saraçoğlu'nun, fakat Kabine dışından birisi alınmak isteniyorsa, benim hatıra gelebileceğim Cumhurreisine telkin edilmiş imiş ve güyâ Cumhurreisi de, bugünkü bu konuşması ile, [hem] Saraçoğlu'na Başvekilliği vermiş, hem de benim böyle bir vazife teklifini esâsen red ettiğim neticesini almış oluyormuş...

Köşke ayrı ayrı çağrıldığımız için, aynı sahnenin Hasan Saka'ya karşı da tekrâr edilmiş olup olmadığını bilmiyorum. Fakat müsaadelerini alarak yanlarından ayrılırken, Cumhurreisi, ihtiyatlı olmayı unutmamış ve bana, 'Bunlardan Hasan [Saka] Beye bahsetmezsin...' demişti."[5]

Feridun Cemâl Erkin, anılarında, Saraçoğlu'nun Başvekâlete atanışını şöyle anlatıyor:

"[Şükrü Saraçoğlu'nun] Çankaya'ya dâvet edildiği esnâda tesâdüfen Bakanlıkta yanında bulunuyordum. Telefon çaldı. Bakan ahizeyi eline aldı, kulak verdi ve sâdece 'Emrederler' diyerek telefonu kapadı. Rengi değişmiş, düşünceli bir hâl almıştı. Sıkıntı verecek bir haber mi aldığını sordum. Bana baktı ve 'Paşa çağırtıyor... Herhâlde bana Başbakanlığı verecek.' dedi ve aynı düşünceli simâ ile Köşke çıktı."[6]

5 Uran, **age**, s. 363-366.

6 Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl**, s. 131.

Gerçekten de aynı gün, 9 Temmuz 1942 târihinde, Şükrü Saraçoğlu Başvekilliğe atanır.[7]

Aynı gün Saraçoğlu Hükûmeti de açıklanır:

Başvekil ve Hâriciye Vekili	: Şükrü Saraçoğlu
Adliye Vekili	: Hasan Menemencioğlu

---

7 **Ulus**, (10.7.1942).

Şükrü Saraçoğlu'nun yaşam öyküsü özetle şöyledir:

1887 yılında Ödemiş'de doğan Şükrü Saraçoğlu, Ödemiş Rüşdiyesi ile İzmir İdâdîsi'nde eğitim gördükten sonra, 1909 yılında Mektebi Mülkiye'den mezun olur.

Aynı yıl Aydın Vilâyeti'nin merkezi İzmir'e mâiyyet memuru olarak atanır. Saraçoğlu, bunun yanı sıra, muvakkaten asil kaydı ile, İzmir Sultânîsi'nde riyâziye öğretmenliği yapar. 1912 yılında *ise, İttihat ve Terakki Ticâret Mektebi Müdürlüğü'ne getirilir.*

1914 yılı başında, eğitimine devâm etmek amacıyla, hükûmet hesâbına, Belçika'ya gönderilirse de, *Birinci Dünyâ Savaşı'nın başlaması üzerine, ülkeye geri döner. 1915 yılında İzmir Vilâyeti* hesâbına Cenevre'ye giden Saraçoğlu, üniversitede iktisâdî ve siyâsî bilimler eğitimi görür ve 1918 yılında mezun olarak yurda döner.

Saraçoğlu, Millî Mücâdele yıllarında Ege bölgesinde başlayan mukâvemet hareketine, Kuşadası, Aydın ve Nâzilli bölgesinde fiilen katılır.

Son Osmanlı Meclisi Mebusanı'na İzmir mebusu olarak seçilirse de, İstanbul'a vardığında Meclis dağılmış olduğundan, Meclis çalışmalarına katılamaz ve geri döner.

1923 yılında TBMM'ye İzmir mebusu olarak katılan Saraçoğlu, bu görevine 1950 yılında yapılan genel seçime kadar devâm eder.

Saraçoğlu, Osmanlı borçları sorununu çözebilmek için, Pâris'te Türkiye Cumhuriyeti adına müzâkerelerde bulunan Türkiye Murahhas Heyeti'ne başkanlık eder ve 1923 yılında da sözleşmeyi imzâlar.

1925 yılında Fethi Okyar Hükûmeti'nde Maarif Vekili olarak görev alan Saraçoğlu, Okyar Hükûmeti'nin çekilmesinden sonra, mübâdele için kurulan Muhtelit Mübâdele Komisyonu Türk Heyeti Reisi olur ve 1927 yılında da İsmet İnönü Hükûmeti'nde Mâliye Vekili olarak görev yapar. 1931 yılında, Mâliye Vekilliği'nden ayrıldıktan sonra, Amerika Birleşik Devletleri'ne gider ve burada incelemelerde bulunur.

Saraçoğlu, 1933 yılında Adliye Vekili olur.

1938 yılında ise, İkinci Celâl Bayar Hükûmeti ile Refik Saydam Hükûmeti'nde Hâriciye Vekili olarak görev alır.

Şükrü Saraçoğlu, Refik Saydam'ın ölümü üzerine, 9 Temmuz 1942 târihinde, Başvekâlete atanır.

5 Ağustos 1946 târihine dek Başvekil ve CHP Genel Başkan Vekili olarak görev yapan Saraçoğlu, bu târihte Başvekillik görevinden ayrılarak, yerini Recep Peker'e bırakır.

Saraçoğlu, Başvekillikten ayrılmasına karşın, CHP Genel Başkan Vekili sıfatını korur.

1 Kasım 1948 târihinde TBMM Başkanı olan Saraçoğlu, bu görevini iki dönem sürdürür (1950) ve 27 Aralık 1953 târihinde İstanbul'da ölür. **Ulus**, (10.7.1942); Ali Çankaya, **Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler**, (Cilt: 2), s. 644-658.

Millî Müdâfaa Vekili	:	Ali Rızâ Artunkal
Dâhiliye Vekili	:	Fikri Tuzer
Mâliye Vekili	:	Fuat Ağralı
Nâfia Vekili	:	Ali Fuat Cebesoy
Maarif Vekili	:	Hasan Âli Yücel
İktisat Vekili	:	Sırrı Day
Sıhhat ve İçtimâî Muavenet Vekili	:	Dr. Hulûsi Alataş
Gümrük ve İnhisarlar Vekili	:	Râif Karadeniz
Ziraat Vekili	:	Şevket Râşit Hatiboğlu
Münâkâlât Vekili	:	Fahri Engin
Ticâret Vekili	:	Behçet Uz

İkinci Refik Saydam Hükûmeti'nde yapılan değişiklikler göz önüne alındığı ve Refik Saydam Hükûmeti'nin son hâli ile yeni hükûmet karşılaştırıldığı takdirde, Afyon Karahisar mebusu Şevket Râşit Hatiboğlu ile İzmir mebusu Behçet Uz'un yeni hükûmette görev alan iki yeni isim olduğu hemen fark edilecektir.

Buna karşılık, Kütahya mebusu Muhlis Erkmen ile Ankara mebusu Mümtaz Ökmen, son Refik Saydam Hükûmeti'nde görev almalarına karşın, Saraçoğlu Hükûmeti'nde yer alamamışlardı.

Daha sonra, Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğlu'nun yerine, 13 Ağustos 1942 târihinde, Nûman Menemencioğlu ve Dâhiliye Vekili Fikri Tuzer'in, 16 Ağustos 1942 târihinde, ölümü üzerine de, yerine, 17 Ağustos 1942 târihinde, Recep Peker atanacaktır.

Saraçoğlu'nun Hâriciye Vekâleti'ni güvenilir bir ele teslim etmek istediği ve bu nedenle de Hâriciye Vekâleti'ne yapılacak atamada acele etmediği anlaşılıyor.

Nitekim Saraçoğlu, yaklaşık bir ay sonra, Hâriciye Vekâleti'ne Nûman Menemencioğlu'nu atayacaktır.[8]

---

8 Nûman Menemencioğlu'nun yaşam öyküsü özetle şöyledir:

Mâliye eski Nâzırı ve Meclis-i Âyan Reisi Rıfat Bey'in oğlu ve Nâmık Kemâl'in de torunu olan Nûman Menemencioğlu, 1308 (1892) yılında doğar.

Lozan Hukuk Fakültesi'nden mezun olduktan sonra, 1914 yılında Hâriciye Vekâleti'ne girer. Viyana, Bern, Pâris, Bükreş, Atina, Budapeşte ve Beyrut'ta bulunur. 1928 yılında yurda döndüğünde, Hâriciye Vekâleti Müsteşarı, 1933 yılının Haziran ayında ise, Büyükelçi ve Hâriciye Vekâleti Umûmî Kâtibi olur.

1937 yılında Gâziantep mebusu olan Menemencioğlu, aynı yıl Hâriciye Vekâleti Siyâsî Müste-

Nûman Menemencioğlu, Hâriciye Vekâleti Genel Sekreteri iken, Şükrü Saraçoğlu'nun Başvekâlete atanmasından sonra, önce, 10 Ağustos 1942 târihinde yapılan bir ara seçimde İstanbul mebusu olur[9] ve üç gün sonra da Hâriciye Vekilliği'ne atanır.

Bu, Nûman Menemencioğlu'nun Vekil olabilmesi için zorunlu bir siyâsî süreçti.

Çünkü, 1924 Anayasası'na göre, Vekillerin TBMM üyesi olması zorunluydu.

Dolayısıyla, Nûman Menemencioğlu'nun, Hâriciye Vekili olabilmesi için, öncelikle TBMM üyesi olması gerekiyordu.

Saraçoğlu'nun, Hâriciye Vekili iken birlikte çalıştığı, Hâriciye Vekâleti Genel Sekreteri Nûman Menemencioğlu'nu Hâriciye Vekâleti'ne ataması, olağan ve doğal bir gelişme olarak yorumlanmalıdır.

Gerçekten de, Nûman Menemencioğlu'nun, bu tür bir siyâsî süreç sonunda, *Hâriciye Vekâleti'ne atanması şöyle bir senaryoyu* düşündürüyor:

Saraçoğlu, çok önem verdiği Hâriciye Vekâleti için bir aday düşünmek ya da saptamak için beklememişti.

Fakat zâten daha en başında Menemencioğlu'nda karar kılmıştı.

Bununla birlikte, Menemencioğlu'nun öncelikle mebus olması gerekiyordu.

Saraçoğlu'nun, bu nedenle, ara seçime dek beklediğini ya da hemen bir ara seçime gidildiğini düşünmek mümkündür.

Saraçoğlu, bu atama için, herhâlde İnönü'nün de onayını almıştı.

Çünkü, Menemencioğlu, 1937 yılında yapılan Nyon Konferansı ve Antlaşması sırasında, o zamanki Hâriciye Vekili Tevfik Rüştü Aras ile dönemin Başvekili İnönü arasında çıkan anlaşmazlıkta ve çatışmada, İnönü'nün itidâl politikasından yana olmuş ve antlaş-

---

şarlığı'na atanır. Sekiz ay sonra mebusluktan ve Hâriciye Vekâleti Siyâsî Müsteşarlığı'ndan istifâ ederek, yeniden Hâriciye Vekâleti Umumî Kâtipliği görevine döner.

Nûman Menemencioğlu, 13 Ağustos 1942-15 Haziran 1944 târihleri arasında Hâriciye Vekilliği görevinde bulunur.

Daha sonra Hâriciye Vekilliği'nden istifâ eder ve 1944 yılının Kasım ayında Pâris Büyükelçiliği'ne atanır.

9 **Ulus**, (11.8.1942)

manın olduğu gibi imzâlanmasından yana olan Tevfik Rüştü Aras ile bu konuda çatışmıştı.[10]

Ayrıca, dış politikanın bu kritik ânında, İnönü'nün onayı alınmaksızın, Hâriciye Vekâleti'ne atama yapmanın mümkün olamayacağını tahmin etmek de güç değildir.

Hükûmetin kurulmasından kısa bir süre sonra, 16 Ağustos'ta, Dâhiliye Vekili Fikri Tuzer'in ölümü üzerine, hemen ertesi gün, 17 Ağustos'ta, Recep Peker Dâhiliye Vekâleti'ne atanacaktır.[11]

Bu, gerçekten de beklenmeyen bir atamaydı.

Çünkü, Recep Peker, tek-parti dönemindeki siyâsî kariyerinin en yüksek ve etkin noktası olarak, 9 Mart 1931-15 Haziran 1936 târihleri arasında, CHP Umûmî Kâtipliği görevinde bulunmuş ve bu görevinden ayrıldıktan sonra da, artık parti ve hükûmet içinde önemli ve etkin bir görev alamamış, âdetâ kenarda bırakılmış ve unutulmuş bir kişiydi.

Fâik Ahmet Barutçu, bu atamayı, anılarında, şöyle yorumluyor:

> "Böylece, Recep Peker'in bahtsızlığı sona ermiş oldu.
>
> Bu beklenmeyen atamayı, iç durumun bir gereği saymak doğru olur.
>
> Millî Şef'in son Kayseri gezisindeki gözlemleri, bu konuda yol göstermiş olabilir. Halkın, 'Açız!' diye otomobilinin üstüne çıkması, önlemler isteyen bir gösterinin belirtisiydi.
>
> İçeride otoritenin, yolsuzluk ve kötü yönetimin sonucu, en ufak bir gevşekliğe tahammülü yoktur.
>
> Recep Peker'in otoriter yönetimine beslenen güven, bu atamanın gerçek nedenidir.
>
> Aynı zamanda, Saraçoğlu Kabinesi'ni, Mecliste ağzı lâf yapan ve taraftarları bulunan eski partici bir Vekille güçlendirmek de düşünülmüş olabilir.
>
> 'Bu atamayla, Kabine, bir Saraçoğlu-Peker Kabinesi olmuştur' denilebilir.
>
> Recep Peker, Kabinenin sıradan bir Vekili gibi kalamaz.
>
> O, kendisini yeniden bir Başvekil adayı olarak görmeye başlayacaktır.
>
> Ve kimbilir, belki de, hayâlindeki arkadaşlarını düşünmeye bir kez daha başlayacaktır."[12]

---

10 Weisband, **age**, s. 40/dipnot 41 ve s. 41-48.

11 **Ulus**, (17-18.8.1942).

12 Barutçu, **age**, s. 259-260.

Fâik Ahmet Barutçu, anılarında, bu atamanın yalnızca iç politika ile ilgili olmadığını, fakat atamada dış politika gelişmelerinin de rol oynadığını şöyle ifâde ediyor:

> "O [Recep Peker], İngilizlerle yapılan antlaşma gereğince savaşa girme yanlısı olan sâdece iki milletvekilinden birincisiydi.
> İngilizler, bu atamaya sevinecekler.
> Almanlar, kimbilir ne anlamlar çıkaracaklardır.
> Gerçekten de çok geçmeden beklenen yankılar başlamıştır.
> *İngiliz gazeteleri, Recep Peker için, 'İçtenlikli bir İngiliz dostudur.* Türkler, bu ölçüde bir Dâhiliye Vekili'ne sâhip olmakla sevinç duymakta haklıdırlar.' şeklinde yazılar yazıyorlar."[13]

Recep Peker'in hükümette görev almasında daha çok İnönü'nün rolü olduğu ve Saraçoğlu'nun bu atamayı içtenlikle onaylamadığı anlaşılıyor.

Nitekim, Ankara Belediyesi'nin Ulus'taki Hacı Bayram Meydanı'na Ogüst Meydanı adını vermesi, CHP Meclis Grubu'nda tartışmalara neden olacak ve konuyla ilgili olarak, Antalya mebusu Râsih Kaplan'ın verdiği bir önerge üzerine, Recep Peker, ilk kez Vekil olarak söz almak zorunda kalacaktır. Peker, belediyenin aldığı kararın kendilerince de uygun görüldüğünü, ancak bu konuda CHP Meclis Grubu'nun eğilimine göre hareket edeceklerini belirtirse de, tartışma daha da sertleşir. Bunun üzerine Peker, Râsih Hoca'nın (Râsih Kaplan'ın) amacının hacılığı kullanmak olduğunu ileri sürer ve bunun da gerilik olduğunu belirtir. Ancak tartışma bu noktada da sona ermez ve CHP Meclis Grubu'nda söz alan diğer mebuslar da Peker'i ağır şekilde eleştirirler. CHP Meclis Grubu'nda yapılan oylamada, dört ya da beş kişinin karşı oy kullanmasına karşılık, ezici bir çoğunlukla, Ogüst Meydanı adının kaldırılmasına karar verilir.

Fâik Ahmet Barutçu, anılarında, CHP Meclis Grubu'ndaki bu çatışmanın siyâsî anlamını ve önemini şöyle yorumluyor:

> "Bu karar, Recep Peker'i kürsüde yere seriyordu. Saraçoğlu, tartışmayı izlemişti. Dışarıda sevincini gösteren bir tavır ve gülümseme ile,

---

13 Barutçu, ***age***, s. 260. Ayrıca bkz. Weisband, ***age***, s. 52/dipnot 66.

'Arkadaşlar bir maç yaptılar' diyordu. Evet, [bu], bir maçtı... Ama yenilen, Dâhiliye Vekili idi. Herhâlde Saraçoğlu da Recep Peker'in böyle bir ders almasını, yalnız başına bir kuvvet olamayacağını anlamasını yerinde bulmuştu."[14]

Saraçoğlu, 13 Temmuz 1942 târihinde, İnönü tarafından, CHP Genel Başkan Vekilliği'ne atanır.[15]

Dâhiliye Vekili Ahmet Fikri Tüzer'in ölümünden kısa bir süre önce yerine, 6 Mayıs 1942 târihinde, onun yerine, CHP Genel Sekreterliği'ne atanmış olan Bilecik mebusu Memduh Şevket Esendal ise, görevini sürdürür.[16]

Bu aşamada, CHP Genel Sekreterliği ile Dâhiliye Vekilliği'nin birbirinden yeniden ayrıldığını görüyoruz.

Aslında bu durum, CHP'nin 1939 yılında yapılan Kurultayında alınan karâra ve aynı târihli parti nizamnâmesine aykırıydı.

Çünkü, 1939 târihli nizamnâmeye göre, "Genel Sekreter'in parti hükûmeti'ne âzâ olarak girmesi temin olunur"du.

Oysa, bu sırada, bu uygulamaya bir kez daha son veriliyor ve bu iki görev birbirinden yeniden ayrılıyordu.

Memduh Şevket Esendal'ın CHP Genel Sekreterliği'ne atanması, partinin, hükûmet/devlet mekanizmasından yeniden bir kopuş çabası olarak değerlendirilebilir.

Hükûmet programının okunmasından sonra, hükûmet, TBMM'den, 381 oyla ve ittifakla güvenoyu alır.[17]

Saraçoğlu, hükûmet programını okurken, tek-parti yönetimini halkçılık ilkesi ile meşrûlaştırmaya çalışıyor ve tek-parti rejimini de şöyle temellendiriyordu:

"Bizde imtiyazlar ve sınıflar aslâ mevcut olmadı. Bu, demokratik Türk târihinin derinliklerinden yuvarlanıp gelen büyük hakikattir. Biz halkçı idik, halkçıyız ve dâimâ da halkçı kalacağız. Tek-partili bir devlet kurmuş olmamız, bu büyük hakikate dayanıyor."[18]

---

14 Barutçu, **age**, s. 266-267.

15 **Ulus**, (14.7.1942).

16 **JK 2**, (6.5.1942).

17 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 3, Cilt: 27, 77. İnikat, (5.8.1942).

18 **TBMMZ ZC**, (aynı yerde), (5.8.1942).

2) TBMM (1943) GENEL SEÇİMİ

Mebus Seçimi Kânunu

Türkiye'de Cumhuriyetten sonra yaklaşık yirmi yıl boyunca tüm seçimler, 20 Temmuz 1324 (1908) târihli İntihâbı Mebusan Kânunu Muvakkatı ile bu geçici yasanın daha sonraki yıllarda değiştirilmiş biçimlerine göre yapılmıştı.[19]

14 Aralık 1942 târih ve 4320 sayılı Mebus Seçimi Kânunu, aslında, Cumhuriyet târihinde kabul edilmiş, ilk toplu ve bütünsellik taşıyan seçim yasasıydı.

Tasarıya göre, mebus seçimi iller temel alınarak yapılacak ve her il bir seçim dâiresi, her nâhiye de bir seçim şûbesi kabul edilecekti (md. 1).

Her 40.000 nüfûsa karşılık bir mebus seçilecekti. Nüfûsu daha az olan seçim dâireleri yine bir mebus seçecekler, buna karşılık, nüfûsu daha çok olan seçim dâireleri için, mebus sayısı o oranda artırılacaktı (md. 2).

Seçmen olabilmek için, Türk olmak, 22 yaşını bitirmiş olmak, amme hizmetlerinden mahrum edilmemiş olmak, mahcur olmamak, yabancı uyruktan olduğu iddiasında bulunmuş olmamak ve yabancı bir devletin resmî hizmetinde bulunmamak gerekiyordu (md. 7).

Silâh altında bulunan erler, jandarmalar, subaylar, polisler, askerî memurlar, askerî hâkimler ve askerî okul öğrencileri, birinci ve ikinci seçmen (müntehibi evvel ve müntehibi sânî) olamayacaklardı (md. 8).

Yabancı bir devletin resmî hizmetinde bulunanlar, ağır hapis cezâsıyla veyâ hırsızlık, sahtekârlık, dolandırıcılık, emniyeti suistimâl ve hileli iflâs suçlarından biriyle mahkûm olanlar, mahcurlar, yabancı tebaadan olduğu iddiasında bulunanlar, amme hizmetlerinden mahrum olanlar, Türkçe okuma-yazma bilmeyenler ve otuz yaşını bitirmemiş olanlar, mebus seçilemeyeceklerdi (md. 10).

---

19 Tarhan Erdem, **Anayasalar ve Seçim Kânunları (1876-1982)**, s. 138-173.

Öğretmenler dışında, merkezden atanan memurlar ve subaylar, ancak belirli koşullarda ve seçimlerden belli bir süre önce görevlerinden ayrılmak sûretiyle (md. 11), yedeksubaylar ise, her koşulda mebus seçilebileceklerdi (md. 12).

Seçimler iki dereceli olacaktı.

Önce birinci seçmenler ikinci seçmenleri, daha sonra da ikinci seçmenler mebusları seçeceklerdi (md. 17-42).

Mebus adayı olabilmek için, adayların bir siyâsî parti tarafından Vilâyet Teftiş Heyeti Riyâseti'ne bildirilmesi veyâ o seçim dâiresi seçmenlerinden üçyüz kişinin yazılı olarak mürâcaat ederek aday bildirmeleri ya da aday olmak isteyen ve seçim ehliyetine sâhip vatandaşların bir dilekçe ile bizzat başvurmaları gerekiyordu (md. 43).

Ayrıca, ikinci seçmenler tarafından kullanılaacak oylar, Vilâyet Teftiş Heyeti'nin huzûrunda açılıp sayılacak ve sonuç, bir mazbata ile saptanarak, kazâdan vilâyet merkezindeki Vilâyet Teftiş Heyeti'ne gönderilecekti.

Vilâyet Teftiş Heyeti ise, Vâli'nin başkanlığında toplanarak, seçilenlerin adları ile aldıkları oyları saptayacak ve en çok oy alarak mebus seçilen adayları bir mazbata ile ilân edecekti (md. 38-39).

Tasarı, TBMM'nin 11 Aralık 1942 târihli toplantısında görüşülmeye başlanır.[20] Encümenin isteği üzerine, tasarının ivedilikle görüşülmesi de kabul edilir.

Tasarının tümü üzerinde söz alan birkaç konuşmacı, tasarıdan ne anladığını belirtir.

Bu arada, Konya mebusu Osman Şevki Uludağ, konuşmasında, söz konusu yasanın değiştirilmesi için çalışmalar yapıldığını uzun zamandan beri söylenti olarak duyduğunu açıklar.

Uludağ'ın bu açıklaması, TBMM üyelerinin yasama faaliyetlerine ilişkin bilgi ve etkinliklerinin olmadığını açıkça gösteren bir itirâf olarak kabul edilebilir.

TBMM'de görüşülmek üzere çeşitli encümenlerce hazırlanan yasa tasarıları hakkında Meclis üyelerinin dahi yeterli bilgiye sâhip olmadıkları bu açıklamadan anlaşılıyor.

---

20 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 3, Cilt: 30, 16. İnikat, (11.12.1942).

Tasarının maddelerine geçildiğinde, Bolu mebusu Lütfü Gören, köyde yaşayan seçmenlerin saptanacak bir günde, seçim bölgesi olan kasaba ya da nâhiyelere gelmelerinin güç olacağını belirterek, köylerin de seçim bölgesi olarak kabul edilmesini önerirse de, bu öneri kabul edilmez.

Tasarı üzerindeki tartışmalar daha çok ayrıntılar üzerinde olur.

İki dereceli seçim sistemi hakkında söz alan olmadığı gibi, bu konuda bir tartışma da olmaz.

Tasarı ile ilgili en önemli tartışma, mebus seçilme yeterliğine ilişkin madde nedeniyle ve Kâzım Karabekir'in önergesi üzerine olacaktır.

Kâzım Karabekir'in verdiği bir önerge ile, mebus adaylarının yabancı bir kadın ya da erkekle evli olmaması gerektiği hükme bağlanmak isteniyordu. Uzun tartışmalardan sonra, encümen tarafından Anayasaya aykırı olduğu gerekçesiyle red edildiği hâlde, önergenin Mecliste kabul edilmesi üzerine, madde encümene iâde edilir.

Bir sonraki oturumda, madde hakkındaki encümen raporu okunur. Encümenin görüşü değişmemiştir. Encümen, önergenin Anayasaya aykırı olduğu görüşünde direniyordu ve hükmün yasalaşmasına karşıydı.

Bunun üzerine yeniden başlayan tartışmalar, bir ara, Türkçülük ve ırkçılık tartışmasına dönüşür.

Örneğin, Yozgat mebusu Sırrı İçöz, "muhterem ve mukaddes bir ırkın içine ecnebi kadınla evlenmiş bir Türkü sokmak doğru değildir" şeklinde konuşur.

Tartışmalardan sonra encümen raporu bir kez daha oylanır ve bu kez, 4 red oyuna karşılık, 292 oyla, maddenin tasarıdaki şekli ile kalmasına ve Kâzım Karabekir'in önergesinin reddine karar verilir.

Red oyu veren üyeler, Eskişehir mebusu Emin Sazak, İstanbul mebusu Kâzım Karabekir, Trabzon mebusu Halil Nihat Boztepe ile Yozgat mebusu Sırrı İçöz idi.[21]

---

21 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 3, Cilt: 30, 17. İnikat, (14.12.1942).

Millî Şef döneminde, hükûmetçe hazırlanan yasa tasarılarının bâzı maddelerinin, TBMM'deki tartışmalar sonucunda, istisnaî de olsa, encümenlere iâde edildiği olurdu.

Fakat encümenlere iâde edilen maddeler, geleneksel olarak, bir sonraki oturumda, encümenlerden geldiği şekli ile, hattâ çok kez hiç değişmeden geri gelseler dahi, üyelerce yine ittifakla kabul edilirdi.

Oysa, bu defâ, encümenden geri gelen bir madde için, incelediğimiz dönemde ilk kez, TBMM'de 4 red oyu kullanılmıştı.

Ancak gelenek bu defâ da bozulmayacak ve tasarı yine ittifakla kabul edilecektir.

1943 Genel Seçimi

CHP Parti Divânı'nın önerisi, 12 Ocak 1943 târihinde toplanan CHP Meclis Grubu'nda kabul edilerek, TBMM seçiminin yenilenmesine karar verilir.[22]

Nitekim iki gün sonraki TBMM toplantısında, Meclis seçiminin yenilenmesine ilişkin yasa önerisi, 301 oy ve ittifakla kabul edilecektir.[23]

Böylece, altıncı dönem TBMM kendisini dağıtarak, yeni Meclisin 8 Mart günü toplanmasını kararlaştırır.[24]

TBMM 1943 genel seçimi, 1942 yılı sonunda kabul edilen yeni Mebus Seçimi Kânunu'na göre yapılan ilk genel seçimdi.

Yeni seçim yasası uyarınca, ikinci seçmenleri belirlemek amacıyla, seçim, 15 Şubat günü başlar ve 20 Şubat günü de tamamlanır.[25]

Bu sırada, genel seçimde, seçilecek mebus sayısından daha fazla sayıda mebus adayı ilân edileceği ve adaylar arasında da seçim yapılacağı şeklinde söylentiler dolaşıyordu. Örneğin, basın, İstan-

---

22 **Ulus**, (13.1.1943).

23 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 4, Cilt: 30, 28. İnikat, (14.1.1943).

24 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 4, Cilt: 30, 29. İnikat, (15.1.1943).

25 **Vatan**, (14-16 ve 21.2.1943).

bul'da mebus adayı sayısının, seçilecek mebus sayısının üç katı olacağını yazıyordu.[26]

Fâik Ahmet Barutçu, anılarında, bu seçim atmosferini şöyle tasvir ediyor:

> "Büyük Millet Meclisi'nin seçimi yenileme karârından sonra, milletvekilleri arasında en çok konuşulan konu, geçen seçimlerde olduğu gibi, milletvekili adaylarından fazla olarak gösterilecek adaylar arasında, bir yoklama yapılıp yapılmayacağıdır.
>
> 'Yoklama olacaktır' diyen milletvekilleri, İnönü'nün geçen seçimlerde ileri attığı bu adımı geri almayacağını söylüyorlar. Bunlar, kendilerine güvenenler. Seçim bölgesiyle ilişkisi, sâdece o bölgenin milletvekilliğini üzerinde taşımak olan ve o bölge halkından olmayan milletvekilleri ise, yoklamanın sakıncalarını ve zamânın yoklamaya uygun olmayan koşullarını durmaksızın propaganda etmekle uğraşıyorlar.
>
> Bir milletvekili, 'Bütün yaşamımda hep devrimi ve Şeflerimi düşündüm. Bana şimdi, 'Git, halktan oy iste' demek, beni satılığa çıkartmak değil midir?' diyordu.
>
> Bir başka milletvekili arkadaş, 'Şef, son gezisinde, Bursa'daki söylevlerinde, halkın, yiyecek politikası konusunda, Cumhuriyet Hükûmeti'ne beklenen yardımı yapmadığını söyledikten sonra, benim, gazeteci olarak, ne yazacağımı bilirsiniz. Şimdi bana, 'O halktan oy alacaksın' demek ve beni onların değerlendirmesine sunmak doğru olur mu?' diye yakınıyordu.
>
> Çanakkale milletvekili Ziyâ Gevher [Etili] de şöyle diyordu: 'Millî Korunma Kânunu'nu ve Varlık Vergisi'ni kabul eden bu Meclis, büyük sorumluluklar taşımaktadır. Hizmetleri oranında sorumlulukları da büyük olan bu Meclisin üyeleri arasında esaslı değişiklikler olmamalı... Değişikliğe meydan verecek ve özellikle seçim bölgesi halkından olmayan milletvekillerini güç duruma düşürecek olasılıklara meydan vermeyelim."[27]

İsmet İnönü, 23 Şubat'ta, yedinci dönem TBMM seçimi dolayısıyla, bir beyannâme yayınlayarak, CHP mebus adaylarını ilân eder.

İnönü, yaptığı açıklamada, şöyle diyordu:

---

26 **Tan**, (16.2.1943).

27 Barutçu, **age**, s. 277.

"Cumhuriyet Halk Partisi'nin yeni namzetlerini size sunarken, düşünüyoruz ki, yeni Mecliste, memlekette muvâzeneyi ve zamânın öğretebileceği isâbeti koruyacak tecrübelilerle, memleketin gelecek idâresinde mesûliyet alacak istidatlı gençler berâber çalışsınlar... Şüphe yoktur ki, en zor iş, mesûliyet mevkiinde bulunanların omuzlarındadır (...)

Cumhuriyet Halk Partisi'nin köyden Meclis Gruplarına kadar bütün teşkilâtının esas vazifesi, icrâ mevkiinde olan vatandaşlara yardım etmektir.

Bu esâsı, partimiz hiçbir çalışmasında gözden ayırmayacaktır.

Küçük, büyük her millet işinde murâkabe esastır.

Küçük veyâ büyük olan her vazifenin sâhibi, bulunduğu yerde ancak itimatla durabilir.

Bu iki esas şart temin olunduktan sonra, resmî vazife sâhibine yalnız yardım etmek, her tenkidin, her münâkaşanın başlıca ve tek hedefi olacaktır (...)

Birçok yerlerde namzetler mebus sayısından fazladır.

Aralarında bugün mebus olanlar ve olmayanlar bulunan bu namzetler için, küçük hislerden kendinizi koruyarak ve büyük bir vazifenin zevkini ve ağırlığını rûhunuzda duyarak, reylerinizi kullanacaksınız. Bu temiz reylerle meydana getireceğiniz Meclis, memleket için kuvvet ve muvaffakiyetin en büyük kaynağı olacaktır."[28]

İnönü tarafından açıklanan CHP mebus aday listesi incelediği takdirde, bâzı illerde mebus adayı sayısının seçilecek mebus sayısından daha fazla, bâzılarında ise bu sayının eşit olduğu görülür.

Bu listenin, seçimlerin yoklamalı olmasını isteyen mebuslarla istemeyen mebuslar arasında bir uzlaşma ürünü olduğu, aynı zamanda da, parti içinde bir denge sağlama amacı taşıdığı belli oluyor.

Listeye göre, mebus adayı sayısının mebus sayısından fazla olduğu iller şunlardı:

İlin Adı	Mebus Sayısı	Aday Sayısı	Fazla Aday Sayısı
Afyon	8	10	2
Amasya	4	5	1
Ankara	15	19	4
Antalya	7	8	1

28 Kop, age, s. 150-154.

Aydın	7	8	1
Balıkesir	13	16	3
Bolu	7	8	1
Bursa	12	14	2
Çanakkale	6	8	2
Çankırı	5	6	1
Denizli	8	9	1
Diyarbakır	6	9	3
Edirne	5	8	3
Elazığ	5	6	1
Erzurum	9	11	2
Eskişehir	5	7	2
Gâziantep	8	9	1
Hatay	6	7	1
İçel	7	9	2
İstanbul	23	31	8
İzmir	15	20	5
Kayseri	9	11	2
Kocaeli	10	11	1
Konya	15	18	3
Kütahya	10	12	2
Malatya	11	13	2
Manisa	12	16	4
Muğla*	5	7	2
Niğde	7	8	1
Ordu	8	9	1
Rize	6	8	2
Samsun	9	12	3
Seyhan	9	11	2
Sivas	12	13	1
Tekirdağ	6	8	2
Tokat	8	9	1
Yozgat	7	8	1
Zonguldak	9	10	1[29]

38 ilde mebus adayı sayısı seçilecek mebus sayısından fazlaydı. Fazla aday sayısı, 16 ilde bir, 13 ilde iki, 5 ilde üç, 2 ilde dört, bir ilde beş ve bir ilde de 8 kişiydi.

---

29 **Ulus**, (24.2.1943).

(*) Bu tabloya Muş'u da eklemek gerekiyor. Uyarısından dolayı Hakkı Uyar'a teşekkür ederim.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan illerden sâdece Diyarbakır, Elazığ, Erzurum ve Gâziantep'te, yâni 38 ilden sâdece dördünde, yoklama yapılıyordu.

Buna karşılık, 25 ilde mebus adayı sayısı ile seçilecek mebus sayısı birbirine eşitti.

Bu iller, Ağrı, Bingöl, Bilecik, Bitlis, Burdur, Çoruh, Çorum, Erzincan, Giresun, Gümüşhâne, Hakkâri, Isparta, Kars, Kastamonu, Kırklareli, Kırşehir, Maraş, Mardin, Siirt, Sinop, Trabzon, Tunceli, Urfa ve Van'dı.[30]

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Ağrı, Bingöl, Bitlis, Erzincan, Hakkâri, Kars, Maraş, Mardin, Siirt, Tunceli, Urfa ve Van'da yoklama yapılmaması dikkati çekiyordu.

Yoklama yapılmayan 24 ilin 12 tânesi, yâni tam yarısı, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeydi.

Seçilecek mebus sayısı 455 iken, 38 ilde gösterilen 412 mebus adayından sâdece 334 tanesi seçimi kazanabilecekti.

78 mebus adayı fazla gösterilmişti.

Bu durumda, 25 ilde gösterilen 121 mebus adayının seçilmesi kesinleşmiş oluyordu.

Bu sırada, yoklama olan yerlerde bir seçim mücâdelesi olduğu yolunda basına pek az haber yansımıştır.[31]

Ahmet Emin Yalman'ın, tam da bu sırada, seçim yasası ve seçim sistemi üzerine yazdıkları gerçekten ilginçtir:

> "67 sene evvelki intihap kânununa dayanan bu intihap tarzını nazarî bakımdan hiçbirimiz beğenmiyoruz. Her Türk vatandaşının, diğer bir vatandaşa reyini kullanmak vekâletini verecek yerde, [reyini] doğrudan doğruya kullanması ve beğendiği namzetlere gizli ve serbest olarak bizzat rey vermesi, demokrasi rûhuna elbette daha uygun olur."[32]

Ahmet Emin Yalman'ın genel seçimin yapıldığı 28 Şubat günü yayınlanan, iki d' eceli seçim sistemini ılımlı bir biçimde eleşti-

30 **Ulus**, (24.2.1943).

31 **Vatan**, (26.2.1943).

32 Ahmet Emin Yalman, "Murâkabe Mekanizmamız", **Vatan**, (28.2.1943).

ren ve üstü kapalı olarak da bunun demokrasiye aykırı olduğunu belirten makâlesi, bu dönemde herhangi bir yankı uyandırmayacaktır.

Yalman'ın sâdece "demokrasi" sözcüğünü kullanmasının dahi, dönemin genel siyâsî üslûbu içinde istisnâ olduğunu belirtmek isterim.

Yedinci dönem TBMM'ye toplam 455 mebus seçilir.

Bir önceki dönemle karşılaştırıldığı takdirde, mebus sayısında 26 üyelik bir artış vardı.

Toplam mebus sayısının yaklaşık üçte biri Meclise ilk kez giriyordu.

Yâni altıncı dönem TBMM'nin dörtte biri yenilenmişti.

Bir önceki dönemle kıyaslandığında, Meclise ilk kez katılan mebus sayısında önemli bir artış göze çarpıyordu.

Burada beşinci dönem TBMM'nin sâdece dörtte birinin yenilendiğini hatırlamak gerekir.

Kastamonu mebusu ve altıncı dönem TBMM'ye bir ara seçimde, İnönü'nün barış politikasının somut bir sonucu olarak katılan Hüseyin Rauf Orbay, Çanakkale mebusu Ziyâ Gevher Etili, İstanbul mebusu Abidin Dâver, Kars mebusu Etem İzzet Benice, Muğla mebusu Yunus Nâdi Abalıoğlu, Diyarbakır mebusu Zeki Mesut Alsan, Eskişehir mebusu Yusuf Ziyâ Özer, Ankara mebusu Aka Gündüz, Manisa mebusu Hikmet Bayur, Ordu mebusu Ali Cânip Yöntem, Kütahya mebusu Hüseyin Rahmi Gürpınar, Manisa mebusu Refik Şevket İnce, Sinop mebusu Yusuf Kemâl Tengirşenk, Isparta mebusu din adamı Hâfız İbrahim Demiralay ile Isparta mebusu yine din adamı Hüseyin Hüsnü Özdamar, Maraş mebusu din adamı Hacı Mehmet Ertem, Manisa mebusu Kâzım Nâmi Duru, Erzurum mebusu Dr. Sâim Ali Dilemre, Aydın mebusu Nazmi Topçuoğlu ve Bilecik mebusu Besim Ömer Akalın, bu kez aday gösterilmedikleri için, Meclise girememişlerdi.

Berç Türker Afyon Karahisar'dan, Mihail Kayaoğlu Ankara'dan, İstamat Özdamar Eskişehir'den ve Avram Galanti Bodrumlu da ilk kez Niğde'den müstakil aday olarak seçilmişlerdi.

Ancak müstakil mebusların da CHP mebus adayları listesinde yer aldığını burada hatırlamak gerekir.

Hem beşinci, hem de altıncı dönem TBMM'de müstakil mebus-

luk yapmış olan azınlık temsilcileri Ankara'dan Dr. Nikola Taptas ile Niğde'den Abravaya Marmaralı bu kez aday olamamışlardı.

Diğer yandan, yeni mebuslar arasında, İstanbul mebusu Adnan Adıvar, TBMM'nin birinci ve ikinci döneminde de yer almış olan Burdur mebusu emekli Orgeneral Fahrettin Altay, İstanbul mebusu Yahya Kemâl Beyatlı, Afyon Karahisar mebusu İsmâil Hakkı Baltacıoğlu, Ağrı mebusu Hüsâmettin Tugaç, Ağrı mebusu Rıfkı Refik Pasin, Ankara mebusu Hıfzı Oğuz Bekata, Ankara mebusu Cemil Sâit Barlas, Ankara mebusu Ârif Çubukçu, Ankara mebusu Mihail Kayaoğlu, Balıkesir mebusu Hikmet Onat, Bingöl mebusu Tahsin Banguoğlu, Bitlis mebusu Bülent Osma, Bolu mebusu Hıfzırrahman Râşit Öymen, Çanakkale mebusu Selahattin Batu, Çankırı mebusu Âtıf İnan, Erzincan mebusu Behçet Kemâl Çağlar, Eskişehir mebusu Yavuz Abadan, Gâziantep mebusu Cemil Sâit Siren, İstanbul mebusu Vehbi Sarıdal, İzmir mebusu Münir Birsel, İzmir mebusu Esat Çınar, İzmir mebusu Dr. Kâmuran Örs, Kastamonu mebusu Fahri Ecevit, Kocaeli mebusu emekli General Mürsel Bakü, Kocaeli mebusu Refik Fenmen, Kocaeli mebusu Dr. Fâzıl Şerâfettin Bürge, Konya mebusu Sedat Çumralı, Konya mebusu Sâdi Irmak, Konya mebusu Hulki Karagülle, Kütahya mebusu Hâmit Pekcan, Maraş mebusu Ahmet Hamdi Tanpınar, Mardin mebusu Aziz Uras, Niğde mebusu Hüseyin Ulusoy, Rize mebusu Tahsin Bekir Balta, Samsun mebusu Nâsuhi Erzurumlu, Sinop mebusu İsmâil Habip Sevük, Sivas mebusu Reşat Şemsettin Sirer, Tokat mebusu Refik Ahmet Sevengil, Urfa mebusu Kâzım Berker, Urfa mebusu Esat Tekeli, Urfa mebusu Suut Kemâl Yetkin, Samsun mebusu Cemil Birsel, Urfa mebusu Nihat Berker, İzmir mebusu Şevket Adalan, İstanbul mebusu Kemâl Cenap Berksoy, Zonguldak mebusu Ali Rızâ İncealemdaroğlu, Kocaeli mebusu Nihat Erim, İzmir mebusu Sedat Dikmen, İstanbul mebusu Mekki Hikmet Gelenbağ, Kocaeli mebusu emekli Koramiral Şükrü Okan, Niğde mebusu Rıfat Gürsoy, Seyhan mebusu Dr. Kemâl Satır, Seyhan mebusu Mehmet Emin Yurdakul, Seyhan mebusu Ahmet Kutsi Tecer ve Zonguldak mebusu Hâzım Âtıf Kuyucak gibi isimler de vardı.

TBMM'ye ilk kez katılan mebuslar arasında, gerek parti, gerekse Mecliste, siyâsal bakımdan hayli etkin olacak isimlere rastlanabil-

diği gibi, bundan sonra kurulacak hükûmetlerde yer alacak adlara da rastlanıyordu.

Altıncı ve yedinci dönem TBMM'nin yapısını karşılaştırırken yine Frey'in bulgularından yararlanmak mümkündür:

Yeni Mebusların Meslekleri (%)

Meslekler	6. Dönem	7. Dönem
Hukuk	13	24
Tıp	13	12
Dişçilik-Eczâcılık-Veterinerlik	3	2
Mühendislik	2	4
Serbest Meslek Sâhibi Olanların Toplamı	31	42
Bürokrasi	12	14
Ordu	12	9
Eğitim	14	15
Asker ve Sivil Bürokrasi Toplamı	38	38
Ticâret	15	5
Tarım	7	8
Bankacılık	3	3
Özel Girişim Alanında Çalışanların Toplamı	25	16
Din	-	-
Gazetecilik	6	3
Diğer	6	3
Bilinmeyen	-	-

Tüm Mebusların Meslekleri (%)

Meslekler	6. Dönem	7. Dönem
Hukuk	18	17
Tıp	11	10
Dişçilik-Eczâcılık-Veterinerlik	2	2
Mühendislik	1	2
Serbest Meslek Sâhibi Olanların Toplamı	27	31
Bürokrasi	18	19
Ordu	16	14
Eğitim	13	14

Asker ve Sivil Bürokrasi Toplamı	47	47
Ticâret	10	7
Tarım	6	7
Bankacılık	3	2
Özel Girişim Alanında Çalışanların Toplamı	19	16
Din	2	1
Gazetecilik	5	3
Diğer	-	1
Toplam Mebus Sayısı (Ara Seçimler Dâhil)	470	492

Yeni Mebusların Yaş Ortalaması

	Yeniler	Tüm Mebusların Ortalama Yaşı	Eskiler
6. Dönem	49	53	55
7. Dönem	48,5	54	56,5

Tüm Mebusların Yaş Ortalaması

	Ortalama Yaş	Bir Önceki Meclisten Ortalama Yaş Farkı	İlk Kez Mebus Olanların Yaşı
6. Dönem	53,3	+ 0,7	46,1
7. Dönem	54	- 1,2	43,9

Yeni Mebusların Eğitim Durumları (%)

	Üniversite	Lise	Orta	Özel
6. Dönem	74	13	12	1
7. Dönem	73	15	9	3

Tüm Mebusların Eğitim Durumları (%)

	Üniversite	Lise	Orta	Özel
6. Dönem	78	8	10	5
7. Dönem	78	9	8	5

Yeni seçilen mebuslar açısından bakıldığında, serbest meslek sâhibi olanların oranında belirgin bir artış, asker ve sivil bürokrasi oranında süreklilik ve özel girişim alanında çalışanların oranında ise belirgin bir düşüş görülüyordu.

Tüm mebuslar açısından bakıldığında ise, serbest meslek sâhibi olanların oranında küçük bir yükselme, asker ve sivil bürokrasi oranında süreklilik ve özel girişim alanında çalışanların oranında da belirgin bir düşüş göze çarpıyordu.

Bu karşılaştırmadan sonra, TBMM'nin yapısında önemli bir değişim olmadığı, fakat özel girişim alanında çalışanların oranında hissedilir bir azalma görüldüğü belirtilmelidir.

Bununla birlikte, yeni seçilen mebuslarla ilgili tablo, yeni bir eğilim saptamasına imkân tanıyor. Serbest meslek sâhibi olanların oranı, tüm mebuslarla kıyaslandığında, olağanüstü yüksekti. Asker ve sivil bürokrasi oranında gözler görülür bir düşüş vardı. *Özel girişim alanında çalışanların oranı ise pek değişmemişti. Bu* durumda, asker ve sivil bürokrasi ile serbest meslek sâhiplerinin Meclisi tamâmen denetimleri altına aldıkları söylenebilir.

Ayrıca, yeni seçilen mebusların yaş ortalamasının ortalama yaşın bir miktar altında bulunması, bu alanda da yeni bir eğilim saptamasına imkân tanıyor. Yeni mebusların yaş ortalaması biraz daha düşüktü. Ancak, yedinci dönem TBMM'ye özellikle gençlerin katıldığı yolunda siyâsî literatürde egemen olan görüşün doğru olmadığını burada belirtmek isterim. Diğer yandan, yedinci dönem TBMM'de tüm mebusların yaş ortalaması bir miktar daha yüksekti.

Gerek yeni mebusların, gerekse tüm mebusların eğitim durumunda ise, hissedilir bir değişiklik olmamıştı.

Dönem	Müstakil Grup Üyelerinin Yeniden Seçilme Yüzdesi	CHP Üyesi Mebusların Yeniden Seçilme Yüzdesi
6	% 90	% 75
7	% 46	% 61

Görüldüğü gibi, Müstakil Grup üyeleri, altıncı dönemde yüksek oranda seçilmişlerdi. Fakat yedinci dönemde bu oran gözle görülür şekilde düşmüştü.

3) YENİ MECLİS VE YENİ HÜKÛMET

Yedinci dönem TBMM, 8 Mart 1943 târihinde ilk toplantısını yapar ve Aldülhâlik Renda, 427 oy ve ittifakla TBMM Reisliği'ne yeniden seçilirken, İsmet İnönü de, 435 oy ve yine ittifakla, Cumhurbaşkanlığı'na seçilir.[33]

Aynı gün Saraçoğlu Hükûmeti istifâ eder ve Başvekâlet görevinin yeniden Şükrü Saraçoğlu'na verilmesi üzerine, 9 Mart günü, İkinci Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti hemen açıklanır.

Adliye Vekili	: Ali Rızâ Türel
Millî Müdâfaa Vekili	: Ali Rızâ Artunkal
Dâhiliye Vekili	: Recep Peker
Hâriciye Vekili	: Nûman Menemencioğlu
Mâliye Vekili	: Fuat Ağralı
Maarif Vekili	: Hasan Âli Yücel
Nâfia Vekili	: Sırrı Day
İktisat Vekili	: Fuat Sirmen
Sıhhat ve İçtimâî Muavenet Vekili	: Dr. Hulûsi Alataş
Gümrük ve İnhisarlar Vekili	: Suat Hayri Ürgüplü
Ziraat Vekili	: Şevket Râşit Hatiboğlu
Münâkâlât Vekili	: Ali Fuat Cebesoy
Ticâret Vekili	: Celâl Sait Siren

İkinci Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti'nde tam altı üye değişmişti. Adliye Vekili Hasan Menemencioğlu, Gümrük ve İnhisarlar Vekili Râif Karadeniz, Münâkâlât Vekili emekli Amiral Fahri Engin ile Ticâret Vekili Dr. Behçet Uz, bu kez yeni kurulan hükûmetin dışında kalmışlardı. Buna karşılık, Adliye Vekili Konya mebusu Ali Rızâ Türel, İktisat Vekili Rize mebusu Fuat Sirmen, Gümrük ve İnhisarlar Vekili Kayseri mebusu Suat Hayri Ürgüplü ve Ticâret Vekili Bolu mebusu Celâl Sait Siren, hükûmete yeni katılan isimler olarak dikkati çekiyorlardı. Birinci Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti'nde Nâfia Vekili olarak görev alan Konya mebusu Ali Fuat Cebesoy, bu kez yeni hükûmette Münâkâlât Vekili olarak yer alırken, Sırrı Day, yine Nâfia Vekili olarak görev yapıyordu.

---

33 **TBMM ZC**, Devre: 7, İçtimâ: Fevkâlâde, Cilt: 1, 3. İnikat, (8.3.1943).

Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti'nde 1945 yılına kadar bâzı değişiklikler olacak ve Dahiliye Vekili Recep Peker'in yerine, 20 Mayıs 1943 târihinde, Hilmi Uran, Hâriciye Vekili Nûman Menemencioğlu'nun yerine, 15 Haziran 1944 târihinde, Şükrü Saraçoğlu ve Şükrü Saraçoğlu'nun yerine de, 13 Eylûl 1944 târihinde, Hasan Saka, Sıhhat ve İçtimâî Muavenet Vekili Dr. Hulûsi Alataş'ın yerine, 18 Ocak 1945 târihinde, Sâdi Konuk ve Mâliye Vekili Fuat Ağralı'nın yerine de, 13 Eylûl 1944 târihinde, Nûrullah Esat Sümer atanacaktır.

Şükrü Saraçoğlu, hükûmette yapılan değişiklikleri, hükûmet programını okurken, geleneksel üslûp ve söylem içinde, şöyle açıklar:

> "Hükûmetin değişen âzâlarıyla yer değiştiren âzâlarının vaziyeti de tamâmen nöbet değiştiren askerlerin vaziyetidir. Bu değişmelerde başka bir mânâ aramak doğru değildir."[34]

Hükûmet, TBMM'den 425 oy ve her zaman olduğu gibi yine ittifakla güvenoyu alacaktır.[35]

Cumhuriyet Halk Partisi Müstakil Grubu'na Yeni Atamalar

Henüz yeni hükûmet açıklanmadan bir gün önce, Muğla mebusu Hüsnü Kitapçı, Rize mebusu Fuat Sirmen ve Tokat mebusu Nâzım Poroy, CHP Müstakil Grubu İdâre Heyeti'ne atanırlar.[36] Oysa, bu atamalardan sâdece bir gün sonra açıklanan yeni hükûmette, Parti Müstakil Grubu İdâre Heyeti'nden bu üç üye Vekil olarak görev alacaktır. Bu durumda, "CHP Genel Başkanlık Divânı, 9 Mart 1943 târihindeki toplantısında, parti nizamnâmesinin 31. maddesine dayanarak, görülen lüzum üzerine, Parti Müstakil Grup âzâsından Rize mebusu Fuat Sirmen ve Konya mebusu Ali Rızâ Türel ve Bolu mebusu Celâl Sait Siren'in Parti Meclis Grubu'na nakledilmelerini karar altına" alır.[37]

---

34 **TBMM ZC**, Devre: 7, İçtimâ: Fevkâlâde, Cilt: 1, 3. İnikat, (17.3.1943).

35 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (17.3.1943).

36 **Ulus**, (8.3.1943).

37 **Ulus**, (10.3.1943).

CHP Müstakil Grubu İdâre Heyeti'nin tüm üyelerinin Saraçoğlu Hükûmeti'ne birlikte ve aynı anda alınmaları, Parti Müstakil Grubu'nun ve tabiî Parti Müstakil Grubu İdâre

Heyeti'nin parti ve Meclis içindeki konumunu ve siyâsî işlevini, daha doğrusu işlevsizliğini bütün açıklığı ile ortaya koyuyor.

CHP Müstakil Grubu üyelerinin, hattâ İdâre Heyeti üyelerinin hükûmete alınmaları, Müstakil Grup üyelerinin, yönetime diğer CHP üyesi mebuslardan daha yakın olduklarını ve bu üyelere yönetimce daha çok güvenildiğini gösteriyor.

Yeni atamalarla Parti Müstakil Grubu'nun üye sayısı 21'den 17'ye düşer. Çünkü, Bursa mebusu Fazlı Güleç Vâliliğe tâyini üzerine mebusluktan istifâ ederek ayrılmış ve yerine İnönü tarafından Bolu mebusu Celâl Sait Siren atanmıştı. Parti Müstakil Grubu üyesi Diyarbakır mebusu Zeki Mesut Alsan ise, hatırlanacağı gibi, yedinci dönem TBMM'ye katılamamıştı.

Hükûmette Değişiklikler

Yeni hükûmette ilk önemli değişiklik, hükûmetin kurulmasının üzerinden yaklaşık olarak sâdece ikibuçuk ay geçtikten sonra, 20 Mayıs'ta, Dâhiliye Vekili Recep Peker'in yerine CHP Meclis Grubu Reis Vekili Seyhan mebusu Hilmi Uran'ın atanmasıyla olacaktır.[38]

Hilmi Uran, bu atamadan çok kısa bir süre sonra, CHP Meclis Grubu Reis Vekilliği'nden ayrılacak ve yerine, Atatürk döneminde, TBMM'nin üçüncü, dördüncü ve beşinci dönemlerinde, uzun zaman TBMM Reisliği yapmış olan, emekli Orgeneral Kâzım Özalp atanacaktır.[39] Kâzım Özalp'ın, İkinci Celâl Bayar Hükûmeti'nde Millî Müdâfaa Vekili olarak görevli olduğunu, ancak Ekrem Hamdi Bakan König Dâvâsı nedeniyle, bu görevinden istifâ ederek ayrılmak zorunda kaldığını burada hatırlamak gerekir.

Şükrü Saraçoğlu'nun, Recep Peker'i, muhtemelen İsmet İnönü'nün ısrar ve baskısıyla, ilk hükûmetine gönülsüz almak zorun-

38 **Ulus**, (21.5.1943).

39 **Vatan**, (2.6.1943).

da kaldığı hatırlanırsa, Recep Peker ile Şükrü Saraçoğlu arasındaki çekişme ve çatışmanın, Peker'in görevinden ayrılmasına dek sürdüğü kendiliğinden anlaşılır.

Recep Peker, muhtemelen yönetimden uzaklaştırılmış olması nedeniyle, bundan sonra özel olarak Saraçoğlu Hükûmeti'ne, ancak siyâsî alanda genel olarak yönetime karşı eleştirel bir tutum takınacak ve parti içinde de muhalefette kalacaktır. Bu ayrılığın, Peker'in siyâsî tutumunu sertleştirdiğini düşünmek de mümkündür.

Ancak Recep Peker'in, tek-partili dönemin sonunda, yeni ve son bir siyâsî atılımı daha olacaktır. 1946 yılında, Şükrü Saraçoğlu'nun Başvekâletten ayrılmasından hemen sonra, 5 Ağustos 1946 târihinde, Recep Peker Başvekâlete getirilecektir. Ancak bu dönemde Başvekil Peker'e CHP Genel Başkan Vekilliği verilmeyecek, bu görev, yine eski Başvekil Şükrü Saraçoğlu'nda kalacaktır. Yâni bu kez hükûmet Peker'e teslim edilmekle birlikte, parti Peker'e teslim edilmeyecektir. Recep Peker'in kurduğu hükûmete de eski Saraçoğlu Hükûmeti'nden hiçbir Vekilin alınmayacak olması ayrıca ilginçtir. Peker, 9 Eylül 1947 târihinde, Başvekâletten istifâ ederek ayrılacaktır.[40]

Hilmi Uran, anılarında, bu değişikliği açıklıyor ve şöyle değerlendiriyor:

> "İnönü, sebebinden hiç bahsetmeksizin, daha birkaç gün evvel, bana Recep Peker'in Dâhiliye Vekilliği'nden çekileceğini söylemiş ve [Gümrük ve] İnhisarlar Vekili Suat Hayri Ürgüplü'yü Dâhiliye Vekilliği'ne getirmek istediğinden bahisle fikrimi sormuştu.
>
> Bu, bir bakıma Peker'in istifâya dâvet edileceği demekti.
>
> Sebebinin ne olabileceğine gelince: Recep Peker, Antalya Vâlisi Hâşim İşcan'ın bâzı hoşgörmediği hâllerini yüzüne karşı tenkit edeceği beyânıyla, kendisini o günlerde Ankara'ya çağırmıştı. Fakat Hâşim İşcan, bir haftadan beri Ankara'da otelde kalmakta ve Dâhiliye Vekili tarafından hergün için kabûlünü beklemekte ve istemekte iken, Peker, merhum Hâşim İşcan'ı bir türlü kabul etmemekte ve bekletmekte idi. İnönü, zâten

40 Recep Peker'in siyâsî kariyeri ve CHP içindeki önemi için bkz. Tunçay, **age**, s. 308/dipnot 29 ve s. 318/dipnot 42; Giritlioğlu, **age**, s. 198.

öteden beri Peker'in sert ve dürüşt hareketlerinden şikâyet eder, dururdu. Sonra Hâşim İşcan'ı da sever ve takdir ederdi. Binaenaleyh Peker'in istifâ ettirilmesi için o vakte kadar birikmiş sebeplere bunun da son bir sebep hâlinde katılarak İnönü'nün sabrını taşırmış olması çok muhtemeldi. Çünkü, 19 Mayıs 1943 günü, stadyumdaki gençlik bayramı töreninde, beni bir kenara çekerek, yine aynı mevzu açan ve Suat Hayri [Ürgüplü] hakkında yeniden mütâlâamı isteyen İsmet İnönü, bir aralık, müphem tâbirlerle, Peker'in artık Vâlileri bile huzûruna kabul etmez olduğundan şikâyet etmişti.

Garip bir tesâdüf olarak, biz Cumhurreisi ile birlikte, stadyumda, bir kenarda, kendisine Dâhiliye Vekilliği'nde bir halef ararken, Peker merhum da, biraz ilerimizden, o kendisine mahsus olan serbest vaz ve hâliyle, olup bitenlerin hiçbirisinden haberi olmayan bir adam edâsı ile geçip gitmişti ve bu geçiş, o vakit benim pek hissime dokunmuştu.

Ben [Suat Hayri] Ürgüplü'nün Dâhiliye Vekilliği hakkında her defâsında müsbet mütâlâada bulunmuştum ve bu mesele hakkında tabiî başkasıyla da hiçbir fikir teâtisinde bulunmamıştım. Binaenaleyh 19 Mayıs akşamı, o günkü törenden sonra, Çankaya'ya çağrıldığım zaman, yine [Suat Hayri] Ürgüplü üzerinde bir konuşma ile karşılaşacağımı sanmıştım. Köşke vardığımda, İnönü, alt katta, en ilerideki salonda idi ve yanında Başvekil [Şükrü] Saraçoğlu vardı. Oturur oturmaz, bana Dâhiliye Vekilliği'ni teklif etti. Bu, benim için hakiki bir sürpriz olmuştu.

İnönü, niçin [Suat Hayri] Ürgüplü'den vazgeçerek, teklifi bana yaptığını izâh etmek istemedi. Fakat anlaşılıyordu ki, benim için istimzaçta bulunduğu arkadaşların bir kısmından, [Suat Hayri] Ürgüplü için müsbet cevap alamamıştı. Ben teklife müsbet cevap verdikten sonra, (...) ertesi günü sabahleyin [Recep] Peker'e, evine uğradım. Onunla birlikte Vekâlete gittik. Ben, o gün, 20 Mayıs 1943 târihinde, Dâhiliye Vekilliği vazifesinde işe başladım."[41]

İkinci Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti hakkında yapılması gereken son değerlendirme, hükûmet üyeleri arasında bir görüş ve tutum birliği olmadığıdır:

"Kendi düşüncem odur ki, yürütme erki, aynı nitelikte üyeler elinde verimli olabilir. Tek tek adamlar değil, tek bir adam gibi olabilecek kimselerin bir araya gelmesiyle hükûmet kurulabilir.

Saraçoğlu Hükûmeti, aynı türden olmayan şeylerin toplanamayacağı

41 Uran, **age**, s. 391-392.

kuralının dışında zorlama bir örnektir. Birbirlerinin aleyhine konuşurlar... Aralarında küs olanlar bile varmış!.."[42]

Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti'nde Gümrük ve İnhisarlar Vekili olarak görev alan Kayseri mebusu Suat Hayri Ürgüplü, ilk kez altıncı dönem TBMM'de yine Kayseri mebusu olarak bulunmuştu.

CHP İstanbul İl Başkanı Reşat Mimaroğlu'nun bu görevden istifâ ederek ayrılması üzerine, Suat Hayri Ürgüplü, 29 Ağustos 1942 târihinde, CHP İstanbul İl Başkanlığı'na atanır.[43]

Bu sırada Ürgüplü'nün, hem mebus, hem de CHP İstanbul İl Başkanı olarak görev yaptığına dikkat edilmelidir.

CHP İl Başkanları'nın bâzen o ilin CHP mebusları olduğunu burada genel bir gözlem olarak belirtmek isterim.

Ürgüplü, Gümrük ve İnhisarlar Vekili olduktan sâdece iki gün sonra, CHP İstanbul İl Başkanlığı görevinden istifâ ederek ayrılacak ve yerine, Birinci Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti'nde Ticâret Vekili olup da, yeni hükûmette yer alamayan Denizli mebusu Dr. Behçet Uz atanacaktır.[44]

CHP İl Başkanları'nın, herhâlde özellikle de büyük kentlerde, atama yoluyla göreve geldiklerine burada dikkat çekmek isterim.

4) CUMHURİYET HALK PARTİSİ ALTINCI BÜYÜK KURULTAYI

CHP Altıncı Büyük Kurultayı, 15 Mayıs 1943 târihinde, CHP Değişmez Genel Başkanı İsmet İnönü tarafından yayınlanan bir tebliğ ile, toplantıya çağrılır.[45]

Kurultayın hemen öncesinde, basında, parti nizamnâmesinde değişiklik yapılacağına ilişkin söylentiye dayalı haberler yayınlanmıştı.

Bu arada, Ahmet Emin Yalman, Vatan gazetesinde yayınlanan, "Kurultayın Arifesinde" adlı makâlesinde, kurultayda gerçekler-

---

42 *Barutçu, age*, s. 278.

43 **Tan**, (30.8.1942).

44 **Tan**, (12.3.1943).

45 Kop, **age**, s. 159.

den söz edilmesini ve gelecek için anlamlı, ciddî ve somut kararlar alınmasını istiyordu.[46]

Ancak, Kurultayın açılış günü, Fâlih Rıfkı Atay'ın bu konuda yazdığı bir makâle yakından incelendiğinde, Yalman'ın makâlesinde sözü edilen görüşlerin büyük ölçüde bir dilek olarak kalacağı hemen anlaşılıyordu.

Fâlih Rıfkı Atay, CHP'nin resmî yayın organı Ulus gazetesinde yayınlanan, "Altıncı Büyük Kurultay" adlı makâlesinde, şunları yazıyordu:

> "Bugün hepimizin ilk vazifemiz [vazifesi], partimizin kurucusu ve Ebedî Şefi Atatürk'ü anmak ve Millî Şef'e sarsılmaz bağlılığımızı göğüslerimizin bütün kuvvetiyle haykırmak olacaktır.
>
> Millî Şef, millî birliğin, millî basiretin, millî karar ve *irâdenin bütün* dünyâda timsâli olmuştur."[47]

Fâlih Rıfkı Atay'ın kaleme aldığı bu yazının paralelinde hazırlanmış bir başka makâlede ise, şöyle deniliyordu:

> "Kurultaylarda Türk milleti, mebuslarıyla, [Cumhuriyet] Halk Partisi delegeleriyle, bir bütün olarak, aynı çatı altında temsil edilmiş; bu millî ve mahşerî hava içinde milletle devletin işbirliği yüzdeyüz gerçekleştirilmiştir."[48]

CHP Altıncı Büyük Kurultayı, 8 Haziran 1943 târihinde, Ankara'da, Dil-Târih ve Coğrafya Fakültesi'nde toplanır. Kurultay bir hafta sürecektir.

CHP Altıncı Büyük Kurultayı'na âid zabıtlar yayınlanmadığından, Kurultayla ilgili bilgileri genellikle dönemin basın organlarından derledim.

Kurultaya katılacak 275 delege Ankara'ya gelir ve delegeler için CHP tarafından özel bir gezi ve eğlence programı düzenlenir.[49]

---

46 Ahmet Emin Yalman, "Kurultayın Arifesinde", **Vatan**, (5.6.1943).

47 Fâlih Rıfkı Atay, "Altıncı Büyük Kurultay", **Ulus**, (8.6.1943).

48 Sabahaddin Sönmez, "Altıncı Büyük Kurultay Açılırken", **Ulus**, (8.6.1943).

49 **Ulus**, (8.6.1943). Ayrıca bkz. "CHP Değişmez Genel Başkanı Millî Şefimiz İsmet İnönü Tarafından Altıncı Büyük Kurultay Bugün Açılıyor", **Ulus**, (8.6.1943).

Kurultaya katılan 420 mebus ile birlikte, Kurultay delegelerinin sayısı 695'e yükseliyordu. Kurultay delegelerinin yaklaşık % 60'ını mebuslar oluşturuyordu.[50]

Bir araştırmacı, bu durumu bir tablo hâlinde yansıttıktan sonra, şu yorumda bulunuyor:

[CHP]
Merkez ve Taşra Temsilcileri
(Milletvekilleri/Delegeler)
Açısından
Büyük Kongre Üyelerinin Durumu

Kongreler	Toplam Üye	Milletvekilleri	Oranı	Delegeler	Oranı
İkinci Büyük Kongre (1927)	378	333	% 88	45	% 12
Dördüncü Büyük Kongre (1935)	544	383	% 70	160	% 30
Beşinci Büyük Kongre (1939)	628	418	% 66	210	% 34
Altıncı Büyük Kongre (1943)	696	420	% 60.5	276	% 39.5

"Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi, 'taşranın temsilcileri' olarak nitelendirebileceğimiz delegelerin Büyük Kongrelerdeki oranı, milletvekillerinin oranına göre, oldukça düşük bir düzeydedir. 1930'larda görülen yükselme, 1931 târihli tüzükten itibâren, üye sayısıyla orantılı olarak illere tanınan birer delege daha fazla gönderme hakkı ile üye sayısındaki artıştan kaynaklanmaktadır. Bütün bunlara rağmen, delegelerin oranı, tek-parti dönemi boyunca, % 40'ı aşamamıştır.

Bu düzenleme, bir anlamda, parti yönetiminin kendi mahallî örgütüne yeterince güvenmediğini gösterir. İllerden gelen delegeler arasında yer alan İl Başkanları'nın önemli bir kısmının merkezden atananlardan oluş-

50 Öz, **age**, s. 188.

tuğunu düşündüğümüzde, Büyük Kongre'nin TBMM'den pek farklı bir yapıya sâhip olmadığı anlaşılmaktadır.

Mahallî parti örgütlerinin (ve temsilcilerinin) partinin yetkili karar ve yönetim organlarındaki temsil hakkının oldukça sınırlandırılmış olması, tabanın, dilek ve isteklerini, parti hiyerarşisi çerçevesinde bile, etkin bir şekilde duyurma imkânlarını ortadan kaldırmıştır. Ancak yine de mahallî parti kongreleri ile Büyük Kongreler, mahallî çıkarların temsil edildiği en önemli organlardan biridir. Büyük Kongreler'de, tüzük ve program görüşmeleri ağırlıklı bir yer tutmasına rağmen, zaman zaman delegelerin ülke ve bölge sorunlarını da dile getirdiği olmuştur."[51]

CHP Altıncı Büyük Kurultayı, Başvekil ve CHP Genel Başkan Vekili Şükrü Saraçoğlu'nun önce yoklama yapması ve daha sonra da kısa bir konuşması ile çalışmalarına başlar. CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın önerisi ile, Kurultay Birinci ve İkinci Başkan Vekillikleri'ne, sırasıyla, TBMM Reisi Abdülhâlik Renda ile CHP Meclis Grubu Reis Vekilleri'nden Hasan Saka'nın getirilmesi oylanır ve ittifakla kabul edilir. Kurultay Başkanlık Divânı Kâtiplikleri'ne ise, Kütahya mebusu Vedid Uzgören, Bingöl mebusu Tahsin Banguoğlu, Afyon delegesi Mâhir Ergin, Tunceli mebusu Necmettin Sâhir Sılan, Konya delegesi Aziz Pekün ile Aydın mebusu Adnan Menderes seçilir.

Seçimlerden sonra, İnönü, bir konuşma ile, Kurultayı resmen açar:

"Büyük Millet Meclisi, bir taraftan, millet meseleleri üzerinde hakikî murâkabesini tereddütsüzce gösterirken, diğer taraftan, umûmî siyâsetin doğru istikâmetlerde bulunması, başta Cumhuriyet Hükûmeti olmak üzere, bütün yapıcı kuvvetlerin pürüzsüz işlemesi için, kendi rûhunun müsbet ve yardımcı tesirlerini bütün memlekete duyurmuştur. (...)

Fevkâlâde tedbirlere en ileri memleketlerde bile kolaylıkla karar verildiği bir zamanda memleketin sansürsüz, cebirsiz ve her türlü anarşiden uzak olarak yaşatılmasını, herşeyden evvel Büyük Millet Meclisi'nin yüksek şahsiyetine borçluyuz. (...)

Büyük Millet Meclisi'nde parti gruplarımızın çalışması, hükûmetleri muvaffak etmek için samimî dikkate ve işbirliğine istinad etmiştir. Ancak bu sâyededir ki, Cumhuriyet Hükûmetleri, sağlam millî bünyeye dayan-

51 Öz, age, s. 188-189.

dıklarını bilerek, sırtlarındaki ağır yükleri taşımaya muvaffak olmuşlardır.

Parti Müstakil Grubu'nun, ilk tecrübe olarak, dört senelik çalışması, verimli ve iyi neticeli sayılır. Kurultaydan aldığı vazifeyi ifâ ederken, Meclis'te ahengi muhafaza eden, hükûmete millet karşısında fikirlerini söylerken, memlekette iyi geçinmeyi ve hükûmete yardımcı olmayı göz önünde tutan Müstakil Grubun üyelerine teşekkür etmeyi borç bilirim. Bu yeni teşekkülün iyi bir istikbâli olduğuna, tek-parti içinde yeni bir murâkabe teminâtı getireceğine inanıyoruz. (...)

Partimizin geçen devredeki faaliyetini memnun olarak gözden geçirebiliriz. En evvel, Büyük Millet Meclisi'nin son seçimindeki parti çalışmasını överek anmak isterim. Geçen seçimde deneme sûretinde başladığımız yenilik, bu seçimde daha geniş ölçüde, husûsîyle, seçmenlerin kesin karârına mürâcaat edilerek, daha ileri bir usûlde tatbik olunmuştur. Vatandaşların yeni sistemden memnun kaldıklarını görmek bizim için iftihar olunmaya değer bir neticedir. Partimiz, vatandaşların güven ve sevgisini daha ziyâde kazanmak ve memleketin siyasî olgunluğunu genişletip artırmak için, gelecek zamanlarda bu bakımdan daha geniş davranmak yolundadır.

Partinin kendi içindeki seçimlerde de idârî ve iktidar mevkiilerini işgâl edecekler için, bu usûlün geniş ölçüde tâkip olunmasını istiyoruz. Bir siyâsî parti içinde küçük, büyük hiçbir iktidar mevkiinin, seçicilerin yürekten güvenine dayanmaksızın elde edilmeyeceğini hakikî bir hedef olarak bilmek ve bildirmek istiyoruz. Parti kongrelerini, milletin siyâsete ilgisini canlı tutan çok faydalı kurumlar gözü ile görüyoruz. Kongrelere geniş ölçüde girilmesini ve kongre çalışmalarının bütün hükûmet makamlarınca sempati ile tâkip olunmasını arzu ediyoruz. Kongre dileklerinin hükûmet makamlarında ne kadar ciddî olarak göz önünde tutulduğunu Kurultay esnâsında yakından göreceksiniz. (...)

Yeryüzünde hiçbir parti, Cumhuriyet Halk Partisi kadar, kendisini husûsî ve şahsî kaygılar üstünde, vatanın büyük siyâsetine bütün gayretiyle bağlamış değildir. Partimizin yeryüzünün en ileri bir kurumu olduğunu söylemeye hakkımız vardır."[52]

Görüldüğü gibi, İnönü, konuşmasında, özellikle parti içi denetimin artması gerektiğini vurguluyor, bu arada, parti içi seçimlerin daha serbest yapılmasını istiyordu.

---

52 Kop, **age**, s. 161-167; "Millî Şefimiz Dün Altıncı Büyük Kurultayı Târihî Bir Nutukla Açtılar", **Ulus**, (9.6.1943).

Kongreler vâsıtasıyla da parti hayâtının canlı tutulmasını talep ediyordu.

Yeni seçim sistemi, yâni mebus adayı sayısının mebus sayısından biraz daha fazla olması, övülüyordu.

Buna karşılık, İnönü, "kongre çalışmalarının bütün hükûmet makamlarınca sempati ile takip olunması"nı da istiyordu.

Bu sûretle, CHP'nin hükûmet ve devlet mekanizması ile olan yakınlığı ve birlikteliği sorunu, bir kez daha gündeme geliyordu.

İnönü'nün bu tâlimâtı, CHP'nin hükûmet ve devlet mekanizmasından kopmadığını, ayrılmadığını, hattâ kopamadığını ve ayrılamadığını gösteren bir başka somut siyasî örnek olarak kabul edilebilir.

Ayrıca, parti içinde seçim yerine atamaların söz konusu olduğunu ve bütün kongrelerde de yönetim listelerinin her zaman tek liste olarak ve ittifakla kabul edildiğini unutmamak gerekir.

İnönü'nün konuşmasında, CHP Müstakil Grubu da, Meclisteki denetim görevini hakkıyla yerine getirdiği için, övülüyordu.

Ayrıca, tek-parti yönetiminde Parti Müstakil Grubu'nun iyi sonuç verdiği ve gelecekte de denetim görevini başarıyla yerine getireceği belirtiliyordu.

İnönü'nün daha çok parti hayâtıyla ilgili özlemlerini dile getiren bu konuşmasından hemen sonra Encümen seçimlerine geçilir.

Kurultay Başkanı Abdülhâlik Renda, Program ve Nizamnâme Encümeni'ne 12 üyenin seçildiğini açıklar. Bu üyeler, Ankara mebusu Mümtaz Ökmen, Kocaeli mebusu Salâh Yargı, Ordu mebusu Hamdi Şarlan, Seyhan mebusu Şemsa İşcan, Kayseri delegesi Mehmet Akyürek, İzmir delegesi Reşat Leblebicioğlu, Trabzon mebusu Fâik Ahmet Barutçu, Kütahya mebusu Alâaddin Tiridoğlu, Seyhan mebusu Dr. Kemâl Satır, Muğla delegesi Cavit Akar, Manisa delegesi Dr. Necdet Otaman ve Gümüşhâne mebusu Câbir Selek'ti.

Hesap Encümeni'ne ise, Balıkesir mebusu Süreyyâ Özgeevren, Urfa mebusu Esat Tekeli, Malatya mebusu Mihri Pektaş, Rize delegesi Mustafa Tunalı, Samsun mebusu Nâili Öztüzün, Zonguldak delegesi Hakkı Gülerman, Aydın delegesi Hulûsi Özbaşatak, Sivas mebusu Abidin Yurdakul, Siirt mebusu Emrullah Barkan, Bitlis mebusu Refik Fenmen ve Amasya mebusu Esat Uras olmak üzere, 15 kişi seçilir.

Dilek Encümeni'ne de, Trabzon mebusu Râif Karadeniz, Muğla mebusu Hüsnü Kitapçı, Ordu delegesi Kâmil Furtun, Manisa mebusu Osman Erçin, Ordu delegesi Ali Rızâ Gürsoy, Konya mebusu Muhsin Âdil Binal, Tekirdağ delegesi Şevket Cicioğlu, İstanbul delegesi Hâlit Yaşaroğlu, Kocaeli delegesi Süleyman Akyol, Tokat mebusu Refik Ahmet Sevengil, İçel mebusu Turhan Cemâl Beriker, Kastamonu delegesi Fethi Mağara, İzmir mebusu Hüseyin Hulki Cura, Trabzon delegesi Münir Serdar, Konya mebusu Hulki Karagülle, Konya mebusu Ali Muzaffer Göker, Ankara mebusu Ârif Baytın, Giresun mebusu Âyet Sayar, Sivas delegesi Nazmi Yaraş, Kütahya delegesi Halil Benli, Samsun delegesi Recâi Akan, Yozgat delegesi Ziyâ Arkant, Bursa mebusu Âtıf Akgüç, Ağrı mebusu Hüsâmettin Tugaç, Muğla mebusu Saadullah Güney, Kırşehir mebusu Şevket Turgut, Kastamonu mebusu Dr. Fahri Ecevit, Denizli mebusu Dr. Hamdi Berkman, Ankara delegesi Ziyâ Sıdal, Yozgat delegesi Hüsnü Cengiz, Bitlis mebusu Bülent Osma, Hatay delegesi Suphi Bedir, Bursa delegesi İsmâil Uzer, Tekirdağ mebusu Emin Ataç ve Ordu mebusu Şevket Akyazı olmak üzere, 35 kişi seçilir.

Öğleden sonra başlayan encümen çalışmalarında, Program-Nizamnâme Encümeni Reisliği'ne Mümtaz Ökmen, Mazbata Muharrirliği'ne Salâh Yargı ile Kâtipliğe Hamdi Şarlan; Hesap Encümeni Reisliği'ne Süreyyâ Örgeevren, Mazbata Muharrirliği'ne Esat Tekeli ile Kâtipliğe Mihri Pektaş ve Dilek Encümeni Reisliği'ne de Râif Karadeniz, Mazbata Muharrirliği'ne Hüsnü Kitapçı ile Kâtipliğe Kâmil Furtun getirilir.

Program ve Nizamnâme Encümeni'nin çalışmaları sırasında, "hatipler, kaldırılan ve değiştirilen maddelerin lehinde ve aleyhinde uzun mütâlâalar ve aydınlatıcı izahlarda" bulunurlar ve "müzâkere edilen 102 madde üzerinde (...) çok harâretli konuşmalar" yaparlar.

Cumhuriyet Halk Partisi Müstakil Grubu Raporu ve Müstakil Grup Hakkında Görüş ve Tartışmalar

Bu sırada, CHP Müstakil Grubu Raporu Kurultaya sunulur.

Fâlih Rıfkı Atay, "Siyâsî Olgunlaşma" adlı yazısında, CHP Müstakil Grubu'ndan istenen ve beklenen resmî tutumu şöyle açıklıyordu:

"B[üyük] M[illet] M[eclisi]'ndeki parti grupları, murâkabede ve tenkitte ihtirasçı ve yıkıcı ruhtan dâimâ uzak kalmışlar, bütün çalışmalarında 'hükümetleri muvaffak etmek için samimî bir dikkat' göstermişlerdir."[53]

Diğer yandan, Kurultayın ikinci günü encümenlerin çalışmaları devâm eder. Örneğin, Dilek Encümeni'nde Adliye, Millî Müdâfaa, Dâhiliye ve Mâliye Vekâletlerini ilgilendiren bâzı basit ve önemsiz konularla ilgili dilekler görüşülür.[54]

Aynı gün, Ahmet Emin Yalman, CHP'yi ve izlediği politikayı öven ilginç bir yazı yayınlar:

"Parti kelimesini tekrâr edip dururken, bir nokta hakkında Büyük Kurultay'ın dikkatini celbederiz. Parti kelimesi, ayrılık ifâde eden bir isimdir. Birlik ifâde eden bir varlığı vasıflandırmak için bu yolda bir ismin kullanılması yanlıştır. Parti, (...) kendi ünvânını, 'CHP' yerine, 'C[umhuriyet] H[alk] Birliği' gibi bir şekle koysa, daha doğru ve maksada daha uygun olmaz mı?"[55]

Kurultayın üçüncü günü, İnönü, Kurultayın toplandığı Dil-Târih ve Coğrafya Fakültesi'ne gelir ve encümenlerin çalışmaları hakkında bilgi alır.

Bu arada, Kurultayın ikinci umûmî toplantısı, Kurultay Reis Vekili Hasan Saka tarafından açılır. Hasan Saka, Kurultaya gelen yaklaşık 500 telgraftan bâzılarını okur.

Hemen ardından da, CHP Müstakil Grubu tarafından hazırlanan CHP Müstakil Grubu Raporu Kurultayda okunur.

---

53 Fâlih Rıfkı Atay, "Siyâsî Olgunlaşma", **Ulus**, (9.6.1943).

54 **Ulus**, (10.6.1943).

55 Ahmet Emin Yalman, "Birlik ve İkilik", **Vatan**, (10.6.1943).

ARA EK VI

CUMHURİYET HALK PARTİSİ ALTINCI BÜYÜK KURULTAYI'NA SUNULAN CUMHURİYET HALK PARTİSİ MÜSTAKİL GRUBU RAPORU

"Cumhuriyet Halk Partisi Altıncı Büyük Kurultayı'nda
Parti Müstakil Grubu Raporu

Altıncı [Büyük] Kurultay Yüce Başkanlığı'na,

Cumhuriyet Halk Partisi Müstakil Grubu, dördüncü çalışma yılını doldurmuş bulunuyor. Parti nizamnâmesinin 128. maddesi, Grubumuzu dört yıllık faaliyeti hakkında Büyük Kurultay'a rapor takdimi ile mükellef tutmaktadır. Mârûzâtımız, bu ödevi yerine getirmek içindir.

Beşinci Büyük Kurultay'ın Parti Müstakil Grubu'na seçtiği 21 arkadaştan Bursa mebusu Fazlı Güleç, Vâliliğe tâyini üzerine, mebusluktan istifâ ederek, Gruptan ayrılmış ve yerine sayın Genel Başkan, nizamnâmenin 33. maddesine uyarak, Bolu mebusu Celâl Sait Siren'i seçmiştir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin intihabı yenileme karârı üzerine yapılan umûmî seçimde Zeki Mesut Alsan seçilmemiş ve yeni seçim münâsebetiyle, hükûmet teşkilinde Başvekil'in istifâde edeceği muhiti genişletmeyi lüzumlu gören Genel Başkanlık Divânı, nizamnâmenin 31. maddesine dayanan karârı ile, Bolu mebusu Celâl Sait Siren, Konya mebusu Ali Rızâ Türel ve Rize mebusu Fuat Sirmen'i Parti Grubu'na nakletmistir.

Bu sûretle Grubumuz, Altıncı Büyük Kurultay huzûruna 17 arkadaşla çıkmaktadır.

Vazife ve faaliyetlerimizin hudûdu, Değişmez Genel Başkan'ın Beşinci Kurultay'daki açış nutukları ve parti nizamnâmesinin Müstakil Gruba âid hükümleriyle çizilmiştir. Millî Şef'in nutuklarında Grubumuz için direktif teşkil eden şu iki kıymetli cümle vardır:

'Büyük Millet Meclisi'nde millet haklarının açık murâkabesi ideali ile nifak ve anarşiye mahâl vermemek zarûretlerinin berâber yürüyebileceğine inanıyoruz.'

'Büyük Kurultay'dan vazife alan ve Parti Genel Başkanı'nın farksız başkanlığında çalışacak olan, intizam ve inzibat içinde, şuurlu ve çalışkan bir Müstakil Grubun, icrâ mevkiinde olan milletvekilleri ekseriyetine ve hükûmetine esaslı bir yardım temin ederken, büyük milletimize de kendi işleri için yeni bir teminat hazırlayacağını ümit ediyoruz.'

Parti nizamnâmesinin 125 [ilâ] 128. maddelerinde tasrih edilen ve Beşinci Kurultay'ın karar ve seçimi ile bize tevdî edilen vazife, 'Devlet işlerinin iyi

→

cereyânını, parti nizamnâme ve programının ve Büyük Kurultay kararlarının en iyi tatbikâtını, Meclis Grubu karârına tâbi olmaksızın, murâkabe etmektir.'

Bilindiği üzere, teşekkülümüzün husûsîyeti, parti mebuslarından Kurultayın seçtiği 21 arkadaşın, Mecliste müstakil bir hüviyet taşımasında, yâni partili her mebustan beklenen bir murâkabenin, ayrı bir disipline bağlı arkadaşlarca, Meclis Grubu kararlarına tâbi olmaksızın yapılmasındadır.

Raporumuz, geçen dört yıl içinde, bu murâkabe vazifesini;

a) Parti çevresinde,

b) Mecliste nasıl teşkilâtlandırdığımızı ve başarmaya nasıl çalıştığımızı belirtecektir.

Bu vesile ile Büyük Kurultay'a arzında fayda gördüğümüz teklif ve mütâlâalar da rapora eklenmiştir.

A) Grup Çalışmaları:

Devletin işkolları ve Meclis Encümenleri ile mütenâzır olarak, arkadaşlar arasında ihtisâsa dayanan bir işbölümü yapılmış, önemli işlerin, Grupca müzâkerelerinden önce, 3-5 kişilik tâli komitelerce tetkiki usûl tutulmuştur.

Grubumuzun, haftalık muntazam toplantılarından başka, icâb ve ihtiyâca göre, mahsus toplantıları olmuş, Büyük Grup içtimâları bütün arkadaşlarımızca, parti tâli komisyonlarının çalışmaları da ilgili ve memur edilen arkadaşlarımızca intizamla tâkip edilmiştir.

Grup çalışmalarında, bir yandan, Meclisteki mesâîmiz için hazırlanılmış, bir yandan da, Parti Büyük Grubu'nda konuşulan işler ile hükûmetin karar ve icraatından lüzumlu görülenler müzâkere ve münâkaşa edilmiştir.

İcâb ettikçe, Başvekil ve Vekillerin huzûru ile yapılan müzâkerelerde, hükûmetten yeni ve tamamlayıcı izahat alınarak, arkadaşların aydınlatılması ve buna mukâbil, müsbet ve yapıcı tenkit ve temennilerle, hükûmetin ittılaı sağlanmıştır.

Grubumuzda, tâli komisyonlara tetkik ettirilerek, üzerinde ehemmiyetle durulan mevzular arasında;

* Mebusların teşrîî mâsuniyeti,
* Mâlî senenin takvim yılı ile birleştirilmesi,
* Arzuhal Encümeni kararlarının sınırlanması,
* Cephe gerisi ve pasif korunma,
* Harb mâliyesi,
* Maarif işleri,
* Nesebi gayri sahih çocuklar,
* Ticâret Odaları ve meslek teşkilâtı,
* Hayat pahalılığı,

** Sıhhî durum ve sosyal yardım gibi meseleler kayda değer[dir].*

Üzerinde karâra varılan mevzulardan Arzuhal Encümeni ile ilgili olanın teşrîî sahada tâkip ve tahakkuku için, bir arkadaşımız tarafından, Dâhilî Nizamnâme'de tâdil teklifi yapılmıştır. Mâlî yılın takvim yılı ile birleştirilmesi de Grubumuzca kabul ve tasvip edilmiştir. Fakat bunun tahakkuku, Teşkilâtı Esâsîye Kânunu'nun Meclis'in açılma târihini tesbit eden maddelerinde de değişiklik yapılmasını istilzâm ettiğinden ve Teşkilâtı Esâsîye'de tâdil teklifinde bulunabilmek için kâfi ekseriyetimiz olmadığından, müzaharetleri ricâsıyla Meclis Grubu Reisliği'ne arz edilmiştir.

Çok faydalı bulduğumuz bir usûl de, muayyen bir Vekâletin faaliyetinin ana hatları üzerinde, mütehassıs arkadaşlardan mürekkep bir komiteye incelemeler yaptırmak olmuştur. Grubun âzâ ve mütehassıs sayısı artınca, bu usûlden çok faydalı neticeler alınabilecektir.

Parti Müstakil Grubu Umûmî Heyeti'nin Büyük Kurultay huzûruna çıkmadan önce son toplantısı, kuruluşundan beri yaptığı toplantıların yüzotuzaltıncısıdır.

Meclis Çalışmaları:

Bu çalışmalar Grupta hazırlanır. Encümenlerde başlar. Grup âzâlarının encümenlerdeki faal vaziyetleri, kânun lâyihâlarının daha encümenlerde iken tâkip edilmelerini mümkün kılarak, Meclisteki çalışmalarımızın hazırlığını kolaylaştırmıştır.

Gerek kânun lâyihalarının daha encümenlerden tekemmül ederek çıkması, gerek[se] mühim mevzular üzerinde Gruba dâvet edilen Vekillerle önceden fikir teâtisi ve mutâbakat temini, Mecliste Grup adına sık sık müdahalede bulunmaya lüzum bırakmamıştır.

Bu müdahalelerin yerinde olmasına ve Grubumuzun müşterek görüşünü aksettirmesine bilhassa itinâ edilmiştir.

Hükûmetin program ve beyannâmeleri, bütçe müzâkereleri, hâricî siyâsî antlaşmalar, memurlar baremi, Millî Korunma, Varlık Vergisi, teknik öğretim gibi ehemmiyetli mevzularda müşterek görüşlerimiz millet kürsüsünden ifâde edilmiştir.

Avrupa dış siyâsetimiz hakkında Hâriciye Vekili'nden, dış ticâret ve hayat pahalılığına dâir Ticâret Vekili'nden, mektep kitapları ve ders saatleri ile programlarda istikrâr üzerine Maarif Vekili'nden suâllerde bulunulmuştur.

Meclisteki müdahalelerimize mevzu teşkil eden ehemmiyetli meselelerden ikisi üzerindeki görüş ve kanaatlerimizi, günün işlerine taallûku itibârıyla, Büyük Kurultay'a arz etmek vazifemizdir:

1) Grubumuz, devlet memurları aylıklarında tevhid ve teâdülün kânunî esaslara bağlanmasını doğru ve yerinde bulmakla berâber, bu sırada;

a) Müstesnâ liyâkat ve kâbiliyet gösterenlere süratle yükselme imkânı vermek sûretiyle, memurlar arasında teşebbüs fikrinin gelişmesini sağlamak,

b) Ücret usûlünün yalnız muvakkat ve müteferrik işlere hasrı ile, dâimî devlet hizmetlerinde çalışanların maaşa geçirilmesi ve bu sâyede, bütün memurlarda vazifeye bağlılık ve geleceğe emniyet duygularını kökleştirmek,

c) Devlet İktisâdî Teşekkülleri'nde, bu kurumlardan her birinin bünye ve husûsîyetlerine uygun ayrı esaslar gözetebilmelerine imkân vermek,

d) Çok çocuklu memurların terfihleri için mahsus hükümler koymak lüzûmunu ifâde ve müdâfaa ettik.

2) Millî Korunma Kânunu'nu, tehlike zamanlarında milletin bütün kuvvetlerini ve yurdun bütün iktisâdî hareketlerini umûmî selâmet hedeflerine tevcih için, hükûmete yeni vazifeler ve istisnâî salâhiyetler vermesi bakımından çok yerinde bulduk.

Ancak, gerek bu kânunun ve eklerinin müzâkeresinde, gerek[se] bütçeler vesilesiyle, bütün iktisâdî faaliyet sahalarına şâmil, ahenkli, insicamlı, birbirini tamamlayıcı tedbirleri ihtivâ eden bir harb ekonomisi plânının tesbit ve tatbiki, devlet şûbeleri arasında sıkı bir işbirliği temini, bütçelerin tanzimine harb zamânına uygun bir tasarruf zihniyetinin hâkim olması, devlet mübâyaalarının mümkün olduğu kadar birleştirilmesiyle, mübâyaa, tesellüm ve sarf işlerinin müessir bir kontrole tâbi tutulması, maaş ve teşkilât bahislerinde kemiyet yerine keyfiyet gözetilmesi gerektiğini her fırsatta ifâdeden hâli kalmadık.

Baş Düşüncelerimiz:

Grupta ve Meclisteki çalışmalarımız sırasında dâimâ göz önünde tuttuğumuz ana düşünceleri şu sûretle hulâsa edebiliriz:

1) Büyük Kurultay'ca bize emânet edilen vazifeyi Genel Başkan'ın direktiflerine uygun bir intizam ve inzibat içinde başarmaya çalışmak,

2) Partinin Meclis Grubu'nu tamamlayıcı bir cüzü olduğumuzu bir an [için olsun] unutmamak,

3) Her türlü şahsî mülâhaza ve münâkaşaların üstünde kalmak,

4) Tek ve toplu tenkitlerimizin bilgi ve tetkike dayanmasına, müsbet ve yapıcı olmasına dikkat etmek,

5) Teşrîî hayâtımızda nezih ve temkinli bir müzâkere ve münâkaşa havasının gelişmesine hizmet etmek,

6) İcrâ makamlarının fevkâlâde şartlar içinde karşılaştığı büyük güçlükleri takdir ve idrâk etmek,

7) İçeride ve dışarıda en büyük kuvvetimizi teşkil eden millî birlik mülâhazaları...

Dört yıllık çalışmalarımıza önderlik eden bu ana düşünceler, umar ve dileriz ki, Altıncı Büyük Kurultay'dan vazife alacak olan arkadaşlarımızın da yollarını aydınlatsın...

Büyük Kurultay'a sunmak istediğimiz mütâlâa ve tekiflere gelince:

A) Programla İlgili Mütâlâalar:

Parti programının en iyi tatbiki konusunda mâruzâtımız, daha çok içinde bulunduğumuz çetin şartların belirtilmesine inhisâr edecektir.

Bu dört yıllık devre İkinci Dünyâ Harbi'ne rastlamıştır. Devletin başlıca meşgâlesi, memleketin silâhlı müdâfaasına hazırlanarak, harb âfetinin yurdumuza yayılmasını önlemek olmuştur. Dış politikamızın açık, dürüst ve millî menfaatleri koruyucu mümtaz vasıflarıyla, yurdumuzu bir sûlh kalesi yapan büyük başarılarını şükranla övmek ve parti hükûmetlerini bundan dolayı kutlamak, bizim için zevkli bir vazifedir.

Parti programının tam tatbikini güçleştiren âmillerin başında, milletlerarası vaziyetin iktisâdî ve mâlî hayâtımıza olan menfî tesirleri bulunmaktadır. Bunları sayıp dökmeye hâcet yoktur. Programdan tahakkuk ettirilen hususlara âid olarak Vekâletlerce Büyük Kurultay'a geniş mâlûmat verileceği şüphesizdir.

Nizamnâmeye Âid Teklifler:

Müstakil Grup'tan beklenen hizmetlerin daha iyi yapılabilmesi için dört yıllık deneme ve tatbikattan edindiğimiz kanaatleri de Büyük Kurultay'ın yüksek tetkikine sunmayı vazife bildik.

Bu konudaki mâruzâtımız, parti nizamnâmesinin Müstakil Grup ile ilgili bir maddesinde yapılmasını faydalı gördüğümüz bir değişikliğe dâir olacaktır.

Müstakil Gruba seçilen âzâ sayısı, çeşitli devlet kolları ve Meclis encümenleri çalışmalarının yakından ve aralıksız tâkip edilebilmesini mümkün kılacak sûrette artırılmalıdır. Grup, büyük encümenlerde üçer, diğerlerinde ikişer ve birer arkadaş bulundurmak mecbûriyetindedir. 125. maddede değişiklik yapılarak, âzâ sayısının 21'den 35'e çıkarılması yerinde olur.

Büyük Partinin Büyük Kurultayı,

Grubumuz, tek-partili Türk halk idâresinin dehâsından doğmuş yepyeni bir murâkabe cihazıdır ve bu sıfatla dört yıllık hayâtının hesâbını vermiş bulunuyor.

→

Aldığımız emâneti sâhibine teslim edeceğimiz şu anda, milletimizin büyük bir siyâsî tecrübesinde ferâgatli piyâdeler olarak çalışmış olmanın sevincini ve heyecânını duymaktayız.

Geçen dört yıl içinde yüksek yardımlarını bizden esirgemeyen Büyük Başkanımız ve Şefimize, kardeş Meclis Grubu'na, sayın Başvekile, İcrâ Vekilleri arkadaşlarımıza ve Büyük Millet Meclisi Reislik Divânı'na şükran duygularımızı arz eder ve Büyük Kurultay önünde saygı ile eğiliriz.

[CHP Müstakil Grubu]

Reis Vekili
İstanbul Mebusu
Ali Râna Tarhan

Raportör
Rize Mebusu
Kemâlettin Kamu"*

* **Ulus**, (12.6.1943).

Kurultaya sunulan CHP Müstakil Grubu Raporu, hem Müstakil Grubun kendisini ve işlevini nasıl gördüğünü açığa çıkarıyor, hem de dört yıllık çalışmasının bir özetini veriyordu.

Rapor, aslında Müstakil Grubun gerek parti, gerekse Meclis içi faaliyet ve işlevinin yine bizzat kendisi tarafından yapılan bir açıklamasıydı.

Bu rapor ya da açıklama, Müstakil Grup hakkındaki olumsuz değerlendirmeleri, yargıları ve yorumları da haklı çıkarıyordu.

Nitekim, Parti Müstakil Grubu Raporu'nun okunmasından sonra, rapor hakkında görüşmelere geçildiğinde, Bingöl mebusu Feridun Fikri Düşünsel, Müstakil Grup hakkında şu değerlendirmeyi yapacaktır:

> "Müstakil Grubun hüviyeti, CHP'nin umûmî işleyişini daha verimli bir hâle getirmek ve memlekette murâkabe cihazını kendisinden tam maksut olan gâyeye iysal etmek maksadı ile parti nizamnâmesine girmiş mühim bir cihazdır. (...)
>
> Hakikaten Müstakil Grup çalışması, tek-parti ile çalışan memleketimiz demokrasisinin içinde esaslı ve güzel bir cihaz olarak düşünülmüş bir hüviyettir.
>
> Bunun ileride daha güzel şekil ve daha kâmil bir hâl alacağına şüp-

hemiz yoktur. Ancak bu işleyişi daha verimli ve daha canlı kılmak için, kendisinin mesâîsi hakkındaki rapora dâir bâzı mülâhazalar serdetmek faydadan hâli olmaz. Grubun bâzı noktaları esaslı şekilde aydınlatmasını faydalı bulmaktayım. Bunları birer birer izâh etmezden evvel, bilhassa raporun şu noktası üzerinde durmayı lüzumlu buldum."

Feridun Fikri Düşünsel, ilk olarak, Parti Müstakil Grubu Raporu'nda sözü edilen, "mühim mevzularda Gruba dâvet edilen Vekillerle önceden fikir teâtisi ve mutâbakat temini sûretiyle, Meclis'te Grup adına sık sık müdahalede bulunmaya lüzum kalmadığı" cümlesine işâret eder ve "bu çalışma tarzının (...) partinin ve yüksek Şefimizin [Gruptan] beklediği gâyeye uymadığını" belirtir. Düşünsel, ayrıca, raporun birçok yerine dikkat çekerek, bu kısımları zayıf bulduğunu da açıklar. Müstakil Grubun bâzı dileklerle değil de, yapıcı ve somut önerilerle, örneğin bir savaş ekonomisi plânı ile Kurultaya gelmesi gerektiğini belirtir.

Bursa mebusu Talât Sirmen ve Kocaeli mebusu Refik Fenmen de, Düşünsel'i desteklerler ve Müstakil Grubun çalışmalarını ve görev anlayışını eleştirirler.

Müstakil Grup hakkındaki bu eleştirilerden sonra, Müstakil Grup Reis Vekili Ali Râna Tarhan söz alarak eleştirileri yanıtlar:

"Muhterem Feridun Fikri Düşünsel'in sözlerine kısaca cevap arz etmeme müsaadenizi arz edeceğim. Evvelâ Grubun, encümenlerde ve kendi toplantılarında çalışmaktan ziyâde, Meclis Umûmî Heyeti'nde faaliyette bulunmasını tavsiye buyuruyorlar. Müstakil Parti Grubu, diğer Parti Grubu gibi, mebuslardan müteşekkildir. Mebusların çalışma yolu da mâlûmdur. Bunlar, evvelâ encümenlerde çalışırlar ve icâb ederse, Heyeti Umûmîye'de söz alırlar. Müstakil Gruba bunun hâricinde bir mesâî yolu tâyin etmekte isâbet olmasa gerektir. (...)

'Parti Gruplarında birçok şeyler görüşülüyor, halk haberdâr olmuyor' buyurdular. Ben bu kanaatte değilim.

Halkın haberdâr olması lâzım gelen ve faydalı olan bütün meseleler, gene Parti Grubu âzâsı tarafından pekâlâ Meclis'te ifâde edilmekte ve halk bu sûretle tenvir olunmaktadır.

Müstakil Grubun ayrı bir mesâî tarzı bulmasına lüzum yoktur zannediyorum ve bunda bir fayda da görmüyorum. Eğer, 'Geçen devrede Umûmî Heyet'te Müstakil Grup az konuştu, gelecek devrede daha çok konuşsun...' gibi umûmî bir şekilde ifâde etmek istiyorlarsa, bu olabilir... Gelecek devrede daha çok fırsat olur ve daha çok konuşulabilir. Bu, gelecek senelerin hâdisâtına ve memleket işlerinin cereyânına tâbidir."

Müstakil Grup Reis Vekili Ali Râna Tarhan, diğer yandan da, Millî Korunma Kânunu'nu olumlu bulduklarını, fakat bununla yetinilmemesi gerektiğini ve savaş ekonomisine geçilmesini istediklerini açıklar.

Bu açıklamalar Kurultayda alkışlarla karşılanır.

Müstakil Grup hakkındaki görüşme ve tartışmalardan sonra, Kurultay Reis Vekili Hasan Saka, Parti Müstakil Grubu Raporu hakkındaki dileklerin dikkate alınacağını belirterek, CHP Müstakil Grubu Raporu hakkında bir karar alınmayacağını belirtir.

Son olarak da, Hesap Encümeni Raporu okunur ve oylanarak kabul edilir.[56]

Ahmet Emin Yalman ise, bu sırada, Parti Müstakil Grubu'nu konu alan, "Murâkabe Nasıl Olmalı?" adlı yazısında, Grubun faaliyetlerini ve çalışmalarını, gâyet ılımlı bir dille, şöyle eleştiriyordu:

> "Önümde Müstakil Grubun Altıncı Büyük Kurultay'a sunduğu rapor duruyor. Rapor, altı sayfadan ibârettir. (...)
>
> Müstakil Grup, bu memleketin muhtaç bulunduğu tenkit ve münâkaşa mekanizmasının ne gibi bir ruh taşıması lâzım geleceğini pek iyi kavramıştır.
>
> Böyle bir grup, her türlü şahsî mülâhaza ve ihtirasların üstünde kalmalı, tek ve toplu tenkitleri bilgi ve tetkike dayanmalı, müsbet ve yapıcı olmalı, teşrîî ve icrâî hayâtımızda nezih ve temkinli bir müzâkere ve münâkaşa havasının gelişmesine hizmet etmeli, icrâ makamlarının fevkâlâde şartlar içinde karşılaştığı büyük güçlükleri takdir ve idrâk etmeli, içeride ve dışarıda en büyük kuvvetimizi teşkil eden millî birlik esâsının icâblarını dâimâ göz önünde tutmalı[dır].
>
> Bu yolda bir tenkit ve tetkik mekanizmasının muhalif bir partiden farkı şudur: Muhalif parti, ne kadar dürüst ve vatansever olursa olsun, nihâyet en son gâyesi, hükûmetin kusurlarını aramak, açığa vurmak, onu çürütmek, iktidar mevkiini günün birinde ele geçirmektir.
>
> Umûmî hayâtı murâkabe etmek mesûliyetini üzerine alan ideal bir vatanî gruba gelince...
>
> Böyle bir grup, bir defâ rejimin çerçevesinden hârice çıkmaz, sinsi entrikalara girişmez, hükûmetin kusurlarını arayarak, çürütmeye çalış-

56 **Ulus**, (11.6.1943).

maz. Aksine olarak, hizmetlerini tam kıymetleri ile belirtir. Grup, ferâgatli adamlardan mürekkeptir. Bunların iktidar mevkiinde gözleri yoktur. (...)

Son dört sene içinde Müstakil Grup, ruh bakımından ideal vasıflara uygun bir şekilde çalışmıştır.

Fakat murâkabenin, esaslı, plânlı, hedefli ve tesirli olduğunu ve umûmî hayatta ve hattâ BMM'nin çerçevesi içinde belli başlı bir iz bıraktığını iddia etmek güçtür. (...)

Fakat memleketin muhtâç olduğu hakikî ve tesirli murâkabenin bu şekilde temin edileceğini iddia edersek, kendimizi boşuna aldatmış oluruz. (...)

Meclis'te ara sıra söylenen sözlerle ve nâzikâne imâlarla murâkabe ihtiyâcı karşılanamaz."[57]

Yeni Nizamnâme ve Yeni Nizamnâme Üzerinde Görüşme ve Tartışmalar

Kurultayın dördüncü günü encümenler çalışmalarına devâm ederler. Program ve Nizamnâme Encümeni, CHP Program Projesi'nin sağlık işleriyle ilgili kısmı için özel bir komisyon kurar ve bu konuda bir de rapor hazırlar. Dilek Encümeni ise, Sıhhat ve İçtimâî Muavenet Vekâleti'ni ilgilendiren dilekler üzerinde çalışmalarını sürdürür ve Nâfia, İktisat ve Ticâret Vekâletleri ile ilgili dilekler üzerinde de incelemeler yapar. Bu arada, İnönü, Kurultay üyelerine bir çay dâveti verir.[58]

Kurultayın beşinci gününde üçüncü Umûmî Heyet toplantısı yapılır. Toplantı, Kurultay Reis Vekili Aldülhâlik Renda tarafından açıldıktan sonra, sıra nizamnâme projesinin tartışılmasına gelir.

Diyarbakır mebusu emekli General Kâzım Sevüktekin, CHP'nin bâzı illerde hâlâ parti örgütü bulunmadığını açıklar.

Buna karşılık, Mümtaz Ökmen ise, her yerde parti örgütü kurulmasının temel hedef olduğunu belirtir.

---

57 Ahmet Emin Yalman, "Murâkabe Nasıl Olmalı?", **Vatan**, (13.6.1943).

CHP Müstakil Grubu hakkında resmî ve tabiî olumlu görüş için bkz. Kemâl Tûran, "Parti Müstakil Grubu'nun Raporundan Sonra", **Ulus**, (12.6.1943).

58 **Ulus**, (12.6.1943).

Bu konuşmalardan, CHP'nin, kuruluşundan 20 yıl sonra dahi, hâlâ örgütlenemediği ya da örgütlenmediği iller olduğu anlaşılıyor. CHP'nin parti örgütünün bulunmadığı söz konusu iller, muhtemelen, partinin 1939 yılında yapılan Kurultayında da örgütü bulunmayan illerdi.

Ordu delegesi Ali Rızâ Gürsoy, iller dışındaki parti idâre heyetlerinin her yıl değişmesinin olumsuz yönlerinden söz eder. Çanakkale delegesi Halil Dilmaç ise, illerde ve kazâlarda Parti İdâre Heyeti Reisliği ile Belediye Reisliği görevlerinin aynı kişide birleşmesinin olumsuz yönlerini anlatır ve bu iki görevin ayrılmasını önerir.

Mümtaz Ökmen, delegeleri ve delegelerin eleştirilerini yanıtladığı konuşmasında, istismar sorunu olmadığını, partinin başında bulunan kişinin, aynı zamanda, halkın da başında bulunmasının gerekli olduğunu ve her iki görevin de, belediye itibarıyla devletin, parti itibarıyla da Genel Sekreterliğin denetiminde olduğunu açıklayarak, söz konusu önerilerin red edilmesini sağlar.

Basında, nizamnâme projesinin, her ne kadar, "uzun görüşmelerden sonra" kabul edildiği belirtiliyorsa da, yine basından, görüşmelerin ve tartışmaların yalnızca 2 saat 15 dakika sürdüğünü öğreniyoruz.

Bu bilginin ışığında, yeni nizamnâmenin görüşülmesi sırasında, önemli tartışmaların olmadığı anlaşılıyor.[59]

1939 târihinde kabul edilen parti nizamnâmesi ile yeni nizamnâme karşılaştırıldığı takdirde, eski ve yeni nizamnâme arasındaki bâzı farkları şöyle saptamak mümkündür.

Yeni nizamnâmeye şu hüküm eklenmişti:

> "Partinin maksadı, memleketin siyâsal hayâtının bütün teşkilâtında, kendi prensiplerini Türk milletine sevdirmek ve kabul ettirmektir. Partinin, bunun için birinci vâsıtası, kânun yolları ile seçimi kazanıp, Büyük Millet Meclisi'nde çoğunluğu elde etmek ve parti hükûmetini kurmaktır."

Eski nizamnâmede yer alan 5, 6, 7 ve 9. maddeler yeni nizamnâmeye alınmamıştı.

---

59 **Ulus**, (13.6.1943); **Vatan**, (13.6.1943).

Yine eski nizamnâmede yer alan, "Parti, henüz siyâsetle uğraşmak çağına gelmemiş olan bütün Türk gençlerini partinin tabiî namzedi sayar" hükmü (md. 9), yeni nizamnâmede yer almamıştı.

Önemli bir değişiklik de, eski nizamnâmede yer alan ve 1939 yılında yapılan parti kurultayında hayli tartışma konusu olduğunu gördüğümüz, "Genel Sekreter'in parti hükûmetine âzâ olarak girmesi temin olunur" hükmünün (md. 49), artık yeni nizamnâmede bulunmamasıydı.

Böylece, eski bir tartışma konusu yeniden gündeme getiriliyor ve partinin hükûmetle olan siyâsî ilişkisi bir kez daha farklı biçimde kurulmak isteniyordu.

Bu sûretle, CHP'nin hükûmetten ayrılması yolunda bir kez daha girişimde bulunuluyor ve yeni bir adım atılıyordu.

Ancak, bu adımın somut sonucu, CHP'nin hükûmetle olan siyâsî ilişkilerinde önemli bir değişikliğe neden olmayacaktır.

Hatırlanacağı gibi, Memduh Şevket Esendal, 1942 yılında, 1939 târihli nizamnâmenin yukarıda değindiğim 9. maddesinde yer alan, "Genel Sekreter'in parti hükûmetine âzâ olarak girmesi temin olunur" hükmüne karşın, hükûmette yer almadığı hâlde, parti Genel Sekreteri olmuş ve nizamnâmenin bu hükmü, uygulamada, göz ardı edilmişti.

Nihâyet, yeni nizamnâmenin, uygulamaya göre, yeniden şekillendiğini belirtmek mümkündür.

Ayrıca, eski nizamnâmede yer alan, "Büyük Kurultay'ın açılışı, parti teşkilâtıyla bütün partililer için kutlu bir hâdise sayılır" hükmü de (md. 49), yeni nizamnâmede bulunmuyordu.

Eski nizamnâmenin 57. maddesi de yeni nizamnâmede yer almamıştı.

Yeni nizamnâmede, CHP Müstakil Grubu üye sayısı, CHP Müstakil Grubu Raporu'nda da talep edildiği gibi, 21'den 35'e yükseltilmişti (md. 96 ve 118).

CHP Müstakil Grubu, CHP'nin 1946 yılında yapılacak olan Olağanüstü Kurultayı'nda, bir tüzük değişikliği ile kaldırılacaktır.

CHP Müstakil Grubu'nun, 1943-1946 yılları arasını kapsayan çalışmaları hakkında, 1946 târihli Olağanüstü Kurultay'a sunduğu bir başka raporu daha bulunmaktadır.

Yeni Program ve Yeni Program Üzerinde Görüşme ve Tartışmalar

Kurultayın altıncı günü, dördüncü Umûmî Heyet toplantısı, Kurultay Reis Vekili Hasan Saka tarafından açılır. Bu toplantıda Program ve Nizamnâme Encümeni'nce hazırlanan parti programı projesi Kurultaya sunulur. Raporda programda yapılan değişikliklerin gerekçelerine yer veriliyordu.

1939 yılında kabul edilen parti programında yer alan "Giriş" bölümünün ikinci kısmı, ("Bundan başka, bu fikirlerin başlıcaları, partinin 1927 senesinde Büyük Kongre'ce kabul olunan nizamnâmesinin umûmî esaslarında ve aynı Kongrece tasvip edilen Umûmî Reisliğin beyannâmesinde ve 1931 [yılında] Büyük Millet Meclisi intihabı münâsebetiyle neşredilen beyannâmede tesbit olunmuştur" hükmü), yeni programda yer almayacak ve bu bölüm kısaltılacaktır.

1939 târihli programda yer alan, seçim yasasının yenileneceğine ilişkin hüküm (md. 4/C), söz konusu tasarı 1942 yılı sonunda kabul edildiğinden, yeni programdan çıkarılır.

Bununla birlikte, yeni programda da, eskisindeki gibi, "Yurdumuzun umûmî şartlarına göre, vatandaşın yakından tanıdığı ve emniyet ettiği kimselere rey vermesini temin eden iki dereceli seçimi ["demokrasinin" sözcüğü bu kez kaldırılmıştı] ameli icâblara uygun buluruz" görüşüne yer verilir (md. 4/C).

Milliyetçilik, eski programda, "Parti, terakki ve inkişâf yolunda ve beynelmilel temas ve münâsebetlerde bütün muâsır milletlere muvâzi ve onlarla bir âhenkte yürümekle berâber, Türk içtimâî heyetinin (...) husûsî seciyelerini ve başlı başına müstakil hüviyetini mahfuz tutmayı esas sayar" şeklinde tanımlanırken (md. 5/B), yeni programda şöyle tanımlanmıştı:

> "Parti, milletin husûsî karakterini ve başlı başına müstakil hüviyetini mahfuz tutmayı esas sayar. Parti, insanlık cemiyetini, müstakil ve eşit milletlerden mürekkep bir büyük âile ve Türk milletini, bu âilenin esaslı birliği olarak tanır.
>
> Parti, milliyetçiliği Türk milleti içinde en yüksek bir insan seviyesine varmanın kök şartı ve vâsıtası bilir. Parti, milletler arasındaki münâsebetlerde, Türk milliyetçiliğini, hiçbir millet için zarar düşünmeyen, her milletin insanlığa değerli hasletlerini takdir ve teşvik eden bir iyilik unsuru olarak kullanır." (md. 5/B)

Görüldüğü gibi, bu dönemde, tüm dünyâda saldırgan ve ırkçı, kısaca tamâmen olumsuz şekilde değerlendirilen milliyetçiliğe, CHP programında açıkça olumlu bir değer atfediliyor ve milliyetçiliğin, barışçı ve saldırgan olmayan, olumlu bir tanımına gidilmek isteniyordu.

Halkçılık ilkesinin tanımı ise değiştirilmeyecek ve şöyle ifâde edilecektir:

> "Kânunlar önünde mutlak bir müsâvat kabul eden ve hiçbir ferde, hiçbir âileye, hiçbir sınıfa, hiçbir cemiyete imtiyaz tanımayan fertleri, halktan ve halkçı olarak kabul ederiz.
>
> Türkiye Cumhuriyeti halkını, ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil, fakat ferdî ve içtimâî hayat için, işbölümü itibârıyla, muhtelif iş ve hizmet sâhiplerinden teşekkül etmiş bir câmiâ telâkki etmek esas prensiplerimizdendir. Çiftçiler, küçük sanâyi erbâbı ve esnaf, işçi, serbest meslek erbâbı, sanâyi erbâbı, tüccar ve memurlar, Türk câmiâsını teşkil eden başlıca çalışma zümreleridir. Bunların her birinin çalışması, diğerinin ve umûmî câmiânın hayat ve saadeti için zarûrîdir.
>
> Partimizin bu prensiple hedef tuttuğu gâye, sınıf mücâdelesi yerine, içtimâî intizam ve tesânüt temin etmek ve birbirini nakzetmeyecek sûrette, menfaatlerde ahenk tesis eylemektir. Menfaatler, kâbiliyet ve çalışma derecesi ile mütenâsip olur." (md. 5/C)

Görüldüğü gibi, CHP'nin toplum ve halkçılık anlayışında, İttihat ve Terakki geleneğinin izlerine rastlanıyordu.[60]

CHP tarafından 1943 yılında yayınlanan bir broşürde, partinin demokrasi, siyâsal özgürlük ve halkçılık anlayışı, partinin 1943 yılında kabul edilen yeni programına benzer biçimde yorumlanıyordu:

> "Sınıfları teşkilâtlandırma, onların menfaatleri arasında tezadı belirtecek sınıf mücâdelesine meydan verme, cemiyetin enerjisini beyhude yere israf etmekten ve işin ve işsâhiplerinin huzûrunu gidermeden başka bir şeye yaramaz. (...)

---

60 İttihat ve Terakki'den bu yana, Türkiye'de halkçılık, mesleki korporasyon, dayanışmacılık/tesânütçülük kavramları ve tanımlarının gelişimi için bkz. Zafer Toprak, "İkinci Meşrûtiyet'te Solidarist Düşünce: Halkçılık", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 1, (Bahar 1977); Zafer Toprak, "Türkiye'de Korporatizmin Doğuşu", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 12, (Kış 1980); Zafer Toprak, **Türkiye'de "Millî İktisat" (1908-1918)**; İlhan Tekeli-Gencay Şaylan, "Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 6-7, (Yaz-Güz 1980).

> Türk milletini türlü sınıflardan mürekkep görmemeli ve birbirini istismâr eden sınıfların vücûda gelmesine aslâ meydan ver[il]memelidir. (...)
>
> Sınıf menfaatine dayanan partiler olmaksızın ve bunlar arasında mücâdeleye lüzum kalmaksızın, demokrasinin temel fikri olan hürriyetin korunabileceğini, partimiz, yarattığı rejimle, âleme göstermiştir. (...)
>
> Ferdî mülkiyet esâsı kurulduğu hâlde, sınıfların teşekkülüne ve sınıf mücâdelesine meydan verilmemesinin yolu[nun] bulunabileceği herkese açıkça gösterilmiştir."[61]

Broşürde, CHP'nin, aslında, bu sıralarda da, eski siyâsal/toplumsal fikir geleneğini devam ettirdiği açıkça görülüyordu.

Partinin Türk toplumunda mevcut olmayan sınıfları değil de, farklı meslek gruplarının ortak çıkarlarını temsil ettiği ve halkın yarârına çalıştığı vurgulanan broşürde, sınıf mevcûdiyetinin ve dolayısıyla da zıddiyetinin bulunmadığı ileri sürülen bir toplumda, tek-parti rejimi ve yönetimi, meşru bir siyâsal ve toplumsal temele oturtulmak isteniyordu.

Ancak bu, demokrasi ve siyâsal özgürlüğü mevcut kılan ve geliştiren bir temel olarak ortaya konuluyor ve herkes tarafından alınması gereken siyâsal bir örnek olarak açıklanıyordu.

Bu açıklama, CHP'nin, tek-parti döneminde, tek-parti yönetimini ve rejimini siyâsal bakımdan meşrûlaştırmak amacıyla kullandığı önemli bir argümandı.

CHP'nin söz konusu siyâsal/toplumsal görüşleri, her ne kadar, büyük ölçüde, partinin kuruluşundan beri geliştirdiği ve savunduğu geleneksel ideolojisine dayanıyorduysa da, bu geleneğin özellikle bu dönemde daha da vurgulanmasında, solidarist/dayanışmacı ve korporatist görüşlere ve fikirlere her zaman yakınlık duymuş ve 1942 yılının Mayıs ayından itibâren de CHP Genel Sekreteri olan Memduh Şevket Esendal'ın önemli etkisinin olduğunu düşünmek mümkündür.

1943 yılında kabul edilen parti programında, devletçilik hükmü, biçimsel yönden dil değişikliğine uğrarsa da, devletçilik tanımının özünde bir değişikliğe gidilmez ve devletçilik şöyle tanımlanır:

---

61 **Yirmi Yıl İçinde Cumhuriyet Halk Partisi**, s. 28-30.

"Az zaman içinde Türk milletini ileri medeniyet seviyesinde, kudretli ve geçim şartları yükselmiş bir dereceye eriştirmek ve Türk vatanını her bakımdan mâmur bir hâle getirmek, partinin esas vazifelerindendir. Parti, bunun için, vatanda fertlerin ve hükmî şahısların bütün vâsıta ve çalışmalarından ve devletin bütün kuvvetlerinden aynı zamanda istifâde etmeyi lüzumlu görür. Partimiz devletçiliği bu ihtiyaçtan doğmuştur.

Parti, şahısların bugün hiç veyâ kâfi derecede yapamadığı işleri devlet eli veyâ sermâyesi ile yapmaya çalışır.

Devletin husûsî teşebbüsleri teşvik ve bunları tanzim ve murâkabe etmesi tabiîdir.

Devletçiliğimiz, açık veyâ kapalı olarak, hiçbir husûsî menfaate vâsıta kılınamaz.

Devletçiliğimiz, millet menfaatlerinin zarûrî kılmadığı hiçbir şekilde, husûsî menfaatlerle mücâdele etmez.

Devletin hangi işleri kendisinin yapacağının takdiri, yukarıdaki esaslara göre, milletin yüksek menfaatlerinin icâbına bağlıdır." (md. 5/D)

CHP'nin devletçilik anlayışı, son cümleden hareketle, tek-parti döneminin her devresinde olduğu gibi, geleneksel olarak, aslında yine uygulamada belli olacaktı.

Yeni programda laiklik ilkesine ise şunlar eklenmişti:

"Din telâkkisi, vicdânî olduğundan, her türlü taarruzdan ve müdahaleden mâsundur.

Hiçbir vatandaşa, kânunların müsaade ettiği dâirede, tatbik ettiği din veyâ itikatlardan dolayı müdahale edilemez.

Parti, millî dilin ve millî kültürün, diyânet yollarından, yabancı dil ve kültürlerin tesirlerinden mâsun kalmasını, Türk milletinin hâli ve istikbâli için lüzumlu sayar." (md. 5/E)

Yeni programda toplam 38 madde vardı. Bunların onbir tânesi, yâni yaklaşık üçte biri, parti programının üçüncü kısmı olan, "Millî Eğitim ve Öğretim" kısmını kapsıyordu. Bu saptama, CHP'nin, bu dönemde, eğitim ve öğretim faaliyetine verdiği önemi vurgulamak bakımından son derece anlamlıdır.

Yeni programın dördüncü kısmı, "Dâhilî, Sağlık ve Adlî Siyâset, Memurlar, Serbest Meslek Erbâbı" adını taşıyordu (md. 17-27). 1939 târihli programda yer alan, "İktisat, Ziraat ve Sanâyi, Mâdenler ve Ormanlar, Ticâret, Nâfia İşleri ile Mâliye ve Vatan Müdâfaası" kısımlarına ise, yeni programda artık rastlanmıyordu. Bu nedenle de, eski program 74 madde iken, yeni programda bu rakam neredeyse yarı yarıya düşmüştü.

Yeni programın beşinci kısmı, "Cihan Harbi İçinde İdâre" adını taşıyordu. Bu kısımda, iç politika ile ilgili olarak şu hüküm yer alıyordu: "Vatandaşlar arasında berâberlik, bütün mânevî kuvvetlerin âhenk içinde ve nifaksız olarak mahfuz bulundurulması, her mülâhazanın üstünde ve icâb ederse, her tedbir ile korunacak ehemmiyettedir." (md. 32)

Programın diğer maddelerinde ise, özellikle dış politika gelişmelerine dikkat çekiliyor, barışın yalnızca ülkenin isteğine bağlı olmadığı ve gerektiğinde savaşmaktan kaçınılmayacağı (md. 28), bunun için de, bir savaş olasılığına karşı alınan önlemleri genişletmek (md. 29 ve 31), ayrıca tüm ekonomik koşulları buna göre düzenlemek gerektiği (md. 30), mâliyenin üzerinde bu nedenle ağır yük bulunduğu (md. 33-34), ancak bu koşullarda bile, vazgeçilmemesi gereken işlerin vâr olduğu (md. 35-36) vurgulanıyordu.

Diğer yandan, yeni programda, ekonomik sıkıntılara mâruz kalan geniş yığınlar için, şu hüküm kabul edilmişti:

> "Harb zamânının büyük sıkıntıları, başlıca şehirlere, maaş sâhiplerine, dar ve sâbit gelirlilere çarpmıştır. Bu vatandaşların tahammüllerini muhafaza etmek ve güçlerini artırmak tedbirleri, hükûmetin başlıca işlerinden biri olacaktır. Partimiz, fevkâlâde zamânın hergün değişen büyük ihtiyaçlarını karşılamak için, bütün kâbiliyetiyle, hükûmete, maddî ve mânevî olarak, yardımcı olmaya çalışacaktır." (md. 37)

Yeni programın altıncı ve son kısmı, "Cihan Harbinden Sonraki İhtimâller" adını taşıyordu. Tek bir maddeden (md. 38) oluşan bu kısımda, yakın gelecekte bir barış olasılığı görülmediği açıklanıyor ve konunun önemine dikkat çekiliyordu. Savunma masraflarının barış zamânında da azalmasının zayıf bir olasılık olduğu savunulan yeni programda, millî müdâfaanın, savaştan sonra da, birinci sorun olma özelliğini sürdüreceği görüşüne yer veriliyordu. Ancak barış zamânının, artık her yönden bir gelişme dönemi olacağını ve olması gerektiğini de belirten program, şu cümle ile sona eriyordu: "Cihan harbinden sonraki devir, bizim için birkaç misli çalışma devri olacaktır."

Parti programında önemli ve anlamlı değişiklikler yapılmamıştı. Ancak programın son derece kısa tutulması, savaş sonrasında oluşacak yeni gelişmeler hakkında bir tahmin yürütülemediğine işâret ediyordu.

Bu nedenle de, yeni program, esas itibârıyla, bundan sonra kabul edilecek olan parti programının, bu yeni gelişmeler ışığında düzenlenmesi gerektiğini vurgulayarak, aslında kendisinin de geçici olduğunu açıklıyordu.

Yeni program üzerinde önemli bir görüşme yapılmadığı gibi, kayda değer bir tartışma da açılmamıştı.

Sâdece, bir ara, sıra program projesinin 25. maddesine geldiğinde, Ankara delegesi Rauf Bayhan, söz alarak, programa işçilerle ilgili bir madde konulmasını istemiş ve parti programında işçilerle ilgili bir hüküm bulunmadığına dikkat çekmişti.

Kurultay Reis Vekili Hasan Saka, bu eleştiriye yanıt verirken, konunun İş Kânunu ile düzenlenmiş olduğunu ve programda bir tekrâra gerek görülmediğini açıklamış ve bu gerekçeyle de öneriyi geri çevirmişti.

Kurultayda, yeni parti programı ile ilgili olarak, bunun dışında, somut ve ciddî bir tartışma olmadığı anlaşılıyor.

Bu sûretle, CHP Programı oylanacak ve kabul edilecektir.[62]

Kurultayın yedinci ve son günü, beşinci ve son Umûmî Heyet toplantısı yapılır.

Bir öneri üzerine, Kurultay Umûmî Heyeti, Umûmî İdâre Heyeti seçimleri için yapılması gereken oylamanın, gizli değil de, işâretle, yâni açık olarak yapılmasını kabul eder.

Bu da bize, parti içi oylamalarda gizliliğin değil de, açıklığın geleneksel bir uygulama olduğunu gösteriyor.

Bu öneri üzerine, İnönü ve Saraçoğlu imzâlı Umûmî İdâre Heyeti aday listesi Kurultaya sunulur ve liste oylanarak ittifakla kabul edilir.

CHP'nin yeni Umûmî İdâre Heyeti, İzmir mebusu Rahmi Köken, Manisa mebusu Rıdvan Nâfiz Edgüer, Konya mebusu Tevfik Fikret Sılay, Kırklareli mebusu Nâfi Âtuf Kansu, Kars mebusu Cevat Dursunoğlu, Edirne mebusu Dr. Fatma Memik, Kütahya mebusu Alâaddin Tiridoğlu, Bilecik mebusu Memduh Şevket Esendal, Zonguldak mebusu Emin Erişirgil, Erzurum mebusu Münir

62 Ulus, (15-16.6.1943).

Hüsrev Gerede, Gâziantep mebusu Bekir Kaleli, Bilecik mebusu Kâsım Gülek, Bursa mebusu Âtıf Akgüç, Trabzon mebusu Fâik Ahmet Barutçu, Urfa mebusu Ahmet Kutsi Tecer ve Muğla mebusu Hüsnü Kitapçı'dan oluşuyordu.

CHP Müstakil Grubu üyeleri de, aynı şekilde, İnönü tarafından hazırlanan aday listesinin Kurultaya sunulması ve ittifakla kabul edilmesi üzerine seçilirler.

CHP Müstakil Grubu, yeni dönemde, Ağrı mebusu Rıfkı Refik Pasin, Ankara mebusu Hıfzı Oğuz Bekata, Ankara mebusu Ziyâ Yörük, Bingöl mebusu Tahsin Banguoğlu, Bitlis mebusu Muhtar Ertan, Bitlis mebusu Bülent Osma, Bolu mebusu Hıfzırrahman Râşit Öymen, Burdur mebusu Şekip Engineri, Çanakkale mebusu Selâhattin Batu, Erzincan mebusu Şükrü Sökmensüer, Erzurum mebusu Zeki Soydemir, Giresun mebusu Necmi Osten, Isparta mebusu Kâzım Aydar, İstanbul mebusu Dr. Hayrullah Diker, İstanbul mebusu Vehbi Sarıdal, İstanbul mebusu Ali Râna Tarhan, İzmir mebusu Münir Birsel, Kastamonu mebusu Tezer Taşkıran, Kayseri mebusu Muhittin Taner, Kırşehir mebusu Fuat Çobanoğlu, Kırşehir mebusu Şevket Turgut, Kocaeli mebusu Refik Fenmen, Kütahya mebusu Ali Muzaffer Göker, Malatya mebusu Nâsuhi Baydar, Manisa mebusu Haldun Sarhan, Manisa mebusu Feyzullah Uslu, Maraş mebusu Dr. Kemâlî Beyazıt, Mardin mebusu Lütfü Ülkümen, Samsun mebusu Sabiha Gökçül, Trabzon mebusu Süreyyâ Anamur, Urfa mebusu Esat Tekeli, Urfa mebusu Suut Kemâl Yetkin, Yozgat mebusu Yusuf Duygu Karslıoğlu, Zonguldak mebusu Şinâsi Devrin ve Kütahya mebusu Hâmit Pekcan'dan oluşuyordu.

İnönü, Memduh Şevket Esendal'ı CHP Genel Sekreterliği'ne, Ali Râna Tarhan'ı da CHP Müstakil Grubu Başkan Vekilliği'ne yeniden atar.

Bu arada, İnönü'ye, Kurultayın minnet, saygı, sarsılmaz bağlılık ve şükranlarının arzı için bir heyet seçilir.[63]

CHP'nin tek-parti dönemindeki bu son Kurultayı, aynı gün, ön-

63 **Ulus**, (16.6.1943).

ce Başvekil Şükrü Saraçoğlu tarafından yapılan bir konuşma ve hemen ardından da, İnönü'nün kısa konuşması ile sona erer.[64]

CHP Altıncı Büyük Kurultayı'nda ortaya çıkan iki rapora burada işâret etmek yerinde olacaktır. Bu raporlardan ilki, "CHP Altıncı Büyük Kurultayı'na Sunulan Vilâyet Kongreleri Dilekleri Hulâsası"dır. Kurultaya, Başvekâlet, Adliye, Hâriciye, Millî Müdâfaa, Dâhiliye, Mâliye, Maarif, Nâfıa, İktisat, Sıhhat ve İçtimâî Muavenet, Gümrük ve İnhisarlar, Ziraat, Münâkâlât ve Ticâret Vekâletleri ile CHP Genel Sekreterliği, Ziraat Bankası Umum Müdürlüğü, İş Bankası Umum Müdürlüğü, Kızılay Cemiyeti, Türk Hava Kurumu Başkanlığı, Çocuk Esirgeme Kurumu, Türk Maarif Cemiyeti, Diyânet İşleri Reisliği ve Emlâk ve Eytam Bankası ile ilgili olarak toplam 53 vilâyetten 2.100 dilek sunulmuştu. Söz konusu dilekler, Kurultayın Dilek Encümeni'nde görüşülmüştü. İzmir 340 dilekle birinci, Konya 121 dilekle ikinci, İstanbul 161 dilekle üçüncü ve Ankara da 91 dilekle dördüncü sırayı almıştı. Ziraat Vekâleti ile ilgili olarak 57 ayrı konuda toplam 226, Sıhhat ve İçtimâî Muavenet Vekâleti ile ilgili olarak 29 ayrı konuda toplam 204, Ticâret Vekâleti ile ilgili olarak da 84 ayrı konuda toplam 218 dilek vardı. Bu Vekâletler dilek sıralamasında başta geliyorlardı. Buna karşılık, Hâriciye Vekâleti, Diyânet İşleri Reisliği ve Türk Maarif Cemiyeti ile ilgili ancak birer dilek bulunuyordu.

Dikkate değer dilekler arasında, 22 ayrı yer tarafından gündeme getirilen, "topraksız halka millî ve metruk arâziden toprak verilmesi" isteği ile Zonguldak-Bartın-Safranbolu bölgesinin, "mâden amelesinin yevmiyelerinin artırılması" ve "mâden amelesine verilen ekmek miktârının fazlalaştırılması" talebi göze çarpıyordu.

---

64 **Ulus**, (16.6.1943).

Kurultayın resmî yorumları için bkz. Hasan Reşit Tankut, "Altıncı Büyük Kurultay Açılırken", **Ulus**, (8.6.1943); "Altıncı Kurultay Açılırken", **Ulus**, (8.6.1943); "Tek Parti Fikri", **Ulus**, (9.6.1943); Sabahaddin Sönmez, "Büyük Kurultayın İçindeki Hava", **Ulus**, (9.6.1943); Hasan Reşit Tankut, "Milliyetçilik", **Ulus**, (10.6.1943); Esat Tekeli, "Umûmî Olarak Devletçilik ve Bizim Devletçiliğimiz", **Ulus**, (10.6.1943); A. R. Erem, "CHP Altıncı Büyük Kurultayı Dolayısıyla", **Ulus**, (10.6.1943); Hasan Reşit Tankut, "Milliyetçilik", **Ulus**, (11.6.1943); Fahrettin Kerim Gökay, "Fikir Ankarası", **Ulus**, (11.6.1943); Kemâl Türan, "Büyük Parti Kurultayında Dilekler", **Ulus**, (14.6.1943); Fâlih Rıfkı Atay, "Altıncı Kurultay Biterken", **Ulus**, (15.6.1943); Fâlih Rıfkı Atay, "Başvekil'in Nutku", **Ulus**, (16.6.1943); Fâlih Rıfkı Atay, "Kültür ve Sanat İşlerinde", **Ulus**, (17.6.1943).

Zonguldak bölgesinde çalışan ameleler için de buna benzer toplam onbir dilek vardı.

Kurultaya sunulan ikinci rapor da, "CHP Altıncı Büyük Kurultay[ı'n]a Sunulan Hükûmetçe Parti Programından Tahakkuk Ettirilen Kısımlarına Âid Raporlar"dı. Bu raporda da, Adliye, Mâliye, Dâhiliye, Maarif, Nâfia, İktisat, Sıhhat ve İçtimâî Muavenet, Gümrük ve İnhisarlar, Ziraat, Ticâret ve Münâkâlât Vekâletleri'nin faaliyetlerine ilişkin geniş açıklamalar vardı.

Kurultaydan hemen sonra, Müstakil Grup İdâre Heyeti'ne, İzmir mebusu Münir Birsel, Konya mebusu Ali Muzaffer Göker, Trabzon mebusu Süreyyâ Anamur ve Zonguldak mebusu Şinâsi Devrin getirilir.[65] Ancak Müstakil Grup İdâre Heyeti'nde birkaç ay sonra bir değişiklik olacak ve Şinâsi Devrin'in yerine Kastamonu mebusu Tezer Taşkıran getirilecektir.[66] Bu sûretle, Parti Müstakil Grubu, 35 üyeye ve dört kişilik İdâre Heyeti'ne sâhip olur. Yine bu sırada, CHP Umûmî İdâre Heyeti, 17 Haziran'da, ilk toplantısını yapar.[67]

ARA EK VII

CUMHURİYET HALK PARTİSİ ÜYESİ OLMANIN SİYÂSÎ ANLAMI ve ÖNEMİ ÜZERİNE: CUMHURİYET HALK PARTİSİ VE PARTİ ÜYELİĞİ

Bu dönemde CHP üyesi olmanın, partinin yönetim kademelerinde üst düzeyde görev almanın dahi, siyâsal bakımdan ne denli yararsız, gereksiz ve anlamsız bir işlevi olduğunu, tek başına, Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun bir anı-öyküsünden öğrenmek mümkündür.

"CHP İstanbul İl İdâre Kurulu Başkanlığı'na sayın Suat Hayri Ürgüplü getirilmişti. Bir gün üniversiteye gittiğimde, 28 Aralık 1942 gün ve 4116 sayılı, şöyle bir mektup buldum:

'Prof. Bay Dr. Hıfzı Veldet [Velidedeoğlu],

→

65 **Ulus**, (22.6.1943).

66 **Ulus**, (1.11.1943).

67 **Ulus**, (18.6.1943).

24 Aralık 1942 günü toplanan 1942 yılı [İstanbul] Vilâyet Kongresi'nde Vilâyet İdâre Heyeti yedek âzâlığına seçildiğinizi bildirir ve tebrik ederim.
Sevgi ve saygılarımla,

CHP
İstanbul Vilâyeti
İdâre Heyeti Reisi
Kayseri Mebusu
S[uat] H[ayri] Ürgüplü'

Bunu okuyunca, 'Acaba yanlış mı?' diye düşünerek, yeniden zarftaki adrese baktım. Doğruydu... *Mektup bana gönderilmişti. O zaman gerçekten* şaşırdım. Çünkü ben Cumhuriyet Halk Partisi'ne kayıtlı değildim. Nasıl oluyordu da, partili olmayan bir kimse CHP'nin İstanbul İl İdâre Kurulu'na yedek üye seçilebiliyordu!

Hemen [CHP İstanbul Vilâyeti İdâre Heyeti Reisi] Suat Hayri Ürgüplü'[yü] (...) ziyârete gittim. (...) *Durumu ona anlattım. Bu defâ o şaşırdı...* [Suat Hayri Ürgüplü:] 'Ben sizi [Cumhuriyet] Halk Partisi'ne kayıtlı sanıyordum. Arkadaşlar sizi İl İdâre Kurulu yedek üyeliğine ittifakla seçti. Asil üyeliğe de Prof. [Dr.] Sâdi Irmak seçildi. Kendisi partiye kayıtlı... Sizi de kaydedelim... *Olsun bitsin...' [dedi]. (...) [Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun bu öneriyi kabul etmemesi üzerine, Suat Hayri Ürgüplü:] 'Şu hâlde sizden bir ricâm* var... İl İdâre Heyeti'nde seçilmiş olduğunuz yedek üyeliği kabul etmediğinizi bize resmen yazmayınız. Zâten şimdi aslî üye var. Yedek üyeliğe iş düşmüyor. Bir sene sonraki parti toplantısında sizin yerinize yedek üye olarak başkasını seçtiririz. İş kendiliğinden hâllolunur. Sizin yedek üyeliğe seçilmenizi *ben teklif etmiştim. Böylece ben de müşkül mevkiide* kalmamış olurum.' [dedi]. (...) Mâdem ki, bu 'yedek üyelik', benim partiye kayıtlı sayılmamı, politika ile fiilî olarak uğraşmamı gerektirmiyordu ve mesele bir yıl sonra düzelecekti; şu hâlde, en uygun çözüm yolu, susmak ve işi oluruna bırakmaktı. Önerisini kabul ettim. (...)

Aradan altı aydan fazla bir zaman geçti. Suat Hayri [Ürgüplü] Bey Ankara'ya alındı. Hattâ Gümrük ve Tekel Bakanı [Gümrük ve İnhisarlar Vekili] olarak Kabineye girdi. CHP İstanbul İl Başkanlığı'na sayın Dr. Behçet Uz atandı. (...)

Onun İstanbul'a atanmasından bir süre sonra, üniversitede, 8 Mayıs 1943 târih ve 1240 sayılı, aşağıdaki mektubu buldum. Mektup, altı ay önce Suat Hayri Ürgüplü'den gelen yazıda olduğu gibi, 'Cumhuriyet Halk Partisi İstanbul Vilâyeti İdâre Heyeti Reisliği' antetini taşıyordu:

'Prof. Dr. Hıfzı Veldet [Velidedeoğlu]

CHP [İstanbul] Vilâyet[i] İdâre Heyeti Yedek Âzâsı,

İlişik sicil fişini[n] dolduru[lu]p altı imzâlandıktan sonra, iki adet fotoğrafla birlikte, iâde edilmesini ricâ eder, sevgi ve saygılarımı sunarım.

CHP İstanbul Vilâyeti
İdâre Heyeti Reisi
Denizli Mebusu
Behçet Uz'

[Hıfzı Veldet Vedidedeoğlu, bu kez de, CHP İstanbul Vilâyeti İdâre Heyeti Reisi Dr. Behçet Uz ile görüşür:] Meğerse, Parti Vilâyet İdâre Heyeti'nin aslî üyesi olan Prof. Dr. Sâdi Irmak milletvekili olmuş... O zamâna değin yedek üye sıfatını taşıyan ben ise, 'tabiî ve zarûrî olarak' onun yerine geçmiş ve 'aslî üye' olmuştum.

Behçet Uz sözünü bitirince, benim CHP üyesi olmadığımı belirterek, altı ay kadar önce Suat Hayri Ürgüplü'ye yaptığım itirazların hepsini sıraladım ve benim yerime başka bir üye seçmelerini söyledim.

Hayretler içinde kaldı... Fakat hemen kendini toparlayarak, 'Şimdi bu seçim için Parti Vilâyet Kongresi'ni olağanüstü toplantıya çağıramayız. Evvelce bir yanlışlık yapılmış olabilir. Eğer siz şimdi aslî üyeliği kabul etmez veyâ dediğiniz gibi, bundan istifâ ettiğinizi bildirirseniz, yanlışlık meydana çıkar. Emin olunuz, partimizin İstanbul teşkilâtı için, bu, bir skandal olur. Herhâlde bizleri böyle bir duruma sokmak istemezsiniz.' [dedi]. (...)

Bütün ısrârım fayda vermedi. 'Sizi sessiz sedâsız CHP'ye kaydederiz. Kayıt fişini ben imzâlarım. Bir de buradaki arkadaşlardan birine imzâlatırız. Böylece evvelâ bu hatâyı düzeltmiş oluruz. Bir müddet birlikte çalışalım. Eğer ileride istifâ etmek isterseniz, yine edersiniz.' dedi ve benim cevâbımı beklemeden, (...) partiye giriş talepnâmesini bana imzâlattıktan sonra, kendisi de imzâladı. (...) Böylece, 1943 yılı Mayıs ayının 10. günü resmen Cumhuriyet Halk Partisi'nin hem üyesi, hem de birdenbire İstanbul Vilâyet İdâre Heyeti âzâsı olmuştum. (...)

Ülkede tek-parti rejimi ve 'parti-devlet' bütünleşmesi egemen olduğu için, İstanbul'daki huzursuzlukların belki de parti yoluyla merkeze duyurulması ve gerekli tedbirlerin alınmasına ön ayak olunması mümkün olurdu. Ben eve gelirken ve evde böyle hayâl ediyordum.

Behçet Uz'un başkanlığı sırasında Cumhuriyet Halk Partisi [İstanbul] İl Yönetim Kurulu'nun üyeleri şunlardı:

1) Dr. Behçet Uz (Denizli mebusu ve Yönetim Kurulu Başkanı)
2) Mithat Nemli (İstanbul Ticâret Odası Başkanı)
3) Celâl Dikmen (İmâr Bankası Müdürü)

4) Fâruk Dereli (İstanbul Barosu Başkanı)
5) Yusuf Ziyâ Erdem (İstanbul Sular İdâresi Genel Müdürü)
6) İbrâhim Kemâl Baybura (Devlet Denizyolları Genel Müdürü)
7) Dr. Nûrettin Ali Berkol (Profesör/Tıp Fakültesi Dekanı)
8) Hâmit Olgunsu (Profesör/Yüksek Öğretmen Okulu Müdürü)
9) H[ıfzı] V[eldet] Velidedeoğlu (Hukuk Fakültesi Medenî Hukûku ve Tıp Fakültesi Devrim Târihi Profesörü)

Görülüyor ki, tek-parti döneminde, İstanbul gibi, Türkiye'nin en önemli ticâret, sanâyi ve kültür merkezinde, dokuz üyeden oluşan Parti İl Yönetim Kurulu'nda, parlamentodan bir, özel sektörden bir, kamu sektöründen iki, serbest meslek kuruluşlarından bir, İstanbul Belediyesi'nden bir, İstanbul Üniversitesi'nden üç üye vardı. Bunlardan hiçbirinin halkla doğrudan doğruya bir ilişkisi yoktu. [Cumhuriyet Halk] Parti[si] [İstanbul] İl Yönetim Kurulu, sâdece toplumun üst yapısını, pasif aydınlar kesimini, kısacası kaymak tabakasını temsil ediyor ve bu durumu ile de hepten bürokrat bir karakter taşıyordu. Böyle bir kurulla İstanbul'un sosyal sorunlarını çözümlemek şöyle dursun, bu sorunlara el sürmek olanağı bile yoktu. Buna, kısa bir süre sonra büsbütün kanaat getirdim. (...)

Yönetim Kurulu toplantıları cumâ günü öğleden sonra yapılır[dı]. (...) Her toplantıdan sonra Başkan Dr. Behçet Uz'un bir ıhlamur partisi vermesi alışkanlık hâline gelmişti. (...) Bu ıhlamur partilerinde türlü memleket sorunları üzerinde sohbet edilir, dertleşilir, eksiklik ve aksaklıklar üzerinde durulur, eleştiriler yapılır, hattâ -çok seyrek olmakla birlikte- tartışmalar bile olurdu. Kimisi hayâtî önemde olan bu sosyal sorunların resmî toplantı gündemine alınmayıp, toplantı saatini izleyen özel ıhlamur sohbetinde söz konusu edilmesi, beni şaşırtır ve düşündürürdü. Çünkü, bu özel görüşmelerde, sabaha değin tartışsak, hiçbir sonuca varılamayacağını biliyordum. Oysa, Türkiye'nin iktisat ve kültür merkezi olan İstanbul gibi büyük bir beldesinde, tek iktidar partisinin İl Yönetim Kurulu toplantılarında, bu dertler birer birer ele alınıp karâra bağlanarak, bu karar ve öneriler merkeze yansıtılsa, belki dertlerden bir bölümünün devâsı bulunur ya da hafifletilir, hiç değilse araştırılırdı.

Resmî gündemde, örneğin, 'Kadıköy Halkevi'nin akan çatısının onarılması için Halkevi Başkanlığı emrine 1.500 Lira tahsisi' veyâ 'İstanbul hamalları arasındaki hizipleşme[nin] ve çatışmaların önlenmesi için, hamallar kâhyasının parti merkezine çağrılarak, onunla bu konuda görüşmek ve alınacak neticeyi gelecek toplantıda kurula bildirmek üzere, üyelerden birinin görevlendirilmesi' gibi, entipüften meseleler yer alırdı. İktisâdî ve ticârî alandaki aksaklık ve sosyal alandaki huzursuzlukların kaynağına varılması

→

gibi ciddî konular, hiçbir zaman söz konusu edilmezdi. (...)

Toplantılar ve gümdemleri, hep bu 'minval' [üzerinde] sürüp gidiyordu. [Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, bunun üzerine, aradan birkaç ay geçtikten sonra, Behçet Uz ile görüşür. Behçet Uz:] Bunun üzerine, 'Hıfzı Veldet Bey, benim boş durduğumu sanmayınız. İstanbul'a hakikaten hizmet gâyesiyle gelmiştim. Şimdiye kadar bâzı mevzularda Ankara'ya birçok husûsu bildirdim. Cevap alamadım. Ben ancak Vilâyet İdâre Heyeti'nin salâhiyeti dâhilinde bulunan mevzuları gündeme koyuyorum. Maalesef partideki Şeflik sistemi dolayısıyla, memleket çapındaki büyük meselelerde bütün salâhiyet 'Merkez'de toplanmıştır. Onlar bizi, daha doğrusu, Vilâyet İdâre Heyeti'ni bu mevzularda görevlendirmedikçe, bizim bunları kendiliğimizden ele alıp, varacağımız kararlar, tatbiksiz ve havada kalır. Ben ihtamur toplantılarını bilhassa yapıyorum ve oradaki konuşmalarımızda sizlerden ilhâm alıyorum. Önemli hususları merkeze aksettiriyorum. Bu kırtâsiyecilik içinde maalesef kolay netice alınamıyor.' dedi.

Aradan aylar geçti. CHP'nin Değişmez Genel Başkanı olan Devlet Reisi, Millî Şef İnönü, bir gün, yanında eski Meclis Başkanı Kâzım Özalp ve partinin diğer ileri gelenleri olduğu hâlde, İstanbul'a geldi. Ben o gün parti merkezine gitmedim. Dersim vardı. Tanık olanların anlattıklarına göre, İnönü, merkez binâsında, başta Dr. Behçet Uz olmak üzere, İl İdâre Kurulu'nun öbür üyeleri ve parti ileri gelenleri tarafından karşılanmış... Kendisi, 'Behçet Bey, İstanbul'da ne var, ne yok?' diye sorunca, Behçet Uz, 'Paşam, İstanbul kan ağlıyor... İktisâdî vaziyet iyi değil... Esaslı tedbirler almak lâzım...' diye cevap vermiş... Bunun üzerine Paşa'nın etrâfındakilerin suratı asılmış... 'İnönü'yü üzecek böyle şeyler söylenir mi? Kendisi zâten şeker hastası... Bu devletin binbir derdi ve memleketimizin çevresinde sürüp giden dünyâ harbi dolayısıyla doğan büyük tehlikeler onu zâten yıpratırken, şimdi böyle konuşmanın mânâsı var mı?' diye kızmışlar... İnönü pek renk vermemiş... Ama duruşundan pek memnun olmadığı anlaşılmış...

İnönü'nün Ankara'ya dönüşünden birkaç gün sonra, bir sabah erkenden gazetede, 'CHP İstanbul Vilâyet İdâre Heyeti Reisi Behçet Uz'un, rahatsızlığı dolayısıyla, başkanlıktan istifâ ettiği' haberini okuyunca, hemen evine telefon açarak, hastalığı için hatır sordum ve istifâsından dolayı üzüntümü belirttim. 'Hayır... Öyle bir şey yok... Hangi gazete yazıyor?' dedi. Anladım ki, bu, bir 'çekilme' değil, dış görünüşü korumaya çalışan, bir 'görevden alınma' işlemi idi."[1]

1 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, **Türkiye'de Üç Devir**, (Cilt: 2), s. 17-24.

→

Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun yazdıkları ile İnönü'nün, 23 Aralık 1942 târihinde, CHP İstanbul İl Kongresi'nde yaptığı konuşma arasındaki derin farklılık ve çelişki, son derece önemlidir. İnönü, partiye şunları söylüyordu:

"Asıl herkesin münâkaşalı ve çekiştirici olduğu günlerde, partinin, soğukkanlılıkla, gittiği yolun doğruluğundan kuvvet alarak çalışması lâzımdır. (...)

İktidarda bulunan partinin âzâları, bir noktayı göz önünde tutmalıdırlar. Parti hükûmetinin muvaffak olması, bütün gayretlerimizin hedefidir. Parti içinde tenkitler, kontroller, hep hükûmetin muvaffakiyetine yardım etmek içindir. Partili, parti içinde, hiçbir hakikati olduğu gibi görmekten, olduğu gibi söylemekten çekinmeyecektir. Hükûmetin en iyi ve en doğru yolda yürümesi için elden gelen her gayreti gösterecektir. (...)

Parti içinde intihabın serbest ve isâbetli olmasına dikkat ediyoruz. Vazife sâhiplerinin ehliyetli olmaları, arkadaşlarının itimâdını, muhabbetini kazanmış bulunmaları, parti muvaffakiyeti için esaslı noktalardır. Kongrelerdeki mülâhazalar, ortaya konan dilekler, partinin daha yüksek teşkilâtında, hükûmet makamlarında ehemmiyetle tetkik olunuyor. (...) İyi ve ameli neticeler elde etmek için, teklif sâhiplerinin mesûliyet ve imkân telâkkileri ile hareket etmeleri lâzımdır."[2]

Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun durumuna benzeyen bir başka örnek de, Tahsin Banguoğlu'nun durumudur. Tahsin Banguoğlu, parti Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın talebi üzerine, 1943 yılında, Bingöl mebusu olduğunda, CHP'ye üye değildi. Banguoğlu, ancak mebus olduktan sonra partiye üye olacaktır.[3]

1942 yılı sonunda CHP'nin İstanbul'daki üye sayısı toplamı 41.739'du.[4] Bir araştırmada, CHP'nin, yıllar itibâri ile, üye sayısı şöyle gösteriliyor:

2 Kop, **age**, s. 142-143.

3 Prof. Dr. Tahsin Banguoğlu, "Millî Şef Devri Hâtıraları", **Tercüman**, (17 Mayıs 1986).

4 CHP İstanbul Vilâyeti, ***1942 Kongresi Açılış Nutku ve 1940-1942 Çalışma Raporu***, s. 18.

→

CHP'nin Üye Sayısının Gelişimi

Yıllar	Toplam Üye Sayısı	Artış Oranı	Genel Nüfus	Genel Nüfûsa Oranı
1930	800.000	-	14.448.000	% 5.5
1933	1.059.000	% 32.5	15.392.000	% 7
1936	1.260.000	% 19	16.158.000	% 7.8
1941	1.512.719	% 20	17.821.000	% 8.5
1948	1.898.000	% 25	19.922.000	% 9.5 [5]

Parti Üye Sayısının İllere Göre Dağılımı (1941)

İller	Üye Sayısı	İl Nüfûsuna Oranı
Afyon	24.138	% 7.6
Amasya	17.917	% 13
Ankara	61.298	% 10
Antalya	18.253	% 7
Aydın	35.345	% 12.5
Balıkesir	41.443	% 8.5
Bilecik	15.114	% 11.8
Bolu	30.126	% 11.7
Burdur	9.229	% 7.7
Bursa	60.440	% 13
Çanakkale	32.035	% 10.5
Çankırı	16.680	% 9
Çoruh	8.383	% 5.4
Çorum	43.386	% 14.3
Edirne	28.094	% 11
Erzincan	7.201	% 3.7
Erzurum	11.055	% 2.9
Eskişehir	32.620	% 15.7
Gâziantep	10.757	% 3.5

5 Öz, **age**, s. 182.

→

Giresun	26.522	%9.5
Gümüşhâne	14.097	%7.7
İçel	*24.880*	*%8.6*
Isparta	13.960	%8
İstanbul	40.932	%4
İzmir	52.875	%6.2
Kars	30.828	%8.7
Kastamonu	33.981	%9.1
Kayseri	51.721	%15
Kırklareli	15.273	%5.9
Kırşehir	11.151	% 7.6
Kocaeli	51.966	% 13.8
Konya	104.045	% 16.7
Kütahya	36.113	%10
Malatya	3.984	%1
Manisa	45.908	%10
Maraş	13.026	%6.4
Muğla	30.413	% 14.3
Niğde	25.967	% 9.4
Ordu	32.072	% 10.5
Rize	4.639	% 2.6
Samsun	46.584	% 12.8
Seyhan	36.146	% 9.6
Sinop	24.649	% 12.9
Sivas	43.130	% 9.2
Tekirdağ	23.365	% 11.1
Trabzon	25.512	% 6.5
Tokat	36.847	% 11.5
Yozgat	46.988	% 16.9
Zonguldak	38.020	% 10.8 [6]

Bu tabloyu sunan araştırmacı, rakamları şöyle yorumluyor:

"Parti üye sayısının illere göre dağılımı incelendiğinde, üye sayısının genel ortalamanın altında olduğu iller, özellikle Kuzeydoğu, Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgelerinde kümelenmektedir. Bu yörelerin geleneksel bir

6 Öz, age, s. 183.

→

toplumsal yapıya sâhip olması, parti üye sayısının düşük olmasının sebeplerinden biri olarak gösterilebilir. Bununla da ilişkili olarak, adı geçen bölgeler, daha önceden Kemâlist iktidâra karşı muhalefet hareketlerinin somut bir biçimde görüldüğü yörelerdir. Genelde, doğu bölgelerinde gözlenen bu özellik, yeni rejimin merkezi Ankara'ya karşı, klasik-entellektüel muhalefetin odağı olan İstanbul'da da görülmektedir. Hatırlanacağı gibi, üye sayısı ortalamanın oldukça altında olan bu iller, aynı zamanda, T[erakkiper] C[umhuriyet] F[ırkası]'nın nispeten örgütlendiği ve varlık gösterdiği illerdi."[7]

Bu rakamların resmî rakamlar olduğu unutulmamalıdır. Bununla birlikte, daha önce de vurgulamaya çalıştığım bâzı eğilimlerle yeniden karşılaşıyoruz. Parti üye sayısı, muhtemelen, yüksek tutulmak isteniyor, fakat buna rağmen, yukarıdaki rakamlardan da görüldüğü gibi, istenilen seviyeye varılamıyordu.

CHP Genel Sekreterliği, partinin üye sayısını artırmak için çeşitli girişimlerde bulunuyordu.

CHP Genel Sekreterliği'nin 4 Mayıs 1938 târihli bir genelgesi doğrudan doğruya bu konu ile ilgilidir:

"Teftiş raporlarından öğrendiğimize göre, bâzı illerde parti üyelerinin adedi, o ilin partiye kaydolunmak vasıflarını hâiz nüfûsuna nispetle nazarı dikkati celb edecek derecede azdır.

Partimizin prensipleri, Teşkilâtı Esâsiye Kânunu ile, devletin ana vasıfları arasına girdikten sonra, bu prensipler, kânunî ve resmî bir mâhiyet de almıştır. Vaziyet böyle olduğuna göre, bütün memlekette, kânunî ve içtimâî durumları partiye girmelerine mâni olmayan bütün vatandaşların, bilhassa avukat, doktor, eczâcı, baytar, ziraatçi, muallim, mühendis, memuriyet ve askerlikten çekilmiş olanlardan ve çiftçi, fabrikatör, tezgâh ve dükkân sâhiplerinden, şimdiye kadar partiye girmemiş olanların, partiye kaydedilmelerinin temini ve yeni kaydedilenler hakkında her üç ayda bir Genel Sekreterliğe bildirilmesini ricâ ederim."[8]

CHP kongrelerinde de, zaman zaman, parti üyelerine yeni işlevler ve ayrıcalıklar tanınması konusu gündeme getiriliyordu. Örneğin, Âtıf Ödül, CHP'nin 1942 yılı İstanbul İl Kongresi'nde, şöyle diyordu:

"Geçen sene, Koordinasyon Heyeti'nin karârı ile, yeni Halk Dağıtma Birlikleri teşekkül etti. Bağlılığın bir tezâhürü olarak söylüyorum. Partili arka-

7 Öz, **age**, s. 184.

8 Öz, **age**, s. 185/dn. 187.

→

daşları bu işe memur ettiler. Memlekette tek-parti vardır. Tek-parti olunca da, memlekette partililere bir faaliyet mevzuu bulmak zarûreti vardır. Ve kendi hesâbıma söyleyeyim. Halk Dağıtma Birlikleri'ne girmek, partiliyi devlet işlerine girmiş yaptı. İşte, arkadaşlar şöyle dediler: 'Biz bu zamâna kadar mâneviyâtın bekçisiydik. Şimdi devlet teşkilâtının muavini olduk.' (...) Bu işleri her zaman bir memleket dâvâsı olarak yapmak lâzımdır. Bu keyfiyet böyle olunca, partili yurttaşların işleri de artacaktır."[9]

Beyoğlu kazâsının aynı kongrede gündeme gelen şu dileği de dikkate değerdir: "Partililerin her ne sûretle olursa olsun himâyesi..."[10]

Benzer bir talep de partinin Eminönü kazâsından geliyordu: "Partide faal vazife alan arkadaşların çocuklarının paralı yatılı okullara kaydında, memur çocukları misillû tenzilâttan istifâdelerinin temini..." ve "Devlet dâire ve müesseselerinde vazife alacakların içtimâî vaziyetlerinin tahkikî sırasında partinin mütâlâasının sorulması..."[11]

9 CHP İstanbul Vilâyeti, **1942 Yılı Kongresi Zabtı**, s. 63-64.

10 CHP İstanbul Vilâyeti, **1942 Yılı Kongresi Zabtı**, s. 103.

11 CHP İstanbul Vilâyeti, **1942 Yılı Kongresi Zabtı**, s. 104-105.

5) SAVAŞIN SON DÖNEMİNDE ÖNEMLİ SİYÂSAL GELİŞMELER (1943 YILI YAZI-1944 YILI SONU)

CHP Altıncı Büyük Kurultayı, ne parti târihi, ne de ülkenin siyâsal gelişmeleri bakımından önemli bir yer tutar. Bununla birlikte, Kurultay sonrası, yâni savaşın son dönemindeki siyâsal gelişmeleri yakından incelemeliyiz.

Yedinci dönem TBMM çalışmalarına başladıktan yaklaşık dört ay sonra, Samsun mebusu Nâsuhi Erzurumlu'ya on yıl kadar önce askerî yargı organlarınca verilip kesinleşmiş olan üç aylık hapis cezâsı, 2330 sayılı Af Kânunu ile, bütün sonuçlarıyla ortadan kalkmış olduğu hâlde, suçun sahtecilik olması nedeniyle, Erzurumlu'nun seçim mazbatası, 30 Haziran 1943 târihinde, Meclis tarafından red edilir ve Erzurumlu'nun üyeliği düşer.[68] Erzurum-

68 **Ulus**, (1.7.1943).

lu'nun seçim mazbatasının Meclis tarafından red edilmesi, Vatan gazetesinde eleştirilirse de, bu eleştiriler, Ulus gazetesi tarafından derhâl ve resmen yanıtlanır.[69] Bu sûretle, basında bir polemik daha doğmadan önlenir.

Diğer yandan, 1943 yılının yaz aylarında, özellikle Tan ve Vatan gazetelerinde, bu dönemde pek de alışılmamış türden yazılara rastlanmaya başlanacaktır.

Tan gazetesinde, Zekeriyâ Sertel'in "Dünyânın Gidişini Anlamak İçin Harpten Önceki Dünyâ Görüşümüzü Değiştirmeliyiz" başlıklı yazısının hemen yanında, Niyâzi Berkes'in "Faşist İdeolojisi ve Propagandası" adlı makâlesi yayınlanıyordu.[70] Sabiha Sertel'in "Demokraside Halkın Murâkabesi Şarttır"[71] ve "Dünyâ Halkçı Demokrasiye Gidiyor"[72] adlı makâleleri dikkati çekiyordu. Yine Sabiha Sertel, "Halkın Seçime İştirâki Tehlikeli Olabilir mi?" başlıklı yazısında, "Hâkim bir sınıfın idâresi altında, demokrasi, yalnız bu sınıfın menfaatine hizmet eder. Bütün halk kitlelerine şâmil bir demokrasi teessüs edemez." diyordu.[73]

Basında yeni yeni görülen bu ılımlı yazıların son derece dengeli olduğu da gözden kaçırılmamalıdır.

Ahmet Emin Yalman ise, bir yazı dizisinde, tek-parti yönetimini şöyle meşrûlaştırmaya çalışıyordu:

> "Dünyâya hoş görüneceğiz diye gösteriş yapmak ve başkalarını körü körüne taklit etmek, hatırımıza bile gelmemektedir (...) Meselâ, tek-parti sistemimize itirâz ediyorlar. Bu itirâzlar, bizi yanlış adımlara sevk etmemelidir. (...) Millî bir kalkınma programını âzamî süratle gerçekleştirmek zarûretinde bulunan bir memleket için tek-parti biçilmiş kaftandır."[74]

---

69 **Ulus**, (4.7.1943).

70 **Tan**, (14.8.1943).

71 ***Tan***, *(28.11.1943)*.

72 **Tan**, (29.11.1943).

73 **Tan**, (17.12.1943).

74 Ahmet Emin Yalman, "Biz ve Dünyâ: 3", **Vatan**, (29.9.1943).

Diğer yandan, Yalman, "Meclis ve Hükûmet: 2" adını taşıyan bir başka yazı dizisinde ise, "ittifakla rey vermek hükûmete yardım değildir" diyordu. **Vatan**, (15.11.1943).

Diğer yandan, fısıltı gazetesinin yaygınlaştığına ve halk arasında fısıltı hâlinde yapılan dedikoduların arttığına işâret ederek, bu duruma dikkat çeken Yalman, "tenkit salgını ile uğraşmak lâzımdır" diyordu.[75]

Bu sırada, dergilerde de bir canlanma dikkati çekiyordu. Ele alınan konularda da anlamlı bir değişiklik görülüyordu. Bu atılıma önayak olan dergiler, Ankara Üniversitesi Dil-Târih ve Coğrafya Fakültesi'nde görevli ve sol eğilimli bâzı öğretim üyeleri tarafından yönetiliyordu. Örneğin, imtiyaz sâhibi Pertev Nâili Boratav ve Umûmî Neşriyat Müdürü Adnan Cemgil olan ve 11 Ocak 1941 târihinde yayınlanmaya başlanan aylık Yurt ve Dünyâ dergisi (ki, 1942 yılının Kasım ayına dek imtiyaz sâhibi ve Umûmî Neşriyat Müdürü Behice S. Boran'dı) ile imtiyaz sâhibi ve Umûmî Neşriyat Müdürü Behice S. Boran olan ve 1 Mayıs 1943 târihinde yayınlanmaya başlanan aylık Adımlar dergisine burada işâret edilmelidir.

Yurt ve Dünyâ dergisi, çıkışından sonra uzun süre bir sanat ve edebiyat dergisi olarak kalmıştı. Ancak dergide 1943 yılı ortalarından itibâren ırkçılık, faşizm, demokrasi ve özgürlük gibi konuların da ele alındığı görülecektir.

1943 yılının ikinci yarısında, gazete ve dergilerde, bu türden konuların ele alındığı dikkati çekiyordu.

Ancak bunların henüz sık rastlanan yazılar ve konular olmadığı ve hattâ istisnâî kaldıkları da belirtilmelidir.

1943 yılı bitmek üzere iken, basında, ilginç ve ilginç olduğu oranda da, siyâsî bakımdan önemli bir haber dikkati çeker.

Varlık Vergisi'nin tasfiyesine az bir zaman kala, CHP Meclis Grubu'nda, Varlık Vergisi hakkında, İzmir mebusu Celâl Bayar tarafından verilmiş bir önerge görüşülür.

CHP Meclis Grubu'nda, Bayar, Varlık Vergisi'ne ilişkin bir konuşma yapar ve ardından bu konuşma, Mâliye Vekili Fuat Ağralı tarafından yanıtlanır. CHP Meclis Grubu Umûmî Heyeti, Ağralı'nın açıklamasını yeterli bulur ve onaylar.[76]

---

75 Ahmet Emin Yalman, "Tenkit Salgını İle Uğraşmak Lâzımdır", **Vatan**, (4.11.1943).

76 CHP Meclis Grubu'nun tebliği için bkz. **Cumhuriyet**, (29.12.1943); **Vatan**, (28.12.1943).

Bu haber birkaç yönden önemlidir.

Bir kere, CHP tarafından yayınlanan resmî Meclis Grubu tebliğine dayandığı için, haberin siyâsî bir dedikodu, rivâyet ya da söylenti olmadığı açıktı.

İkincisi, Varlık Vergisi, tasfiyesine yakın bir zaman kala, CHP Meclis Grubu'nda tartışılıyordu. Bu da, Varlık Vergisi'nin parti içinde hoşnutsuzluk yarattığına bir işâretti.

Ancak asıl önemli olan nokta, belki de, önergenin kendisinden çok, bizzat Celâl Bayar tarafından verilmiş olmasıydı.

Celâl Bayar, 1939 yılı başında, Başvekillikten ayrıldıktan sonra, yönetimde, gerek CHP'de, gerekse TBMM'de herhangi bir görev almamış, yalnızca İzmir mebusu olarak altıncı ve yedinci dönemde TBMM üyeliği yapmıştı.

Bayar'ın bu sırada ne CHP'de, ne de TBMM'de aktif bir rol oynadığı, Meclis toplantılarına ve Mecliste yapılan oylamalara düzenli ve sürekli olarak katılmadığı görülüyordu.

Bayar'ın, yönetime karşı eleştirel bir yaklaşım içinde, muhalif bir konumda bulunduğu anlaşılıyordu.

Bayar'ın, bu dönemde, TBMM toplantılarında ve muhtemelen CHP Meclis Grubu toplantılarında da, hiç söz almadığı biliniyor.

Bu durum dikkate alındığı takdirde, Bayar'ın Varlık Vergisi hakkında CHP Meclis Grubu'nda verdiği önergenin siyâsî anlamı ve önemi de kendiliğinden açığa çıkacaktır.

Bu dönemde Bayar'ın siyâsî konumunu ve tutumunu, bâzı anılardan yararlanarak, açıklığa kavuşturmak mümkündür.

Zekeriyâ Sertel, anılarında, basın üzerindeki yasaklardan ve baskılardan bâzı CHP'lilerin, bu arada Celâl Bayar'ın da şikâyetçi olduğunu anlatarak, Bayar'ın bu dönemde bir hayli yalnız kaldığını belirtiyor. Hattâ Bayar, Zekeriyâ Sertel'e, polis tarafından sürekli izlenmekten dolayı da şikâyetçi olacaktır.[77] Samet Ağaoğlu da, Bayar'ın polis tarafından sürekli izlendiğini doğruluyor.[78]

---

77 Zekeriyâ Sertel, **age**, s. 235-236.

78 Samet Ağaoğlu, **Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri**, s. 123.

Sabiha Sertel ise, anılarında, Bayar'ın 1942 yılı sonlarında, yönetimin özellikle iktisâdî politikasını eleştirdiğini, buna karşılık, dış politikada yönetim ile bir görüş ayrılığı içinde bulunmadığını yazıyor. Bayar ile, o sırada Londra'dan geri dönen, Hâriciye eski Vekili ve Londra eski Büyükelçisi, emekli Büyükelçi Tevfik Rüştü Aras arasındaki yakın ilişkiye de dikkat çeken Sabiha Sertel, Aras'ın dış politikada izlenen ve Almanya'ya yakın politikadan rahatsız ve şikâyetçi olmasının Bayar'ı hiç etkilemediğini belirtiyor. Sabiha Sertel, Aras'ın, Sovyetler Birliği'ne karşı izlenen politikayı eleştirdiğini de vurguluyor. Sabiha Sertel, anılarında, Zekeriyâ Sertel'i doğruluyor ve Bayar'ın kendisine şunları anlattığını açıklıyor:

> "İnönü'nün baskı siyâsetinden şikâyet etti: 'Mecliste konuşamıyoruz. Beni devamlı sûrette tâkip altında bulunduruyor. Beni tanıyan polisler gelip bana haber veriyorlar.' dedi.
>
> [Sabiha Sertel'in bu durum karşısında susmamak ve mücâdele etmek için yaptığı öneriyi ise, Bayar şöyle yanıtlar:]
>
> Mecliste İnönü'nün bu despot idâresine karşı bir muhalefet uyanmıştır. Fakat herşeyin bir zamânı var. Bugün bu harb tehlikesi içinde millî birliği bozmak doğru olmaz."[79]

Yönetimin politikasını benimsemediği bilindiğinden, Bayar, Saraçoğlu Hükûmeti'nin kuruluşunun daha ilk günlerinde, İnönü tarafından Çankaya Köşkü'ne dâvet edilir ve yine bizzat İnönü tarafından kendisine berâber çalışma dileği iletilir. Nitekim birkaç gün sonra, Saraçoğlu, Bayar'ı dâvet ederek, kendisine CHP Meclis Grubu Reis Vekilliği'ni önerir. Bayar, bunu kabul etmemekle birlikte, kendisi ile görüşen ve bu önerinin de kaynağı olduğu anlaşılan Refik Şevket İnce'ye, bunun yerine, Müstakil Grup Reis Vekilliği'ni kabul edeceğini açıklar. Ancak bu öneri bir sonuca ulaşmaz ve Bayar, bir süre sonra, İnönü'ye, önerisini kabul etmeyeceğini bildirir.

Samet Ağaoğlu, anılarında, Bayar'ın, yıllar sonra, Kayseri Cezâevi'nde, bu dönemle ilgili olarak kendisine anlattıklarını şöyle açıklıyor:

---

79 Sabiha Sertel, age, s. 251-253.

1943 yılında, hattâ belki de daha 1942 yılı sonunda, Bayar, Atatürk döneminde yönetimde bulunmuş, ancak değişik ve çeşitli nedenlerle, İnönü döneminde yönetimin dışında kalmış Topçu İhsan (Eryavuz), Câfer Tayyar Paşa ve Hasan Rızâ Soyak ile, İstanbul'da görüşür. Bu toplantılarda ayrı bir parti kurulması fikri savunulur. İzmir'de de "halkın temâyüllerini ifâde ettiklerine" inandığı kişiler Bayar'ı aynı yolda, yâni ayrı bir parti kurması yolunda teşvik ederler. İstanbul'da Limancı Hamdi (Ahmet Hamdi Başar) ve Tevfik Rüştü Aras da ayrı bir parti kurulması fikrinde ısrâr ederler. Bu sırada Bayar, Adnan Menderes ile, Aras'ın evinde, ayrı bir parti kurulması konusunda bir görüşme yapar. Nihâyet Refik Şevket İnce ile de aynı konuda görüşür.[80]

Metin Toker de bu dönemdeki ilişkilere dikkat çekiyor:

> "İlk günlerin şaşkınlığı, meçhûl havası yavaş yavaş dağıldığında, hemen hemen 1942'lerden itibâren, Ankara'daki CHP çevrelerinde bâzı gruplaşmalar kendini hissettirdi. Bayar, eski arkadaşlarıyla oturuyor, konuşuyor, görüşüyordu ve bu sohbetlerde, işlerin 'kendi zamanlarındaki kadar iyi gitmediği' havası hâkim hava oluyordu. Memleketin dertleri bulunduğu biliniyordu ve tenkitler Millî Şef'e kadar çıkmaksızın, Başbakan, hükûmet yeriliyordu. İnönü, Başbakanlıktan ayrıldıktan sonra, nasıl kendi yerine geçen Bayar Hükûmeti'nin tutumunu beğenmemişse, şimdi de Bayar ve yakın dostları, Saydam Hükûmeti'ni de, onu tâkip eden Saraçoğlu Hükûmeti'ni de kusurlu, eksik görüyorlardı. 1942'de, siyâset eleştirmenlerinin bu tarz toplantılarına âşinâ bir yüz katıldı: ... Dr. Tevfik Rüştü Aras (...) Memleket, parti işleri görüşülüyor, fakat ihtiyat hiçbir zaman elden bırakılmıyordu ve doğrusu istenirse, o sıralarda yeni bir parti kurmak bir tarafa, ne yapılacağı bile bilinmiyordu."[81]

Metin Toker, bu dönemde kurulan siyâsî ilişkilerin ve yapılan görüşmelerin birer dertleşme toplantısından ya da sohbetinden ibâret bulunduğunu yazarken ve toplantılara "küskünler kampı"nda bulunanların katıldığını belirtirken, sanırım, daha isâbetli bir yorum yapıyor.

Bu dönemde bundan daha fazlasının yapıldığını, hattâ düşünüldüğünü yazmak bile, sanırım, oldukça mübâlâğalı olur.

---

80 Ağaoğlu, **age**, s. 84-85.

81 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 63-64.

Samet Ağaoğlu'nun, daha bu dönemde, yâni 1942-1943 yıllarında, yeni bir parti kurma hazırlığı ya da düşüncesi olduğu yolundaki iddiası, bu bakımdan, bana hayli mübâlâğlı geldiği gibi, gerçekçi de görünmüyor.

Ayrıca, "küskünler kampı"nda bu tür görüşmelere, dertleşme ve sohbet toplantılarına katılan isimler arasında tam bir fikir birliği de yoktu.

"Küskünler kampı"nın tek ortak noktası, bu siyâsî topluluğun (özellikle siyâsî grup diye yazmadım, çünkü grup, sanırım, topluluktan daha derli toplu bir siyâsî hüviyet anlamına gelir) tek özelliği, Atatürk döneminin yönetim kadrosu içinde yer alırken, İnönü döneminde yönetim dışında kalmış olmaktı.

Zekeriyâ Sertel, anılarında, Bayar'ın, İnönü'nün dış politikasını onayladığını belirtirken, Hâriciye eski Vekili Tevfik Rüştü Aras'ın, Almanya'ya yakın ve Sovyetler Birliği'ne karşı izlenen dış politikadan hoşnut olmadığını açıklıyor.

Metin Toker de, Bayar ile Aras arasındaki ilişkilerin yakın olmadığına işâret ediyor.

Aras, imkân bulduğu takdirde, İnönü ile çalışmayı, Bayar ile çalışmaya, tercih ediyordu.

Ne var ki, Aras, aradığı fırsatı bulamayacak ve bu durumda Bayar ile ilişkisi bir süre daha devâm edecektir.[82]

Yine bu sırada, bu dönemde, basında, Bayar'ın adına ilk kez Vatan gazetesinde rastlanır. Yalman'ın Bayar ile yaptığı ve Atatürk'ün son zamanlarına ilişkin bir röportaj, yıl sonuna doğru, Vatan gazetesinde yayınlanır.[83]

Bununla birlikte, bu istisnâî örnek dışında, bu dönemde, basında Bayar adına hiç rastlanmaz.

Nasıl ki, İnönü'nün Başvekillikten zorâkî ayrılığından sonra, İnönü adına basında artık hiç rastlanmayacaksa, aynı durum Bayar'ın da başına gelecek ve Bayar'ın Başvekillikten ayrılmasından sonra, Bayar adı bir daha basında yer almayacaktır.

---

82 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 62-66.

83 "Celâl Bayar'ın Hâtıraları", **Vatan**, (10.11.1943).

1944 yılı, basında değişen havayı yansıtması bakımından önemli ve dikkate değerdir. Yılın başından sonuna doğru ilerledikçe, basında, yönetim hakkındaki görüş ve eleştiriler yaygınlaşacak, o zamâna dek istisnâî kalmış konulardaki yazılar, gittikçe daha sık ve açık olarak görülecektir. Basında görülen yönetim hakkındaki görüş ve eleştiriler, ağırlıklı olarak, ekonomik konu ve sorunlara ilişkindi. Siyâsî sistem, elbette söz konusu edilmiyordu. Ancak, ekonomik ve sosyal sıkıntılar, basında dahi, saklanamayacak boyutlara ulaşmıştı.

Müttefiklerin zaferi kesinleşmiş olmakla birlikte, daha savaşın bitmesine uzun bir süre olduğu bilindiği ya da tahmin edildiği bir sırada, Türk dış politikası da, özellikle Tan ve Vatan gazetelerinde, üstü kapalı bir şekilde ve imâ eder bir tarzda, tartışma konusu yapılmak isteniyordu.

Hâriciye eski Vekili ve Londra eski Büyükelçisi, emekli Büyükelçi Tevfik Rüştü Aras'ın yazıları ve Tan gazetesinin genel tutumu, müttefikler ve bu arada da Sovyetler Birliği ile daha yakın ilişkiler kurulması yönündeydi.[84] Bu yazılar, basında bir hayli polemiğe yol açacaktır.

CHP Meclis Grubu'nun, yeni yılın hemen başında, "matbuatı daha yapıcı hâle getirmek için çâreler aramak [ve] icâb eden tedbirleri almak" amacıyla bir komisyon kurması, bize, bir yandan, CHP'nin eleştirel eğilimi ortaya çıkan basına karşı olan tutumunu ortaya koyarken, diğer yandan da, bu tür bir tutuma karşı basının verebileceği mücâdelenin sınırlarını gösteriyor.

Haber, basında genellikle bir hoşnutsuzluk dalgası yaratırken, partinin basın karşısındaki tutumuna karşı da bir güvensizlik havası oluşturacaktır.

Buna karşılık, yapılan resmî açıklamalarda, konunun önemi vurgulanıyor ve basının telâş etmesine ya da tedirgin olmasına gerek olmadığı belirtiliyordu.

---

84 Tevfik Rüştü Aras'ın yıl boyunca Tan gazetesinde yayınlanan yazıları için bkz. **Tan**, (6-8, 11-13 ve 17.1; 21-24.4; 13 ve 19.6.1944).

Zekeriyâ Sertel'in yıl boyunca Tan gazetesinde yayınlanan yazıları için bkz. **Tan**, (30.6; 1-2, 4, 6-7, 16, 20.7 ve 1.8.1944).

Bu tür resmî açıklamaları, bu konudaki ilk ve önemli yazıyı kaleme alan Zekeriyâ Sertel, Tan gazetesinde yayınlanan, "Bunda Telâş Etmeyecek Ne Var?" adlı makâlesinde, şöyle yanıtlıyordu:

> "Daha iki sene evvel, merhum Refik Saydam zamânında, Türk basını, dünyâ matbuat târihinde misline ancak İran'da rastlanan bir takım keyfî *tazyike tâbî tutulmuştu*: *Hükûmet, müdâhalesini, serlevhamızda kullanacağımız puntolara*, havâdislerin sayfalardaki yerlerine kadar ilerletmişti. Konuşmak, münâkaşa etmek, mütâlâa beyân etmek değil, nefes alamayacak *hâle gelmiştik. Yine aynı hâlin avdetini mi temenni edelim?*"[85]

Vatan gazetesinde ise, Tan gazetesinin de genel eğilimine uygun şekilde, yakın bir zamanda beklenen müttefik zaferinin, aslında, otoriter rejimlere karşı, liberal-demokrat rejimlerin bir zaferi olacağı ve zafer kazanan demokrasinin bundan sonraki iç ve dış gelişmelerde geniş ve önemli etkilerinin görüleceği vurgulanıyordu.

İç politikada bâzı liberalleşme eğilimlerine yer verilmesi gereğine dikkat çeken ve bu konuda görüş birliği içinde oldukları görülen bu iki yayın organının, dış politikada ise, belirgin bir görüş ayrılığı içinde bulundukları hemen fark ediliyordu.

Vatan gazetesi, müttefiklere daha yakın bir dış politika izlenmesinden yana olmakla birlikte, Sovyetler Birliği ile temelli bir yakınlaşmayı kabul etmiyordu.

Vatan gazetesi, Sovyetler Birliği'ne karşı kuşku duyduğunu açıklamaktan da kaçınmıyordu.

Buna karşılık, Tan gazetesi, müttefik dâvâsı ile demokrasi dâvâsının, aslında, tek bir dâvâ olduğunu vurgulayan yazılarının yanı sıra, Sovyetler Birliği ile temelli bir yakınlaşma sağlanmadan, müttefiklerle, yâni başta Amerika ve İngiltere ile ilişkilerde bir yakınlaşma sağlanamayacağını savunuyordu.

Tan gazetesi, bu görüş açısından, Türk-Sovyet ilişkilerinin yakınlaşması gereğini vurguluyordu.

Tevfik Rüştü Aras da, Tan gazetesindeki yazılarında, bu görüşü açıkça savunmaktan çekinmiyordu.

---

85 **Tan**, (2.1.1944).

Tan gazetesinde, Sovyetler Birliği ile yeniden yakınlaşmayı sağlayıcı bir dış politika değişikliği talebine ilişkin ve müttefiklerin Türk dış politikasını eleştiren haber, yazı ve yorumlara geniş yer veriliyordu.

Tan ve Vatan gazetelerinde, özellikle dış politika konularından hareketle iç politika konularına değinme eğilimi yaygındı.

Savaş sonunda liberal demokrasinin, tüm dünyâda, Avrupa'da ve tabiî bu arada Türkiye'de de, iç ve dış politikada, geniş ve önemli etkileri olacağı, bıkmadan usanmadan, tekrâr tekrâr yazılıyor ve konu gözler önüne serilmeye çalışılıyordu.

Bu vurgulamalar, basında görülen ekonomik ve sosyal konulardaki eleştiriler ile birlikte ele alınırsa, Tan ve Vatan gazetelerinin yönetime karşı önemli bir muhalefet odağı oluşturduğu söylenebilir.

1944 yılında, Tan ve Vatan gazetelerinde, dönemin siyâsî havasına ve üslûbuna tamâmen ters düşen, bu tür önemli yazı, haber ve eleştiriler, elbette, üst üste gelen ve gelmekte olan müttefik askerî başarılarının geniş ölçüde etkisi altındaydı.

Tan gazetesinde yer alan, İngiliz ve Amerikan basınından iktibas edilen haberler, yazılar, yorumlar ve bu ülkelerin resmî haberlerine ve açıklamalarına ayrılan geniş yerler, bu etkiyi açıkça gösteriyordu.

Amaç, dünyâdaki genel siyâsî gidişi vurgulamak sûreti ile, bu gidişe ayak uydurmak gereğini ifâde etmekti.

Her iki gazete de, iç politikada bir liberalleşme havası yaratılmasını sağlamaya çalışıyordu.

Aslında bu dönemde müttefiklerle ilişkisi bir hayli soğumuş, hattâ kesilmiş olan Türkiye'nin, müttefiklerle yeniden ilişki kurmak için, bâzı adımlar attığı da görülüyordu.

Bu adımlar, yalnızca dış politikada değil, fakat iç politikada da atılıyordu.

Ancak, iç politikada gözlenen gelişmeler, sâdece bu alandaki yönelişlerin bir sonucu değildi.

Aksine, iç politikada gözlenen pek çok gelişme, aslında, tâmâmen dış politikadaki endişelerin ve gelişmelerin doğrudan bir sonucuydu.

Bu konuda, hem müttefik baskıları, hem de yönetimin mütte-

fiklerle olan ilişkilerini düzeltme gayreti ve politikası, aynı yönde ve ayrı ayrı rol oynuyordu.

Bu yakın ilişki ve etkileşime somut bir örnek vermek de mümkündür: Mart ayında, Moskova Radyosu, resmî TASS Ajansı'na dayanarak verdiği bir haberde, Türkiye'deki Nazi faaliyetlerini açıklar ve bu tür faaliyetlerde bulunmuş kişilerin adlarını da liste hâlinde yayınlar. Bu liste Türk basınında yer almaz. Fakat ertesi gün yayınlanan bir haberden listede Celâl Bayar'ın da adının bulunduğu ortaya çıkar. İddianın ertesi günü Tan gazetesinde ve bir gün sonra da Vatan gazetesinde, "Celâl Bayar'ın Cevâbı: Eski Başvekil, Nazi Taraftârı Olduğu İddiasını Red Etti!" başlığı ile manşete çıkarılmış bir haber yayınlanır.[86] Bu sûretle, Bayar adı, bu defâ hayli tartışmalı bir biçimde ve âdetâ odak noktasına alınarak, bir kez daha basında görülür. Tan gazetesinin, hemen ertesi gün, tam bir ay süre ile kapatılmasının, bu haberle ya da haberin yeri veyâ kapladığı alan ile ilgili olup olmadığı ise, pek belli değildir. Tan gazetesi, haberin yayınlandığının hemen ertesi günü, 10 Mart'ta kapatılır ve ancak 10 Nisan'da yeniden yayınlanır. İlginç olan nokta, aynı haberi Tan gazetesinden sâdece bir gün sonra yayınlayan Vatan gazetesine bir müdahalede bulunulmaması ve gazetenin yayın hayâtına devâm edebilmesidir. Zekeriyâ Sertel, birkaç ay sonra, Celâl Bayar'ı şöyle değerlendirecektir: "Sâdece bir Türk vatanseveridir ve siyâsî programı ancak Kemâlizm ile hulâsa edilebilir."[87]

Yine bu sıralarda, Sovyetler Birliği ile ilişkilerin canlandırılması ve bu ülke ile yeniden yakınlaşma sağlanması yolunda atılan önemli adımlar ve bu yöndeki girişimler ile, Moskova Radyosu'nun Türkiye'deki Nazi yandaşlarını suçlamasından ve ihbar listesini yayınlamasından hemen iki ay sonra, Mayıs ayında açılan Irkçılık-Tûrancılık dâvâsı arasında kurulması gereken doğrudan ilişki, bu dönemde iç ve dış politika ögelerinin birbirinden hemen hemen hiç ayrılamayacağının bir göstergesi olarak kabul edilmelidir.

86 **Tan**, (9.3.1944); **Vatan**, (10.3.1944).

87 **Tan**, (28.6.1944).

Bu ilişkiler çerçevesinde, Mart ayında, dış politikada sorun yaratan ve müttefiklerin açık eleştirilerine neden olan Varlık Vergisi'nin kaldırılması sırasında meydana gelen ilginç bir gelişmeye işâret etmek istiyorum.

Varlık Vergisi'ni tasfiye eden yasa tasarısının TBMM'deki oylamasına 311 mebus katılmış, 310 mebus yasanın yürürlükten kaldırılması, yâni Varlık Vergisi'nin tasfiye edilmesi yönünde oy kullanırken, yalnızca bir mebus, Siirt mebusu Ali Rızâ Esen, tasarıya red oyu vermişti.[88]

TBMM'de kullanılan bu tek red oyu, bu dönemde hemen hemen hiçbir yankı uyandıramamışsa da[89], bu tek red oyunun, Millî Şef döneminde hükûmetçe hazırlanan ve TBMM'ye sunulan yasa tasarısına karşı ve CHP Meclis Grubu'nda alınan bağlayıcı karâra karşın kullanılmış olmasını göz özüne alarak, yeni gelişmelerin yarattığı siyasî çerçeve içinde, yalnızca sembolik önemini ve anlamını vurgulamak yerinde olur.

Varlık Vergisi'nin tasfiyesinden hemen sonra, Mart ayının ikinci yarısında meydana gelen bir başka ilginç gelişmeye de dikkat çekmek istiyorum:

CHP Meclis Grubu'nda hükûmetin aldığı ekonomik önlemler ve sonuçları, tam dört celse, uzun uzun tartışılır.

Saraçoğlu, CHP Meclis Grubu'nda, hükûmete yönelik eleştirileri yanıtlarken, İstiklâl Mahkemeleri'nin yeniden kurulmasına gerek olmadığını da belirtir.

Bununla birlikte, anlaşılan, hükûmete yönelik eleştirilerin hayli sert olmasından dolayı, bizzat Saraçoğlu'nun talebi üzerine, mebusların, CHP Meclis Grubu'nda, hükûmete, "mutâd olduğu veçhile, aleni rey ile değil, gizli rey ile itimâdını açığa vurmaları" kararlaştırılır.

CHP Meclis Grubu'nda yapılan gizli oylamada, 251 mebus hükûmete güven oyu verirken, 57 mebus da güvensizlik oyu kullanır ve hükûmete artık güven duymadıklarını açıklar.[90]

---

88 **TBMM ZC**, Devre: 7, İçtimâ: 29, Cilt: 1, 29. İnikat, (15.3.1944).

89 **Vatan**, (16.3.1944).

90 **Vatan**, (22.3.1944); "Kabineye İtimat", **Yeni Sabah**, (23.3.1944). Ayrıca bkz. **AT**, Sayı: 124, (Mart 1944).

Hiç kuşkusuz, bu zamâna kadar CHP Meclis Grubu'nda yapılan oylamalarda bâzen red oylarının da kullanıldığı biliniyordu.

Ancak bu kez oylamanın önemi, hem gizli yapılmasında, hem de hükûmete çok sayıda mebusun, tam 57 mebusun güvensizlik oyu vermesindeydi.

Fakat olayın asıl önemi yine de bir başka noktada toplanıyordu.

O zamâna dek, CHP Meclis Grubu'nca Ulus gazetesinde yayınlanan resmî tebliğlerde, Meclis Grubu'ndaki görüşmelerde ele alınan konuların kısa bir özeti verilir, buna karşılık, Meclis Grubu'nda yapılan tartışmalar söz konusu tebliğlerde hiç yer almaz ve sonuçta tüm kararların üyelerin ittifâkı ile alındığı belirtilir, yâni CHP Meclis Grubu toplantılarına ilişkin son derece kısa ve kuru resmî bir tebliğ ile, parti içi görüşmeler, hem basına, hem de, dolayısıyla, kamuoyuna kapalı tutulurken, bu defâ, ilk kez, CHP Meclis Grubu toplantısındaki tartışmalar ve hükûmet için yapılan güven oylamasında kullanılan kabul ve red oyları, resmî bir tebliğ biçiminde yayınlanıyor ve bu sûretle, parti içi tartışma ve gelişmelerden, basın vâsıtasıyla, kamuoyu da haberdâr ediliyordu.

CHP Meclis Grubu'nca yapılan bu resmî açıklama, basında önemi derhâl anlaşılarak yorumlanacaktır:

> "Umûmîyetle Fırka Grubu'nda [CHP Meclis Grubu'nda] çok samimî, içten kopan heyecanlara tâbi olarak konuşulduğu ve memleket meselelerinin derinden derine ve her sayfasında incelendiği temin olunmaktadır.
>
> [Refik Saydam Hükûmeti döneminde CHP Meclis Grubu'nda yalnızca bir kez açık oylamaya başvurulduğu belirtilen yazıda şöyle devâm ediliyordu:]
>
> İhtimâl ki, fevkâlâde ahvâl dolayısıyla, tenkitler, olağanüstü bir mâhiyet kazanmıştır."[91]

Ahmet Emin Yalman ise, "Partideki Rey Durumunun Tahlili" adlı makâlesinde, resmî tebliğin önemine işâret ederek, şu haberi veriyordu:

> "Gruptaki [CHP Meclis Grubu'ndaki] münâkaşa tamâmıyla hür bir hava içinde cereyan etmiş, söz söylemek isteyenler, kanaatlerini serbest-

---

91 "Kabineye İtimat", **Yeni Sabah**, (23.3.1944); **AT**, Sayı: 124, (Mart 1944).

çe ortaya koymuşlardır. Hattâ kanaat ve teessürlerini ifâde için en acı kelimeleri kullanmaktan bile çekinmeyenler olmuştur."[92]

1944 yılının ilkbahar aylarında dahi, CHP içinde ve daha önemli ölçüde olmak üzere, basında görülen liberalleşme özlemleri, CHP yönetimi tarafından dikkate alınmaz görünüyordu.

Bu tür talepler, CHP yönetiminde ancak sınırlı bir yankı buluyordu.

Örneğin, bu sırada, TBMM'de boş bulunan üyelikler için yapılan bir ara seçimde, CHP, ancak mebus sayısı kadar aday gösteriyordu. Hattâ 1944 yılında toplam 15 ilde 15 mebusluk için yapılan ara seçimlerde[93], mebus adayları parti listesinden aday gösteriliyor ve bu şekilde seçiliyorlardı.

Seçimlerde her açık mebusluk için iki aday gösterileceği yolunda, biraz da özlemleri yansıtan, söylentiye dayalı haberler doğru çıkmayacak ve CHP, her boş mebusluk için tek bir resmî aday gösterecektir.[94]

Bu durum, CHP yönetiminin, seçimlerde adaylık konusunda, eski tutumunu sürdürdüğünü gösteriyordu.

Metin Toker de aynı kanıdadır:

"Aralık ayının 15'inde [1944], açık olan Antalya, Bilecik, İçel ve İstanbul milletvekillikleri için parti adayları ilân edildiğinde, değişen fazla bir şey olmadığı görüldü. Parti, aday listesindeki katı tutumunu devâm ettiriyordu. Meselâ, Antalya milletvekilliği için gösterilen aday, Erzurum CHP İl Başkanı ve Belediye Başkanı Mesut Çankaya idi. Erzurum nire, Antalya nire idi. Ama CHP'nin değişmemiş kabuğunun tabiatı buydu."[95]

---

92 **Vatan**, (25.3.1944).

93 30 Ağustos 1943 târihinde Samsun'da iki üyelik, Çankırı, Konya, Bolu ve Van'da birer üyelik (toplam beş ilde altı mebusluk); 1 Nisan 1944'de İstanbul, İzmir, Kayseri, Kütahya, Denizli ve Zonguldak'ta birer üyelik (toplam yedi ilde yedi mebusluk); 10 Eylül 1944'de Giresun, Konya, Siirt ve Sivas'ta birer üyelik (toplam dört ilde dört mebusluk) ve 16 Aralık 1944'de de Antalya, Bilecik, İçel ve İstanbul'da birer üyelik (toplam dört ilde dört mebusluk) için yapılan ara seçimlerde, mebuslar CHP tarafından aday gösterilmiş ve bu sekilde seçilmişlerdi. **Ulus**, (30.8.1943; 1 ve 3.4.1944; 10-11.9.1944; 16 ve 18.12.1944).

94 **Vatan**, (29.3.1944); **Vatan**, (1.4.1944).

95 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 50.

Diğer yandan, yine bu sırada, CHP'nin ve yönetimin basına karşı olan olumsuz tutumunu ve baskı siyâsetini açığa çıkaran ve basında da tepkiyle karşılanan, basın hakkında hazırlanan parti komisyonu raporu, CHP Meclis Grubu'nda okunur ve amacın, yalnızca zararlı neşriyâtın önlenmesi olduğu açıklanır.[96]

Buna karşılık, Ahmet Emin Yalman, Vatan gazetesinde, son derece ılımlı bir dille başlayan, fakat dizinin sonuna doğru eleştiri tonu yükselen, bir yazı dizisi yayınlar.[97]

Behice Boran'ın, yine Vatan gazetesinde yayınlanan, "Fikir Hürriyeti" adlı yazısındaki eleştiri tonu ise, daha da serttir:

> "Bütün bu ileri sürülenler, sözde sebepler, yazı, matbuat hürriyetini tehdit etmek, hattâ bâzılarının elinden gelse, büsbütün ortadan kaldırmak için ileri sürülen bahanelerden, hakikî maksatları maskeleyen sözlerden başka bir şey değildir."[98]

Behice Boran, benzer tondaki yazılarına, "Fikir Gençliği, Fikir Taassubu"[99] ve "İlim Zihniyeti"[100] adlı makâleleri ile devâm eder.

Metin Toker, bu sırada basında yayınlanan ve eleştiri tonu bir hayli yüksek olan bu türden yazıları, şöyle değerlendiriyor:

> "Vatan'ın bu yayını, tabiî, iktidar yönünden cevapsız kalmıyordu. Ancak iktidar, o vakte kadar alışılanın aksine, devrin meşhur '50. madde' kılıcını artık çekmiyordu. '50. madde', Basın Kânunu'nun en zorlu maddesiydi ve hükûmete gazete kapatma yetkisi veriyordu. Orkestra şefinin istemediği bir ses korodan çıktı mı, bu değnek, akortsuz sesin sâhibinin kafasına iniyordu.
>
> 1944'ün baharında o kânun da, o madde de yürürlükteydi. Fakat tatbikâtında bir gevşeme hissediliyordu. Vatan, bu gevşemeden faydalanarak, adımlar atıyordu. Yalman, bir adım ilerliyordu. Duruyor, sonucu bek-

---

96 **Vatan**, (6.4.1944).

97 Ahmet Emin Yalman, "Basın Raporu Hakkında Düşünceler: 1. Ana Hedef: İşbirliği Sâyesinde Faydaları Artırmak Olmalı...", **Vatan**, (7.4.1944); Ahmet Emin Yalman, "Basın Raporu Hakkında Düşünceler: 2. Münâkaşa Hürriyetinin Mahsurları Karşısında", **Vatan**, (8.4.1944); Ahmet Emin Yalman, "Basın Raporu Hakkında Düşünceler: 3. Kül Hâlinde Olan Bir Dâvâ", **Vatan**, (9.4.1944); Ahmet Emin Yalman, "Basın Raporu Hakkında Düşünceler: 4. Tenkit, Teşvik Edilmeye Muhtaçtır", **Vatan**, (10.4.1944).

98 **Vatan**, (1.5.1944).

99 **Vatan**, (13.5.1944).

100 **Vatan**, (14.5.1944).

liyordu. Tepki dişli olursa, bir yeni adım deniyordu. Tekrar duruyor, tekrar duruyor, tekrar bekliyordu."[101]

Mayıs ayında yeni gelişmeler olacaktır:

Dikkat çekici ilk gelişmeyi, Zekeriyâ Sertel'in, Tan gazetesinde yayınlanan, "Muhtar Seçimi Niçin Muvaffak Olmadı?" adlı makâlesinden öğreniyoruz. Yazıda, CHP'nin muhtar seçimi dolayısıyla aday göstermediği, halkın dilediği adaya oy verdiği, fakat İstanbul'da seçime katılma oranının son derece düşük olduğu belirtilerek, bunun nedenleri üzerinde duruluyordu:

> "Bu basit tecrübe, demokrasi usûllerine henüz vâkıf olmadığımızı, halkın reyine fazla ehemmiyet vermediğimizi, seçim propagandasının ne olduğunu bilmediğimizi ve halkın da siyâsî terbiyesinin olgunlaşmamış bulunduğunu göstermiştir."[102]

İkinci önemli olay ise, 1944 yılı bütçesinin TBMM'deki görüşmeleri sırasında olur.

Aslında görüşmelerde ortaya konulan eleştiriler, daha önceki bütçe görüşmelerinde dile getirilen eleştirilerden yalnızca derece farkı ile ayrılıyordu.

Bu fark, olsa olsa, bir ton ve üslûp farkıydı.[103]

Örneğin, Hikmet Bayur ile Feridun Fikri Düşünsel'in eleştirileri, o zamâna kadar Mecliste görülen eleştirilerden daha sert bir tondaydı.

Kâzım Karabekir'in de daha rahat ve serbest konuştuğu ve eleştirilerini açıkça ortaya koyduğu görülüyordu.

Ancak, asıl önemli olan nokta, Celâl Bayar'ın, uzun yıllardan sonra, Mecliste ilk kez söz alarak, bu görüşmelerde, bütçeyi ve hükûmetin izlediği ekonomik politikayı eleştirmek amacıyla, uzun bir konuşma yapmasıydı.

Bayar'ın konuşması yakından incelendiğinde, eleştirilerinin, diğer konuşmacıların yanında, son derece ılımlı ve dengeli olduğu hemen görülür.

---

101 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 32.

102 **Tan**, (16.5.1944).

103 **TBMM ZC**, Devre: 7, İçtimâ: 1, Cilt: 10, 58. İnikat, (22.5.1944).

Mecliste bütçe görüşmeleri sırasında söz alan bâzı konuşmacılar, görüşlerini Bayar'dan çok daha sert bir tonda dile getirmişlerdi.

Ancak Bayar'ın konuşmasının, diğer benzeri konuşmalardan, yine de, çok önemli bir nitelik farkı vardı.

Bayar, Barem Kânunu, sıtma ve İzmir'de tütün sorunu gibi, ayrıntı sayılabilecek konulardan örülmüş uzun konuşmasını şöyle bağlamıştı: "Alacağım cevap, bütçe hakkında vereceğim reyin rengini tâyin edecektir."

Bu son cümle, herhâlde, Bayar'ın konuşmasının en önemli ve can alıcı noktasıydı.

Çünkü, aradan bir hafta geçtikten sonra, "1944 Mâlî Yılı Muvâzenei Umûmîye Kânunu" tasarısının TBMM'deki oylamasında toplam 392 kabul oyuna karşılık (ki, 167 üye oylamaya katılmamıştı), bir de red oyu kullanılacaktır.[104]

TBMM Zabıt Ceridesi'nde oylama sonuçlarının gösterildiği cetvelde, bu oylamada red oyu kullanılmış olduğunun belirtilmemesi hayli ilginçtir.

Oylamada kimin ne yönde oy kullandığını gösteren listede ise, red oyunun sâhibi olarak İzmir mebusu Celâl Bayar ismi okunmaktadır.

Bayar'ın tek başına kullandığı bu red oyu, aynı zamanda, hükûmete güvensizlik oyu olarak kabul edilir ve oylamadan sonra bizzat Başvekil Saraçoğlu'nun, alışılmamış biçimde, sert konuşmasına neden olur:

> "Bizim için dâhilî politika, idâre işlerinden başlayarak, iktisâdî ve içtimâî bütün sahaları kaplayan bir politikadır ve bizi Kemâlizm adı altında toplamış olan bu politikada, kelimenin bütün mânâsıyla, Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Laik ve İnkılâpçıyız. Onun için, büyük ve zengin servet kaynaklarını devletin elinde toplamak ve içtimâî vazifeleri de devlete yaptırmak ve böylece umûmî refâhı hergün biraz daha artırmak istiyoruz. İşte bizim varmaya çalıştığımız hedef..."[105]

---

104 **TBMM ZC**, Devre: 7, İçtimâ: 1, Cilt: 10, 64. İnikat, (29.5.1944).

105 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (29.5.1944).

Saraçoğlu, özel girişime yakın olmakla tanınan eski Başvekil Bayar'a karşı, devletçi bir iktisâdî politikanın savunmasını yaptıktan sonra, yönetime ve hükûmete güven duymayan ve muhtemelen bu tutumundan dolayı kendisinden kuşkulanılan ve bir takım siyâsî ilişki ve görüşmeleri de herhâlde yönetimce bilinen ve yakından izlenen Bayar'ı ve ne oranda olduğu bu sırada tam olarak belli olmasa da, temsil ettiği parti içi ve dışı muhalefeti, şöyle uyarıyordu:

> "Yurdumuzu hür insanların hür vatanı olarak yönetmeye devâm edeceğiz. Yalnız bu hürriyet, hiçbir vakit memleketi 31 Mart'a götürecek hürriyet olmayacaktır.
>
> Her Türk gibi, ben de, Kemâlist rejimin doğruluğuna ve sağlamlığına o kadar eminim ki, er geç bütün dünyâ milletlerinin bizim rejime benzeyen bir rejim etrâfında toplanacaklarına kâniim."[106]

Saraçoğlu'nun konuşmasındaki bu son cümle, yönetimin, bu sırada dahi, tek-partili rejim hakkında herhangi bir değişime uğramamış anlayışını yansıtması bakımından son derece ilginç ve önemlidir.

Bu anlayış, tek-partili yönetimi, yalnız Türkiye'nin ihtiyâcını karşılayan bir rejim olarak değil, fakat tüm dünyâya örnek olarak sunmaktadır ki, bu açıdan dikkat çekicidir.

Yönetim, Millî Şef döneminin bu ilk önemli red oyuna sâdece sert bir karşılık vermekle yetinmez.

Aksine, TBMM'de bütçe görüşmeleri sırasında yapılan eleştirileri basından ve dolayısıyla da kamuoyundan gizlemek ister.

Bu dönemde basın organlarının muhabirleri TBMM'de bulunmadığından ve Meclis görüşmeleri de basına Meclis Zabıt Kalemi'nden verilen resmî basın özetleriyle duyurulduğundan, söz konusu özet basın bildirilerini eleştirilere yer vermeden basına dağıtarak, bu amaca, kolayca ulaşmak mümkündü.[107]

Gerçekten de, eleştiriler basına dağıtılan resmî zabıtta geniş biçimde yer almaz.

---

106 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (29.5.1944).

107 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 35-36.

Fakat özellikle Bayur ile Bayar'ın eleştirileri ve hele Bayar'ın red oyu, basında duyulur ve basına yeterli ve geniş haber verilmediğinin farkına varılır.

Tabiî bu gelişme, özellikle de Tan ve Vatan gazetelerinde, geniş yankı uyandıracaktır.

Bayar'ın konuşmasının hemen ertesi günü, TBMM Genel Sekreterliği, Meclis Zabıt Kalemi'nden basına ulaştırılan resmî zabıt özetinde bâzı yanlışlıklar yapıldığı iddiâsı ile, Anadolu Ajansı'na bir tekzib yollar:

> "Dün gazetelere verilmek üzere Meclis Zabıt Kalemi'nden gönderilen hulâsada, İzmir mebusu Celâl Bayar'ın sözlerinin mânâ ve şeklini kaybedecek sûrette çıktığı görülmüş ve bilhassa kendisinin telaffuz etmediği iflâs ve müflis kelimelerinin yerinde olmayarak yazıldığı anlaşılmıştır."[108]

Oysa Bayar, Meclisteki konuşması sırasında, "iflâs ve müflis" kelimelerini kullanmıştı. Ancak Bayar, bu tekzibi tekzib etmemeyi tercih eder. Bayar, yıllar sonra, Metin Toker'e, bunun nedenini şöyle açıklayacaktır: "Günün şartları buna müsâit değildi."[109]

Bu gelişme, özellikle Tan ve Vatan gazetelerinde eleştiri konusu olur.

Zekeriyâ Sertel, "Millet Meclisi'ndeki Müzâkereler Aynen Neşredilmelidir" adlı makâlesinde, Bayar ile Siyâsî Müsteşarlıklar'ın yeniden kurulmasını isteyen Ali Râna Tarhan'ın eleştirilerinin ne olduğunun Meclis Zabıt Kalemi'nden basına dağıtılan resmî zabıt özetinde açıkça belirtilmediğini, Anadolu Ajansı'nın ise görüşmeleri ve tartışmaları veriş biçiminde eleştirilere pek az değindiğini ve bu değinmeden de bir anlam çıkmadığını, yapılan eleştirilerin içeriğinin anlaşılamadığını belirterek, hem basına, hem de kamuoyuna, gelişmelerle ilgili daha fazla bilgi verilmesini ister.[110]

Zekeriyâ Sertel, ertesi gün, yine Tan gazetesinde yayınlanan, "Halkı Aydınlıkta Bulundurmak Lâzımdır" adlı yazısında ise, aynı konuda, şu görüşlere yer veriyordu:

---

108 **Tan**, (24.5.1944); Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 37.

109 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 38. Ayrıca bkz. Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 35-40.

110 **Tan**, (25.5.1944).

"Bu sene bütçe müzâkereleri etrâfında gazetelerin halkı kâfi derecede aydınlatamadığı görülüyor.

Mecliste cereyan eden müzâkereler hakkında gazeteler pek az mâlûmât verebiliyorlar.

Meselâ, Maarif bütçesi hakkında 19 mebusun söz aldığı, Maarif Vekili'nin de bunlara cevap verdiği haber veriliyor. Fakat 15 yaşında bir kız tarafından yazılan ve Mecliste Maarif Vekili tarafından okunan güzel bir şiirden başka mâlûmâta tesâdüf etmiyoruz. Bu hatipler ne konuştular, Maarif Vekili bunlara ne cevaplar verdi, bilmiyoruz.

Kezâ Mâliye Vekili'nin Celâl Bayar'a verdiği cevap hakkında sütun sütun mâlûmât veriliyor, fakat Celâl Bayar'ın ne konuştuğu, neler söylediği hakkında karanlıkta kalıyoruz. (...)

Partide konuşulan işler hakkında etraflı izâhat verilmemesini bir dereceye kadar anlamak mümkündür.

Meclisin gizli celselerinde cereyan eden müzâkerelerin de neşredilmemesini tabiî buluruz.

Fakat Millet Meclisi kürsüsünden söylenen sözlerin halka duyurulmaması bize garip görünüyor. (...)

Matbuat, Meclisteki konuşmaları halka olduğu gibi bildirmek hakkını kullanabilmelidir."[111]

Basında, bütçe oylaması sırasında bir red oyunun kullanıldığı haber veriliyor, fakat red oyunun kimin tarafından kullanıldığı açıklanmıyordu.[112]

Gerçekten de red oyunun Celâl Bayar tarafından kullanılmış olduğunun basına yansıtılmamış olması dikkate değer bir noktadır.

Ahmet Emin Yalman ise, bu gizliliği, "Ademi İtimat Reyi Veren Kim?" adlı makâlesinde, ortadan kaldırıyordu:

"Bu ademi itimat reyini verenin kim olduğunu tahkik ettik. Söylendiğine göre, bu [red oyu], İzmir mebusu Celâl Bayar'a âiddir. Zâten Celâl Bayar, bütçe hakkında irâd ettiği nutukta, bütçe hakkında vereceği reyin soracağı suâllerin cevaplarına bağlı olacağını söylemişti."[113]

Mayıs ayı içindeki üçüncü ve son önemli gelişme, Irkçılık-Turancılık dâvâsı ile ilgilidir.

---

111 **Tan**, (26.5.1944).

112 **Tan**, (30.5.1944).

113 **Vatan**, (31.5.1944). Ayrıca bkz. Ahmet Emin Yalman, **"Fiskos ve Sis"**, **Vatan**, (1.6.1944).

Büyük ölçüde dış politikadaki gelişmeler ile yakından ilgili olan bu dâvâ, doğal olarak, iç politikada da önemli sonuçlar doğuracaktır.

Bu dâvâ ile, bu dönemde uzun bir süre meşrû kalan ve hükûmet tarafından katılanılmaktaysa da, temel siyâsî görüşlerine katılınmayan bir siyâsal akım, kısa zamanda meşrûiyet sınırlarının dışına çıkarılıyor ve temsilcisi olan yayın organları da kapatılıyordu.

Bu sûretle, bundan sonra oluşabilecek bir liberalleşme ortamının, ancak yönetim tarafından ve yönetimin izni ile başlatılabileceği ve yine bizzat yönetimin göstereceği sınırlar içinde kalacağı da açıklanıyordu. Liberalleşme ortamından kimlerin ve ne ölçüde yararlanabileceğine bizzat yönetimce karar verilecekti.

Diğer yandan, tıpkı dış politikada olduğu gibi, iç politikada da izlenen denge politikası sonucunda, Tûrancı yayın organlarının kapatılmasından hemen önce ve sonra, hükûmet karârı ile ve Matbuat Kânunu'nun 50. maddesi uyarınca, sol eğilimli olan ve en son, 1944 yılının Nisan ayında, 12. sayısı yayınlanmış bulunan Adımlar dergisi ile, yine en son, 15 Mart 1944 tarihinde, 42. sayısı yayınlanmış olan Yurt ve Dünyâ dergisi, 16 Mayıs 1944 târihinde süresiz olarak kapatılır.

Yürüyüş dergisi ise, zâten daha 1943 yılının Temmuz ayında kapatılmıştı.

Ahmet Hamdi Başar tarafından ilk sayısı 4 Şubat 1944 târihinde yayınlanan aylık ("Milliyetçi ve İnsancı Mecmua") Barış Dünyâsı dergisi de, 23 Haziran 1944 târihinde yayınlanan 21. sayısından itibâren, süresiz olarak kapatılır.

Almanya ile diplomatik ilişkilerin kesilmesinden hemen sonra, yine muhtemelen denge politikasının bir gereği olarak, bu kez de, Tan gazetesinin, 13 Ağustos 1944 târihinde, hükûmet karârı ile ve yine Matbuat Kânunu'nun 50. maddesi uyarınca, süresiz olarak kapatılması, bu gelişmelerin son halkasını oluşturacaktır.[114]

---

114 **Ulus**, (13.8.1944).

Tan gazetesi, aylarca kapalı kalacak ve ancak 1945 yılının Mart ayının sonuna doğru yeniden yayınlanmaya başlayabilecektir.

Nihâyet Vatan gazetesi de 30 Eylül 1944 târihinde son kez yayınlanır ve o da, Tan gazetesi gibi, hükûmet kararı ile ve Matbuat Kânunu'nun 50. maddesi uyarınca, süresiz olarak kapatılır.[115]

Tasviri Efkâr gazetesinin âkıbeti de Tan ve Vatan gazetelerinden farklı olmayacak ve bu gazete de kapatılacaktır.

Bu sûretle, yönetim, iç politikada göstereceği hoşgörü sınırını bizzat kendisi çiziyor ve bir siyâsî denge arayışı içinde, elbette, CHP içindeki dengelere göre karar veriyordu.

Görüldüğü gibi, yönetimin, 1944 yılı ortalarında dahi, kendisine yöneltilen eleştirilere karşı, bir hoşgörü politikası izlediğini gösteren herhangi bir belirti yoktur. Bu nedenle de, yönetimin bu yönde bir politika izlediğini söylemek kesinlikle mümkün değildir.

Diğer yandan, CHP içinde de bir siyâsî hava değişikliğine ve parti kongrelerinde ciddî ve anlamlı eleştiriler yapıldığına dâir bir belirti yoktur.[116]

Bu anlamda, parti dışında, yâni basında gelişen muhalefet, parti içinde gelişen muhalefete oranla, daha gelişkindi.

Bu iki hareket arasında belirli bâzı ilişkiler kurulmuş ya da kurulmaktaysa da, bu, henüz belli belirsizdi. İlişkiler, belirgin ve açık bir hâle gelmemiş ve henüz siyâsî bir konum kazanamamıştı.

Âsım Us'un hâtıra notlarında bu konuda bâzı ipuçları bulmak mümkündür:

> "19.4.1944... Necmettin [Sadak], Celâl Bayar'ın mebusluktan çekilmek istediği hakkında rivâyetler olduğunu, bunun sebebi[nin] Tevfik Rüştü [Aras] olduğunu, Celâl Bayar'ın Tevfik Rüştü'nün tesiri altında kaldığını söyledi. (...)
>
> Tevfik Rüştü, şimdi [Ağustos 1944], Türkiye'de Rus dostluğunun alemdârı gibi vaziyet almak istiyor ve etrâfına, Atatürk'ün ölümünden sonra

---

115 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 33; Ahmet Emin Yalman, **Turkey In My Time**, s. 208; Ahmet Emin Yalman, **Yakın Târihte Gördüklerim, Geçirdiklerim**, (Cilt: 3), s. 381-383.

Vatan gazetesi de, Tan gazetesi gibi, aylarca kapalı kalacak ve Tan gazetesi ile birlikte, ancak 1945 yılının Mart ayının sonuna doğru yeniden yayınlanmaya başlayabilecektir.

116 Bkz. **CHP 1943-1944 Ankara Vilâyet Kongresi Zabıtları; CHP Eşrefpaşa Nâhiyesi 1943-1944 Yılı Çalışma Raporu.**

mevkiilerini kaybetmiş olan, Recep Zühtü, Fuat Bulca, Kılıç Ali vesâire gibi, eski arkadaşlarını toplamaya çalıştığı söyleniyor.

Güyâ maksatları, Celâl Bayar'ı Başvekâlet'e ve Tevfik Rüştü'yü [de]ç Hâriciye'ye getirmekmiş...

Halbuki, İsmet İnönü devrinde, böyle bir faaliyetin netice vermesine imkân yoktur.

Maalesef bu tarzda faaliyetlerin Rusya'da ümit uyandırması mümkündür. (...)

İsmet İnönü'nün bir sözü: 'Atatürk'ün hayâtında Rusya ile münâsebetlerimizi bozanlar, hep bu Tevfik Rüştü'lerdir. (...) Şimdi bu Tevfik Rüştü, bize, Rusya'ya karşı tâkip edeceğimiz siyâset hakkında ders vermeye kalkıyor."[117]

İnönü, 1 Kasım 1944 târihinde, TBMM'yi açış konuşmasında, iç politikayı şöyle değerlendiriyordu:

"Devlet işlerini size açık olarak söylediğim Türkiye Cumhuriyeti, iç idâresinde sağlam, demokratik ve millî bir siyâset tâkip eder. Bütün vatandaşlar için eşit bir adâleti, fikir ve vicdan hürriyetini samimî olarak esas tutan bir anlayıştayız. Kânunlarımız, memlekette dirliği ve düzenliği korumak için kuvvetli ve tesirlidir.

Hükûmet işleri Büyük Millet Meclisi'nin kesintisiz kontrolü altında, iç ve dış politikada her yapılan, milletin gözü ve bilgisi önündedir. Hiçbir hakikat Türkiye'de milletten gizlenemez.

Büyük Millet Meclisi kürsüsünde devlet ve millet işleri için milletvekillerinin söyledikleri, Büyük Meclis'in kendi nizamnâmesinden ve kânunlarından başka bir tesire tâbi değildir. Bu kürsüden vakit vakit hükûmet icraatına karşı yükselen sözlerin her zaman tasvip ve takdir sesleri olmadığını gösteren örnekler sayısızdır. Millet murâkabesinin süphe götürmeyen delillerini, Büyük Millet Meclisi'nin çalışmalarında bol bol bulabiliriz. Türk milletinin sağduyusu ile Büyük Millet Meclisi'nin vatanseverliği, doğru yanlış bütün tenkitlerin içinden, vatan için hayırlı ve faydalı kararları bulmamıza imkân vermektedir.

Bu idâre, demokrasi prensiplerini, Türkiye'nin bünyesine ve husûsî şartlarına göre tekâmül ettirmektedir.

Türkiye halk idâresinin amelî tedbirlerini bulurken, ilk günden itibâren, taklit bir idâreye düşmekten sakındık ve dâimâ sakınacağız.

İkinci Cihan Harbi'nin başından beri türlü değişmelere uğramış mahdut ve kararsız vatandaşlarda uyanan taklit prensiplere, Türk milleti şiddetle ve muvaffakiyetle karşı koydu.

---

117 Us, *age*, s. 598, 620 ve 622.

Harb sonunda ve sonrasında uyanmak istidâdı gösterecek yeni taklit arzularına da kesin olarak karşı koyacağız.

Türkiye'de halk idâresi, kesintisiz bir tekâmül yolunda yürüyerek, durmadan yükselecektir."[118]

İnönü, bu konuşmasında, yönetimin demokratik bir temele dayandığını, yürütme organı olan hükûmetin yasama organı olan TBMM'nin sürekli denetimi altında bulunduğunu, iç ve dış politikada meydana gelen tüm gelişmelerden halkın haberdâr edildiğini ve nihâyet yönetimin tam bir halk idâresi olduğunu söylerken, elbette, tek-parti yönetimini haklı ve meşru bir temele dayandırmayı amaçlıyordu.

Halk idâresi ve demokrasi ilkeleri, Türkiye'nin kendine özgü koşulları da dikkate alınarak, geliştirilecekti.

Fakat bu gelişme, aslâ bir "taklit" olmayacaktı.

Konuşmasında bu noktayı özellikle vurgulayan İnönü, herhâlde, Mayıs ayında "taklit" bir siyâsal akımın ortadan kaldırılmış olduğunu düşünerek, bu tür "taklit" akımların aynı son ile karşılaşacağını belirtmeye özen gösteriyordu.

Nitekim, yine aynı dönemde, sol eğilimli yayın organları da siyâsî meşrûiyet sınırları dışına çıkarılmışlardı.

Savaş sonunda ve hattâ daha şimdiden uyanmaya başlamış olan bâzı "taklit" ve herhâlde bâzı Batı "taklid"i yönetim heveslerine de, aynı şekilde karşı konulacaktı.

İnönü, bu konuşması ile, yönetime karşı eleştirel görüşlere sâhip olduğu bilinen bâzı siyâsî grupları uyarmaya çalışıyordu.

Siyâsî alanda bir liberalleşmeye gidilip gidilmeyeceği, eğer gidilecekse, liberalleşmenin ne zaman başlayacağı ve ölçüsü, bizzat yönetim tarafından saptanacaktı.

İnönü'nün bu konuşmasından da yönetimin bu konuda hiç de aceleci olmadığı anlaşılıyordu.

Hattâ mevcut yönetimin haklı ve meşru gösterilmesi arzusu, gerçekte, bu yolda yeni bir adım atılıp atılmayacağını da tamâmen belirsiz hâle getiriyordu.

---

118 Kop, age, s. 232-233.

Görüldüğü gibi, 1944 yılı sonunda dahi, yönetimde bir liberalleşme eğilimi görülmüyor, hattâ böyle bir eğilime izin verilmeyeceği de vurgulanıyordu.

Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, anılarında, CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal ile, 1944 yılında yaptığı bir konuşmada, Esendal'ın, bu sırada, anayasa ve Millî Şeflik üzerine, kendisine şunları anlattığını belirtiyor:

> "Siz hukuk profesörüsünüz... Bilirsiniz ki, bâzı memleketlerin anayasaları yazılmış, bâzılarınki ise yazılmamıştır. (...)
>
> Bizim ise, iki anayasamız vardır: Yazılmış ve yazılmamış...
>
> Bunlardan yazılmış olanı, senin kitapta okuduğun, Teşkilâtı Esâsîye Kânunu'dur.
>
> Yazılmamış olanı ise, şimdiki fiilî durumumuz, yâni Şef sistemimizdir.
>
> Bu sistem kuvvetini CHP'den alır.
>
> [Memduh Şevket Esendal], yazılmamış anayasanın lüzum ve zarûretini, Türk inkılâbının ve Cumhuriyetin, başından beri birbirini tâkip eden çeşitli hâdiselere ve nihâyet o sırada içinde bulunduğumuz İkinci Cihan Harbi'ne bağlayarak, uzun uzun izâh ettikten sonra:
>
> 'Maamafih elbette bir gün gelecek, yazılı anayasamız harfî harfine tatbik olunacaktır' dedi."[119]

Velidedeoğlu, şöyle devâm ediyor:

> "Düşünüyordum: Memduh Şevket Esendal, bir parti ideologu, siyâsî bir düşünür olarak, 'Millî Şeflik Sistemi'nin sanki ideolojisini yapıyordu."[120]

---

119 Velidedeoğlu, **Türkiye'de Üç Devir**, (Cilt: 1), s. 467-470. Ayrıca bkz. Velidedeoğlu, **Türkiye'de Üç Devir**, (Cilt: 1), s. 20, 108-112; Velidedeoğlu, **Türkiye'de Üç Devir**, (Cilt: 2), s. 24-26.

120 Velidedeoğlu, **Türkiye'de Üç Devir**, (Cilt: 2), s. 25.

VIII. BÖLÜM

Millî Şef döneminin iktisâdî politikaları

Bu bölümde, Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu Hükûmetleri döneminde uygulanan iktisâdî politikalar ve bu politikaların ekonomik, sosyal ve siyâsal sonuçları üzerinde duracağım.

1) MİLLÎLEŞTİRMELER VE DEVLETLEŞTİRMELER

Refik Saydam Hükûmeti, iktisâdî politika alanında Bayar Hükûmetleri'nden tamâmen farklı bir tutum içinde olduğunu âdetâ kanıtlayabilmek amacıyla, hızla bir dizi ayrıcalıklı yabancı şirketi millîleştirecek ve özel girişim elindeki bâzı işletmeleri de devletleştirecektir.

Bayar Hükûmetleri döneminde sayıları pek az olan devletleştirme örnekleri, Saydam Hükûmeti kurulduktan sonra derhâl çoğalacak ve basın, bu örnekler üzerinde dikkati çekecek ölçüde önemle duracaktır.

Millîleştirmeler ve devletleştirmelere ilişkin yasaların TBMM'de kabûlünün yaz aylarında yoğunlaştığı görülüyor.

Oysa, Ocak ayında kurulan Saydam Hükûmeti, aradan henüz bir ay bile geçmeden, millîleştirmeler ve devletleştirmelerle ilgili sözleşmeleri imzâlamıştı bile...

Önce, İstanbul Tramvay Şirketi'nin imtiyaz hakkı ile tesislerinin satın alınması hakkında 7 Şubat 1939 târihli sözleşmenin onaylanmasına ilişkin yasa ("İstanbul Tramvay Şirketi'nin İmtiyaz Hakkı

İle Bu Şirket Tesisâtının Satın Alınmasına Dâir Olan Mukâvelenin Tasdiki Hakkında Kânun") kabul edilir ve söz konusu işletme, imtiyazlı yabancı şirket malı olmaktan çıkarılır.[1]

Ertesi gün, İstanbul Tünel Şirketi'nin imtiyaz hakkı ile tesislerinin satın alınması hakkında 8 Şubat 1939 târihli sözleşmenin onaylanmasına ilişkin yasa ("İstanbul Tünel Şirketi'nin İmtiyaz Hakkı İle Bu Şirket Tesisâtının Satın Alınmasına Dâir Olan Mukâvelenin Tasdiki Hakkında Kânun") kabul edilir.[2]

Ancak söz konusu işletmeler, zâten 1 Mart târihinden geçerli olmak üzere fiilen devralınmışlardır.[3] Kısa bir süre sonra da, İstanbul Elektrik, Tramvay ve Tünel İdâreleri İstanbul Belediyesi'ne devredilir.[4]

Yine bu sırada, Bursa ve Müttehid Elektrik Türk Anonim Şirketi'nin hisse senetlerinden bir kısmının satın alınmasına ilişkin sözleşmenin onaylanması ve işletmenin yönetimi hakkındaki yasanın 5 Temmuz'da kabûlü ile, Bursa ve Mersin'deki elektrik işletmeleri devletleştirilir.[5]

Diğer yandan, Ankara'daki Elektrik ve Havagazı Şirketi ile Adana'daki Elektrik Şirketi de 22 Haziran'da devletleştirilir.[6]

Saydam Hükûmeti, 1939 yılının ilk yarısında bir dizi millîleştirmeyi ve devletleştirmeyi tamamlar.

Bu târihten sonra hızın kesilmesinin önemli bir nedenini de, sonbaharda Avrupa'da başlayan savaşın yarattığı ekonomik ortamda aramak gerekir.

---

1 Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 24; JK 1, (7.2.1939), s. 69; **RG**, Sayı: 4237, (20.6.1939).

2 Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 25; JK 1, (8.2.1939), s. 69; **RG**, Sayı: 4238, (21.6.1939).

3 **JK 1**, (8.2.1939 ve 1.3.1939), s. 69-70; **RG**, Sayı: 4237, (20.6.1939) ve 4238, (21.6.1939).

4 Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 25; **JK 1**, (16.6.1939), s. 77; ("İstanbul Elektrik, Tramvay ve Tünel İdâreleri Teşkilât ve Tesisâtının İstanbul Belediyesi'ne *Devrine Dâir Kânun*"), **RG**, Sayı: 4239, (22.6.1939).

5 **JK 1**, (5.7.1939), s. 77; ("Bursa ve Müttehid Elektrik Türk Anonim Şirketi İmtiyazlarıyla Tesisâtının ve *Mersin Elektrik Türk Anonim Şirketi* Hisse Senetlerinden Bir Kısmının Satın Alınmasına Dâir Mukâvelenin Tasdiki ve Bu Müesseselerin İşletmeleri Hakkında Kânun"), **RG**, Sayı: 4257, (13.7.1939).

6 **JK 1**, (22.6.1939), s. 78; **RG**, Sayı: 4256, (12.7.1939).

2) SAVAŞ VE EKONOMİ

Sonbaharda Avrupa'da başlayan savaş, Türkiye'yi yalnızca dış politika alanında siyâsî zorluklarla değil, fakat, en azından bu siyâsî zorluklar ölçüsünde, ekonomik sıkıntılarla da karşı karşıya bırakacaktır.

Nüfûsunun büyük bir kısmı kırsal alanda yaşayan ve esas itibârıyla bir tarım toplumu olan Türkiye, daha savaşın hemen başında, savaş dışı kalmasına rağmen, önemli ekonomik güçlüklerle karşılaşacaktır.

Ekonomik sıkıntıların temel nedenlerinden biri de, dış ticâretin savaş ortamından son derece olumsuz bir biçimde etkilenmesiydi.

Türkiye'nin dış ticâret alanında, başta Almanya olmak üzere, Orta Avrupa ülkelerine büyük ölçüde bağımlı olması, zorluğu büsbütün artırıyordu.

Ancak bu durumun 1930'lu yılların başlarından itibâren izlenen dış ticâret politikasının doğrudan bir sonucu olduğu da unutulmamalıdır.

Celâl Bayar, 1937 yılında, ilk hükûmet programını okurken, "hâlen ithâlât ve ihrâcâtımızın yuvarlak rakam % 90'ını kliringli memleketlerle yapıyoruz" diyordu.[7]

Gerçekten de, ithâlât ve ihrâcâtında Almanya'nın toplam payı yaklaşık olarak % 50'yi geçen Türkiye için, ekonomik bakımdan Almanya'ya ve kısmen de diğer Orta Avrupa ülkelerine bağımlılık ciddî bir sorundu.[8]

Aslında sorun, yalnızca ekonomik alanla da sınırlı kalmıyordu.

Çünkü ekonomisi Almanya'ya bağımlı bir Türkiye, dış politikada istediği biçimde denge oyunu oynayamazdı.

Dolayısıyla, dış politika sorunları ile ekonomik sorunlar, aslında birbiriyle iç içe geçmiş, tek bir boyut içinde ele alınması gereken konulardır.

---

7 **Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri (1920-1953)**, s. 317. Ayrıca bkz. Yahya Sezâi Tezel, **age**, s. 102-106 ve 160-162.

8 1923-1939 döneminde Türkiye ile Almanya arasında kurulan ekonomik ilişkiler konusunda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri** (1923-1939).

Türkiye'nin dış politika kararları ve ilkeleri, ekonomiyi hiç istisnâsız ve derhâl hissedilir biçimde etkiliyordu.

Bu nedenle, Türkiye üzerindeki dış baskılar, siyâsal olmanın yanı sıra ve hattâ ondan daha çok ekonomik alanda yoğunlaşıyordu.

Daha savaşın başladığı gün, ekonomik bakımdan bağımlı olduğu Almanya ile, siyâsal bakımdan daha yakın olduğu müttefikler arasında kalan Türkiye'nin çok zorlu ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalacağı hemen anlaşılıyordu.

Yine daha savaşın başladığı gün, Türk-Alman Ticâret Antlaşması'nın süresinin dolduğu ve iki ülke arasındaki bâzı siyâsî sorunlar nedeniyle de uzatılmadığı anımsanırsa, Türk yöneticilerinin dış politikada attıkları her adımda, bu adımın Türk ekonomisine getireceği yükü de hesaplamak ve düşünmek zorunda oldukları kendiliğinden anlaşılır.

Almanya ile yeni ticâret antlaşmasının imzâlanmaması demek, hemen hemen tamâmı takasa dayalı olan toplam ithâlât ve ihrâcâtın neredeyse yarısının bir anda durması anlamına geliyordu.

Türkiye'nin yeni müttefikleri olan Batılı devletler ise, bu boşluğu kısa zamanda doldurma olanağına sâhip değillerdi. Diğer yandan, Almanya ile nispeten istikrarlı bir kara ve demiryolu ticâreti sürdürebilen Türkiye, Batılı devletlerle ticâretinde aynı olanaktan yoksundu. Türkiye ile Batılı müttefikler arasındaki ulaşım yalnızca Akdeniz üzerinden denizyolu ile mümkündü. Ancak savaş zamânında bu yol güvenli sayılamazdı.

Türkiye'nin, ekonomik ve siyâsal alanda tamâmen farklı ve çelişkili ilişkileri nedeniyle, hem dış politikada, hem de ekonomik konularda ayrı ayrı ve birbirine bağlı olarak güçlüklerle karşı karşıya kalacağı açıkça görülüyordu. Gerçekten de, tüm savaş yılları boyunca, ülke, bu çelişkinin getirdiği zorluklarla karşılaşacaktır.

Türkiye'nin Dış Ticâreti [9]

Yıllar	İthâlât		İhrâcât	
	Milyon TL/Milyon Dolar		Milyon TL/Milyon Dolar	
1938	149.8	115.2	144.9	111.5
1939	118.2	90.9	127.4	98.0
1940	68.9	53.0	111.4	87.7
1941	74.8	57.5	123.1	97.7
1942	147.7	113.6	165.0	126.9
1943	203.0	156.1	257.1	197.8
1944	164.9	126.8	232.5	178.8
1945	126.2	97.1	218.9	168.4

1939-1946 Döneminde Toplam İthâlât ve İhrâcât [10]

Yıllar	İthâlât (kg)	İhrâcât (kg)
1939	605.555.778	127.3888.997
1940	342.005.135	611.202.850
1941	310.104.505	428.899.017
1942	344.039.910	355.025.624
1943	391.168.087	333.450.935
1944	331.758.254	345.634.573
1945	324.510.600	309.537.557
1946	402.733.595	905.190.481

Tablolardan da rahatça izlenebildiği gibi, savaş yıllarında Türkiye, temelde tarımsal ürünlere dayalı ihrâcâtını artırma imkânını bulabilmişti. 1939-1945 döneminde tüm ihrâcâtın % 91'ini tarım ürünleri oluşturuyordu.[11] Çünkü savaşan ülkeler büyük ölçüde gıdâ maddesi ihtiyâcındaydılar. Bunun dışında, tüm hammadde kaynaklarına, hele savaş sanâyiinde gerekli olanlara talep çoğalmıştı. Artan taleple birlikte, ihrâcât değeri de doğal olarak yükselmişti. Savaş sırasında, ulaştırma sorunları bir yana bırakılırsa, ciddi bir ihrâcât güçlüğü çekilmemiştir.

---

9 Necdet Serin, **Dış Ticâret ve Dış Ticâret Politikası (1923-1973)**, s. 20/Tablo 4; Bilge Aloba Köksal, A. Rasih İlkin, **Türkiye'de İktisâdî Politikanın Gelişimi (1923-1973)**, s. 33/Tablo 18.

10 Köksal, İlkin, **age**, s. 34/Tablo 19.

11 Weisband, **age**, s. 94.

Ancak aynı değerlendirme ithâlât için yapılamaz. Ünlü bir işadamımız bu konuda şu değerlendirmeyi yapıyor:

> "İkinci Dünyâ Savaşı süresince, Türkiye, ürünlerini her tarafa kolaylıkla sattı. Fakat ihtiyâcını istediği şekilde sağlayamıyordu. Çeşitli ülkelerle ticâret antlaşmaları yapılıyordu. Hükûmetimiz hangi ülkeyle antlaşma yaparsa, ancak oradan mal getirebiliyorduk. Biz de şirket olarak bu antlaşmalar çerçevesi içinde fazla mal getirmeye uğraşıyor, en çok Almanya ile çalışıyorduk."[12]

Savaşla birlikte ithâlât son derece daralacak, zaman zaman olanaksız hâle gelecektir. Bu nedenle, hiçbir zaman düzenli ve istikrarlı bir ithâlât programı uygulanamamıştır. Oysa ülkenin daha çok yatırım mallarına, sanâyi ve ara mallarına, bir ölçüde de önemli hammadde kaynaklarına ihtiyâcı vardı. Bu mallar ise, savaşan devletlerin dahi ihtiyâcına yetmiyordu. Bu alanda bir ithâlât olanağı bulunduğunda da, ithâlât değerleri son derece yüksek oluyordu. Dolayısıyla Türkiye, sanâyi ve ulaştırma alanlarında yalnızca yeni yatırımlar yapamaz ve sonuçta mevcut sanâyi plânlarını uygulayamaz durumda kalmayacak, buna ek olarak, yapım hâlindeki tesisleri tamamlamakta güçlük çekecek, hattâ çok kez mevcut tesislerin işletilmesinde dahi önemli sorunlarla karşılaşacaktır.

Savaş yıllarında bütçe de temelinden bir sarsıntı geçirecektir. Bütçede gelirler sâbit kalırken, giderlerde olağanüstü bir artış olmuştur. Bu artış, elbette savunma giderlerinin ölçüsüz oranda artmasından kaynaklanıyordu. 1938 yılında tüm giderler içinde Millî Müdâfaa Vekâleti'ne ayrılan pay % 30.31 iken, 1939'da bu oran % 43.32, 1940'da % 53.24, 1941'de % 55.44, 1942'de % 54.42, 1943'de % 52.52, 1944'de % 51.12 ve 1945'de de % 40.88 olmuştur.[13]

Yine 1938 yılında bütçede toplam giderler 250.000.000 TL iken, bu târihten itibâren Millî Müdâfaa Vekâleti'nin harcamaları hızla artacaktır. 1938 yılında Millî Müdafaa Vekâleti'ne toplam 94.500.000 TL, 1939'da 173.000.000 TL, 1940'da 290.500.000

---

12 Vehbi Koç, **Hayat Hikâyem**, s. 64.

13 Ertuğrul Baydar, **İkinci Dünyâ Savaşı İçinde Türk Bütçeleri**, s. 89/Tablo 4.

TL, 1941'de 322.500.000 TL, 1942'de 497.500.000 TL, 1943'de 542.500.000 TL, 1944'de 554.000.000 TL ve 1945'de de 248.000.000 TL ayrılmıştır.[14]

Savunma giderlerinin bu denli yüksek oluşu, savaş sırasında doğal olmakla birlikte, bütçe denkliğini de tamâmen bozacaktır.

Dönemin başında İngiltere, Fransa ve Almanya'dan sağlanan dış yardımların, yalnızca ekonomik kaygılarla değil, fakat en azından o oranda, dış politikada denge sağlama amacıyla alındığını anımsamak gerekir. Alman kredisinin fiilen hiç kullanılamadığı ve bütün dış yardımın İngiliz ve Fransız kredileri ile sınırlı kaldığı göz önüne alındığı takdirde, bütçe açıklarının ancak iç borçlanma yoluyla ya da Merkez Bankası kaynaklarından, yâni karşılıksız para basma yoluyla karşılanabileceği açıktır.

Bir tarım ülkesi olan Türkiye için savaşta en temel sorun, tarımsal üretimini düşürmemek, yetersiz sanâyi üretimini, ticâreti ve ulaştırma hizmetlerini ayakta tutmak, elde mevcut olanla yetinmek ve üretimi toplumda âdil olarak pay edebilmekti.

Bir savaş durumunda, İstanbul ve Zonguldak'ta toplanmış, yeni, fakat yetersiz sanâyi tesisleri ile, zâten büyük ölçüde kısıtlı tüm ulaştırma olanaklarının bir anda tahrip olması tehdidi ve ihtimâli ise, akıldan hiç çıkmıyordu.

Artık yapılması gereken, yetersiz de olsa, elde vâr olan malzemenin daha iyi pay edilebilmesi için, yeni bir örgütlenmeye yönelmekti.

3) MİLLÎ KORUNMA KÂNUNU

Hazırlık Dönemi

31 Mayıs 1939 târihinde, yâni daha savaş başlamadan üç ay önce, Sanâyi Tetkik Heyeti Reisliği'ne atanan[15] Şevket Süreyyâ Aydemir'in de içinde bulunduğu bir grup tarafından "Müdâfaa Ekono-

14 Baydar, **age**, s. 89/Tablo 4.

15 **RG**, Sayı: 4224, (5.6.1939).

misi"ne ilişkin bir rapor hazırlanır ve bu rapor, savaşın çıkmasından birkaç gün sonra, İktisat Vekâleti'ne ve oradan da Başvekâlet'e sunulur.[16]

Hükûmet, geniş bir inceleme olan bu rapor temel alınarak, bu konuda bir yasa hazırlanmasını CHP Meclis Grubu'na önerir.

Aralık ayının son günlerinde de, "Millî İktisâdî Kânun Projesi", Başvekâlet tarafından CHP Meclis Grubu'na sunulur.

Proje, CHP Meclis Grubu İdâre Heyeti'nin, yılın son günlerinde, yine CHP Meclis Grubu'nun kararı ile seçtiği bir komisyon tarafından 23 madde olarak hazırlanmıştır.

Proje, yılın son günlerinde, CHP Meclis Grubu'nda tam iki gün boyunca uzun uzun tartışılır.

Tartışmalar, tasarının Anayasaya uygun olup olmadığı konusunda yoğunlaşmıştır.

Tasarının, hükûmete, "sayûamel, akid, temellük, tasarruf ve şirket kurma serbestliği"ni sınırlama yetkisi tanıması, CHP Meclis Grubu'nda eleştirilir.

Eleştirilere göre, bu tür bir sınırlama ancak yasa ile mümkündü. Oysa Anayasa, hükûmete kânun gücünde kararnâme çıkarma yetkisi vermiyordu. Aksine Anayasa, yasaları ancak Meclisin yapacağını vurguluyordu. Buna göre, hükûmet aldığı bir kararla Meclisin kabul ettiği yasaları değiştiremezdi. Anayasaya göre, yasaların ancak yine Meclis tarafından kabul edilen yeni yasalarla değiştirilmesi mümkündü.

Şevket Süreyyâ Aydemir, CHP Meclis Grubu'ndaki görüşmeleri ve tartışmaları şöyle anlatıyor:

> "Parti Grubu'ndaki [CHP Meclis Grubu'ndaki] müzâkereler hayli uzun oldu.
>
> Nihâyet vatandaşlara tahmil olunacak paraya, mala ve çalışmaya âid mükellefiyetlerin etraflıca, eski tâbirle, tâdâdî şekilde tesbit edilmesi, mevcut kânunların yeni bir kânunla değiştirilmesi ve salâhiyetlerin çerçevelenmesi esâsı, Parti Umûmî Heyeti'nce [CHP Meclis Grubu'nca] kabul edildi ve yeni bir komisyonda yeni bir projenin hazırlanması kararlaştı[rıldı]."[17]

---

16 Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 2), s. 207-208.

17 Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 2), s. 207-208.

Millî Korunma Kânunu (MKK) tasarısının CHP içinde önemli bir dirençle karşılaştığı ve sonuçta parti içinde bir uzlaşmaya gidildiği hemen görülüyor.

Yine CHP Meclis Grubu tarafından Recep Peker'in başkanlığında kurulan yeni komisyon, 1940 yılının ilk haftasında çalışmalarını hızla tamamlayacak ve yeni yılın hemen başında 70 maddelik Millî Korunma Kânunu tasarısını hazırlayacaktır.

Millî Korunma Kânunu

MKK tasarısı, 15 Ocak 1940 târih ve 6/220 sayı ile Başvekâlet tarafından TBMM Reisliği'ne sunulur ve Meclisin 18 Ocak 1940 târihli toplantısında görüşülür.[18]

MKK tasarısının gerekçesinde, "millî hayâtımızda bu istisnâî ahvâlin, savaşın tesirlerini önlemek ve (...) iktisâdî bakımdan da tahaffuzî ve tedafüî tedbirler almak zarûreti" karşısında, tasarının hazırlandığı belirtiliyor ve hükûmete yeni ve olağanüstü durumun gerektirdiği yetkilerin tanınması isteniyordu.

Hükûmet, tüm yetkilere tek bir yasa ile sâhip olmak istiyor ve buna neden olarak da, olağanüstü durum ve koşullar nedeniyle, gerektikçe her defâsında yeniden yetki almanın ve ayrı bir yasa çıkarmanın, söz konusu olağanüstü durumla bağdaşamayacağını gösteriyordu.[19]

16 Ocak 1940 târih ve 1/301 sayılı MKK Tasarısı Muvakkat Encümen Mazbatası'ndan, tasarıda "esâsa müessir olmayacak mâhiyette tâdiller" yapıldığı anlaşılıyor.[20]

MKK tasarısına göre, hükûmete olağanüstü durumlarda, yâni genel ya da kısmî bir seferberlik, ülkenin savaşa girmesi olasılığı ya da yabancı devletler arasında Türkiye'yi de ilgilendiren bir savaş hâlinde, yasanın gösterdiği biçim ve koşullarda, olağanüstü nitelikte yeni görev ve yetkiler veriliyordu (md. 1).

Hükûmet, olağanüstü bir durumla karşılaştığında, yasa ile kendisine verilen yetkileri kullanmaya gerek görürse, yasayı der-

---

18 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 1, Cilt: 8, 27. İnikat, (18.1.1940).

19 **TBMM ZC**, *(aynı yerde)*, (18.1.1940).

hâl uygulamaya koyabilecek ve durumu TBMM'ye bildirecekti (md. 2).

Hükûmet, bir süre sonra, artık yasanın uygulanmasına gerek kalmadığına karar verirse, yine aynı şekilde, bunu da ilân edecek ve TBMM'ye bilgi verecekti (md. 3).

Hükûmet tarafından kabul edilerek yürürlüğe girecek olan MKK kararlarını hazırlamak ve ilgili Vekâletler arasında işbirliği sağlamak üzere bir Koordinasyon Heyeti kurulacak ve heyete Başvekilin önerisi ile ilgili Vekiller katılacaktı (md. 4).

Hükûmet, üretimin ihtiyâcı karşılayabilecek ölçü ve nitelikte olmasını sağlayabilmek için, gerek tesis, gerekse imâlâtta gereken değişiklikleri yaptırmak amacı ile, sanâyi ve mâden kuruluşlarını denetleyebilecekti (md. 7).

Hükûmet, sanâyi ve mâden kuruluşlarından üretim programları isteyebileceği gibi, bu kuruluşlara bizzat üretim programları da verebilecekti.

Sanâyi ve mâden kuruluşlarının üretimlerini, üretimin hacim, miktar, çeşit, cins ve nev'ini saptama yetkisine sâhip olan hükûmet (md. 8), bu kuruluşların ve diğer tüm işyerlerinin mesâilerini, gerektiğinde işyerlerine işçi ve uzman elemanlar da sağlayarak, saptayabilecekti (md. 9).

Sanâyi kuruluşlarında, mâdenlerde ve diğer kurumlarda çalışan müstahdem, işçi, teknisyen, mühendis ve uzmanlar, işyerlerini, kabul edilebilecek bir gerekçeleri olmaksızın ve ilgili makamlara haber vermeksizin, terk edemeyeceklerdi.

Bu maddeye göre, çalışma yükümlülüğü altında olanlara, çalışmalarına karşılık, emsâline uygun normal ücret ödenecekti (md. 10).

Hükûmet, sanâyi ve mâden kuruluşlarının mâmûlâtını ve müstahsâlâtını, normal mâliyetine muayyen bir kâr ekleyerek satın alabilecek (md. 11), ancak ihtiyâcı olan kuruluşlara ya da işsâhiplerine gereken krediyi de sağlayacaktı (md. 12).

Hükûmet, mal ve yardımcı malzeme stok edebilecek (md. 13), bunların tek bir elde toplanmasını engellemek amacıyla, bunlara değer fiyatı üzerinden el koyabilecek ve bunları bu tür mal ve yardımcı malzemeye ihtiyâcı olan kuruluşlara kârsız dağıtabilecekti (md. 14).

Gerçek ve tüzel kişilerce işletilen mâdenlerde üretimin artırılabilmesi için, üretimi tek elde toplamak amacıyla, hükûmet, bunları birleştirip, bizzat kendisi işletebilecekti. Bu sırada mâden sâhibine de zarârı ile orantılı bir tazminat ödenmesi öngörülmüştü.

Hükûmet, sâhibinin işine yaramayan ya da işi için gerekli olmayan makina, âlet, edevat ve tesisat gibi tüm üretim araçlarını, değerini ödemek koşuluyla, satın alabilecekti (md. 17).

Kendisine verilen üretim programlarına uymayan ya da işyerinde istenilen değişiklikleri yapmayan sanâyi ve mâden kuruluşlarına hükûmetçe el konulabilecek ve bu kuruluşlar yine bizzat hükûmetçe işletilebilecekti. Bu sırada kuruluş sâhibine uygun bir tazminat ödenmesi de öngörülmüştü (md. 18).

Sanâyi kuruluşlarında, mâdenlerde ve diğer işyerlerinde fazla mesâîye gerek görüldüğü takdirde, işin durumuna ve ihtiyaç derecesine göre, iş saatleri hergün üç saate kadar uzatılabilecekti.

Diğer yandan, hükûmet, İş Kânunu'nun 50. maddesinin çocuklarla kadınlara ilişkin olan dâimî hükümlerinin, sanâyi kuruluşları ile diğer işyerlerinde uygulanmasını geçici bir süre için kaldırabilecekti.

Hafta Tâtili Kânunu da MKK'nın geçerli olduğu süre içinde uygulanmayabilecekti. Ancak bu hüküm, işçinin haftada bir gün tâtil hakkını ihlâl etmeyecekti (md. 19).

Encümen mazbatasında bu husus şöyle açıklanıyordu:

> "[Bu hüküm], işçinin hafta bir gün mutlaka istirahate mecbur edileceği mânâsında değildir. İşçi için bundan istifâde etmemek imkânı vardır. Bilhassa birkaç ay gibi muvakkat bir zaman için çalışmakta olan kömür havzasındaki amelenin kendi arzuları ile fâsılasız çalışabilmeleri kâbil olabilecektir."

Hükûmet, ithâlâtın cins ve miktârını saptayabileceği gibi, ithâlât yasakları da koyabilecekti (md. 20).

Bâzı maddelerin tüketim miktarları saptanabilecek ve sınırlanabilecekti (md. 21).

Hükûmet, dilediği işyerlerinin mal stoklamasını isteyebilecekti (md. 22). Ancak stok nedeniyle zarar eden kuruluşların, söz konusu zararlarının hükûmetçe karşılanması da öngörülmüştü (md. 23).

İhrâcâtın da biçim ve koşulları, "âmil ve müstahsillerin hak ve

menfaatlerine zarar vermeyecek şekilde" hükûmetçe saptanabilecekti (md. 25).

Ayrıca hükûmet, ithâlât ve ihrâcâtta fiyatları saptayabileceği gibi, saptanan fiyatların dışında, hükûmetçe saptanandan yüksek fiyata ithâlâtı ve düşük fiyata da ihrâcâtı yasaklayabilecekti (md. 29).

MKK yürürlükte kaldığı sürece, gayri menkûllerin kirâ bedelleri, 1939 yılındaki kirâ bedellerinden yüksek olamayacaktı. Bu hükmün ne zaman ve nerelerde uygulanacağı ise, hükûmetçe saptanacak ve ilân edilecekti (md. 30).

Hükûmet, iç piyasada satılan bâzı malların âzamî fiyatlarını, cins ve nev'ilerini de saptayabilecekti (md. 31).

Ayrıca, encümende bu maddeye bir ekleme yapılarak, 100 Kuruş'tan fazla olan alışverişlerde müşterinin talebi üzerine fatura verilmesi zorunluluğu da getirilmişti.

MKK tasarısının 32. maddesi ihtikârı yasaklıyordu:

> "Eşyâ fiyatlarının muhik bir sebep olmaksızın yükseltilmesi, mevcut malın satışa arz edilmemesi, mevcûdu kalmadığı beyânı ile malın saklanması, fazla fiyata satmak kasdı ile malın herhangi bir sûrette kaçırılması, muvâzaa yoluyla elden çıkarılması, makbul bir sebebe müstenid olmayarak gümrükten çekilmemesi, lüzûmundan fazla mal satın alınması, bu malların idhar edilmesi, müstahsil yâhut müstehlik aleyhine fiyat birliği yapmak, yaptırmak, bir malı müstehlike arz etmeden evvel muhtelif ticâret erbâbı arasında yapılan zincirleme muamelesi, mevcut malın satıştan kaldırılması, bu maksatlarla propaganda yapılması, sun'i olarak fiyat yükseltilmesi yasaktır."

Hükûmet, her türlü özel nakil araçlarının seyrüseferini düzenleyebilecek, sınırlayabilecek, gerekli malzemeyi vererek ve mütâd ücreti ödeyerek, bunları gerekli görülen yer ve hizmetlerde çalıştırabilecek, gerek ve ihtiyaç görürse, değerini ödeyerek satın da alabilecekti (md. 36).

Hükûmet, ihtiyaç hâlinde, çiftçilik yapmaya elverişli kadın ve erkekleri, kendilerine âid ziraat işlerinin aksamaması koşuluyla, oturdukları yere en çok 15 km uzaklıkta, devlete ya da şahsa âid ziraat işlerinde ücretli olarak çalıştırabilecekti. Ancak kadınlar, sâdece kendi köy, kasaba ya da kent sınırları içinde çalıştırılabileceklerdi.

Hükûmet, bu bölgede şahsa âid olup da, sâhibine gerekli olmayan tarım âlet ve araçlarından, karşılığında bir kirâ ödeyerek, yararlanabilecekti (md. 37).

Hükûmet, gerekli görülen bölgelerde ziraatin cins ve miktârını saptayabilecekti (md. 38).

Hükûmet, üzerinde ziraat yapılmayan ve 500 hektardan büyük olan arâziyi bir bedel karşılığında işletebilecekti (md. 39).

Hükûmet, sekiz hektardan daha geniş arâzisi olanları, bu arâzinin yarısına kadar olan kısmında hububat ekmek zorunda tutabilecekti (md. 40).

Ekilen her dört hektar için bir çift öküz millî müdâfaa yükümlülüğünden istisnâ ediliyordu (md. 41).

MKK tasarısının 43 ilâ 52. maddeleri mâlî hükümlere ve 53 ilâ 66. maddeleri de cezâî hükümlere ayrılmıştı.

53. madde gereğince, tasarının 8. maddesinin 1. fıkrası ile 24, 29, 31 ve 38. maddelerine aykırı davrananlara, 25 ilâ 250 TL arasında para cezâsı ve tekerrüründe de 100 ilâ 500 TL arasında para cezâsı ile 7 ilâ 30 gün arasında hapis cezâsı verilecekti. Hükûmetçe hazırlanan yasa tasarısında ise, bu ve benzeri suçlar için, 5.000 TL'ye kadar para cezâsı ile gerektiğinde üç yıla kadar hapis cezâsı öngörülüyordu.

54. maddeye göre, iş yükümlülüğüne uymayanlara ve 10, 11, 15, 17 ve 36. maddeler ile 40. maddenin 1. fıkrasına aykırı davrananlara, 50 ilâ 500 TL arasında para cezâsı ile tekerrüründe 100 ilâ 1.000 TL arasında para cezâsı ve 15 ilâ 60 gün arasında hapis cezâsı verilecekti. Hükûmetçe hazırlanan yasa tasarısında ise, bu suçlar için, üç aya kadar hapis cezâsı, tekerrüründe de 6 ilâ 12 ay arasında sürgün cezâsı öngörülüyor, ayrıca altı aydan üç yıla kadar da hapis cezâsı isteniyordu.

55. maddeye göre, 21 ile 37. maddelere aykırı davrananlara, 250 ilâ 2.000 TL arasında para cezâsı ve tekerrüründe de en az 1.000 TL para cezâsı ile 2 ilâ 5 yıl arasında hapis cezâsı verilecekti. Hükûmetçe hazırlanan yasa tasarısında ise, bu suçlara, 3.000 TL'ye kadar para cezâsı ile gerektiğinde üç yıla kadar hapis cezâsı talep ediliyordu.

57. madde ise, malını zamânında ve ihbâra karşın gümrükten çekmeyenlere, 7 ilâ 30 gün arasında hapis cezâsı ve 50 ilâ 250 TL arasında para cezâsı öngörüyordu.

58. madde ile, gayri menkûl kirâlarını artırarak, yasanın 30. maddesine aykırı davrananlardan, 50 ilâ 250 TL arasında para cezâsı alınacağı hükme bağlanmıştı. Para cezâsı, bir yıllık kirâ tutarından aşağı olamayacaktı.

59. maddeye göre de, tasarının 32 ve 35. maddelerine aykırı davrananlara, yâni ihtikâr suçu işleyenlere, 500 ilâ 5.000 TL arasında para cezâsı ile 2 ilâ 5 yıl arasında geçici sürgün cezâsı verilecek ve el konulan mallar müsâdere edilebilecekti. Hükûmetçe hazırlanan yasa tasarısında, bu konuda 3.000 TL'sına kadar para cezâsı ile gerektiğinde iki yıla kadar hapis cezâsı öngörülmüştü.

60. madde, verilen cezâların tecil edilemeyeceğini hükme bağlıyordu. Eğer Türk Cezâ Kânunu'nda öngörülmüş cezâlar, MKK tasarısında belirtilen suçların cezâlarından fazla ise, bu takdirde, yasanın 61. maddesine göre, suça Türk Cezâ Kânunu'nun ilgili maddesi uygulanacaktı.

63. madde ise, kesinleşen cezâlar için mahkemelerin yayın yoluna gidebileceklerini öngörüyordu.

65. madde, hükûmete, yasanın uygulanabilmesi için, ticârethâne, imâlâthâne, depo, mağaza, antrepo ve sâir her türlü işyerlerinde arama yapabilme yetkisi tanıyordu.[21]

Bu noktada bir saptama yapmak gerekiyor.

MKK tasarısında cezâî hükümlerle ilgili maddeler dikkatli bir biçimde gözden geçirildiğinde, encümende ilgili tüm maddelerin değiştirildiği ve yeniden kaleme alındığı hemen dikkati çekiyor.

Encümen, en önemli değişiklikleri bu maddelerde yapmıştı.

Bu sûretle ilginç bir durum ortaya çıkıyor.

Hükûmetin talep ettiği yüksek derecede para ve hapis cezâları, encümende değiştirilerek, önemli ölçüde indirime uğramış; buna karşılık, hükûmet tasarısında birçok suç için istenilen para ve hapis cezâları encümende yükseltilmiş, hattâ bâzı eklemeler de yapılarak, yeni suç ve cezâlar öngörülmüştü.

Bu ilginç durum, aslında, MKK tasarısı üzerinde CHP Meclis Grubu'nda daha hazırlık safhasındaki tartışmalar sırasında oluşan uzlaşmanın, encümen toplantısında tasarının cezâî yükümlülükler kısmında da devâm ettiği biçiminde yorumlanabilir.

---

21 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (18.1.1940).

Ancak her iki durumda da hükûmet tasarısı ağır basmış gibi görünüyor.

Millî Korunma Kânunu Tasarısı Hakkında TBMM'de Yapılan Görüşmeler ve Tartışmalar

Gerçekte özel girişimi kollayan ve koruyan kimi hükümlerine karşın, MKK tasarısı, özel girişime karşı öyle bir tehdit potansiyeli taşıyordu ki, henüz tasarının hazırlık safhasında, CHP Meclis Grubu'nda tartışılan tasarının Anayasaya aykırı olduğu yolundaki iddiaları ciddîye alan MKK Tasarısı Muvakkat Encümen Mazbatası'nda, Anayasaya aykırılık iddiası incelenerek, şu yargıya varılıyordu:

> "İşbu lâyihada vatandaşların umûmî faaliyetlerini takyid eder mâhiyette olan hükümlerin Teşkilâtı Esâsîye'ye muvafakati bakımından tetkikini icrâ eden Encümenimiz, bunların Teşkilâtı Esâsîye Kânunumuzun 74. maddesinin son fıkrasına uygun olduğunu mütâlaa ve kabul etmiştir. (...)
>
> Diğer taraftan, bu kânun lâyihası ile hükûmete verilen vazife ve salâhiyetlerin Teşkilâtı Esâsîye Kânunumuzun ana hükümlerince icrâî vazife mâhiyetinde olduğu ve bu sûretle bu kânun hükümlerinin hukûku esâsîye düsturlarımıza tamâmıyla mutâbık bulunduğunu kaydeylemeyi [Encümenimiz] esaslı bir vazife bilmiştir."[22]

Nitekim, MKK tasarısının TBMM'de görüşülmesi sırasında, encümen mazbata muharriri Bingöl mebusu Feridun Fikri Düşünsel, bu durumu yeniden anımsatmak gereğini duymuştu:

> "Bu lâyihamız heyeti umûmîyesi itibârıyla her noktasından Teşkilâtı Esâsîyemizin ana hatlarına ve esaslarına ve metinlerine mutâbıktır.
>
> Encümenin nazarı itibâra aldığı nokta, Teşkilâtı Esâsîye Kânunu hükümlerince vatandaşlara temin olunan hakların ve sıfatların ve umûmî vazifelerin mâsuniyeti keyfiyeti olmuştur ki, bu da Teşkilâtı Esâsîye Kânunu'nun 74. maddesinin son bendine uygun şekilde ve bu babda lâyihâi kânuniyenin muhtelif maddelerine lâzım gelen esaslar konmuş ve vatandaşların hukûku tam bir garanti altına alınmıştır."[23]

---

22 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (18.1.1940).

23 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (18.1.1940).

Afyon mebusu Berç Türker ise, aynı konudaki konuşmasında şu görüşlere yer veriyordu:

> "Bu salâhiyetler fevkâlâde zamanlara mahsustur. (...)
>
> a) Teşkilâtı Esâsîye Kânunu'nun rûhu birinci derecede göz önünde bulundurulmuştur.
>
> b) Kânunda zikri geçen tedâbiri ihtiyâtiye, fevkâlâde hâllerin hüküm sürdüğü zamâna mahsus olarak muvakkat olacaktır ve bu vaziyet geçer geçmez, kânun tatbik mevkiinden kaldırılarak, normal zamanların iktisâdî *rejimi avdet edecektir.*
>
> c) Fevkâlâde zamanların icâbı olarak yurttaşlara tahmil edilecek mükellefiyetler, *muhik ve mâkûl tazminat ile karşılanacaktır.*
>
> d) Hükûmete âzamî 25.000.000 Liralık kredi veriliyor. Bu kredi, ihtiyaç hissedildikçe kullanılacaktır.
>
> e) Kânundaki bütün hükümler birden tatbik edilmeyecek, ancak ihtiyâca göre ve yurdun lüzumlu olan kısımlarında tatbik edilecektir.
>
> İşte bu noktalar kânunun temelini teşkil ediyor. (...)
>
> İktisâdî ve ticârî işler serbest bırakılırsa inkişâf eder.
>
> Anormal zamanlarda bu işler bizzarure (...) tahdit edilirse, elbette memleketimizin iktisâdîyâtı ve ticâreti az çok müteessir olur.
>
> *Bundan dolayıdır ki, muhterem* Dr. Refik Saydam Hükûmeti, bu kânunun ahkâmını daha büyük bir itinâ ve ihtimam ile tatbik buyurmalıdır.
>
> Çünkü, anormal vaziyet zâil olarak, *normal vaziyet avdet* ettiği zaman, iktisâdî, ticârî, zirâî ve sınâî teşekküllerimizin mevcûdiyetine halel gelmiş olduğu görülmemeli ve ticâret âleminin mânevîyâtı *kırılmış olmamalı*dır."[24]

Türker'in bu konuşması, aslında, CHP içinde herhâlde önemli bir sayıya ulaşan ve MKK tasarısını kaygı ile karşılayan, fakat tasarıya aktif bir biçimde de karşı çıkamayan bir grubun düşüncelerini dile getiriyor ve hükûmete de bir uyarı niteliği taşıyordu.

Nihâyet Müstakil Grup adına konuşan CHP Müstakil Grubu Başkan Vekili Ali Râna Tarhan, grubun tasarıyı onayladığını belirterek, Başvekil Saydam'a şu kritik soruları soruyordu:

> "Kânunun tatbikinde hâkim zihniyet [ne olacaktır?] [Ve] husûsî teşebbüsleri alâkadar edecek esaslı kararlar ittihâzından evvel iş muhitlerinin mütâlaaları [alınacak mıdır?]"[25]

---

24 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (18.1.1940).

25 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (18.1.1940).

Başvekil Refik Saydam, bu uyarı ve soruları şöyle yanıtlıyordu:

"[Kânunun tatbikinin] vatandaşın mümkün olduğu kadar normal hayâtını önlemeyecek şekilde olmasına dikkat etmek, bizim için bir vazifedir. Ve yine [kânunun tatbikinin] işsâhibi vatandaşların normal sâylerini ve kazançlarını mümkün olduğu kadar tahdit etmeyecek şekilde olmasına, hükûmetimiz gayret edecektir. (...)

Husûsî teşebbüsleri alâkadar eden kararları almadan önce, iş muhitlerinin mütâlaalarını almanın münâsip olacağına kâni olduğumuz zaman, bunda hiçbir zaman tereddüt etmeyeceğiz.

Büyük iş, küçük iş mevzuu bahis değildir.

Mesele, iş muhiti itibârıyla, bunların fikirlerini almak bizim için faydalı olacağına kanaat getirdiğimiz dakikada, bundan hiç çekinmeyeceğiz ve dâimâ bunların fikirlerini de almayı kendimiz için bir esas bileceğiz.

Buna bir kaydi ihtiyârî koymak mecbûriyetindeyim.

O da, kânun veyâhut bu gibi mütâlaaları almayı ne vaktinden evvel, ne de vaktinden sonra bırakmamayı kendimiz için bir şiar edineceğiz.

Sebebi de, vaktinden evvel alınması, iş muhitini mutazarrır edebileceği gibi, vaktinden evvel alınmaması da iş muhitini tekrar mutazarrır edebilir.

Bu noktai nazardan, mümkün olduğu kadar fazla iş muhitinin fikrini sormak, bizim için bir vazife ifâ ederken, kolaylık teşkil edecektir."[26]

Başvekil Saydam'ın "iş muhiti" ile ilişkilerin özen ve dikkatle korunacağına ilişkin bu açıklamasından sonra, tasarının tümü hakkında başka söz alan olmaz ve maddelere geçilir.

MKK tasarısının günde en fazla üç saate kadar fazla mesâîye imkân tanıyan ve 1936 târihli İş Kânunu'nun da ilgili maddesini uygulamadan kaldırma olanağı doğuran 19. maddesine sıra geldiğinde, bu konuda söz alan olmaz. Bununla birlikte, İzmir mebusu Saadettin Epikman, oturduğu yerden, "Ekipler ihdâs edilemez mi? Yalnız üç saat mi?" diyerek müdahale eder.[27]

Tasarının 39. maddesinin görüşülmesi sırasında ise, Tokat mebusu Gâlip Pekel, devletin üzerinde ziraat yapılmayan 5.000 dönümden (500 hektardan) geniş arâziyi kirâ karşılığında işletebilme olanağının daha küçük topraklar için de genişletilmesini ister

26 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (18.1.1940).

27 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (18.1.1940).

ve tüm boş toprakların, büyüklüğüne bakılmaksızın, işletilmesini önerir.

Buna karşılık, Ticâret Vekili Nazmi Topçuoğlu, daha küçük alanlarda devlet işletmesinin verimli olamayacağını belirtir.

Pekel'in toprağı devletin mi işleteceği sorusunu, Feridun Fikri Düşünsel, "Devlet işletecektir" şeklinde yanıtlar ve Pekel'in, hükûmetin, toprağı, işleteceklere vermeyi sakıncalı mı bulduğunu sorması üzerine de, "Hükûmetin hakkı takdiri vardır" cevâbını verir.[28]

Tasarının 41. maddesi de tartışmalara neden olur.

Pekel, bu konuda şu uyarıda bulunur:

> "Harb mükellifiyeti kânununun vesâiti nakliye üzerine koyduğu bütün ağırlık, 40 dönümden az hububat eken çiftçiler üzerine çökecektir.
>
> Netice itibârıyla, zenginler öküz mükellefiyetinden kurtulacak ve fakirler bunu çekecektir.
>
> Halbuki memlekette en büyük miktârı 40 dönümden az ekenler teşkil eder.
>
> Çiftçilerimizin belki % 75'i bu vaziyettedir ve asıl bunların himâye edilmesi lâzımdır.
>
> Beri taraftan, on öküzü olandan bir tânesini almazken, beri tarafta, bütün serveti bir tek öküzü olanın elinden bunu alacağız."[29]

Gerçekten de tasarının bu hükmüne göre, ekilen her dört hektar (40 dönüm) arâzi için bir çift öküz, millî müdâfaa yükümlülüğü gereği, devlete teslim edilecekti. Oysa bu, küçük toprak sâhipleri için yıkım olabilirdi. Maddenin değiştirilmesi için, Hikmet Bayur, Gâlip Pekel, Cevdet Kerim İncedayı, İbrâhim Dıblan ve Emin Aslan Tokat'ın da içinde bulunduğu on kişi söz alırsa da, eleştirilere bizzat Saydam'ın yanıt vermesi üzerine, madde değişmeksizin kalır.[30]

MKK tasarısı, bu görüşme ve tartışmalardan sonra, 18 Ocak 1940 târihinde kabul edilecektir.

Korkut Boratav, MKK'yı şöyle değerlendiriyor:

---

28 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (18.1.1940).

29 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (18.1.1940).

30 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (18.1.1940).

"1940-1945 döneminin en önemli iktisâdî kânunu, şüphesiz ki, Millî Korunma Kânunu'dur.

Bu kânuna dayanılarak çıkarılan kararnâmeler, savaş yılları iktisat politikasının ana unsurlarını oluşturmuştur."[31]

MKK, İkinci Dünyâ Savaşı yıllarında (1940-1945), çok-partili hayâta geçiş sürecinde (1945-1950) ve nihâyet Demokrat Parti iktidârı sırasında (1950-1960), bâzı değişikliklere uğrayarak, uygulanmaya devâm edecektir.

MKK, ancak 27 Mayıs 1960 İhtilâli'nden sonra, 15 Haziran 1960 târihinde yürürlükten kaldırılacaktır.[32]

Millî Korunma Kânunu'nda Yapılan Değişiklikler

1940-1945 yılları arasında, yâni altı yılda, MKK, toplam dört kez değiştirilecektir.

Tüm maddeler dikkate alındığında, MKK'nın, Refik Saydam Hükûmeti döneminde 51 ve Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti döneminde de 43 maddesi olmak üzere, toplam 94 maddesi değiştirilir.

Bu hesâba göre, yasanın neredeyse tamâmının değiştirildiği ve bu arada, bâzı maddelerinin, yaklaşık olarak üçte birine yakın bir oranda, en az iki kez değiştirilmiş olduğu söylenebilir.

Refik Saydam Hükûmeti Döneminde Millî Korunma Kânunu'nda Yapılan Değişiklikler

Refik Saydam Hükûmeti döneminde (1939-1942) MKK üç kez değiştirilecektir.

MKK, ilk kez, uygulamaya geçildikten kısa bir süre sonra, henüz bir yılını dahi doldurmadan değiştirilir.

18 Ocak 1940 târih ve 3780 sayılı MKK'nın bâzı (5, 6, 11, 14, 16, 18, 19, 21, 26, 30, 31, 32, 33, 36, 43, 44, 47, 50, 53, 59 ve 66.)

---

31 Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 326. Ayrıca bkz. Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 59-63; Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 2), s. 209; Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası (1919-1946)**, s. 228-240; Weisband, **age**, s. 99-103.

32 Hüseyin Nâili Kubalı, **Anayasa Hukûku Dersleri**, s. 194.

maddelerinin değiştirilmesine ilişkin yasa tasarısı, 13 Aralık 1940 târih ve 6/5518 sayı ile Başvekâlet tarafından TBMM Reisliği'ne sunulur ve TBMM'nin 25 Aralık 1940 târihli toplantısında görüşülür.

MKK'da yapılmak istenilen önemli değişiklikleri şöyle saptamak mümkündür:

Başvekâlet'e bağlı bir Koordinasyon Bürosu kurulacaktı (md. 5).

Hükûmet, sanâyi ve mâden kuruluşlarının üretimlerini ve ürünlerini normal mâliyetlerine muayyen bir kâr ekleyerek, satın alabileceği gibi, ayrıca bunların satış, dağıtım, toplama ve sevk işlerini de üzerine alabilecekti (md. 11).

Hükûmet, ihtiyaç duyulan mallara ve yardımcı malzemeye, değer fiyatını ödeyerek, el koyabilecekti (md. 14).

Hükûmet, tüm un fabrikalarına, değirmenlere ve yetersiz üretimde bulunan sanâyi ve mâden kuruluşlarına el koyabilecek ve bu işyerlerini bizzat işletebilecekti. Tasarı, bu sırada işletme sâhiplerine uygun bir tazminat ödenmesini hükme bağlıyordu (md. 18).

Hükûmetçe gerekli görülen işyerlerinde günde âzamî üç saat fazla mesâî yapılabilecek, 12 yaşından küçük kız ve erkek çocukların sanâyi kuruluşlarında ve 16 yaşından küçük erkek çocukların da mâdenlerde çalışmasını engelleyen yasalar, hükûmet karârı ile uygulamadan kaldırılabilecekti.

Ayrıca, Hafta Tâtili Kânunu ile ulusal bayram ve genel tâtiller hakkındaki yasalar, yine hükûmet karârı ile, tamâmen ya da kısmen uygulanmayabilecekti. Ancak, en az birer aylık çalışma devrelerinde işçinin bir günlük tâtil hakkı saklı kalacaktı (md. 19).

Gerektiğinde bâzı tüketim mallarının üretimi tamâmen yasaklanabilecek ya da üretim miktârı kısıtlanabilecekti (md. 21).

Hükûmet, her türlü özel nakil araçlarının seyrüseferini düzenleyebilecek, sınırlayabilecek ya da yasaklayabilecekti.

Hükûmet, âzamî nakil ücretlerini saptayabileceği gibi, gereken malzemeyi sağlamak ve karşılığında ücretini de ödemek koşuluyla, nakil araçlarının hükûmetçe gerekli görülen yer ve hizmetlerde çalışmasını sağlayabilecek, gerektiğinde de, yine değerini ödemek koşuluyla, nakil araçlarını satın da alabilecekti (md. 36).

Diğer yandan, 53 ve 59. maddeler ile de, mevcut cezâî müeyyideler, fazla olmamakla birlikte, bir miktar değiştiriliyordu.

Orhan Dikmen, tam bu sırada, "Millî Korunma Kânunu'nda Yapılan Tâdilat" adlı yazısında, söz konusu değişiklikleri şöyle yorumluyordu:

> "Filhakika Millî Korunma Kânunu'nun tatbikâtından alınan neticeler, müsbet olmakla berâber, tam ve kâmil değildi. Evvelâ ithâlât husûsunda müşkülat mevcuttu. Bundan başka, halkın ihtiyaçları için kâfi miktarda stoklar hazırlanamamış ve fiyat murâkabe işlerinden arzu edilen neticeler alınmamıştı. Nitekim devlet dâireleri arasında koordinasyon işleri tamâmen memnûniyet verici bir hâle gelmemişti."[33]

MKK'ya ilişkin bu değişiklik önerisi, aynı gün, 3954 sayılı yasa ile kabul edilecektir.[34]

Refik Saydam Hükûmeti döneminde MKK'da yapılan ikinci değişiklik 1941 yılının sonunda olacaktır.

MKK'nın bâzı maddelerinin (14, 55 ve 65. maddelerinin) değiştirilmesine ilişkin yasa tasarısı, 16 Aralık 1941 târih ve 6/5491 sayı ile Başvekâlet tarafından TBMM Reisliği'ne sunulur ve TBMM'nin 19 Aralık 1941 târihli toplantısında görüşülür.[35]

Tasarı ile, hükûmetin sanâyi ve mâden kuruluşları üzerindeki denetimi daha sıkı bir hâle getiriliyordu (md. 14).

Diğer iki madde ile de mevcut cezâî müeyyideler yeniden değiştiriliyordu (md 55 ve 65).

Ayrıca, hükûmetin arama yapma yetkisi de genişletiliyordu.

MKK'ya ilişkin değişiklik önerisi, aynı gün, 4156 sayılı yasa ile kabul edilecektir.

Saydam Hükûmeti döneminde MKK'da yapılan üçüncü ve son değişiklik, ikinci değişiklikten yalnızca bir ay sonra olacaktır.

---

33 Orhan Dikmen, "Millî Korunma Kânunu'nda Yapılan Tâdilat", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 2, (1939-1940), s. 269.

MKK'da yapılan değişikliğe ilişkin olarak bkz. Dikmen, agm, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 2, (1939-1940), s. 269-277.

34 **Son Tâdillerine Göre Millî Korunma Kânunu.**

35 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 3, Cilt: 22, 18. İnikat, (19.12.1941); **Son Tâdillerine Göre Millî Korunma Kânunu.**

MKK'nın bâzı (6, 18, 19, 21, 25, 29, 30, 31, 32, 34, 36, 38, 42, 43, 44, 47, 50, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 63, 66, 67 ve 68.) maddelerinin değiştirilmesine ilişkin yasa tasarısı, 22 Ocak 1942 târih ve 6/346 sayı ile Başvekâlet tarafından TBMM Reisliği'ne sunulur ve TBMM'nin 30 Ocak 1942 târihli toplantısında görüşülür.[36]

MKK'da yapılmak istenilen yeni değişikliklerle, hükûmet, tüm kuruluşların ve işyerlerinin açık olacakları günleri ve asgarî iş saatlerini saptayabilecekti (md. 19/5. fıkra).

Hükûmet, her türlü malın âzamî satış fiyatını da saptayabilecekti (md. 31).

Hükûmet, bir yerde herhangi bir mahsûlün ekimini yasaklama yetkisine sâhip olacaktı (md. 38).

Diğer yandan, tasarı ile, hükûmetin denetim olanakları ve yetkileri artırılıyordu.

Tasarı, cezâî müeyyidelerin de değiştirilmesini öngörüyordu.

Tasarı ile, yasaya sekiz ek madde ilâve ediliyordu.

Buna göre, iş yükümlülüğüne tâbi kişilerin ve nakil araçları sâhiplerinin, gerektiğinde idâre âmirlerinin (Vâlilerin ya da Kaymakamların) yazılı emirleri ile, zâbıta gücüyle işyerlerine ya da işe sevk edilmeleri öngörülüyordu (ek md. 2).

Hükûmet, ticâretle meşgûl olmak üzere kurulan tüzel kişiliklerin teşekkül ve tesçil muamelelerini ve kurulmuş olanların da her nev'i faaliyetlerini murâkabe, takyid, tahdit veyâ men edebilecekti (ek md. 2).

MKK'ya ilişkin değişiklik önerisi, aynı gün, 4180 sayılı yasa ile kabul edilecektir.

Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti Döneminde Millî Korunma Kânunu'nda Yapılan Değişiklikler

Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti döneminde (1942-1945) MKK yalnızca bir kez değiştirilecektir.

MKK'nın bâzı (6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 20, 21, 22, 24, 26,

---

36 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 3, Cilt: 22, 33. İnikat, (30.1.1942).

27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 42, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68 ve 69.) maddelerinin değiştirilmesini ve ek maddelerinin de çıkarılmasını öngören yasa tasarısı, 14 Ocak 1944 tarih ve 6/90 sayı ile Başvekâlet tarafından TBMM Reisliği'ne sunulur.

Ancak tasarının Mecliste görüşülmesi, her nedense, bu tarihten ancak yedibuçuk ay sonra olacaktır.

1942 yılı başında yapılan değişiklikle yasaya eklenen ek madde 2, işyükümlülüğüne tâbi kişilerin, gerektiğinde mülkî idâre âmirleri (Vâli ve Kaymakamlar) tarafından verilen yazılı emir üzerine, zâbıta gücü ile işyerlerine sevkini öngörüyordu.

Bu kez bu madde bir kez daha değiştirilmek isteniyordu.

Yeni düzenleme, ücretli işyükümlülüğüne tâbi olanların, işyerlerine sevki ve sevk esnâsında ihtiyaçlarının karşılanması için yapılan masrafların, kendilerine ödenecek ücretin yarısından kesilerek, işyerleri tarafından geri ödenmesini öngörüyordu. Eğer işyerlerine sevk sırada kaçan olursa, kaçan kişinin yakalanması için yapılan masraflar da, yine işyeri tarafından, yakalandığında, kaçan kişinin ücretinden kesilerek geri ödenecekti (md. 9).

Yasada öngörülen değişikliklere göre, zirâî işyükümlülüğü için, çalışma yerinin, ücretli işyükümlülüğüne tâbi kişinin oturduğu yerden en fazla 15 km uzakta olması gerektiği yolundaki hüküm kaldırılıyordu.

Zirâî işyükümlülüğüne tâbi olanların işyerlerine sevk masrafları da, yine işyerleri tarafından, kişinin ücretinden kesilerek geri ödenecekti.

Diğer yandan, zirâî işyükümlülüğüne tâbi olanlar ve yükümlülükten kaçanlar, gerekirse mülkî idâre âmirleri (Valiler ve Kaymakamlar) tarafından verilen yazılı emirle, zâbıta güçleri tarafından işyerlerine sevk edileceklerdi.

İşyükümlülüğünden kaçanların, işyerlerine yeniden sevki için yapılan masraflar da, yakalandıklarında, ücretlerinden kesilecekti.

Zirâî işyükümlülüğü birbuçuk ayı geçemeyecekti (md. 37).

Tasarı ile, MKK'ya aykırı davrananlar için yasada öngörülen cezalar da değiştiriliyordu.

Diğer değişiklik önerileri ise ayrıntı düzeyindeydi.

Söz konusu değişiklik talepleri ile, hükümetin ekonomiye mü-

dahale olanakları biraz daha artırılıyor, özel girişim ise, biraz daha devlet denetimi altına alınmak isteniyordu.

Tasarı, 3 Ağustos 1944 tarihinde, TBMM'de görüşülür ve aynı gün, 4648 sayılı yasa ile, kabul edilir.

Millî Korunma Kânunu'nun Uygulanması

MKK, TBMM tarafından kabul edildikten kısa bir süre sonra, 19 Şubat 1940 tarihli hükûmet toplantısında alınan karar gereğince uygulamaya konulur.[37]

Ertesi gün, MKK gereğince kurulan Koordinasyon Heyeti'nin, Millî Müdâfaa, Mâliye, İktisat, Ziraat, Münâkalât ve Ticâret Vekillerinden oluşmasına hükûmetçe karar verilir.[38]

MKK'nın uygulanmasını yakından incelemek, bu dönemde izlenen ekonomik politikanın genel eğilimlerini açıklamak bakımdan yararlı olacaktır.

MKK'ya dayanılarak kabul edilen tüm kararnâmeler (gizli olanlar dışında), Resmî Gazete'de ve Düstur'da (3. Tertip/Cilt: 20-27) mevcuttur. Ancak bu dönemde Başvekâlet Koordinasyon Bürosu'nda Müşâvir olarak görevli olan Mâliye Müfettişi Hüsnü Bengi, MKK'yı, daha sonraki tarihlerde bu yasada yapılan tüm değişiklikleri ve MKK'ya dayanılarak hükûmetçe alınan tüm kararları/kararnâmeleri kitap olarak iki cilt hâlinde derlemiştir.[39] Bu incelemede kaynak olarak esas itibarıyla bu kitabı kullandım.

Refik Saydam Hükûmeti Döneminde Millî Korunma Kânunu'nun Uygulanması

MKK'nın yürürlüğü girdiği 19 Şubat 1940 tarihinden itibâren, Refik Saydam Hükûmeti döneminde (1940-1942), yirmisi gizli olmak üzere, toplam 359 karar alınmıştır.

---

37 **Ulus**, (20.2.1940); **RG**, Sayı: 4439, (21.2.1940), (Kararnâme No (kn): 2/12879), (20.2.1940).

38 **RG**, Sayı: 4442, (24.2.1940), (kn: 2/12879), (20.2.1940).

39 Hüsnü Bengi, **Millî Korunma Kânunu ve Kararları**, (Bundan sonra, kısaca, **MKK** olarak anılacaktır), (2. Kitap).

MKK'ya dayanılarak alınan bu kararlar, üretim, tüketim, dağıtım, satış, ithâlât, ihrâcât, üretimin ve üreticilerin örgütlendirilmesi, ulaştırma ve benzeri konularda yoğunlaşmaktadır.

Bâzı Ürünlere Değeri Ödenmek Sûretiyle Devletçe El Konulmasına İlişkin Kararlar

MKK'ya dayanılarak alınan kararlar üzerinde hemen hemen tüketici bir çalışma, belirli ürünlere değeri ödenmek sûretiyle devletçe el konulmasına ilişkin kararların bu dönemde sık olmadığını gösteriyor.

Bu anlamda devletin ticâret alanına fazla müdahalede bulunmadığı söylenebilir.

Hattâ bu konuda devletin asgarî müdahalede bulunduğu da dikkati çekiyor.

Ancak, yine dikkat edilmesi gereken bir başka önemli nokta da, devletçe değeri ödenerek el konulan ürünlerin, söz konusu değerlerinin saptanmasının komisyonlara havâle edildiği ve saptanan miktarların da taksitle ödendiğidir.

Hem ürün değerlerinin saptanmasının, hem de ödeme süresinin uzun sürdüğü anlaşılıyor.

Yüksek enflasyon ortamında, bu, devlet açısından avantaj, üreticiler açısından ise, hoşnut olunamayacak bir durumdu.

Diğer yandan, hubûbata genellikle son derece düşük saptanan değerler üzerinden devletçe el konulduğu da vurgulanmalıdır.

> Buğday ve çavdara 1940 yılı sonlarında (**RG**, Sayı: 4678, Karar Sayısı (ks): 76; **MKK**, s. 391); İstanbul'da yapağılara (**RG**, Sayı: 4698, ks: 80; **MKK**, s. 391); üreticinin elinde kalan fazla hubûbata (**RG**, Sayı: 4734, ks: 107; **MKK**, s. 392); pamuk ve mısıra, 1941 yılı ortalarında da hubûbata (**RG**, Sayı: 4775, ks: 127; **RG**, Sayı: 4800, ks: 139; **RG**, Sayı: 4837, ks: 157; **MKK**, s. 393-394); İstanbul'daki kerestelere (**RG**, Sayı: 4976, ks: 226; **MKK**, s. 397); kuş yemlerine, kurubaklaya ve İstanbul'daki kâğıtlara (**RG**, Sayı: 5010, ks: 249; **RG**, Sayı: 5010, ks: 250; **MKK**, s. 398; **RG**, Sayı: 5030, ks: 265; **MKK**, s. 399); 1942 yılı ortalarında hubûbata (**RG**, Sayı: 5107, Sayı: 5107, ks: 324; **MKK**, s. 401); yağların satış şekli de saptanarak, nebâti yağlara (**RG**, Sayı: 5087, ks: 304; **MKK**, s. 402); kininlere, belirli vasıftaki kâğıtlara, gümrükten çıkarılmış ya da çıkarılacak olan kamyonlara ve kauçuklara (**RG**, Sayı: 5106, ks: 322; **RG**, Sayı: 5133, ks: 347; **RG**, Sayı: 5145, ks: 351;

RG, Sayı: 5159; ks: 357; **MKK**, s. 402-403); yapağılara (**RG**, Sayı: 4927, ks: 200; **MKK**, s. 396) değeri ödenerek el konulur.

Burada dikkat edilmesi gereken önemli nokta, saptanan değerlerin hükûmetçe tek taraflı olarak belirlendiğidir.

Bu durum, hiç kuşkusuz, hükûmetin el koyma kararlarında saptanan değerlerin piyasa fiyatının bir hayli altında olduğunu gösterir.

Örneğin, basında, Toprak Mahsûlleri Ofisi'nin, kilosuna 8 veyâ 8,5 Kuruş ödeyerek hubûbata el koyacağı haberi vardır (Ulus, 16.2.1941).

Oysa fiyat, önce 5 Kuruşa dek düşecek, daha sonra yükselerek, hububat alım fiyatlarına zam yapılacaktır (**RG**, Sayı: 4886, ks: 181; **MKK**, s. 395. Ayrıca bkz. **RG**, Sayı: 4947, ks: 207; **RG**, Sayı: 4959, ks: 212; **RG**, Sayı: 5002, ks: 234; **MKK**, s. 395-396 ve 398).

Fiyat Murâkabe Komisyonları

Hükûmet, öncelikle, yükselme eğilimi gösteren enflasyon ve artan ihtikâra karşı, bir önlem olarak, Fiyat Murâkabe Komisyonları'nın kurulmasını kararlaştırır.

Ticâret Vekâleti, gerekli gördüğü eşyâ ve malların âzamî satış fiyatlarını saptamaya, yâni narh koymaya yetkili kılınır.

Bu karar gereğince, tüm il merkezlerinde Fiyat Murâkabe Komisyonları kurulur.

Ankara, İstanbul ve İzmir'de Fiyat Murâkabe Komisyonları, Vâli'nin ya da görevlendireceği bir kişinin başkanlığında, Mıntıka Ticâret Müdürü (Ankara'da Ticâret Vekâleti'nden atanacak bir memur), Mıntıka İktisat Müdürü, Belediye İktisat Müdürü (İzmir'de belediyece atanacak bir memur), Ticâret ve Sanâyi Odası Umûmî Kâtibi ile, biri sanâyi erbâbından olmak üzere, tüccar sıfatına hâiz kişiler arasından seçilecek iki üyeden oluşacaktı. Tüccar sıfatına hâiz söz konusu iki üye, altı ay süreyle Komisyona katılacak ve Komisyonun diğer üyeleri tarafından yapılacak bir seçim sonucunda, biri asil, diğeri yedek üye olarak belirlenecekti.

Diğer illerde ise, Komisyon, bizzat Vâli'nin (mâzereti olduğunda, görevlendireceği bir kişinin) başkanlığında, Mıntıka Ticâret Müdürü, Mıntıka İktisat Müdürü veyâ Âmirleri, Vilâyet Şûbe Âmirleri, Ticâret ve İktisat Vekâletleri'nin diğer memurları, Belediye Başkanları, Ticâret Odası Başkâtipleri, Ticâret ve Zâhire Borsası Komiser veyâ Umûmî Kâtipleri ve yalnız bir üyesi tüccarlardan seçilmek üzere, asgarî üç, âzamî yedi üyeden oluşacak ve Ticâret Vekâleti'nce kurulacaktı.

Gerektiğinde kazâ merkezlerinde de, Kaymakam'ın başkanlığında, Fiyat Murâkabe Komisyonları kurulabilecekti (**RG**, Sayı: 4530, (8.6.1940),

ks: 29, kn: 2/13628, (31.5.1940); **MKK**, s. 389. Ayrıca bkz. **RG**, Sayı: 4816, ks: 151; **RG**, Sayı: 4936, ks: 203; **RG**, Sayı: 4976, ks: 228; **MKK**, s. 394 ve 396-397).

Fiyat Murâkabe Komisyonları'nın görev ve yetkileri arasında, Ticâret Vekâleti'nce saptanan eşyâ ve malların mahallî toptan ve perâkende satış fiyatlarını saptamak, mahallî fiyatları denetlemek ve saptanan âzamî fiyatlara uyulmadığı hâllerde, adlî soruşturma sırasında yargı organlarınca sorulacak konularda mütâlaa vermek de vardı. Ayrıca, Ticâret Vekâleti, illerde Fiyat Murâkabe Komisyonları'na verdiği yetki ve görevleri, diğer kent ve kasabalarda kurulan Fiyat Murâkabe Komisyonları'na da verebilecekti. Daha sonra, Fiyat Murâkabe Komisyonları'na Millî Banka Müdürleri'nin de seçilebileceği hükmü eklenecektir (**RG**, Sayı: 4557, (10.7.1940), ks: 38, kn: 2/13873, (4.7.1940); **RG**, Sayı: 4594, ks: 48; **MKK**, s. 390).

Narh Uygulamaları

Hububat (**RG**, Sayı: 4678, ks: 77; **MKK**, s. 391), çimento (**RG**, Sayı: 4919, ks: 198) ve bâzı ithâl ve ihraç mallarının (**RG**, Sayı: 4677, ks: 62; ayrıca bkz. ks: 136 ve 510; **MKK**, s. 390, 393 ve 411) satış fiyatları saptanır.

Çimento satış fiyatlarını saptayan karar ise daha sonra ilgâ edilecektir (**RG**, Sayı: 5381, ks: 441; **RG**, Sayı: 5850, (7.11.1944), ks: 549, kn: 3/1739, (28.10.1944)).

İâşe Müsteşarlığı

Devletin ticâret hayâtı ile ekonomiye müdahaleleri ve iâşe sorunlarının çözümü ile ilgili olarak alınan önlemler üzerinde önemle durmak gerekir.

Çünkü devlet müdahaleleri ve düzenlemeleri kendisini en çok bu alanda gösterecektir.

İâşe sorunlarının çözümü ile ilgili olarak 1941 yılının kış aylarında İâşe Müsteşarlığı kurulur.

> "Memleketin iâşe işlerini tanzim, idâre ve murâkabeyle mükellef, Ticâret Vekâleti'ne bağlı bir iâşe teşkilâtı"[nın] kurulması [ve] kuruluşun, Ticâret Vekâleti emri altında, bir Müsteşar ile bir Müsteşar Muâvini'nden ve bir heyetten oluşması, merkez ve il örgütünün bulunması kararlaştırılır.

1942 yılı ortalarında İâşe Müsteşarlığı'nda Şükrü Sökmensüer Müsteşar ve Şevket Süreyyâ Aydemir de Müsteşar Muâvini olarak görevlidir (Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 2), s. 198; **Vatan**, (21.2.1942)).

İâşe Müsteşarlığı aşağıdaki şekilde örgütlenecekti:

a) İâşe İşbirliği Heyeti: Millî Müdâfaa, Mâliye, İktisat, Münâkâlât ve Ziraat Vekâleti temsilcileri ile Ticâret Vekâleti tarafından görevlendirilen Dâire Âmirleri'nden oluşuyor ve işlerin koordinasyonu ile ilgileniyordu.

b) İâşe Umum Müdürlüğü: Ülkenin iâşe ihtiyâcının gerektirdiği ithâl, ihraç, stok ve dağıtım işlerini ve tüketimi düzenlemekle yükümlüydü.

c) Fiyat Murâkabe Müdürlüğü: İâşe maddelerinin âzamî satış fiyatlarının ve gerektiğinde ticâret ve sanâyide âzamî kâr hadlerinin saptanması esaslarını belirlemek ve denetlemekle görevliydi. Müdürlük, ayrıca hayat pahalılığını da inceleyecekti.

d) Matbuat, Muhasebe, Zat İşleri, Levâzım, Evrak ve Dosya ve Şifre Servisleri

e) Vilâyet Teşkilâtı

Ticâret Vekâleti'ne bağlı Toprak Mahsûlleri Ofisi ile Petrol Ofisi ve Ticâret Ofisi'nin Ticâret Vekâleti'ndeki işleri İâşe Müsteşarlığı'na devredilecekti.

Müsteşar Muâvini, ahenkli bir çalışmayı sağlamakla da yükümlüydü.

İâşe Müsteşarı ise, Ticâret Vekili'nin yardımcısı olacak ve onun emrinde çalışacaktı.

İâşe Müsteşarı, Müsteşarlık işlerini, Ticâret Vekili'nin genel tâlimatları doğrultusunda, Vekil adına yönetecekti.

İâşe örgütünün illerdeki işleri, illerin kendi örgütleri ve bu amaçla kurulmuş ya da kurulacak örgütler tarafından yerine getirilecekti (**RG**, Sayı: 4737, (18.2.1941), ks: 102, kn: 2/15168, (14.2.1941); **RG**, Sayı: 5087, ks: 307; **MKK**, s. 402).

İâşe Müdürlükleri ve İâşe Heyetleri

İâşe sorunlarının önemini sürdürmesi karşısında nihâyet yeni bir örgütlenmeye gidilecektir.

Ticâret Vekâleti'nin illerdeki örgütlerinde, Vâlilerin emrinde çalışacak, Ankara, İstanbul ve İzmir illerinde İâşe Müdürlükleri ve diğer illerde de İâşe Heyetleri oluşturulacak, ayrıca, İâşe Âmirlikleri tesis edilecektir.[40]

---

40 **RG**, Sayı: 5010, ks: 252; **MKK**, s. 400. Ayrıca bkz. **RG**, Sayı: 5103, ks: 314; **MKK**, s. 402.

İâşe Müdürlükleri, iâşe işlerinin yürütülmesinde Vâlilere yardımcı İâşe Heyeti, Mıntıka Ticâret Müdürü, Toprak Mahsûlleri Ofisi Şûbe Müdürü (ya da temsilcisi), Ticâret Odası Başkâtibi ile Fiyat Murâkabe Bürosu Şefi'nden oluşacak ve Vâli'nin başkanlığında çalışacaktı. Mıntıka Ticâret Müdürlüğü merkezi olmayan yerlerde Mıntıka İktisat Müdürü ve bu da bulunmadığı takdirde Ziraat Müdürü, heyete dâhil olacaktı. İâşe Heyeti Umûmî Kâtibi, Vâli'nin önerisi ve Ticâret Vekâleti'nin onayı ile, Fiyat Murâkabe Komisyonu Başkanı ya da Oda Başkâtibi olacaktı.

Kazâlarda, Kaymakamın başkanlığında, Mal Müdürü, ziraat öğretmeni (eğer ziraat öğretmeni yoksa, Vâli'nin tâyin edeceği bir öğretmen), Ticâret Odası Başkâtibi ve Fiyat Murâkabe Kontrolörü'nden; nâhiyelerde ise, Nâhiye Müdürü'nün başkanlığında, merkez köy muhtarı, merkez öğretmeni (eğer merkez öğretmeni yoksa, Vâli'nin tâyin edeceği bir çiftçi) tarafından oluşturulan Kazâ ve Nâhiye İâşe Heyetleri kurulacaktı.

Kazâ ve Nâhiye İâşe Heyetleri'nin görevi, iâşe, giyecek ve yakacak maddelerini sağlamak, dağıtımını yapmak, olağanüstü durumlar için de önceden önlem almaktı (**RG**, Sayı: 4737, (18.1.1941), ks: 104, kn: 2/15710, (14.1.1941). Ayrıca bkz. **RG**, Sayı: 4764, (21.3.1941), ks: 123, kn: 2/15402, (17.3.1941); **MKK**, s. 393; **RG**, Sayı: 4869, (25.7.1941), ks: 174, kn: 2/16242, (15.7.1941); **MKK**, s. 160-161; **RG**, Sayı: 5010, ks: 252; **MKK**, s. 392; **RG**, Sayı: 5161, ks: 358; **MKK**, s. 403).

Halk Dağıtma Birlikleri

Dağıtma Ofisi kurulur.[41]

1942 yılı ortalarında ise, Halk Dağıtma Birlikleri kurularak, halka yapılan dağıtımların kolaylaştırılmasına çalışılır.

Ardından da Şubaşı Örgütü kurulur.[42]

Halk Dağıtma Birlikleri, Ticâret Vekâleti'nce saptanacak mahallelerde kurulacaktı. Kentlerde her 250 evlik veyâ bin nüfusluk bir halk kütlesi bir Birlik oluşturacaktı. Birlik, biri Başkan, dördü üye, beş kişilik bir İdâre Heyeti seçecekti. Seçim, mahallî idâre âmirinin (Vâli'nin) onayı ile tamamlanacak ve mahallî idâre âmiri (Vâli) gerek görürse, seçim yaptırmadan da, Birlik İdâre Heyeti'nin Başkan ve üyelerini atayabilecekti.

Birlik İdâre Heyetleri'nin görevi, Birlik üyelerinin defterlerini tutmak, hükûmetçe dağıtımı karneye bağlanmış olan maddelerin kartlarını dağıt-

41 **RG**, Sayı: 5066, ks: 295; **MKK**, s. 400. Ayrıca bkz. **RG**, Sayı: 5103, ks: 314; **MKK**, s. 402.

42 **RG**, Sayı: 5103, ks: 320; **MKK**, s. 402.

mak, doğrudan doğruya tüketicilere dağıtılması hükûmetçe kararlaştırılan maddeleri halka dağıtmak, fazla karne dağıtımına engel olmak, Perâkendeci Esnaf Birlikleri aracılığı ile yapılacak dağıtımda, Birlik üyelerine, ne gün, nerede, ne alınabileceğine ilişkin bilgi vermek, fazla karne alanları tâkip ve şikâyet etmek, mahallelerde yapılacak denetimlerde, kendi mahallesinde yapılacak aramalarda üyelerinden birisinin bulunmasını sağlamak, mahallenin ihtiyaçlarını saptamak ve bu ihtiyaçları temin etmek için iâşe örgütü ile ilişki kurmak ve hükûmetin iâşe bakımından vereceği diğer görevleri yapmaktı.

Her köy bir Birlik (Köy Dağıtma Birliği) oluşturacaktı. Birlik İdâre Heyetleri, köy muhtarının başkanlığında, Nâhiye Müdürü tarafından atanan dört üyeden oluşacaktı.

Köy Dağıtma Birlikleri'nin görevleri arasında, hükûmetçe el konulan maddelerin köy içinde muhafaza edilmesini sağlamak da vardı. Ayrıca, serbest satışı yasaklanmış maddelerin gizli olarak satışının yapılmasını engellemek, satanları saptamak ve ilgililere haber vermek de Köy Dağıtma Birlikleri'nin görevleri arasındaydı.

Dağıtımı kolaylaştırmak amacıyla Perâkendeci Tüccar Birlikleri de kurulacaktır.

Dağıtma Birlikleri'ne üye olmayanlar, hükûmetçe yapılacak dağıtımlardan kesinlikle yararlanamayacaklardı (**RG**, Sayı: 5106, (14.5.1942), ks: 319, kn: 2/17826, (5.5.1942); **MKK**, s. 187-190).

Ticâret Vekâleti'nce Halk Dağıtma Birlikleri'ne ilişkin kararnâmenin tatbikine dâir 78 maddelik bir de tâlimatnâme kabul edilecektir (**RG**, Sayı: 5138, (22.6.1942)).

Petrol Ofisi

Petrol Ofisi'nin görevi, her türlü petrol ve petrol ürünlerini satın almak, satmak, ithâl ve stok etmekti. Ayrıca, petrol ve petrol ürünlerinin fiyatlarını saptamak, dağıtımını yapmak, stok edilmesini önermek, bu ürünleri sevk etmek, tasfiyehâne ve tesisler kurmak, petrol işlemek ve ham petrol almak da yine Petrol Ofisi'nin görevleri arasındaydı. (**RG**, Sayı: 4737, (18.1.1941), ks: 103, kn: 2/15169, (14.1.1941). Ayrıca bkz. **RG**, Sayı: 4762, ks: 120; **MKK**, s. 393; **RG**, Sayı: 5010, (19.1.1942), ks: 248, kn: 2/17142, (13.1.1942); **MKK**, s. 173-174).

Ticâret Ofisi

Her türlü *iâşe maddeleri satın almak*, satmak, ithâl ya da ihrâç etmek, stok etmek, ilgili malların satış fiyatlarını saptamak, dağıtımını yapmak

ve stoklama için depolar kurmak, Ticâret Ofisi'nin görevleri arasında sayılıyordu (**RG**, Sayı: 4737, (18.2.1941), ks: 104, kn: 2/15170, (14.2.1941); **MKK**, s. 146-148. Ayrıca bkz. **RG**, Sayı: 4764, (21.3.1941), ks: 123, kn: 2/15402, (17.3.1941); **MKK**, s. 151-152; **RG**, Sayı: 4869, (25.7.1941), ks: 174, kn: 2/16242, (15.7.1941); **MKK**, s. 160-161; **RG**, Sayı: 4984, (15.12.1941), ks: 232, kn: 2/16962, (9.12.1941); **MKK**, s. 168).

Toprak Mahsûlleri Ofisi

Toprak Mahsûlleri Ofisi ile ilgili bir nizamnâme yayınlanacak ve buğday ve diğer hububat üretim ve tüketimini himâye etmek, silo, ambar inşâ etmek ve işletmek, Toprak Mahsûlleri Ofisi'nin görevleri arasına dâhil edilecektir (**RG**, Sayı: 4741, (22.2.1941), kn: 2/15191, (14.2.1941); **RG**, Sayı: 4826, (5.6.1941), ks: 2/15894, (31.5.1941); **RG**, Sayı: 4976, ks: 224; **MKK**, s. 397).

Ücretli İş Yükümlülüğüne İlişkin Kararlar

MKK'nın uygulanmasında üzerinde önemle durulması gereken bir başka nokta da, ücretli iş yükümlülüğüne ilişkin kararlardır.

Bu konuda MKK'ya dayanılarak alınan kararlar üzerinde hemen hemen tüketici bir çalışmadan sonra şu saptamada bulunmak mümkündür:

Ücretli iş yükümlülüğüne ilişkin kararlar, büyük ölçüde, belirli bölgeler, mâdencilik bölgeleri ile sınırlıdır ve toplam olarak da dört tânedir.

Özel nakil araçlarına konulan ücretli iş yükümlülüğüne ilişkin kararlar ise, toplam olarak yine dört tânedir.

MKK yürürlüğe girdikten sonra alınan ilk karar, Ereğli Kömür Havzası'nda ücretli iş yükümlülüğü konulmasına ilişkindir (**RG**, Sayı: 4444, ks: 2; **MKK**, s. 388; **RG**, Sayı: 5119, (30.5.1942), ks: 336, kn: 2/17992, (25.5.1942)).

İş yükümlülüğü, Zonguldak ilinde oturan, mâden işlerinde biraz çalışmış ve yılın bütün mevsimlerinde bir işi olmayan 16 yaşından büyük erkeklerle, diğer illerde oturan, mâdencilikte uzman, sanatkâr ve işçi erkeklere uygulanıyordu.

Nâfia Vekâleti'nin yol, köprü, meydan ve iskele inşaatlarında da ücretli iş yükümlülüğü konulur (**RG**, Sayı: 4537, (17.6.1940), ks: 31, kn: 2/13668, (10.6.1940); **MKK**, s. 127-128).

Asıl işi çiftçilik olmayanlar, İstanbul ili hâriç, diğer illerde oturan çalı-

şabilir işsiz kimseler ve zirâî işi oturduğu yerden ayrılmaya uygun olan kimseler, bir takvim yılında en fazla beş ay çalışmak zorundaydılar. Ancak bu süre daha sonra iki aya indirilecektir (**RG**, Sayı: 4737, (18.2.1941), ks: 100, kn: 2/15166, (14.2.1941); **MKK**, s. 143). *Çalışma süresi isteğe bağlı* olarak da uzatılabiliyordu. İş yükümlülüğüne tâbi kişilerin toplanması ve sevkleri ise, Nâfia Vekâleti gözetiminde mülkî idâre âmirleri (Vâliler ve Kaymakamlar) tarafından yapılıyordu.

Garp Linyit Ocakları'nda ücretli iş yükümlülüğü uygulanır ve daha sonra bu karar, Soma, Değirmisaz ve Tavşanlı Linyit Havzaları'nda ve Etibank Linyit İşletmeleri'nde ücretli iş yükümlülüğü biçimine dönüştürülür (**RG**, Sayı: 4970, ks: 220; **MKK**, s. 397; **RG**, Sayı: 5119, (30.5.1942), ks: 337, kn: 2/17991, (25.5.1942); **MKK**, s. 200-202).

Söz konusu iş yükümlülüğü, Kütahya, Balıkesir ve Manisa illerinde oturan mâden işlerinde biraz çalışmış erkeklerle ilgiliydi ve çalışma süresi ihtiyâca göre artıyor ya da azalıyordu.

Diğer yandan, Van, Bitlis, Siirt ve Diyarbakır illerinde iâşe maddelerinin sevk edilebilmesi için özel nakil araçlarına ücretli iş yükümlülüğü getirilir (**RG**, Sayı: 5010, (19.1.1942), ks: 243, kn: 2/17138, (13.1.1942); **MKK**, s. 169).

Maarif Matbaası'nda uygulanan ücretli iş yükümlülüğü ise, yalnızca burada çalışanlarla sınırlıydı (**RG**, Sayı: 4804, (9.5.1941), ks: 141, kn: 2/15678, (28.4.1941); **MKK**, s. 154).

Nâfia Vekâleti'nce yapılan yol, köprü ve iskele inşaatlarında özel nakil araçları da ücretli iş yükümlülüğüne tâbiydiler (**RG**, Sayı: 4639, (16.10.1940), ks: 65, kn: 2/14527, (11.10.1940); **MKK**, s. 135).

Toprak Mahsûlleri Ofisi tarafından Edirne ile kasabaları arasında buğday ve un sevkiyâtı yapmak için, elverişli durumda bulunan tüm özel nakil araçlarına ücretli iş yükümlülüğü konulur (**RG**, Sayı: 4791, (22.4.1941), ks: 138, kn: 2/15623, (17.4.1941); **MKK**, s. 154).

Safranbolu'daki bâzı özel nakil araçlarına da ücretli iş yükümlülüğü konulur (**RG**, Sayı: 4897, ks: 187; **MKK**, s. 396).

Ereğli Kömür Havzası'nda orman kesim ve sevk işleri ile ilgili olarak bu bölgedeki özel nakil araçlarına ücretli iş yükümlülüğü getirilir (**RG**, Sayı: 4927, (2.10.1941), ks: 199, kn: 2/16624, (27.9.1941); **MKK**, s. 164-165).

Özel İşyerlerinde Fazla Mesâiye İlişkin Kararlar

Özel işyerlerinde fazla mesâî kararlarının sayıca bir hayli çok olduğu hemen dikkati çekmektedir.

Her türlü iplik ve dokuma imâlâthâne ve fabrikalarında (bu işyerlerin-

de ayrıca Hafta Tâtili Kânunu da uygulanmayacaktı); millî müdâfaa sipârişleri kabul eden fabrika ve kuruluşlarda (Ankara'da Harb Malzeme Fabrikası'nda (Hüsnü Nâil), İstanbul'da Şâkir Zümre Mâdenî Eşyâ ve Sanâyii Harbiye Fabrikası'nda, İstanbul'da Nûri Killi[oğlu] Demir Eşyâ ve Malzemei Harbiye Fabrikası'nda, İstanbul'da Türkiye Şişe ve Cam Fabrikası'nda, İstanbul'da Nûri Killioğlu Alüminyum Mâdenî İşler Fabrikası'nda, İstanbul'da Demir İşleri ve Sarâciye Necmettin Limited Şirketi'nde, İstanbul'da Yedikule İdrofil Pamuk Fabrikası'nda ve Adapazarı'nda Demir ve Tahta Fabrikası'nda (Araba Fabrikası'nda); Kibrit ve Çakmak İnhisârı Türk Anonim Şirketi'nin İstanbul Büyükdere'deki Kibrit Fabrikası'nda (ayrıca bu fabrikada 12 yaşından büyük erkek ve kız çocuklarının gündüz vardiyasında ve en fazla üç saat fazla mesâî yapmasına izin verilir); İstanbul'da İktisâdî ve Sınâî Tesişât ve İşletme Türk Anonim Şirketi (TAŞ)'de ve petrol şirketlerinin işyerlerinde (Sokoni Vakum Oyl Kompani İnk. [Oil Company], Şel Kompani [Shell Company] of Turkey Limited ve Steau Romana Petrol Sanâyi Anonim Şirketi'ne âid işyerlerinde) fazla mesâîye izin verilir.

Kamu Kuruluşlarında Fazla Mesâîye İlişkin Kararlar

Kamu kuruluşlarında fazla mesâî kararlarının sayıca bir hayli çok olduğu hemen dikkati çekmektedir.

Devlet Demiryolları ve Limanları İdâresi'nde (**RG**, Sayı: 4457, (13.3.1940), ks: 7, kn: 2/13018, (5.3.1940); **MKK**, s. 121); İnhisarlar İdâresi'ne âid işyerlerinde (**RG**, Sayı: 4459, (15.3.1940), ks: 11, kn: 2/13060, (11.3.1940); **MKK**, s. 122); Darphâne ve Damga Matbaası'nda (**RG**, Sayı: 4513, (20.5.1940), ks: 24, kn: 2/13469, (14.5.1940); **MKK**, s. 125); Sümerbank'a bağlı devlet fabrikalarında (**RG**, Sayı: 4513, (20.5.1940), ks: 25, kn: 2/13471, (14.5.1940); **MKK**, s. 126); Maarif Matbaası'nda (**RG**, Sayı: 4530, (8.6.1940), ks: 28, kn: 2/13627, (31.5.1940); **MKK**, s. 126); Devlet Denizyolları ve Limanları işyerlerinde (**RG**, Sayı: 4629, (4.10.1940), ks: 43, kn: 2/14441, (25.9.1940); **MKK**, s. 130); Petrol Ofisi'ne âid işyerlerinde (**RG**, Sayı: 5145, (30.6.1942), ks: 350, kn: 2/18179, (24.6.1942); **MKK**, s. 207-208); şeker fabrikalarında (**RG**, Sayı: 4620, (24.9.1940), ks: 55, kn: 2/14320, (10.9.1940); **MKK**, s. 133-134); İstanbul Sular İdâresi ile Elektrik, Tramvay ve Tünel İşletmeleri İdâresi'nin işyerlerinde (**RG**, Sayı: 4737, (18.2.1941), ks: 101, kn: 2/15167, (14.2.1941); **MKK**, s. 143-144); Ankara Elektrik İdâresi'nde (**RG**, Sayı: 4777, (5.4.1941), ks: 128, kn: 2/15503, (2.4.1941); **MKK**, s. 154) ve Sivas Çimento Fabrikası inşaatında (**RG**, s. 4833, ks: 159; **MKK**, s. 394) fazla mesâîye izin verilir.

Ayrıca, askerî fabrikalarda, fazla mesâî uygulamasının yanı sıra, iş

Kânunu'nun 50. maddesinin küçüklerle kadınlara ilişkin hükümleriyle, Hafta Tâtili Kânunu hükümlerinin uygulanmamasına da karar verilecektir (**RG**, Sayı: 4482, (11.4.1940), ks: 15, kn: 2/13215, (3.4.1940); **MKK**, s. 123. Ayrıca bkz. ks: 25; **MKK**, s. 126; **RG**, Sayı: 4594, (22.8.1940), ks: 49, kn: 2/14204, (17.8.1940); **MKK**, s. 132; **RG**, Sayı: 4735, (15.2.1941), ks: 97, kn: 2/15138, (5.2.1941); **MKK**, s. 143; **RG**, Sayı: 4918, (22.9.1941), ks: 196, kn: 2/16604, (17.9.1941); **MKK**; s. 164; **RG**, Sayı: 5001, (3.1.1942), ks: 241, kn: 2/17039, (24.12.1941); **MKK**, s. 168-169; **RG**, Sayı: 5145, (30.6.1942), ks: 350, kn: 2/18179, (24.6.1942); **MKK**, s. 207-208).

Darphâne ve Damga Matbaası'nda, Sümerbank'a bağlı devlet fabrikalarında, Maarif Matbaası'nda ve Devlet Demiryolları'na âid işyerlerinde de Hafta Tâtili Kânunu'nun uygulanmamasına karar verilir (ks: 24, 25 ve 28; **MKK**, s. 125, 127 ve 130).

Bu arada, günlük fazla mesâînin üç saat olduğu ve karşılığında, İş Kânunu'nun 37. maddesi gereğince, fazla mesâî ücreti ödeneceği belirtilir (**RG**, Sayı: 4737, (18.2.1941), ks: 105, kn: 2/15171, (14.2.1941); **MKK**, s. 148).

Diğer yandan da, çocuklarla kadınların yapacakları işlere ilişkin ve çalışma yer ve zamanları ile ilgili kurallar yeniden saptanır (**RG**, Sayı: 4741, (22.2.1941), ks: 106, kn: 2/15226, (18.2.1941); **MKK**, s. 148).

Buna göre, 16 yaşından büyük erkekler mâden işlerinde, kadınlarla, 12 yaşından büyük kızlar ve erkekler tekstil sanâyinde gece ve gündüz vardiyalarında çalışabileceklerdi.

Ayrıca, tekstil sanâyinde, izin alınmak, günde üç saati aşmamak ve gece vardiyasında da uygulanmamak koşuluyla, fazla mesâî yapılabilecekti (**RG**, Sayı: 4897, (27.8.1941), ks: 188, kn: 2/16452, (21.8.1941); **MKK**, s. 162; **RG**, Sayı: 5001, (8.1.1942), ks: 242, kn: 2/17040, (24.12.1941).

Millî Korunma Kânunu'nun Uygulanması ve İşçiler ve Köylüler

MKK'nın uygulanması, işçiler ve köylüler açısından hayli olumsuz sonuçlar yaratacaktır.

Geniş bir yığın oluşturan köylüler, tarımsal ürünlere el koyan devletin ödediği düşük fiyatlarla yetinmek ve özellikle de mâdencilik bölgelerinde düşük ücretlerle çalışmak zorunda kalacaklardır.

Nüfus içinde önemsiz bir kesimi oluşturan işçiler (ki, birçoğu, özellikle mâdencilik işlerinde, köylü olarak tanımlanmak zorundadır) gerek devlet, gerekse özel girişimin elinde bulunan işyerlerinde düşük ücretlerle çalışmak, fazla mesâî yapmak ve tâtil günlerinden de yararlanamamak durumunda kalırlar, ayrıca iş yükümlülüğüne tâbi tutulurlar.

İşçi ücretlerinin düşüklüğü trajik boyutlara varır.[43] Aşağıdaki iki tablo bu konuda bir fikir vermektedir[44]:

Gerçek Ücretler (1950=100)

Yıllar	Endeks
1938	84
1945	58
1950	100

Millî Gelir (1950=100)

Yıllar	Endeks
1938	100
1945	78
1950	100

İkinci Dünyâ Savaşı yıllarında Sümerbank fabrikalarında çalışan kadın ve erkek işçilerle ilgili bir istatistik, bu yıllarda Sümerbank gibi bir kamu kuruluşunda çalışan kadın ve erkek işçilerin ortalama saat ücretlerine ilişkin ayrıntılı bilgiler vermektedir.

Kadın işçilerin ortalama saat ücretleri, erkeklerinkine kıyasla, hayli düşüktür.

Ancak kadın işçilerin sayıca ve oran olarak arttığı savaş yıllarında, kadın işçilerin ortalama saat ücretlerinin de nispeten yükseldiği görülecektir.

Zâten genel olarak işçi ücretlerinin son derece düşük olduğu göz önüne alınırsa, erkeklerinki ile kıyaslandığında, kadın işçilerin ücretlerinin çok daha düşük olduğu görülmektedir.

Ayrıca hatırlanmalıdır ki, kamu kuruluşlarındaki işçi ücretleri, özel girişime âid işyerlerinde çalışan işçilerin ücretlerinden hayli yüksektir.

Bu durumda özel girişime âid işyerlerinde çalışan işçilerin ortalama ücretlerinin durumunu düşünmek bile güçtür.

Günlük zorunlu gıdâ maddelerinin satış fiyatları ile karşılaştırmalar

---

43 Kurthan Fişek, **Devlete Karşı Grevlerin Kritik Tahlili**, s. 80; Karpat, **age**, s. 101/dipnot 35.

44 Stefanos Yerasimos, **Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye**, (Cilt: 3), s. 1325.

yaparak, daha somut ve tabiî daha trajik değerlendirmelere ulaşmak da mümkündür.[45]

Zonguldak/Ereğli *mâden bölgesinde* iş yükümlülüğü ile karşılaşan köylüler, mâdenlerde mâden işçisi olarak ve bölgede mâdencilik için zorunlu olan ormancılık, ulaşım ve benzeri işlerde düşük ücretlerle ve çok kez de zor altında çalıştırılacaklardır.

Köylü-işçiler, mâdenlerde belirli süreler için çalıştırıldıklarından, kömür ocaklarında kalifiye işçi sorunu ile verimsizlik her zaman bir arada gider. Kömür başta olmak üzere, *mâden üretiminde her zaman işçi başına* düşen üretim değeri açısından önemli bir düşüklük gözlenir. Sanâyi ve özellikle de, başta kömür olmak üzere, mâden üretiminde düşüklük ve verimsizlik gözle görülür orandadır.

Âsım Us, daha savaştan önce, 1938 yılında ziyâret ettiği Zonguldak, Ereğli, Karabük sanâyi ve mâdencilik bölgesindeki izlenimlerini son derece açık bir biçimde yazıyor.

Us, Ereğli'de yıllık mâden kömürü üretiminin 1.650.000 ton olduğunu, oysa Zonguldak Limanı'ndan yılda ancak bir milyon ton kömür sevk edilebildiğini belirtiyor. Diğer yandan, Çatalağzı'na bir liman yapılabilse, bu kapasite beş kat artabilecekti.

Âsım Us, sorunun sâdece üretim düşüklüğü sorunu olmadığını, ama bunun yanı sıra, üretilen kömürün tüketim merkezlerine ulaştırılmasında da önemli güçlüklerle karşı karşıya bulunulduğunu bu süretle vurgulamış oluyor.

Âsım Us, bir mâden işçisinin gündeliğinin 80-90 Kuruş olduğunu ve ocaklarda kalifiye işçi sıkıntısı çekildiğini de yazıyor. Us, *işçilerin, mâden ocaklarında* çalıştıkları süre içinde, âzamî derecede para biriktirebilmek için, gıdâlarına dikkat etmediklerini, hiç dinlenmediklerini ve bakımsız kaldıklarını da belirtiyor.[46]

Âsım Us, *notlarında*, şu gözlemi de aktarıyor:

"Çatalağızı'nı gördükten sonra trene dönerken köylüler arasında bir konuşma yaptık. Birisi, hergün dört saat yürüdükten sonra mâden kuyusuna geliyor, sekiz saat çalışıyormuş... Havzada kimbilir bunun gibi daha neler var?"[47]

---

45 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Niyâzi Akşin, **Die Soziale Lage der Arbeiterin in den Betrieben der Sümerbank**.

Kitabın söz konusu istatistiklerle ilgili bir özeti ve değerlendirmesi için bkz. Cemil Koçak, "Sayılarla Sosyal Politika Târihi", **Târih ve Toplum**, Sayı: 32, (Ağustos 1991), s. 57-60.

46 Us, **age**, s. 271-275.

47 Us, **age**, s. 276. Köylü-işçilerin çalışma koşullarına ilişkin daha dramatik anlatımlar için bkz. Sina Çiladır, **Zonguldak Havzası'nda İşçi Hareketlerinin Târihi (1848-1940)**, (1. Kitap), s. 174-177.

Babanzâde Şükrü de aynı kanıdadır. Bir yazısında şöyle yazıyor:

"Amele, daha ziyâde civar kazâ ve köylerden, hattâ bir günlük, iki günlük yollardan gelen köylüler, yâni ziraat adamlarıdır ki, bunlar açık havada çalışmaya alışmış kimselerdir. Yerin altında, karanlıkta uğraşmak, müziç ve tatsızdır. Bu husus ki, âilesi yanında değildir. Ziraatte iş yapmak imkânı olmadığı zamanlarda, ocakta çalışmayı tâli ve yardımcı bir iş gibi telâkki eder. Aklı, fikri, köyünde, evinde ve âilesindedir. İlk fırsatta her şeyi bırakıp köyüne kaçacaktır. Herhâlde bu işçi, iyi ve hakikî bir kömür amelesi olmayacaktır. Binaenaleyh, zaman zaman devlet bu ocak işine ehemmiyet verdikçe, amele meselesine temâs etmeye mecbur olmakta ve eskiden jandarma ve zaptiye mârifetiyle köylüler cebren sevk olunmakta idiler. (...)

Mükellefiyet ve cebir usûlü, (...) ücret mukâbilinde de olsa, nihâyet âcil ve mübrem vaziyetlere çâre bulmaya yarayacak bir tedbirdir. Hakikati hâlde hastalığı tâ kökünden tedâvi edecek çârelere başvurmak icâb edecektir. (...)

Mâlûm olduğu veçhile, havzanın sâhili sert ve kayalıktır. Karadeniz'in haşin dalgaları orada dâimâ telâtum hâlindedir. Yazın mahdut sâkin günler istisnâ edilirse, kömürlerin vapurlara nakli, dâimî bir gâiledir. Zonguldak gibi ufak ve dar bir limanla kısmen mahfuz Ereğli ve Amasra mersaları bugünkü hâlleri ile çok işe yarayamazlar. Bu husus ki, kırık dökük kayıklarla vapurlara nakliyat, hattâ müsâit havalarda bile, gâyet mahdut bir çerçeve içinde olabilir. Bir hâl ki, istihsâlâtı çoğaltmak, behemehâl nakliyatı, liman tahmil ve tahliye işlerini tanzim ile atbaşı gitmek icâb edecektir."[48]

Kessler de, bir araştırmasında, aynı duruma dikkat çekiyor. Kessler, sorunun yalnızca üretim düşüklüğü sorunu olmadığını, fakat aynı zamanda, liman kapasitesinin yetersizliği nedeniyle, ulaşım güçlüğü olduğunu da belirtiyor. Yazar, kömür üretiminin yılda 4.000.000 ton olduğunu, oysa Almanya'nın Ruhr bölgesinde haftada 2.000.000 ton kömür üretildiğini açıklıyor. Yazarın verdiği rakama göre, Zonguldak'ta 25-30.000 işçi çalışıyordu.

Kessler, bölgedeki durumu şöyle özetliyor:

"Devlete âid yeni mâden idâresi, [1940 yılında], havzada dâimî olarak ihtiyâcı karşılayacak işçi tedârik edip, iyi olmayan durumu düzeltmek üzere, (...) Şimâlî Anadolu'nun bâzı mıntıkalarının nüfûsuna şâmil bir mükellefiyet sistemi tesis etti. Bu mecbûri çalışma sistemi, havzaya filvâki

48 Babanzâde Şükrü, "Millî Korunma Kânunu", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 1, (1939), s. 318-329.

kâfi derecede işgücü temin ve istihsâlin her sene biraz daha artmasına hizmet etti. Ancak bunlar istisnâ edildiği takdirde, elde edilen netice bir hiçtir."[49]

1947 yılına dek yükümlülük sisteminin sürdüğü işyerlerinde iş kazâlarının da bir hayli yüksek olduğu hemen görülür. Gerçi bu dönemde basında iş kazâları ile ilgili haberlerin yayınlanması yasaktı. Ancak, her ne kadar yasaklamalar varsa da, bu konuda gözden kaçmış bir haber bulmak da mümkündür. İktisat Vekili Sırrı Day, Zonguldak/Çamlı kömür ocağında 3 İlkkânun 1942 târihinde meydana gelen grizu patlaması sonucunda 63 işçinin öldüğünü ve on işçinin de yaralandığını açıklamaktadır.[50]

Aşağıdaki tablo bu dönemde Zonguldak Havzası'nda ve Türkiye'de meydana gelen iş kazâları hakkında genel bir fikir vermektedir[51]:

Zonguldak Havzası'nda İş Kazâları

Yıllar	Ölü Sayısı
1941	75
1942	100
1943	72
1944	83
1945	81
1946	61

Diğer yandan, ocaklarda çalışmanın her defâsında asgarî beş gün durmasına neden olan iş kazâsı sayısı da dört yılda 3-4.000'i bulacaktır.

Türkiye'de İş Kazâları

Yıllar	Kazâ Sayısı
1939	7.482
1940	8.620
1941	9.669
1942	9.668
1943	11.958

49 G. Kessler, "Zonguldak ve Karabük'teki Çalışma Şartları", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 9, No: 4, (Nisan 1948), s. 173-196.

50 "Günler Boyunca", **Ülkü**, Cilt: 3, Sayı: 30, (Birincikânun 1942).

51 Kessler, agm, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 9, No: 4, (Nisan 1948), s. 173-196.

Türkiye'deki İş Kazâlarının Zonguldak Kömür Havzası'ndaki Oranı

Yıllar	Oran (%)
1937	37
1938	51
1939	50
1940	53
1941	52
1942	49

Karabük Demir-Çelik Fabrikası'nda İş Kazâları (1939=100)

Yıllar	İş Kazâsı Sayısı
1937	8
1938	14
1939	100*
1940	588
1941	1.457
1942	2.796
1943	4.320

* Fabrikanın işletmeye açıldığı yıldır.

Ölümle sonuçlanan tüm iş kazâlarının % 59'unun mâden kömürü ocaklarında meydana geldiğine dikkat edilmelidir.

Havzada 1.200 kadar devamlı işçi vardı. Geçici bir süre, altı hafta çalışmak için gelen köylü-işçiler en kalabalık gruptu. Asker-işçiler dışında, 1.500 kadar da mahkûm-işçi vardı.

İşçilerin şikâyetlerini topluca yapmaları yasaktı. Şikâyetler ancak münferiden yapılabiliyordu.[52]

Orhan Tuna, bir incelemesinde, bu sırada Türkiye'de mevcut işyerleri ile bu işyerlerinde çalışan işçi sayısına ilişkin bâzı bilgiler veriyor.

Tuna'nın verdiği bilgilere göre, 1943 yılı sonunda yapılan işyeri ve işçi sayımı sonuçları (ki, bu sayıma, sâdece İş Kânunu'na tâbi, yâni on ve

52 Kessler, agm, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 9, No: 4, (Nisan 1948), s. 173-196.

daha fazla işçi çalıştıran işyerleri ile bu işyerlerinde çalışan işçiler dâhil olabilmişti), bu târihte İş Kânunu'na tâbi toplam 3.205 işyeri ile bu işyerlerinde çalışan toplam 275.083 işçi olduğunu gösteriyordu.

Ancak bu sayının da anlamlı olduğu söylenemez. Çünkü, İş Kânunu'na tâbi olmayan işyerleri ile bu işyerlerinde çalışan işçi sayısı bu rakamın çok üzerindeydi. Ayrıca, İş Kânunu'na tâbi bâzı işyerleri ile bu işyerlerinde çalışan işçiler dahi sayıma girememişti.

Diğer yandan, söz konusu sayıma göre, müstahdem sayısı 26.193'ü bulmuştu. Bu rakam, 1937 yılında yapılan bir başka sayım ile karşılaştırıldığında, müstahdemlerin işçilere göre daha büyük bir hızla ve oranda arttığı hemen dikkati çekiyor. Bu durum, son zamanlarda yoğunlaşan devletleştirmelerin ve dolayısıyla da hızlı bürokratlaşmanın doğrudan bir sonucu olarak yorumlanabilir. Örneğin, Zonguldak Kömür Havzası'nda müstahdem sayısı işçi sayısından daha büyük oranda artmıştı. Müstahdemlerin artış oranı % 323'tü. Oysa işçilerin artış oranı yalnızca % 159'du. Söz konusu rakamlarda bâzı yanlışlıklar yapıldığı göz önüne alınsa dahi, genel eğilim, müstahdem sayısı ve oranındaki artışı, dolayısıyla da bürokrasinin yoğunluk kazandığını gösteriyordu.

1942-1943 İstatistik Yıllığı'na göre, Türkiye'de sanâyi ve küçük sanatlarda çalışanların toplamı (erkekler, kadınlar ve çocuklar dâhil) 650.000'in biraz üzerindeydi. Bu sayıya tarım, ticâret, ulaştırma, genel idâre, hizmetler ve ev ekonomisinde çalışanlar dâhil edilmemişti. O hâlde, işçi sayısı gerçekte daha yüksekti. Ancak, büyük işyerlerinde çalışan işçi sayısı oldukça düşüktü. Ayrıca, sayıma dâhil edilen tüm işçilerin yarıdan fazlası İstanbul, İzmir ve Zonguldak'ta toplanmıştı. İşçilerin % 21,7'si İstanbul'da, % 18,9'u İzmir'de ve % 12,4'ü de Zonguldak'ta bulunuyordu.

Orhan Tuna, bir başka yazısında da, MKK ile İş Kânunu arasındaki ilişkileri inceliyor.

MKK'nın 9. maddesi ile iş yükümlülüğü konuluyor, 10. maddesi ile de işçilerin ve çalışanların işyerlerinden izinsiz ayrılmaları yasaklanıyordu. Bu yasak, İş Kânunu'nun 13. maddesinin 1. fıkrasını da ortadan kaldırıyordu. Bu fıkra ise, iş akitlerinin serbestçe feshini öngörüyordu.

MKK'nın 19. maddesi ile günde üç saate kadar fazla mesâîye izin verilmesi ise, İş Kânunu'nun 37. maddesinin 1. fıkrası ile uyuşuyordu. Ancak, İş Kânunu'nun 37. maddesinin 2. ve 3. fıkralarında yer alan, fazla çalışma saatleri ile fazla çalışılacak günlerin toplamının bir yılda en fazla 90 işgününe varabileceği ve fazla çalışma için her fazla çalışma saatine normal saat ücretinin % 25 ilâ % 50'si arasında fazla ücret ödeneceğine ilişkin hükümlerden MKK'da söz edilmiyordu. Dolayısıyla da, İş Kânunu'nun söz konusu maddesinin ilgili fıkralarının geçerli sayılması gerekirdi. Ancak fazla mesâî günlerinin istenildiğinde uzatılabileceği de

anlaşılıyordu. MKK'nın 39. maddesinin 1. fıkrasında ise, Millî Müdâfaa Vekâleti'ne bağlı işyerlerindeki günlük fazla mesâîlerde, fazla mesâî ücreti ödenmeyeceği ve normal ücret ödeneceği belirtilmişti.

MKK'nın 19. maddesinin 2. fıkrası ile, İş Kânunu'nun 50. maddesinin küçüklerle kadınlara âid hükümlerinin uygulanmaması öngörülmüştü. İş Kânunu'nun söz konusu hükmü, sanâyi işyerlerinde 18 yaşını doldurmamış erkek çocuklarla, her yaştan kızların ve kadınların çalıştırılmalarını yasaklıyordu. Ancak, İş Kânunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra, dört yıl süre ile, yâni 1940 yılına dek, İktisat Vekâleti'nin izni ile, istisnâî ve geçici olarak, ilgili maddenin öngördüğü yasağın uygulanmasının geciktirilmesi mümkündü. Nitekim, 16 yaşından büyük kız ve erkek çocuklarla kadın işçilerin sanâyide gece çalıştırılmalarına resmen izin verilmiş ve bu izin 16 Haziran 1940 târihine dek uzatılmıştı.

MKK ile 16 yaşından küçük çocuklara uygulanan gece mesâîsi yasağı da kaldırılıyordu. Zâten 14 Mart 1940 târihinde İstanbul İktisat Müdürlüğü'nde yapılan bir toplantıda, sanâyi erbâbı, kadın ve çocukların gece çalıştırılmalarına izin verilmesini istemişti. Bunun nedeni, kadın ve çocuklara daha düşük ücret ödenmesi ve bu sâyede kolay işgücü sağlanmasıydı.

MKK'nın 19. maddesinin son fıkrası da, hafta tâtili ile ilgiliydi. Bu konuda İş Kânunu'nun ilgili maddeleri uygulanmayacaktı.[53]

Orhan Tuna, söz konusu yazısında, MKK'nın uygulanmasından sonra, İş Kânunu'nun işlerlik derecesini ayrıntılı bir biçimde gözler önüne seriyor ve her ne kadar, "MKK, İş Kânunu'nun fevkâlâde ahvâli düşünerek vâz ettiği hükümlerden istifâde etmek sûreti ile, haddi zâtında bu kânunun rûhuna muhalif harekette bulunmamıştır" şeklinde bir ifâdede bulunuyorsa da, incelemesinin sonunda şu yargıda bulunmaktan da kendini alamıyordu:

---

53 Orhan Tuna, "Türk İş Hukûku ve Millî Korunma Kânunu", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 1, (1939), s. 330-351.

Türkiye'nin bu dönemdeki sosyal politika sorunlarını ve özellikle de sosyal sorunlarını inceleyen ve yine bu dönemde kaleme alınmış bâzı yazılar için bkz. Yusuf Sâim Atasagun, "Sozialpolitische Probleme der Türkei", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 2, No: 3-4, (Nisan-Temmuz 1941); Ziyâettin Fahri Fındıkoğlu, "Erzurum'da İktisâdî ve İçtimâî Müşâhadeler", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 2, No: 3-4, (Nisan-Temmuz 1941); G. Kessler, "Beitraege zur den Sozialpolitischen Problemen der Türkei", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 2, No: 3-4, (Nisan-Temmuz 1941); G. Kessler, "Die sozialpolitische Probleme der Türkei", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 1, (1939); Ahmet Ali Özeken, "Türkiye'de Sanâyi İşçileri", **İçtimâî Siyâset Konferansları**, (1. Kitap). Ayrıca bkz. Çıladır, **age**.

"MKK'nın uzun müddet mevkii tatbikte bulundurulmasından, İş Kânunu aleyhine doğacak birçok mahzurlar vardır. İş Kânunumuz yeni olup, semeresini henüz vermeye başlamıştır. Birçok işçilerimiz bu kânunun mevcûdiyetinden dahi haberdar değildirler. Bunun için mezkûr kânunun bilhassa iş müddetine ve ücrete müteallik bâzı hükümlerinin derakap MKK ile tebdil, tâdil veyâ ref edilmesi mûcibi memnûniyet değildir. Kaldı ki, MKK'nın iş müddetlerinin tezyidine müteallik hükümlerinin mutlak sûrette istihsâlin de tezâyüdünü intâç edeceği iddiası münâkaşaya değer..."[54]

Özel Girişime Âid Kuruluşlarda Bulunan Üretim Araçlarına Değeri Ödenmek Sûretiyle Devletçe El Konulmasına İlişkin Kararlar

Özel girişime âid kuruluşlarda bulunan üretim araçlarına değeri ödenmek sûretiyle devletçe el konulmasına ilişkin karar örnekleri son derece sınırlıdır.

Zonguldak Vapurculuk ve Kömürcülük Şirketi'ne âid Kanarya şilebi ve Sokoni Vakum Kumpanyası Hukuk Müşâviri Ethem Bey'in sâhibi olduğu Belkız ve Şel [Shell] Kumpanyası Umûmî Kâtibi Kadri Cenâni'ye âid Poyraz tankeri, Hakkı Sâlih Bosna'ya âid 3.000 telgraf direği (**RG**, Sayı: 4663, (18.11.1940), ks: 70, kn: 2/14656, (13.11.1940); **MKK**, s. 391; **RG**, Sayı: 4741, ks: 113; **RG**, Sayı: 4815, (23.5.1941), ks: 148, kn: 2/15778, (14.5.1941); **MKK**, s. 394); İzmit Oksijen ve Buz Fabrikası'nın sâhibi Veysel Akbaş'a âid üç adet dizel jeneratör grubu ile dizel elektrojen grubu (**RG**, Sayı: 4947, (1.11.1941), ks: 206, kn: 2/16722, (18.10.1941); **RG**, Sayı: 5030, (11.2.1942), ks: 267, kn: 2/17292, (7.2.1942); **MKK**, s. 396 ve 399); Metruk Halıcıoğlu Tel-Çivi Fabrikası'ndan bir adet tel çekme makinası ve Pedotti Tuğla ve Ankara Çimento Fabrikaları'ndan bâzı makinalar (**RG**, Sayı: 5052, (9.3.1942), ks: 284, kn: 2/17461, (2.3.1942); **MKK**, s. 400; **RG**, Sayı: 5054, ks: 290; **MKK**, s. 400); bâzı işyerlerinde bulunan bâzı dinamo ve motorlar (**RG**, Sayı: 5103, ks: 317; **MKK**, s. 402); bâzı tekneler (**RG**, Sayı: 5103, ks: 318; **MKK**, s. 402) değeri ödenmek sûretiyle devletçe satın alınır.

İstanbul'da Hayrettin Süleyman'a âid Kuzguncuk'taki binâ tahliye ettirilerek, Ticâret Ofisi tarafından işgâl ve istimâl edilir (**RG**, Sayı: 5066, (25.3.1942), ks: 296, kn: 2/17512, (11.3.1942); **MKK**, s. 183). Bu uygulama,

---

54 Tuna, agm, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 1, (1939), s. 330-351.

MKK'nın 33. maddesi ile ek 9. maddesine dayanılarak gerçekleştirilecektir.

Diğer taraftan, Aleko Dulo Deri Fabrikası'na devletçe el konulur. Fabrika Sümerbank tarafından işletilecek ve işyerinin sâhiplerine bu süre boyunca belirli bir tazminat ödenecekti (**RG**, Sayı: 5160, (17.7.1942), ks: 349, kn: 2/18352, (8.7.1942); **MKK**, s. 206-207).

Siirt Yeni Hayat Un Fabrikası'na da devletçe el konulur. Fabrika Toprak Mahsûlleri Ofisi tarafından işletilecek ve işyerinin sâhiplerine bu süre boyunca yine belirli bir tazminat ödenecekti (**RG**, Sayı: 4741 (22.2.1941), ks: 114, kn: 2/15228, (18.2.1941); **MKK**, s. 149-150).

Özel Girişime Sağlanan Devlet Desteklerine İlişkin Kararlar

Özel girişime sağlanan devlet destekleri bir hayli düşük seviyede kalmıştır.

Hasankale'de Muammer Alemdar'a âid un fabrikasına tesisâtını tamamlaması için 15.000 TL kadar kredi açılır (**RG**, Sayı: 4594, (22.8.1940), ks: 47, kn: 2/14202, (17.8.1940); **MKK**, s. 131-132). Bu işyerine daha sonra 6.000 TL daha kredi açılacaktır (**RG**, Sayı: 4697, (27.12.1940), ks: 86, kn. 2/14913, (24.12.1940)).

Siirt Un Fabrikası'nın tamamlanması için de 35.000 TL kadar kredi açılır (**RG**, Sayı: 4557, ks: 39; RG, Sayı: 4618, ks: 54; **RG**, Sayı: 4783, ks: 131; **RG**, Sayı: 4947, ks: 209). Bu kredi daha sonra iptâl edilecektir.

Üretim, Tüketim, Dağıtım ve Stoklamaya İlişkin Kararlar

MKK'ya dayanılarak alınan kararların önemli bir kısmını, üretim, tüketim, dağıtım ve stoklamaya yönelik kararlar oluşturur.

Bu alanda devlet müdahalesinin hayli yoğunluk kazandığı da dikkati çeker.

MKK ile ilgili olarak ilk alınan kararların Ereğli bölgesinde üretilmekte olan kömür üzerinde yoğunlaşması elbette bir raslantı değildi. Savaş sırasında, zâten yetersiz olan kömür üretiminin, üretim ve dağıtımında bâzı darlıklar olması çok muhtemeldi.

Gerçekten de, öncelikle, Ereğli Havzası'nda kömür üreticilerinin bir satış birliği oluşturmaları ve üretilen kömürün içte ve dışta bu birlik aracılığı ile satılması kararlaştırılır. Kömür satış fiyatları da hükûmetçe saptanır (**RG**, Sayı: 4444, (27.2.1940), ks: 3, kn: 2/12899, (26.2.1940); **MKK**, s. 117-118).

Ereğli Kömür Havzası'nda üretimde bulunan kuruluşlara İktisat Vekâleti'nce üretim programları verilmesi, üretimin ve işletmelerin denetlenmesi kararlaştırılır (**RG**, Sayı: 4444, (27.2.1940), ks: 4, kn: 2/12899, (26.2.1940); **MKK**, s. 119).

Ayrıca, gerek özel kuruluşlarca, gerekse devlet kuruluşlarınca üretilen kok kömürünün belirlenecek bölgelere sevki, bu bölgelerde stoklanması ve dağıtımı Etibank'a devredilir (**RG**, Sayı: 4444, (27.2.1940), ks: 5, kn: 2/12899, (26.2.1940); **MKK**, s. 120).

İthâlâtçı tüccarlarla toptancı ve yarı toptancı tüccarlar ve sanâyiciler arasında birlikler oluşturulması kararlaştırılır (**RG**, Sayı: 4457, (13.3.1940), ks: 8, kn: 2/13019, (5.3.1940); **MKK**, s. 121). Bu karardan sonra oluşturulan sekiz İthâlâtçı Birliği tasdik edilir (**RG**, Sayı: 4482, (11.4.1940), ks: 20, kn: 2/13220, (3.4.1940); **MKK**, s. 125). Bu şekilde ithâlâtçı tüccarlar Birlik kanalı ile denetim altına alınmak istenir.

Sanâyicileri örgütlemek ve denetim altına almak amacıyla da, İktisat Vekâleti'nce Genel Sanâyi ve Bölge Sanâyi Birlikleri'nin kurulmasına imkân tanınır (**RG**, Sayı: 5160, (17.7.1942), ks: 356, kn: 2/18353, (8.7.1942); **MKK**, s. 211).

Bu arada, kâğıt stoklaması için Maarif ve Mâliye Vekâletleri'ne sermâye verilir (**RG**, Sayı: 5072, ks: 301; **MKK**, s. 402; **RG**, Sayı: 5151, (7.7.1942), ks: 354, kn: 2/18228, (1.7.1942)).

Alış verişlerde fatura verilmesi zorunlu hâle getirilir (**RG**, Sayı: 4457, ks: 9; **MKK**, s. 388).

Gümrüklerden çekilmeyen malların hükûmetçe çekilmesine olanak tanınır (**RG**, Sayı: 4530 ks: 30; **MKK**, s. 389).

Gazete kâğıdı tüketimi sınırlandırılır (**RG**, Sayı: 4513, 4557, 4657 ve 4680, ks: 23, 35, 69 ve 78, kn: 2/14790, (2.12.1940); **MKK**, s. 389-391 ve 137).

Özel nakil araçlarının seyrüseferi yasaklanır (**RG**, Sayı: 4667, (22.11.1940), ks: 75, kn: 2/1470; **MKK**, s. 136-137).

Aynı şekilde, Ticâret Vekâleti, gerçek ve tüzel kişilere âid özel nakil araçlarının örgütlendirilmesinde yetkili kılınır (**RG**, Sayı: 5106, (14.5.1942), ks: 321, kn: 2/17872, (9.5.1942); **MKK**, s. 190).

Türk gemilerinin yabancı limanlara yapacakları seferler Münâkâlât Vekâleti'nin iznine bağlanır ve bu amaçla İstanbul Mıntıka Liman Reisliği'nde bir komisyon kurulur (**RG**, Sayı: 4463, (20.3.1940), ks: 12, kn: 2/13069, (16.3.1940); **MKK**, s. 122).

Tüm demirler beyâna tâbi tutulur (**RG**, Sayı: 4482, ks: 16; **MKK**, s. 388). Ancak bu karar daha sonra ilgâ edilecektir (**RG**, Sayı: 4618, (21.9.1940), ks: 52, kn: 2/14317, (10.9.1940)).

Pamuk ipliğinin satış ve dağıtımı yeniden düzenlenir (**RG**, Sayı: 4735, (15.2.1941), ks: 95, kn: 2/15108, (30.1.1942)).

Karâra göre, İktisat Vekâleti, Sümerbank ve özel girişimin elinde bu-

lunan işyerleri tarafından imâl edilen pamuk ipliğinin miktar, cins, nevi ve üretim hacmini saptamaya yetkili kılınıyordu. Her türlü pamuklu mensûcâtın üretim hacmi, miktârı, çeşidi, cinsi ve nevi İktisat Vekâleti'nce saptanacaktı. Üretimin tamâmının satın alınması ve dağıtımı için de Sümerbank görevlendiriliyordu (**RG**, Sayı: 4895, (25.8.1941), ks: 190, kn: 2/16454, (28.1.941); **MKK**, s. 162-163).

Pamuklu mensûcat kısmen karne ile dağıtılıyor, kısmen de serbest piyasada satılıyordu. Ancak üretim yetersiz olduğundan fiyatlar yükselmişti.

Üretimi artırmak amacı ile, İktisat Vekâleti, "fakir halka" bedâva el tezgâhı dağıtmıştı. 1940 yılında toplam 23 ilde 3.000 kadar el tezgâhı dağıtılmıştı. 1941 yılında da 4.000 kadar daha el tezgâhı dağıtılacağı resmen açıklanmıştı (**Tan**, (5.6.1941)).

Halka ucuz pamuk ipliği de dağıtılıyor ve üretimin serbestçe satılmasına izin veriliyordu.

Ticâret Vekâleti'ne ekmeklik hububat ve un stoku yapması için yetki verilir (**RG**, Sayı: 4936, (13.10.1941), ks: 204, kn: 2/16698, (8.10.1941); **MKK**, s. 166).

Ayrıca, buğday unundan (pasta ve börek gibi) bâzı maddelerin yapımı ve satışı da yasak edilir (**RG**, Sayı: 4969, ks: 223; **MKK**, s. 397. Ayrıca bkz. **RG**, Sayı: 5020, ks: 255; **MKK**, s. 399).

Karne Uygulaması

Buğday üretiminin yetersizliği nedeniyle tek tip ekmek çıkarılmasına karar verilir (**RG**, Sayı: 4740, ks: 115; **MKK**, s. 392).

Tek tip ekmeğin karışımı da defâlarca değiştirilecektir (**RG**, Sayı: 4837, ks: 160; **RG**, Sayı: 4886, ks: 178; **Ulus**, (22.2.1941)).

Nihâyet 1942 yılı başında, buğday üretimindeki düşüş nedeniyle, ekmek tüketimini sınırlamak amacıyla, büyük kentlerde karne uygulamasına geçilir ve 7 yaşına kadar olan çocuklara günde 187,5 gram, 7 yaşından büyüklere 375 gram ve ağır işçilere de 750 gram ekmeğin karne ile dağıtımına başlanır (**RG**, Sayı: 5010, (19.1.1942), ks: 247, kn: 2/17141, (13.1.1942); **MKK**, s. 170-172).

Günlük ekmek istihkâkı 1942 yılının Nisan ayında 175 grama, Mayıs ayında ise İstanbul'da 150 grama kadar düşer.

Bu durum uzun bir süre devâm ettikten sonra, bu miktar ancak 1944 yılının Eylül ayında yeniden 375 gram olarak saptanacak ve 1945 yılında da 450 grama yükselecektir (Goloğlu, **age**, s. 146, 164, 266 ve 296).

Ankara'da ekmek karnelerinin dağıtımına 11 Ocak 1942 târihinde başlanır.

Aynı uygulama iki gün sonra İstanbul'da da yinelenir.

Karne ile ekmek dağıtımına ise 17 Ocak'ta başlanacaktır (**Ulus**, (12, 14 ve 18.1.1942)).

Ancak uygulamada çok sayıda yolsuzluğa rastlanması üzerine, ekmek karnelerinde tahrifat yapanlara ya da başkalarına âid karne kullananlara üç yıla kadar hapis cezâsı verileceği açıklanır (**Ulus**, (7.2.1942)).

İstanbul Vâlisi Lütfi Kırdar'ın, İstanbul'da ekmeğin karneye bağlanmasına ilişkin olarak verdiği demeç, karne dağıtımındaki bürokrasiye güzel bir örnektir (Bkz. **AT**, Sayı: 98, (Ocak 1942), s. 16-18).

Başvekil Refik Saydam, 1 Şubat 1942 akşamı radyoda yaptığı bir konuşmada, stokçuluk üzerinde duruyor ve durumu şöyle anlatıyordu:

"Bâzı şehirlerde evvelâ ekmeğe karşı gösterilen hücum, karne usûlünün tatbiki üzerine durdu. Fakat istikâmetini değiştirerek, şekere tevecc üh etti. Memleket şeker istihsâli normal ihtiyaçları karşılayacak miktarda olduğu hâlde, toplamalar, saklamalar başladı. Ve nihâyet şeker istihsâlini azaltmak için fiyat yükseltmek ve satışı tahdit etmek mecbûriyeti hâsıl oldu. Şimdi de bâzı yerlerde kibrit ve bâzı inhisar maddeleri alıp toplayanlara rastlanıyor. (...)

Memlekette yalnız kazanmak hırsının hüküm sürmesine ne rejimimiz, ne de bugünkü mesûliyet mevkiinde olanlar göz yumamaz [yumar]." (**AT**, Sayı: 99, (Şubat 1942), s. 14).

Ekmek karnelerinin dağıtımı belediyelerce yapılacaktı.

Karne uygulaması köyler için de söz konusu olabilirdi. Bu takdirde, köylerde günlük ekmek istihkâkı herkes için 300 gram olarak saptanmıştı. Ancak uygulamada bu yola başvurulduğuna ilişkin herhangi bir bilgi ve belirti yoktur.

İstanbul'un iâşe sorunlarının çözülmesi amacıyla, önce un stoku yapılması için İstanbul Belediyesi'ne sermâye verilir (**RG**, Sayı: 4791, ks: 137). Ancak bu karar daha sonra ilgâ edilecektir (**RG**, Sayı: 4947, ks: 205; **MKK**, s. 393 ve 396).

Bir süre sonra İstanbul Mahrukat Ofisi kurulur (**RG**, Sayı: 5111, (21.5.1942), ks: 332, kn: 2/17909, (16.5.1942); **MKK**, s. 195-196).

İstanbul Mahrukat Ofisi İstanbul Vâliliği'ne bağlıydı. İstanbul'un (odun ve kömür gibi) yakıt ve akaryakıt ihtiyâcı için, İstanbul Vâliliği tarafından saptanacak ve hükûmetçe sağlanacak her nevi maddeleri, saptanacak yöntemler ve araçlarla temin etmek ve satışı ile dağıtımını yapmak, söz konusu maddeler için, stok ve sevk amacı ile, depolar inşâ etmek ve nakil araçları işletmek, ayrıca İstanbul Vâliliği'nce kendisine verilecek diğer görevleri yapmak, İstanbul Mahrukat Ofisi'nin görevleri arasında sayılmıştı. Ofis, İstanbul Vâliliği'nin emir ve onayı ile, ilgili ticârî ve mâlî kuruluşları iştirâk ettirerek, belirli maddelerin dağıtımı için tüzel kişilikler kurabileceği gibi, bu işleri mevcut kuruluş ve Birliklere de yaptırabilecekti (**RG**, Sayı: 5066, ks: 295; **MKK**, s. 400. Ayrıca bkz. **RG**, Sayı: 5103, ks: 314; **MKK**, s. 402).

İllerde ve kasabalarda kirâların artırılmamasına ilişkin karar alınır.

"Kirâlar, 1939 yılındaki kirâ şartlarından farklı olmayacak; yeni inşâ edilenler için, [kirâ bedeli], Tâdilât Komisyonları'nca takdir olunan gayri sâfi irât bedeli olacak"tı (**Ulus**, (21.2.1940); **RG**, Sayı: 4482, (11.4.1940), ks: 17, kn: 2/13217, (3.4.1940); **MKK**, s. 124).

Daha sonra kazâ merkezleri de bu karâra dâhil edilecektir (**RG**, Sayı: 4618, (21.9.1940), ks: 53, kn: 2/14318, (10.9.1940); **MKK**, s. 133).

Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti Döneminde Millî Korunma Kânunu'nun Uygulanması

Refik Saydam'ın ölümünden sonra yeni hükûmeti kurmakla görevlendirilen Şükrü Saraçoğlu'nun, Refik Saydam Hükûmeti'nin ısrarla izlediği iktisâdî politikaya karşı olduğu biliniyor ve her ne kadar hükûmette önemli bir değişiklik yapılmadıysa da, ekonomik politikada bir rota değişikliğine gidileceği tahmin ediliyordu.

Nitekim, yeni hükûmette, İktisat Vekâleti'ne, Hüsnü Çakır'ın yerine, Sırrı Day'ın ve Ticâret Vekâleti'ne de, Mümtaz Ökmen'in yerine, Behçet Uz'un getirilmesi, iktisâdî politikada temel bir değişikliğin ilk işâretleri olarak yorumlanacaktır.

Gerçi bu yöndeki beklentilere katılmayanlar da vardı.[55] Ancak genel beklenti, iktisâdî politikada önemli bir değişim olacağı yönündeydi.

Ahmet Emin Yalman, yeni hükûmetin kurulmasından sâdece birkaç gün sonra, tüm açıklığı ile şunları yazacaktır:

"Ana dâvâlardan biri, ticâret ve ziraat meselesi olacaktır. (...)

Bir hastalığın emirle ve yasaklarla tedâvisi nerede görülmüştür? (...)

Bunların tedâvi işinde neden bocaladık?

Çünkü hemen bütün tedbirler, hastalığı hiç yoklamadan, masa başında, nazarî mantıkla ve hisle kararlaştırılmış, (...) ticâret âlemi, birbirinin sırrını saklayan gizli bir cemiyet hâline gelmiştir.

Kontrol vazifesini yapmak isteyen memur, ya işin izini keşfedememiş veyâ susturulmuştur.

---

55 Örneğin bkz. Ahmet Emin Yalman, "Saraçoğlu Kabinesi", **Vatan**, (11.7.1942); Zekeriyâ Sertel, "Saraçoğlu Başvekil", **Tan**, (11.7.1942).

Bu kontrol, ancak bizzat tüccar tarafından tesirli sûrette yapılabilirdi. (...)

Sorarım size: Vurgunculuk umûmî bir kâide şeklinde devâm edip giderken, kaç açık ve semiz vurguncu tutuldu? Ufak tefek zavallılardan başka kim kânun huzûruna çıktı? (...)

Tutulacak yeni yol, ne olursa olsun, eskiye devâm olamaz."[56]

Gerçekten de yeni hükûmetin ekonomik politikada derhâl yeni kararlar almaya başladığı hemen dikkati çekiyordu.

Yeni hükûmetin bu alanda attığı yeni adımlar, aslında eski hükûmetin izlediği politikanın tam aksi yöndeydi.

Bu kez yeniden çizilen rotanın hedefi, ekonomi üzerinde devlet müdahale ve denetimini azaltmak ve fiyat denetimine son vererek, fiyatların ve dolayısıyla da üretimin artmasını teşvik etmekti.

Bilindiği gibi, Refik Saydam Hükûmeti döneminde, hubûbata değeri ödenmek sûretiyle devletçe el konuluyor ve söz konusu değer hükûmetçe tek yanlı olarak saptanıyordu.

Bu kez, yeni hükûmetin kurulmasından sâdece bir hafta sonra, bu iktisâdî politikaya artık bir son veriliyor; yeni ekonomik politikaya paralel olarak, hububat fiyatlarına yaklaşık % 50 oranında zam yapılıyor ve buğday satışları da belirli koşullarla serbest bırakılıyordu.[57]

Bu karâra; "% 25 Karârı" denilecektir.

Söz konusu karar, 50 tona kadar hububat üreten üreticilerden ürününün % 25'inin, 100 tona kadar hububat üreten üreticilerden ürününün % 35'inin ve 100 tondan fazla hububat üreten üreticilerden de ürününün % 50'sinin devlet tarafından değeri peşin ödenerek satın alınmasını ve üreticilerin hububat borçlarını ödedikten sonra geriye kalan ürünlerini, iâşesi hükûmetçe yapılacak kentler dışında, serbestçe satabilmesini öngörüyordu.[58]

Hükûmetin ekonomik politikadaki bu yeni karârı basında da olumlu yankı uyandırır.

---

56 Ahmet Emin Yalman, "İki Yol ve İki Zihniyet", **Vatan**, (12.7.1942).

57 **Tan**, (16.7.1942); **RG**, Sayı: 5160, ks: 365; **MKK**, s. 404; **RG**, Sayı: 5167, ks: 369; **MKK**; s. 404.

58 **Ulus**, (16.7.1942); Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 299.

Ahmet Emin Yalman, yeni politikayı, "Ümit Verici İstidatlar"[59] ve "Hükûmet Hayırlı Bir Taaruza Geçti"[60] adlı yazılarında şöyle değerlendiriyordu:

> "Kıyâmet kopsa, eninde sonunda fiyatı arz ve talep kânunu tâyin edeceğine göre, ucuzluk yapacağız diye yokluğu yapan...
>
> Şimdi mala değer fiyatının verilmesi, istihsâli teşvik edecek ve [istihsâl] artacak, bolluk da tabiî bir seyirle ucuzluğa ve ferahlığa yol açacaktır."

Yunus Nâdi ise, bir makâlesinde, "yeni karârın kıymeti... Tedbir, çiftçinin hakkını gözetmek bakımından fevkâlâde isâbetlidir." diyordu.[61]

Basındaki, İâşe Müsteşarlığı'nın lağvedileceği ve taşra örgütünün de kaldırılacağı, iâşe örgütünde değişiklik yapılacağı ve daha önce devletçe el konulmuş maddelerin serbest sevkine ve satışına izin verileceğine ilişkin yarı söylentiye, yarı tahmine dayanan haberler[62], kısa bir süre geçtikten sonra, doğru çıkacaktır.

Önce Subaşı örgütü kaldırılacak[63], daha sonra da Fiyat Murâkabe Komisyonları ve Heyetleri lağvedilecek[64], İâşe örgütü[65] ve Dağıtma Ofisi ilgâ edilecek[66], fiyatların denetlenmesi ile ilgili görev ve yetkiler ile iâşe ve ihtikâr konularında alınması gereken önlemler ve bu konudaki görevler tamâmen belediyelere devredilecek[67] ve gıdâ maddelerinin satışı da serbest bırakılacaktır.[68]

---

59 **Vatan**, (16.7.1942).

60 **Vatan**, (17.7.1942).

61 **Cumhuriyet**, (17.7.1942).

62 "İâşe Teşkilâtı Lağvediliyor", **Vatan**, (23.7.1942); "Zarûrî İhtiyaç Malları Satışı Serbest Bırakılıyor", **Tan**, (18 ve 23.7.1942).

63 **RG**, Sayı: 5167, ks: 390; **MKK**, s. 404.

64 **Ulus**, (25.7.1942); **Tan**, (25.7.1942); **RG**, Sayı: 5167, ks: 371; **MKK**, s. 404.

65 **Ulus**, (25.7.1942); **RG**, Sayı: 5184, (14.8.1942), ks: 373, kn: 2/18530, (11.8.1942); **MKK**, s. 214-215.

66 **RG**, Sayı: 5184, (14.8.1942), ks: 374, kn: 2/18531, (11.8.1942); **MKK**, s. 216.

67 **Ulus**, (25.7.1942).

68 **Tan**, (25.7.1942).

Saraçoğlu Hükûmeti tarafından ardarda alınan bu yeni iktisâdî kararlar, başta basında harâretle desteklenirken, muhtemelen, hükûmetin kısa zamanda bu kadar ileri gideceği tahmin edilmediğinden olacak, aradan kısa bir süre geçtikten sonra, basında bu kez de alınan yeni ekonomik önlemler konusunda kuşku dolu yazılara yer verilmeye başlanacaktır.

Zekeriyâ Sertel, yeni alınan kararları, ılımlı bir biçimde de olsa, şöyle eleştiriyordu:

> "Hele tüccarlar, bol kâr zamânı geliyor diye âdetâ heyecan içindedirler. (...)
>
> Sanki bir rejim, bir devir değişmesi karşısındayız. (...)
>
> Fakat bu işte de Ticâret Vekâleti'nin *ifrattan tefrite* düşmek tehlikesi ile karşılaşmaktan sakınması lâzım geldiğini kaydetmek ihtiyâcını duyuyoruz. (...)
>
> Liberal bir rejime doğru götürdüğünü seziyoruz. (...)
>
> Refik Saydam Hükûmeti, belli tahdit ve takyitte ifrâta varmıştı. Fakat şimdi de, doksan derece bir zâviye ile tamâmen aksine giderek, tefrite düşmemiz ihtimâli vardır."[69]

> "Hükûmet, şimdiye kadar tuttuğu görülen ve plânlı iktisat politikasını bırakarak, iâşe işlerinde liberal iktisat siyâsetine dönmüştür. (...) Bu sûretle arz ve talep kânununun serbestçe hüküm sürmesine imkân verilmiştir."[70]

Yunus Nâdi ise, yeni alınan kararları tam olarak desteklediklerini yeniden belirtmekle birlikte, şunları da yazmaktan kendini alamıyordu:

> "İşte böyle zamanlarda millî ekonomiyi bozukluğa ve karışıklığa uğramaktan korumak için (...)
>
> Serbest rejim, başı boş rejim demek değildir."[71]

> "Daha evvelki rejim fazla sıkıcı olduğu için, Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti'nin iâşe işlerinde tuttuğu yol bâzılarımıza fazla serbest göründü gibi bir his var.
>
> 'Hükûmet liberal sisteme döndü' diyenler bile görüldü. (...)

---

69 Zekeriyâ Sertel, "İktisâdî İşlerde İfrattan Tefrite Düşmeyelim", **Tan**, (25.7.1942).

70 Zekeriyâ Sertel, "Hükûmetin Yeni İâşe Politikası", **Tan**, (26.7.1942).

71 Yunus Nâdi, "İki Düşman: İddihar ve İhtikâr!", **Cumhuriyet**, (18.7.1942).

Sırf (...) zarûretin icâblarına âid telâkkilerle iâşe işlerinde dün daha fazla müdahaleci idik.

Bugün (...) daha az müdahaleci oluyoruz.

İşte bu kadar..."[72]

Yunus Nâdi'nin bu yazısını, Zekeriyâ Sertel'in Tan gazetesinde yayınlanan ve yukarıda adı geçen makâlesine bir yanıt olarak da değerlendirmek mümkündür.

Ahmet Emin Yalman ise, yeni alınan iktisâdî kararların sonuçları konusunda hükûmeti uyarmaya çalışıyordu:

"Fakat şu noktada herkes ittifak ediyor ki, arz ve talep kânunu böyle zamanlarda frene muhtaçtır. (...)

Lâkin bunların ikisinin de [Ticâret Odaları ile belediyelerin] böyle vazifeler görecek kudretleri yoktur.

Bunu herkes bildiği içindir ki, hükûmetin karârı bedbinlik ve tereddüt uyandırmıştır."[73]

Bu tür uyarılara karşılık, Ulus gazetesinde ise, Hüseyin Sâmi Coşar, yeni hükûmetin yeni kararlarını haklı göstermeye çalışıyordu:

"Hükûmetin iktisâdî politikası apaçık kendini göstermiştir:

a) Arz ve talep kânununun, mümkün olabildiği kadar, serbestçe işleyebilmesini temin etmek,

b) Vatandaş faaliyetini, teşebbüsünü, mümkün olabildiği kadar, engellerden, kayıtlardan, tahditlerden kurtarmak,

c) İç piyasalarımızı, mümkün olabildiği kadar, tabiî bir hâle sokmak (...) ve yekdiğerleri ile olan münâsebetlerini kolaylaştırmak...

Hükûmet, 'rekâbet fiyatı'nın mâlî vaziyeti ne olursa olsun, her vatandaş için hayırlı olacağına inandığı içindir ki, bu yolu tutmuştur.

Şu hâlde, rekâbet fiyatını soysuzlaştırmamalıyız.

'Arz' sahasındaki çılgın bir rekâbetin faydalarını, 'talep' alanındaki çılgın bir rekâbetle hiçe indirmemeliyiz. (...)

Tabiî ihtiyaçlarımızın kat kat üzerinde mübâyaalarla fiyatları biteviye yükseltmeyelim. (...)

Yeni ve çok ciddî bir imtihan karşısındayız."[74]

---

72 Yunus Nâdi, "Fazla mı Serbest?", **Cumhuriyet**, (29.7.1942).

73 Ahmet Emin Yalman, "İyi Frene Lüzum Var", **Vatan**, (26.7.1942).

74 **Ulus**, (2.8.1942).

Gerçekte iktisâdî politika tamâmen değişmişti. Oysa hükûmet hemen hemen hiç değişmemişti. Bu sûretle, Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti, Refik Saydam Hükûmeti'nin ekonomik politikasını üstü kapalı olarak eleştirirken, aynı zamanda kendisini de eleştirmiş oluyordu.

Bu, biraz da garip durumu, Fâik Ahmet Barutçu, anılarında, şöyle anlatıyor:

> "Saraçoğlu yeni kabineyi kurmakla görevlendirildi. Ticâret ve Ziraat [İktisat] Vekilleri'nden başka diğer Vekiller yerlerinde bırakılarak kurulan yeni kabine, ilk iş olarak, tahıla ve her türlü besin maddelerine el koyma kararlarını kaldırmıştır. Besin işleri ile uğraşan örgüt kaldırılmıştır. Besin ve denetleme işleri belediyelere devredilmiştir. Piyasada her şeyin alım satımı serbest olacaktır.
>
> Karaborsalar[ın] gerçek borsalara yerini bırakarak, her şeyin bulunabileceği, rekâbetin piyasa fiyatlarını dengede tutup, ölçülü yapacağı gibi düşüncelerle ve daha çok, çekilen büyük ıstırapların yöneltmesiyle, yeni kararlar, ülkede bir ferahlık havası estirmektedir.
>
> Herkes sevinçli...
>
> Sanki bir dönem değişmiş...
>
> Sanki barış olmuş gibi...
>
> Zavallı Refik Saydam, bütün günahları yüklenerek, göçüp gitti.
>
> Yeni Ticâret Vekili [Behçet Uz] da davul ve zurna ile ortaya atıldı. 'Yeni hükûmetin kararları halkın çıkarlarına uygun olacaktır' diyor. Bu söz, Refik Saydam'ı bir kez daha öldürüyor. Bu, biraz da patavatsızca harcanan bir söz oldu. Demek ki, eski hükûmetin kararları halkın çıkarına uygun değilmiş... Oysa yeni hükûmet, hep eski hükûmetin üyelerinden oluşmuş... Kabinede yalnız iki Vekil değişmiştir. Eski kararları alanlar da, bu yeni kabinenin üyeleri idi. Saraçoğlu, hemşerisini daha dengeli konuşmaya ve harekete yöneltmezse, bunun da ömrü kısa olur. İçinde yaşadığımız boralı hava, kötü bir fırtınanın esintisidir. Bu hava, çok acemi tayfanın başını yer. Ticâret (...) Vekilleri hesaplı ve dengeli olmalıdırlar.
>
> Saraçoğlu Hükûmeti'nin programının Grupta [CHP Meclis Grubu'nda] okunması sırasında, bâzı milletvekili arkadaşlar, eski hükûmete ağır eleştirilerde bulundular. Saraçoğlu Hükûmeti, eski hükûmetin değişmeyen çoğunluğundan oluştuğuna göre, eleştirilen eski hükûmetten amaç, hep ölen Başvekilin kişiliğiydi. Refik Saydam'ın aleyhinde yalnız milletvekilleri konuşmuyordu. Yeni kabinede yerini koruyan eski Vekil arkadaşları da şimdi onun aleyhinde konuşuyorlardı. Bu Vekillerden biri şöyle diyordu:
>
> 'Ortak sorumluluğa dayanan konularda bize sormadan, Vekiller Heyeti'nde konuşulmadan, karar verir ve ancak uygulamaya geçtikten

sonra haberdâr olurduk. Şeker fiyatlarına yapılan zammı, Başvekil Gruba [CHP Meclis Grubu'na] haber verdiği zaman, biz de, sizlerle birlikte, öğrenmiş olurduk. Vekiller Heyeti'nin bütün otoritesi, Koordinasyon Kurulu'na, hattâ Bürosu'na geçmişti. Başvekilin inanması yeterliydi. Şimdi, *Tanrıya şükür, hükûmet var... Vekiller Heyeti var... Toplanıyoruz* ve bir karâra konuşarak varıyoruz.'

Oysa, Koordinasyon Kurulu'nun aralarından ayrılmasına bu Vekillerin kendileri karar vermişlerdi. Ve sonuçta, uygulama çok ileri vardırılmışsa, ortak sorumluluk taşıyan bu kişiler, Başvekili uyarabilirlerdi. Fakat gerçek *şudur ki, kürsüde konuşurken, 'Başvekilimden aldığım emirler* ve direktifler içerisinde, *şunu ve bunu yaptım' diyecek kadar kişilikten* yoksun Vekillere, varılan kararları sonradan sâdece imzâlamak düşer. Refik Saydam'ı yaşarken ve işbaşındayken eleştirebilmek gerekirdi. Şimdiki eleştirici miletvekili ve Vekiller için eleştirilmesi gerekli olan, bizim alışkanlıklarımız ve ahlâkımızdır. Ölünün ardından lânet okumak, elbette *mertlik değildir. Halkın söylemeye hakkı vardır ve Refik Saydam da* inada *saplanması nedeniyle, söylenenleri çekmeyi hak etmiş olabilir.* Bu son, bu gözlem ve görünüş, bundan sonrası için ders olmalıdır. Ve eleştiriler de zamânında yol gösterici ve yapıcı nitelikte olarak esirgenmemelidir. Kaldı ki, böyle düşünen ve düşündüğünü söyleyenler de vardır. Bunlar şimdi ölünün ardından susmayı yeğlemişlerdir. Sözü gösteriş için *konuşanlar, hep zamânın adamlarıdır."*[75]

Şükrü Saraçoğlu, hükûmet programını okuyup, Meclisten güvenoyu talep ederken, yeni iktisâdî kararları şöyle savunuyordu:

"Bundan evvel benim ve on arkadaşımın dâhil olduğu hükûmet, memlekette hayat pahalılığına ve iktisâdî buhranlara mâni olmak için verilen salâhiyetlere istinâden, birçok sert kararlar aldı ve onları sıkı bir gayretle tatbike başladı.

Fakat aradan günler geçtikçe, bu kararların matlup neticeyi vermeyeceği, yapılan şikâyetlerden, tesbit edilen fiyatlarla birçok malların ve gıdâ maddelerinin bulunamamaya başlamasından ve yapılan tetkiklerden anlaşılmaya başladı.

Onun için yeni hükûmet, hemen işe başlayarak, bu sert tedbirleri yumuşatmaya, yer yer kaldırmaya, yer yer değiştirmeye karar verdi ve tedbirlerin iktisâdî olmasına daha çok bel bağladı.

Tuttuğumuz bu yoldan, fiyatlar, kendisiyle mal tedâriki imkân hâricine çıkan resmî fiyatların tabiatıyla üzerine çıkacak, fakat herhâlde kara pa-

75 Barutçu, **age**, s. 257-259.

zar [karaborsa] fiyatlarının altında kalacaktır."[76]

Bu sırada, Ticâret Vekili Behçet Uz, İzmir'e gelir ve ertesi gün, "İzmir ticâret erbâbı" ile bir toplantı yapar.[77] Behçet Uz'un, 1932-1942 yılları arasında, on yıl süre ile, İzmir'de Belediye Başkanlığı yapmış olduğu ve 1942 yılında yapılan bir ara seçimde de Denizli mebusu olarak TBMM'ye katıldığını hatırlamalıyız.

Basında, serbest piyasanın kurulması dolayısıyla İzmir Borsası'nda harâretli tezâhüratlar yapıldığı belirtilir.[78]

İzmir Ticâret-Borsa-Piyasa gazetesi de, *hükûmet programının ticâret âleminde* ve piyasada "büyük bir hüsnü tesir yaptığını ve derin bir ferahlık doğurduğunu" kaydeder.[79]

Fâlih Rıfkı Atay, iâşe sorunlarına ilişkin olarak şunları yazmaktadır:

> "Hükûmetin murâkabe ve düzenleme faaliyetlerini birinci derece ihtiyaç maddelerine hasrederek, işleri dağıtmamaya ve çetrefil bir bürokrasi cihazı içinde bunaltmamaya karar vermiş olduğudur."[80]

Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti'nin, daha kurulur kurulmaz, *öncelikle aldığı bu önemli iktisâdî kararları* ve bu kararlara yönelik eleştiri ve tepkileri ortaya koyduktan sonra, artık Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti döneminde (1942-1945) MKK'ya dayanılarak alınan bâzı önemli kararların ayrıntılı bir dökümünü yapmak gerekir.

Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti döneminde, 1942 yılının Temmuz ayından 1945 yılının Haziran ayına dek, MKK'ya dayanılarak alınan karar sayısı 235'dir. Bunlar arasında gizli bir karar bulunmamaktadır.

Demek ki, MKK'nın uygulanmasına başlanmasından itibâren, 1940 yılının Şubat ayından 1945 yılının Haziran ayına dek, Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu Hükûmetleri döneminde, MKK'ya dayanılarak alınan toplam karar sayısı 566'dır.

---

76 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 3, 77. İnikat, (5.8.1942).

77 **Tan**, (30.7.1942).

78 **Tan**, (29.7.1942).

79 **Ulus**, (7.8.1942).

80 Fâlih Rıfkı Atay, "Beyannâmede İâşe Meselesi", **Ulus**, (7.8.1942).

Bâzı Ürünlere Değeri Ödenmek Sûretiyle Devletçe El Konulmasına İlişkin Kararlar

Bu dönemde, Refik Saydam Hükûmeti dönemine oranla, değeri ödenerek el konulan maddeler ve bunlarla ilgili kararlar sayıca bir hayli azalacaktır.

> Çelik pulluk uç demirlerine, yapağılara, çeltik, pirinç ve nebâti yağların belirli miktarlarına (**RG**, Sayı: 5196, ks: 382; **MKK**, s. 404; **RG**, Sayı: 5209, ks: 386; **MKK**, s. 404; RG, Sayı: 5212, ks: 387. Ayrıca bkz. **RG**, Sayı: 5308, ks: 424; **MKK**, s. 404 ve 406; **RG**, Sayı: 5257, ks: 393, kn: 2/18953, (12.11.1941); **MKK**, s. 220-222) ve pamuğa (**RG**, Sayı: 5513, (21.9.1943), ks: 469, kn: 2/20635; **MKK**, s. 258-259. Ayrıca bkz. **RG**, Sayı: 5974, (5.4.1943), ks: 582, (2.4.1943)) değeri ödenerek el konulur.

Ücretli İş Yükümlülüğüne İlişkin Kararlar

Bu dönemde ücretli iş yükümlülüğüne ilişkin kararlarda da sayıca bir azalma olacaktır.

> Hakkâri ve Mardin illerinde iâşe maddeleri sevkine uygun nakil araçlarına ücretli iş yükümlülüğü konulur (**RG**, Sayı: 5273, (13.12.1942), ks: 409, kn: 2/19032, (24.11.1942); **MKK**, s. 225).
>
> Demiryollarında yapılması gereken tâmirat için ücretli iş yükümlülüğü konulur.
>
> Buna göre, demiryollarının sağ ve sol tarafından itibâren 15 km'lik bir mesâfe dâhilinde kent, kasaba ve köylerde öncelikle işsizlere, daha sonra da amelelikte, hamallıkta ve rençberlikte tecrübeli, bu meslekler-de çalışmayı itiyat hâline getirmiş olan 18-40 yaş arası erkeklere ücretli iş yükümlülüğü uygulanacaktı.
>
> Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Umum Müdürlüğü'nce işletilen Çeltek Linyit Kömür İşletmesi'nde de ücretli iş yükümlülüğü konulur.
>
> Buna göre, Amasya, Çorum ve Samsun illerinde, yukarıda sözü edilen koşullarda, ücretli iş yükümlülüğü uygulanacaktı (**RG**, Sayı: 5455, (14.7.1943), ks: 457, kn: 2/20235, (8.7.1943); **MKK**, s. 249-251).

Özel İşyerlerinde ve Kamu Kuruluşlarında Fazla Mesâîye İlişkin Kararlar

Bu dönemde özel işyerleri ile kamu kuruluşlarında fazla mesâî kararlarında da sayıca bir azalma olacaktır.

Ergani Bakır ve Şark Kromları İşletmeleri'nin yerüstü işyerlerinde; İzmir'de Türkiye Yağ ve Mâmûlâtı Limited Şirketi Fabrikası'nın bâzı bölümlerinin gece ve gündüz vardiyalarında; İstanbul'da Nikola Karamanoğlu İdrofil Pamuk Fabrikası'nda; tüm mâden kömürü ve linyit işletmelerinde ve bunların yerüstü işyerlerinin gece ve gündüz vardiyalarında; İskenderun limanı inşaatında; İstanbul'da İttihat Değirmencilik T.A.Ş. ve Şark Değirmenleri T.A.Ş. işyerlerinde; Kasımpaşa, Balat, Mumhâne değirmenlerinde; İstanbul Balat'ta Türkiye Mâden Sanâyi (Türmesan) Limited Şirketi işyerlerinde ve İstanbul, Beyoğlu ve Yeniköy dâireleri T.A. Gaz Şirketi işletme şebekelerindeki işyerlerinde günde üç saate kadar fazla mesâî yapılmasına izin verilir. Diğer yandan, Söke'de Osman Pullukçu ve Oğlu Rıfat Müessesesi'nde de günde iki saate kadar fazla mesâî yapılmasına izin verilecektir (**RG**, Sayı: 5181, (11.8.1942), ks: 367, kn: 2/18438, (1.8.1942); **MKK**, s. 213; **RG**, Sayı: 5200, (2.9.1942), ks: 384, kn: 2/18664, (26.8.1942); **MKK**, s. 218; ks: 438; **RG**, Sayı: 5451, (9.7.1943), ks: 455, kn: 2/20194, (2.7.1943); **MKK**, s. 248; **RG**, Sayı: 5625, (9.2.1944), ks: 502, kn: 3/360, (1.2.1944); **MKK**; s. 280; **RG**, Sayı: 5718, (31.5.1944), ks: 518, kn: 3/800, (18.5.1944); **MKK**, s. 318; **RG**, Sayı: 5748, (5.7.1944), ks: 526, kn: 3/1113, (29.6.1944); **MKK**, s. 327; **RG**, Sayı: 5888, (25.12.1944), ks: 556, kn: 3/1902, (13.12.1944); **MKK**, s. 350-351).

Diğer yandan, Ankara, İstanbul ve İzmir itfâiyelerinde; gerçek ve tüzel kişilere âid makinalı tüm deniz vâsıtalarında ve Devlet Demiryolları ve Limanları İşletmesi'nde çalışanların işlerini gerekçesiz olarak terk etmeleri yasaklanır (**RG**, Sayı: 5822, (4.10.1944), ks: 534, kn: 3/1519, (13.9.1944); **MKK**, s. 331).

Özel Girişime Âid Kuruluşlarda Bulunan Üretim Araçlarına Değeri Ödenmek Süretiyle Devletçe El Konulmasına İlişkin Kararlar

Bu dönemde özel girişime âid kuruluşlarda bulunan üretim araçlarına değeri ödenmek sûretiyle devletçe el konulmasına ilişkin kararların daha çok olduğu da dikkati çekmektedir.

Eskişehir'de Hamdi Gamgam'a âid Eskişehir Un ve İrmik Fabrikası'na devletçe el konulur. Fabrika, Toprak Mahsûlleri Ofisi'nin yönetimi altında, Ticâret Vekâleti tarafından işletilecek ve bu süre boyunca fabrika sâhibine belirli bir tazminat ödenecekti (**RG**, Sayı: 5275, (5.12.1942), ks: 410, ks: 2/19085, (26.11.1942); **MKK**, s. 226).

İstanbul Zeytinburnu Türk Çimentosu ve Kireci Anonim Şirketi'ne âid Zeytinburnu Çimento Fabrikası'na devletçe el konulur. Fabrika devletçe işletilecek ve bu süre boyunca fabrika sâhibine belirli bir tazminat öde-

necekti (**RG**, Sayı: 5467, (28.7.1943), ks: 464, kn: 2/20358, (26.7.1943); **MKK**, s. 255-256).

Arslan ve Eskişehir Çimento ve Su Kireci Fabrikaları T.A.Ş.'ne âid Eskişehir Çimento Fabrikası'nda bulunan makinalara devletçe el konulur ve söz konusu makinalar değeri ödenerek İktisat Vekâleti'nce satın alınır (**RG**, Sayı: 5735, (20.6.1944), ks: 523, kn: 3/992, (10.6.1944); **MKK**, s. 320-322). Bu karar daha sonra ilgâ edilecektir (**RG**, Sayı: 5879, (14.12.1944), ks: 553, kn: 3/1876, (23.11.1944); **MKK**, s. 349).

İstanbul Çengelköy'de Nâdire Cenâni Ercan İspirto Fabrikası'na Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti'nce el konulur. Fabrika İnhisarlar İdâresi'nce işletilecek ve bu süre boyunca fabrika sâhibine belirli bir tazminat ödenecekti (**RG**, Sayı: 5890, (27.12.1944), ks: 557, kn: 3/1903, (13.12.1944); **MKK**, s. 351).

(Zingal) Zindan ve Çangal Ormanları T.A.Ş. tarafından Zindan ve Çangal ormanlarından üretilecek çeşitli maddelere ve fabrikaya devletçe el konulur. Fabrika devletçe işletilecek ve bu süre boyunca fabrika sâhibine belirli bir tazminat ödenecekti (**RG**, Sayı: 5992, (27.4.1945), ks: 586, kn: 3/2443, (24.4.1945); **MKK**, s. 371-373).

İki motor, değeri ödenmek sûretiyle Millî Müdâfaa Vekâleti ve Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Umum Müdürlüğü'nce satın alınır (**RG**, Sayı: 5818, (29.9.1944), ks: 536, kn: 3/1518, (22.9.1944); **MKK**, s. 332; **RG**, Sayı: 5828, (11.10.1944), ks: 542, kn: 3/1572; **MKK**, s. 335).

Ayrıca, Samsun Limanı'nda bulunan 53 çapar ile beş motor değeri ödenmek sûretiyle satın alınır (**RG**, Sayı: 5628, (12.2.1944), ks: 505, kn: 3/383, (4.2.1944)).

Üretim, Tüketim, Dağıtım ve Stoklamaya İlişkin Kararlar

Üretim, tüketim, dağıtım ve stoklamaya ilişkin kararların da, geçmiş döneme oranla, fazla olmadığı görülmektedir.

Devletin ekonomi üzerindeki müdahale ve denetiminin bu dönemde asgarî seviyede kaldığı söylenebilir.

Çimento dağıtımı ve satışı konusunda İktisat Vekâleti yetkili kılınır (**RG**, Sayı: 5279, (10.12.1942), ks: 412, kn: 2/19101, (2.12.1942); **MKK**, s. 227). Fabrika, imâlâthâne, atölye gibi sanâyi kuruluşlarında tâdilât yapılması, faaliyet alanının değiştirilmesi, makina ve âletlerin satılması, devredilmesi ve temliki İktisat Vekâleti'nin iznine bağlanır (**RG**, Sayı: 5330, (13.2.1943), ks: 432, kn: 2/19409, (9.12.1943); **MKK**, s. 235).

Sanâyi kuruluşlarının İktisat Vekâleti'nce denetlenmesine ilişkin bir düzenleme yapılır (**RG**, Sayı: 5538, (22.10.1943), ks: 475, kn: 2/20752, (15.10.1943); **MKK**, s. 262).

Ziraat Vekâleti'ne devlet çiftlikleri kurması ve ziraat yapması için yetki verilir (**RG**, Sayı: 5544, (1.11.1943), ks: 477, kn: 2/20778, (19.10.1943); **MKK**, s. 263).

Ticâret Vekâleti'ne gerekli gördüğü maddelerin tüketim ve satış biçimi ile miktarlarını saptamak ve sınırlamak konusunda yetki verilir (**RG**, Sayı: 5579, (16.12.1943), ks: 487, kn: 3/105, (3.12.1943); **MKK**, s. 268). Daha sonra bu karar, ticâretin düzenlenmesi ve ihtikârla mücâdele edilmesi için alınan yeni bir kararla değiştirilecektir (**RG**, Sayı: 5655, (15.3.1944), ks: 510, kn: 3/522, (4.3.1944); **MKK**, s. 283-293. Ayrıca bkz. **RG**, Sayı: 5906, (16.3.1944), ks: 512, kn: 3/559, (13.3.1944); **MKK**, s. 299-300; **RG**, Sayı: 5906, (16.1.1945), ks: 563, kn: 3/1999, (6.1.1945)).

Bu karâra göre, Ticâret Vekâleti'ne geniş yetkiler veriliyordu.

Karar gereğince, il ve kazâ merkezlerinde İhtikârı Tetkik Komisyonları kurulacaktı.

Ankara, İstanbul, İzmir ve Mersin'de kurulacak İhtikârı Tetkik Komisyonları, Ticâret Vekâleti, belediye, Ticâret ve Sanâyi Odaları ve bulunan yerlerde İthâlâtçı ve İhrâcatçı Birlikleri Umûmî Kâtipliği ile Bölge Sanâyi Birliği tarafından atanan üyelerden oluşacaktı. Vâliler, İhtikârı Tetkik Komisyonları'nın başkanlığını yapacaklardı.

İhtikârı Tetkik Komisyonları, diğer illerde, Belediye Reisi, Ticâret ve Sanâyi Odası Umûmî Kâtibi veyâ Başkâtibi, Ziraat Bankası Şûbesi veyâ Ajansı Müdürü'nden oluşacaktı. Bulunduğu yerlerde Mıntıka Ticâret ve İktisat Müdürleri de komisyona üye olarak katılabileceklerdi.

Kazâlarda İhtikârı Tetkik Komisyonları'na Kaymakamlar başkanlık edecek ve Belediye Reisi, eğer varsa Ticâret ve Sanâyi Odası Umûmî Kâtibi veyâ Başkâtibi ve Ziraat Bankası Şûbesi veyâ Ajansı Müdürü ve eğer Ziraat Bankası yoksa Mal Müdürü, komisyon üyesi olarak görev yapacaktı.

İhtikârı Tetkik Komisyonları'nın görevi, MKK'nın ticâreti düzenleyen ve ihtikârı yasaklayan hükümlerine muhalefet edenler hakkında açılan adlî soruşturma sırasında, resmî bilirkişi sıfatı ile soruları yanıtlamak ve ihtikâr olup olmadığına ilişkin görüş bildirmekti.

Diğer yandan, il merkezlerinde bu konuları denetlemekle görevli Millî Korunma Kontrolörlükleri kuruluyordu. Kazâ merkezlerinde ise, bu denetim, Vâli ve Kaymakamların gözetiminde belediyelerce yapılacaktı.

Devlet Limanları Umum Müdürlüğü tarafından işletilen İzmit, Erdek ve Edremit iskeleleri ile yine Devlet Limanları İşletme Müdürlüğü'nce işletilen Samsun Limanı'ndaki Özel İdâre'ye âid bir ve belediyeye âid altı iskele Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Umum Müdürlüğü'ne devredilecektir (**RG**, Sayı: 5828, (11.10.1944), ks: 541, kn: 3/1571, (28.9.1944); **MKK**, s. 335; **RG**, Sayı: 6059, (17.7.1945), ks: 592, kn: 3/2837, (28.6.1945); **MKK**, s. 639; **RG**, Sayı: 5416, (29.5.1943), ks: 453, kn: 2/19940

(22.5.1943); **MKK**, s. 247; **RG**, Sayı: 5605, (17.1.1944), ks: 497, kn: 3/233, (6.1.1944); **MKK**, s. 275).

Bir Karşılaştırma

Tüm savaş dönemi boyunca, gerek Refik Saydam, gerekse Şükrü Saraçoğlu Hükûmetleri döneminde MKK'ya dayanılarak alınmış karar sayılarını bir kez daha karşılaştırmak yararlı olabilir.

Özel Girişime Âid Kuruluşlarda Bulunan Üretim Araçlarına Değeri Ödenmek Sûretiyle Devletçe El Konulmasına İlişkin Karar Sayısı

	Fabrika	Binâ	Motor-Gemi	Âlet-Makina
Refik Saydam Hükûmeti Döneminde	2	1	4	5
Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti Döneminde	4	-	7	1

Kamu Kuruluşlarında ve Özel Girişime Âid İşyerlerinde Fazla Mesâiye İlişkin Karar Sayısı

	Kamu Kuruluşlarında	Özel Kuruluşlarda
Refik Saydam Hükûmeti Döneminde	11	5
Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti Döneminde	3	7

İşyükümlülüğüne İlişkin Alınan Karar Sayısı (*)

Refik Saydam Hükûmeti Döneminde	10
Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti Döneminde	5

(*) Özel girişime âid işyerlerinde işyükümlülüğü ile ilgili bir karâra rastlanmamıştır.

Yukarıdaki tablolarda ortaya çıkan sayılar, belki de beklenilen aksine, düşük görünmektedir.

Özel girişime âid toplam altı fabrikaya ve altı fabrikadan değişik âlet ve makinalara ve bir de binâya değeri ödenmek sûretiyle devletçe el konulmuştur.

İşyükümlülüğüne ilişkin karar sayısı ise 15'tir.

Ancak bu 15 karar, tüm önemli mâden bölgelerini kapsamaktadır ve bu nedenle de çok önemlidir.

Kamu kuruluşlarında çalışan işçilerin sayıca çokluğu göz önüne alınırsa, fazla mesâî ile ilgili kararların bu işyerlerinde çalışan işçiler üzerinde yoğunlaştığı açıkça görülür.

Ancak yukarıdaki tabloda görülen rakamlar aldatıcı olabilir.

Çünkü alınan kararların önemini ve etkilerinin genişliğini anlamak bakımından, söz konusu kararların birden fazla işyerini, hattâ bâzen bir işkolundaki tüm işyerlerini kapsadığına özellikle dikkat edilmelidir.

Bu noktada, MKK'nın uygulanması ile ilgili olarak şu genellemede bulunmak mümkündür:

MKK, her iki hükûmet döneminde de, özel girişime karşı yasanın tanıdığı olanakların asgarîsinden yararlanılarak uygulanmıştır.

Özel girişime karşı olan kararlar, diğer yandan özel girişimi destekleyici bâzı kararlarla dengelenmek istenmiştir.

Ancak, MKK, işyükümlülüğü ve fazla mesâî konularında işçilere ve köylü-işçilere karşı geniş biçimde, hattâ asıl anlamıyla bu noktada uygulanmıştır denilebilir.

Diğer yandan, MKK, Refik Saydam Hükûmeti döneminde devlet müdahale ve denetimlerini genişletmesi dolayısıyla özel girişime karşı daha baskıcı bir niteliği sâhipken, Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti döneminde devletin ekonomiye yönelik müdahale ve denetimleri asgarî düzeye inmiş ve özel girişime karşı bir karar almak söz konusu olmamıştır.

Millî Korunma Kânunu'nun Uygulanmasının Sonuçları

Refik Saydam Hükûmeti Döneminde Millî Korunma Kânunu'nun Uygulanmasının Sonuçları

Savaşın ekonomi üzerinde yıkıcı derecede olumsuz etkileri olabileceği, Birinci Dünyâ Savaşı'nın deneyimi ile de yakından biliniyordu.

Sanâyi ve mâden üretimi son derece yetersiz, tarımsal üretimi

geri, ithâlât olanakları asgarî derecede düşük ve aynı zamanda da savunma harcamaları olağanüstü artan, seferberlik sırasında üretimden alınarak, Orduda tüketici bir hâle gelen nüfûsu ile Türkiye'nin, savaşın daha ilk gününden itibâren ekonomik bakımdan sıkıntıya düşmesi, ülkenin ekonomik yapısının doğal ve zorunlu bir uzantısı olarak kabul edilmelidir.

Ayrıca, sorun, yalnızca yetersiz üretim sorunu da değildi.

Yetersiz sanâyi, mâden ve tarımsal üretimin üretim bölgelerinden tüketim merkezlerine sevk edilmesi ve sevkiyat sonunda orada tüketicilere dağıtılması ve paylaştırılması da gerekiyordu.

Sorun, devlet idâresinde yeni bir örgütlenmeye gidebilme sorunuydu.

Oysa, ne bu türden bir yönetim mekanizması kurmak için hazırlık vardı, ne de bu yönde ciddî bir girişim göze çarpıyordu.

Avrupa Savaşı daha birinci haftasını doldurduğu gün, Başvekâlet'ten yayınlanan resmî tebliğ, daha ilk aşamada, sorunların varlığını açıklıyordu:

> "İhtikâr yapmak kastı ile toptancılığa heves edenleri, lüzumsuz fiyat yükseltenleri, hükûmet mütemâdiyen tâkip edecektir.
>
> Bu gibiler şurasını açıkça bilmelidirler ki, memlekette halk ihtiyâcına yarayan maddeler üzerinde ihtikâr yapmak kastına en şiddetli tedbirlerle mukâbele göreceklerdir.
>
> Eğer kânunlarımız kâfi değilse, Büyük Meclisten, buna mâni olacak salâhiyetleri talep etmekte ve her nerede olursa olsun, ihtikârcıların ticârethânelerine, fabrikalarına, depolarına ve evlerine el koymakta hükûmet tereddüt etmeyecektir."[81]

Savaş yıllarında adından çok söz ettirecek olan ihtikâr, daha savaşın başladığı gün kendisini gösteriyordu.

Âsım Us, savaşın başladığı gün, günlüğüne, şunları yazmış:

> "Piyasada altın fiyatı yükseldi.
>
> Bir altın, 15 kâğıt Lira'ya verilirken, 18 Lira'ya çıktı.
>
> Halkın, 1914 harbini hatırlayarak, eşyâ fiyatı yükselir diye, bir takım erzak ve sâire saklamaya başladıkları görülüyor."[82]

---

81 **RG**, Sayı: 4035, (8.9.1939).

82 Us, **age**, s. 383.

Savaşın başlaması ile birlikte bâzı maların piyasadan çekildiği ve bulunamadığı, piyasadaki malların da yüksek fiyattan satıldığı hemen dikkati çekiyordu.

Âsım Us, bu konuda, günlüğüne, şunları not etmiş:

> "Piyasada tel ve saç gibi eşyâ birdenbire kaybolmuştur.
> Fiyatlar iki misli artmıştır. (...)
> Şeker fiyatının 10 Kuruş artırılması üzerine bakkallar şekerleri sakladılar. Müşterilere çıkarmıyorlar.
> Martın dördüncü gününden itibâren [1940] 30 Kuruş olan şeker, 10 Kuruş zam ile, 40 Kuruş'a satılacaktır."[83]

Oysa şekerin kilosu 1942 yılı sonlarında 500 Kuruş'a dek yükselecektir.[84]

Bu dönemde altın fiyatları da şöyle olmuştur:

Yıllar	Altın Fiyatı
1938	1.312 Kuruş
1939	2.090 Kuruş
1940	2.551 Kuruş
1941	3.313 Kuruş
1942	3.358 Kuruş [85]

Âsım Us'un altın fiyatları konusunda verdiği rakamlar da şöyledir:

Yıllar	Altın Fiyatı
Eylül 1939	1.500 Kuruş
Eylül 1939	1.800 Kuruş
Eylül 1940	2.000 Kuruş
Eylül 1941	2.450 Kuruş
Eylül 1942	3.750 Kuruş [86]

Bu dönemde enflasyon ile ilgili istatistikler de şöyledir:

---

83 Us, **age**, s. 384 ve 424.

84 Giritlioğlu, **age**, s. 376.

Şeker satış fiyatlarındaki değişmeler için bkz. **RG**, Sayı: 4450, 4774 ve 5014.

85 **İstanbul Ticâret ve Sanâyi Odası Mecmuası**, Cilt: 60, No: 1, (Kânunusânî 1944).

86 Us, **age**, s. 383, 424, 426, 445 ve 504.

Örneğin, Tan gazetesi, altının 12 Mayıs 1940 târihinde 2.010 Kuruş, 17 Mayıs 1940 târihinde ise 2.220 Kuruş olduğunu yazmaktadır. **Tan**, (12 ve 17.5.1940).

İstanbul Geçinme Endeksi (1938=100)

Yıllar	Endeks [87]	Endeks [88]
1938	100	100
1939	101,2	102,1
1940	111,4	110,8
1941	132,5	132,5

Gıdâ Maddeleri Endeksi (1938=100)

Yıllar	Endeks
1938	100
1939	104,9
1940	123
1941	160,5

Toptan Eşyâ Fiyatları Endeksi (1938=100)

Yıllar	Endeks [89]
1938	100
1939	101,3
1940	126,6
1941	175,3

Fiyatların bu hızlı yükselişi ilginç ekonomik sonuçlar da yaratıyordu.

Âsım Us, bu konuda, şunları yazıyor:

> "Yıkıntı ticâreti... Yepyeni bir harb ticâreti peydâ oldu. Eski evler yıkılıyor. Kereste, kiremit, tuğla, demir gibi aksam yeni binâlarda kullanılıyor. Yıkıntılar, evlerin kâimen kıymetinden fazla bir kıymet tutuyor. Demirin kilosu 5-6 Kuruş'tan 45-50 Kuruş'a çıktı. Su borusu harbden evvel 10-15

87 **İstanbul Sanâyi ve Ticâret Odası Mecmuası**, Cilt: 60, No: 1, (Kânunusâni 1944).

88 **Konjonktür**, Seri A, Sene: 5, No: 1-3, (Ocak-Mart 1945).

89 **Konjonktür**, Seri A, Sene: 5, No: 9-12, (Ekim-Aralık 1945).

Burada belirtmeliyim ki, 1970'li yılların sonunda % 100'e varan ve 1980'li yıllarda da devâm eden yüksek enflasyonu yaşamış olanlar için, savaş yıllarının bu hızlı fiyat artışları yeterince *anlaşılamamış olabilir. Ancak o zamâna kadar Türkiye'de böylesine yüksek*, âdetâ korkunç oranda bir enflasyon yaşanmamış olduğu için, bu yüksek enflasyon oranı, o dönemde yaşamış insanlar üzerinde şok etkisi yaratmıştır.

> Kuruş iken, şimdi 110-120 Kuruş'tur. (...) Evvelce Bolu'da 150 Lira'ya olan öküz şimdi 500 Lira'dır. 250 Lira'ya olan bir çift manda şimdi 1.000 Lira'ya satıldı. Vasatî 700 Lira'dır."[90]

Savaş ekonomisinin yaratılması kaçınılmaz bir zorunluluktu. Zâten bu zorunluluğu sorumlu yöneticiler dâhil herkes kabul ediyordu. Ancak savaş ekonomisinin ne olduğu ve nasıl yaratılacağı konusunda bir görüşbirliği olduğu söylenemezdi.

Daha savaşın başında hükûmetin uygulayabileceği iki iktisâdî politika alternatifi vardı.

Birincisi, mevcut bütçe denkliğini bozmadan, Ordunun ve geniş yığınların iâşe ihtiyâcını karşılamak, ticâreti devletin denetimine almak ve Almanya'yı örnek alarak, sıkı bir fiyat sınırlamasını ve denetimini, biraz da ekonomi dışı, polisiye önlemlerle sağlamaya çalışmaktı.

İkincisi ise, üretim düzeyinin yükseltilmesi amacı ile, fiyatların yükselmesini kabullenmek ve fiyat denetiminden vazgeçerek, iç ve dış talebin ihtiyâcını karşılayabilecek oranda, fiyatlar yüksek de olsa, üretimin artmasını sağlamaktı.[91]

Refik Saydam Hükûmeti'nin izlediği iktisâdî politika birinci seçeneği yansıtmaktadır. Ticâreti ve fiyatları sıkıca denetlemek, ihtikâra ve karaborsaya engel olmak, Ordunun ve geniş yığınların gerekli iâşe maddelerini sağlamak amacı ile yeni bir düzenleme ve örgütlenmeye gidildiği MKK ve uygulaması ile belli oluyordu.

Ancak bu yöndeki çalışmaların cılız ve yetersiz kaldığını Şevket Süreyyâ Aydemir şöyle anlatıyor:

> "MKK tasarısının daha hazırlık safhasındaki Vekâletler arası çalışmalara katıldım.

---

90 Us, **age**, s. 461 ve 522.

91 Şevket Süreyyâ Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, s. 500-501; Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 296.

Bu noktada, nihâyet, ilginç sonuçlar doğurabilecek bir karşılaştırma imkânı da ortaya çıkıyor. Birinci Dünyâ Savaşı sırasında (1914-1918) İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidârının iâşe sorunlarını çözebilmek amacı ile aldığı kararlar ve ihtikâra karşı alınan önlemlerle, daha genel plândaki ekonomik uygulamaları, İkinci Dünyâ Savaşı sırasında MKK'ya dayanılarak alınan karar ve önlemlerle karşılaştırmak, bu konudaki benzerlik ve farklılıkların saptanmasını kolaylaştıracağı gibi, ilgi çekici sonuçlar da yaratabilir. Bu konuda bkz. Toprak, **Türkiye'de "Millî İktisat" (1908-1918)**, *(özellikle 10. Bölüm: Savaş Devletçiliği)*, s. 267-312.

"... Olağanüstü tanzim ve müdahale tedbirlerinin hiçkimse gönülden savunucusu değildi. (...) Daha ilk safhada, harb ekonomisinin ve iktisâdî seferberliğin kânun temelinin, bu uygulaması şüpheli 'Millî Korunma' Kânunu'ndan ibâret kalacağı görülüyordu.

Hele bâzı olağanüstü örgütlere, teşekküllere gidilemeyeceği, bir idârecilik havasının işlere hâkim olacağı, daha ilk adımda anlaşılıyordu."[92]

MKK ile devletin ekonomi üzerindeki düzenleyici ve denetleyici yöndeki müdahaleleri artmıştır.

Fiyat Murâkabe Komisyonları'nın kurulması, Ticâret Vekâleti'nin narh uygulamaları, iâşe sorunlarının çözümü için İâşe Müsteşarlığı kurulması, Petrol Ofisi ile Ticâret Ofisi örgütlenmesi, aslında iç ve dış ticârette devletin yer almasını ve denetimini sağlayıcı, bir başka ifâde ile, ticâret üzerinde devlet denetimini fiilen kurmaya yönelik girişimlerdi.

Fakat bürokrasiye dayanan örgütlenmelerin ve girişimlerin başarı derecesi hayli sınırlı olacaktır.

Fiyat artışları, özellikle 1939-1940 yıllarında son derece düşük olmakla birlikte, 1941-1942 yıllarında hissedilir biçimde yükselecektir. Yine de fiyatların, savaş yıllarının ikinci yarısı ile kıyaslandığında, denetim altında tutulduğu söylenebilir.

Ancak bu da resmî görüntüdür. Gerçekte ucuz fiyata mal bulmak olanaksızdır. Gerçek fiyatlar, karaborsa fiyatları olarak kabul edilmelidir. Karaborsa fiyatları ise, resmî fiyatlardan kat kat yüksektir.

Diğer yandan, başlıca tarım ürünlerine son derece düşük fiyatlarla devletçe el konulduğundan, kentlerde tarımsal ürünler karne uygulaması sonucunda ucuza satılıyordu.

Ancak iâşe maddelerine uygulanan düşük fiyatların, düşük arz, yüksek talep piyasasında, karaborsayı yaratması da kaçınılmazdı.

Zâten yetersiz sanâyi, mâden ve tarım üretimi, ülkenin her an savaşa girmesi olasılığına karşı stok ediliyor, depolanıyor ve kullanılmadan, olası bir savaş için hazır tutuluyordu.

Korkut Boratav, bu politikanın sonuçlarını şöyle değerlendiriyor:

---

92 Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 2), s. 210.

"Temel ara malların dağıtımının bizzat devletçe yapılmasına teşebbüs edilmekteydi.

Resmen özel ticârete bırakılan alanda ise, MKK'nın öngördüğü polisiye tedbirleriyle fiyat kontrolleri uygulanacaktı.

Bu sistem, ne kusursuz işlemiştir, ne de tamâmen iflâs etmiştir.

Asker ucuza beslenmiş ve giydirilmiştir.

Kentli nüfus, gelir sınırları zorlanmadan, ekmek ve kömür sağlayabilmiştir.

Buna karşılık, kontrol uygulanan her alanda karaborsa oluşumunun, istifçiliğin, fatura ticâretinin, hava parasının ve zorunlu olarak rüşvet ve nüfuz ticâretinin önüne geçilememiştir."[93]

Refik Saydam Hükûmeti'nce bu dönemde uygulanan iktisâdî politikaya daha geniş bir açıdan yaklaşıldığında, bir gerçeğin saptanması zorunludur. Bu da, Refik Saydam Hükûmeti döneminde, yüksek düzeyde yönetici kadroların, ülkenin savaş ekonomisine geçebilme konusunda hazırlıksız olduğunun bilincinde olmalarıdır.

Daha başta yeni devlet örgütlenmelerinin yeni koşullara uyum sağlayabilmesi için, bâzen yetersiz da olsa, önlem alınmak istenmiş ve devletin ekonomi üzerindeki müdahale alanlarını genişletmek için yeni imkânlar yaratılmaya çalışılmıştır.

Ancak, buna karşılık, yönetici kadroların birbirinden kopuk ve çoğu kez de uzun dönemli sonuçları düşünülmeksizin, alelacele alınmış karar ve önlemleri, yine çoğu kez devletin ekonomik hayat üzerindeki müdahalelerinin özel girişime karşı bu denli genişlemesine taraftar olmayan CHP ve TBMM içindeki önemli ve etkili bir grup tarafından sistemli olarak sınırlandırılmıştır.

Dolayısıyla da, genellikle uzlaşmaya dayanan ve birbirinden kopuk önlem ve kararlar, belirli, fakat nihâyet sınırlı bir başarı sağlamış, ancak ekonomik ve sosyal sıkıntıları önlemeye ve hafifletmeye yetmemiştir.

Sorun, yeniden örgütlenebilmekti.

Yeni depo ve silolar yapılmadan, toplanan tarım ürünlerini stok etmek imkânsızdı.

---

93 Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 298.

Stoklanan malları zamânında tüketim merkezlerine ulaştırmak ve dağıtmak için ise, kusursuz işleyen bir ulaştırma ve dağıtım sistemi gerekiyordu.

Hiç kuşkusuz, elde vâr olandan fazlasının istenmesi olanaksızdı.

Ancak elde olanın da iyi değerlendirilebildiği söylenemez.

Zâten normal zamanlarda dahi mekanizmaları iyi işlemeyen, yavaş çalışan ve kırtâsiyeci yöntemlerle iş gören devlet-hükûmet-bürokrasi çarkı, çeşitli zamanlarda ve her yönden sürekli şikâyet konusu iken, aynı devlet örgütü ile yeni bir devlet müdahaleciliği sistemi kurmaya çalışmak elbette bağdaşamazdı. Devletin ekonomik hayat üzerindeki müdahale ve denetimleri, yeni koşullarda, aynı mekanizma tarafından yerine getirilemezdi. Çünkü, bu mekanizma, zâten olağan koşullarda dahi, eski görevlerini bile yerine getirebilecek kapasite ve yetenekte değildi. Bu yöndeki girişimlerin başarı şansının hayli düşük olduğu açıktı. Bu nedenle de, ekonomi üzerinde devlet müdahale ve denetimlerini artıran bir iktisâdî politika, mutlaka kendi içinde de yeniden örgütlenmesini sağlamak zorundaydı.

Oysa, bu tür bir politika, her ne kadar sorumlu yöneticiler tarafından savunuluyorduysa da, CHP ve TBMM içinde tartışmalara neden oluyor ve sorumlu yöneticilerin tüm çabalarına karşın, uygulamada yumuşatılıyordu.

Diğer yandan da, eski örgütlenmeye, yâni bürokrasiye hiç dokunmadan, onu temel alarak, onun aracılığı ile ve yine onun tarafından uygulanmak istenen ekonomik önlemler, elbette söz konusu eski devlet örgütlenmesinin başarabileceği ve becerebileceği bir uygulama olamazdı.

Bu nedenle de, eski örgütlenmeye ve bürokrasiye bırakılan kararlar, ya çok geç çıkıyor ya da çıktığında ise artık bir etkisi kalmıyordu.

Bu durumda, elde vâr olan imkânlardan da yararlanmak mümkün olamıyordu.

Böylece devletin müdahale ve denetimi altındaki ekonominin değişik alanları, eski örgütlenmenin çalışma yöntem ve mekanizmaları içinde, kısa zamanda çıkmaza sürükleniyor ya da tamâmen felç oluyor; kısaca, "çarklar boşlukta" dönüyordu. Hattâ çok kez

çarklar birbirinin içine geçerek, birbirinin çalışmasına da engel olmaktaydı.

Olağan dönemde dahi bürokratik mekanizmayı çalıştırma yeteneğinde olmayan devlet yapısının ve örgütlenmesinin üzerine şimdi bir de yeni ve ek görevler yüklenmişti.

Bu durumda, ne eski görevler yerine getirilebiliyor, ne de yeni ve ek görevler tam olarak yapılabiliyordu.

Alınan tüm önlemler ve kararlar, ya kâğıt üzerinde kalıyor ya da kâğıt üzerinde görülenin ve istenilenin tam aksi sonuçlar doğuruyordu.

Refik Saydam Hükûmeti, elde vâr olandan ve mümkün olandan fazlasını yapmamış ya da yapamamış olmakla değil, fakat elde vâr olandan da en iyi şekilde yararlanamamış olduğu için eleştirilmelidir.

Zâten bu konuda bizzat Başvekil Refik Saydam, tam bir açıkyüreklilik ile, ölümünden kısa bir süre önce, 25 Mayıs 1942 târihinde, TBMM'de bütçe görüşmeleri dolayısıyla, Müstakil Grup Başkanı Ali Râna Tarhan'ın yaptığı dikkate değer eleştirileri yanıtlarken, şu açıklamada bulunacaktır:

> "Fikrim şudur: Bugün harbin başladığı günden beri yaptığımız tedbirlerle görüyorum ki, devlet teşkilâtı, 'a'dan 'z'ye kadar, baştan başa bu memleketin ihtiyâcı ile telif edilebilecek şekilde, tebdil edilmek lâzımdır.
>
> Bu teşkilâtı behemehâl yenileştirmek mecbûriyeti vardır. (...)
>
> Behemehâl dinamik ve teknik kâbiliyetli tam bir devlet teşkilâtına mutlak ihtiyaç vardır."[94]

Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti Döneminde Millî Korunma Kânunu'nun Uygulanmasının Sonuçları

Ekonomi ve fiyatlar üzerindeki devlet müdahale ve denetimlerinin hemen hemen tamâmen kalkması, hiç de beklenen sonuçları doğurmayacaktır.

Gerçi, üretimi artırmak için, fiyatların bir ölçüde yükselmesi bekleniyordu. Ancak bu artışın, hiç olmazsa, mevcut karaborsa fi-

---

94 AT, Sayı: 102, (Mayıs 1942), s. 45.

yatlarının altında kalacağı tahmin ve ümit ediliyordu.

Oysa, daha ilk günden itibâren, hızlı fiyat artışları meydana gelecektir.

Fiyatların olağanüstü hızlı artışının temel nedenlerini, Samet Ağaoğlu, "Fiyatların Yükselişi" adlı yazısında, şöyle açıklamaya çalışıyordu:

> "Hâdisenin bugün hâkim olan tek izah şekli, ihtikâr arzusundan, vurgunculuk temâyüllerinden ibârettir.
>
> Görülen her nevi fiyat yükselişine, bunun hakikî sebep ve âmilleri üzerinde durulmadan, derhâl, 'birkaç fırsatçının fenâ niyeti[nin] neticesi' diye bakılıyor. (...)
>
> Biz buna iki esaslı âmil bulmaktayız:
>
> 1) Piyasaya arz edilen malın istihsâl itibârıyla azlığı,
>
> 2) Piyasaya arz edilen paranın fazlalığı veyâhut piyasaya arz edilen paranın iştirâ kudretinde azalma!
>
> Birinci âmil, devlet istihlâkinin çoğalması, istihsâlin azalması gibi doğrudan doğruya müessir sebeplerle, halkın telâşı, fazla ihtiyat erzak temini endişesi, bilvâsıta müessir sebeplerle izâh edilebilir.
>
> İkinci âmil, yâni paranın iştirâ kudretinin azalması, mevcut bir vak'adır.
>
> Bu vâkıa, her ay miktârı artan yeni para ihrâcı ile doğrudan doğruya alâkalı bir hâdise olduğu gibi, bâzı esaslı maddeler fiyatlarına devletçe yapılacak zamlarla da sıkı bir sûrette münâsebattardır.
>
> Paranın iştirâ kudreti, azalan her piyasada gözüken mâlûm bir hâdise, mala tehâcüm, mal iktisâbının, kazanılmış veyâ mevcut serveti muhafaza için bir vâsıta olarak gözükmesi!
>
> İşte bugünkü fiyat yükselmesi hâdisesinin bizce en mühim olan sebebi... (...)
>
> Fiilhakika harb ekonomisi içinde fiyat tesbiti sisteminin yalnız fiyat yükselmelerine mâni olamadığı ve bilakis sun'i darlıklar yarattığı artık kabul edilmiş bir hakikattir.
>
> Fiyat tesbiti, ancak istihlâkin tahdidi ile berâber olduğu takdirde, fiyat yükselmelerine mâni olmaktadır."[95]

---

95 **İktisâdî Yürüyüş,** Yıl: 4, Cilt: 7, Sayı: 74, (16 İkinçikânun 1943).

Bu dönemde enflasyonla ilgili istatistikler de şöyledir[96]:

İstanbul Geçinme Endeksi (1938=100)

Yıllar	Endeks
1938	100
1941	132,5
1942	211,5
1943	289

Gıdâ Maddeleri Endeksi (1938=100)

Yıllar	Endeks
1938	100
1941	160,5
1942	306,8
1943	453,3

Altın Fiyatı

Yıllar	Fiyatı
1938	1.312 Kuruş
1941	3.313 Kuruş
1942	3.358 Kuruş
1943	3.916 Kuruş

96 Aşağıdaki tüm istatistikî bilgiler için bkz. **İstanbul Ticâret ve Sanâyi Odası Mecmuası,** *Cilt: 60,* No: 1, (Kânunusâni 1944); **İstanbul Ticâret ve Sanâyi Odası Mecmuası,** Cilt: 60, No: 2, (Şubat 1944).

Altın fiyatları ile ilgili bir başka tablo ise şöyledir:

Yıllar	Altın Fiyatı
1939	490 Kuruş
1940	1.400 Kuruş
1941	2.500 Kuruş
1943	3.800 Kuruş **Tan,** (21.12.1943)

1938 Yılı Ortalama Fiyatları İle
1943 Yılı (Aralık Ayı) Ortalama Fiyatları
(Mutlak Rakamlar)

Maddenin Adı		Yıllar 1938		1943		Artış Oranı
Ekmek	(Kilo)	10,05	Kuruş	38,67	Kuruş	[% 284.7
Et	(Kilo)	42,52	Kuruş	198,54	Kuruş	% 366,9
Tâze Sebze	(Kilo)	7,51	Kuruş	29,96	Kuruş	% 298,9
Zeytinyağı	(Kilo)	51,85	Kuruş	231,29	Kuruş	% 336
Şeker	(Kilo)	28	Kuruş	338	Kuruş	% 1.107
Peynir	(Kilo)	48,78	Kuruş	155,42	Kuruş	% 218,6
Süt	(Kilo)	14,79	Kuruş	51,25	Kuruş	% 236,5
Kömür	(Kilo)	5,33	Kuruş	12,21	Kuruş	% 129,1
Odun	(Kilo)	370,08	Kuruş	1.316,66	Kuruş	% 255,7
Yumurta	(Tâne)	1,71	Kuruş	7,94	Kuruş	% 364,3
Tuğla		1,5	Lira	6	Lira	% 300
Kereste		4	Lira	20	Lira	% 400
Kireç		35	Kuruş	399	Kuruş	% 1.040
Kiremit	(Yerli)	4	Kuruş	300	Kuruş	% 1.400
Kiremit	(Avrupa)	90	Kuruş	225	Kuruş	% 150
Çimento	(Yerli)	50	Kuruş	1.250	Kuruş	% 150
Çimento	(Avrupa)	90	Kuruş	225	Kuruş	% 150
Demir		7	Kuruş	70	Kuruş	% 900]

1938 yılında İstanbul geçinme endeksi 100 iken, 1944 yılında endeks 297,1 ve gıdâ maddeleri endeksi de, yine 1938 yılında 100 iken, 1944 yılında 414,9 olacaktır.[97]

> "1938 senesinden beri görülen devamlı artış, bilhassa 1942 ve 1943 senelerinde süratli bir şekilde cereyan etmiştir.
>
> 1944 senesi, 1943'e göre % 5 nispetinde kaydetmek sûretiyle, 1938 senesinden üç mislinden yüksek bir seviyeye varmıştır."[98]

97 **İstanbul Ticâret ve Sanâyi Odası Mecmuası**, Cilt: 61, No: 2, (Şubat 1945).

98 **İstanbul Ticâret ve Sanâyi Odası Mecmuası**, Cilt: 61, No: 3, (Mart 1945). Ayrıca bkz. **İstanbul Ticâret ve Sanâyi Odası Mecmuası**, Cilt: 61, No: 6, (Haziran 1945); **İstanbul Ticâret ve Sanâyi Odası Mecmuası**, Cilt: 61, No: 8, (Ağustos 1945).

Genel Geçinme Endeksi (1938=100)

Maddenin Adı	Yıllar 1943 (Mart)	1944 (Mart)	1945 (Mart)
Umûmî Endeks	316,2	330,2	345,7
Gıdâ	409	384,8	401,9
Mesken	100	100	100*
Yakacak	176,6	230,1	228,6
Giyim	465,7	556,6	571,8
Diğer	228,8	305,4	346,4

* Kirâların sâbit gösterilmesi ancak resmî gerçeğe uygundu. Çünkü, kaloriferli binâlar için, kömür fiyatlarının artış oranında olmasa da, hükûmetçe saptanan resmî bir oranda zam yapılması mümkündü. Ayrıca, zâten kirâlar hiçbir şekilde sâbit kalmamış ve hava parası uygulaması ile dolaylı yoldan artırılmıştır.

Geçinme Endeksi (1938=100)

Yıllar	Endeks
1938	100
1941	132,5
1942	220,9
1943	332
1944	339,9
1945 (Mart)	345,7 [99]

Toptan Eşyâ Fiyatları Endeksi (1938=100)

Yıllar	Endeks
1938	100
1941	175,3
1942	339,6
1943	590,1
1944	458,9
1945	444,3

99 **Konjonktür**, Seri A, Sene: 5, No: 1-3, (Ocak-Mart 1945).

Geçinme Endeksi (Ankara Perâkende Fiyatları)

Maddenin Adı		Yıllar 1938		1944 (Aralık)	
Ekmek	(Kilo)	9,6	Kuruş	33,3	Kuruş
Et	(Kilo)	43,5	Kuruş	170	Kuruş
Süt	(Kilo)	16,3	Kuruş	60	Kuruş
Yumurta	(Tâne)	1,97	Kuruş	11	Kuruş
Kuru Fasulye	(Kilo)	15,7	Kuruş	58,2	Kuruş
Şeker	(Kilo)	28	Kuruş	187	Kuruş [100]

Bu arada, savunma giderleri nedeniyle, bütçe harcamaları da artmıştı. 1942 yılında gider bütçesi fiilen

885.000.000 TL'yi aşmış, 1943 yılında ise 1.000.000.000 TL'nin de üzerine çıkmıştı.[101]

Bütçe açığı, emisyon yolu ile kapatılmaya çalışılmış ve bunun sonucunda da, 1941 yılı sonunda 512.473.000 TL olan tedâvüldeki para miktârı, 1944 yılı sonunda 960.834.000 TL'yi bulmuştu.[102]

Tedâvüldeki Banknot Miktârı Endeksi (1938=100)

Yıllar	Endeks
1938	100
1939	153
1940	216
1941	289
1942	394
1943	415
1944	438
1945	455
1946	480 [103]

100 **Konjonktür,** Seri A, Sene: 5, No: 9-12, (Ekim-Aralık 1945).

101 Aydemir, **İkinci Adam,** (Cilt: 2), s. 223-224 ve 228.

102 Aydemir, **İkinci Adam,** (Cilt: 2), s. 228.

103 Yerasimos, **age,** s. 1322.

Korkut Boratav, Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti'nin "% 25 Karârı" olarak nitelenen iâşe politikasının sonuçlarını şöyle değerlendiriyor:

> "Ordunun ve büyük kentlerin ihtiyâcını sağlayacağı umulan ve artan fiyatlarla satın alınacak mecbûrî oranların dışında, hububat ticâreti, bu kararla serbest bırakılıyordu.
>
> Ancak üreticinin tüccara satışı ilke olarak serbest olduktan sonra ve tüccar devletten biraz daha yüksek bir fiyat verdikçe veyâ borç vererek çiftçiyi kendisine bağlayabildikçe, yukarıdaki oranlarda üretimin fiilen devlete intikâli artık umulamazdı.
>
> '% 25 Karârı', çiftçinin eline geçen fiyatlarda, 1942 ve 1943 yıllarında önemli artışlara yol açmış ve bu artışlar, daha da aşırı tüccar kârları doğurarak, tüketiciye yansımıştı.
>
> Büyük kentlerin devletçe iâşesi tehlikeye girmiş ve ancak yüksek fiyatlı kaçak hububat ticâreti ile durum kurtarılmıştı. (...)
>
> Yeni politikaların, piyasaya aracısız olarak ürün arz edebilen büyük çiftçinin ve özellikle tarım ürünleri üzerinde toptan ticâret yapan tüccarın gelirlerinde, üstelik artık meşrulaşan biçimler içerisinde, büyük artışlar yarattığı tartışmasız doğrudur. (...)
>
> Üstelik, bu gelir artışları belli ölçüde meşrulaştığı hâlde, bunları vergileyecek etkin bir sistem yoktu.
>
> Ayrıca, hükûmetin alım fiyatlarında da meydana gelen artışlar, Ordunun ve büyük kentlerin resmî yollardan iâşesinin mâliyetini de artırmaktaydı."[104]

Şevket Pamuk, bir incelemesinde, "% 25 Karârı"nı şöyle değerlendiriyor:

> "% 25 uygulamasının çok önemli bir diğer sonucu daha olmuştur.
>
> Bu uygulama, iâşe meselesinin yükünü daha dengeli olarak dağıtmak yerine, yükü esas olarak küçük ve orta üreticilerin üzerine yıkmış, 1942 yılı ve sonrasında az toprak işleyebilen köylülerle büyük çiftçiler arasında önemli farklılaşmalara yol açmıştır.
>
> Bu noktayı açıklamak amacıyla, yaptığımız basit bir hesaplamayı aktaralım:
>
> O günün koşulları altında buğday yaklaşık bire beş verdiğine göre, toplam ürünün % 20'sinin de tohumluk olarak ayrılması gerekmekteydi,

104 Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 299-301.

Bu durumda 600 dönümün altında toprak işleyen ve üreticilerin çok büyük bir çoğunluğunu oluşturan köylüler, ürünlerinin yaklaşık yarısını (% 20+% 25) tohumluk ve devlet payı olarak ayırmak zorunda kalıyorlardı. Örneğin, 50 dönüm toprak işleyen ve ortalama olarak 4 ton buğday üreten bir köylü âilesine tohumluk ve devlet payından sonra 2.000 kg kadar hububat kalacaktı. Bu miktar ise, 5-6 kişilik bir hânenin bir yıllık tüketimini ancak karşılayabilirdi.

Böylece "% 25 Karârı'nın, küçük üreticilerin ürün fazlasına tümüyle el koyduğu, hattâ 50 dönümden az toprak işleyen âilelerle başkasından toprak kirâlayan ortakçı âilelerini hububat tüketimlerini kısmaya zorladığı ortaya çıkmaktadır.

Oysa, daha önceki uygulamada, tüm üreticilere geçimlik, tohumluk ve hayvan yemi için paylar bırakılmaktaydı.

Bu durumda yoksul köylülerin yükselen buğday fiyatlarından yararlanabilmeleri mümkün değildi.

Bir yandan gerileyen üretim, öte yandan devletin artan baskısı, bu kesimi tefecilerin eline itmekteydi.

Aynı şekilde, 70-80 dönüm, hattâ 100 dönüme kadar toprağı olan ve 1930'ların ikinci yarısındaki üretim artışlarından yararlanarak, durumlarını bir ölçüde düzelten, güçlendiren orta üreticilerden de pazara getirebilecekleri ürünün hemen tümünü devlete teslim etmeleri istenmekteydi.

Buna karşılık, büyük çiftçilerin yükü ağırlaşmıyor, tersine hafifliyordu. İşlenilen toprak miktârı arttıkça, serbest piyasada yüksek fiyatlarla satılmak üzere üreticiye bırakılan miktar da artmaktaydı.

Büyük çiftçiler, ürünlerinin % 50'ye yakın bir bölümünü devlete verdikten sonra, serbest piyasada oluşan yüksek hububat fiyatlarından yararlanabileceklerdi.

Diğer üreticiler, buğdayı kilosu 20 Kuruş'tan devlete verirken, onlar kilosu 100 Kuruş'tan serbest piyasada satabileceklerdi.

Özellikle % 25 Karârı'nın uygulanmaya başlamasından sonra, büyük toprak sâhipleri servetlerini ve arâzilerini genişletmeye başladılar.

Ürünün bol olduğu yörelerde arâzi satışları hareketlenmeye, arâzi fiyatları artmaya başladı.

Ancak dönemin gazete ve dergilerindeki yazılara göre, büyük çiftçilerin eline geçen toprakların büyük bir bölümü, yoksul köylülerin işledikleri topraklar değil, sâhiplerinin kentlerde yaşamakta olduğu, boş bırakılan arâzilerdi. (...)

Gerçi bu uygulamalar 1945 yılından sonra kaldırıldı, ama olan olmuştu.

Savaş koşullarının yükünü küçük ve orta köylülüğün omuzlarına yıkan tek-parti rejimi, nüfûsun % 80'inin kırsal alanlarda yaşadığı bir ülke-

de çok geniş bir oy potansiyeline sâhip bu kesimleri karşısına almış oluyordu."[105]

Şevket Pamuk, aynı incelemesinde, "tek-parti rejimi ile köylülüğün farklı kesimleri arasındaki iplerin" 1940'larda koptuğunu belirtmektedir.[106]

Çağlar Keyder de aynı görüştedir:

> "Tarım politikasında, özellikle buğday üreticilerini hedef alan bu âni değişiklik, küçük köylülerin iktidardaki partiden uzaklaşmasında rol oynayan önemli etmenlerden biriydi."[107]

Çağlar Keyder ile Fâruk Birtek'in birlikte kaleme aldıkları bir başka incelemede de aynı sonuçlara varılmaktadır:

> "Orta köylü tabakasının 1939'a kadar CHP'nin esas desteğini sağlaması ve onun yabancılaşmasının 1950'de CHP'nin düşüsünün en önemli nedeni olduğu yolundaki inancımız... (...)
>
> [Savaş yıllarında], devlet, orta köylüyle ittifâkından kopmaya kalkışınca, yaratılmasına kendisinin yardım ettiği yeni bir siyâsal gücü karşısına almak zorunda kaldı. (...)
>
> [Bu yıllarda] orta çiftçilerin sayısı azalmaya başladı. (...)
>
> Orta çiftçinin üretimi ve artığı azalarak, [bu durum], onun hükûmet ile ittifâkının temelini zayıflattı. (...)
>
> [Toprak Mahsûlleri Vergisi], hükûmetin savaş süresince izlediği tarım aleyhtârı politikanın doruk noktasıydı ve orta çiftçiyi devletle olan ittifâkına kesin olarak yabancılaştırdı.
>
> Savaş yılları, orta köylünün gücünü yok ederken, büyük çiftçiye çok daha az bir zarar vermişti. (...)
>
> Ürünün zorla satın alınması, orta köylünün pazarlanabilir artığını ortadan kaldırırken, büyük çiftçinin artığını yalnızca azaltıyordu.
>
> Böylelikle, büyük çiftçi, artığının geriye kalan kısmını satarak, karaborsa fiyatlarından yararlanıyordu.
>
> Vergilendirme politikası, aynı zamanda, pazara bağımlılığından dolayı, orta köylüyü tehlikeli bir duruma sokuyordu.

---

105 Şevket Pamuk, "İkinci Dünyâ Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, s. 105-107.

106 Pamuk, agm, **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, s. 96.

107 Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, s. 92.

Ticârî tarımın kıyısında yer alan, ancak ne kendine yeterliliğe dönecek eski yeteneği, ne de zorunlu satışlara dayanabilecek yeterli artığı olmayan [olan] orta köylü, pazara açılmaktan zarar gördü.

Öyleyse, savaş öncesi ittifâkından geriye kalan tek şey, hareketlilik kazanmış ve ekonomiyle bütünleşmiş, ancak ekonomik dalgalanmalar karşısında incinebilir bir durumda bırakılmış orta köylünün yeni bir siyâsal öge hâline gelmesi, böylelikle de siyâsal alanda bir rol oynamak üzere, güdülenmiş olmasıydı.

Nihâyet bu öge, 1950'de merkeziyetçi devletin siyâsal partisini yenilgiye uğratmak için, zengin çiftçilerle siyâsal ittifak kurdu."[108]

Bu dönemde, iâşe sorunlarının çözülebilmesi amacı ile alınan karârların, büyük toprak sâhipleri ile nispeten ileri tarım yapan büyük çiftçilere ve tarımsal ürünlerin alım-satımı ile uğraşan büyük tüccarlara yaradığı saptanmalıdır.

Hububat alım fiyatlarında görülen yükselme ve karaborsa, bu alanda önemli kazançlara neden olacaktır.

Ellerinde sermâye biriken bu gruplara karşı, daha sonra, ileride göreceğimiz gibi, Toprak Mahsûlleri Vergisi Kânunu hazırlanacaktır.

Taşra kökenli olan ve elinde önemli miktarda sermâye biriken bu kesimin, İstanbul'daki ticâret çevrelerinde yer almaya başlaması dikkat çekicidir.[109]

Bunun doğal bir sonucu da, bu grubun İstanbul ticâret grubu ile çatışmaya girmesidir.

Elinde önemli miktarda servet ve sermâye biriken kent, ama özellikle de İstanbul ticâret grubuna karşı, ileride göreceğimiz gibi, Varlık Vergisi Kânunu hazırlanacaktır.

Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti'nin aldığı kararlar, fiyatların birdenbire ve son derece hızlı yükselmesine neden olur.

Ancak bu kararlar, umulduğu gibi, ihtikârı, mal yokluğunu ve karaborsayı ortadan kaldıramamış, üretimde de bir canlanma meydana gelmemiştir.

---

108 Çağlar Keyder-Fâruk Birtek, "Türkiye'de Devlet-Tarım İlişkileri (1923-1950)", **Toplumsal Târih Çalışmaları**, s. 195 ve 209-211.

109 Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 302-307.

Diğer yandan, sevkiyat sorunu bu dönemde de önemini korumuştur.

Âsım Us, bu konuda, günlüğünde, şöyle yazıyor:

> "Meclis Reisi Abdülhâlik Renda: 'Orta Anadolu'da buğday ambarları dolup taşsa, yine İstanbul sıkıntı çeker. Mesele, buğday meselesi değil, buğday nakli meselesidir. Tek hat ile Anadolu'dan hem İstanbul halkını, hem Trakya'yı, hem buralardaki askerleri beslemeye imkân yoktur. (...)
>
> Hükûmetten beş Lira'ya alınan bir teneke petrol, karaborsada 40 Lira'ya satılıyor. (...) Bir teneke gazın resmî fiyatı 430 Kuruş, karaborsada 60 Lira..."[110]

Metin Toker, dönemin ekonomik ve sosyal sorunlarını şöyle tasvir ediyor:

> "Evlerde ekmek kavgaları eksik olmazdı. Kim daha çok yedi, kim daha az yedi tartışmaları eksik olmazdı. Ağır işçi karneleri, sözümona kollarıyla çalışanların karınlarını biraz daha iyi doyurmak içindi. Ama bunlar karaborsada bol bol satılmaktaydı. Hattâ francala bile bulmak, bedelini ödedikten sonra, pekâlâ kâbildi.
>
> Halk ile memur, iki sınıf hâlinde, birbirinden ayrılmıştı ve devlet, kendi memurunu kısmen koruyabilmenin gayreti içindeydi. Bunun, aslında halkı, memurdan, yâni devletten daha fazla ayırdığının farkında değildi. Sümerbank'ın memurlara verdiği kumaş ve ayakkabılar, ucuz fiyatlarıyla tamah çekiyorlardı. Şeker için memura ve halka değişik bedel ödetiliyordu. Halbuki bunları almak da bir meseleydi ve nüfus cüzdanlarının başındaki sayfalar çeteleye dönmüştü. (...)
>
> Fakat hükûmetin istikrarlı bir ekonomi politikası olmaması, kontrollerin gereği gibi yapılmaması, kararların bir gün alınıp ertesi gün bozulması, bir olacak sıkıntıyı on yapıyordu. (...)
>
> Karaborsa ile mücâdele, hoş, fakat boş bir lâftan başka bir şey değildi. Karaborsa ile mücâdele için görevli olanlar büyük rüşvetle susturuluyorlardı. Buna mukâbil, 5-10 Kuruş'luk ihtikâr yapanların dükkânları kapatılıyor, kendileri hapislere atılıyorlardı."[111]

Vehbi Koç, savaş yıllarının ekonomik ve sosyal görüntüsünü, anılarında, şöyle çiziyor:

---

110 Us, **age**, s. 525, 572 ve 576.

111 Toker, **age**, s. 27-28. Benzer anlatımlar için bkz. Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 2), s. 212-214

"İhtiyâcımız olan mallar yeterince gelmediğinden, fiyatlar alabildiğine yükseldi. Büyük bir karaborsa başladı. Bu durumlarda, piyasada ihtiyaçtan az mal bulunduğu için, arz-talep kuralı alış verişe hâkim oluyor. İhtiyaç sâhibi, malını kaça bulursa almak zorunda kalıyor. Bu gibi satışlar, yasa dışı olduğundan, satan firmanın resmî kayıtlarına geçmiyor, fatura verilmiyor, devlet de bundan büyük zarar görüyordu. Karaborsadan anormal kazanç sağlayan insanlar, anormal derecede para harcıyor. Bir kısım halk yoksulluktan acı çekerken, öbür taraf zevk ve sefâ içinde yaşıyor. Çeşitli sıkıntılar, acılar doğuyor. Böylece savaşlar, ahlâkı o kadar bozuyor ki, önüne geçmenin imkânı kalmıyor.

Böyle durumlarda, hükûmet iş sâhiplerine kontenjanla bir ölçü içinde döviz veriyor. Bu dövizle mal geliyor. Siz malları mağazanıza getirip satıyorsunuz. Millî Korunma Kânunu çıkmış... Dükkânınıza gelen müsteriye, olan mal için, 'Yok' diyemezsiniz... Bu malı dükkâna satmak üzere koyduğunuz zaman, iş satıcının vicdânına kalıyor. Malı satan satıcının aylık ücreti 500 Lira... Satacağı mal, söz gelişi bir otomobil ise, Millî Korunma Kânunu gereğince, tânesi 300 Lira... Karaborsa fiyatı 1.500 Lira... Bu kadar farklı rakamlar karşısında, alıcı, mal satan tezgâhtarı para vererek, ziyâfet çekerek, şu veyâ bu şekilde elde ediyor.

Firma sâhibi olduğum 1926 yılından 1939 yılına kadar kendim ve çalışan arkadaşlarımın dürüstlüğü için her türlü yemini edebilirim. 1939'dan 1946'ya kadar ise, kuruluş olarak ahlâkımız bozuldu. Duyduğumuz ya da duymadığımız birçok olaylar geçti. Tabiî bilerek bilmeyerek müşteri karşısında biz de lekelendik."[112]

4) EKONOMİK VE SOSYAL SORUNLAR KARŞISINDA YÖNETİM, TBMM VE BASIN

Refik Saydam Hükûmeti Döneminde Ekonomik ve Sosyal Sorunlar Karşısında Yönetim, TBMM ve Basın

Savaşla birlikte, önce yavaş ilerleyen, daha sonra hızlanan bir enflasyon kendisini hemen belli edecektir. Yetersiz üretimin, dağıtımdaki aksaklıkların ve ithâlâttaki imkânsızlıklar ile darlıkların temelinde hızlanan bir enflasyondu bu...

---

112 Koç, **age**, s. 66.

Esâsen yükselme eğilimi gösteren enflasyon, darlık, ihtikâr ve tüm bunlar karşısında yönetim mekanizmasının gösterdiği yetersizlik ve yeni bir örgütlenmeye gitme konusundaki tereddütlü adımlar, alınan ekonomik önlemlerin yetersizliği ve birbirinden kopuk olması, dolayısıyla da yarar sağlamaması, bizzat dönemin sorumlu yöneticileri tarafından ve TBMM'de dile getiriliyordu.

Refik Saydam Hükûmeti döneminde izlenen iktisâdî politika, devletin ekonomi ve ticâret üzerindeki geniş müdahale ve denetimleri, fiyatlar üzerinde kurulmaya çalışılan sıkı denetim, iâşe sorunlarının çözülmesinde yaratılan yeni devlet örgütleri ile bu örgütlerin işleyişleri, yarattıkları ekonomik sonuçlar bakımından yönetim kademelerinde, CHP içinde ve TBMM'de, ama özellikle de basında geniş ve önemli ölçüde eleştiriliyordu.

Örneğin, Kâzım Nâmi Duru, TBMM'de yapılan bir konuşmada, bizzat mebusları ve Vekilleri şöyle suçluyordu:

> "Evimizde şeker toplamamalıyız arkadaşlar... İçimizde 10-20 sandık şeker toplayanlar bulunduğunu ben hâriçte işittim. (...) İçimizde bunları yapanlar var. Vekil arkadaşlarımız da dâhil... ("Hayır, böyle şey yok" sesleri... Gürültüler) (...) Yâni bunlar söyleniyor. 'Falan Vekilin evine şu kadar şeker taşınmış, filan mebus şunu almış' diye söyleniyor. (...) Müsaade eder misiniz isimleri sayayım? Hayır, isim zikretmeyeceğim. Bana sonra arzu edenler sorsunlar. Söyleyeyim... (Gürültüler)"[113]

Bu konuşma, Feridun Fikri Düşünsel tarafından, "mânâsız, esassız, garazkârâne, (...) âdi" dedikodular olarak yanıtlanırken, Başvekil Refik Saydam da, bu suçlamaları, sert bir üslûpla yanıtlıyor ve şöyle diyordu:

> "Hiçbir vakit bir hükûmet uvzuna bu şekilde, müphem isnatlar yaparak, bozguncu bir ruh doğmasına meydan veremem."[114]

Oysa isnatların pek de o kadar "müphem" olmadığı, Âsım Us'un notlarından anlaşılıyor:

---

113 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 3, Cilt: 23, 33. İnikat, (30.1.1942).

114 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (30.1.1942).

"Merhum Başvekil Refik Saydam'ın (...) evinden birçok yiyecek ve giyecek eşyâsı dahi çıktığı söyleniyor."[115]

Fâik Ahmet Barutçu, anılarında, Refik Saydam Hükûmeti'nin iktisâdî politikalarını şöyle değerlendiriyor:

"Hükûmetin yiyecek politikası, ülkede bir darlık ve kıtlık oluşturarak, halkın ıstırâbını, yakınmasını ve hükûmete karşı düşmanlığını günden güne artırmaktadır. Hükûmet, bütün ana besin maddelerine el koymuştur. Ama bu maddelere konulan fiyatlar, üreticiyi doyurmadığından, karaborsalar meydana gelmiştir. Fiyatları düzenleme ve denetleme gibi, savaş ekonomisinin zorunlu gerekleri, ülkenin koşullarına uygun olarak, iyi düzenlenip uygulanamadığından, binbir yolsuzluğa meydan vererek, her il ve ilçede otarşik karar, önlem ve hareketlere yol açarak, varlık içindeki bir ülkede, kıtlığın ıstıraplarını çektirmektedir.

Besin politikasında hükûmetle Büyük Millet Meclisi arasında görüş ayrılığı vardır. Hükûmetin bu politikası, Parti Grubu'nda [CHP Meclis Grubu'nda] şiddetli eleştirilere yol açtığı hâlde, hükûmet denetlemeyi gevşetme yanlısı olmamakta direnmektedir. Bu direniş daha bakalım ne kadar ve nereye kadar sürecektir? Yalnız bu direnişin Meclis çevresinde ve ülke içerisindeki etki ve yankıları giderek derinleşmektedir. Ülkenin dört bucağından açlık haberleri ve iniltileri, yankılarını duyurmaya başlamıştır. Ülke işlerinde, zararlı olmaya başlayan inadın ve saplantının yeri olamaz.

Başvekil iyiniyetlidir, dürüst, metodlu ve çok çalışkan bir adamdır. Ama yeterli, günün koşulları ve sorunun karmaşıklığı, büyüklüğü karşısında, giderek daha fazla duyulan bir sınırlılık [içindedir] ve ortalamanın üzerinde değildir. Ortalamanın üzerinde olan, inadıdır.

Hükûmet, üyeleri yönünden, pek zayıf bir kuruluştur. Bir, ikisi dışında, Vekillerden hiçbiri sandalyelerinin adamı değildir. Hele bâzılarında, ne politika yaşamı yönüyle, ne de meslek, bilgi ve yetenek yönüyle, hiçbir seçkin nitelik yoktur. Söz sâhibi olacak özellik taşımayan, zayıf üyelerden kurulan bu hükûmetin başında bulunmak, bir şans değildir. Refik Saydam, günün birinde tükenecektir. Bu sonuçta da arkadaşlarının büyük payları bulunacaktır. (...)

Bu âni ölüm, gazetelerde keder duygularının incelikli anlatımına neden olmuşsa da, halk arasında kederlenen bir tek adama rastlamadım. Bu, Refik Saydam için bir bahtsızlıktır. Doktor, bir yıl önce ölseydi, halkın bu derece sevgisinden yoksun olarak, sonu bahtsız biten bir adam eti-

115 Us, age, s. 541.

ketiyle târihe geçmezdi. Ölümü ile, halka, keder yerine, bir hafiflik duyurması, bu bahtsızlığı, ona inadı hazırlamıştır."[116]

CHP Müstakil Grubu adına TBMM'de konuşan Fuat Sirmen, mevcut ekonomik ve sosyal sorunlara değinerek, devletin mal stok etmesini ve fiyat denetiminin sağlanmasını istiyor, ayrıca Vekâletler arası eşgüdüm sorununu gündeme getiriyordu.[117]

Vekâletler arası eşgüdüm eksikliği eleştirisine, muhakkak ki, bir de örgütlenmede merkezîleşme eğilimi gösteren bürokratik yapının eklenmesi gerekiyordu.

Örneğin, Başvekil Refik Saydam, 1940 yılı yazında, "zirâî istihsâl hakkında Umûmî Müfettişlikler ile Vâliliklere" gönderdiği bir tâmimde, merkezî karar alma mekanizması ile bölgesel inisiyatif yokluğunun olumsuz sonuçlarına dikkat çekiyordu:

> "Her tedbirin yeri ve zamânı vardır. Bunları direktif hâlinde teferruatıyla uzaktan tesbite imkân yoktur. En isâbetli tedbiri, işin içinde ve başında olan, vaziyeti adım adım tâkip edebilecek mevkiide bulunan idâre âmirleri bulabilirler (...)
>
> Bu mevzu üzerinde ehemmiyetli durmaklığım, daha işin başında iken, bâzı vilâyetlerden hasat ve harman için yardımlar istenmesinden ve bütün tedbirlerin merkezden beklendiğini sezişimdendir."[118]

Başvekil Refik Saydam, bir demecinde, ekonominin yeni düzeninde, tüccardan beklentilerini de şöyle açıklıyordu:

> "Tüccara müşkülât göstererek, bunları (...) ticâret âleminden çekmek veyâ serbest bırakmak, (...) ihtikâra meydan vermek istemiyoruz. (...) Tüccarı millet hayâtında lâzım bir unsur telâkki ediyoruz. Bu unsurun normal yaşamasını kendisi eğer takdir (...) ve temin ederse, devletten kendisine yardım gelir."[119]

Başvekil Saydam, CHP Müstakil Grubu adına ekonomik ve sosyal sorunlardan söz ederek, hükûmeti gâyet ılımlı bir dille eleştiren Fuat Sirmen'e yanıt verirken, ekonominin içinde bulunduğu

---

116 Barutçu, **age**, s. 256-257.

117 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 2, Cilt: 15, 21. İnikat, (25.12.1940).

118 **AT**, Sayı: 80, (Temmuz 1940), s. 577.

119 Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 319.

durumu anlatıyor, lüks maddelerin değil, fakat yalnızca gerekli maddelerin stok edilmesi gerektiğini, fiyat denetiminde vatandaşlara da önemli görevler düştüğünü belirtiyor ve ithâlâtta karşılaşılan sorunlara değinerek, ithâlâtçı tüccarları çağırıp görüşeceğini ve ithâlâtçı tüccarların da genel çıkarlara uymalarını isteyeceğini bildiriyor, nihâyet sözlerini âdetâ bir tehdit ile bitiriyordu:

> "Olmadığı takdirde, (...) ithâlâtı yalnız devlete inhisar ettirmek teşebbüsüne geçeceğim."[120]

Saydam, bu konuda, şu açıklamada bulunmaktan da kaçınmıyordu:

> "Bu arada, ithâlât tâcirlerinden şikâyetim olduğunu söylemeden bu bahsi kapatmayacağım. (...)
>
> Vazifelerinin yalnız kendi menfaatlerine inhisar etmediğini, onun fevkinde umûmî menfaatin hâkim olduğunu anlatmaya çalışacağım."[121]

Başvekil Saydam'ın bu sözleri, tüccarların beklentilerine uygun davranmadıklarını da gösteriyordu.

Saydam'ın tüccarlarla ilgili yukarıdaki iki açıklaması, yönetimin, bu kısa süre içinde, tüccarlara bakışını nasıl ve ne yönde değiştirdiğini de açıklığa kavuşturmaktadır.

Aynı yönde bir başka konuşmayı ise, daha erken bir târihte, 1940 yılının Ağustos ayında, Ticâret Vekili Nazmi Topçuoğlu yapmıştır:

> "Tâcirin cemiyet içinde ve iktisâdî hayatta bir fonksiyonu olduğuna kâni bulunmaktayız.
>
> Harb sonunun getireceği iktisâdî şekli vuzuhla görmeye imkân olmadığından, bu zümrenin lüzumsuzluğunu bugünden kestirmek mümkün değildir.
>
> Yalnız zamânın şartları içinde münhasıran şahsî ve ferdî kazanç hırsına dayanan bir ticâret sistemine cevaz vermeyeceğiz. (...)
>
> Devletler arasındaki bugünkü ticâret antlaşmalarının bünyesi, ihrâcât ve ithâlât ticâretinin en ehemmiyetlerini devletleştirmeye çok müsâittir."[122]

---

120 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 2, Cilt: 15, 25. İnikat, (6.1.1941).

121 Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 320.

122 Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 316-317.

Ticâret Vekili Nazmi Topçuoğlu, bir yandan da, tıpkı Başvekil Refik Saydam'ın yaptığı gibi, tehdit edici bir üslûpla, şöyle diyordu:

> "Tâcirin, bilhassa ithâlât-ihrâcât tâcirlerinin, memleketin yüksek menfaatlerinden mülhem hükûmet tedbirlerine intibâk etmeye çalışacaklarından ümidimi kesmiş değilim.
>
> Tâcirin cemiyet içinde ve iktisâdî hayatta bir fonksiyonu olduğunu kâni bulunmaktayız. (...)
>
> Yakın zaman şartları içinde münhasıran şahsî ve ferdî kazanç hırsına dayanan bir ticâret sistemine cevaz veremeyiz.
>
> Tâcir, menfaatlerini, umûmî menfaatin dışında ve onun aleyhinde görmekte devâm ederse, mevcûdiyetinin sebebini inkâr etmiş olur. (...)
>
> Önümüzdeki tecrübe günleri bu ümidimizi boşa çıkardığı takdirde, icâb eden tedbirleri almakta tereddüt etmeyeceğimizden [herkes] emin olmalıdır."[123]

Birkaç ay sonra, aynı üslûpta bir başka yazıyı, aynı zamanda da mebus olan Necmettin Sadak, "Devletin Yeni Vazifeleri... Millî Korunma Kânunu Münâsebeti İle..." adlı makâlesinde tekrâr edecektir:

> "Geçirdiğimiz buhranlı zamanlar içinde iktisat nazariyeleri münâkaşasına yer yoktur. (...)
>
> Harbin yarattığı binbir zorluk ortasında, ferdî teşebbüs bütün imkânlarını kaybetmiştir. (...)
>
> Gâyesi menfaat olan husûsî ticâret, böyle devirlerde ahvâlden istifâde etmeye koyulur. Buhrânın artmasına sebep olur.
>
> Bunun içindir ki, ithâlât ve ihrâcât işlerini tanzim etmek vazifesini üzerine alan devlet, aynı zamanda, bu şahsî menfaatlerle çarpışmaya da mecburdur."[124]

Gerek bütçe görüşmeleri, gerekse TBMM'deki tartışmalar sırasında, enflasyon, ihtikâr, mal yokluğu, karaborsa, fiyat denetimsizliği, alınan ekonomik karar ve önlemlerin yetersizliği ve yasaklar karşısındaki cezâların azlığı ile iâşe sorunları her zaman dile getiriliyor ve vurgulanıyordu.

---

123 **AT**, Sayı: 81, (Ağustos 1941), s. 13.

124 **Akşam**, (27.12.1940); **AT**, Sayı: 85, (Aralık 1940), s. 59-60. Ayrıca bkz. Kemâl Tûran, **"Millî Korunma Kânunu'nda Bâzı Tâdiller"**, **Ulus**, (25.12.1940).

CHP Müstakil Grubu adına TBMM'de bir konuşma yapan Fuat Sirmen, bu konuda hükûmeti, her zaman olduğu gibi, yine gâyet ılımlı bir dille, şöyle eleştiriyordu:

> "Ancak bu müşkülâtın yenilemez bir şekil almaması için, behemehâl harb ekonomisinin icâblarına uyularak, istihsâlden istihlâke kadar bilumum iktisâdî faaliyetlerde sistemli, programlı ve hareketli devlet müdahalesine lüzum olduğu kanaatindeyiz. Hâdiselerin tazyiki altında alınan münferit ve gecikmiş tedbirlerle, bugünkü fevkâlâde hâlin doğurduğu müşkül meseleler hâlledilemez."[125]

Yine örneğin, Mazhar Müfit Kansu'nun, TBMM'de yaptığı bir konuşmada, önemli yolsuzluklar olduğunu ve memurların yetersizliği nedeniyle hükûmetin yetkilerini kullanamadığını, olağan dışı sert bir dille ifâde etmesi, bizzat Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğlu'nun da katıldığı, sert tartışmalara neden oluyordu.[126]

Eleştirilerin üslûbundaki bu sertleşme, aslında dönemin sonlarında (1942 yılı ortasında) hızlanan enflasyon ve artan ihtikâr nedeniyle olacaktır.

Ticâret Vekili Mümtaz Ökmen, 1941 yılının ilkbahar aylarında, "İhtikâra âid hususta huzûrunuzda samimîyetle arz ve ifâde ederim ki, biz, tamâmen muvaffak olmuş değiliz. Memlekette ihtikâr yok değildir." diyor ve yine aynı yılın yaz aylarında, bu sözlerini, "Hükûmetin aldığı tedbirlere rağmen, bizim aziz yurdumuzda da ihtikâr yapan ve bunda ısrâr etmek isteyen bir zümre vardır" diyerek yineliyordu.[127]

Bu dönemde iç politika konularında tamâmen suskun ve dış politika konularında ise, hükûmetin tâlimatları altında olan basın, ekonomik ve sosyal sıkıntılar, sorunlar ve güçlükler (enflasyon, ihtikâr, karaborsa, mal yokluğu ve stokçuluk) konusunda bol haber ve yazı yayınlayabiliyor, yönetimi açıktan açığa eleştirebiliyor, izlenen iktisâdî politikaların temellerini sorgulamadan, alınan karar ve önlemlerin yetersiz ve etkisiz kalışını kınayabiliyordu.

---

125 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 3, Cilt: 22, (19.12.1940).

126 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (19.12.1940).

127 Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 320.

Cumhuriyet gazetesinde, MKK yürürlüğe girdikten hemen sonra, şekere yapılan zam haberi şöyle veriliyordu:

> "Ve üç günden beri bakkal dükkânlarında saklanan şekerler, bu haber duyulunca, meydana çıkarıldı."[128]

Abidin Dâver de, "Şeker Fiyatına Yapılan Zam Münâsebeti İle" adlı yazısında, şunları belirtiyordu:

> "Kendilerinden şeker mevcûdunu bildiren beyannâmeler istenilen şeker tâcirlerinden yalnız bir kişi, 180 çuval şekeri olduğuna dâir beyannâme vermiş... Ötekiler, ellerinde pek cüz'i mal bulunduğunu bildirmişlerdir."[129]

Başta İstanbul olmak üzere, diğer büyük kentlerde yapılan karartma (pasif korunma) tatbikatları sırasında, karartma amacı ile kullanılan tüm malların fiyatlarının birdenbire yükseldiği görülüyordu.[130]

Bu konuda, Cemâl Nâdir Güler'in karikatürleri dönemin havasını tam olarak yansıtması bakımından, dikkate değerdir.

Ahmet Emin Yalman ise, hükûmetin aldığı karar ve önlemlere halkın destek olmamasından yakınıyordu:

> "Canımızı seve seve veririz de, maddî bir menfaatimizden, bir itiyâdımızdan, bir zevkimizden, umûmun menfaati ve selâmeti için vazgeçmek, birçoklarımıza ağır gelir. Kendi gemimizi yürütmeyi, hükûmetin tedbirlerinden kaçamak aramayı, âdetâ mârifet sayanlarımız, buna açıkgözlük, kurnazlık gözüyle bakanlarımız az değildir. Birçoğumuz nemelâzımcıyız."[131]

Yine Vatan gazetesinde yayınlanan, "İhtikâr Dâvâları Neden Çabuk Neticelenemiyor?" başlıklı bir yazıda, gazete, ihtikâr suçu ile mahkemeye verilenlerin dâvâlarının çok uzun sürdüğünü belirterek, bu durumdan şikâyetçi oluyor ve ihtikâr suçlarına, sıkıyöne-

---

128 **Cumhuriyet**, (5.3.1940). Ayrıca bkz. Us, **age**, s. 424.

129 **İkdam**, (7.3.1940); **AT**, Sayı: 76, (Mart 1940).

130 **Tan**, (20-23.11.1940).

131 Ahmet Emin Yalman, "Vatan İçin Yalnız Canımızı Vermekle Vatandaşlık Vazifemiz Yapılmış Olmaz", **Vatan**, (20.9.1940).

tim (örfi idâre) ilânından sonra, Sıkıyönetim (Örfi İdâre) Mahkemeleri'nin bakmasını istiyordu.

İstanbul Müddei Umûmîsi Hikmet Onat, gazeteye yaptığı açıklamada, dâvâların olağan hükümlere göre sürdüğünü ve temyiz süresinin de uzun olduğunu belirtiyordu.

Diğer yandan, Sıkıyönetim Mahkemeleri'nin ihtikâr suçları ile ilgilenmeyecekleri haberi de basında yer alıyordu.[132]

Enflasyonun yükseldiği yıl olan, 1942 yılında, basında bu konuda daha geniş oranda ve eleştirel üslûbu da hayli sert yazılar yayınlandığı hemen dikkati çekecektir.

Zekeriyâ Sertel, enflasyonun hızla yükseldiğinden söz ederek, bu sorunun herkes tarafından ve çözüm yolları gösterilmek sûreti ile konuşulmasını istediği bir makâlesinde, şöyle yazıyordu:

> "Devekuşu gibi başımızı kuma gömüp, herhangi bir tehlikeyi görmezlikten gelmek, o tehlikeden kurtulmamıza yardım etmez."[133]

Zekeriyâ Sertel, ertesi gün, yine Tan gazetesinde yayınlanan bir yazısında, mevcut durumun nesnel bir betimlemesini yaptıktan sonra, şöyle diyordu:

> "Bâzı hususlarda gösterdiğimiz acemiliği, yaptığımız yanlışları da ilâve etmek lâzımdır. Kömür işindeki sıkıntımız, münhasıran bürokratik kusurlardan doğmuştur. İdâresizlik yüzünden kömür istihsâlimiz azalmış, çıkardığımız kömürü de vaktinde istihlâk merkezlerine nakletmek mümkün olmamıştır."[134]

Zekeriyâ Sertel, bir başka yazısında, devletin fiyatlar üzerindeki sıkı denetiminin doğurabileceği bâzı olumsuz sonuçları belirtirken, aynı zamanda, liberal tedâvi şeklinin terk edilmesi gerektiğini de şöyle açıklıyordu:

> "Vatandaşların mahdut kimseler tarafından istismârına mâni olmak için, her memlekette devlet, fiyatlara müdahale prensibini kabul etmiştir.

---

132 **Vatan**, (30.11.1940); **Vatan**, (4 ve 9.12.1940); **Vatan**, (1.2.1941).

133 Zekeriyâ Sertel, "Pahalılığa Karşı Fiyatların Alabildiğine Yükselmesinin Önüne Geçmek Lâzımdır", **Tan**, (8.4.1942).

134 Zekeriyâ Sertel, "Fiyatların Alabildiğine Yükselmesinin Başlıca Sebepleri Nelerdir?", **Tan**, (9.4.1942).

> Bizde de iktisâdî muvâzenenin tesisi, pahalılığın alabildiğine artmaması ve vatandaşların hayat seviyelerinin korunması için, devlet müdahaleleri bir zarûrettir."[135]

Zekeriyâ Sertel, aynı zamanda, birkaç aydan beri uygulanan karne sistemini de destekliyor, fakat hükûmetin aldığı ekonomik karar ve önlemlerin yetersizliğinin nedenlerini de şöyle açıklıyordu:

> "Devlet müdahalelerine rağmen, fiyatların yükselmekte devâm etmesi, hayâtın boyuna pahalılanması, piyasada bir türlü muvâzene teessüs edememesi de gösteriyor ki, şimdiye kadar tâkip edilen fiyat siyâseti muvaffak olmamıştır. (...) Hükûmet, muayyen bir fiyat siyâseti tâkip etmemiş, fiyatlara müdahale sistemlerinin hepsini ayrı ayrı tecrübe etmiştir. Bunun da sebebi, iâşe ve fiyat meselesini günlük ve geçici tedbirlerle hâlledeceğimizi ummamız olmuştur."[136]

Zekeriyâ Sertel, devletin ürettiği malların fiyatlarının artırılmamasını ve karne sisteminin genişletilmesini öneriyor, ülkenin içinde bulunduğu iâşe sorunlarını gündeme getiriyor ve hükûmeti açıkça eleştirmekten de kaçınmıyordu.[137]

Zekeriyâ Sertel, ayrıca, bu tür sorunların açıkça konuşulmadan, fısıltı hâlinde, söylenti konusu yapılması ile yetinilmesini de kınıyordu:

> "Fakat biz, bir ayıp işlemişiz gibi, bu mâişet darlığını ve onu intâç eden sebepleri halka izâh etmekten çekinmekte âdetâ ısrâr ve inat ediyoruz."[138]

Cumhuriyet gazetesinde, "Bozgunculuğa Karşı Millet ve Hükûmete Düşen Vazifeler" adlı yazıda, herhâlde bu eleştirilere bir yanıt olmak üzere, şöyle deniliyordu:

---

135 Zekeriyâ Sertel, "Fiyatlara Devletin Müdahalesi Niçin Zararlı Olmuştur?", **Tan**, (10.4:1942).

136 Zekeriyâ Sertel, "Pahalılığın Önüne Geçmek İçin Biricik Çâre: Vesika", **Tan**, (11.4.1942).

137 Zekeriyâ Sertel, "Hükûmetin İâşe Programı Nedir?", **Tan**, (12.4.1942); Zekeriyâ Sertel, "Pahalılık Etrâfında Neşriyat", **Tan**, (14.4.1942); Zekeriyâ Sertel, "Türkiye'nin İâşe Vaziyeti", **Tan**, (15.5.1942); Zekeriyâ Sertel, "Memleketin İâşe Vaziyeti", **Tan**, (6.5.1952).

138 Zekeriyâ Sertel, "Fiskosa Karşı En Tesirli Silâh Aydınlıktır", **Tan**, (23.5.1942); Zekeriyâ Sertel, "Soysuzların Mumu Çabuk Sönecektir", **Tan**, (22.5.1942); Zekeriyâ Sertel, "Fısıltılara Dikkat", **Tan**, (22.5.1942).

"Harb dolayısıyla başımıza gelebilecek güçlükleri hükûmet önceden ve çekinmeden ilân ederse, bozguncunun en büyük silâhı elinden alınmış olacaktır."[139]

Diğer yandan, Ahmet Emin Yalman, Vatan gazetesinde, kamyon lastiğinin resmî perâkende satış fiyatının 200 TL olduğu hâlde, karaborsada, ihtikâr yolu ile, 650 TL'ye satıldığını açıklıyor ve özellikle ihtikâra teşebbüs edenlerin bürokrasi ile kurdukları bağlara dikkat çekiyordu:

"Hükûmet, lastik tevziatını bizzat idâre ediyor, listeleri kendi eliyle yapıyor, fakat bizzat ihtiyaç sâhibi olmayan açıkgözler, doğrudan doğruya ihtikâr maksadı ile, bu listelere sokulmanın imkânını ve yolunu buluyorlar."[140]

Vatan gazetesi, fiyatların yükselmesinin nedenleri konusunda açtığı bir kampanya sonunda, bâzı uygulamalara da açıklık kazandırıyordu.

Mevcut kösele ve deri stoku nedeniyle fiyatların yükseldiğini anlatan, "Kösele Fiyatları Neden Yüksek?" haberi[141] ile mezbahanın, yüksek fiyat vermemeleri nedeniyle, bâzı kasaplara et dağıtmadığını, bu konuda bir kara liste hazırlandığını ve bunun sonucunda da, kilosu 45 Kuruş olan etin 53 Kuruşa satıldığını bildiren, "Et Fiyatlarını Yükseltmek İçin" haberi[142], bunlara birer örnektir.

Gazete, devletin fiyat ve stok denetiminin yetersizliğini belirtiyor ve "Muhtekirleri Tâkip Teşkilâtımız Zayıf" haberinde, 700.000 nüfuslu İstanbul'da yalnızca beş kontrolör bulunduğuna dikkat çekiyordu.[143]

Yine Vatan gazetesinde yayınlanan, "Odun İhtikârı" adlı yazıda ise, "çekisi şimdiden 530 Kuruşa verilen odunu ihtikâr mevzuu yapanlar toptancılardır. (...) Memlekette odun azlığı yok, insaf azlığı var." denilmek sûretiyle, muhtekirler kınanıyordu.

---

139 **Cumhuriyet**, (24.5.1942).

140 **Vatan**, (3.8.1941).

141 **Vatan**, (4.8.1941).

142 **Vatan**, (5.8.1941).

143 **Vatan**, (7.8.1941).

Gazete, bir yandan da, taksitli satışların hileli olduğunu iddia ediyor ve "Muhtaç Halk Nasıl Soyuluyor?" adlı yazıda da, "taksitle satış yapan bâzı mağazalar, mallarını değerlerinin birkaç misli fiyatı ile halka sürüyorlar" deniliyordu.[144]

Vatan gazetesinin hile ve yolsuzluklar konusunda yaptığı açıklamaların tamâmen sonuçsuz kaldığı da söylenemez.

"Un Tevziinde Yolsuzluk mu?" adlı haberde, İstanbul'da un dağıtımı ile görevlendirilmiş Ekmekçiler Cemiyeti Reisi Ahmet Rızâ'nın, kendi hazırladığı bir listeye göre un dağıttığı, istediğine hiç un vermediği, istediğine ise bol bol verdiği, bu duruma itirâz edenleri ise, tamâmen unsuz bırakarak, cezâlandırdığı ileri sürülüyordu.[145]

Gazetede ileri sürülen iddiaların temelsiz olmadığı, söz konusu haberin yayınlandığının ertesi günü, Ekmekçiler Cemiyeti Reisi Ahmet Rızâ'nın görevinden istifâ ettiğini duyuran haber ile, bir ölçüde açıklığa kavuşmaktadır.

Vatan gazetesi, yalnızca Ekmekçiler Cemiyeti Reisi'nin cezâlandırılması için yayın yapmakla kalmayacak, ama aynı zamanda, İstanbul "börekçi ve çörekçi esnafının iddiaları"nı da yayınlayacaktır.[146]

İstanbul Vâlisi ve Belediye Reisi Lütfü Kırdar, başta ekmek gramajının az olduğu yolunda, fırınlara ilişkin sürekli şikâyetler karşısında, İstanbul'da cezâ görmeyen tek bir fırının dahi kalmadığını açıklıyordu.

Yalnızca bu açıklama dahi, bu dönemde günlük hayatta görülen hile, yolsuzluk ve suistimâllerin derecesini göstermesi bakımından son derece anlamlıdır.[147]

Vatan gazetesi, bir yandan, hileli girişimleri açığa çıkarmaya çalışıyor, diğer yandan da, ekonomik hayatta hükûmetin aldığı karar ve önlemlerin yarattığı sonuçların olumsuzluğunu ve etkisizliğini eleştiriyordu.

---

144 **Vatan**, (11.8.1941).

145 **Vatan**, (14-15.8.1941).

146 **Vatan**, (16-17 ve 23.8.1941).

147 **Cumhuriyet**, (15.5.1942).

Ahmet Emin Yalman, "Deniz Nakliyesi İşinin Bilançosu" adlı yazısında, MKK gereğince, "deniz nakil vâsıtalarından âzamî derecede faydalanmak ve umûmî nakliyat ihtiyâcını en iyi şekilde temin etmek maksadı ile, Türk bayrağı taşıyan 150 hamule tonilatosundan yukarı bütün makinalı teknelerin memleket içinde ve dışında hizmete sevkleri[nin] ve seferlerin[in] tanzim işleri[nin], yeni bir kararnâme ile, Münâkalât Vekâleti'nin salâhiyetine verilme"si[148] karârının sonuçlarını eleştiriyordu.[149]

Deniz sevkiyâtının, önceleri, hükûmet denetimindeki ve gemi sâhiplerinin kurdukları bir birlik, bir mütaahhit grubu tarafından yapıldığı, hükûmetin yalnızca fiyat saptadığı ve denetlemede bulunduğu belirtilen yazıda, sevkiyâtın, 21 Mart 1941 târihinden itibâren, tamâmen devlet tarafından düzenlendiği hatırlatılıyor ve sonucun ne denli olumsuz olduğu vurgulanıyordu.

Ahmet Emin Yalman, yine Vatan gazetesinde yayınlanan, "Tonajımızın Uğradığı Acı İsraflar" adlı yazısında ise, limana kömür getiren bir geminin yalnızca tek bir kamyon tarafından boşaltıldığını ve bu nedenle de, geminin iskelede tam dokuz gün beklemek zorunda kaldığını, oysa geminin yükünü mavnalara bırakıp gidebileceğini belirtiyor, gemilerin uzun zaman iskelelerde beklemesinin nedeni olarak da, sevkiyatta ağırlık ölçüsünde ücret ödendiğini, buna mukâbil, geminin sevkiyat için harcadığı sürenin hesâba katılmadığını açıklıyordu.[150]

Vatan gazetesi, Millî Korunma Mahkemeleri'nin Ankara, İstanbul, İzmir ve Zonguldak'ta kurulmasını ve nihâyet, 20 Mart 1942 târihinde de, İstanbul'da faaliyete geçmesini destekleyecektir.[151]

Ahmet Emin Yalman, Fiyat Murâkabe Komisyonları'nı da çalışma yöntemleri açısından, şöyle eleştiriyordu:

"Bu komisyon gibi teşkilâtın, kolaylık göstermek değil, zorluk yarat-

148 **Ulus**, (7.3.1941).

149 **Vatan**, (18.2.1942).

150 **Vatan**, (19.2.1942); Ahmet Emin Yalman, "Deniz Nakliyesi, İktisâdî Hayâtın Baş Anahtarıdır", **Vatan**, (20.2.1942).

151 **Vatan**, (3 ve 20.3.1942).

mak şeklinde olan müdahaleleri, memlekette pahalılığın, darlığın ve iktisâdî hayattaki yavaşlığın başlı başına birer âmilidir."[152]

Ahmet Emin Yalman, yazısında, Fiyat Murâkabe Komisyonları'nın belki de çok çalışıklarını belirtiyor, ancak çok yavaş karar aldıklarından ve yavaş işlediklerinden şikâyet ediyordu. Yalman'a göre, bu nedenle de, ticârî nitelikteki kararlar çok geç çıkıyordu.

Aşağıdaki tasvir, dönemin ekonomik hayâtını herhâlde gerçekçi bir biçimde yansıtmaktadır:

"Dişleri sökülmüş, müdâfaadan âciz ihtiyar bir köpek, bir takım kurtların arasında kalmış... Her kurt, rahat rahat köpeğin istediği tarafını ısırıyor... İşte piyasa ile spekülatörlerin hâli bu merkezde..."[153]

Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti Döneminde Ekonomik ve Sosyal Sorunlar Karşısında Yönetim, TBMM ve Basın

Yâkup Kadri Karaosmanoğlu, ekonomik sıkıntılardan bürokrasinin ve bizzat CHP'li yöneticilerin de yararlandıklarını, bundan maddî çıkar sağladıklarını, anılarında, şöyle anlatıyor:

"Bir gazete kapatılıyordu. (...) Filan Bakanın aleyhinde bulunduğundan, falan devlet memurunun herhangi bir 'suistimâl'inden bahsettiğinden dolayı...

Bu gibiler de, hani parmakla sayılmayacak kadar çoğalmıştı. Zeytinyağı piyasasını inhisârı altına alan Bakan mı istersiniz, karaborsacıları koruyan Vâli, Umum Müdür ve sâire mi istersiniz... O devirde bunların her köşe başında size sırıttıklarını görebilirdiniz.

Bu yüzden, memleket öyle bir ekonomik buhrân içine düşmüştü ki, bir lokma has ekmekten, bir avuç şekerden tutun da, bir kilo çiviye kadar bütün 'zarûrî havâyiç', altın pahasına elde edilebilir, lüks maddeler sırasına girmiş ve geçim sıkıntısı, harb hâlinde bulunan memleketlerde bile görülmeyen bir vahamet arz etmeye başlamıştı.

Hükûmet Başkanı zavallı Refik Saydam, her ne kadar, bir 'iâşe teşkilâtı' kurmak ve birkaç madde üzerinde tayınlama ve vesikaya bağlama

152 Ahmet Emin Yalman, "Fiyat Murâkabe Koridorlarında", **Vatan**, (3.3.1942).

153 Aslan Tûfan, "İhtikârla Mücâdele", **İktisâdî Yürüyüş**, Yıl: 1, Sayı: 2, (1 İkincikânun 1940).

usûllerini uygulamaya teşebbüs etmiş ise de, bu teşebbüsünü, halkın şikâyetleri ve direnmeleri yüzünden, yürütmeye imkân bulamamanın acısı ile, bir kâlp sektesine uğrayarak ölüp gitmiştir.

Bu şikâyetlerin, bu direnmelerin nasıl isyânımsı bir şekil aldığını, İstanbul'da geçirdiğim birkaç ay içinde, pek yakından müşâhade etmiştim. Her meslekten, her sınıftan kime rastgeldimse, hemen hepsi hükûmet ve dolayısıyla İsmet Paşa aleyhine ateş püskürüyordu ve bu hâl, beni âdetâ telâşa düşürmüştü."[154]

Yazar, anılarında anlattığı bu durumu, bir kere de İnönü ile yüz yüze konuşmaları sırasında açıkladığını belirterek, şöyle devâm ediyor:

"Bir akşam, ikimiz başbaşa kaldığımız bir sofrada, ona demiştim ki:

'Paşam, ben şimdi bir devlet memuruyum. Siz de Devlet Başkanısınız. Fakat, müsaade ediniz de, sizinle, eskisi gibi, bir dost olarak konuşayım. İstanbul'dan geliyorum. Orada görüp işittiklerimden çok üzgünüm. Hükûmete ve hattâ size, sizin şahsınıza karşı âdetâ husûmet derecesine varan bir muhalefet cereyanı alıp yürümektedir. Sakın, memleketi harb felâketinden kurtardığınız için halkın size minnettâr olduğu hayâline kapılarak, bu cereyanı mühimsememezlik etmeyin... Bunun sebeplerini bizzat araştırmaya bakın... 'Bizzat' diyorum. Çünkü, etrâfınızdakilerin memleket realitelerini sizden gizlediklerini ve size her tarafı güllük gülistanlık gösterdiklerini biliyorum. Zirâ, size gelmezden önce, bâzı eski Meclis arkadaşlarımla bu bahis üzerinde konuşmak isteyince, sözümü ağzıma tıkadılar. 'Aman, bize söylediklerinizi gidip Paşa'ya da tekrâr etmeye kalkışma[yın]... Üzülür...' dediler. (...)

Sırtlarını devlet nüfûzuna ya da nüfuzlu politikacılara dayayarak, halkı haraca kesen ihtikârcılardan, karaborsacılardan etmediğim şikâyet kalmadı ve son söz olarak şöyle dedim:

Siz irâdesini kaybetmiş bir Meclis, nereye gittiğini bilmez bir parti ve ne yapacağını şaşırmış bir hükûmet ile, bu memleketi, ne siyâsî, ne iktisâdî bakımdan düzene koyamazsınız."[155]

Aradan çok uzun bir zaman geçtikten sonra anılarda görülen bu tür eleştirilere, aslında, üstü kapalı olarak, dönemin basınında da rastlanıyordu.

---

154 Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, s. 169-170.

155 Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, s. 170-171.

Hattâ sorunlar, sıkıntılar ve aksaklıklar, basından önce, bizzat sorumlu yöneticiler tarafından, TBMM'de açıklanıyor ve Mecliste eleştiriliyordu.

Millî Şef İsmet İnönü, TBMM'yi açış konuşmalarında, bu konular üzerinde önemle duruyordu:

> "Ticâret işlerimiz, husûsî (...) ihtimâmınıza lâyıktır. (...) [Ticâret işlerimizin] beynelmilel tabiî münâsebetlere sıkı sıkıya bağlı olan bütün umûmî zorluklardan müteessir olması, içtinâbı kâbil olmayan bir zarûrettir. (...) Herşeyden evvel, ticâret işlerimizde sâlim ve tabiî bir usûlü süratle tesis eylemeliyiz. Kuvvetle kâniiz ki, ticâret hayâtını iyi bilen ellerle tâkip olunacak isâbetli tedbirler, bizim ticâret vaziyetimizi yalnız durgunluğa uğramaktan korumakla kalmayacak, memlekette âti için de genişlik temin edecek seyri bulacaktır."[156]

> "Bugünün şartları içinde iâşe politikamızın esas hedefi, halkın ve millî müdâfaanın ihtiyaçlarını karşılamak olmuştur. Hükûmet, bu hedefe erişmek için, istihsâlden istihlâke kadar uzanan iktisâdî faaliyetler silsilesine müdahale etmek ve bu faaliyetleri düzenleyici bir murâkabe altında bulundurmak karârını almıştır. (...)
>
> İstihsâl ile istihlâki birbirine bağlayan aracılar da, harb havasının en çok tesiri altında bulunanlardandırlar. Bunun nedeni olarak, yurttaşlarımızca harbin en çok hissedilen tarafı, hayat pahalılığı olmuştur. İhtikârcının cemiyet bünyesine yaptığı fenâlığı bütün yurttaşlarımızın bilmeleri ve bu gibileri süzgeçten geçirmek için şuurlu bir şekilde yardım etmeleri lâzımdır.
>
> Sulhun ve hürriyetin temiz havasını en geniş şekilde teneffüs eden bu müstesnâ meleketin evlâdı olmak şerefini taşıyanların ve onun nimetlerinden büyük ölçüde faydalanan insanların, bu memleketin kânunlarına, nizamlarına hürmet etmelerini istemek ve icâb ederse, hürmet ettirmek, bu milletin en tabiî hakkıdır. Hükûmet, ihtikârla mücâdeleye esas olan fiyat tesbiti muamelelerinde, aracıya, tüccara, emeğinin, bilgisinin ve sermâyesinin karşılığı olan hakkı vermektedir. Fakat bu hakkın hududu, fevkâlâde hâllerin yarattığı bulanık hava ile değil, millî gelirden bu zümreye düşecek hissenin normal ölçüsü ile tâyin edilmelidir ve öyle tâyin edilmektedir.
>
> İâşe ve fiyat murâkabe işlerimizin düzenle ve başarıyla yürütülebilmesi, yalnız bu maksatla vücutlandırılan teşkilâtla mümkün olamaz. Bü-

156 Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 1 Kasım 1939 tarihli TBMM'yi açış konuşması için bkz. Kop. age, s. 51-52.

tün devlet teşkilâtının ve husûsî ile vilâyetlerde idâre âmirlerinin, bu konuyu bugün için başta gelen bir devlet vazifesi olarak ele almalarına kesin lüzum vardır."[157]

1941 yılı sonunda ihtikâr yapan ticâret erbâbına nispeten ılımlı bir dille karşı çıkan ve bu gibi tutumları eleştiren İsmet İnönü, 1942 yılı sonunda, bu konuda çok daha sert bir konuşma yapacaktır:

"Şuursuz bir ticâret havası, haklı sebepleri çok aşan bir pahalılık belâsı, bugün vatanımızı ıstırap içinde bulunduruyor. (...)

Bizim gördüğümüz en tehlikeli hastalık, iki seneden beri cemiyetimiz içinde Cumhuriyet Hükûmetlerini muvaffak etmemek için estirilmiş olan zehirli havadır. (...)

Acı ile hatırlamalıyız ki, milletin iâşe işlerini tanzim etmek yolunda Cumhuriyet Hükûmetlerinin sarf ettikleri gayretlere, iki seneden beri, cemiyetimiz tarafından hiç yardım edilmemiştir.

Bulanık zamânı bir daha ele geçmez fırsat sayan eski batakçı çiftlik ağası ve elinden gelse, teneffüs ettiğimiz havayı ticâret metâı yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar ve bütün bu sıkıntıları, politika ihtirasları için büyük fırsat sanan ve hangi yabancı milletin hesâbına çalıştığı belli olmayan birkaç politikacı, büyük bir milletin bütün hayâtına küstah bir sûrette kundak koymaya çalışmaktadırlar.

Üç-beşyüz kişiyi geçmeyen bu insanların, vatana karşı âşikâr olan zararlarını gidermek yolu elbette vardır.

Devlete ve millete sövmek, milletin nefsine ve hükûmetine güvenini zehirlemek iktidârını kimseye vermemeliyiz.

Ticâretin ve iktisâdî faaliyetlerin serbestliğini bahane ederek, milleti soyma hakkını hiçkimseye, hiçbir zümreye tanımamalıyız.

Hırslı politikacıların, millet idâresi üzerinde dâhilî ve hâricî bir siyâset yürütmelerine aslâ müsaade etmemeliyiz."[158]

İnönü'nün ticâret erbâbını bu denli sert ve sinirli bir üslûpla eleştirmesinin nedenleri ise, kendisini, Başvekil Şükrü Saraçoğlu'nun, hemen bu sırada, yine aynı konuda yaptığı bir açıklamada gösteriyordu:

---

157 Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 1 Kasım 1941 târihli TBMM'yi açış konuşması için bkz. Kop, **age**, s. 95-110.

158 Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 1 Kasım 1942 târihli TBMM'yi açış konuşması için bkz. Kop, **age**, s. 135-137; **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 4, Cilt: 28, 1. İnikat, (1.11.1942).

"Her tarafta ve her malda bir kıpırtı başladı. Fiyat kıpırtısı... Bu kıpırtı, dar bir zaman içinde yürüyüşe inkılâp etti ve bu yürüyüş, çok süratli bir koşuya ve bir koşuşturmaya tehavvül etti ve böylece fiyatlar aldı yürüdü. (...)

Az bir zamanda, memleket dâhilinde resmî fiyatlarla bâzı malları bulmak imkânsız bir hâle geldi ve memleket dâhilinde koskoca bir karapazar [karaborsa] meydana geldi. (...) Aradan çok zaman geçmeden hüküm vermeye başladık. Bu hükme göre, bu kararlar alınmasaydı, daha iyi olacaktı. (...) Hubûbatla berâber (...) diğer gıdâ maddeleri fevkâlâde pahalılaştı. O kadar ki, bugün bunların birçoğu, dünkü karapazar [karaborsa] fiyatını bile geride bırakmış bulunuyor. (...) Bugünkü fiyatlardaki mesûliyette, hükûmetin hissesi bulunduğunu söylerken duyduğum ıstırâbın yanı başında..."[159]

Saraçoğlu, konuşmasında, aynı zamanda, devletin elinde stok edilmiş hâlde bulunan benzin, lastik, çimento ve demir gibi maddelerin dağıtımında suistimâller yapıldığını da kabul ediyordu.[160]

Pamuk gibi bâzı sanâyi mâmûllerine narh uygulanıyordu. Pamuk, devlet tarafından düşük fiyatla satın alınıyor ve pamuklu kumaş olarak, üretim yeterli olmadığından, Sümerbank tarafından pahalıya satılıyordu. Oysa bu durum, tekstil sanâyiinin özel girişim kanadı ile de yakından ilgiliydi. Çünkü, özel girişimin elindeki tekstil sanâyii de pamuğu ve pamuk ipliğini ucuz fiyattan satın alıyor, ancak ürettiği pamuklu kumaşı, tıpkı Sümerbank gibi, pahalıya satıyordu. Yâni, hem devletin, hem de özel girişimin elindeki tekstil sanâyii, bu düzenlemeden yüksek oranda kâr sağlıyordu.[161]

Pamuklu kumaş üretimini artırmak amacı ile, daha önce de belirttiğim gibi, halka el tezgâhları dağıtılıyor ve ürünlerin serbestçe satılmasına izin veriliyordu.

"Savaş sırasında sâdece İstanbul'da yüzlerce ufak el tezgâhı vardı. Çoğu zaman bir evin bir veyâ iki odasında kurulmuş olan bu tezgâhlar, İş

---

159 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 4, Cilt: 28, 3. İnikat, (11.11.1942).

160 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (11.11.1942).

161 Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası (1919-1946)**, s. 236-237.

Bu dönemde, sektör bazında, pamuklu dokuma sanâyiinin durumu ve bu konuda daha geniş ve ayrıntılı bilgi için bkz. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, "Savaşmayan Ülkenin Savaş Ekonomisi: Üretimden Tüketime Pamuklu Dokuma", **Gelişme Dergisi**, Cilt: 14, Sayı: 1, ODTÜ, (1987), s. 1-48.

Kânunu'nun hükümleri altına girmemek için, az sayıda işçi çalıştırıyorlardı."[162]

Başvekil Şükrü Saraçoğlu, bu konuda, şu açıklamada bulunacaktır:

"El tezgâhlarının adedi şaşılacak derecede artıyor. Evinde dört tezgâhı olan kimseler kolaylıkla zengin oluyorlar. Hattâ iki tezgâhı olan bir adam, bunları çalıştırmak lüzûmunu dahi duymaksızın, kendisine çok ucuza verilen iplikleri [karaborsada] satmak sûretiyle, rahat rahat geçiniyor. Çok ucuza verilen devlet kumaşları, elden ele geçerek, dört-beş misli daha pahalı halka satılıyor. Kazancın büyüklüğü, birçok suistimâllere yol açıyor."[163]

İsmet İnönü de, TBMM'de yaptığı konuşmalarda, yolsuzluk ve suistimâl konularına değinerek, bizzat devlet memurlarının da bu yöndeki girişimlerini doğruluyordu:

"Birçok sıkıntılarımızın en ilerisinde olarak göze batanları, aylıklıların ve dar gelirlilerin geçimde çektikleri zorluklar ve bâzı zayıf karakterli memurlarda hissolunan doğru yoldan sapma istidâdıdır. Bunlar, büyük cihan felâketinin meydana getirdiği hastalık hâlleridir. Halk hükûmetleri, onlarla uğraşmak için bir, iki tedbirle değil, birleşik birçok tedbirler ile çalışmaya mecburdurlar. İdârede doğru yoldan sapmaya karşı en keskin ve tesirli silâh, büyük salâhiyet sâhiplerinin şuurlu ve temiz kalmasıdır. Bu silâh mevcut oldukça, küçük fenâlıklar dâimâ suç olarak kalır ve suçlar mutlaka ortadan kaldırılıncaya kadar tâkip olunur."[164]

İnönü, sözlerine şunları da ekleyecektir:

"Vatandaşları en çok kızdıran şey, ticârette insafsızların fiyat murâkabesine karşı meydan okumalarıdır. Hükûmet, bu gibilerle yorulmaz bir sûrette uğraşmaya devâm edecektir. Amansız tedbirler gerekli olursa, bunda da tereddüt edilmeyecektir."[165]

Hükûmetin izlediği iktisâdî politika basında da eleştiriliyordu.

---

162 Karpat, **age**, s. 83/dipnot 25.

163 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (11.11.1942).

164 Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 1 Kasım 1943 târihli TBMM'yi açış konuşması için bkz. Kop, **age**, s. 184-185.

165 Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 1 Kasım 1943 târihli TBMM'yi açış konuşması için bkz. Kop, **age**, s. 184-185.

Ahmet Emin Yalman, hükûmetin aldığı kararların ve önlemlerin yerine olduğunu savunarak, şöyle yazıyordu:

> "Tüccar [ticâret] hayâtında tesirli murâkabeyi ancak tüccar yapabilir. Bunun başka yolu olmadığını acı tecrübeler neticesinde öğrendik."[166]

Fâlih Rıfkı Atay ise, buna karşılık şöyle diyordu:

> "İtirâf edelim ki, bu [yiyecek, giyecek ve yakacak] bakımdan bizdeki iâşe ve zarûrî ihtiyaçlar meselesi, ancak bir sıkıntı hâlindedir ve bu sıkıntı hâli, büyük merkezlerin sâbit ve az gelirli bir sınıfını baskı altında tutmaktadır."[167]

Yunus Nâdi, "Soysuzlaşan Suç: Karne Yolsuzlukları" adlı yazısında, cezâların düşüklüğünden alaycı bir dille söz ediyordu.[168]

Şevket Süreyyâ Aydemir de, aynı konuyu şöyle anlatıyor:

> "Haydarpaşa istasyonunda tesâdüfen hamalın sırtından düşerek parçalanan bir sandıktan dökülen binlerce sahte 'ağır işçi ekmek karneleri'ni bastıran ve dağıtan dolandırıcı, 'Bu sahte vesikalar tam taklit sayılmaz. Çünkü şu köşedeki çizgilerden birisi tam aslına benzemiyor.' gerekçesi ile ve hiç tutuklanmadan, hemen serbest bırakılıyordu."[169]

Zekeriyâ Sertel ise, yeni hükûmetin hem liberal bir sistemi, hem de devlet müdahalesini içinde barındıran programını destekliyordu.[170]

Tan gazetesinde, vurgunculara ilgili genişçe verilen bir haberden birkaç gün sonra da, "İhtikâra Karşı: Tüccar, Kendi Kendini Kontrole Başlıyor" haberi veriliyordu.[171]

Yine aynı gün, "kontrolörlük heyetlerinin de kaldırılması[nın] muhtemel" olduğu yolunda çıkan bir başka haberin yanında, Zekeriyâ Sertel, bu konuda, şu yorumda bulunuyordu:

> "Ticâret Vekili Behçet Uz, (...) buhrânı hâl için tüccara güveniyor. Ve-

166 Ahmet Emin Yalman, "Tüccardan Polis", **Vatan**, (2.8.1942).

167 Fâlih Rıfkı Atay, "Beyannâmede İâşe Meselesi", **Ulus**, (7.8.1942).

168 **Cumhuriyet**, (25.8.1942).

169 Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 2), s. 212.

170 Zekeriyâ Sertel, "Saraçoğlu Hükümeti'nin Realist Siyâseti", **Tan**, (8.8.1942).

171 **Tan**, (9 ve 12.8.1942).

kâlete geldiği günden beri söylediği nutuklarda, aldığı tedbirlerde, hep tüccarın nâmusuna ve idrâkine hitâb ediyor ve onlardan beklediklerini bildiriyor. (...) Fakat tüccarın yine tüccar tarafından kontrolüne ehemmiyet veriliyor. Bu maksatla, Ticâret Odaları'na bağlı murâkabe heyetleri kuruluyor."[172]

"Tabiî Olmayan Fiyat Yükselişleri"nin önleneceği haberi basında yer alırken[173], Zekeriyâ Sertel, herhâlde hızla yükselen fiyatlar karşısında, "Millî Korunma Kânunu kalkmış değildir" şeklinde yazarak[174], bir hatırlatmada bulunuyor, bir başka yazısında da, olumlu öneriler getirmeye çalışıyordu: "Vurgunculuğa Karşı CHP Halkı Teşkilâtlandıramaz mı?"[175] Diğer yandan, yazar, ekonomide devlet müdahalesine de gerek olduğunu vurguluyordu.[176]

Aradan henüz kısa bir süre geçtikten sonra, Vatan gazetesinde, "Piyasayı Kontrol... Pek Garip Bir Kontrol Sistemi" haberi ile[177] geniş bir eleştiri kampanyası başlayacaktır: "Kimler Dinleniyor? Çok Garip Bir Tetkik Usûlü: Asıl İhtikârı Yaratanlar Dinlenir ve Onlardan Fikir Sorulur mu?"[178]; "İhtikâra Karşı Belediyelerin Salâhiyetlerini Kullanamadıkları Anlaşıldı".[179]

Bu sırada, fiyatların yükselmesine ve ihtikâra karşı yönetimden gelen tepkiler de ilginçtir:

Adliye Vekâleti, bir tâmim yayınlayarak, gıdâ maddeleri hakkında eski hükûmet tarafından alınmış el koyma kararlarının kaldırıldığını, bu kararlara uymayanlara verilen cezâların bundan böyle artık infâz edilmeyeceğini, mevcut ve hâlen devâm eden işlemlere artık son verileceğini bildiriyor ve eski fiyat murâkabe kararlarına karşı suç işlemiş olanlar hakkında da aynı hükümlerin uygulanacağını belirtiyordu.[180]

---

172 Zekeriyâ Sertel, "Tüccar Bu İmtihandan Muvaffakiyetle Çıkabilir mi?", **Tan**, (12.8.1942).

173 **Vatan**, (11.8.1942).

174 **Tan**, (13.8.1942).

175 **Tan**, (16.8.1942).

176 Zekeriyâ Sertel, "İstihlâki Tahdit İçin Devlet Müdahalesine İhtiyaç Vardır", **Tan**, (23.8.1942).

177 **Vatan**, (8.9.1942).

178 **Vatan**, (8.10.1942).

179 **Vatan**, (22.10.1942).

180 **Ulus**, (13.9.1942); **Tan**, (14.9.1942).

Oysa, aradan kısa bir süre geçtikten sonra, Temyiz Mahkemesi 3. Cezâ Dâiresi, işlendikleri zaman suç teşkil eden fiillerin tâkibine ve cezâların infâzına karar verecek ve Adliye Vekâleti'nin ve tabiî dolayısıyla da hükûmetin bu konudaki karârına karşı çıkacaktır.[181]

Bu gelişme üzerine, Adliye Vekâleti de, hemen ertesi gün, tüm Müddei Umûmîlere, şu tâmimi yollayacaktır:

> "Adliye Vekili'nin Mühim Bir Tâmimi...
>
> Vurgunculara Verilecek Cezâlarda Göz Önünde Tutulacak Esaslar...
>
> Dâimâ Cezânın Asgarî Haddinin Verilmesi Millî Korunma Kânunu'nu Zaafa Uğratır...
>
> Adliye Vekili, Millî Korunma Kânunu'nun tatbikâtı hakkında Cumhuriyet Müddei Umûmîliklerine yeni bir tâmim yapmıştır.
>
> Vekillik, bu tâmimde, Millî Korunma Kânunu'nda suç ile cezâ arasında vâz edilmiş olduğu hâlde, hemen hemen devamlı bir sûrette, cezâların aşağı hadlerinin hükmedilmekte olduğunu görmüş ve bu husûsu tâmimde belirtmiştir. (...)
>
> Bu tatbik tarzı ile hiçbir zaman devletin bünyesi, iktisat ve millî müdâfaa bakımından, lâyıkı veçhile siyânet edilemez.
>
> Bugünkü fevkâlâde şartlar içinde, fevkâlâde tedbirleri ihtivâ eden bu kânundan beklenen gâyenin temini için, cezâların şahsîleştirilmesi lâzımdır.
>
> Bu bakımdan suça vahamet eden hâllerin iyice araştırılarak tesbit, izah ve murâkabe edilmesini tâmimen bildiririm."[182]

Basının, mahkemelerin bağımsızlığını zedeleyebileceği düşüncesi ile, söz konusu tâmim üzerinde önemle durması ve basında tâmime ilişkin kuşku dolu yazılar yayınlanması karşısında, Adliye Vekili, bir açıklama yapmak zorunda kalacaktır:

> "Vekillikçe yapılan tâmimler, mahkemelerin kanaat ve içtihatlarını bağlamaz. Bunlar, mahkemeler için sâdece birer içtihat kaynağıdırlar. (...) Tâmimleri ile, neşriyatı ile ve bütün vâsıtaları ile içtihatları tekâmüle sevk etmek, Adliye Vekilliği'nin en önemli vazifelerinden biridir. (...) Mahkemeler, kanaat ve içtihatlarında serbesttirler. (...) Bunu ihlâl etmek, hiçbir kimsenin ve hiçbir makâmın salâhiyeti dâhilinde değildir."[183]

---

181 **Ulus**, (23.9.1942).

182 **Ulus**, (24.9.1942).

183 **Ulus**, (29.9.1942).

Temyiz Mahkemesi Cezâ Dâireleri Umûmî Heyeti, söz konusu açıklamanın hemen ertesi günü aldığı bir içtihat kararı ile, daha önce Adliye Vekâleti'nce kendisine gönderilen tâmimi red edecek ve "Fiyat Murâkabe Komisyonları'nın kararlarının mer'i olduğu zamanda, bunlara muhalefet fiilî cürüm olacağı ve binaenaleyh bu gibi dâvâların, daha sonra [Fiyat] Murâkabe Komisyonları'nın kaldırılması üzerine, sükût etmeyeceği, verilen cezâların da infâzı lüzum geleceği" esâsını karâra bağlayacaktır.[184]

Gerçekte Adliye Vekâleti'nin tâmimi ile "mahkeme istiklâli"nin ne ölçüde bağdaşabileceği hayli tartışma götürür olmakla birlikte, bunun, yönetim ile mahkemeler ve yüksek yargı organı arasındaki anlaşmazlığı göstermesi dışında, diğer bir önemli sonucu da, yönetimin, Millî Korunma Kânunu'na aykırı davrananlara mahkemelerce verilen cezâlarla tatmin olmadığını göstermesidir.

Gazete koleksiyonlarında vurgunculuk ve ihtikâr ile ilgili dâvâ haberlerine çok sık, fakat az yer tutmuş hâlde rastlanır. Özellikle Ulus gazetesinde bu tür haberler hemen göze çarpar. Mahkeme kararları ve mahkeme önüne çıkarılanların adları, muhtemelen teşhir amacı ile, basına yansıtılıyordu. Ancak bu haberler, muhtemelen, aysbergin görünür kısmıdır.

İlgili dâvâ ilânları üzerinde yaptığım yüzeysel bir gözlem sonucunda, 1942 yılının kış aylarında kurulan Millî Korunma Mahkemesi'nde görülen dâvâlarda, daha çok, bakkal, kasap, kömürcü gibi, küçük dükkân sâhibi esnafın yargılandığını ve açılan dâvâların çok kez mahkûmiyet ile sonuçlandığını belirtmek isterim. Pek sık rastlanan bu tür dâvâların yanı sıra, büyük tüccar, fabrikatör, ithâlâtçı gibi grupların temsilcilerinin adlarına pek nâdir rastlanması da yine ilginç bir başka gözlemdir.

Mahkemelerin verdikleri cezâlar, genellikle az miktarda para cezâsı ile kısa süreli hapis cezâlarıydı. Ancak mahkemeler, daha çok para cezâsı veriyorlardı. Önemli miktardaki para ve hapis cezâları ise, pek düşük bir orandaydı. Para cezâlarının düşük olması, hapis cezâlarının ise pek az uygulanması, cezâların caydırıcı etkisini hemen hemen tamâmen yok ediyordu. Bu tür cezâları,

184 **Ulus**, (30.9.1942).

bir de, dükkânın kısa bir süre için kapatılması izliyordu. Ayrıca, dükkânda bulunan ve suç unsuru teşkil eden mallara el konuluyordu. Bir gözlemim de, kirâların yasa dışı yollardan artırılması ile ilgili dâvâlarda verilen para cezâlarının nispeten yüksek olduğudur.

Basında yayınlanan listelerden, gayri müslim azınlıkların da mahkemeye verilenler arasında bulunduğu anlaşılıyor. Yine yüzeysel bir gözlemle, haklarında dâvâ açılan gayri müslim azınlıkların, genel nüfus içindeki oranları ile kıyaslandığında, yüksek bir oran oluşturmadıkları söylenebilir.

Burada, basında yayınlanan bâzı suçlardan ve cezâlardan örnekler vermek istiyorum:

Örneğin, pirinç taşımak için aldığı benzini karaborsada satan bir kişiye üç ay hapis ve 100 TL ağır hapis cezâsı ile fabrikasının bir ay süre ile kapatılması cezâsı verilirken, yüksek fiyatla mal satanlara üç ya da beş TL cezâ veriliyordu.[185]

> "Evinde ve dükkânında ve Kasımpaşa Hamamı'nda beyannâmesiz 800 kilo şeker, 27 teneke zeytinyağı, 25 çuval patates, 25 çuval sabun saklayan bisiklet tâmircisi [ile] (...) yüksek fiyatla satış yapan bir kömürcü adliyeye verildiler."
>
> "Vurgunculuk suçu ile bir bakkal, bir sobacı beşer Lira para cezâsına ve yedişer gün dükkânlarının kapatılmasına mankûm olmuşlardır. Bir hırdavatçı, iki bakkal (...) adliyeye verildiler."
>
> "Ermanak adında bir manifaturacı ile Avram biner Lira para cezâsına, üçer sene hapse mahkûm oldular. Mağazasında şeker ve pirinç olduğu hâlde satmak istemeyen (...) bakkal da, üç sene hapis ve 100 Lira para cezâsına mahkûm oldu."
>
> "Küçükpazar'da Mehmet adında biri (...) 77 tâne günlük ekmek kuponunu satarken yakalandı."
>
> "Yarın vilâyette yapılacak toplantıda fırıncıların yolsuzlukları tetkik edilecek ve bâzı kararlar alınacaktır."
>
> "Karnesiz ekmek satan kimseler yakalandı."
>
> "Fazla fiyatla ekmek satan lokanta garsonu (...) beş Lira ağır para cezâsına, çocuk ayakkabası satan (...) beş Lira ağır para cezâsına ve kalan dört çift ayakkabının müsâderesine, evini fazla fiyatla kirâya veren (...) 300 TL ağır para cezâsına çarptırıldı."

185 **Ulus**, (5.7.1942).

"İzinsiz olarak ve mâzeretsiz askerî fabrikadaki işini terk eden işçilere 60-70 TL para cezâsı..."[186]

Fâlih Rıfkı Atay, vurguncuları kasdederek, "Baltanın bile durduramadığı azgın ihtirasları, birkaç gün veyâ aylık hapislerle, hafif veyâ ağır para cezâlarının durduramadığına hayret olunamaz" diye yazıyordu.[187]

Yine Fâlih Rıfkı Atay, bu konuda şöyle yakınıyordu:

"Ticâret nedir bilmeyenlerde, harb fırsatı ile, bir şey kazanmak, zâti tüccar olanlarda ise, alabildiğine kazanmak, hiç ihtiyâcı olmayanlarda doyasıya taşasıya mal biriktirmek hırsı meydandadır. Teşkilât da var. Hafif olsa dahi cezâ da var. Tâkip de var. Fakat kânun, ahlâk ve vicdan kayıtlarından hiçbirini tanımayan bir insafsızlık da var."[188]

Aslında MKK'ya aykırı davrandıkları savı ile haklarında dâvâ açılan sanıklara, mahkûm oldukları takdirde, düşük cezâlar veriliyor olması, her zaman için şikâyetlere neden olmuştu.

Nitekim, MKK'da yapılan değişiklikler sırasında bu konuya da işâret ediliyordu.

MKK'da 1940 yılı sonunda yapılan ilk değişikliğin gerekçesinde, bu konuda şöyle deniliyordu:

"İşlenen fiilin vahamet derecesine göre bir tedriç mevcut olmadığından, tesir ve neticeleri itibârî ile, en hafifinden en şedidine kadar, fiilin her derecesi için aynı cezânın tatbiki lâzım gelmektedir.

İşte bu noktadadır ki, kânunî tâkibat muvaffakiyetsizliğe uğramıştır.

Yâni, (...) bütün şiddeti, nâdir mühim fiillere münhasır kalmış ve halbuki tatbikatta en ziyâde tesâdüf edilen birçok fiyat artırma fiilleri cezâsız kalmıştır.

Acaba çok ağır bir cezânın daha hafif fiillere de tatbiki zarûreti mi bu yola sevk etmiştir? Yoksa, (...) gâyet mahdut mânâda alınması üzerine mi birçok fiiller suç telâkkisinden kurtulmuş ve bunlar cezâsız kalmıştır? (...)

---

186 **Ulus**, (11 ve 20.2.1942); **Ulus**, (16.4.1942); **Ulus**, (13 ve 30.5.1942); **Ulus**, (23.8.1942); **Ulus**, (11.11.1942).

MKK'nın öngördüğü suçlarla ilgili olarak mahkemelerin ve Yargıtay'ın verdiği bâzı karar örnekleri için bkz. **MKK**, s. 544-606.

187 Fâlih Rıfkı Atay, "Can Alıcı Noktalardan Biri", **Ulus**, (9.8.1942).

188 Fâlih Rıfkı Atay, "Zorlukları Yenmesini Bilmeliyiz", **Ulus**, (5.10.1942).

İşte bu mülâhazalar, hâkimlerin vicdânî kanaat ve takdirleri sahasına âid olduğu için, hükûmete düşen iş, sâdece mevcut bir vaziyeti tesbit ederek, lüzumlu tedbirleri teklif etmekten ibâret olabilir. (...)

Menfur ihtikâr fiilini önlemek ve cezâlandırmak için, hükûmet, bir silâha ihtiyâcı olmakla berâber, fevkâlâde şiddetli, fakat inkıtâ yapan bir silâha, bilâinkıtâ işleyen daha az şiddetli bir silâhı tercih etmek zarûretinde bulunmaktadır. Bu zarûreti, nazariyat değil, cereyan etmiş olan hâdiseler kendisine kabul ettirmiştir. (...)

Hükûmete göre, tonla mal satan büyük tâcir kadar, bilâsebep bir mumu, bir kilo fasulyeyi pahalı satan da muhtekirdir. Kasıt aynıdır. Nispet değişebilir. Bu gibi hâdiseler pek çoktur ve bilhassa bunların (...) kânunun şumûlü dâhilinden kaçmamaları temin edilmelidir. (...) Evvelâ, ister hükûmetçe tesbit edilmiş bir fiyatı aşmak, ister, fiyat tesbit edilmemiş olan sahada bir malı gayri muhik sûrette yüksek bir fiyatla satmak veyâ mal saklamak, satmamak gibi suçlar bahis mevzuu olsun, bunların cümlesi ve kezâ netice ve tesirleri itibârî ile, bu fiillerin her derecesi ihtikâr fiili olarak, (...) fiilen hafifliğine göre, daha hafif cezâlar tertip edilmiştir.

Şu sebeple ki, gerek hükûmetin tesbit ettiği fiyat aşılarak, gerek serbest kalan sahada muhik sebepsiz yapılan en küçük tereffüe dahi evvelâ ihtikâr adı verilmelidir. Bunlardan kasıt, kötü ve tesiri ne olursa olsun, fevkâlâde ahvâl içinde, ammenin selâmeti aleyhine müteveccih olmak vasfı vardır. Binaenaleyh, evvel emirde, böylece tavsif edildikten sonra, fiilin, en şedidinden en hafifine kadar, her derecesine lâyık olan cezâyı vermek, Millî Korunma Kânunu'nun rûhu bakımından daha uygun olur."[189]

MKK'da 1942 yılı başında yapılan bir başka değişiklikte ise, yine bu konuya değinilerek, şöyle deniliyordu:

"Millî Korunma Kânunu'na göre suç teşkil eden hareketler için tesbit edilmiş olan cezâların, tatbikatta, kâfi [derecede] şiddetli olmadıkları anlaşılmıştır. Bu sebeple, umûmîyetle cezâların teşdidi cihetine gidilmiş ve bu meyanda müessir bir misâl ve müsbet bir netice vermeyen sürgün cezâları, ağır hapse tahvil olunmuştur."[190]

---

189 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 2, Cilt: 15, 21. İnikat, (25.12.1940), S. Sayısı: 9-11.

Bu konuda bâzı hukukî zorluklara değinen bir yazı için bkz. Orhan Dikmen, "Millî Korunma Kânunu'nda Yapılan Tâdilat", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 2, (1939-1940), s. 273-275.

190 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 3, Cilt: 23, 33. İnikat, (30.1.1942).

MKK'da değişiklik öngören yasa tasarısının görüşülmesi sırasında, Manisa mebusu Refik Şevket İnce, bu konuda mahkemelere de önemli görevler düştüğünü belirterek, şöyle diyordu:

> "Her kânun hâkimlerin elinde kuvvetini izhâr eder. Hâkimlerimizin istiklâli vicdânına müdahale etmemek husûsunda Teşkilâtı Esâsîyemizin sarih, kat'i beyânına ittibâ eden bir milletin de bulunduğunu, hâkimlerimizin takdir edeceğine şüphe yoktur. Fakat hâkimler hükümlerini tatbik ederken, vâzıı kânunun her maddesini okurken ne kast ettiğini nazarı dikkate alarak, bu kânunun kast ettiği mânâdan inhiraf edenler üzerinde, milletin düşündüğü gibi, kendi istiklâllerini de kullanmalarını sûreti mahsusada ricâ etmeyi, bir vazifei vicdâniye telâkki etmekteyim. (...)
>
> Hâkimlerimiz müdahale kabul etmez. Hâkimlerin vicdânına müdahale olunduğu gün, mahkeme, adâlet ve heyeti içtimâîyenin mânâsı yoktur. Fakat hâkimlerimizin yüksek vukuf ve vicdanlarından temenni ediyoruz ki, şiddet, bu kânunun rûhunda mündemiçtir. Af ve merhamet etmeden gösterilecek şiddette, milletin saadeti mündemiçtir ve mehmaemken ıstırâbını tehvin vardır."[191]

Bu konudaki yakınmalar tüm dönem boyunca sürecek ve 1944 yılında dahi MKK'da yapılan değişikliğin gerekçesinde, aynı noktalara işâret edilecektir.

Bununla birlikte, unutulmamalıdır ki, bu tür suçlarla mücâdele edilmesi için, muhtekirlere idam cezâsı verilmesi yolundaki bir öneri TBMM'de red edilecek[192], İstiklâl Mahkemeleri'nin yeniden kurulması yolundaki bir başka öneri de yine kabul edilmeyecektir.

Ancak, MKK'da yapılan son değişikliğin gerekçesinde de belirtildiği gibi, MKK'nın değişik 57. maddesi ile, yasanın 32. maddesinde öngörülen suçları, memleketin iktisâdî bünyesini kökünden sarsmak veyâ memlekette büyük ve şumûllü bir iktisâdî buhran yaratmak amacı ile, teşekkül hâlinde işleyenler için ölüm cezâsı getirilecektir. Ancak bu maddenin pratikte uygulanması çok zordu. Nitekim, basında, bu maddenin uygulandığına ilişkin bir habere de rastlamadım.

1943 yılında basında ekonomik uygulamalar konusundaki eleş-

---

191 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (30.1.1942).

192 "[TBMM'de] Muhtekirlere İdam Cezâsı Teklifi Red Edildi", **Vatan**, (8.8.1942).

tiriler devâm ediyordu. Ancak 1944 yılında bu konuda daha serbest ve açık eleştiriler görülmeye başlanacaktır.

Diğer yandan, basındaki haberlerden, resmî görevliler hakkında da, MKK'ya aykırı davranmaktan ve suistimâllerden dolayı, çeşitli dâvâlar açıldığını, hattâ söz konusu kişiler arasında Bolu ve İzmit Belediye Başkanlarının da bulunduğunu ve bu kişilerin tutuklandıklarını da öğrenmek mümkündür.[193]

Yine bir başka gazete haberinden de, Ankara Millî Korunma Mahkemesi'nin, kurulduğundan bu yana, dokuz ayda, toplam 1.119 ihtikâr dâvâsına bakarak, 731 dâvâyı sonuçlandırdığını, 361 dosya hakkında tâkipsizlik karârı verdiğini ve 75 dosyayı da, görevi dışında görerek, ilgili Cumhuriyet Müddei Umûmîlikleri'ne gönderdiğini öğreniyoruz.[194]

Vatan gazetesi de, tam bu sırada, "Pirinç Kralı" Ahmet Çanakçılı'nın öyküsüne yer veriyordu. Maraş ve Antakya'da kilosu 14 ilâ 24 Kuruş'a satın aldığı çeltikleri, İstanbul'da pirinç olarak kilosu 120-140 Kuruş'a satan Çanakçılı, karaborsada mal satmaktan, iki kez Millî Korunma Mahkemesi'ne verilmiş, üçüncü defâsında ise, Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti'nin İâşe Müsteşarlığı'nı kaldırması sonucunda, yeniden mahkemeye verilmekten kurtulmuştu. Buna karşın, Ahmet Çanakçılı, yeni kurulan Pirinç Murâkabe Heyeti'ne üye seçilmişti. Bu görevi sırasında, yeni hükûmetin aldığı ekonomik karar ve önlemlerden sonra, Çanakçılı, elinde binlerce çuval pirinç bulunduğunu ve pirinci, kilosu 95 Kuruş'tan satacağını açıklamıştı. Oysa, Vatan gazetesi, yeni hükûmetin aldığı ekonomik kararlardan önce, pirincin karaborsa satış fiyatının, Çanakçılı'nın açıkladığı bu yeni satış fiyatından sâdece 30 Kuruş yüksek olduğunu ve satışın Çanakçılı'ya kilo başına 42 Kuruş kâr bırakacağını açıklıyordu. Ancak Çanakçılı, elinde bulunan tüm pirinçleri ucuza sattığı için, yalnızca İstanbul Ticâret Odası'nca değil, fakat Ticâret Vekili Behçet Uz tarafından da taltif edilecektir.

Vatan gazetesi, bu durum karşısında, hayretini gizleyemeden, şunları yazıyordu:

---

193 **Cumhuriyet**, (28.12.1942).

194 **Ulus**, (10.1.1943).

"Açık neşriyâtımız karşısında, (...) Ticâret Vekilimizin bu işle yakından alâkadar olacağını ve bu hesâbın Çanakçılı'dan sorulacağını beklerken, vaziyet tahmin ettiğimizin tamâmen aksi çıktı. Vekil'e yanlış mâlûmat verilmiş olacak ki, Çanakçılı tebrik edildi. Bulgur imâlâtının bir kısmının kendisine verileceği vaadinde bulunuldu. Ayrıca, Ankara'da yapılacak bir çeltik fabrikası müsaadesinin Çanakçılı'ya verileceği bildirildi."[195]

Basında, hükûmetin aksayan ekonomik politikasının günlük yaşamdaki uzantıları eleştiriliyordu.

Zekeriyâ Sertel, ürünün her bölgede bol olduğunu, fakat hasat sonunda buğdayın Antalya ve Urfa'da 20-25 Kuruş'a, Konya'da ise 30-40 Kuruş'a satılırken, unun İstanbul'da 200 Kuruş'tan aşağı olmadığını açıklıyordu. Yazara göre, bunun nedeni, devlete ürününü teslim etmeyen üreticilerin, ellerinde bulunan ürünü serbestçe piyasaya sunamamaları ve bunun sonucunda da, tüketim merkezlerine yeterli miktarda mal akımının sağlanamamasıydı.[196]

Ayrıca, karne yönteminin kaldırılmasını da isteyen Zekeriyâ Sertel, bir başka yazısında, yeterli sayıda silo, ambar ve depo olmadığını vurguluyor ve üreticilerden alınan ürünlerin çürüyebileceğine dikkat çekiyordu. Oysa, yazara göre, ulaştırma işleri biraz daha iyi örgütlenebilse, bu muhtemel tehlike önlenebilirdi.[197]

Zekeriyâ Sertel, bir başka yazısında da, "Kömürümüz var. Fabrikalarımız kömürsüzlükten işlemiyor. Buğdayımız var. Şehirlerimiz ekmek bulamıyor. Niçin?" diye soruyor ve sorusunu şöyle yanıtlıyordu: "Çünkü, nakil vâsıtalarımız kâfi gelmiyor veyâ kâfi denecek rasyonel bir tarzda çalışmıyor."[198]

Zekeriyâ Sertel, İstanbul Vâlisi ve Belediye Başkanı Lütfü Kırdar'ın, MKK gereğince, son altı ayda, 3.000'den fazla kişinin mahkemeye sevk edildiğini, fakat bunun hiçbir etkisi olmadığını açıklaması üzerine, "İhtikâr, normal bir hâl almıştır" diye yazıyordu.[199]

---

195 **Vatan**, (27.8.1942); **Vatan**, (15.9.1942); **Yurt ve Dünyâ**, (Eylül 1942); Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 302-303.

196 Zekeriyâ Sertel, "Bâzı Yerlerde Bolluk, Bâzı Yerlerde Kıtlık... Niçin?", **Tan**, (21.8.1942).

197 Zekeriyâ Sertel, "Dikkat! Bolluk İçinde Kıtlık Çekebiliriz", **Tan**, (22.8.1942).

198 Zekeriyâ Sertel, "Münâkale İşlerimizi Rasyonel Şekilde Organize Etmeliyiz", **Tan**, (23.8.1943).

199 **Tan**, (18.9.1943).

Basında yolsuzluk ve sahtecilik haberleri de eksik değildi. İstanbul'da Kömür Satış ve Tevzii Müessesesi'ne kaloriferli ve sobalı binâ sâhiplerinin yaptıkları başvurular sonunda, 65.000 kömür beyannâmesinden 20.000 tânesinin sahte çıktığı haberi, "Doğru İse! Görülmemiş Kepâzelik!" başlığı ile veriliyordu.[200] Ancak yönetim de bu tür yolsuzluklarla mücâdele etmek arzusundaydı. CHP Meclis Grubu'nda bir açıklama yapan Şükrü Saraçoğlu, "memlekette, bilhassa memurlar dâhil, her yönden yapılmakta olan suistimâlleri önlemek" ve soruşturmak üzere, bir komisyon kurulduğunu bildiriyordu.[201] Gerçekten de, CHP Suistimâl Komisyonu kurulacak ve komisyon, bu konuda, bir de rapor hazırlayacaktır. Raporda, yolsuzluklarla mücâdelenin daha etkin olabilmesi için, suç işleyenlere ağır hapis cezâları verilmesi, tüm servetlerine el konulması, ticâretten men edilmeleri ile ihtisas mahkemeleri kurulması ve mülkî idâre âmirlerine daha geniş yetkiler tanınması gibi önlemler alınması isteniyordu.[202] Söz konusu raporun sonucunu ise, bir gazete haberinden öğrenmek mümkündür: "İhtikârla mücâdele kararnâmesi bugün mer'iyete girdi. Fakat henüz hiçbir hazırlık tamam olmadığından, tatbikâta geçilemiyor."[203] Zekeriyâ Sertel ise, memurların aldığı rüşvetten yakınıyor ve hükûmet, "suistimâl ve rüşvete karşı, derhâl harekete geçmelidir" şeklinde yazıyordu.[204]

Basında yer alan bir karne yolsuzluğu haberini[205], birkaç gün sonra, İstanbul Kumkapanı'ndaki bir başka karne yolsuzluğu ha-

---

200 **Cumhuriyet**, (10.7.1943).

İstanbul Vâlisi ve Belediye Başkanı Lütfü Kırdar ise, yolsuzluklardan sâdece idâre mekanizmasının sorumlu olmadığını, fakat karaborsadan karne satın alan halkın da aynı derecede sorumlu olduğunu ileri sürüyordu.

201 **Ulus**, (6.12.1943).

202 **Vatan**, (28.1.1944); **Tan**, (28.1.1944).

203 **Vatan**, (15.4.1944).

204 **Tan**, (22.12.1943); Zekeriyâ Sertel, "Gayri Meşrû Servet Yapan Memurları Meydana Çıkarmalı", **Tan**, (31.1.1944).

Devlet memurları için "suistimâl mahkemeleri" kurulacağı yolunda bir haber için bkz. **Tan**, (13.1.1944).

205 **Tan**, (24.12.1943).

beri izleyecektir.[206] Bu haberin yayınlandığı gün, Zekeriyâ Sertel, bir makâlesinde, "Hatâ, doğrudan doğruya tutulan sistemde, tâkip edilen iâşe siyâsetindedir. Bu sistem düzeltilmedikçe, suistimâlin, vurgunun ve karaborsanın önüne geçmek mümkün değildir"[207] şeklinde yazarken, diğer yandan da, Sabiha Sertel, kurulan iâşe birliklerinin halk tarafından değil, mahallî parti örgütleri tarafından aday gösterilmek sûretiyle kurulduklarını ve halkın da bunu onaylamakla yetindiğini belirtiyor ve halkın birliklerin yönetimine aday göstermesini ve birlikleri desteklemesini talep ediyordu.[208]

Cumhuriyet gazetesi, bir yandan, fiyat artışlarından yakınıyor ve 3 Şubat 1944 târihinde, etin kilosu 200 Kuruş iken, aradan yalnızca bir hafta geçtikten sonra, yâni 10 Şubat 1944 târihinde, 330 Kuruş'a yükseldiğini yazıyordu.[209] Diğer yandan da, yine aynı gazetede, artık basında olağan hâle gelmiş yeni bir yolsuzluk haberi yayınlanıyordu. Toprak Mahsûlleri Ofisi'nde tam ikibuçuk yıldan beri devâm eden çuval yolsuzluğunu incelemek üzere müfettişler görevlendirilmişti.[210]

Basında neredeyse hergün yayınlanan benzeri haberlere ne kadar alışılmışsa, yine o ölçüde alışılmış bir başka konu da, bu tür incelemelerin uzun sürdüğü ve sonunda unutulup gittiğidir.

Zekeriyâ Sertel, alınan ekonomik karar ve önlemlerin yetersizliğine işâret ederken[211], Sabiha Sertel de, serbest ticâret sisteminin doğurduğu olumsuz iktisâdî sonuçların doğal olduğunu belirtiyordu.[212] Yine Zekeriyâ Sertel, savaş ekonomisi kurulmasının gereğini ve savaş ekonomisi kurulmamasının acısının çekildiğini yazıyordu.[213] Tan gazetesi, "ihtikâr neden önlenemiyor?" sorusunu,

---

206 **Tan**, (28.12.1943).

207 Zekeriyâ Sertel, "Şehrimizde Karne Suistimâli", **Tan**, (28.12.1943).

208 Sabiha Sertel, "Demokrasilerde Halkın Murâkabesi Şarttır", **Tan**, (28.12.1943).

209 **Cumhuriyet**, (10.2.1944).

210 **Cumhuriyet**, (2.4.1944).

211 Zekeriyâ Sertel, "İâşe İşlerini Tanzim İçin Bu Tedbirler Kâfi Değildir", **Tan**, (30.1.1944).

212 Sabiha Sertel, "Suistimâlin Kökünü Kazımak Lâzımdır", **Tan**, (30.1.1944).

213 Zekeriyâ Sertel, "Suistimâl ve Vurgun İşinde Menfî Tedbirlere, Fakat Müsbet Hareketlere İhtiyâcımız Vardır", **Tan**, (29.1.1944).

"bunun, mevzuatın kifâyetsizliğinden değil, tatbikat noksanlığından, eleman vasfının yetersizliğinden ileri geldiği söyleniyor" şeklinde yanıtlıyordu.[214] Yine Tan gazetesi, bu konuda yönetimce yapılan açıklamaların yetersizliğinden de şikâyet ediyordu. "Ticâret Vekilliği Tekzib Değil, Tavzih Etmeli" başlıklı haberde şöyle deniliyordu: "Ortada dönen dedikoduları önlemek için, efkârın aydınlatılmasına ihtiyaç vardır. Mutlak bir tekzib meseleyi hâlletmez."[215]

Dönemin sonuna doğru, ama özellikle 1944 yılı boyunca, basında, özellikle de Vatan ve Tan gazetelerinde, yolsuzluk, suistimâl, rüşvet ve ihtikâr haberleri, hergün biraz daha artarak, sistemli bir biçimde yer alacak, bunun yanı sıra, hükûmetin ekonomik politikasını eleştiren yazılar daha açık biçimde ve daha sık görülecektir.

Savaş yılları boyunca yaşanan ekonomik sıkıntıların doğrudan bir sonucu da, basının üzerinde önemle durduğu, salgın hastalıklardı. Gerçekten de, savaşın son yıllarında, özellikle de büyük kentlerde, tifo, tifüs, sarı hummâ, lekeli hummâ, çiçek, verem gibi salgın hastalıklar görülecektir.

1943 yılının yaz aylarında, basında, tifüsle savaşta esaslı kararların alındığı haberi görülür.[216] Ancak bu konuda, özellikle de İstanbul'da, kılık-kıyâfeti düzgün olmayan kişilerin zorla hamamda yıkattırılmaları ve basında ilân edilen temizlik önlemlerine herkesin riâyet etmesi isteklerinden daha ileri gidildiğini gösteren bir başka belirti yoktur. Bu tür önlemlerin istenilen sonuçları verdiği söylenemez. Çünkü, herşeyden önce, temizlik için piyasada sabun bulunmuyordu. Bulunduğunda ise, fiyatı son derece yüksekti. Diğer yandan da, salgın hastalıklara karşı, aşı bulmak ya da ithâl etmek son derece güçtü.

Lekeli hummâ görülen yerlerde önlem alınmasına karşın[217], İstanbul'da 289 ve Ankara'da da 104 lekeli hummâ vakası görüldü.

214 **Tan**, (30.1.1944).

215 **Tan**, (9.3.1944).

216 **Ulus**, (3.6.1943).

217 **Ulus**, (4.6.1943).

ğü bildiriliyordu. Dönemin resmî gazetesi, Ulus, 1935-1938 yılları arasında, yılda ortalama 485 tifüs vakası görülürken, 1939-1942 yılları arasında, vaka sayısının 764'e yükseldiğini ve 1943 yılında ise, bu sayının daha da artacağını yazıyordu.[218] Gerçekten de, 1943 yılının sâdece Haziran ayında 171 tifüs vakası görülecek ve ay sonunda bu rakam 176'ya yükselecektir. Aynı dönemde 398 lekeli hummâ vakasına rastlanacaktır.[219]

Tifüsle mücâdele için Amerikalı tifüs uzmanı General Leon A. Fox ile bir Alman tifüs uzmanı Ankara'ya gelecek[220], diğer yandan, "tifüsün önümüzdeki kış salgın bir hâle gelmesini önlemek üzere, (...) [bir] komisyon, çalışmalarına" başlayacaktır.[221]

Ahmet Emin Yalman, bir makâlesinde, "Mücâdele böyle olmaz... Gözboyamaktan ibâret sathî tedbirler ile kıymetli günler israfa uğruyor" diyerek, bu alanda alınan önlem ve kararların etkisizliğini eleştiriyor ve bu tür komisyon çalışmalarına karşı olan genel güvensizliği yansıtıyordu.[222] Ancak, basında sık sık görülen bu tür benzeri eleştiriler ve yakınmalar önemli ve ciddî bir sonuç doğurmuyordu.

5) VARLIK VERGİSİ KÂNUNU

Hazırlık Dönemi

Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti'nin ekonomi ve fiyatlar üzerinde hemen hemen tüm devlet müdahale ve denetimini ortadan kaldıran iktisâdî politikası sonucunda, fiyatların, kısa sürede, olağanüstü yükselmesi karşısında, yeni önlemler düşünülmeye başlanacaktır.

Aslında üzerinde düşünülmesi gereken sorun tek değil, fakat çok boyutluydu.

---

218 **Ulus**, (5.6.1943).

219 **Tan**, (16.6.1943).

220 **Ulus**, (11-12.6.1943).

221 **Ulus**, (13.6.1943).

222 **Vatan**, (15.6.1943).

Sorunlardan biri, savaşın ekonomi üzerindeki etkilerinden dolayı, kaçınılmaz bir biçimde ortaya çıkan ve büyük servet birikimlerine kavuşan savaş zenginlerini vergilendirmek ve bu sâyede, olağanüstü koşulların yarattığı sıkıntılardan yararlanarak, çok kez kısa zamanda, olağanüstü ölçüde haksız kazançlar sağlamış kişilerden, mevcut servet birikimlerinin hiç olmazsa bir kısmını geri alarak, savaşın yarattığı ekonomik sıkıntıların toplumda dengeli ve âdil biçimde paylaşılmasını sağlamaktı.

Diğer bir sorun da, devletin olağanüstü artan harcamalarını, bütçede açık vermeden ve dolayısıyla da enflasyona neden olmadan, yeni gelir kaynakları ile karşılayabilmekti.

Bir yandan da, enflasyonun önemli nedenlerinden biri olan ve bütçe açıklarını kapatmak için bu dönemde bol bol başvurulan emisyona artık bir son verilmek isteniyordu. Servetlerden alınan vergi ile, piyasadaki mevcut para miktârının azaltılması amaçlanmıştı. Bu sâyede enflasyon bir ölçüde önlenmiş olacaktı.

Nihâyet, son bir amaç da, piyasadaki mal yokluğunu belirli ölçüde ortadan kaldırmaktı. Çünkü, ellerinde, ihtikâr amacı ile, büyük mal stokları olduğu tahmin edilen ya da bilinen servet sâhiplerinin, vergilerini ödeyebilmek için, ellerindeki malları birden piyasaya sürecekleri ve dolayısıyla da fiyatların bu şekilde düşeceği düşünülüyordu.

Bu amaçların tümünü yerine getirebilecek bir önlem olarak, Varlık Vergisi Kânunu hazırlanacaktır.

Ancak, Varlık Vergisi Kânunu'nun, bir vergi yasası olarak, yeni ve orijinal bir buluş sayılamayacağına burada hemen işâret etmek isterim.

Birinci Dünyâ Savaşı sırasında İttihat ve Terakki Hükûmeti de aynı politikayı uygulamak istemişti.

Zafer Toprak, bu konuda, şunları yazıyor:

> "[İttihatçılar], gelir bölüşümündeki çarpıklıkları giderici bir vergi politikasına da özenmişlerdi. 1917 [yılının] sonlarına doğru, o sırada Almanya, Avusturya-Macaristan ve Fransa'da uygulamaya sokulan savaş kazançları vergileri örnek alınarak, bir Harb Kazançları Vergisi Kânunu [tasarısı] hazırlanmıştı.
>
> 37 maddelik bu yasa [tasarısı], savaş yıllarında kazanılmış olağanüstü gelirleri vergile[ndir]meyi amaçlıyordu. Mükelleften alınacak beyanname ışığında, net kazançtan, savaş öncesi üç yılın ortalama kârı her su-

vaş yılı için düşülerek, geriye kalanı Harb Kazançları Vergisi'ne tâbi tutulacaktı. (...)

Ancak, Harb Kazançları Vergisi tasarısı, savaş yıllarında bir türlü yasalaşamamış, İttihatçıların iktidardan düşmesi[nin] ertesi[nde], Hürriyet ve İtilâf'ın çabasıyla, bir ölçüde İttihatçı eşrâfa karşı kullanılmak üzere, 1919 yılı sonunda, bir kararnâmeyle, yürürlüğe konabilmişti."[223]

Aynı türde yeni bir vergi yasasının hazırlanması düşüncesi ise, daha Refik Saydam Hükûmeti döneminde olgunlaşmaya başlamıştı.

Tan gazetesinde, daha 1942 yılı başlarında, "kazançları artan müesseselerden bir vergi alınacak" haberine tesâdüf ediliyordu.[224]

Ancak Mâliye Vekili Fuat Ağralı, hemen aynı günlerde yaptığı bir açıklamada, âdetâ bu haberi tekzib etmek ister gibi, "servet üzerinden vergi almak hatırımızdan geçmemektedir" diyecektir.[225]

Zekeriyâ Sertel, birkaç ay sonra, "Devlet Yeni Gelir Kaynaklarını Nerede Aramalıdır?" adlı makâlesinde, şöyle yazıyordu:

"Devletin yeni gelir kaynakları ararken tâkip edeceği prensip, zâten harb şartları dolayısıyla sıkıntıya düşen, hayat seviyesi alçalan, mahdut gelirli halka ve memur sınıfına tazyik eden ve hayâtı pahalılaştıracak olan yollardan kaçınmak, bilakis anormal vaziyetin doğurduğu fazla servetleri yakalamak olmalıdır."[226]

Zekeriyâ Sertel, "Harb Kazançlarının Önüne Geçmeliyiz" adlı yazısında ise, "devletin ana prensiplerinden biri, harb zenginlerinin üremesine meydan vermemek olduğuna göre, bugün göze batan (...) servet birikimlerinin de önüne geçmek lâzımdır" diyordu.[227]

Kısa bir süre sonra, Mâliye Vekili Fuat Ağralı, TBMM'de yaptığı bütçe konuşmasında, sâdece üç ay önce yaptığı açıklamanın aksi-

---

223 Toprak, **Türkiye'de "Millî İktisat" (1908-1918)**, s. 302-303.

224 **Tan**, (14.1.1942).

225 **Cumhuriyet**, (1.2.1942); Rıdvan Akar, **Varlık Vergisi**, s. 45.

226 **Tan**, (15.4.1942).

227 **Tan**, (17.5.1942).

ne, savaş yıllarında fazla kazananların fazla vergi vereceklerini açıklıyordu.[228]

Ahmet Emin Yalman ise, "Harb Kazançlarından Alınacak Vergi" adlı makâlesinde, Mâliye Vekili Fuat Ağralı'nın sözünü ettiği gibi, zenginlerin saptanmasında olağan ve alışılagelmiş yöntemlerin uygulanmasının doğru olmayacağını, bu yolla bir sonuca ulaşılamayacağını savunuyordu. Yalman'a göre, kazancı olağan ölçülerde olanlar zâten vergilerini ödüyorlardı.

Ahmet Emin Yalman, özellikle gayri müslim azınlıklara dikkat çekiyor ve bu grubun çoğunlukla az vergi ödediğinden şikâyet ediyordu. Oysa, Yalman'a göre, gayri müslim azınlıklar çok kazanıyorlardı. Yalman, "fevkâlâde usûller"in uygulanmasını istiyordu.[229]

Bu sırada, Zekeriyâ Sertel, "Harb Zengini Kimdir ve Onu Nasıl Bulacağız?" adlı makâlesinde, vurguncu yeni zenginlere karşı tutum alıyor ve aynı konu üzerinde duruyordu.[230]

Hattâ bir süre önce yakında kânunlaşacağı söylentisi ve haberi çıkan vergi tasarısının, bir süredir unutulmuş göründüğünü belirten Zekeriyâ Sertel, "Fevkâlâde Kazançlar Kânunu Niçin Çıkarılmıyor?" adlı yazısında da, şöyle diyordu:

> "O günden beri bu kânun etrâfında derin bir sükûtun hüküm sürdüğüne şâhit oluyoruz. Halbuki harbin doğurduğu fevkâlâde şartlar içinde, bu (...) kânunun da çıkması, harb yüzünden kazanılmış gayri meşru servetlere karşı [kamuoyunda] duyulan kini tatmin edecek, hükûmetin mevkiini ve nüfûzunu kuvvetlendirecek, ayrıca devlete bir gelir teminine yarayacaktı."[231]

Zekeriyâ Sertel, verginin sosyal adâlete hizmet edeceğini ve sâdece olağanüstü ölçülerdeki kazançlara yönelmesi gerektiğini vurguladıktan sonra, yine aynı yazısında, ilginç bir de haber veriyordu: "Nitekim, yeni bir habere göre de, Fevkâlâde Kazanç Kânunu

---

228 **Vatan**, (26.5.1942).

229 **Vatan**, (29.5.1942).

230 **Tan**, (30.5.1942).

231 **Tan**, (10.6.1942).

[tasarısı] hakkında, bugünlerde bir prensip münâkaşası cereyan edeceği bildirilmektedir."[232]

Zekeriyâ Sertel, ertesi gün yayınlanan, "Geçen Büyük Harbte Çıkarılan Fevkâlâde Kazançlar Kânunu" adlı makâlesinde ise, söz konusu habere devâm ediyordu: "Fevkâlâde Kazançlar Kânunu [tasarısının] parti grubunda [CHP Meclis Grubu'nda] ve Meclis Bütçe Encümeni'nde birçok münâkaşalara yol açtığı ve bu yüzden kânunun geciktiği haber veriliyor."[233]

Zekeriyâ Sertel'in yazılarından, bir vergi yasası olarak alınması düşünülen önlemin, CHP Meclis Grubu'nda önemli bir direnişle karşılaştığını ve bu nedenle de üzerinde, geniş bir tartışma açıldığını öğreniyoruz.

Gerçekten de, 1941 yılı sonbaharında, Mâliye Vekâleti'nde bu yönde bâzı çalışmaların başlatıldığı, bâzı raporlar hazırlandığı ve hazırlıkların 1942 yılı yazına dek sürdüğü bilinmektedir.[234]

Fâik Ökte, bu çalışmaları şöyle anlatıyor:

> "[Varlık Vergisi ile ilgili ilk dönem çalışmalar (1941-1942) daha farklı bir temele dayanıyordu:]
>
> Nitekim, Mâliye Vekâleti bünyesinde, esas olarak bu hedefe yönelmiş vergi reformu çalışmaları başla[tıl]mıştı. Bu çalışmalar, ana çizgileri ile, Kazanç Vergisi'nin beyannâmeli mükellef sayısını artırarak, bu vergiyi modern bir Gelir Vergisi'ne dönüştürmeyi ve olağanüstü savaş kazançlarını beyannâme esâsına göre tesbit ederek, belli oranların üzerinde tamâmen ve gayri menkûl kazançlarında [da] değer artışının yarısını vergilendirmeyi öneriyordu. (...)
>
> [1942 yılının Eylül ayında, Mâliye Vekâleti'nden gelen bir yazıda], harb ve ihtikâr dolayısıyla kazanılan fevkâlâde kazançları kânunlarımızın vergilendirmemekte olduğu, bu sebeple, bilhassa ekalliyetlerin büyük servetler iktisâb ettikleri belirtildikten sonra, piyasada acele tetkikat yaptırılarak, kimlerin bu şekilde fevkâlâde kazanç temin ettiğinin tesbiti, ekalliyetlerin ayrı bir cetvelde gösterilmesi belirtilmekte idi."[235]

---

232 **Tan**, (10.6.1942).

233 **Tan**, (11.6.1942).

234 Fâik Ökte, **Varlık Vergisi Fâciâsı**, s. 43-45.

235 Ökte, **age**, s. 44-45 ve 47. Ayrıca bkz. Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 339.

Varlık Vergisi Kânunu tasarısı, esas itibârıyla, Başvekil Şükrü Saraçoğlu tarafından hazırlanır. Hazırlık çalışmalarına Mâliye Vekili Fuat Ağralı ile Mâliye Vekâleti Müsteşarı Esat Tekeli ve Teftiş Kurulu Başkanı Şevket Adalan da katılır.[236]

Yasa tasarısı, önce CHP Meclis Grubu'nda ele alınır ve tasarı üzerinde hararetli görüşmeler ve tartışmalar yapılır.[237]

Fâik Ahmet Barutçu, anılarında, CHP Meclis Grubu'ndaki görüşmeleri şöyle anlatıyor:

> "Başvekil, işin acele oluşu nedeni ile, kânunun yarınki Meclisten çıkarılmasını sağlamak için, yarın Meclis Komisyonları'ndan seçilecek arkadaşların, bugünden Grup Komisyonları hâlinde seçilip toplanarak, bu gece çalışmalarını ve kânun taslağının yarınki Meclis Komisyonları'ndan seçilecek aynı arkadaşların oluşturacakları Geçici Komisyon'a hazır olarak sunulmasını öneriyordu.
>
> Kabul edilen bu öneri üzerine oluşan Geçici Komisyon'a, Adliye Komisyonu'ndan seçilen dört üye arasında ben de bulunuyordum. Bütçe, Adliye, Mâliye ve İktisat Komisyonları'ndan diğer arkadaşlarla o gece toplandık. Başvekil ve Mâliye Vekili ile birlikte kânun taslağının görüşmesine başladık. Taslak çoğaltılarak üyelere dağıtılacak zaman bulunamamıştı. Sekreter maddeleri okuyacak ve biz de, kulaktan duyabildiğimiz oranda, tanıyabildiğimiz konuyu görüşüp, tartışacaktık. Görüşmelerimiz hayli tartışmalı geçti. Kânunda tartışmayı gerektiren noktalardan biri de, itiraz mekanizmasının bulunmamasıydı. Bu noktaya İsmâil Hakkı, Salâh Yargı ve ben dokunmuştuk. Maddî hatâlar ve kânunun kapsamında olmayan bâzı noktaları da düzeltmek için Meclise başvurma yolunun açık bulunduğunu anlatarak, hiç değilse, kânunun içinde ayrı bir itiraz maddesinin bulunmasını istiyorduk. Bunu hükûmet istemedi ve Komisyon çoğunluğu da yanaşmadı.
>
> Kânunun bir de 14. maddesi üzerinde çok duruldu. Bu madde, yükümlünün borcuna karşı, bir arada oturan karı-koca, ata-çocuk, kardeş, dayı ve amcanın da mallarını güvence olarak gösteriyordu. Uzun tartışmalardan sonra, karı-koca, çocuk ve kardeş malları bırakılarak, diğerleri maddeden çıkartılmıştır. İşin bir noksanı akla gelmedi. Bunların 1939'dan sonra kazanılan malları için bu madde doğru olabilirdi. Miras yoluyla elde edilen mallar ya da savaştan önce edinilen mallar için kuşku belirtisi

236 Ökte, **age**, s. 50.

237 Ökte, **age**, s. 53.

bulunmayacağından ve karı-koca arasında mal ayrılığı esas olduğundan, bu maddeye koşula bağlı bir hüküm koymak yerinde olacaktı. Fakat [bu] kimsenin aklına gelmedi. Çünkü, görüşmeler, ara vermeksizin, yedi saat sürmüştü ve sabaha karşı saat 4.30'da bu madde görüşülüyordu. Ben bu eksikliğin ayrımına ancak ertesi gün, kânunun bu maddeleri Meclis Genel Kurulu'nda okunurken varmıştım. Artık konuşamazdım. Çünkü içtüzük, tutanakta imzâsı bulunan milletvekillerini maddeye karşı görüş bildirmekten alıko[ya]r.

Bu 14. madde konuşulurken, Başkan şunu söyledi: 'Kardeş malını da çıkartmak doğru olur. Çünkü bu, hukuk esasları ile çelişiyor.' Dayanamadım... Şaka yollu: 'İlâhi Başkanım! Bu kânunun hangi maddeleri hukuk ilkeleriyle uyuşuyor ki...' dedim. Saraçoğlu, kahkahayla: 'Mâliye Vekili dinliyor musun? Bak senin kânunun için ne diyorlar?' dedi. Ve her yandan yükselen kahkaha sesleri arasında bu maddenin ve kânunun görüşülmesi sona erdi."[238]

Varlık Vergisi Kânunu

Varlık Vergisi Kânunu (VVK) tasarısı, 9 Kasım 1942 târih ve 6/4067 sayı ile, Başvekâlet tarafından, TBMM Reisliği'ne sunulur.

Yasa tasarısının kısa gerekçesinde şöyle deniliyordu:

"Bağlı kânun lâyihasında, gelir ve varlık sâhiplerinin varlıkları ve fevkâlâde kazançları üzerinden alınmak ve bir defâya mahsus olmak üzere fevkâlâde bir mükellefiyet tesis olunmaktadır. (...)

Vergi, kazanç ve gelir sâhiplerini ve daha ziyâde iktisâdî şartların darlığından doğan güçlükleri istismâr ederek, yüksek kazançlar elde ettikleri hâlde, kazançları ile mütenâsip derecede vergi vermeyenleri istihdaf etmekte ve içinde bulunduğumuz fevkâlâde vaziyetin icâb ettirdiği fedâkârlığa, bunları da, kazanç ve kudretleriyle mütenâsip bir derecede, iştirâk ettirmek maksadını gütmektedir."[239]

TBMM'de bir konuşma yapan Başvekil Şükrü Saraçoğlu, yüksek fiyat artışlarının, genellikle üretim azlığından, yetersiz ithâlâttan, alınan yanlış iktisâdî karar ve önlemlerden ve özellikle de vurgunculuktan kaynaklandığını belirtiyor ve bunun yanı sıra tedâvülde-

238 Barutçu, age, s. 363-364.

239 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 4, 3. İnikat, (11.11.1942), S. Sayısı: 4.

ki para miktârının durmadan artarak, nihâyet 700.000.000 TL'ye yaklaşmasının da, fiyat artışlarında önemli rol oynadığına dikkati çekiyordu.

Şükrü Saraçoğlu, TBMM'de, VVK tasarısı ile ilgili olarak da, şu açıklamaları yapıyordu:

> "Bu iş için tek yol, tedâvüle çıkan paranın bir kısmını vergi olarak geri çekmekten ibârettir ve bu geri alış, başlıca harb yıllarında çok para kazanmış olanlardan yapılmalıdır ve yalnız bir defâya mahsus olarak alınmalıdır. (...)
>
> Matrahlar, ehemmiyet sırasıyla şunlardır: Tüccar, emlâk ve akar sâhipleri, büyük çiftçilerdir.
>
> Harb yıllarında en çok parayı tüccarlar kazandığı için, Varlık Vergisi'nin en büyük yükünü bittabi onlar taşıyacaktır. (...)
>
> Bu verginin tesbiti ve tahsili için zaman geniş olarak bırakılmamıştır. Çünkü bu işi, para kuvvetiyle suistimâllere yol açılmasından ve her çeşit tezvirattan korumak yolunu tutmayı hayırlı bulduk. Onun için zamânı dar tuttuk. (...)
>
> Parayı vermeyenler için, bir taraftan, Tahsili Emvâl Kânunu'nu harekete geçirmekle berâber, diğer taraftan, mükellefleri amele teşkilâtına göndermeyi, hem işçi tedârikini, hem de para tahsilini kolaylaştırıcı müeyyideler addettik. (...)
>
> Bu kânun ile tâkip ettiğimiz hedef, tedâvüldeki paraları azaltmak ve memleket ihtiyaçlarımıza karşılık hazırlamaktır. Bu böyle olmakla berâber, bu kânunun tatbikatından, Türk parasının kıymetlenmesi, muhtekirler üzerinde toplanan halk buğzunun silinmesi, vergileri ödemek için bizzarûre satışa çıkarılacak malların fiyatlarda bir itidal husûle getirmesi gibi, tabiî faydaların tahassül etmesi de imkân hâricinde addedilemez."[240]

VVK tasarısına göre, servet ve kazanç sâhiplerinin servetleri ve olağanüstü kazançları üzerinden bir kereye mahsus olmak üzere, Varlık Vergisi alınacaktı (md. 1).

Varlık Vergisi, aşağıdaki gruplara dâhil gerçek ve tüzel kişilerden alınacaktı:

a) Kazanç ve Buhran Vergileri mükellefleri,

b) Büyük çiftçiler,

---

240 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 4, 3. İnikat, (11.11.1942).

c) Sâhip oldukları binâların ve eğer hisseliyse, hisselerine düşen bir yıllık gayri sâfi gelir toplamı 2.500 TL ve arsalarının vergide kayıtlı değeri 5.000 TL'den yukarı olup da, bu miktârın tenzilinden sonra mütebâki irat ve kıymetlerle vergi verebileceği komisyonlarca kararlaştırılanlar,

d) 1939 yılından beri Kazanç ve Buhran Vergileri'ne tâbi bir iş ya da teşebbüsle uğraştığı hâlde, yasanın yayını târihinde işini terk, devir veyâ tasfiye etmiş olanlar,

e) Meslekleri tâcir, komisyoncu, tellâl, simsar olmadığı hâlde, 1939'dan beri, bir defâya mahsus bile olsa, ticârî muameleye tavassut edip de, karşılığında para veyâ mal almış olanlar (md. 2).

İkinci maddede belirtilen gruplardan iki ya da daha fazlasına dâhil olanlar ise, bu grupların her birinden ayrı ayrı yükümlü tutulacaklardı (md. 3).

Kamu kuruluşlarında görevli personel ise, maaş ve ticâretlerine ilişkin olarak vergiden muaf tutulacaktı (md. 3)

Varlık Vergisi, gerçek ve tüzel kişiler adına tarh edilecek ve hisseli ve hissesiz şirketlerde, hisseye bakılmaksızın, şirketlerin gayri menkûl varlığının tamâmı üzerinden alınacaktı (md. 5).

Komisyonlar, yükümlülerin yükümlülük derecelerini, her yükümlü adına 1941 yılında ve ticâretini devir ve tasfiye etmiş olanlar için, ticâretini terk, devir veyâ tasfiyeye tekaddüm eden son yılda tarh edilmiş veyâ tahakkuk ettirilmiş vergi miktarlarını, çiftliklerde yükümlünün zirâî durumunu ve gayri menkûl sâhiplerinde irat miktarlarını gözden geçirmekle berâber, bunlarla bağlı kalmaksızın, edinecekleri kanaate göre takdir edecekler ve vergi miktarlarını saptayacaklardı.

Ancak, anonim, komandit, limited ve sermâyesi üzerinden kazanç dağıtan kooperatif şirketlerinin vergileri, 1941 yılına veyâ ticârî yılına ve ticârethânelerini terk, devir ve tasfiye etmiş olanlar da, terk, devir ve tasfiyeye rastlayan son yıla âid sâfi kazancının % 50'sinden aşağı ve anonim şirketlerde % 70'inden çok olamayacaktı.

Büyük çiftçilerin yükümlülükleri de, varlıklarının % 5'ini geçemeyecekti (md. 6).

Son derece geniş yetkilere sâhip olan komisyonlar, servet ve kazanç sâhiplerinin yükümlülük derecelerini saptamak üzere, her il

ve kazâ merkezinde, mahallin en büyük mülkî idâre âmirinin başkanlığında, en büyük mal memurundan ve Ticâret Odaları ile belediyelerce kendi üyeleri arasından seçilecek ikişer üyeden oluşacaktı. Bir, gerektiğinde de müteaddit komisyonlar kurulabilecekti. Ticâret Odası bulunmayan yerlerde, Ticâret Odası'nın seçeceği üyelerin yerine, belediyece ticâretten ve ziraatten anlayanlar arasından ve hâriçten iki üye seçilecekti. Komisyonların büyük çiftçileri saptamak üzere yapacağı toplantılarda, Ticâret Odası yerine, Ziraat Odası'nca kendi üyeleri arasından ve Ziraat Odası bulunmayan yerlerde ise, belediyelerce ziraatten anlayanlar arasından ve hâriçten seçilecek iki üye komisyona katılacaktı. Komisyonlarda kararlar çoğunlukla alınacak, oylamada eşitlik olması hâlinde de, başkanın oy kullandığı taraf tercih edilecekti (md. 7).

Komisyonlar, şirketlerin yükümlülüklerini saptadıkları sırada, şirket ortaklarının da servet derecelerini ve olağanüstü kazançlarını araştırarak, bunların da yükümlülüklerini takdir edeceklerdi (md. 8).

Komisyonlar, vergi yükümlülerinin yükümlülük derecelerini, yâni vergi miktarlarını, 15 gün içinde saptamak zorundaydılar.

Bu süre içinde çalışmasını bitiremeyen komisyonların memur olmayan üyeleri değiştirilecek ve değiştirilen üyelerin yerlerine de, son mebus seçiminde müntehibi sâni (ikinci seçmen) olanlar arasından dört üye seçilecek ve görevlerini zamânında bitiremeyen komisyonların üye sayıları da bu sûretle tamamlanacaktı.

Vergi yükümlülerinin saptanması sırasında, komisyonlarca unutulmuş kişiler/yükümlüler varsa, bu kez komisyonların dağılmasından sonra, en geç iki ay içinde, bu kişilerin/yükümlülerin adları da gelir dâireleri tarafından saptanacak, yeniden oluşturulacak komisyonlara bildirilecek ve komisyonlar, yine en geç 15 gün içinde, bu yeni yükümlülerin vergi borçlarını saptayacaklardı (md. 10).

Komisyon kararları değişik şekillerde ilân ve tebliğ edilecekti.

Bu kararlar nihâî ve kesindi.

Komisyon kararlarına karşı idârî ve adlî yargı organlarında dâvâ açılamayacaktı.

Ancak yükümlü adına, yükümlülük konusundan dolayı, mükerrer vergi tarh edilmiş ise, bunların arasından en yüksek olanı uygulanarak, diğerleri iptâl edilecekti. İptâl işlemi, yükümlünün

başvurusu üzerine, komisyonların görev yaptıkları mahallin en büyük mülkî idâre âmiri tarafından yapılacaktı (md. 11).

Yükümlüler, vergilerini, tebliğ târihinden itibâren, 15 gün içinde ödemek zorundaydılar.

Mahallin en büyük Mal Müdürü, bu sürenin geçmesini beklemeden, gerekli gördüğü takdirde, gerek gördüğü yükümlülerin menkûl ve gayri menkûllerini, alacak, hak ve menfaatlerinin ihtiyâten haczine karar verebilecekti.

Bu süre içinde ödenmeyen vergiler için, birinci hafta için % 1, ikinci hafta için ise % 2 oranında gecikme zammı uygulanacaktı.

İlân ve tebliğ târihinden itibâren bir ay içinde vergi borcunu ödemeyen yükümlüler, vergi borçlarının tamâmını ödeyinceye kadar, bedenî yeteneklerine göre, askerî mâhiyete hâiz olmayan genel hizmetlerde veyâ belediye hizmetlerinde çalıştırılacaklardı.

Bu kişilere çalışmalarına karşılık ödenecek ücretin yarısı vergi borçları için kesilecekti.

Kadınlar ile 55 yaşından büyük erkeklerin vergi borçları hakkında da Tahsili Emvâl Kânunu uygulanacak, fakat bu kişiler çalıştırılmayabileceklerdi.

Çalışma yükümlülüğünün uygulama şekli ve yöntemi ise, hükûmetçe çıkarılacak bir tâlimatnâme ile saptanacaktı.

İlân ve tebliğ târihinden itibâren ilk 15 gün içinde vergi borcunu ödemeyen yükümlüler, bu süre içinde vergileri miktârında bono, tahvilat veyâ banka teminat mektubu sundukları takdirde, bu kişiler hakkında Tahsili Emvâl Kânunu hükümleri ile çalışma yükümlülüğü uygulaması, bir ay süre ile, geri bırakılabilecekti (md. 12).

Söz konusu karar ve işlemlere karşı idârî ve adlî yargı organlarında dâvâ açılamayacaktı (md. 13).

Varlık Vergisi yükümlülerinin ikâmetgâhlarında, gerek kendilerine, gerekse karı veyâ kocalarına veyâ kendileri ile birlikte oturan usûl ve füruğu ile kardeşlerine âid dükkân, mağaza, depo, ambar, fabrika ve imâlâthânelerde veyâ bunlara benzer yerlerde bulunan bütün menkûlleri ile tapuda veyâ vergide bunlardan herhangi biri adına kayıtlı bulunan gayri menkûlleri, bu tasarıya göre alınması öngörülen vergi ve zamların yasal güvencesi hükmünde olacak ve bu malların satılmasında Tahsili Emvâl Kânunu hükümleri uygu-

lanacaktı. Ayrıca, her türlü gayri menkûl satışında, gayri menkûlün, Varlık Vergisi yükümlülüğü ile ilgisi olmadığı ilgili gelir dâiresince saptanıp onaylanmadıkça, tapuda tescili yapılamayacak, yapılanlar ise hükümsüz sayılacaktı (md. 14).

Tahakkuk ettirilmiş vergiler ise, 1943 mâlî yılından itibâren beş yıl sonra tahsil edilemeyecekti (md. 15).

VVK tasarısı, TBMM toplantısında, birkaç olumlu ve destekleyici konuşmadan sonra, maddeler üzerinde herhangi bir görüşme olmaksızın, oylanacak ve 350 oyla ve ittifakla kabul edilecektir.[241]

Mecliste olduğu gibi, basında da, VVK hakkında son derece olumlu bir hava egemendi.

Fâlih Rıfkı Atay, tasarının kabûlünün ertesi günü, "Hükûmet Yeni Tedbirler Almıştır" adlı yazısında, Varlık Vergisi'ni haklı ve meşru buluyor ve vurgunculara çatıyordu.[242]

Basındaki diğer yazılar da, kendilerine bu yazıyı örnek alacaklardır.[243]

Burada ilginç olan nokta, hükûmetin iktisâdî politikasını eleştirmekte birleşen basının, bu kez, hükûmetin aldığı yeni önlemi, VVK'yı olumlu bulmakta ve desteklemekte ortak bir tutum içine girmesidir.

---

241 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (11.11.1942).

TBMM'deki görüşmeler sırasında Kâzım Karabekir şu uyarıda bulunuyordu:

"Eğer bu kânunla muvâzi olarak bâzı tedbirler alınmazsa, vergi verenlerin bâzıları[nın], verdikleri parayı telâfi [etmek] için, fiyatların artmasına [neden olmalarından] (...) korkarım. Bu süretle, bu yeni vergi, görünüşte fazla kazanç sâhiplerinden alınır. Fakat hakikatte yine fakir halktan (...) çıkabilir." **TBMM ZC**, (aynı yerde), (11.11.1942).

Fâik Ökte, Kasım ayı başında, Ankara'da, Mâliye Vekâleti Müsteşarı Esat Tekeli ile yaptığı bir konuşmada, Esat Tekeli'nin kendisine şöyle dediğini yazmaktadır:

"Benim bildiğime göre, bu kânun tamâmıyla Başvekilindir. (...) Sana şu kadarını söyleyeyim ki, metnin bir kelimesini bile değiştirmeye kimse izinli değildir. Münâkaşaya, işin tahammülü yok..." Ökte, **age**, s. 51.

242 **Ulus**, (12.11.1942).

243 Yunus Nâdi, "Hükûmetin Yeni Aldığı Tedbirler", **Cumhuriyet**, (12.11.1942); Etem İzzet Benice, "Varlık Vergisi", **Son Telgraf**, (13.11.1942); Âsım Us, "Hükûmetin Aldığı Tedbirler", **Vakit**, (16.11.1942); Necmettin Sadak, "Zenginlik Ayıp Değil, Harb Kazancı Suçtur", **Akşam**, (27.11.1942); Zekeriyâ Sertel, "Varlık Vergisi", **Tan**, (17.12.1942). Ayrıca bkz. **AT**, Sayı: **108**, (Sonteşrin 1942).

Buradan hareketle, basının bu konuda tâlimat aldığını söylemek yanlış olmaz. VVK, uygulanması sırasında da, basında hiçbir şekilde tartışılmayacak, yasa hakkında çıkan bütün yazılar, her zaman övücü nitelikte olacak ve basın, hükûmetin resmî gerekçelerini savunmakla yetinecektir.

VVK'nın kabûlünden sonra, Varlık Vergisi ile ilgili yeni bir yasal düzenleme daha yapılacaktır. 1943 yılının ilk günlerinde, Kazanç Vergisi Kânunu'na Muvakkat Bir Madde Eklenmesine Dâir Kânun tasarısı, TBMM'ye sunulacak ve kabul edilecektir. Yasaya göre, Varlık Vergisi, kâr ve zarar hesâbında zarar hânesine kaydedilemeyecekti.[244]

Varlık Vergisi Kânunu'nun Uygulanması

VVK daha kabul edilmeden önce, Mâliye Vekâleti'nden gelen bir tâlimat üzerine, kazanç yükümlüleri için, Müslüman (M Grubu) ve gayri müslim (G Grubu) ayrımı yapılmak sûretiyle, cetveller hazırlanmıştı. Bunun yanı sıra, VVK kabul edildikten sonra, anonim şirketler, büyük çiftçiler ve emlâk sâhipleri için, Mâliye Müfettişleri tarafından hazırlanan servet saptamaları cetveller hâline getirilmişti. Ayrıca, taahhüt işleri yapanlar ve sanat ve ticâret grupları ile ilgili olarak da, yine aynı yöntemlerle, bâzı cetveller hazırlanmıştı.[245]

Burada, söz konusu cetvellerde saptanan servet derecelerinin, değişik kaynaklarca ne ölçüde farklı düşünüldüğü ve öğrenildiği vurgulanmalıdır.

Yasa uyarınca kurulan komisyonlara gelen cetveller aceleyle hazırlanmıştı. Fakat yasaya göre, komisyonlar, kendilerine ulaşan ve cetvellerde yer alan bilgilerle yetinmek zorunda olmadıkları gibi, bu bilgilerle bağlı da değillerdi. Nihâyet verginin kimlere ve ne ölçüde uygulanacağını asıl saptamaya yetkili kurullar, komisyonlardı. İstanbul Komisyonu'ndaki üyelerin bir kısmı eski İttihatçılardı.

---

244 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 4, Cilt: 30, 23. İnikat, (4.1.1943). Ayrıca bkz. **Ulus**, (1.1.1943).

245 Ökte, **age**, s. 54-72.

Ayrıca, verginin tahakkukunda CHP de görev alacaktır. Komisyon üyelerinin bir kısmı da CHP üyesiydi.[246]

Komisyonlarca saptanan servet derecelerinin ne ölçüde vergilendirileceği de tartışılacak ve sonunda, G Grubu'ndan, M Grubu'na kıyasla, asgarî iki, âzamî üç misli vergi alınması kararlaştırılacaktır.

M Grubu ise, o zamâna kadar beyân ettiği kazanç vergisinin bir ilâ üç misli vergi verecekti.

Ancak, Ankara'dan gelen bir tâlimat ile, G Grubu'nun vergisi 5 ilâ 10 misli ağırlaştırılacaktır.[247]

Yine Ankara'dan verilen bir tâlimat ile, hizmet erbâbı ile seyyarların da vergi ödemesi kararlaştırılır. Bunun uygulaması teknik olarak daha zordu. Sonunda, M Grubu'na dâhil olanların değil, fakat yalnızca G Grubu'na dâhil olan hizmet erbâbı ile seyyarlara vergi tarh edilmesi kararlaştırılır. Ancak pratikte bunun da uygulanması zor olacaktır. Çünkü, vergilerin tarh edilebilmesi için elde bulunan tek kaynak, bordrolarda mevcut isimlerin genellikle ilk harfleri ile soyadlarıydı ve bu durum, G ve M gruplarının kesin ayrımını zorlaştırıyordu. Yine de bu ayrıma göre bir cetvel hazırlanacak, fakat hizmet erbâbının vergileri tâkip edilmeyecektir. İsteyen kendisine tarh edilen vergi borcunu ödeyecek, isteyen de ödemeyecektir. Ayrıca, bu gruptan hiç kimse çalışma yükümlülüğüne tâbi tutulmayacaktır.[248]

Nihâyet, yine Ankara'dan gelen bir tâlimat ile, Dönmeler için ayrı bir grup (D Grubu) oluşturulur ve D Grubu'nun vergisi de, M Grubu'na göre, iki misli olarak saptanır.[249]

Kişiler ve kuruluşlar, savaş yıllarında elde ettikleri Mâliye Müfettişleri tarafından saptanan, kazanç ve servet miktarları üzerinden, komisyonların tamâmen keyfî, takdiri ve tahmini olarak saptadıkları matrah üzerinden vergilendirilir.

---

246 Ökte, **age**, s. 59.

247 Ökte, **age**, s. 77-78.

248 Ökte, **age**, s. 77-78.

249 Ökte, **age**, s. 85.

Buna göre, M Grubu ve ecnebiler (E Grubu) saptanan bu matrahın sekizde birini, D Grubu dörtte birini ve G Grubu ise yarısını ödeyecekti. Ancak bu kural da her zaman uygulanmayacaktır.[250]

Fâik Ökte, komisyonlarda saptanan vergi değerlerinin nasıl bulunduğu konusunda şu bilgileri veriyor:

> "[Belediye üyesi] Bican [Balcıoğlu], yalvararak, Beyoğlu'nda büyük bir G bakkâliyesinin vergisini indirtti. Sonradan kendisinin bu bakkâliyede ortak olduğunu söylediler. (...)
>
> Devlet Şûrâsı'nda Hazine aleyhinde açtığı çeşitli dâvâları zamânın ölçülerine sığmayan bir süratle kazanan avukat İbrâhim Ali'ye estimatörler 100.000 Lira vergi koymuştu. [Mâliye Vekâleti Teftiş Kurulu Başkanı] Şevket Adalan'ın ısrârı ile, cetvel komisyona sevk edilirken, rakam 200.000'e çıkartıldı. O günlerde şekerden alınan İstihlâk Vergisi dolayısıyla mükellefin şurada burada açtığı yeni bir dâvâda sırt üstü gelen eski Vâridat Umum Müdürü Müsteşarı E[sat] Tekeli'nin telefonla Ankara'dan vâki müdahaleleri neticesinde ve yine [Mâliye Vekâleti Teftiş Kurulu Başkanı] Şevket [Adalan]'ın ısrârıyla, komisyonda rakam 300.000'e çıkarıldı. (...)
>
> Mütaahhit B. H. Kori, bir iş dolayısıyla, [Mâliye Vekili Fuat] Ağralı ile kavga etmiş... Bu adam mütaahhitler arasında nihâyet bulundu. [Mâliye Vekâleti Teftiş Kurulu Başkanı] Şevket [Adalan], buna o kadar sevindi ki, bulan müfettişin neredeyse boynuna sarılacaktı. Çünkü Kori'ye Varlık Vergisi tarhı imkân altına alınmış oluyordu. Tabiî derhâl Ankara'ya telefon edildi. Müjde haberi yetiştirildi. (...) Kori'ye büyük bir vergi -gâlibâ 90.000- tarh olundu. (...)
>
> Beyoğlu'nda terzi İzzet Ünver bir harb zengini olarak mütâlaa ediliyordu. (...) Ünver, aynı zamanda [İstanbul Vâlisi ve Belediye Başkanı Lütfü] Kırdar'ın [da] terzisiydi. Kendisini [İstanbul Vâlisi ve Belediye Başkanı Lütfü] Kırdar müdâfaa etti. Ben de destekledim. Vergisini 10.000 Lira'ya kadar indirebildik. (...)
>
> Necmettin Molla'ya emlâk grubundan fevkâlâde bir vergi salınmaktaydı. Verginin nizâmî ölçülere indirilmesi için üç komisyondaki âzâ hemen müttefikan demarş yaptı. (...) Sonra başbaşa kaldığımızda, [Mâliye Vekâleti Teftiş Kurulu Başkanı Şevket] Adalan, bana, [CHP Müfettişi Suat Hayri] Ürgüplü'nün kardeşinin [Necmettin] Molla Beyin dâmâdı olduğunu söyledi. Kampanyayı kimin idâre ettiğini öğrenmiştim. Sonradan aynı zümreden sınıf arkadaşı Prens Halim'e, Âlem dağındaki av çiftliği

---

250 Ökte, **age**, s. 86-92; Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 346-347.

dolayısıyla tarh ettiğimiz verginin kaldırılmasında da, [CHP Müfettişi Suat Hayri] Ürgüplü kampanyayı idâre etmiştir. (...)

Taşnaklar'ın başıdır mülâhazası ile, eski İttihatçılar Kadıköylü Asador'un vergisini dört misline, tam 400.000 Lira'ya çıkardılar.

D Grubu'ndan oldukları için Bezmenler'in vergisi 1.000.000 Lira'yı aştı. (...)

Tarh sırasında, Ayvalık Mal Müdürlüğü'nden vilâyete, defterdarlığa, kâh Mal Müdürlüğü'nün, kâh Ayvalık Noteri'nin imzâları ile, uzun telgraflar yağmaya başladı. Sayfalar dolduran tellerin tek mânâsı, 'Sezâi Ömer Madra'yı biz teklif edeceğiz. Siz bize bırakın'dan ibâretti... Hakikatte Ayvalık'ta Sezâi Ömer Madra-Sezâi Ömer ortakları şirketi vardı. İstanbul'da mükkellef yalnız Sezâi Ömer idi. Bu iki firma, birbirinden ayrıydı ve tuttuğumuz ölçülere göre, bunların ayrı ayrı teklifleri icâb ederdi. [Mâliye Vekâleti Teftiş Kurulu Başkanı] Şevket [Adalan], bu bahiste kalben benimle berâberdi. [Sezâi Ömer] Madra'yı hâriç bırakmanın müthiş dedikodulara meydan vereceğini biliyordu. O sıralarda zeytinyağı fiyatları birden yükselmişti. Halk bu işte [Mâliye Vekili Fuat] Ağralı'ya dayanan [Sezâi Ömer] Madra'ya mesûliyet atfediyordu. Estimatörler de kendisini muhtekir diye ağır bir vergi ile teklif etmişlerdi. Ne olur, ne olmaz diye estimatörlerle daha evvel anlaşıp, [Mâliye Vekâleti Teftiş Kurulu Başkanı Şevket] Adalan ile cephe yaptık. Vergiden bir santim bile indirilmeyeceğini kendisine bildirdik. [Mâliye Vekâleti Teftiş Kurulu Başkanı Şevket] Adalan'ın [Mâliye Vekili Fuat] Ağralı'ya işi olduğu gibi anlattığını tahmin ederim. Dâvâyı kazandık diye seviniyordum. Vukuat, başka tecelliler gösterdi. Vâlinin odasında idik. (...) Derken şehirlerarası telefon çaldı. Başvekil [Şükrü] Saraçoğlu, [İstanbul Vâlisi ve Belediye Başkanı Lütfü] Kırdar ile birkaç kelime konuşarak, hâl hatır sordu. İşler hakkında sözümona mâlûmat aldı. Sonra, 'Telefonu Mâliye Vekili [Fuat Ağralı]'yı veriyorum. Seninle görüşecek.' dedi. (...) [Mâliye Vekili Fuat] Ağralı, [İstanbul] Vâli[si ve Belediye Başkanı Lütfü Kırdar]'dan, [Ömer Sezâi] Madra'ya Ayvalık'taki şirketten de vergi konulduğunu, bizim nihâyet 70.000 Lira'yı aşmamamızı ricâ etti. (...) [İstanbul] Vâli[si ve Belediye Başkanı Lütfü Kırdar], mükâlemeyi bize intikâl ettirince, bir isyandır koptu. Bütün feverâna rağmen, vergi 70.000 Lira'ya indirildi. Bir ara, [Mâliye Vekâleti Teftiş Kurulu Başkanı] Şevket [Adalan]'ın odada olmadığı dikkatimi çekti. Anlaşılan Başvekil'in zamânında bizi bulmasını o temin etmişti."[251]

Diğer yandan, İstanbul Vâlisi ve Belediye Başkanı Lütfü Kırdar'ın aracılığı ile, özellikle doktorların ve "gazetecilerin vergileri

251 Ökte, age, s. 95-99.

asgarî hadde" indirilir. "Bu arada, Yunus Nâdi'ye tarh edilen milyonluk vergi de suya" düşer.[252]

Komisyonların saptadığı vergi miktarlarının yazım işlemi son geceye dek devâm edecektir.

Basında, genellikle, "çok mütevâzi, çok alçakgönüllü bir kânun"[253] olarak nitelenen VVK gereğince, komisyonlarca saptanan Varlık Vergisi yükümlülerine ve yükümlülük derecelerine ilişkin listeler, 17 Aralık 1942 târihinde, ilân ve tebliğ edilir.[254]

Yalnızca İstanbul'da toplam yükümlü sayısı 61.673 idi ve tarh edilen toplam vergi tutarı da 345.000.000 TL'nin üzerindeydi.

Gayri müslim azınlıklar, bu rakamların sırası ile, yaklaşık olarak 3/4'ünü ve 3/4'ünden fazlasını oluşturuyorlardı.[255]

İstanbul'da 1.000.000 TL üzerinde vergi ödeyecek 11 yükümlüden 9 tânesi G Grubu'ndan, kalan iki tânesi de D Grubu'ndandı.[256]

Basında, diğer illerde de ödenmesi gereken Varlık Vergisi konusunda yayınlar yapılıyordu:

"Çukurova'da	311 mükellef	4.214.000 TL
Aydın'da	950 mükellef	1.381.000 TL
İstanbul'da	60.000 mükellef	330.000.000 TL
Adana'da	1.057 mükellef	8.500.000 TL
Ankara'da	- mükellef	14.000.000 TL
İzmir'de	- mükellef	27.000.000 TL"[257]

Listelerin ilânı ile birlikte, ödenen Varlık Vergisi miktârları da, basında hergün ilk sayfalarda yer almaya başlayacaktır.

Ulus gazetesi, İstanbul'da 347.000.000 TL ve İzmir'de de 27.000.000 TL Varlık Vergisi ödenmesi gerektiğini haber veriyordu.[258] Tan gazetesine göre, Ankara'da ödenmesi gereken Varlık

252 Ökte, **age**, s. 84.

253 **Cumhuriyet**, (17.12.1942).

254 **Cumhuriyet**, (18.12.1942).

255 Ökte, **age**, s. 102-103.

256 Akar, **age**, s. 59.

257 **Cumhuriyet**, (9, 13 ve 17.12.1942); Akar, **age**, s. 59.

258 **Ulus**, (16-18.12.1942).

Vergisi toplamı ise, 16.500.000 TL idi.[259] Yine Tan gazetesine göre, tüm yurtta ödenmesi gereken Varlık Vergisi toplamı 500.000.000 TL idi.[260]

Listelerin ilânı ile birlikte, başta İstanbul olmak üzere, tüm yurtta Varlık Vergisi ödemeleri devâm ederken, yasaya göre, tüm itirâz yolları kapalı olmasına rağmen, saptanan vergi miktarlarına büyük ölçüde itirâz edilecektir. Kendilerine tarh edilen Varlık Vergisi miktârının hatâlı olduğunu öne süren yükümlülerin TBMM'ye verdikleri dilekçe sayısı, henüz daha ilk ayı geçmeden, 3.000'i bulur. İstanbul'da ise, değişik makamlara, 15.500 itirâz dilekçesi verilir. Söz konusu dilekçeler, incelenmek üzere, önce Mâliye Vekâleti'ne gönderilir ve dilekçelerin incelenmesi için bir komisyon oluşturulur.[261] Varlık Vergisi dolayısıyla, TBMM'ye 13.348, diğer makamlara ise, 10.968 itirâz dilekçesi verilecek ve vergi miktârına itirâz etmek için, değişik makamlara verilen itirâz dilekçelerinin toplamı 24.316'yı bulacaktır.

Varlık Vergisi Miktârına İtirâz Etmek İçin Değişik Makamlara Verilen İtirâz Dilekçeleri

İtirâz Nedeni	M Grubu	Karâra Bağlanan	G Grubu	Karâra Bağlanan
Maddî hatâ	515	497	1.432	1.226
Müteferrik	2.459	2.394	3.094	2.491
Fazlalık	6.167	4.970	10.649	8.641
Toplam	9.141	7.794	15.175	12.358

(3.758 itirâz dilekçesi ise, aynı konuda, değişik makamlara yapılmıştı)

İtirâz dilekçelerinin TBMM Dilekçe Komisyonu'nda incelenmesi 1947 yılı başına dek sürecektir.[262]

---

259 **Tan**, (17.12.1942).

260 **Tan**, (18.12.1942).

261 **Ulus**, (14.1.1943); **Cumhuriyet**, (9 ve 12.1.1943)

262 Ökte, **age**, s. 109-111.

İstanbul'da, itirâzlar sonucunda, mükerrerlik nedeniyle, 3.893 yükümlünün yaklaşık 13.500.000 TL ve maddî hatâ nedeni ile de, 6.000.000 TL vergi borcu indirilecek ya da iptâl edilecektir.[263]

Bu sırada, basında da ilginç haberler yayınlanıyordu. Varlık Vergisi, beklendiği ölçüde tahsil edilememişti. İstanbul'da tahsil edilebilen Varlık Vergisi miktârı 73.500.000 TL idi. İstanbul'da 60.000 yükümlüden sâdece 20.000 kadarı vergi borcunu ödemiş, geri kalan 40.000 kişi ise henüz hiç ödemede bulunmamıştı. Ödemede bulunmayanların sayısı, Ankara'da 600'ü, İzmir'de ise, 1.700'ü buluyordu.[264]

Varlık Vergisi borcunu ödeyenlere, millî bankalarca, emlâk, emtia, esham ve tahvilat üzerinden kredi açılması kararlaştırılırsa da[265], bu karar pek ender uygulanacak ve etkisini de büyük ölçüde yitirecektir.[266]

Varlık Vergisi tahsilâtı sırasında da, basında vergiyi destekleyen olumlu yazılar eksik olmamıştır.

Bir başka konu da, vergi hakkında çıkarılan söylentilerdi. Örneğin, Varlık Vergisi yükümlüleri ile yükümlülüklerini gösteren listelerin, bayram tâtilinden yararlanılarak, kaldırılması ve daha sonra yeniden asılması, vergi miktarlarında bâzı değişiklikler yapıldığı yolunda söylentilere neden olacaktır. Her ne kadar bu tür söylentiler yalanlanacaksa da, İstanbul'da, Varlık Vergisi'nin yakında değiştirileceği ve erteleneceği yolunda çıkarılan söylentiler önlenemeyecektir.[267]

Ancak bu tür söylentilerin tamâmen yanlış olduğu da söylenemez. Gerçekten de, Varlık Vergisi listelerinin ilânından ve vergi tahsilâtının da başlamasından sonra, M Grubu, G ve M Grubu, G ve E Grubu ve M, G ve E Grubu ortaklığında olan şirketlerin vergi miktarlarında bâzı düzeltmeler yapılmıştı. İleride göreceğimiz gi-

---

263 Ökte, **age**, s. 118.

264 **Ulus**, (14 ve 28.1.1943).

265 **Cumhuriyet**, (25.12.1942).

266 Ökte, **age**, s. 161-162.

267 Zekeriyâ Sertel, "Varlık Vergisi'nin İlk Neticeleri", **Tan**, (18.12.1942); Zekeriyâ Sertel, "Varlık Vergisi Hakkında Bir Hasbihâl", **Tan**, (24.12.1942); **Tan**, (22.12.1942).

bi, E Grubu'nun vergilerinde de, M Grubu'nun gözü önünde, bâzı düzeltmeler yapılacaktır.

M ve G Grubu ortaklığında olan şirketlere tarh edilen büyük oranlı vergiler, bir kısım büyük Türk-Müslüman tüccarını da mâlî açıdan zor duruma düşürünce, bunu önlemek için, M Grubu'ndan 378 yükümlünün toplam 6.800.000 TL ve G Grubu'ndansa 37 yükümlünün toplam 2.250.000 TL Varlık Vergisi borcu ertelenecektir.[268]

Vehbi Koç, bu konuda şunları yazıyor:

> "İlk hamlede bana da 350.00 Lira vergi takdir edilmişti. O vakit, Ankara ve İstanbul'da mağazalarım, Karalyan ile ortaklaşa Orhangâzi'de 8.000 Lira'ya alınmış bir köy zeytinyağı değirmeni ile Gemlik'te 40.000 Lira'ya alınmış bir fabrikamız, bir de Anamur'da Mehmet Karamancı ve Canik Verter ile ortak bir kurşun mâdenimiz vardı.
>
> Bulundukları bölgelerde en büyük vergiyi alabilmek için mülkiye âmirleri yarışa girmişler...
>
> Gemlik'te ilk fabrikanın mâliyeti 48.000 Lira iken, 40.000 Lira'lık Varlık Vergisi, 100.000 Lira'lık Anamur Kurşun Mâdeni'ne 200.000 Lira'lık Varlık Vergisi geldi. Şuradan buradan yapılan vergilerle bana düşen vergi milyona yaklaştı. Uzun uğraşmalardan sonra, mükerrer vergi yazıldığını isbât ederek, bana takdir edilen Varlık Vergisi'ni 600.000 Lira'ya indirdik. Hepsini ödedik."[269]

Varlık Vergisi'nde yapılan indirimlerde, elbette, siyâsal ilişkiler ve nüfuz ön plânda rol oynamıştır.

Fâik Ökte, bu konuda şunları yazıyor:

> "Adana ve havâlisinde mükelleflerden ağır nisbette teklif edilenler vardı. (...) Mahallî mebuslar, mükellefleri himâye etti[ler]. Hilmi Uran, mahallinde tetkikat yaparak, bu mükelleflerden her birinden ne kadar vergi alınması lâzım geldiği hakkında hükûmete bir liste verdi. 'Hilmi Uran Listesi' adı verilen bu listeyi, o zaman Vâridat Umum Müdürlüğü'nü getirilen Ferit Melen tanımak istemedi. Mükelleflerden bir kısmından yeniden tahsilât yapıldı. Bunu mebusların tazyikleri tâkip etti. İş, yine gevşedi."[270]

---

268 Ökte, **age**, s. 129-137. Ayrıca bkz. Akar, **age**, s. 65-67.

269 Koç, **age**, s. 69.

270 Ökte, **age**, s. 134.

Varlık Vergisi'nin ödeme süresi 4 Ocak 1943 akşamı sona erer.[271]

Verginin ne ölçüde ödendiğine ilişkin basında çeşitli haberler çıkıyordu. Cumhuriyet gazetesi, İstanbul'da 110.000.000 TL Varlık Vergisi ödendiğini yazarken[272], Tan gazetesi, tüm yurtta 453.100.000 TL Varlık Vergisi tahakkuk ettirildiğini ve bu miktârın 108.000.000 TL'nin ödendiğini açıklıyordu.[273] Bu miktar, önce 120.000.000 TL'ye ve daha sonra da 170.000.000 TL'ye yükselecektir.[274]

Bu târihten sonraki ödemeler ise, cezâlı olacaktı.

Bu aşamada, Varlık Vergisi yükümlüsü olması gereken, ancak listelere yazılması unutulan kişilerin saptanması için işlemlere başlanır ve bu kişilere de Varlık Vergisi tarh edilebilmesi için bir komisyon kurulur. Bu komisyon iki ay görev yapacaktır.[275] Bir süre sonra, ilk ilân edilen listelere alınması unutulan yükümlüleri kapsayan bir ikinci liste de ilân ve tebliğ edilir.[276] Bu yeni listede,

İstanbul'da, toplam 902 yükümlüye toplam 4.312.000 TL Varlık Vergisi tarh edilmişti ve söz konusu borcun 15 gün içinde de ödenmesi gerekiyordu.[277]

Varlık Vergisi'nin yasal ödeme süresinden sonra başlayan % 1 oranlı cezâlı ödeme haftası da 13 Ocak'ta sona erer.[278]

Tam bu sırada, vergi hakkında çıkarılan söylentiler bir kez daha yalanlanır:

> "Varlık Vergisi Hakkında Çıkarılan Yalan Şâyialar
> Meclise verilen istidâların Mâliye Vekâleti'ne gönderilmiş olması, sâ-

---

271 **Cumhuriyet**, (5.1.1943).

272 **Cumhuriyet**, (6.1.1943).

273 **Tan**, (5-6.1.1943).

274 **Tan**, (10 ve 16.1.1943).

275 **Cumhuriyet**, (8.1.1943).

276 **Cumhuriyet**, (6.3.1943).

277 **Tan**, (6.3.1943).

Fâik Ökte, ikinci liste ile, 902 yükümlü saptandığını ve bu yükümlülere toplam 4.130.250 TL Varlık Vergisi tarh edildiğini belirtiyor. Ökte, **age**, s. 103.

278 **Cumhuriyet**, (13.1.1943).

dece Vekâletin mütâlaası alınmak içindir. Bâzı mükellefler hakkında vergi tâkibâtının durdurulacağı etrâfındaki haberlerin hiçbir aslı ve esâsı yoktur."[279]

Ancak aradan uzun bir süre geçtikten sonra, Varlık Vergisi miktarlarına itirâz etmek için verilmiş binlerce dilekçenin âkıbetini, yine bir gazete haberinden öğrenmek mümkün olacaktır: "Meclis Arzuhâl Encümeni, mükelleflerin gönderdiği istidâları redde karar verdi."[280]

Varlık Vergisi'nin % 2 oranlı cezâlı ödeme süresi de 21 Ocak'ta sona erer.[281]

Bu târihten itibâren hacizler başlayacaktır.

Varlık Vergisi borcunu ödemeyen ya da ödeyemeyen yükümlülerin, ev, binâ, arsa, fabrika gibi gayri menkûlleri satışa çıkarılacak ve elde edilen gelire de vergi borcu olarak el konulacaktır.

Bu işlemler sırasında İstanbul'da 885 gayri menkûl satılır. Bunlar arasında, 330 ev, 197 dükkân, 190 arsa, 80 apartman, 42 depo, 7 han, 8 fabrika, 5 fırın, 12 tarla, 2 hamam, 1 köşk, 4 han odası, 5 mağaza, 3 gemi ve 2 de deniz motoru vardır.[282]

"Satışa çıkarılan mallar ise, genelde, normalin üstünde fiyatlarla satılmıştır. Bunun nedeni, savaş koşullarında ortaya çıkan mal darlığı ve karaborsa fiyatı olmuştur. İcrâda satılan mallar, resmî fiyatlar ile karaborsa fiyatlarının arasında gerçekleşmiştir. Satışlar sonucu elde edilen tutar, toplam verginin % 1'idir (2.700.843 TL). Ancak, haciz yoluyla elde edilen rakam, bu dönemdeki satışların gerçek seyrini yansıtmamaktadır. Özellikle gayri müslimler, özel mülklerinin tam belirlenemeyen çok büyük miktârını ideal râyiçten çok daha düşük bir fiyatla (vergi tahsil süresi içinde) elden çıkarmak zorunda kalmışlardır. Bu satışların tümünün getirdiği toplam kayıp hiçbir zaman gerçekçi bir şekilde hesaplanmamıştır."[283]

279 **Cumhuriyet**, (14.1.1943).

280 **Cumhuriyet**, (20.7.1943).

281 **Cumhuriyet**, (21.1.1943).

282 Ökte, **age**, s. 233 ve 163-172; Akar, **age**, s. 73.

283 Akar, **age**, s. 74.

Vergi borcunu ödeyeceğine ilişkin iyiniyet gösterenlere, merkezden, yâni Ankara'dan gelen tâlimatlar ve verilen izinler uyarınca, zaman tanınıyor ve kendilerine bir ödeme plânı verilerek, vergi borçları takside bağlanabiliyordu.[284] Bu gibi hassas konularda, genellikle, kişisel ilişkilerin, kişisel dostluk ya da düşmanlıkların, siyâsî ilişki ve nüfûzun, önemli, hattâ belirleyici etken olduğu anlaşılıyor.[285]

Varlık Vergisi'nin ödeme süresi tamamlandığında, vergi borcunu ödeyenlerin daha çok gayri müslim azınlıklar olduğu hemen dikkati çekiyordu.

Varlık Vergisi Borcunu Ödeyenler

Devreler	G Grubu Yatırılan TL	M Grubu Yatırılan TL
1. Devre	25.634.613	17.360.297
2. Devre	7.537.812	2.023.609
3. Devre	9.736.024	1.031.633

VVK'ya göre, vergi borcunu zamânında ödemeyenler çalışma yükümlülüğü altına gireceklerdi.

Ödeme süresinin tamamlanmasından kısa bir süre sonra, vergi borcunu ödemeyen yükümlülerin bedenen çalıştırılmaları için yapılan hazırlıkların tamamlandığı açıklanır:

> "Bu gibilere günde 250 Kuruş yevmiye verilecek, bundan 60 Kuruş kesildikten sonra, geriye kalan 190 Kuruş'un yarısı Varlık Vergisi, yarısı da iâşe bedeli olarak alıkonulacaktır."[286]

Bu sırada, Ankara'dan gelen bir tâlimat ile, yasanın kabûlünden bir ay sonra, G Grubu'ndan olup da, 50.000 TL'den yukarı vergi borcu olanlar ve vergi borcunun % 30'unu ödemeyenler arasından seçilecek kişilerin, kâfileler hâlinde, çalışma kampına sevk edilme-

284 Ökte, age, s. 167.

285 Ökte, age, s. 163-186.

286 Ulus, (9.1.1943).

leri istenir. Ancak bu tâlimata göre, G Grubu yükümlülerinin % 90'ının çalışma kampına sevki gerekiyordu.[287]

Bunun üzerine, kısa bir zaman sonra, hükûmet tarafından, 4305 sayılı Varlık Vergisi Kânunu'nun Çalışma Mecbûriyetine Dâir Hükümleri İhtivâ Eden 12 ve 13 üncü Maddelerinin Tatbik Sûreti Hakkında Tâlimatnâme kabul edilecektir.[288]

Söz konusu tâlimatnâmeye göre, Varlık Vergisi borcunu bir ay içinde ödemeyen yükümlüler aşağıdaki sıraya göre çalışma kampına sevk edileceklerdi:

a) Hiç ödeme yapmamış olanlar,

b) Kısmen ödeme yapmış, fakat haczi mümkün olan mallarını kaçırmış olanlar,

c) Menkûl malını kaçırmayan ve borcunu ödemek için iyiniyet gösterenler,

d) Yalnızca gayri menkûllerinden dolayı yükümlü olanlar (md.1).

Tâlimatnâmeye göre, kadınlar, çalışma kampına sevk edilmeyeceklerdi (md. 2).

Çalışma kampına sevk edilecek olanlar önce toplama merkezlerine getirileceklerdi (md. 4).

Hastalık veyâ sakatlık hâlleri dışında, hiçbir yükümlünün sevki tehir edilemeyecek ve sevk karârına karşı idârî ve adlî yargı organlarında dâvâ açılamayacaktı (md. 7).

Yükümlüler, Nâfia Vekâleti'nce saptanan işyerlerinde çalıştırılacaklardı. Hiç kimse oturduğu ya da ticârî işyerinin bulunduğu ilde çalıştırılamayacaktı (md. 12).

Yükümlülerin tüm masrafları kendilerine âid olacaktı (md. 14).

Yükümlüler, vergi borçlarını tamâmen ödeyinceye kadar çalışmak zorundaydılar (md. 15).

Yükümlülere, çalışmaları karşılığında, günde 250 Kuruş ücret

---

287 Ökte, **age**, s. 149.

288 Ökte, **age**, s. 224-227; **Ulus**, (13.1.1943); (Kararnâme No: 19288/Târih: 7.1.1943). Ayrıca bkz **Akar, age**, s. 68.

Hükûmet, daha sonra, 20 Ocak 1943 târihli ek bir kararnâme ile, uygulamanın 55 yaşın üzerindekiler için de aynı şekilde sürdürüleceğini açıklayacaktır. **Akar, age**, s. 68.

ödenecek, bunun 60 Kuruşu iâşe ve barınma gibi masraflar için kesilecek ve geriye kalan ücret de, Varlık Vergisi borcuna karşılık mahsup edilecekti.[289]

Buna göre, pek çok yükümlünün, vergi borcunun tamâmını ödeyebilmesi için, ömrünün geri kalan kısmını çalışma kampında geçirmesi gerekiyordu.[290]

Çalışma kampı olarak Erzurum/Aşkale seçilmiş ve ilk kâfile için de yerler hazırlanmıştı.[291]

Bu sırada, Varlık Vergisi borcunu hiç ödemeyenler arasından bir grup da, İstanbul/Kadıköy Halkevi'nde kurulan toplama merkezine sevk edilmişti.[292] Toplama merkezine getirilenler ilk etapta 300 kişiydi.[293]

Vergi borcunu ödemeyerek Aşkale'ye sevk edilen yükümlülerden bâzıları, çalışma kampına gitmemek için, yurt dışına kaçacaklardır. Bu kişilerin toplamı 10'du ve vergi borçları da 6.000 ilâ 50.000 TL arasındaydı.[294]

Bu arada, yurt dışına kaçmak isterken yakalanan yükümlüler de olacaktır. Basında, yurt dışına kaçmak isterken yakalananların sayısı 20 olarak veriliyor.[295]

Varlık Vergisi borcuna karşılık Aşkale'ye gönderilen ilk kâfile, 32 kişi olarak, 27 Ocak'ta, İstanbul'dan Erzurum'a trenle hareket edecektir. Basında daha 10.000 kişinin sevk edileceğine ilişkin ha-

---

289 **AT**, Sayı: 142, (1942); Akar, **age**, s. 69.

290 Akar, **age**, s. 72.

291 **Ulus**, (28.1.1943).

Daha eski târihli gazetelerde şu haberlere rastlıyoruz:

"Vergisini vermeyenlerin çalıştırılacakları yerler belli oldu. Bunlar, Deveboynu Geçidi, Van ve civârı, Erzurum Zigana dağı, Bitlis, Elazığ, Kopdağı, Diyarbakır, Siirt ve Palu'dur." **Cumhuriyet**, (16.12.1942); Akar, **age**, s. 68.

"Zigana dağının açılması için 100.000 kişiye ihtiyaç var." **Cumhuriyet**, (20.12.1942); Akar, **age**, s. 68.

292 **Tan**, (20.1.1943).

293 **Tan**, (23.1.1943).

294 Ökte, **age**, s. 237.

295 **Tan**, (27.1.1943).

berler yayınlanırken[296], bir yandan da, yeni sevkler için yükümlülerin toplama merkezlerine getirilmesi sürüyordu. İkinci kâfile ile 38[297], üçüncü kâfile ile 31[298], dördüncü kâfile ile 22[299], beşinci kâfile ile 160[300], altıncı kâfile ile 70[301], yedinci kâfile ile 60[302], sekizinci kâfile ile 69[303], dokuzuncu kâfile ile 56[304] ve onuncu kâfile ile de 79[305] kişi Aşkale'ye gidecek ve İstanbul'dan Aşkale'ye gidenler 410 kişiyi bulacaktır. Hacizlerin devâm ettiği yaz aylarında Aşkale'ye sevk edilenlerin sayısı henüz 600'ü bulmamıştı.[306]

Aşkale'ye sevk edilen yükümlüler, İran-Trabzon transit yolunda kar temizleyecekler, daha sonra da, Erzurum-Sivas yolunda toprak kazıp, taş kıracaklardır.[307]

Basında da, Aşkale'ye sevk için toplama merkezine getirilen ve Haydarpaşa'da trene bindirilen yükümlülerin durumlarını yansıtır fotoğraflar yayınlanıyordu. Aşkale'ye sevk edilenlerin isimleri ve borç miktarları da basında ilân ediliyordu. Bu listeler incelendiğinde, tüm adların, gayri müslimlerden oluştuğu kolayca görülür.

Nitekim, Fâik Ökte de, bu durumu şöyle anlatıyor:

---

296 **Cumhuriyet**, (29.1.1943).

Basında, Varlık Vergisi borcunu ödemeyen kadın yükümlüler ile ilgili haberlere de rastlanacaktır:

"Kadın mükellefler, kocasının bulunduğu il dışında, sokaklarda temizlik işlerinde çalıştırılacaklar." "İstanbul'da iki kadın mükellef kampa alınmıştır. Mükellefler, Anadolu'da temizlik işlerinde çalıştırılacaklardır." **Cumhuriyet**, (23.4.1943). "Varlık Vergisi'ni vermeyen toplam 850 kadın bulunmaktadır." **Akşam**, (18.1.1943); Akar, **age**, s. 70.

297 **Tan**, (13.2.1943).

298 **Cumhuriyet**, (24.2.1943).

299 **Cumhuriyet**, (25.2.1943).

300 **Tan**, (27.2.1943).

301 **Tan**, (13.3.1943).

302 **Tan**, (23.3.1943).

303 **Tan**, (3.4.1943).

304 **Cumhuriyet**, (17.4.1943).

305 **Vatan**, (1.5.1943).

306 **Tan**, (8.5.1943); **Tan**, (17.6.1943).

307 **Ulus**, (6.4.1943).

"Çalışma mükellefiyetinin M Grubu mükellefleri hakkında tatbik edilmediğine işâret etmek isterim. (...) M [Grubu] üzerindeki tek icraatımız (...) birkaç kişiyi kampa alıp, salıvermekten ibâret kaldı."[308]

Aşkale'ye sevk edilmek üzere toplama merkezine getirilen yükümlü sayısı 2.057 idi. Bu yükümlülerden bir kısmı, daha toplama merkezinde iken, vergi borcunu ödeyecek ve Aşkale'ye sevk edilmeyecektir. Bu yükümlülerin sayısı 579'du. Toplama merkezine getirilen yükümlülerin 1.869'u, yâni tamâmına yakın bir kısmı, İstanbul'daki toplama merkezine getirilmişti. İzmir'den 88, Bursa'dan da 100 yükümlü toplama merkezine alınmıştı. Aşkale'ye sevk edilen toplam 1.400 yükümlüden 1.229'u İstanbul'dandı. Tümü de İstanbul'lu olan toplam 21 kişi çalışma yeri olan Aşkale'de ölecektir. Aşkale'de vergi borcunu ödeyerek serbest bırakanlar da olacaktır. Bu yükümlülerin sayısı ise 57 idi.[309]

Çalışma yükümlülüğü uygulaması 1943 yılının Eylül ayına doğru gevşetilecek, Aşkale'deki yükümlülerin bir kısmı Eskişehir/Sivrihisar'a getirilecek ve daha sonra da, Varlık Vergisi'nin tasfiyesine az bir zaman kala, yükümlüler âilelerinin yanına gönderilecek ve vergi borçlarını da âilelerinin yanında çalışmak sûretiyle ödeyecekleri ilân edilecektir.[310]

"Zorunlu çalıştırma uygulamalarına bakıldığında, bu yaptırımın, cezâî niteliğinden çok, tahsilâtı hızlandırıcı bir faktör olarak düşünüldüğü görülmektedir."[311]

Aşkale'de çalışma yükümlülüğüne tâbi tutulan Parseh Gevrekyan, içinde bulundukları koşulları şöyle anlatıyor:

"Bize kötü davranmadılar. Varlık Vergisi'nde çalışma zorunluluğu uy-

308 Ökte, age, s. 154.

309 Ökte, age, s. 157-158.

Aşkale'ye gönderilen yükümlülerin sayısını, on ay süreyle kampta bulunmuş olan Parseh Gevrekyan, 6-8.000 olarak veriyor. Akar, age, s. 68 ve 106-111.

Aşkale'de ölenlerin toplamı da, yine Gevrekyan'a göre, 20-25 kişidir. Akar, age, s. 72 ve 106-111.

310 Akar, age, s. 72.

311 Akar, age, s. 72.

gulaması sâdece gösterişti. Dışarıdan çok sert görünen, yaşayanlar açısından ise, nispeten yumuşak bir gösteriş...

Sevk merkezinde az kalınırdı. Sirkeci/Demirkapı'daki merkezde üç gün çadırlarda kaldık. Daha sonra bizi kâfileler hâlinde Haydarpaşa'dan trene bindirdiler. Bu aşamaya kadar bizimle askerler ilgileniyordu. Ben sekizinci kâfiledeydim. Trende üçüncü mevkiide yolculuk ediyorduk. İki gece, üç günde Erzurum'da olduk. Bizi vergiyle ilgili özel olarak görevlendirilen memurlar karşıladı.

Erzurum'da 3-4.000 kişi vardık. Ayrıca, ilk 5-6 kâfile Aşkale ve Pırnakkabın köylerine yerleştirilmişti. Toplam sayımızın 6-8.000 kişi olduğunu sanıyorum. Biz Erzurum'da kalanlar, diğer arkadaşlarımızdan daha rahattık. Yedi, sekiz kişi birleşip ev tutmuştuk. Yerde yatılırdı. Çarşıya gider, alışverişimizi yapardık. O ara gerek Erzurum'da, gerekse Sivrihisar'daki köylülerin ve tüccarların gelir kaynağı olmuştuk. Düşünün ki, Kars'tan kampa yağ getirirlerdi. Akşamları çıra yakardık. Yemek ortak pişirilirdi. Hepimizin gözü postadaydı. Daha sonra bizi orada bulunan büyük bir okula yerleştirdiler. Bir yatakhânede 25-30 kişi kalıyorduk. Sabahları bizi topluca şehir dışındaki tarlalara götürüyorlardı. Akşama kadar burada oturuyor, sonra da evimize dönüyorduk. Rahattık. Sayım olmazdı. İsteyen evde kalabilirdi. Akşamları bir saz heyetimiz vardı. Cümbüş yapardık. Eğer ekonomik olarak çökmemiz, hasret ve güç yaşam şartları olmasaydı, 'tâtil yapıyorduk' diyebilirim. Ancak, Erzurum'da 20-25 kişi kaybettik. Çoğu yaşlıydı. Onları da aynı yere gömdük. Ermeni, Rum ve Musevi cemaati olarak cenâzeleri hep birlikte kaldırdık. Birlikte zorlukları göğüs gerdik. Aramızda güçlü bir dayanışma vardı. Parası olmayanlara, yiyecek alamayanlara yardım ederdik. Bu dayanışma, İstanbul'a gelinceye kadar sürdü. Sonra bozuldu...

(Aşkale ve Pırnakkabın köyünde yaşayanların durumu nasıldı?)

O arkadaşları çalıştırıyorlardı. Aşkale'deki tek katlı beton bir binâda kalıyorlardı. O arkadaşların yaptıkları Kop Dağı'ndaki yolu gördüm. Yolun kenarında altı, yedi metre kar vardı. Kurt sürüleri ile uğraştıklarını anlatmışlardı. Aşkale'deki arkadaşlar, Erzurum'a geldiklerinde, bizim şartlarımıza gıpta ederlerdi. Çünkü onlara likör bile ikrâm ederdik.

Erzurum'da sekiz ay kaldım. Daha sonra havalar giderek soğumaya başladı. Bunun üzerine bizi Sivrihisar'a yolladılar. (...)

Benim bildiğim kadarı ile kaçan da olmadı. Ancak bâzı arkadaşların kamptan İstanbul'a gidiş işlerini yoluna koyup döndükleri olmuştu. Kaçma imkânı vardı. Ama Erzurum'dan nereye kaçacaksınız? Zâten savaş sürüyor...

Erzurum'da yükümlüleri trenlerle Sivrihisar'a taşımaya başladılar. Toplam 5-6.000 kişi vardık. Bizi hayvan vagonlarına tıkıştırıyorlardı. Çok güç koşullarda yolculuk yaptık. Tren zaman zaman uzun molalar veriyor-

du. O zaman biz de inip geziyorduk. Hattâ bu gezintiler sırasında arkadaşlarımızın treni kaçırıp, sonraki mola yerine yetiştiği çok olmuştur.

Sivrihisar'a vardığımızda, bizi askerler gibi sıraya sokup, düzenli yürümemizi istediler. Ancak kısa sürede disiplin yine gevşetildi. Kampımız çadırlardan oluşuyordu. Her çadırda 15 kişiydik ve herkes yan yana uyumak zorundaydı. Çadırlarda her cemaatten beş kişi kalıyordu. Kampın kurulduğu düz alan çevresinde hiçbir yerleşim alanı yoktu. Zâten bütün kamp yaşantımızda yiyecek bizim için sorun olmuştu. Ancak Sivrihisar'da bu sıkıntıyı daha fazla hissettik. Kampın yanından kurbağalı bir dere geçerdi. Dereden suyu mendil ile perdeleyerek içerdik. Yoksa ağzımıza kurbağa yavrusu kaçardı.

Kampta sorumlumuz olan Râgıp adında bir binbaşı vardı. Bize çok eziyet etti. Hergün çadırı söktürür, yirmi metre öteye yeniden kurmamızı isterdi. Bir süre sonra çevredeki köylülerden yiyecek almamızı da yasakladı. O dağın başında ne yapacağımızı düşünürken, bir de baktık ki, Râgıp, kendi adına kantin açıvermiş..."[312]

Bu sırada basında Varlık Vergisi'ni destekleyen yazılar da eksik değildi.

Örneğin, Ahmet Emin Yalman, Vatan gazetesinde, yönetimi ve Varlık Vergisi'ni şöyle destekliyordu:

"Varlık Vergisi, çok yerinde ve tamâmıyla bir inkılâp adımıdır. (...)

İktisâdî bakımdan mukadderâta hâkim kalmamıza imkân bırakmayanlar vardı. (...) Eskiden beri bu yurtta gizli bir imtiyaz ve inhisar ananeleri kuran, vergilerden kaçan, vazifelerden kaçan, yalnız istifâdeleri olduğu zaman Türk vatandaşı olduğunu hatırlayan bâzı muhitlerden, (...) yalnız nimet için vatandaş, külfet için yabancı ve düşman olan unsurlardan bir memlekete hayır gelmez. (...) Anlamadılar ve öğrenmediler. Kapitülasyon devrinin yarattığı levanten muhiti, bütün kötülükleri ile, olduğu gibi devâm ettirmek istediler."[313]

Diğer yandan, Hüseyin Câhit Yalçın, ılımlı bir tutumla, daha eleştirel olmaya gayret ediyordu:

---

312 Akar, **age**, s. 107-109.

313 Ahmet Emin Yalman, "Ya Hep, Ya Hiç...", **Vatan**, (10.2.1943). Ayrıca bkz. Ahmet Emin Yalman, "Yeni Vatandaşlık Rûhuna Hazırlık", **Vatan**, (9.2.1943); Ahmet Emin Yalman, "Türk, Türklüğe Faydalı Olandır", **Vatan**, (8.2.1943); Ahmet Emin Yalman, "Hükûmet Mekanizmamızın Geçirdiği İmtihan", **Vatan**, (11.2.1943).

"Varlık Vergisi'nin birçok tereddütlere, hattâ endişe ve dedikodulara sebebiyet vermiş olduğu meydandadır. Fakat (...) rakamlar, tahmin edilen korkutucu mâhiyeti hâiz olmaktan uzak gibi görünüyor. (...) Unutulmamalıdır ki, bütün insan ilişkilerinde olduğu gibi, bu nâzik ve tarh edilmesi çok karışık vergide de bâzı kusurlara tesâdüf olunması melhuzdur. Bu takdirde, dürüst düşünceli ve insaflı vatandaşların vazifesi, (...) kendi hisselerine daha büyük bir acının isâbet etmemesine şükrederek, vazifesini yine memnûniyet ve vakar ile ifâ etmek olacağı âşikârdır."[314]

VVK'nın önce zorunlu bir istikraz olarak düşünüldüğü, fakat daha sonra bundan vazgeçilerek vergiye dönüldüğü biliniyor. Bunun bir nedeni de, Hâriciye Vekili Nûman Menemencioğlu'nun, yabancılara ve yabancı kuruluşlara "mecbûrî istikrâzın teşmil edilmesine ahden imkân olmadığı"na ilişkin açıklamasıydı.[315]

Yabancı kişi ve kuruluşlara Varlık Vergisi tarh edilmesi de, bir dış politika sorunu olarak, incelenmeye değer bir konudur.

Yabancılar ve yabancı kuruluşlar, diplomatik temsilciliklerinin yardım ve desteği ile, kendilerinden talep edilen vergi miktârında indirim yapılmasını ya da verginin tamâmen kaldırılmasını sağlayacaklardır..

İngiliz vatandaşlarından talep edilen toplam 7.000.000 TL Varlık Vergisi'ni, İngiliz Büyükelçisi K-Hugessen 2.500.000 TL'ye; ABD Büyükelçiliği ise, Sacony-Vacuum Oil Company temsilciliği ile Sâdullah, Mandel ve Levy firmalarından istenen 300.000 TL'lik Varlık Vergisi'ni 30.000 TL'ye indirtecektir. Alman banka, temsilcilik ve tüccarlarından da toplam 4.400.000 TL Varlık Vergisi istenmesi üzerine, Alman Büyükelçisi Papen, ABD ve İngiltere'nin kendisine yaptığı baskılar sonucunda, vergiyi protesto edecektir. Savaşan taraflar, kendilerine yönelik bu ortak ağır mâlî baskıyı göğüslemekte, ortak bir tutum almak istiyorlardı. Papen, önce aşırı ve yanlış oranda vergi istendiğini öne sürecek, daha sonra, ödeme süresinin uzatılmasını talep edecek ve konu ile ilgili olarak, doğrudan Hâriciye Vekili Nûman Menemencioğlu'na başvuracaktır.

---

314 Hüseyin Câhit Yalçın, "Varlık Vergisi", **Yeni Sabah**, (17.12.1942); **AT**, Sayı: 109, (Birincikânun 1942).

315 Uran, **age**, s. 386.

Nûman Menemencioğlu ise, Papen'e, Almanlara karşı köklü bir önlem alınmayacağını açıklayacaktır. Vergi borcunun ödenmesinde büyük Alman firmaları da mâlî yardımda bulunacaktır. Alman Mâliye Bakanlığı da Alman vatandaşı vergi yükümlülerine yardım edecektir.[316]

Fâik Ökte de, Büyükelçiliklerin Hâriciye Vekâleti'ne mürâcaatları sonucunda, Ankara'dan gelen tâlimatlarla, yabancıların vergi borçlarının bir türlü tâkip edilemediğini, hattâ vergi borçlarının bir komisyon tarafından yeniden saptandığını, fakat saptanan yeni değerlere de itirâz edildiğini belirtiyor.[317]

Herhâlde uzun pazarlıklardan sonra, Almanların 4.241.000 TL değerindeki vergileri 3.241.000 TL'ye; Amerikalıların 666.000 TL değerindeki vergileri 411.000 TL'ye; Fransızların 2.859.000 TL değerindeki vergileri 2.828.000 TL'ye; İngilizlerin 6.447.000 TL değerindeki vergileri 2.828.000 TL'ye; İtalyanların 23.645 TL değerindeki vergileri 18.143 TL'ye ve Sovyetler Birliği'nin de 177.000 TL değerindeki vergileri 67.250 TL'ye indirilecektir. Toplam 3.872 yabancı yükümlünün, ilk saptamaya göre, 79.500.000 TL'nin üzerinde Varlık Vergisi ödemesi gerekirken, bu miktar, daha sonra, 50.750.000 TL'ye indirilecektir. Ancak bu son rakamın da tamâmı tahsil edilememiştir. Bu rakam da % 36,13 oranında bir indirime uğramış ve ancak 42.548.878 TL tahsil edilebilmiştir. Bu rakamın, ilk saptanan vergi miktârına oranı % 57,2 iken, daha sonra saptanan indirilmiş vergi miktârına oranı % 87,55'dir. Amerikalılar ise, hiç vergi ödemeyeceklerdir.[318]

Fâik Ökte, bu uzun ve herhâlde bir hayli de karışık olan pazarlıkların yankılarını şöyle anlatıyor:

> "O gün Vekâlette [Hâriciye Vekâleti'nde] herkes yeni bir dedikodu ile meşgûldü. Vergiye son şekli verilirken, Hâriciye Hukuk Müşâviri Emin

316 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 146-147.

317 Ökte, **age**, s. 119-124.

318 Ökte, **age**, s. 124-126.

Kilise, okul ve hastahâne vergileri de tahsil edilmeyecektir. Ökte, **age**, s. 127-128 ve 244-247. Ayrıca bkz. Akar, **age**, s. 62-65.

> Sipâhi, bu yüzden Sefâretlerin çeşitli demarşlar yapacağının muhakkak olduğunu belirtmiş... Başbakan [Şükrü Saraçoğlu], Sokullu'yu hatırlatan bir edâ ile, 'Arkadaş! Ben Osmanlı Devleti'nin Sadrâzamı değilim. Bana böyle bir teklifte bulunamazlar.' demiş..."[319]

Türkiye'nin bu dönemde dış politikada hassas bir biçimde uyguladığı denge politikası, Varlık Vergisi uygulamasında da ön plâna çıkmış gibi görünüyor.

Varlık Vergisi Kânunu Hakkında Bir Değerlendirme

VVK, esas itibârıyla, savaş yıllarında elde edilen servet ve kazançlara, hattâ bir ölçüde de müsâdere görüntüsü altında, hükûmet tarafından el konulmasına imkân tanıyan bir düzenlemeydi.

Ellerinde önemli miktarda servet birikimi olan kent, ama özellikle de İstanbul ticâret grubuna karşı, VVK düşünülmüştü.

Korkut Boratav, bu konuda şunları yazıyor:

> "Ana hedef olarak, ticâret burjuvazisinin, fakat bu burjuvazinin özellikle belli kesimlerinin alındığı Varlık Vergisi, (...) çok kaba hatları ile bakıldığında, (...) % 25 karârı ile büyük çiftçiye ve aracı tüccara intikâl eden büyük kazançları, kısmen aynı tüccardan, fakat daha ziyâde dış piyasalara dönük İstanbul burjuvazisinin sırtından finanse etmek diye yorumlanabilir.
>
> Ancak (...) Varlık Vergisi, burjuvazinin belirli kesimlerinin, özellikle siyâsî kadrolarla sıkı fıkı olan unsurlarının, diğer kesimleri aleyhine çevirdiği türlü manevralara imkân ve vesile sağlamış, bürokrasinin eline sınırsız yetkiler verildiği için de, çeşitli skandalların kaynağı olmuştur."[320]

Ferit Melen, yıllar sonra, Varlık Vergisi'nin etkileri konusunda, şu değerlendirmeyi yapacaktır:

> "Türkiye'de, (...) Osmanlılar'dan itibâren, gayri müslimler ticâreti ele geçirmiş[ler] ve büyük kazançlar sağlayarak Türk ekonomisine tamâmen hâkim olmuşlardır.

---

319 Ökte, **age**, s. 52.

320 Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 301.

Varlık Vergisi'ni hazırlayan hükûmet, bu durumu göz önüne alarak, tatbikâtı bu yöne yöneltmiştir. Bu da doğrudur. Varlık Vergisi'ne kadar Türkler ticârette ikinci ve üçüncü sınıf işler yapıyorlardı. Varlık Vergisi'nden sonra, bilhassa Anadolulu ticâret erbâbı İstanbul'a gelerek, ticâret hayâtında kendisine yer yapabilmiştir. Varlık Vergisi'nin böyle bir sonucu olmuştur. Ancak Varlık Vergisi'nin tatbikâtı ile böyle bir imkân olabilmiştir.(...)

Ticârî hayâtın Türkleştirilmesi hedefi gözetilmiştir. Uygulama da bunu gösteriyor. Varlık Vergisi sonrasında tüm Anadolu tüccarı, örneğin Koç'lar, Sabancı'lar, bu hâdise ile kendilerine yer bulmuşlardır. Bu hâdisenin böyle de sosyal bir hizmeti olmuştur. Varlık Vergisi ile tüm amaçlar bir arada çözülmek istenmiştir."[321]

Yabancı bir araştırmacı da, Varlık Vergisi üzerine bir incelemesinde, şu sonuçlara varıyor:

"Bulgularıma göre, İstanbul yöresinde yeni kurulmuş ve gelişen büyük tekstil sanâyii girişimleri arasında gayri müslim girişimcilere âid olanların oranı, İkinci Dünyâ Savaşı sonrasında çarpıcı bir biçimde düşmüştür.

Müslümanların çabucak üzerine atladığı teşviklerin çekiciliğine karşın, çok az sayıda gayri müslim, savaş sonrası yıllarda, başka işlerden tekstil imâlâtına geçmiştir.

Bu nedensellik ilişkisinin dolaysız kanıtından yoksunsak da, bu âni değişimin ardında yatan belirleyici etkenin, büyük bir olasılıkla, Varlık Vergisi'nin yarattığı parasal kesmekeş ve çeyrek yüzyıllık şüphecilik olduğunu söyleyebiliriz. (...)

İkinci Dünyâ Savaşı'ndan sonra, İstanbul'da olsun, Anadolu'da olsun, imâlâtçılığa ilk girişlerin hemen hepsi, imâlâtçılığın bâzı ara biçimlerine değil, ticâretten ve diğer işlerden doğrudan doğruya tekstil imâlâtçılığına oldu. Ancak İstanbul'da, İkinci Dünyâ Savaşı sonrasında, tekstil imâlâtına girenler arasında, gayri müslimlerin sayısında açık bir düşme görülmektedir. 1950'lerde hükûmetten gelen güçlü teşviklerle, birçok Müslüman tekstil imâlâtına girerken, pek az gayri müslim ticâreti bırakıp, imâlâta girme fırsatlarından yararlandı. Özel tekstil imâlâtının 1950'den sonraki hızlı gelişiminde gayri müslimlerin katılımı, zâten Varlık Vergisi'nden önce de imâlâtçılık yapanlarla sınırlı kaldı.

Gayri müslimlerin savaş sonrasındaki girişimcilik çabalarının sınırlılığının dışsal nedenlerden kaynaklanması olanaksız görünüyor. Hem müs-

321 Akar, **age**, s. 103-105.

lim, hem gayri müslimlerin söylediklerine göre, banka borçları ve yabancı krediler, Müslümanlara olduğu kadar, gayri müslimlere de sağlanmaktaydı. İstanbul'da Varlık Vergisi'nden önce tekstil imâlâtına girmiş olan 15 gayri müslim girişimcinin tümü, savaştan sonra yeni tekstil fabrikaları kurmuşlar ya da eski fabrikalarını önemli ölçüde geliştirmişlerdi. Aralarından birçoğu Türkiye Sınâî Kalkınma Bankası'ndan borç almıştı ve bu kredilerin, onlara veyâ emsallerine, dinlerinden ötürü, daha zor verilmesi gibi bir durum söz konusu olmamıştı.

Gayri müslimlerin ticâretten imâlâta kaymadaki savaş sonrası isteksizliklerinin ana nedeninin, bâzı açık engellemelerden çok, Varlık Vergisi'nin açtığı yaralar olması, daha güçlü bir olasılık gibi görünüyor. (...)

Varlık Vergisi'nin gayri müslim imâlât girişimciliğini önemli ölçüde kısıtladığı sonucu, Türkiye'nin sâdece tekstil endüstrisinin tetkikine dayanmaktadır. Buna rağmen, tekstil imâlâtçılığındaki yatırım yapısı değişimlerinin, diğer geleneksel imâlât alanlarındaki benzer değişimleri yansıtmakta olması ve savaş sonrasındaki bu eğilimin tipik olması muhtemeldir. Gayri müslimlerin (...) yeni yatırım fırsatlarına karşı tutumlarının, özellikle yeni ortaya çıkan Müslüman girişimcilere oranla, daha çekingen olmuş olduğu kabul edilebilir."[322]

Servet ve kazanç sâhipleri karşısında, hükûmete bu denli geniş yetkiler tanınması, CHP ve Meclis içinde, hiç kuşkusuz, önemli tartışmalara ve içten içe de olsa, önemli direnişlere neden olmuştu.

Hükûmet, CHP Meclis Grubu'ndan ve TBMM'den bu yetkiyi alırken, Başvekil Şükrü Saraçoğlu, CHP Meclis Grubu'nda, vergi-nin uygulanması ile ilgili olarak şunları söylüyordu:

"Bu kânun, aynı zamanda bir devrim kânunudur.

Bize ekonomik bağımsızlığımızı kazandıracak bir fırsat karşısındayız.

Piyasamıza egemen olan yabancıları böylece ortadan kaldırarak, Türk piyasasını Türklerin eline vereceğiz."[323]

Nitekim, Fâik Ökte de, aynı konuda şunları yazıyor:

"Kânunun tatbiki sırasında odamdan geçen en az elli milletvekilinin beyânına göre, [Başvekil Şükrü] Saraçoğlu, müdâfaasında, kânunun,

322 Edward C. Clark, "Türk Varlık Vergisi'ne Yeniden Bakış", **Yapıt**, Sayı: 8, (İnönü Özel Sayısı), (Aralık-Ocak 1984/1985), s. 36-43.

323 Barutçu, **age**, s. 263. Ayrıca bkz. Us, **age**, s. 554.

muhtekirleri, harb zenginlerini, hassaten ekalliyetten olan vurguncuları istihdâf ettiğini söylemişti."[324]

Nâdir Nâdi de, anılarında, uygulamanın asıl amacını şöyle anlatıyor:

> "Oysa kulaktan kulağa fısıldanan, hattâ yüksek sesle anlatılan özel gerekçeye göre, bu kânun, piyasayı, azınlık unsurlarının egemenliğinden kurtarıp, Türklere açmak gibi, (...) bir ikinci amaç daha taşıyordu."[325]

VVK'nın, yukarıda sözü edilen amaçlarının yanında, Başvekil Şükrü Saraçoğlu'nun da açıkça belirttiği gibi, bir başka önemli amacı daha vardı. Zâten bu amaç, VVK'nın uygulanmasında da kendisini hemen belli edecektir. Zâten yasanın bizzat kendisinden kaynaklanan sakıncalar, bu kez de, uygulamada görülecek değişik ve çeşitli aksaklıklar ile birleştiğinde, VVK'nın birçok yönden eleştirilmesini mümkün kılacaktır.[326]

Ziraat Bankası İktisat Müşâviri Şefik Bilkur, "Varlık Vergisi Karşısında Tedâvül ve Fiyat Problemleri" adlı makâlesinde, dönemin vergi adâletsizliğine dikkat çekiyordu:

> "Bu vergiden [Varlık Vergisi'nden] güdülen esaslı gâye, harb vaziyetinden doğan zarûrî ve büyük masrafları, vatandaşlar üzerinde daha âdil bir şekilde tevzi etmektir. (...)
>
> 1938, 1939 ve 1940 mâlî yıllarında, ortalama bir hesapla, senede 260.000.000 Lira'yı bulmuş olan Hazine'ye âid vergi hâsılâtından dörtte birinin vâsıtasız vergilerden elde edildiği ve umum vergilerin dörtte üçünü ise, (...) vâsıtalı vergiler[in] teşkil ettiği görülür. (...)
>
> Kaldı ki, vergi tahsilâtının % 28'i gibi cüz'i bir nisbeti bulan vâsıtasız vergiler hâsılâtının dörtte üçünün hizmet erbâbı tarafından ödenmiş olduğu göz önüne getirilince, sınâî ve ticârî teşebbüsler kazançlarından alınan vergilerin, umûmî vergi hâsılâtının ancak % 7'sini teşkil ettiği an-

---

324 Ökte, **age**, s. 53.

325 Nâdir Nâdi, **age**, s. 235. Aynı konuda bkz. Uran, **age**, s. 385-387; Karakuş, **age**, s. 65-70; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 146-147; Weisband, **age**, s. 287; Sabiha Sertel, **age**, s. 256-262.

326 Akar, **age**, s. 25-101.

Varlık Vergisi'nin demografik etkileri konusunda bkz. Akar, **age**, s. 93-94.

laşılır. 1942 senesi Mayıs [aylında sona eren mâlî sene[de bu oran], (...) nihâyet % 10 [olmuştur]."[327]

Varlık Vergisi, üzerinde hiçbir tartışma ve eleştiriye izin verilmeksizin uygulanacak, ancak verginin resmen ve hukûken tasfiyesinden sonradır ki, bir ölçüde, son derece dar ve ılımlı bir tartışma ortamı yaratılacak, fakat bu da, büyük ölçüde, yönetimin resmî gerekçeleri ile sınırlı kalacaktır.

Varlık Vergisi'ne yöneltilen eleştiriler, vergide ölçü olmaması, vergi miktarlarının mahallî makamlar tarafından kişisel görüşlere göre saptanması, komisyonlara tanınan geniş yetkilerin kötüye kullanılması, buna karşı bir şikâyet ve itirâz hakkının olmaması ve gizli olarak saptanmaya çalışılan servet ve kazanç miktarlarının, veri yetersizliğinden dolayı, doğru olarak saptanamaması noktalarında toplanmıştı.[328]

Varlık Vergisi uygulamasında, gayri müslim azınlıklar, Müslüman Türklere göre, daha ağır oranda vergilendirilmişlerdi.

Varlık Vergisi tahakkukunun % 60-65'inin ve vergide toplam tahsilâtın da % 55'inin gayri müslim azınlıklara âid olması, bunun göstergesidir.

Gayri müslim azınlıklar, nüfus içindeki oranlarıyla kıyaslanamayacak ölçüde yüksek oranda vergilendirilmişlerdi.

Fâik Ökte, bu durumu şöyle anlatıyor:

> "O kadar ki, benimle temâs eden milletvekilleri, Türklere vergi tarh ettiğimden dolayı beni tahtiye etmişler, yaptığımızın hükûmetin partideki [CHP Meclis Grubu'ndaki] beyânına uymadığını söylemişlerdir. İntihap dâirelerinde Vâlilere bu şekilde izahat veren diğer bir kısım milletvekilleri, [Mâliye Vekili Fuat] Ağralı'nın işini alt üst etmiş[ler], bir kısım Vâliler [ise], Türklere Varlık Vergisi tarh etmek istememişlerdir. Bu sebeple, [Mâliye Vekili Fuat] Ağralı, Mâliye Müfettişleri'ni seferber ederek, verginin umûmî olduğunu, (...) ancak değişik nispetlerde tarh edileceğini, Türklere bir miktar vergi tarhının zarûrî olduğunu izâh etmek zorunda kalmıştır. Müfettişlerin seferber edilmesi, bu bahiste kimsenin eline ve-

327 **Konjonktür**, Seri A, Sene: 3, No: 1-6, (Sonkânun-Haziran 1943).

328 Ahmet Emin Yalman, **Turkey In My Time**, s. 205-208.

sika verilmek istenilmemesindendir. Bu canlı tâmim, üzerine bir kısım vilâyetlerde cetveller yeniden hazırlanmıştır."[329]

Bizzat Başvekil Şükrü Saraçoğlu, bu değerlendirmeyi, CHP'nin Altıncı Büyük Kurultayı'nın kapanış konuşmasında, şöyle yanıtlıyordu:

"Bâzı yerlerde çatlak sesler duyuldu. Bu çatlak seslere göre, güyâ vergiyi biz az[ın]lıkları ezmek için koymuşuz. Bu, âdi ve çirkin bir iftirâdır. Filvâki bugüne kadar bu vergiden elde edilen 270.000.000 Lira'nın 105.000.000'u az[ın]lıklar ve yabancılar tarafından ödenmiştir. Yalnız bu nispet bile, az[ın]lıkların hanları, hamamları, apartmanları ve kazanç kaynaklarını elde tuttukları göz önüne getirilecek olursa, insana derhâl mâkûl görünür."[330]

Şükrü Saraçoğlu, bu konuşması ile, red etmek istediği bir iddiayı, aslında, kabullenmiş oluyordu.

Fâik Ökte'nin yazdıkları dikkate alındığı takdirde, "Varlık Vergisi Kânunu'nun lâfzî objektifliği ile siyâsî iktidârın başından beri izlediği ayrımcı tutum arasındaki çelişki[nin], Mâliye bürokrasisi ile siyâsî kadrolar arasında uygulamada da sayısız çatışmalara yol" açtığı anlaşılıyor.[331]

Fâik Ökte, Varlık Vergisi'nin, Mâliye Vekili Fuat Ağralı'nın çabaları ile, bir ölçüde genelleştiğini ve Başvekil Şükrü Saraçoğlu'nun da buna katlanmak zorunda kaldığını belirtiyor.

Yazarın yazdıklarından hareketle, Varlık Vergisi'nin taşrada pek uygulanmadığı, fakat İstanbul'da, belli ölçüler içinde, genel niteliğini koruduğu söylenebilir.

Varlık Vergisi, büyük çiftçilere pek az uygulanmıştır.

Korkut Boratav, bu konuda şöyle yazıyor:

"Komisyon, iki memur, iki Belediye Meclisi üyesi, iki de Ticâret Odası mensubundan kurulur. Altı üyeden hiç olmazsa dördünün [Belediye ve Ticâret Odaları temsilcilerinin] taşra illerinde mülk sâhibi grupları temsil

329 Ökte, **age**, s. 53.

330 **Ulus**, (16.6.1943).

331 Ökte, **age**, s. 53. Ayrıca bkz. Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 342.

etmesi veyâ bunlarla ilişkili olması, buralarda kânunun nispeten ılımlı bir biçimde uygulanmasına yol açmış olabilir. (...)

Türk-[gayri müslim] azınlık ayrımının diğer örneği, verginin hizmet erbâbı ve küçük esnafa da uygulanacağı[nın] Mâliye Vekâleti'nce kararlaştırılmış olmasına rağmen, bu gruplardan sâdece azınlık olanlara karşı uygulamaya geçilmiş olmasıdır. (...)

Nihâyet, [gayri müslim] azınlık-Türk ayrımının hâkim olduğu bir diğer uygulama, çalışma mükellefiyetine sâdece gayri müslimlerin tâbi tutulması ile gerçekleştirilmiştir. (...)

Varlık Vergisi'nin genel bir değerlendirmesini yaparken, bu verginin, sâdece Türk-[gayri müslim] azınlık ayrımına dayanan bir operasyon olmadığını, çiftçi ile kent burjuvazisi, Anadolu tüccarı ile İstanbul tüccarı arasında da, birinciler lehine, ikinciler aleyhine, belirli bir ayrım izlediğine işâret etmek gerekir. Unutmamak gerekir ki, [gayri müslim] azınlıklar üzerinde Varlık Vergisi yıkıcı olmuştur. Ama büyük kentlerin Türk sermâye çevreleri de oldukça ağır bir vergiyi fiilen ödemişlerdir. Ancak aradaki fark, çok daha hafif oranda vergilen[diril]en Türklerin, kendilerine sağlanan ödeme kolaylıklarından da yararlanarak, işlerini tasfiye etmeden, gayri menkûllerini satma yoluna gitmeden, bu yükün altından kalkabilmeleri, azınlıkların önemli bir kısmının ise, servetlerini nakde çevirerek, tasfiyeye zorlanmaları olmuştur.

Bu, siyâsî iktidâra yakın fırsatçı çevreler ve Varlık Vergisi uygulamasından geniş ölçüde kurtulan Anadolu kökenli toprak ve ticâret unsurları için fevkâlâde elverişli bir ortam yaratmıştır. (...)

Resmî satış bedelleri düşük beyân edilse bile, vergi borçlularının varlıklarını çok ucuza kapatan fırsatçı grupların varlığı ayan beyan ortaya çıkmaktadır."[332]

Fâik Ökte de, gayri müslim azınlıklara âid gayri menkûllerin satışı sırasında buna benzer örnekler veriyor.[333]

Buna tipik bir örnek, Toranto-Bezmen ortaklığındaki bir fabrikanın (Mensucat Santral Türk Anonim Şirketi'nin) satış öyküsüdür.

İddiaya göre, 1942 yılının Eylül ayında anonim şirketin kurulmasından sonra, Toranto Âilesi'ne 1.162.750 TL Varlık Vergisi tahakkuk ettirilir. Toranto Âilesi'ne şirketin ortağı ve hissedarı olarak da çok yüksek değerde Varlık Vergisi saptanırken, Bezmen Âi-

---

332 Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 345, 347-348 ve 350-351.

333 Ökte, **age**, s. 173-186.

lesi'ne şirket hisseleri karşılığında Varlık Vergisi tahakkuk ettirilmez. Toranto Âilesi, Varlık Vergisi borcunun ancak 70.000 TL'sini ödeyebilecek ve sonradan bu rakamı 207.000 TL'ye çıkarabilecektir. Ancak Varlık Vergisi borçlarının tamâmını karşılayamadıkları için, baba-oğul Toranto'lar, Moda'daki toplama kampına alınacaklar ve bu sırada da, Aşkale'ye gitmemek için, fabrika hisselerini yarıdan daha ucuz bir fiyata Bezmen Âilesi'ne satmak zorunda kalacaklardır.[334]

Sonuçta, vergi borcunu ödeyen yükümlüler, borcunu ödemeyenlere göre, zararlı çıkacaklardır. Devlet, bir anlamda, vergi borcunu ödeyenleri cezâlandıracak, ödemeyenlere ise, etkili bir yaptırımda bulunmayacaktır. Uygulamada, menkûl ve gayri menkûllerini hacizden kaçırabilenler ve vergi borcunu ödemeyenler, nihâyet devletçe af edilecekler, buna karşılık, vergi borcunu ödeyenler ise, ödedikleri ile kalacaklardır.

---

334 **Varlık Vergisi Fâciâsının Neticelerinden Toranto-Bezmen Dâvâsı.**

Toranto Âilesi'nin iddiasına göre, "Bezmen Âilesi ile ortak oldukları fabrikanın Toranto'lara âid 200 hissesi, Bezmen Âilesi tarafından gerçek değerinin yaklaşık 1/10'una, 400.000 *Lira'ya satın alınmıştır. Daha sonra*, hisselerin gerçek değerinin ödenmediği iddiası ile açılan dâvâyı, Bezmen Âilesi kazanmıştır. Toranto Âilesi'ne göre, mahkemeyi CHP'li çıkar grupları etkilemiştir." Akar, **age**, s. 91.

Rıdvan Akar, bu konuda şunları yazıyor:

"*Toranto* ve Bezmen Âileleri arasında yaklaşık 12 yıl süren dâvâyı 'nihâî' olarak kazanan Bezmen Âilesi de, Toranto'ların kamuoyu oluşturmak için hazırladığı broşüre, karşı-broşür ile cevap vermiştir. Refik Bezmen *tarafından hazırlanan* bu broşürde, taraflar arasında açılan yaklaşık 23 dâvânın hepsinin Bezmen'ler tarafından kazanıldığına dikkat çekiliyor. Broşürü hazırlayan Refik Bezmen, Toranto'ların hisselerinin *gerçek değerinden* 2,5 kat fazlasına satın alındığını ve üstelik savaş çıkması hâlinde, fabrikanın 'bombardımanlardan etkilenmesi' riskinin de yine kendileri tarafından üstlenildiğini söylüyor." Akar, **age**, s. 91. Ayrıca bkz. Refik Bezmen, ***Toranto*-Bezmen Dâvâsı Münâsebeti İle**, s. 6, 8 ve 30.

Bir başka örneği yine Rıdvan Akar veriyor:

"Barzilay Kumpanyası'nın Varlık Vergisi borcuna karşılık (...) üç gemi 800.000 TL'ye satışa çıkarılmış, ancak borçlular[ın] ülke dışında her bir gemiyi 2-2.500.000 TL'ye *satabileceklerini ifâde etmelerine* karşın, 'mevzuat nedeni ile', gemilerin yurt içinde satılmasına karar verilmiş ve [eğer] satıştan borç tutarı tahsil edilemezse, diğer gemilerin [de] satılacağı belirtilmiştir. Sonraki günlerde gemilere *biçilen* 1.200.000 TL'den alıcı çıkmaması nedeniyle, gemiler Denizyolları'na devredilmiş ve bu tutarın borç için yeterli olmaması nedeniyle, kumpanyanın diğer iki gemisi de satışa çıkarılmıştır." Akar, **age**, s. 74; **Cumhuriyet**, (30.1.1944).

Aslında vergi borcunu ödemedikleri için Aşkale'ye sevk edilenlerin, gerçekte vergi borçlarının tamâmını ödemeleri olanaksızdı. Çünkü Aşkale'ye sevk edilenlerin Varlık Vergisi borçları genellikle 100.000 TL'nin üzerindeydi ve tüm borçların ödenmesi onlarca, hattâ yüzlerce yıl sürebilirdi.

VVK, her ne kadar, iç politikada ekonomik gelişmelerin bir ürünü olmuşsa da, bir dış politika sorunu olarak da incelenebilir.

VVK'nın, gayri müslim azınlıklara karşı, çok kez zorlamalara varan bir hava içinde uygulanması, azınlıkların bu dönemde bir sembol hâline gelen ve olumsuz çağrışımlara neden olan Çalışma (=İş) Kampları'nda toplanmaları, genellikle, bu sırada tüm Avrupa'da egemen olan anti-semitik Alman/Nazi ırkçı etkilerine bağlanır.

Aslında gerçek olan, bu dönemde söz konusu havanın uluslararası ortamda egemen olduğudur.

Bu dönemde Alman/Nazi egemenliği ve zaferi zirvededir.

Ne var ki, VVK kabul edildiğinde, ilk Alman yenilgileri de ardarda gelecektir.

Bu dönemde, her ne kadar, önemli oranda Alman etkisi hissedilmekteyse de, bu, VVK'nın gayri müslim azınlıklara karşı uygulanmasının ancak görünüşte bir nedenidir.

Hattâ arada bir ilişki kurmak bile muhtemelen yanıltıcı olacaktır.

Söz konusu siyâsî hava, belki de, VVK'nın gayri müslim azınlıklara karşı uygulanmasını desteklemiştir.

Ancak, kanımca, vurgulanması gereken asıl önemli nokta şudur:

VVK, temelde, bir iç politika sorunu olarak ele alınmalıdır.

Uygulama, aslında, bir geleneğin devâmı, bir iktisâdî politika tercihidir.

Osmanlı Devleti'nden miras alınan ekonominin yabancıların ve gayri müslim azınlıkların elinde olduğu gerçeği, İttihat ve Terakki iktidârından itibâren değiştirilmek ve bâzen hızlı, bâzen de tedrici olarak, Türk-Müslüman sermâyesinin yabancı ve gayri müslim azınlık sermâyesinin yerini alması istenmiş ve bu, bir ölçüde de sağlanmıştır.

Yâni bu durum, devletin iktisâdî politikada izlediği bir yöndür ve Cumhuriyet yıllarında da aynı yön ve gelenek sürdürülmüştür.

VVK da bu, yönün ve bu geleneğin bir devâmı sayılmalıdır.

VVK ile, ekonominin tüm alanlarında, gayri müslim azınlıkların yerini, Türk-Müslüman girişimcilerin ve sermâyedarlarının alması istenmiş ve bu dönüşüm, büyük ölçüde de başarılı olmuştur.

Türk-Müslüman sermâyesi, gayri müslim azınlık sermâyesinin, belirli ölçülerde, yerini almış, dahası, rekâbet alanını da daraltmıştır.

Hattâ Türk-Müslüman sermâyesi, gayri müslim azınlık sermâyesinin bir kısmını da, son derece olumlu koşullar altında, eline geçirmiştir.

Diğer yandan, VVK, Anadolu ticâret grubunun İstanbul sermâyesi içinde yer almasını sağlayıcı ilk adımı oluşturmuştur.

Türkiye'nin, Almanya'ya hayli yakın olduğu bu dönemde, mâlî alanda uyguladığı azınlık politikası, müttefikler (ABD ve İngiltere) tarafından şiddetle kınanacak ve VVK, müttefik zaferi ve müttefik konferansları öncesinde kaldırılacaktır. Bu durum da, ilginç bir dış politika sorunu olarak incelenebilir.

VVK'nın tasfiyesinden sonra, verginin uygulanması ile ilgili olarak, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Başvekil Şükrü Saraçoğlu ve Mâliye Vekili Fuat Ağralı, sırasıyla ve derece derece sorumlu tutulacaklardır. Oysa bu konuda, kanımca, Hilmi Uran'ın değerlendirmesi oldukça gerçekçidir:

> "Bunun [VVK'nın] günahını ve kabahatini o vakitki Başvekil [Şükrü] Saraçoğlu'na veyâhut o vakitki Mâliye Vekili Fuat Ağralı'ya yüklemek isteyenler oldu. Bence bu haksızdır. Çünkü vergi, Büyük Millet Meclisi'nden çıkan bir kânunla tahsil edilmiş ve kânunun tatbik şekli de o vakit hepimizin gözü önünde cereyan etmiş olduğu için, eser tamâmıyla [Cumhuriyet] Halk Partisi'nindir ve eğer varsa, günahı da hepimizindir."[335]

Varlık Vergisi Kânunu'nun Tasfiyesi

1942 yılının Kasım ayında yürürlüğe giren VVK, yaklaşık 16 aylık bir uygulamadan sonra, 1944 yılının Mart ayında, kaldırılacaktır.

---

335 Uran, age, s. 387.

Varlık Vergisi daha birinci yılını doldurmadan, verginin tasfiyesi yolunda ilk adım atılır.

Varlık Vergisi'ne Ek Kânun tasarısı, 17 Eylül 1943 târihinde TBMM toplantısında, ivedilikle görüşülerek, kabul edilir.[336]

Yasanın birinci maddesine göre, 11 Kasım 1942 târih ve 4305 sayılı yasanın ikinci maddesinde yazılı yükümlülerden, vergi borçlarını ödeyemeyecekleri tahakkuk eden hizmet erbâbı ile gündelik gayri sâfi kazançları üzerinden Kazanç Vergisi'ne tâbi yükümlülerin tahsil edilmemiş bulunan vergi borçlarını terkine Mâliye Vekili yetkili kılınıyordu.[337]

Yasa değişikliğinin gerekçesinde de belirtildiği gibi, "Varlık Vergisi Kânunu'nun tatbikâtından alınan neticelere göre, vergi borçlarını ödemek husûsunda büyük müşkülâta mâruz kaldıkları anlaşılan bir kısım mükellefler hakkında bâzı kolaylıklar yapılabilmesini temin için"[338] toplam 23.610 yükümlünün toplam 12.266.966 TL. Varlık Vergisi borcu terkin ediliyordu.[339]

Ulus gazetesi, yasanın yürürlüğe girmesi ile birlikte, Ankara'da 62.687 TL, İstanbul'da 11.769.308 TL ve İzmir'de de 173.000 TL. değerinde Varlık Vergisi borcunun silineceğini haber veriyordu.[340] Fâik Ökte ise, İstanbul'da 22.707 yükümlünün toplam 11.811.561 TL değerinde Varlık Vergisi borcunun silindiğini yazıyor.[341]

Yıl sonuna doğru da, Varlık Vergisi borçlarını ödemedikleri için, çalışma yükümlülüğü ile, Çalışma (=İş) Kampı'na, Erzurum/Aşkale'ye sevk edilen yükümlülerin, âilelerinin yanına dönebilecekleri ve kendi işlerinde çalışarak Varlık Vergisi borçlarını ödeyecekleri haberi basında yer alır.[342] Örneğin, Tan gazetesinde şu habere rast-

---

336 **TBMM ZC**, Devre: 7, İçtimâ: Fevkâlâde, Cilt: 5, 56. İnikat, (17.9.1943).

337 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (17.9.1943).

338 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (17.9.1943), S. Sayısı: 102.

339 Ökte, **age**, s. 196; **Ulus**, (18.9.1943).

Akar, vergi borcu silinenlerin çok büyük bir kısmının gayri müslim azınlıklardan (G Grubu'ndan) olduğuna dikkati çekiyor. Akar, **age**, s. 75.

340 **Ulus**, (1.10.1943).

341 Ökte, **age**, s. 196.

342 **Ulus**, (3.12.1943); Akar, **age**, s. 72.

lanıyordu: "Varlık Vergisi borçlarını çalışarak ödemeleri için Aşkale'ye gidenler serbest bırakılıyor".[343] Nitekim, Aşkale'den dönenler birkaç gün içinde İstanbul'a varacaklardır.[344]

Yeni yılın hemen başında da, "Varlık Vergisi Tasfiye Kânunu Hazırlanıyor" haberi basında görülecektir:[345]

> "Varlık Vergisi'nin kat'i sûrette tasfiyesi cihetine gidilecek. Bu hususta bir kânun lâyihasının hazırlandığı söyleniyor."[346]

Gerçekten de, kısa bir süre sonra, Varlık Vergisi Hakkında Kânun tasarısı görüşülmeye başlanır.

Tasarının gerekçesinde, toplam 114.368 yükümlüye toplam 465.384.820 TL Varlık Vergisi tarh edildiği, tarhiyâtın 28.211.403 TL'nin maddî hatâlar ve mükerrerlik dolayısıyla, 12.266.996 TL'nin ise seyyar yükümlüler ve hizmet erbâbına âid olarak terkin olunduğu, geri kalan 424.906.421 TL'den 1944 yılının Şubat ayına dek toplam 314.920.940 TL Varlık Vergisi tahsil edildiği, bu rakamın toplam Varlık Vergisi miktârının % 74,11'i olduğu belirtiliyor ve tahsil edilemeyen Varlık Vergisi miktârının da toplam 109.985.481 TL olduğu açıklanıyordu.[347]

İstanbul'da tarh edilen Varlık Vergisi toplamı 317.275.642 TL iken, bu rakamın ancak 221.307.642 TL, yâni yaklaşık % 70'i tahsil edilebilmişti.

Fâik Ökte, terkin edilen Varlık Vergisi içinde 9.000.000 TL'nin M Grubu'na, 13.500.000 TL'nin ise, G Grubu'na âid olduğunu açıklıyor.[348]

---

343 **Tan**, (3.12.1943).

344 **Tan**, (7.12.1943).

345 **Tan**, (11.1.1944); Zekeriyâ Sertel, "Varlık Vergisi Nasıl Tasfiye Edilebilir?", **Tan**, (17-18.1.1944).

346 **Vatan**, (31.12.1943).

347 **TBMM ZC**, Devre: 7, İçtimâ: 1, Cilt: 8, 29. İnikat, (15.3.1944), S. Sayısı: 57.

Rıdvan Akar, rakamları şöyle veriyor:

"Varlık Vergisi'nin tasfiyesi ile, 112.612.167 Lira vergi silinirken, bunun 9.002.696 Lirası (M) [Grubu'na], 103.609.471 Lirası [da] (G) Grubu'na âiddir. (G) Grubu'nun 78.330.442, (M) Grubu'nun [ise], 6.801.875 Lira vergisi 5.000 Lira'dan yukarı olan mükelleflere âiddir." Akar, **age**, s. 76.

348 Ökte, **age**, s. 196.

Ayrıca, Varlık Vergisi'nin tahsil oranı M Grubu'nda % 92,64'dü.

"Vergi ödeme oranı genelde % 74,11 olmuştur.

Tüm Türkiye'de gayri müslimlerin payı 223.000.000 TL'ye (toplamın % 52'si[ne]) yaklaşmaktadır.

Müslümanlar 122.500.000 TL (toplamın % 29'u[nu]) ve yabancılar [da] 79.500.000 TL (toplamın % 19'u[nu]) ödemekle yükümlü kılınmıştır.

Gerçekte gayri müslimler 166.000.000 TL, Müslümanlar 115.300.000 TL, yabancılar da 33.000.000 TL vergi ödemişlerdir.

Böylece, makbuz karşılığı tahsil edilen, yaklaşık 315.000.000 TL'nin, % 53'ünü gayri müslimler, % 36,5'unu Müslümanlar ve % 10,5'unu da yerleşik yabancılar ödemişlerdir.

İsviçre'de yayınlanan Gazetta de Lausenne'a göre, 'bütün verginin yarısının yalnız 4.000 mükellef tarafından ödenmesi keyfiyeti takdire şâyandır.'

Varlık Vergisi mükelleflerinin çoğunluğu İstanbul'dandır.

Vergi tarhiyatının 317.000.000 Lirası ya da Türkiye toplamının % 75'i İstanbul için tahakkuk ettirilmiş ve 211.000.000 [Lirası] (toplamın % 70'i) İstanbul'dan tahsil edilmiştir.

Gayri müslim ve ecnebiler, birlikte, İstanbul'da toplam 185.000.000 TL (yâni, İstanbul tahsilâtının % 84'ü) ödeme yapmışlardır.

Gayri müslimlerin bu ödemedeki payı 155.000.000 TL (% 70)'dir.

Buna karşılık, Müslüman kesim, İstanbul'da 36.000.000 [TL] (İstanbul toplamının % 16'sı) bir ödeme yapmıştır.

Böylece, İstanbul'da G Grubu'na dâhil olan işadamları, Türkiye çapında verginin yarısına yakın bölümünü ödemişlerdir."[349]

Yasa değişikliğini öneren Mâliye Vekili Fuat Ağralı, "tahsilsiz kalan bakayadan bir kısmının tahsiline imkân olmadığı, diğer kısmının da mükellefleri ağır sıkıntılara ve belki de yokluğa düşürmeden tahsil edilemeyeceği anlaşılmıştır" diyordu.[350]

Emin Sazak ise, TBMM'de yaptığı konuşmada, VVK'nın zâten zorunlu olarak ortaya çıktığını, daha büyük adâletsizliklere ve yanlışlıklara sürüklenmediği için, hükûmetin uygulamada başarılı olduğunu belirtiyordu.[351]

---

349 Akar, **age**, s. 77-78; Edward C. Clark, agm, **Yapıt**, Sayı: 8, (İnönü Özel Sayısı), (Aralık-Ocak 1984/1985), s. 35.

350 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (15.3.1944).

351 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (15.3.1944).

Varlık Vergisi Bakayasının Terkine Dâir Kânun gereğince, 4305 sayılı yasaya göre tarh edilmiş olan Varlık Vergisi borçlarının henüz tahsil edilmemiş olan bakiyeleri terkin edilecekti.

VVK'nın tasfiyesi, tıpkı kabûlünde olduğu gibi, yine basının ortak desteğine neden olacaktır.

Ahmet Emin Yalman, "Varlık Vergisi'nin Tasfiyesi" adlı makâlesinde, Varlık Vergisi'nin keyfî olduğunu, eşitliği bozduğunu, gayri müslim azınlıklara karşı uygulandığını, yabancılara karşı ise özel ölçüler uygulandığını ve şikâyet/itirâz mekanizmasının olmadığını vurgulayarak, vergiyi eleştiriyor ve şöyle yazıyordu:

> "Bu verginin ortaya çıkarıldığı sıralarda, her tenkit ve itirâzı küfür diye gösterecek haşin bir hava yaratılmış, akıl ve hak ölçüleri bakımından, hiçbir münâkaşa cereyan edememiştir."[352]

Varlık Vergisi'nin tasfiyesinden sonra da, vergi ile ilgili söylentiler durmayacaktır:

> "Verginin tasfiyesinden sonra İstanbul piyasasında verginin iâde edileceğine dâir çeşitli haberler dolaştı. Hattâ bir kısım spekülatörlerin, muayyen vergisini vererek, mükelleflerin elinden Varlık Vergisi makbuzlarını topladığı şâyi oldu."[353]

6) TOPRAK MAHSÛLLERİ VERGİSİ KÂNUNU

VVK'dan sâdece birkaç ay sonra Toprak Mahsûlleri Vergisi Kânunu (TMVK) tasarısı, 15 Mayıs 1943 târih ve 6/1611 sayı ile, TBMM'ye sunulur.

TMVK tasarısının gerekçesinde, ekonomik zorlukların toplumda dengeli bir biçimde paylaştırılabilmesi için, "mâliyet fiyatlarının birkaç misli derecesinde artan toprak mahsûllerinden bir vergi alınmasına zarûret görülmüştür" deniliyordu.[354]

---

352 **Vatan**, (14.3.1944). Ayrıca bkz. Esat Tekeli, "Varlık Vergisi'nin Tasfiyesi", **Ulus**, (16.3.1944).

353 Ökte, **age**, s. 200.

354 **TBMM ZC**, Devre: 7, İçtimâ: Fevkâlâde, Cilt: 3, 33. İnikat, (4.6.1943), S. Sayısı: 66.

TMVK tasarısına göre, toprak ürünleri vergiye tâbi olacaktı (md. 1).

Toprak Mahsûlleri Vergisi (TMV), vergiye tâbi ürünlerin olgunlaşma zamânındaki sâhibinden alınacaktı (md. 2).

TMV, ürünün elde edildiği Kazâ Gelir Dâiresi'nce tarh olunacaktı (md. 4).

Ürün miktârı üretici tarafından bildirilecek ve daha sonra söz konusu bildirimler denetlenecekti (md. 6-10).

Yetkililer, üreticinin elde edebileceği tahminî ürün miktârını saptayacaklardı (md. 11).

Vergi oranı, MKK'ya dayanılarak hükûmetçe saptanacak ve belirli miktârı hükûmetçe saptanan bir fiyattan satın alınan ürünlerde % 8, diğerlerinde ise % 12 olacaktı. Ancak hükûmet, % 12 oranını gerektiğinde % 8'e indirmeye de yetkiliydi (md. 18).

Tasarı, vergi yükümlülerinin ve üretim bölgelerinin hazırlık cetvelleri ile önceden saptanmasını (md. 6), ölçü ile saptanamayacak ürünlerde elde edilecek tahminî ürün miktârının yükümlüler tarafından beyânını (md. 6), tahminî ürün miktârının bir denetim aracı olarak kullanılmasını (md. 11) ve yükümlülerin tahminî ürün miktârına itirâz edebilmesini (md. 30) öngörüyordu.[355]

Başvekil Şükrü Saraçoğlu, TMVK tasarısını savunurken Meclis'te yaptığı konuşmada, TMV ile yılda 110-130.000.000 TL gelir elde edileceğinin tahmin edildiğini, bu miktârın bütçe açığının kapatılmasında yararlı olacağını belirtiyor ve tasarıya karşı yöneltilen dikkate değer bir eleştiriye karşı da, şöyle diyordu:

> "Biz bu toprak mahsûllerinden alacağımız vergiyi eski âşara benzetmemek için elden gelen bütün gayreti sarf etmiş bulunuyoruz."[356]

Ancak Saraçoğlu'nun bu savunması, bir bakıma, daha başlangıçta, TMV'nin âşara benzediğinin itirâfı olacaktır.

Başvekil Saraçoğlu, TMV'nin olağanüstü dönemin geçici bir önlemi olduğunu da vurguluyordu:

---

355 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (4.6.1943), S. Sayısı: 66.

356 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (4.6.1943).

"Getirmiş olduğumuz kânunun köylü üzerinde ağırlıkla hissedileceğini itirâf etmekle berâber, (...) ilk fırsatta bu ağırlığı kaldırmak veyâ bu ağırlığı çekenleri mükâfatla karşılamak karar ve niyetindeyiz."[357]

Tasarı ile ilgili olarak, TBMM'de söz alan konuşmacılar, genellikle tasarının yeterince açık olmamasından yakınacaklardır.

Örneğin, İçel mebusu Refik Koraltan, âşar ile TMV arasında, "mâhiyeti itibârıyla çok büyük bir fark yoktur" diyordu.[358]

TMVK tasarısı, TBMM'de, 168 üyenin bulunmadığı bir toplantıda, 283 oyla kabul edilecektir.[359]

Ancak aradan sâdece birkaç ay geçtikten sonra, TMVK'yı yeniden düzenlemek amacı ile, 21 Mart 1944 târih ve 71-73-6/873 sayı ile, TBMM'ye yeni bir TMVK tasarısı sunulur.

Tasarının gerekçesinde, eski yasanın bâzı boşlukları ve uygulamada eksikleri olduğunun saptandığı açıklanıyor, bunlar arasında, ölçü ve tahmin memurluğu yapacak memur bulmaktaki güçlükler ile ölçü işi ile görevli memurların görevlerini hakkı ile yapmamış olmaları da gösteriliyordu.[360]

Tasarıya göre, her il ve kazâ merkezinde bir Tahmin Komisyonu kurulacaktı. Tahmin Komisyonları, il merkezinde Vâlinin veyâ Vâli'nin göstereceği bir kişinin, kazâda ise Kaymakamın başkanlığında, mahallin en büyük Mal Memuru, Ziraat Müdürü veyâ memuru, eğer yoksa ziraat öğretmeni, eğer o da yoksa Çiftçi Mallarını Korumu Meclisi'nden bir üye, Vilâyet Umûmî Meclisi Dâimî Encümeni'nce belediye üyeleri arasından seçilecek bir kişi ve Ziraat Odası, Ziraat Odası bulunmayan yerlerde Ticâret Odası, eğer o da yoksa Belediye Encümeni'nce ziraat erbâbı arasından seçilecek iki kişiden oluşacaktı (md. 22).

Tahmin Komisyonları, ürünün cinsine göre, yükümlülüğün miktârını saptayacak, Vukuf Heyetleri'ni kuracak ve göreve sevk edecekti (md. 13).

---

357 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (4.6.1943).

358 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (4.6.1943).

359 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (4.6.1943).

360 **TBMM ZC**, Devre: 7, İçtimâ: 1, Cilt: 9, 44. İnikat, (19.4.1944), S. Sayısı: 89.

Vukuf Heyetleri ise, her kazâda üçer kişiden ve gerektiği sayıda kurulacaktı. Vukuf Heyetleri'nin üyelerinden biri memur, ikisi ziraat erbâbından olacak ve Tahmin Komisyonları'nın önerisi ile, mahallin en büyük mülkî idâre âmirince atanacaktı. Ziraat erbâbının iş sâhibi ve umûmun güvenini kazanmış olanlar arasından seçilmesi zorunluydu (md. 16).

Vukuf Heyetleri, fiilen elde edilebilecek ürün miktârını tahmin edeceklerdi (md. 17).

Vukuf Heyetleri'nin saptadığı miktâra itirâz etmek mümkündü (md. 21-22 ve 24).

Vergi oranı % 10 olacaktı (md. 27).

TMV, aynî olarak ya da nakden alınacaktı (md. 29-34).

Zamânında ödenmeyen vergiler cezâlı olarak tahsil edilecekti (md. 37-44).

Tasarının TBMM'de ivedilikle görüşülmesi önerisi, Sivas mebusu Abdurrahman Nâci Demirağ'ın aleyhte konuşmasından sonra, red edilecektir.[361]

Tasarının TBMM'de görüşülmesi sırasında söz alan Seyhan mebusu Câvit Oral, tasarının ana hatlarını şöyle özetliyordu:

> "[Başvekil Şükrü] Saraçoğlu, bu kânunun, tatbiki sırasında uğradığı suistimâlleri ve dedikoduları gördükten ve bu kânunun tatbiki için büyük bir memur kadrosunun yüklettiği ağır masrafları hissettikten sonra, bunları bertaraf etmek için, bugün bu kânun lâyihasını BMM'ye getirmiş bulunuyor. (...)
>
> Bu lâyihada değişen bir nokta da, geçen seneki vergi [oranının] % 8 olmasına rağmen, bu sene [oranın] % 10 olmasındadır. Bendeniz bu artışı köylü aleyhine oldukça fazla bulmakla berâber, memleketin menfaatine olarak yapılan bu işi, biraz tabiî ve haklı buluyorum."[362]

Emin Sazak, Meclis görüşmeleri sırasında yaptığı konuşmada, TMV oranının % 10'a yükseltilmesini eleştiriyordu.[363]

Abdurrahman Nâci Demirağ ise, yaptığı konuşmada, TMV'yı şöyle eleştiriyordu:

---

361 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (19.4.1944).

362 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (19.4.1944).

363 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (19.4.1944).

"Evvelki sene tahmin ve beyan esâsına gitmiş ve her mükellef, ne kadar ektiğini ve ne umduğunu ifâde ederek, beyannâme vermiştir. Nihâyet Subaşıları ve muhamminler vâsıtası ile tetkik yaptırdık. Ona göre, halkı, çiftçiyi mükellef tuttuk. O günkü şekil, öngördüğünüz şeklin de daha iptidâî ve daha az mükemmel olan şeklidir. (...)

Nihâyet birçok tetkik ve incelemeler yaptık... Gördük ki, hükûmet, % 25 almaya karar vermişken, % 22 almış... Fakat [köylü] yine mûteriz... Neden mûteriz? Çünkü falan yer % 20 vermiştir. Köylü, oradaki, gerek az tahminler ve gerek Subaşıları tatmin ederek, az yazdırmak sûretiyle, yâni % 22 yerine % 10 vermiştir. 'Efendim, o bu kadar verirken, biz niçin fazla verelim?' diye bir takım dedikodulara ve şikâyetlere sebep oldu. (...)

Devlet bu vergiden 1.200.000 ton beklerken, elimize, aşağı yukarı bunun yarısı olan, 600.000 küsûr ton hubûbat geçmiştir. (...)

Bunların [ehlivukuf elemanlarının], (...) hatır, gönül ve sâir sebeplerle, hakikati daha az göstermeleri ihtimâli dâimâ vâriddir ve bunun önüne geçilmesi imkânı da yoktur. (...)

Mahsûlâtı arziye dediğimiz şey, hiç saklamaya lüzum yoktur ki, eski, bildiğimiz âşar vergisidir. Bunu ne kadar saklarsak ve hangi şekilde ifâde edersek edelim, bunun eski âşar vergisi olduğu meydandadır. Bunu başka şekilde ifâde etmek isteyen arkadaşlar varsa, bilmiyorum, yalnız kendi kendilerini aldatmış olurlar. (...) O hâlde, bu Toprak Mahsûlleri Vergisi dediğimiz şeyin âşar vergisi olduğunu kabul ettikten sonra, senelerden beri tatbikâtı yapılmış ve en doğru şekli bulunmuş olan mültezim usûlünü niçin kullanmıyoruz? Yâni, (...) [vergiyi] devlet eli ile toplamak yerine, burada menfaati ortaya konulacak birkaç kimseleri [ortaya] çıkarıp da, bu menfaatleri karşılaştırmak sûretiyle ve devleti hakem vaziyetinde tutmak sûretiyle vergi cibâyetine [niçin] gitmiyoruz? (...)

Bu devletin muhtâç olduğu hubûbatı tamam olarak ve hakikate yakın olarak alması için, yine bu işi muayyen ve teminatlı mültezimlere bırakıp, hükûmetin murâkabe vaziyetine geçmesi lâzımdır. (...)

Fakat iltizam usûlü kabul edildiği zaman, şuna emin olmalıdır ki, hükûmet, köylüyü değil, hakkını almak isteyen mültezimi müdâfaa etmek mecbûriyetinde kalacaktır."[364]

Ordu mebusu Hamdi Şarlan ise, eski yasanın uygulamada ortaya çıkan aksak yönlerini şöyle ifâde ediyordu:

---

364 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (19.4.1944).

"Buna gayri meşru, gayri ahlâkî hareketlerin katılmaması lâzım gelir. Fakat ne yazık ki, mer'iyetten kaldıracağımız kânunda bu noksan ve mahzurlar bütün üryanlığı ile tezâhür etmiş ve tatbikatta çok çirkin şeyler hâsıl olmuştur."[365]

Gâziantep mebusu Cemil Sait Barlas, Abdurrahman Nâci Demirağ'ın iltizam usûlüne geçilmesi yolundaki önerisini kınayarak red ediyor, fakat TMV'nin âşara benzediği yönündeki eleştirilere de katılıyordu.[366]

Zonguldak mebusu Şinâsi Devrin ise, Geçici Encümen adına yaptığı konuşmada, tasarıya yöneltilen eleştirileri yanıtlamaya çalışırken, söz konusu eleştirileri, aslında, büyük ölçüde kabul ediyordu:

"Çok güzel olan bu ölçü sistemi, bir defâ istilzâm ettiği genç memur kadrosu adedi 100.000'i bulan bir muvakkat memur kadrosunun teşkilindeki müşkülât dolayısıyla, iyi işleyememiştir. Her türlü izahtan vârestedir ki, bir anda 100.000 memur yaratmak fevkâlâde müşkül bir ameliyedir. (...)

Bu itibarla, 100.000'e yakın [93.746 adet] (...) liyâkatli memur bulunmamasından dolayı, (...) kânun, tatbikatta umulan neticeleri vermemiştir.

İkinci bir muvaffakiyetsizlik unsuru da, 34.500 küsûr köyde fiilî bir murâkabe tesisi husûsundaki imkânsızlıktır. Filhakika bu kadar geniş bir sahada müessir bir murâkabenin tesisinde karşılaşılan müşküller yenilememiş, ehliyetsiz memurlarla, murâkabesiz iş görmek mecbûriyeti[dir] ki, kânunu işlemez bir hâle koymuştur. (...)

Tahmin usûlü, (...) tam mânâsı ile hakikati değil, hakikate en yakın olan miktârı elde etmek maksadı ile konulan bir sistemdir."[367]

TMVK tasarısı ile ilgili görüşmeler, tasarının maddelerine geçildikten sonra da uzun süre devâm edecek[368], ancak tasarı yine de, 161 üyenin bulunmadığı bir toplantıda, 293 oyla benimsenecektir.

---

365 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (19.4.1944).

366 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (19.4.1944).

367 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (19.4.1944).

368 **TBMM ZC**, Devre: 7, İçtimâ: 1, Cilt: 9, 45-49. İnikatler, (20-22, 24 ve 26.4.1944).

Toprak Mahsûlleri Vergisi Kânunu Hakkında Bir Değerlendirme

TMVK, üç mahsûl yılı uygulandıktan sonra, 23 Ocak 1946 târih ve 4840 sayılı yasa ile, 1946 yılından itibâren yürürlükten kaldırılacaktır.

TMVK yürürlükten kaldırıldıktan sonra, TMVK'ya ilişkin bir makâle yayınlayan Suat Başar, TMV'nin biraz daraltılmış âşardan başka bir şey olmadığını belirtecektir. Tabiî âşar ile TMV arasında teknik bakımdan bâzı farklılıklar görülüyordu.[369]

TMV ile öngörülen gelir ise aslâ elde edilemeyecektir.

TMVK ile 1943 mahsûl yılında 120.000.000 TL, 1944 mahsûl yılında 124.000.000 TL ve 1945 mahsûl yılında da 75.000.000 TL, yâni üç yılda toplam 319.000.000 TL vergi geliri öngörülürken, elde edilen gerçek gelir, 1943 yılı için 59.600.000 TL, 1944 yılı için 47.200.000 TL, 1945 yılı için 66.700.000 TL ve 1946 yılı için de 60.000.000 TL, yâni dört yılda toplam 233.500.000 TL olacaktır.

Bu gelir, tahminî vergi gelirinin ancak % 73'üydü.

Zâten 1943, 1944 ve 1945 yıllarında TMV'nin toplanabilmesi için, devletin masrafı toplam 38.900.000 TL (sırasıyla, 1943 yılında 20.700.000 TL, 1944 yılında 7.200.000 TL ve 1945 yılında da 7.000.000 TL)'yi bulacaktır. Bu rakam, devletin, TMV toplayabilmek için, elde ettiği vergi gelirinin % 16,6'sını masraf ettiğini gösteriyordu. Yâni devlet, elde ettiği TMV'nin 1/6'sını vergiyi toplamak için harcamıştı.

Vergi yükü açısından bakıldığında ise, üç yıllık vergi geliri toplamı, 1940 yılı nüfus sayımına göre 13.500.000 olan köylü nüfûsa bölündüğünde, toplam üç yılda kişi başına düşen TMV'nin 17,5-18 TL olduğu görülür.

Yâni çiftçiler arasında yılda kişi başına düşen TMV altı TL idi.

Oysa Türkiye'nin zirâî geliri, Ziraat Bankası İktisat Müşâviri Şefik Bilkur tarafından, 1943 yılı için 2.620.000 TL olarak hesaplanmıştı. Bu rakamın 1944 ve 1945 yıllarında da aynı kaldığı kabul

---

369 Suat Başar, "Toprak Mahsûlleri Vergisi Kalkınca", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 7, No: 1-4, (Ekim 1945-Temmuz 1946).

edilirse, üç yıllık zirâî gelir toplamı 7.800.000 TL'yi bulur ki, ödenen TMV, bu gelirin yalnızca % 3'ü oranındadır.

Düşük gelir grubu köylü âilelerinde, mevcut vergilerin ağırlığı yanında, % 3 oranında bir verginin, mâlî sıkıntıyı ne ölçüde artırdığı ve ağırlaştırdığı tartışmaya açıktır.

Ancak, büyük çiftçiler ile küçük çiftçilerin vergiden etkilenmeleri, hiç kuşkusuz, farklı düzeylerde olmuştur.

Diğer yandan, zirâî gelirler, millî gelirin % 48'ini oluşturmasına karşın, 1943, 1944 ve 1945 mâlî yıllarında, TMV, bütçenin yalnızca % 8,5'unu karşılayabilmiştir.

Bu rakam, toprak mahsûllerinin yeterince vergilendirilemediğini gösteriyor.

Korkut Boratav, TMVK'yı şöyle değerlendiriyor:

> "Dış görünüşü ile bu vergi [TMV], savaş şartlarından yararlanan gruplar içinde o âna kadar karşılığını ödememiş bulunan çiftçilere yönelen ve bu yönü ile Varlık Vergisi'nin tamamlayıcısı olarak görülebilecek bir vergidir. (...)
>
> Ancak Varlık Vergisi'nin aksine, bu vergi, büyük ve küçük çiftçi arasında fark gözetmeyen bir kânundur ve bu yüzden, en ağır yükün, piyasaya pek az açılmış ve esâsen savaş şartlarında üretimi düşmüş, sâdece kendi boğazı için üreten küçük köylüye yüklendiği tahmin edilebilir. (...)
>
> Bu verginin küçük köylü tarafından çok ağır bir biçimde hissedildiği tahmin edilebilir. (...)
>
> Miktârı Varlık Vergisi'nden az olmasına rağmen, ödemelerin vergiyo alışkanlıklarını unutmaya başlamış bir sınıf tarafından yapılması, herhâlde verginin ağır hissedilmiş olması için güçlü bir sebeptir."[370]

7) SAVAŞ YILLARININ SONUNDA YÖNETİMİN DEVLETÇİLİK ANLAYIŞI VE UYGULAMALARI

Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti döneminde, 1943 yılının Haziran ayında toplanan CHP Altıncı Büyük Kurultayı'nda, partinin devletçilik tanımı ile ilgili program maddesi yeniden değiştirilmişti.

370 Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 352-353.

Ancak bu değişiklik sırasında da, eskiden olduğu gibi, kurultayda yine herhangi bir tartışma açılmamış olması, devletçilik tanımının içeriğinin doldurulmadığını ya da doldurulamadığını ve tanımın içeriğinin, yine, geleneklere uygun bir biçimde, uygulamada ortaya çıkacağını gösteriyordu.

Bu bakımdan program değişikliği asıl anlamını yine uygulamada gösterecekti.

Ayrıca, MKK'nın liberal uygulamalarının VVK ve TMVK ile bir ölçüde dengelenmeye çalışıldığı da unutulmamalıdır.

Ticâret ve Sanâyi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticâret Borsaları Kânunu

1925 târihli Ticâret ve Sanâyi Odaları Kânunu yerine hazırlanan Ticâret ve Sanâyi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticâret Borsaları Kânunu tasarısı, 1943 yılı başında, TBMM'de görüşülmeye başlanır.[371]

TBMM'de tasarının tümü üzerinde söz alan üyeler, tasarıyı överler ve bu konuda gereken hazırlıkları yapan hükûmete teşekkür ederler. Daha sonra tasarının maddelerine geçilir.

Tasarıya göre, Ticâret, Sanâyi ve Esnaf Odaları, "meslekî ahlâk ve tesânüdü, halkın ihtiyaç ve menfaatleri ile âhenkli olarak muhafaza ve inkişâf ettirmek maksadıyla" kurulacaktı.

Ancak Ticâret ve Sanâyi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticâret Borsaları, "meslek hizmetlerini görmek ve hükmî şahsiyete hâiz olmak üzere iktisâdî ihtiyaçların lüzumlu kıldığı yerlerde" Ticâret Vekâleti'nce kurulacaktı (md. 1).

Ticâret ve Sanâyi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticâret Borsaları'nın faaliyet alanı Ticâret Vekâleti'nce saptanacaktı.

Buna göre, Ticâret Vekâleti'nin izni olmaksızın, özel girişimciler, kendi inisiyatifleri ile, meslek örgütü kuramayacaklardı.

Bu madde, TBMM'de, uzun görüşmelerden sonra, komisyona iâde edilecek, ancak ertesi oturumda, komisyondan gelen ve ancak biçimsel bir değişiklikle, yine yukarıdaki şekliyle kabul edilecektir.

---

371 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 4, Cilt: 30, 24-26. İnikatler, (6, 8 ve 11.1.1943).

Söz konusu maddenin komisyona iâde edilmesi, mebusların bu konuda daha esnek bir yapı getirilmesi yönündeki isteklerini yansıtırken, sonuç, hükûmetin bu alandaki talepleri göz önüne almadığını ve tutumunu değiştirmediğini gösteriyordu.

Tasarıda, Ticâret ve Sanâyi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticâret Borsaları'nın Ticâret Vekâleti'ne bağlı olacakları ve yine Ticâret Vekâleti'nce denetlenecekleri öngörülmüş iken (md. 2), bu madde, Mecliste değiştirilecek ve maddede sâdece söz konusu kuruluşların Ticâret Vekâleti'nce denetleneceği hükmü yer alacaktır.

Bu değişiklik de, söz konusu kuruluşların doğrudan Ticâret Vekâleti'ne, yâni yönetime bağlı/bağımlı olmasını isteyen hükûmete karşı, mebusların tepkisini ve bu kez, kısmî ölçüde de olsa, başarısını gösteriyordu.

Ticâret ve Sanâyi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticâret Borsaları'nın Yönetim Kurulları, bizzat kendi üyeleri arasından ve tarafından seçilecekti (md. 7).

Buna karşılık, Ticâret ve Sanâyi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticâret Borsaları'nın Yönetim Kurulu Başkanları, Yönetim Kurulu üyeleri arasından, Ticâret Vekâleti tarafından seçilecekti (md. 8).

Bu madde de, TBMM'de, komisyona iâde edilecek, ancak komisyondan hiç değiştirilmeden geri gelecek ve aynı şekilde kabul edilecektir.

Oysa mebuslar, hükûmet önerisine karşı, bu hükmün de değiştirilmesini talep etmişlerdi.

Ancak, hükûmet, bu madde de, mebusların önerisini dikkate almayacaktır.

Ticâret ve Sanâyi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticâret Borsaları'nın her birinin nezdinde, Ticâret Vekâleti'nce atanacak, bir Genel Sekreter bulunacaktı.

Genel Sekreterler, Yönetim Kurulları'nda ve Meclisleri'nde hazır bulunacaklar ve toplantılarda Ticâret Vekâleti'ni temsil edeceklerdi.

Genel Sekreterlerin, söz konusu kuruluşların Yönetim Kurulları tarafından alınan tüm kararlar aleyhine, söz konusu kararlar kendilerine bildirildikten itibâren beş gün içinde, Ticâret Vekâleti nezdinde, itirâz etmeye yetkileri vardı ve itirâz, kararın uygulanmasını da durduruyordu.

Genel Sekreterlerin itirâzları Ticâret Vekâleti'nce bir hafta içinde incelenecekti.

Vekâletin karârı kesindi.

Ayrıca, Genel Sekreterler, söz konusu kuruluşlarda görevli memur ve müstahdemlerin âmiri de olacaklardı (md. 9).

Tasarı, ayrıca, Ticâret ve Sanâyi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticâret Borsaları'na, "meslek faaliyetlerine âid mevzular hakkında Vekillere, vilâyet ve belediyelere teklif ve temennilerde bulunmak" ve "işlerine müteallik her türlü tetkikleri yapmak [ve] resmî makamlara istenilen mâlûmâtı vermek" gibi görevler de yüklüyordu.

Tasarı, TBMM'de kabul edilecektir.

Yasadan da anlaşılacağı gibi, yönetim, özel girişimin kendi inisiyatifi ile örgütlenmesinden yana değildi.

Özel girişimin ancak kendi göstereceği yer ve sınırlar içinde faaliyet göstermesinden yanaydı.

Özel girişim örgütleri, hükûmetin/yönetimin denetimi altına alınıyor ve böylece, bu örgütler üzerinde bürokratik bir vesâyet ağı kuruluyordu.

Ticâret Vekâleti, Ticâret ve Sanâyi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticâret Borsaları'nın Yönetim Kurulu Başkanları'nı atamakla kalmıyor, ayrıca söz konusu kuruluşlara tamâmen kendisine bağlı/bağımlı bir Genel Sekreter de atıyordu.

Genel Sekreterler ise, doğrudan Ticâret Vekâleti'nin temsilcisi ve sözcüsüydüler ve yetkileri de hayli genişti.

Ticâret ve Sanâyi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticâret Borsaları Kânunu ile, yönetim, özel girişimin örgütlenmesini devlet denetimi/vesâyeti altına almak istediğini gösteriyordu.

Yine bu yasa dolayısıyla, özel girişimin örgütlenmesi ve faaliyeti konusunda, yönetim ile TBMM arasında bir anlayış farkı olduğu da hemen dikkati çekiyordu.

Meclisin önerileri, hükûmet tarafından dikkate alınmamış, hükûmetin önerileri ise, Meclise, çok kez, âdetâ empoze edilerek, kabul ettirilmişti.

Bir Devletçilik Tartışması: Şirketi Hayriye'nin Devletleştirilmesi

Hükûmetin 1945 yılı başında, Şirketi Hayriye'yi satın almak üzere, söz konusu şirket ile bir sözleşme imzâlaması ve imzâlanan sözleşmenin onaylanması için TBMM'ye bir yasa tasarısı sunması, dönemin sonunda, devletçilik konusunda önemli bir tartışmayı gündeme getirecektir.

Osmanlı Devleti'nde 1849 yılında kurulan ve ilk anonim şirket olan Şirketi Hayriye, İstanbul Boğazı'nda, ulaşımı sağlamak amacı ile, gemi işletiyordu.[372]

Şirketi Hayriye'nin devletleştirilmesini öngören yasa tasarısının gerekçesinde, imtiyazlı bir anonim şirket olan Şirketi Hayriye'nin imtiyaz süresinin bitmek üzere olduğu, ihtiyatsız yönetimi sonucunda mâlî bakımdan güç durumda kaldığı belirtiliyor ve Münâkâlat Vekâleti'nin, bizzat şirketin girişim ve önerisi ile yapılan denetimlerde zarar ettiği belirlenen ve ileride de bunun düzeltilmesine olanak bulunmadığı anlaşılan şirket ile, bir satın alma sözleşmesi imzâladığı açıklanıyordu. Bu hizmet, bundan böyle, bir kamu hizmeti olarak, artık Devlet Denizyolları tarafından yerine getirilecekti.[373]

Encümen Raporu'nda ise bu konuda şöyle deniliyordu:

> "Diğer taraftan, bir amme hizmetini, betahsis millî bir şirket elinde olan bir işi daha devlet idâresine almanın, husûsî teşebbüs erbâbına ürküntü vereceği ve devletin sermâyeye muhtaç birçok müesseseleri varken, herhangi bir mevzudaki husûsî sermâyeyi uzaklaştırıp, oraya para yatırmasının doğru olmayacağı mülâhazalarını da Encümenimiz yerinde görmemiştir.
>
> Çünkü, bahis mevzu olan alım-satım işi, sermâye sâhiplerinin (...) fiilî ve hakikî zarûretlerden doğan mürâcaat ve ricâlarından başlayıp, onların tam ve kâmil rızâları ile ve hakikatte mütedil ve gerek sermâye sâhiplerinin, gerek şirketin hayâtı ile alâkalı diğer kimselerin hak ve menfaatleri, mâlî bünyede dâimâ mevcûdiyet ve inkişâfını esaslı bir umde bildi-

372 Toprak, **Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)**, s. 355.

373 **TBMM Tutanak Dergisi (TBMM TD)**, Devre: 7, Toplantı: 2, Cilt: 15, 24. İnikat, (15.1.1945), 38 Sayısı: 43.

ğimiz husûsî teşebbüs için ürküntü sezilememek icâb eder.

Filhakika hâdisenin tam realist bir tetkik karşısında arz ettiği manzara şöyledir:

Şirketi Hayriye mevzuuna yatırılmış olan husûsî sermâye, bu mevzuda yaşama ve alâkalıları faydalandırma imkânı mevcut olduğu müddetçe, işinde devâm etmiş ve bu imkân, zaman ile ve türlü ârızalarla daralıp, alâkalıları sıkıntılı endişelere düşürünce, bugüne kadar işte devam yolunda onu tutan hükûmetin hâmi eli, bu sefer işten çekilme isteğinde de ona karşı muhazir olmuştur.

Hakikatin tam ifâdesi olan bu şekilden, sermâyeye ve sermâyedarlara ürküntü değil, emniyet ve itimat gelir."[374]

"Bu muamele, yurdun bilhassa harb sonu kalkınmasında büyük hissesi bulunacak olan husûsî teşebbüsleri korkutacaktır. Bu sûretle, millî say ve tasarruf ile birikmiş ve birikecek millî sermâye ile millî şirketler kurulması, münferid teşebbüslerin gelişmesi için vücûdu elzem bulunan emniyet havası bozulacaktır. Memleketin iktisat rejimi bakımından da önemli bir nokta teşkil eden bu esaslı mahzur" nedeni ile, 13 encümen üyesi, Encümen Raporu'na muhalefet şerhi koyacak, daha pasif bir tutum olarak da, beş üye oy kullanmayacak ya da imzâda bulunmayacaktır. Encümenin üye sayısı ise 50 kişiydi.[375]

Encümenin önerisi ile ivedilikle görüşülmesi kabul edilen tasarının tümü üzerinde ilk sözü Encümen Raporu'na muhalefet şerhi koymuş olan 13 Encümen üyesinden biri olan Rize mebusu Tahsin Bekir Balta alır. Balta, 8-10.000.000 TL değerinde olan bir kuruluşun 2.500.000 TL'ye satın alınmakta olduğunu belirterek, hissedarların, 30-35 TL değerindeki hisse senetlerine karşılık, 50-60 TL elde edeceklerini, şirketin son dağıttığı kâr payının ise hisse başına 2,5 TL, daha önceki yıllarda da iki TL civârında olduğunu açıklayarak, bu satışın daha çok büyük hissedarların, ama aynı zamanda da devletin yarârına olacağını bildirir.[376]

Tahsin Bekir Balta, TBMM'de yaptığı konuşmada, devletçiliği şöyle tanımlar:

---

374 **TBMM TD**, (aynı yerde), (15.1.1945), S. Sayısı: 43.

375 **TBMM TD**, (aynı yerde), (15.1.1945), S. Sayısı: 43.

376 **TBMM TD**, (aynı yerde), (15.1.1945).

"Devletçiliğimizin esâsı, memleketi az zamanda ileri medeniyet seviyesine ulaştırmak gâyesi ile, gerek resmî ve gerek husûsî bütün kâbiliyet ve kaynaklardan istifâde etmektir. Bu itibarladır ki, devletçiliğimiz, husûsî teşebbüslerin kurulmasını ve çalışma ve gelişmesini teşvik etmeyi hedef tutmuştur. (...)

Binaenaleyh, memleketin ilerlemesine, refahına yarayan bir işin, husûsî teşebbüsler tarafından yapılması ile devletçe tedvir edilmesi arasında gâyeye hizmet bakımından fark yoktur. (...)

Bu itibarladır ki, en ideal bir devlet telâkkisine dayanan devletçiliğimizin hedefi, her türlü teşebbüs imkân ve kâbiliyetini memleket imârı ve inkişâfı yolunda kullanmaktır.

Bu itibarladır ki, yine devletçiliğimizin parti programında merkezini bulan esasları arasında, parti, şahısların hiç veyâ kâfi derecede yapamadığı işleri devlet eliyle veyâ devlet sermâyesi ile yapmaya çalışır. (...)

Devletçiliğimiz (...) husûsî menfaatler ile mücâdele etmez kâideleri vardır."[377]

Konuşmasında, daha sonra, şirketle ilgili satış sözleşmesini ele alan Balta, şirketin satışını istediğini, çünkü artan masraflarını karşın, hükûmetin, şirketin tek gelir kaynağı olan bilet fiyatlarını zam yapmayı kabul etmediğini belirtir. Balta'ya göre, "bu satış muâmelesi, Şirketi Hayriye'nin muvaffak olamayışı neticesi (...) düştüğü sıkıntıdan bir nevi istifâde manzarası" gösteriyordu. Oysa, yine Balta'ya göre, "Şirketi Hayriye'nin sermâyesini tezyit etmek yoluna" gidilmeliydi. Balta, konuşmasının sonunda, şirkete yardımcı olmanın devletin izlediği iktisâdî politikaya uygun olduğunu, hattâ İstanbul'un tüm ulaşım hizmetlerinin şirkete devredilmesi gerektiğini belirtecektir.[378]

Meclis görüşmeleri sırasında söz alan Recep Peker, şirketin kurulduğu sırada toplam 40.000 hissesi bulunduğunu, ancak hâli hazırda hisselerin yaklaşık 500 kişinin elinde toplandığına dikkat çekerek, hissedarların % 80'inin elinde 100'den daha az hisse bulunduğunu belirtir ve hisselerin belirli bâzı ellerde toplandığını açıklar. Peker, şirketin 1943 yılında sâdece 38.000 TL zarar ettiğini, söz konusu zarârı telâfi etmek için de, bilet fiyatına hükümet

377 **TBMM TD**, (aynı yerde), (15.1.1945).

378 **TBMM TD**, (aynı yerde), (15.1.1945).

ce yalnızca bir kez ve % 15 oranında zam yapıldığını, bundan sonra kömüre yapılan zamlar ve bu zamlar sonucunda, kömürün tonunun 5,75 TL'den 20 TL'ye yükselmesi üzerine de, şirketin bilet fiyatlarına zam yapılması isteğinin, hükûmetçe oluşturulan bir komisyonun bu konuda olumlu görüş bildirmesine karşın, yine hükûmetçe red edildiğini belirtir. Peker, şirketin yalnızca bu nedenle mâlî bakımdan güç duruma düştüğünü/düşürüldüğünü iddia eder. Hattâ Peker, şirketin satışı için bizzat hükûmetin şirket üzerinde baskıda bulunduğunu da açıklar ve "şirketin kendisine rağmen satın alındığı açıkça anlaşılır" şeklinde konuşur. Peker, "İşte bu zammın temin edilmemesinden dolayı, şirket tazyike düçâr olmuş ve bunun da neticesi olarak, 'Aman satın alınız' diye mürâcaat etmiştir. Bu mürâcaat, haksız yere düşürülmüş bir ısrar neticesi değil midir?" diyordu. Oysa, Peker'e göre, bilet fiyatlarına % 35 oranında yapılacak bir zamla, şirketin mâlî durumunun yeniden düzelmesi pekâlâ mümkündü. Peker'in önerisi, şirketin imtiyaz süresinin de uzatılması yönündeydi.

Recep Peker, devletçilik tartışmasında da, Tahsin Bekir Balta'nın yanında yer alıyordu:

> "[Şirketin] kâfi olmayan sebeplerle ortadan kaldırılış muamelesi, kendi varlıklarımızı (...) ve bundan sonra doğacak benzerlerini kortutarak, devletimize büyük zararlar vermez mi? (...)
>
> Millî tasarrufun yekûnunu yarı ölü bir hâlden çıkarıp, yurt için ve biriktirenler için, tam verimli bir istikâmete çevirebilmek, evvelâ bunun telâkkisindeki esasların müşterek bir inan hâline gelmesine bağlıdır. (...)
>
> Paraları biriktirdikten sonra, birleştirip, birbirine ekleyip, devletin rejimine güvenen, hükûmetin umûmî gidişine inanan bir görüşle, (...) şirketler kurarak, onu, medenî bir gelir vâsıtası olarak işletme rûhu... İşte, asıl ideal modern ekonomi telâkkisi budur. (...)
>
> Bizler, işte bu millî biriktirme mahsûlü sermâyeye ["millî sermâye"ye], bu emniyeti vermek istiyoruz. (...)
>
> [Hattâ] (...) biz, fayda ve mahsurunu inceledikten sonra, şimdi devlet elinde bulunan işlerden münâsip olanları, husûsî teşebbüslere, meselâ yarı hisseleri ile devretsek ne olur?"[379]

---

(379) **TBMM TD**, (aynı yerde), (15.1.1945).

İstanbul mebusu Ziyâ Karamürsel ise, şirketin kötü yönetimden dolayı mâlî bakımdan çıkmaza sürüklendiğini, şirkette görevli memur ve işçilerin çok düşük ücret aldıklarını, oysa bilet fiyatlarına halkı bezdirecek derecede ölçüsüz zamlar [% 15] yapıldığını belirtir ve devletçilik konusundaki anlayışını da şöyle dile getirir: "Bu gibi amme hizmetlerini yapmak veyâ kendi adına yaptırmak, devletin özgün vazifelerindendir."[380]

Emin Sazak da, TBMM'de yaptığı konuşmada, devletçiliğin, içeriği hayli belirsiz bir kavram olarak kalmaya devâm ettiğinden şikâyet eder.

Sazak, "inşallah ölmez [de] sağ kalır"larsa, gelecekteki parti kurultayında, devletçiliğin mutlaka tartışılmasının gerekeceğini, çünkü devletçiliğin sınırlandırılmamış olduğunu belirtir.[381]

Zonguldak mebusu Emin Erişirgil ise, Mecliste tasarıya karşı çıkan mebusları yatıştırmak amacı ile olsa gerek, ilginç bir devletçilik tanımından yola çıkar:

> "Bu kadar sene devâm etmiş, eshâmı bilmem kaç defâ amorti edilmiş bir şirketi, böyle bir fiyatla, (...) devlet satın alırsa, ricâ ederim, husûsî sermâyeyi bundan daha fazla himâye tasavvur olunabilir mi?"[382]

Tasarı üzerindeki görüşme ve tartışmalardan sonra, konuşması Meclisteki diğer üyeler tarafından da alkışlanarak desteklenen Recep Peker ve 12 arkadaşının, (H. N. Keşmir, Tahsin Bekir Balta, M. Aydın, A. R. Erem, T. Sümer, V. Demir, K. Örs, B. Baykan, Ş. Epikmen, H. Sağıroğlu, E. Oran ve A. Yaycıoğlu'nun), tasarının reddi yönünde, birlikte verdikleri önerge ise, red edilecektir.[383]

Tasarının maddeleri üzerinde herhangi bir başka görüşme ve tartışma olmayacak, tasarı oylanacak ve 171 üyenin katılmadığı bir toplantıda, 277 oyla kabul edilecektir.[384]

---

380 **TBMM TD**, (aynı yerde), (15.1.1945).

381 **TBMM TD**, (aynı yerde), (15.1.1945).

382 **TBMM TD**, (aynı yerde), (15.1.1945).

383 **TBMM TD**, (aynı yerde), (15.1.1945).

384 **TBMM TD**, (aynı yerde), (15.1.1945).

Bu arada, yedi üye de, tasarı aleyhine red oyu kullanacaktır.

Encümen Raporu'na muhalefet şerhi koyan ve yukarıda söz konusu edilen önergede de imzâları bulunan diğer üyeler ise, yalnızca oylamaya katılmamakla yetineceklerdir.[385]

Şirketi Hayriye'nin satın alınmasına ilişkin sözleşmenin onaylanması hakkındaki yasa ve tasarıya ilişkin tartışmalar, hükümetin/yönetimin ve TBMM üyelerinin devletçilik anlayışlarını da ortaya koyuyordu.

Devletçiliğin tanımındaki belirsizlik, ya da daha doğru bir ifâde ile, devletçilik konusunda belirgin bir anlayış farkı hemen açığa çıkıyordu.

TBMM üyelerinin, belki, hiç de azınsanmaması gereken bir bölümü, ekonomi üzerindeki devlet müdahalelerine tepki duyuyor ve bu nedenle de, özel girişimin elindeki bir kamu hizmetinin yeniden devletin eline geçmesine karşı çıkıyordu.

Savaştan sonra başlayacak yeniden kalkınma devresinde, özel sermâye ve özel girişimin son derece önemli bir rol oynayacağı ve devletin/yönetimin bu alanda engelleyici değil, fakat destekleyici olması gerektiği TBMM'de açıkça dile getiriliyor ve vurgulanıyordu.

Bunun için de, ön koşul, devletin/yönetimin, izlediği iktisâdî politika ile, özel girişime girişim özgürlüğü tanıması ve bir güvenlik havası yaratmasıydı.

Oysa, Şirketi Hayriye'nin âdetâ zorla satın alınması gibi davranışlar, güven duygusunu uzun zaman için olumsuz yönde etkileyecekti.

Bir kısım mebuslar, devletçiliğin bir dönemin ürünü olduğunu, fakat artık değerini yitirdiğini, hele gelecek yeni dönemde, bir yarârı kalmadığı gibi, yeni gelişmelere de engel olabileceğini, kısmen açık, kısmen de üstü kapalı bir biçimde savunuyorlardı.

Hükümete/yönetime yakın bâzı mebusların, Şirketi Hayriye'nin satış sözleşmesinin onaylanması, yâni şirketin devletleştirilmesi gerektiğini savunmaları ve bunu, zarar eden bir özel girişimi za-

---

385 **TBMM TD**, (aynı yerde), (15.1.1945).

rardan kurtarmak için yapılmış bir devlet yardımı olarak sunmaları, ayrıca çok ilginçtir.

Bu görüşe göre, devlet, devletçilik ilkesi gereğince, zarar eden bir özel girişimin söz konusu zarârını karşılıyordu.

Bu görüş, bir yandan, devletçiliği savunurken, diğer yandan da, bunun, aslında, özel girişime bir çeşit devlet yardımı ya da desteği olduğunu öne sürüyordu.

Devletçiliğin tanımı konusunda yönetimin açık bir tutum almadığı dikkati çekiyordu.

Ancak, uygulamada, bir kamu hizmetinin devletin eline geçmesi, yönetimin bu konudaki anlayışını da yansıtıyordu.

Bu konuda, hükûmet, Meclis üyelerinden gelen tepkileri de dikkate almamıştı.

Sonuç olarak, yönetimin, en azından, kamu hizmetlerinin devletçe yerine getirilmesi gerektiği görüşünde olduğunu söyleyebiliriz.

Ancak, bu konuda, yönetim/hükûmet ile TBMM'nin bâzı üyeleri arasında ciddî görüş farkları olduğu da vurgulanmalıdır.

Savaş Sonrası Plânlama Çalışmaları

Savaş, kalkınma plânlarının uygulanmasını büyük ölçüde engellemiş olmakla birlikte, özellikle sanâyi alanında gelişmeyi hedef alan plânlama çalışmalarına devâm edilmiştir.

Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti döneminde, 1944 yılında, "Harb Sonrası Kalkınma Plân ve Programı"nın hazırlanmasına karar verilir.

Bunun için Vekâletler arası bir Plânlama Komisyonu kurulur.

İktisat Vekâleti'ne bağlı Sanâyi Tetkik Heyeti ile Sanâyi Tetkik Heyeti Başkanı Şevket Süreyyâ Aydemir'in söz konusu çalışmalar da önemli rolleri olacaktır.

Hazırlanan rapor ve plânlarda, eski Kadro dergisinde yer alan görüşlerin de hayli etkin olduğu ve plânların temel anlayışını oluşturduğu görülür.

Savaşın son yıllarında başlatılan, sanâyide devletin öncülük ettiği plânlama ve kalkınma çalışmaları, esas itibârıyla, yönetim/hükûmet ile çalışmaları yürüten bürokrat grup arasındaki temel an-

layış farklarının ortaya çıkmasına da neden olacaktır.

Diğer yandan, üzerinde durulması gereken asıl önemli nokta, son derece geniş bir plânlamaya gidildiğidir.

Bu çalışmalar, bürokrat kadro ile hükûmet arasında anlaşmazlıklara yol açacağı gibi, hükûmetin kendi içinde, hükûmet ile CHP Meclis Grubu ve Meclis arasında ve nihâyet CHP Meclis Grubu içinde de ciddî ve önemli çatışma ve tartışmalara neden olacaktır.

Ancak savaş sonrası plânlama çalışmalarının kaderi, 1945 yılından sonraki iç ve dış siyâsal gelişmelere yakından bağlı/bağımlı olacak ve yeni gelişmeler, bu alanda da, yeni tartışma ve çatışmalar doğuracaktır.[386]

8) SAVAŞ YILLARINDA İZLENEN İKTİSÂDÎ POLİTİKALARIN ETKİLERİ VE SONUÇLARI

Savaş yıllarında hükûmetler, giderlerde mümkün olduğunca tasarrufa önem verirken, vergilerde artış sağlamaya çalıştılar.

Diğer yandan, enflasyona neden olan emisyondan da çekinilmemiş ve iç borçlanmaya gidilmişti.[387]

Türkiye'nin iç borcu, savaşın başında, 1939 yılında, 620.000.000 TL iken, savaşın sonunda, 1945 yılında, yaklaşık 1.500.000.000 TL'ye yükselecektir.

Yâni, altı yılda, iki kattan fazla bir artış olmuştu.

Borçların hemen hemen tamâmı iç borçlardı.

Savaş sırasında, bâzı istisnâlar dışında, dış borçlar pek az artacaktır.

Hattâ mevcut dış borçların, örneğin Düyûnu Umûmîye borçlarının ödenmesine savaş yıllarında da devâm edilmişti.

İç borçların yıllık fâizi % 5-7 idi.

Bütçenin % 90'ı ise vergilerden karşılanmıştı.

---

386 Tekeli-İlkin, **Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisâdî Kalkınma Plânı**, s. 1-26; Yahya Sezâi Tezel, **age**, s. 283-305; Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 2), s. 387-410.

387 Feridun Ergin, "Türkiye'de Harb Mâliyesi", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 4, Sayı: 2, (İkincikânun 1943), s. 148-170.

Savaş yıllarında tedâvüldeki para miktârı 190.000.000 TL'den yaklaşık 1.000.000.000 TL'ye yükselecektir.

Merkez Bankası'ndaki altın stoku da, aynı dönem içinde, 26 tondan 195 tona yükselecek, yâni yaklaşık sekiz kat artacaktır.[388]

Nazif Ekzen, bir incelemesinde, savaş yıllarındaki iktisâdî/mâlî durumu şöyle özetliyor:

> "Harbin finansmanını sağlamak için izlenen yolun sonucu olarak, 1939 yılında 407.500.000 [TL] olan devlet bütçesi, 1943 yılında 1.000.000.000 [TL]'yi aştı.
>
> Dört yıl içinde % 100'den daha fazla bir büyüme gösteren bütçelerin finansmanı ise, ancak açık finansman imkânları ile karşılanabilmiştir. (...)
>
> Targan Hacim Çarıklı, [Bretton Woods Antlaşması ve Türkiye (İstanbul, 1947) adlı kitabında], harb finansmanının nasıl sağlandığını belirtirken;
>
> 'Türkiye, masraflarının % 10'unu irad ve servet vergileri geliri, % 20'sini muamele ve istihlâk vergileri, % 5'ini inhisarlar geliri, % 4'ünü devlete âid emlâk hâsılâtı geliri, % 1'ini devletçe idâre edilen müesseseler geliri, % 5'ini müteferrik vâridat geliri, % 10'unu fevkâlâde vâridat geliri ve nihâyet % 45'ini kânunu mahsusları ile temin edilen fevkâlâde gelirlerle karşılamıştır (bilhassa kâğıt para)' demektedir. (...)
>
> Millî savunma giderlerinin yıllık olarak 650.000.000 TL'yi bulduğu tahmin edilmektedir. (...)
>
> Normal bütçe harcamaları ayrı tutulursa, harbin finansmanı için, olağanüstü harcamaların sürekli olarak olağanüstü gelirler ile karşılandığı, bu amaçla tedâvüle çıkartılan kâğıt paranın, vergi ve istikrazlar ile, Hazine'ye geri çevrilemediği anlaşılmaktadır.
>
> Harb döneminde ancak 175.000.000 Lira'lık bir istikraz gerçekleştirilebilmiştir.
>
> Harb içinde sürekli artış gösterecek olan fiyatlar genel seviyesi üzerindeki ikinci büyük baskı unsuru bu olacaktır. (...)
>
> 1938=100 bazlı Ticâret Bakanlığı Toptan Eşyâ Fiyatları Genel Endeksi, 1940 yılında 126,6 değerini göstermekte iken, bu değer 1944 yılı başında 590,1'e ulaşmıştır.
>
> Fiyatlar genel seviyesindeki yıllık ortalama artış oranı, 1942 yılında % 93,6 ile zirveye ulaşmıştır. (...)
>
> 1940 yılına ilişkin veriler, 1930'lu yılların verileri göz önünde tutuldu-

388 A. C. Edwards, "The Impact of the War on Turkey", **International Affairs**, Volume: XXII, No 3, (July 1946), s. 389-400.

ğunda, üretim düzeyinde bir gerilemenin başladığını vurgulamaktadır.

1939 yılındaki GSMH seviyesine (sâbit fiyatlarla) bir daha ancak 1948 yılında ulaşılabilecektir.

Tarım kesiminde 1942 yılı hâriç tutulduğunda ve sanâyi kesiminde sürekli olarak gerileme görülmektedir. (...)

1940 yılından itibâren yatırım seviyesinin sürekli olarak gerileme gösterdiği görülmektedir. Sâbit fiyatlarla 1939 yılında 431.000.000 Lira olan toplam net yatırımlar, 1942 yılında 281.000.000 Lira seviyesine inmiştir.

1939 yılında 244.000.000 Lira olan makina-teçhizat yatırımları, 1944 yılı sonunda 161.100.000 Lira seviyesinde kalmıştır. (...)

1938=100 bazlı olarak, (...) 1945 yılı sonu itibârıyla, fiyatlar ortalama % 330 oranında, (...) yaklaşık dört misli [artmıştır]. (...)

Fiyatlar genel seviyesinde ve tüketici fiyatlarında 1942 yılında görülen yıllık ortalama artış oranı % 100'e yaklaşmaktadır.

1942'de görülen artışın nedeni, Millî Korunma Kânunu ile, 1940 yılında getirilmiş olan fiyat denetiminin, bir noktadan sonra serbest bırakılmasından kaynaklanmaktadır. (...)

Fiyatlar genel seviyesindeki gelişmeleri, harb koşulları içinde tek bir nedene bağlı olarak açıklamak olanaksızdır.

Bir noktayı vurgulamak ise gerekli...

Harb dönemi içinde Türkiye, fiilen harbe giren ülkelerden daha hızlı bir fiyat artışı ile karşı karşıya kalmıştır.

Bir başka nokta ise, dönem içinde enflasyonun 'politika' olup olmadığıdır. (...)

Targan Hacim Çarıklı'nın 'Banque de Reglements Internationaux'un 13 ve 14. dönem raporlarına dayanarak düzenlediği 24 ülkeye âid genel fiyat seviyelerindeki 1939-1944 dönemindeki artış oranlarına ilişkin tabloda, Türkiye'deki artış oranı % 363 olarak gösterilmektedir.

Tabloda ikinci olarak yer alan ülke Hindistan'dır. Hindistan'da aynı dönemde artış oranı % 203 olarak belirlenmektedir. (...) Bu 24 ülkeden 11'inde % 100'ün üzerinde artış olduğu anlaşılmaktadır.

Türkiye [ise, bu tablo içinde] birinci sırada yer almaktadır. (...)

İç borçlar ise, 1939 yılındaki 619.000.000 Lira'lık seviyesinden, Eylül 1946 târihinde 1.800.000.000 Lira'lık bir seviyeye ulaşmakta[dır]. (...)

1940 yılının başında toplam 26,2 ton tutarında altın rezervi, 1946 yılının Eylül ayı sonunda 210,8 ton altına ulaşmıştır.

Toplam altın ve döviz rezervi ise, 1939=100 kabul edildiğinde, 1946 yılı sonunda 2.034 endeks değerine ulaşmıştır.

1939 yılı sonunda 3.200.000 Sterlin olan altın ve döviz rezervi, 1946 yılı sonunda 65.100.000 Sterlin'dir.

1946 yılı sonu itibârıyla Türkiye'nin toplam dış borçları ise, 64.300.000 Sterlin'dir.

1939 yılı sonundan 1946 yılı sonuna dek dış borçlarda % 203 oranında bir artış olduğu anlaşılmaktadır."[389]

Korkut Boratav, dönemin iktisâdî sonuçlarını şöyle değerlendiriyor:

"Savaş sonrasında Türkiye toplumunu 1930'lu yıllardan tamâmen farklı bir gelişme doğrultusuna yöneltecek etkenlerin önemli bir bölümü, 1940-1945 yılları içindeki gelişmelerin sonucudur."[390]

8) SAVAŞ YILLARINDA İZLENEN İKTİSÂDÎ POLİTİKALARIN SİYÂSAL ETKİLERİ VE SONUÇLARI

Mevcut vergi sisteminin yetersizliğinden dolayı, bütçe açığını kapatmak için artırılan vergiler, aslında, geniş yığınlar üzerinde, yeni ve ağır bir yük anlamına geliyordu.

Bu tabloya, gelir dağılımını olumsuz yönde etkileyen, yüksek enflasyonu da eklemek gerekir.

Feridun Ergin, daha bu dönemde yazdığı bir makâlede, bu durumu şöyle açıklıyordu:

"Vergi sistemimiz de, piyasadaki alım kuvveti fazlalığı ile servet ve gelirlerin bölünüşündeki nispetsizlikleri rötüşlemek imkânlarından mahrumdur.

İlk bakışta, Kazanç Vergisi'ne yapılan zamlarla bu istikâmette bâzı faydalar temin olunabileceği zannedilebilirdi. Fakat hakikatte, bu maksadın tahakkukuna mâni bâzı engeller vardı. Gayri sâfi irad ve maktu miktarlar üzerinden vergi ödeyenlerin kazançlarından kaydedilen inki şâf, hemen tamâmıyla mükellefiyetten mâsun kalmıştır. Beyannâmu usûlüne tâbi mükellefler de, birçok muamelelerini resmî muhasebelerinde göstermemek yolunu tutmuşlardır. İktisâdî devlet kontrolünün marjında tahakkuk ettirilen gayri meşrû kârlar ve bilumum kara piyasa muameleleri, vergi mükellefiyetinin dışında kalmışlardır. Karaborsa ve kara piyasa yanında, bir de kara muhasebe peydâlanmıştır. Ticâret ahlâkı gibi, vergi ahlâkının da sükût etmesi, mâlî vâridat bakımından zararlı olmuştur.

---

389 Nazif Ekzen, **1946-1958-1970 Devalüasyonları**, s. 8-18.

390 Korkut Boratav, "Savaş Yıllarının Bölüşüm Göstergeleri ve 'Rantlar' Sorunu", **Yapıt**, Sayı 8, (İnönü Özel Sayısı), (Aralık-Ocak 1984/1985), s. 44.

Vâsıtalı vergilere ve inhisar maddelerine yapılan zamların oranı oldukça yüksektir. (...)

Ancak bu zamların, fevkâlâde vaziyet dolayısıyla, kazançları artan zümreler tarafından kolayca ödenebilmesine mukâbil, sâbit gelirli mükelleflerin hayat standardı bakımından menfî tesir icrâ ettiğini kaydetmek lâzımdır. (...)

Enflasyon, muhtekirlere, müstahsillere, tüccarlara, her nevi mütevassıtlara ve muhtelik ile doğrudan doğruya temasta bulunan esnafa kazandırmıştır. (...) Bunlar, daha ziyâde spekülasyon, mal iddiharı ve ihtikâr sâyesinde kazanan açıkgözlerdir. Devlet tarafından el konan malları saklamak, kara piyasada ticâret etmek, ellerindeki parayı, bankada açtırdıkları krediyi veyâ ipotek ettirdikleri malların karşılığını emtia veyâ gayri menkûl spekülasyonlarına yatırmak sûretiyle zengin olmuşlardır.

Enflasyondan istifâde eden zümreler arasında köylü ve çiftçiyi de saymak lâzımdır. (...)

Ancak, kaydetmek lâzımdır ki, mahsûl fazlalığından en ziyâde istifâde eden çiftlik ağaları olmuştur. (...)

Bâzı sınıfların kazanmalarına ve müreffeh bir hayâta kavuşmalarına mukâbil, memurların ve diğer sâbit gelirli orta hâllilerin yaşayışları zorlaşmıştır.

Eski orta hâlli sınıf fakirleşmiştir.

Sâbit gelirli fakir tabaka hakiki bir sefâlete düşmüştür."[391]

Rıdvan Akar da, bu konuda şunları yazıyor:

"Varlık Vergisi'nin uygulandığı 1942 yılı dışında, savaş boyunca, Gelir Vergisi, bütçe gelirlerinin yaklaşık üçte birini sağlamaktaydı.

Devlet sektörü çalışanlarının maaş ve ücretlerinden stopaj yoluyla kesilen vergilerin, toplam vergi gelirleri içindeki payı, 1939-1942 [yılları arasında] % 62 ile % 79 [ve] 1943-1946 döneminde [ise] % 36-46'dır. 1943-1946 [yıllarının]daki azalma, Toprak Mahsûlleri Vergisi nedeniyle, tarımdan elde edilen vergi gelirleri nedeniyledir.

Buna karşılık kârlardan elde edilen gelir vergilerinin önemli bir bölümünü ödeyen İktisâdî Devlet Teşekkülleri ([ki], bu dönemde toplam gelir vergileri hâsılâtının % 28-38'ini İktisâdî Devlet Teşekkülleri ödemektedir) dışındaki tüccar ve sanâyicilerin toplam Gelir Vergisi içindeki payları % 10'un altındadır. (...)

---

391 Ergin, agm, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 4, Sayı: 2, (İkincikânun 1943), s. 165-167.

Varlık Vergisi uygulamaları nedeniyle bir artış görülen 1942-1943 yılları dışında, servetten alınan vergilerde bir azalış görülmesine karşın, dolaylı vergiler içinde harcamalardan alınan vergilerin oranı, bütçe gelirlerinin üçte birini bulmaktadır. (...)

Savaş koşullarında katlanılan zahmet içinde ticâret ve sanâyi burjuvazisinin payı çok düşük düzeydedir. Ancak, Varlık Vergisi mükelleflerinin büyük ölçüde azınlıklardan oluşması ve vergi tarh edilen gayri müslim mükellefler arasında, ücretlilerin yanı sıra, küçük işletmecilerin de olması, olağanüstü kazançların vergilendirilmesi düşüncesini 'tâli' amaç hâline getirmiştir.

Tarım kesiminde de köylülerin refah seviyelerinde belirgin bir düşüş kaydedilmektedir."[392]

Sermâye birikimi ve olağanüstü kazançlar, bu dönemde de, hattâ savaş yıllarının henüz ortasında, açıkça yazılıyor ve biliniyordu:

"Bugünkü şartlardan en çok faydalanarak kazanç temin edenler, büyük tüccarlar ve müstahsiller ile emlâk ve akar sâhipleridir. Son altı, yedi yıl içinde şehrimizde [Konya'da] yükselen ve sayısı yüzleri aşan apartmanlar, kirâlık evler, dükkânlar, hep yüksek kazançların maddeleşen delilleri ve eserleridir. Bu yüksek kazançlardan bâzılarının devlet hazinesine her yıl ödedikleri Kazanç Vergisi'nin miktârı, insanı hayrete düşürecek kadar azdır."[393]

Önemli ölçüde sermâye birikimi sağlamış gruplar, gerek savaşın doğurduğu güçlükler, gerekse hükûmetin zaman zaman kendilerine karşı olan olumsuz tutumu nedeniyle, savaş yıllarında yatırım yapamayacaklardır.

Sermâyenin bir kısmı bankalara, bir kısmı da gayri menkûle yatırılacaktır.

Sermâye birikiminin yatırıma dönüşmesi, nesnel koşullar nedeniyle, ancak savaş sonunda mümkün olabilirdi.

Sermâyenin yatırıma dönüşmesinin diğer bir koşulu da, hiç kuşkusuz, öznel koşullarda bir değişimdi.

Yönetimin, iktisâdî politikada, sermâye birikimi sağlamış gruplara karşı alacağı tutum, bu konuda belirleyici olacaktı.

---

392 Akar, **age**, s. 39.

393 **Babalık**, (14 İkinciteşrin 1942); **Ülkü**, Cilt: 3, (1 Birincikânun 1942), s. 29. Ayrıca bkz. Karpat, **age**, s. 85.

Ancak, bu dönemde, yönetim, özel girişim ve ellerinde sermâye birikmiş gruplar açısından henüz yeterince güvenilir sayılmıyordu.

Sermâye sâhibi gruplar yönetimden tedirgindi.

Ticâret ve tarım sermâyesi, CHP içinde bir yönetim değişikliği sonucunda, iktisâdî politikada ciddî ve önemli bir tutum değişikliği beklentisi ve arzusu içindeydi.

Bu dönemde ithâlâtçı tüccarlar da yüksek kazançlar elde etmişlerdir:[394]

> "1939-1944 [yılları] arasında ithâlât fiyatları % 189 oranında artarken, ithâl malları fiyatlarının İstanbul'daki artış hızı % 380'dir. Aradaki fark, doğrudan ithâlâtçılar tarafından paylaşılmıştır. Bu dönemde ithâlât sektörü ağırlıklı olarak [gayri müslim] azınlıkların kontrolündedir."[395]

Varlık Vergisi üzerine yapılan bir incelemede ise, bu konuda şu hükme varılıyor:

> "'Harb zenginleri', özellikle ülkenin ticâret merkezi [olan] İstanbul'da, bu gruplar (dışalımcı, dışsatımcı, acenta, komisyoncu, toptancı ve perâkendeci) arasında gelişti ve küçük servetler, bâzı orta sınıf insanlarında birikti.
>
> Kentliler, özellikle kendilerini dolandırıcıların kurbânı olarak gören maaşlı bürokratlar arasında, tüccarlara karşı gözle görülür kızgınlıklar oluştu."[396]

O zamâna dek, CHP'nin geniş ölçüde temel desteği olmuş olan bürokrat grup, savaş yılları, içinde hem maddî, hem de statü kaybına uğrayacaktır.

Gerçi özellikle Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti döneminde, memurlara daha ucuz iâşe maddesi sağlanması için çaba harcanmıştı.

Fakat bu çabalar da sonucu değiştirmemiş, üstelik memurlara yapılan aynî bâzı yardımlar, halkın memurdan farkını vurgulamış, bu nedenle de, geniş yığınların memurlardan soğumasına katkıda

---

394 Akar, **age**, s. 28.

395 Akar, **age**, s. 34. Ayrıca bkz. Tezel, **age**, s. 234.

396 Edward C. Clark, agm, **Yapıt**, Sayı: 8, (İnönü Özel Sayısı), (Aralık-Ocak 1984/1985), s. 30.

bulunmuş ve nihâyet, halk ile memurlar arasında bir ayrım/ayrıcalık yaratılmasına neden olmuştu.

Yine bu durum, halkın, hem memurlardan/bürokrasiden, hem de bürokrasinin simgelediği devletten ve devletin simgelediği iktidar partisi olan CHP'den daha da soğumasına ve uzaklaşmasına neden olacaktır.

Sonuçta, 1945 yılına girerken, ülkeyi savaşa sokmamak konusunda üstün yetenek ve başarı gösteren yönetim (İnönü ve CHP), aslında, gerek geniş halk yığınları, gerekse ticâret ve tarım sermâyesi açısından, çoktan gözden düşmüş bir durumdaydı.

IX. BÖLÜM

Millî Şef döneminin sonuna doğru: 1945 yılında dünyâ ve Türkiye

CHP'nin 1938 yılı sonunda toplanan Üsnomal Büyük Kurultayı'nda İsmet İnönü'ye verilen Millî Şef ve CHP Değişmez Genel Başkanı ünvan ve sıfatları, aradan yaklaşık sekiz yıl geçtikten sonra, yepyeni siyâsal koşullar altında, 10 Mayıs 1946 târihinde toplanan CHP İkinci Olağanüstü Kurultayı'nda resmen kaldırılacaktır.

Bu anlamda, Türkiye'de Millî Şef döneminin, biçimsel olarak, 1946 yılı ilkbaharında sona erdiği söylenebilir.

Ancak, târihte genel bir süreklilik olduğu ve bir dönemin, alınan resmî ve biçimsel bir kararla, derhâl sona eremeyeceği gerçeği göz önüne alınırsa, Türkiye'de Millî Şefliğin bir süreç içinde, belirli bir dönemde ve tedricen ortadan kalktığını vurgulamak gerekir.

Ülkedeki siyâsal gelişmeler bu yeni geçiş dönemi ile yakından bağlantılıdır.

Geçiş döneminin 1945 yılında başladığını, önce yavaş ve daha sonra hızla ilerleyerek, bir bakıma tek-parti yönetiminin sonunu kesin olarak belirleyen, 1950 yılına dek sürdüğünü belirtmek gerekir.

Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, 1938-1945 dönemini "Tek-Partili Millî Şeflik Rejimi", 1945-1950 dönemini ise "Millî Şefli Çok-Parti Rejimi" şeklinde tanımlarken, herhâlde bu görüşü yansıtmak istiyor.[1]

---

1 Velidedeoğlu, **Türkiye'de Üç Devir**, (Cilt: 1), s. 19.

Türkiye'de Millî Şef dönemi, 1945 yılının ilk aylarından itibâren tedricen sona ermeye başlayacaktır.

Bu gelişme, iç ve dış politikadaki değişimlerin ışığında incelenmelidir.

1945 yılı, dünyâda ve Avrupa'da, uluslararası politikada oluşmaya başlayan yeni güç dengesi açısından çok önemlidir.

Mayıs ayında, Almanya'nın teslimi ile biten Avrupa savaşının sonunda, Avrupa fiilen işgâl edilir. Batıda beliren Amerikan ve İngiliz Orduları ile doğuda beliren Sovyet Ordusu, aslında Avrupa'daki ve dünyâdaki yeni güç dengesinin ilk belirtileridir.

Savaş sonrasında Avrupa devletleri, o zamâna dek uluslararası politikada geçerli olan Avrupa merkezli güç dengesi politikasını sürdürme imkânından ve gücünden artık tamâmen yoksundular.

Uluslararası politikada yeni güç dengesi bundan böyle artık Sovyetler Birliği ile okyanus ötesi bir güç olan ABD arasında kurulacak ve yeni güç dengesinin oluşma süreci ise, soğuk savaşa tanıklık edecekti.

Bu kez yeni kurulan dengede iki büyük temel güç vardı. Avrupa merkezli uluslararası politika anlayışı artık çok gerilerde kalmıştı.

Türkiye'nin iki dünyâ savaşı arasındaki dönemde, ama özellikle de İkinci Dünyâ Savaşı sırasında büyük ölçüde yararlandığı, çok merkezli uluslararası politika arenasında farklı ve karşıt güçler arasında bir denge politikası izleme imkânı artık tamâmen sona ermişti.

Avrupa'da ve dünyâda beliren iki büyük güç arasında hassas bir denge politikası sürdürmek, eskisi gibi kolay olmadığı gibi, belki artık mümkün de değildi. Müttefikler arasında beliren görüş ayrılıkları sonunda ortaya çıkan soğuş savaş dönemi de, zâten bu tür bir hassas denge politikasını tamâmen olanaksız hâle getirecektir.

1945 yılından itibâren uluslararası politikada hızla değişen güç dengesi, Türkiye'nin savaş yılları boyunca izlediği dikkatli ve hassas denge politikasını artık olanaksız kılıyor, dahası bu tür bir politikanın temellerini ortadan kaldırıyordu.

Savaş yılları boyunca izlenen dış politikanın kaçınılmaz ve doğal bir sonucu da, Türkiye'nin Batılı müttefikler arasında uzun süren yalnızlığı ile 1945 yılının Mart ayında Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerin, 1925 târihli Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Ant-

laşması'nın Sovyetler Birliği tarafından tek taraflı olarak feshedilmesi ve bir süre sonra açığa çıkan Sovyet talepleri sonucunda, artık kopma noktasına gelmiş olmasıydı.

Türkiye, Batı ittifâkı içinde, Batılı müttefiklerle olan ilişkilerini canlandırmak amacıyla değişik girişimlerde bulunduktan sonra, nihâyet 23 Şubat 1945'de, Batılı müttefiklerinin ağır ve yoğun siyâsal baskıları altında, Almanya ve Japonya'ya savaş ilân edecektir.

Batılı müttefiklerin yoğun baskıları sonunda savaş ilân edildiğini, dönemin Hâriciye Vekili Hasan Saka, TBMM toplantısında şöyle ifâde ediyordu:

> "Müttefiklerin son Kırım [Yalta] Konferansı'nda vermiş oldukları kararlar çerçevesi içinde, İngiltere devleti tarafından Cumhuriyet Hükûmeti'ne yapılan bu son telkin, şimdi memleket ve milletimize, müttefikler dâvâsına kesin yeni bir yardımda bulunmak imkânını ve fırsatını vermektedir."[2]

1 Kasım 1945 târihinde TBMM'nin yeni toplantı yılını açarken yaptığı konuşmada, bizzat İnönü de, aynı konuda şunları söyleyecektir:

> "Şimdi Almanlar ve Japonlarla harb hâline girmemizin tenkitlerine geliyorum.
>
> Harb ilânımızın tesirsiz ve müttefiklerin zaferi kesin mâhiyet aldıktan sonra yapılmış olduğu söylenmektedir.
>
> Harb ilânımızın tesiri hakkında bir iddiamız yoktur.
>
> Bizim iddiamız, harb ilân etmezden önce senelerce süren kâbus devrinde güttüğümüz hareket hattının müttefiklerimizin zaferine yardım ettiği merkezindedir ve bundan ibârettir.
>
> Bizim Almanlarla ve Japonlarla harb hâline girmemiz, yalnız müttefiklerin isteği üzerine olmuştur.
>
> Onlar için herhangi bir ehemmiyeti vardı ki, bizden bunu istediler. (...)
>
> Hareketimiz, sâdece müttefiklerin isteği üzerine ve onlarla berâberlik gereği yapılmıştır."[3]

Türkiye, 5 Mart'ta, Birleşmiş Milletler'in kurucu üyeleri arasında yer almak üzere, San Fransisco Konferansı'na resmen dâvet edi-

---

2 **OTDP**, s. 193.

3 **TBMM Tutanak Dergisi, (TBMM TD)**, Devre: 7, Toplantı: 3, (1.11.1945).

lirse de, bu dâvet, Türkiye'nin Batılı müttefikler arasında sıcak ilişkiler içinde yer almasına yetmeyecektir.

Türkiye'nin Batılı müttefikler arasında süren yalnızlığı, dış politikada en önemli ve temel sorun olmaya devâm edecek ve 1944-1947 yılları arasında Türk dış politikası bu yalnızlık içinde belirlenecektir.

Nihâyet beklenen yeni müttefik, bu kez Avrupa'dan değil, fakat yine Batıdan, ancak bu kez okyanus ötesinden, 1947 yılında ilân edilen Truman Doktrini ile açığa çıkacaktır.

Savaş yıllarında ve özellikle de savaşın son döneminde yakınlaşan Türk-Amerikan ilişkileri, bundan sonra, bu yeni dönemde, yepyeni koşullar altında, hızla gelişecektir.

Yeni dönemin Türk dış politikası, elbette, uluslararası politikada yeniden biçimlenen bu yeni güç dengesine göre belirleniyordu.

Uluslararası politika alanında yeniden şekillenen bu güç dengesi, Türkiye'nin yalnızca dış politikasını değil, fakat iç politikasını da yakından etkiliyordu.

Müttefiklerin zaferi, elbette, otoriter tek-partili rejimlere karşı demokrasinin zaferini simgeliyordu. Artık tüm Avrupa'da (doğusunda da, batısında da) müttefik ordularının da yardımı ile demokrasiye dayanan rejimler kurulacaktı. Ne var ki, demokrasi, batıda ve doğuda farklı yorumlandığı ve anlaşıldığı için, Avrupa'da kurulan yönetimler batıda ve doğuda temelinden farklı olacaktır.

Batıda yer almak isteyen Türkiye gibi bir ülkenin bu gelişmelerin dışında kalması elbette düşünülemezdi.

1945 yılı başlarından itibâren Türkiye'de iç politika gelişmeleri de gözle görülür oranda hızlanacaktır.

1944 yılının sonbaharında kapatılmış olan Tan, Vatan ve Tasvîr Efkâr gazetelerine, San Fransisco Konferansı öncesinde, 22 Mart'ta, yeniden yayınlanmaları için izin verilir.

Bu izin, tam da San Fransisco Konferansı öncesinde, hiç olmazsa, Batılı devletler nezdinde, basına karşı daha liberal bir tutum takınılacağının bir işâreti ya da gösterisi olarak değerlendirilmelidir.

Bu sırada TBMM'de de ilginç ve alışılmamış, pek çok kişi için hayli şaşırtıcı gelişmeler yaşanıyordu.

1945 yılının Ocak ayında Şirketi Hayriye'nin devletleştirilmesine ilişkin olarak Mecliste yapılan görüşme ve tartışmalar ne kadar

önemli ise, yasa tasarısının kabûlü için yapılan oylamada, 248 kabul oyuna karşılık, 171 üyenin oylamaya katılmaması ve ayrıca yedi de red oyu kullanılması, o oranda dikkate değer önemli siyâsî gelişmelerdi.

Red oylarının sâhipleri, Ankara mebusu Ârif Çubukçu, Çoruh mebusu Ali Rızâ Eren, Eskişehir mebusu İzzet Arıkan, İçel mebusu Dr. Muhtar Berker, İzmir mebusu Münir Birsel, Kütahya mebusu Recep Peker ve Zonguldak mebusu Hâzım Âtıf Kuyucak'tı.[4]

Yeni yılın hemen başında kullanılan bu yedi red oyu, aslında, sembolik de olsa, bir dönemin sonunun başlangıcını gösteren, önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilmelidir.

Gerçi daha önce de hükûmete karşı red oyu kullanıldığı görülmüştü. Bu konuda en önemli ve tek örnek de, Celâl Bayar'ın 1944 yılı bütçe tasarısına karşı kullandığı red oyu idi. Ancak, bu red oyu, o dönemde bir işâret olmanın ötesinde bir anlam taşımamış ve herhangi önemli bir yankı da uyandırmamıştı.

Diğer yandan, Şirketi Hayriye'nin devletleştirilmesine karşı Recep Peker'in kullandığı red oyu, aslında iki açıdan anlamlıydı.

Birincisi, Recep Peker'in o zamâna değin savunduğu devletçilik ilkesinden artık ayrıldığını açıkça gösteriyordu.

İkincisi de, Peker'in Saraçoğlu Hükûmeti'ne karşı muhalif konumunu yansıtıyordu.

Benzer yönde gelişmelere CHP Meclis Grubu'nda da rastlanıyordu.

Fâik Ahmet Barutçu, anılarında, daha Nisan ayı başında, parti Meclis Grubu'ndaki tartışmaları şöyle anlatıyor:

> "Bursa milletvekili Muhittin Baha Pars'ın, gruptaki görüşmelerin, dış siyâsetle ilgili bölümleri dışında, açık olarak yapılması ve görüşme tutanaklarının gazetelerde günü gününe yayınlanması için verdiği önerge, ateşli görüşmelere neden oldu.
>
> Muhittin Baha'ya göre, 'Meclis ile ülke arasında, millet ile milletvekilleri arasında uçurumlar vardır. Birinci Büyük Millet Meclisi döneminde milletvekillerine saygı duyulurdu. Nereye gidilse halkın ayağa kalktığı görülürdü. Oysa şimdi bunun yerini bir yüz vermeme durumu aldı. Aslın-

4 **TBMM TD**, Devre: 7, Toplantı: 2, Cilt: 15, 25. Birleşim, (15.1.1945).

da milletvekilleri denetleme ve eleştiri görevlerini hakkıyla yapıyorlardı. Ama dışa yansıtılmıyordu. Görüşmeleri açık yapalım. Ulus bizi tanısın. Bu, hükûmetin de saygınlığını artıracaktır.' diyordu.

Bu konuda birçok konuşmacı söz aldı.

Köprülüzâde Fuat [Fuat Köprülü] daha ileri gitti. Milletvekilliğinden utandığını söyledi. Hükûmete ağır saldırılarda bulundu.

Hikmet Bayur, Meclis görüşmelerinin de basına yansıtılmadığını, hattâ gazete muhabirlerinin bildirdikleri görüşmelerin yayınının hükûmetçe yasaklanıp, sâdece Anadolu Ajansı'nın verdiği parçaların yayınlandığını gazetecilerden duyduğunu söyleyerek hükûmete saldırdı ve her zamanki gibi hükûmeti güçsüzlük ve beceriksizlikle suçladı.

Başvekil bunlara cevap vererek, açık görüşmelere taraftar olduğunu söyledi. 'Tüzük, bunu isteme hakkını her milletvekiline veriyor' dedi ve bu hakkını kullanacak milletvekillerinin yanında bulunucağını ekledi. 'Bizim açık görüşmeleri isteyecek kadar kendimize güvenimiz vardır. Açık görüşmeler, eleştirileri de ölçülü ve olgun hâle getirir.' dedikten sonra, Hikmet Bayur'a cevap vererek, 'Meclis görüşmelerinin yayınlanmaması konusunda kendilerinin gazetelere bir bildirilerinin bulunmadığını, eğer böyle bir şey varsa, bugünden sonra bunun kaldırılmış olduğunu' söyledi.

Bu görüşmelerin bir yarârı oldu: Meclis görüşmelerinin günü gününe gazetelere yansıtılması ve gazetelerin görüşmeleri serbestçe yayınlamaları böylece sağlanmıştır.

Cumhurbaşkanı, Muhittin Baha'nın önergesi üzerine Mecliste kopan gürültünün ardında bir düzen olup olmadığını soruşturuyor.

Memduh Şevket [Esendal] Bey, bu kanıda değildir.

Cumhurbaşkanımızın kanısı ise, bir oyunun varlığı noktasındadır.

Mecliste bir bölünme olabilir.

Bu gelişme, dışarıdaki eski politikacıların çabalarıyla da destekleniyor.

Ertesi sabah Memduh Şevket [Esendal] Bey partide odama gelmişti. Cevat Dursunoğlu ile berâberdik. İnönü ile görüşmüş olduğunu ve Mecliste geçen tartışmalarla kafasının dolu olduğunu ve tartışmaların ardında bir düzen aradığını yineledi. Görüşme tutanaklarını getirtip, baştan aşağı okumuş... Hamdullah Suphi [Tanrıöver]'i bir amaç ardında koşuşma suçlamasının dışında bırakıyor.

Ben düşüncelerimi yukarıda yazdığım gibi söyledim. O tartışmalarda bir düzen sezmiyorum. Ancak bir düzene doğru gelişme olduğu kanısındayım. 'Dış koşullara göre 'fraction' da olabilir' dedim."[5]

---

5 Barutçu, age, s. 288-289.

Fâik Ahmet Barutçu'nun iç politika ile dış politikadaki gelişmeler arasında doğrudan bir ilişki kurması, bu sırada iç ve dış politika arasındaki etkileşimi göstermesi bakımından oldukça önemli ve anlamlıdır.

Âsım Us, hâtıra notlarında, Fâik Ahmet Barutçu'nun sözünü ettiği gelişmeler konusunda şu bilgileri veriyor:

> "5 Nisan 1945...
>
> Dâhilî cereyanlar ve hâricî vaziyet...
>
> Bugün öğleden sonra saat beşte Marmara Köşkü'nde Cumhurbaşkanını ziyâret ettim. Salı günkü parti grubu müzâkereleri hakkındaki mütâlaamı sordu. Hâricî vaziyetin tesiri altında dâhilî işlerimizde bâzı değişikliklere lüzum görenler bulunduğunu söyledim.
>
> 'Hamdullah Suphi [Tanrıöver] böyledir. Fakat [Fuat] Köprülü'ye ne diyeceksin?' dedi.
>
> 'Köprülü hükûmetten memnun değildir. 'İtimâdım yoktur' diyor. Hükûmetin, bütün milletvekillerinin oybirliği ile yerinde durması iktizâ etmez. Bir azlığın hükûmete itimât etmemesini tabiî bulmalıdır. Ekseriyetin itimâdı vardır.' dedim.
>
> 'Doğrudur... Fakat bu hareketlerinde bir tertip var mıdır?' diye sordu. Tevfik Rüştü [Aras]'ın vaziyetine işâret etti. (...)
>
> Tevfik Rüştü [Aras]'ın vaziyeti evvelki parti [grubu] toplantısında Rahmi Apak'ın attığı söz üzerine tenkit olundu.
>
> Umûmî vaziyet parti içinde bir ayrılığa doğru gidiyor.
>
> Müsâit bir zaman gelince, aykırı vaziyet alanların açığa vurulması ve bir tasfiyeye gidilmesi ihtimâli kuvvetlidir. (...)
>
> Hamdullah Suphi [Tanrıöver], parti grubunda, intihâbatta serbestiye gitmek lüzûmunu ileri sürdü.
>
> Bu, olsa olsa, Halk Partisi'nin kendi namzetleri dışında müstakil namzetlere yer vermesi ile mümkün olur. Bu sûretle parti dışında olan bir takım namzetler, parti namzetlerine galebe ederse, Mecliste müstakiller bulunur. Yâhut [Ali] Râna [Tarhan] Beyin ikinci partisi intihâbatta ayrıca çalışır. (...)
>
> Tevfik Rüştü [Aras]'ın vaziyeti açığa vurması iyi oldu. Çünkü Tevfik Rüştü [Aras]'ın azıtması ve Ruslara ümit vererek, işbaşına getirmek için faaliyete geçmelerine sebep olması, fakat mümkün olamayacağı sonradan anlaşılınca, açık husûmetten geri dönememeleri ihtimâli vardı."[6]

---

6 Us, *age*, s. 633-635.

Metin Toker, Muhittin Baha Pars'ın, "Celâl Bayar ve arkadaşları"nın "beşinci"si olduğunu belirtiyor. Diğer üç üye ise, Tevfik Rüştü Aras, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan'dı. Muhittin Baha Pars, Metin Toker'e göre, daha sonra gruptan ayrılacaktır.[7]

Bu tablo, İnönü'nün parti ve Meclis içi muhalefete ilişkin ciddi kuşkuları olduğunu açıkça gösteriyor.

Parti ve Meclis içi muhalefet, parti ve Meclis dışından da destekleniyordu.

Millî Şef döneminde siyâset dünyâsının dışında bırakılmış, Atatürk döneminin önde gelen politikacıları ise, bu desteğin asıl kadrosunu oluşturuyordu.

İnönü'nün gözünde bu destek, Sovyet Büyükelçiliği'nin de desteğine sâhip olduğu anlaşılan Tevfik Rüştü Aras'tan da güç alıyordu ve İnönü için, sâdece bu gözlem dahi, muhalefetten kuşkulanılması için yeterli bir nedendi.[8]

Fâik Ahmet Barutçu da, tam bu sırada, Tevfik Rüştü Aras hakkında, bâzı gözlemlerini aktardıktan sonra, şu yargıda bulunuyor:

> "Gözlemim şudur:
>
> Tevfik Rüştü Aras, Rus Sefirliği'ne [Sefâreti'ne] gidiyor ve orada büyük saygınlık görüyormuş... Oradaki büyük memurlar kendisini kapıları kadar geçiriyorlarmış... Rus politikası yanlısı bir Türk hükûmet adamı diye...
>
> Celâl Bayar'ın da grup toplantılarında bâzı söz açılışlarında Rusya'nın bir yana bırakılmaması gereğinden söz ettiği görülmüştür.
>
> Şimdi Mareşal de Bolşevik ilkelerine eğilimli görünüyor.
>
> [Mareşal Fevzi Çakmak'a, emekliye ayrıldıktan sonra, defâlarca mubusluk önerilmişse de, Mareşal, bu önerileri her zaman red etmişti].
>
> Bunlar, acaba hükûmetin bir İngiliz-Türk ittifak politikasına karşı, bir Rus-Türk ittifak politikasının devlet adamları olarak yedekte beklemeyi mi düşünüyorlar?
>
> Aralarında böyle düşünsel bir bağlantı mı vardır?"[9]

Bu sırada, gerek basında, gerekse parti ve Meclis içinde, aralarında belirli bir ilişki de olduğu anlaşılan, zayıf ve çekirdek bir

---

7 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 71-72.

8 Us, **age**, s. 634-635; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 66-68.

9 Barutçu, **age**, s. 282-283.

kadro tarafından temsil edilmekte olsa da, bir muhalefetin oluştuğu; yönetimin ise, yeni siyâsî gelişmelerin denetiminden çıkma ihtimâline karşı tedirgin olduğu hemen görülüyor.

Bununla birlikte, ülkede artık yeni bir siyâsî havanın egemen olmaya başladığı da anlaşılıyor.

Bu yeni siyâsî atmosfer İnönü'nün 19 Mayıs 1945 târihli konuşmasında da kendini gösteriyordu:

> "Memleketin siyâsî idâresi, Cumhuriyetle kurulan halk idâresinin her istikâmette ilerlemeleri ve şartlarıyla gelişmeye devâm edecektir.
>
> Harb zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalktıkça, memleketin siyâset ve fikir hayâtında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir. (...)
>
> Büyük Meclisin şimdiye kadar parlak bir sûrette ispât ettiği hakikat, halk idâresinin, memleketi serbest düşüncelere ve hürriyet hayâtına alıştırıp, eriştirmesi ve geçmişte olan otoriter idârelerden daha kuvvetli olarak vatanda anarşiyi ve sözü ayağa düşürmeyi kaldırması olmuştur.
>
> Büyük Meclis, az zaman içinde büyük inkılâplar geçirmiş bir memleketin sarsıntılara uğramadan daha ziyâde ilerlemesini temin edecektir."[10]

Fâik Ahmet Barutçu, anılarında, bu konuşmanın hemen öncesinde, İnönü'nün görüşlerini şöyle aktarıyor:

> "Cumhurbaşkanı İnönü dün yine partiye geldi.
>
> Boş milletvekilleri [milletvekillikleri] için bu kez parti tarafından aday gösterilmeyerek, halkın serbest seçimini deneme düşüncesini ileri sürüyorlardı.
>
> Buna Başvekil ile Genel Sekreter pek taraftar değiller. (...)
>
> Oysa, (...) şu Meclisi bir memur Meclisi durumundan kurtarıp, bir Millet Meclisi durumuna getirmek ne kadar gerekli bir şeydir.
>
> Memurdan da milletvekili olmalı...
>
> Ama serbest seçim yöntemiyle...
>
> Hiç değilse, belli sayıda adayı parti gösterip, üst yanını serbest bırakmalı...
>
> İnönü'nün düşünceleri gelecek için demokratik bir rejimin benimsenmesi yolunda pek umut vericidir."[11]

---

10 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 76.

11 **Barutçu, age**, s. 283.

Fâik Ahmet Barutçu, anılarında, İnönü'nün, 19 Mayıs konuşmasından hemen sonra, Çankaya'da verilen bir dâvette, demokratik bir yönetimi yerleştirmek amacından açıkça söz ettiğini belirtiyor.

İnönü, söz konusu dâvette, tek-parti döneminde, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın değişik nedenlerle kapatılmalarının hatâ olduğunu, bu hatânın hem kendisine, hem de Atatürk'e âid olduğunu açıklamıştı.[12]

Bu tür bilgiler, İnönü'nün, 1945 yılı ilkbaharında, ileride bir muhalefet partisinin kurulmasını düşündüğünü ve bunun için de CHP içindeki diğer yöneticileri iknâ etmeye çalıştığını gösteriyor.

Bu sırada başlayan Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu görüşmeleri,[13] TBMM'deki tartışmalarda bir ton değişikliğinden de öteye, önemli ve ciddî bir farklılık olduğunu açıkça gösteriyordu.

Ancak, sert eleştirilere ve uzun tartışmalara karşın, yasa tasarısı, 345 üyenin katıldığı son oturumda, 345 oyla, yâni yine ittifakla kabul edilecektir.

Bununla birlikte, daha Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu görüşmeleri sırasında, 1945 yılı Bütçe Kânunu tasarısı da TBMM'ye sunulacak ve bu tasarı üzerinde de önemli tartışmalar olacaktır.

Örneğin, bu görüşmeler sırasında Hikmet Bayur, hükûmeti ve yönetimi, o zamâna değin Mecliste alışılmadık bir tarz ve üslûpta, gâyet sert bir biçimde şöyle eleştiriyordu:

> "Ekonomik işlerde tam bir beceriksizlik gösterilmiştir. Bize varlık içinde yokluk çektirilmiştir. Bu da pek büyük ölçüde kâbiliyetsizliğimizin mahsûlüdür.
>
> Çok kere söyleniyor. Fakat yine tekrâr etmek lâzımdır. Bütün lâflara rağmen, memlekette korunan hiçbir unsur, hiçbir faydalı unsur yoktur. Gidişten istifâde eden, gelişen bir unsur varsa, muhtekirdir, vurguncudur. (...) Hükûmet de harbin altıncı yılında buna bir şey yapamamaktadır. (...)

---

12 Barutçu, **age**, s. 285-285. Benzer bir anlatım için bkz. Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 77-78.

13 **TBMM TD**, Devre: 7, Toplantı: 2, Cilt: 15, 54-57, 67-69 ve 72. Birleşimler, (14, 16, 17, 18.5, 1, 4, 5, 11.6.1945).

Ayrıca bkz. Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 315-343 ve 355-363.

Genel olarak (...) denilebilir ki, hükûmet başarılı, yerinde hiçbir tedbir almamıştır. Aldığı bütün tedbirler de yanlıştır, eksiktir, şudur, budur... Her ne ise, aksi netice vermektedir.

Bunu tekrar hükûmetin yüzüne vurmak vazifemizdir. Çünkü halk bizim yüzümüze vuruyor. Halktan aldığımız bu şeyi hükûmete aksettirmezsek, vazifemizi yapmamış oluruz. (...)

Hükûmete diyorum ki, bu yılki çalışma yalnız başarılı bir yıl olmamıştır."[14]

Adnan Menderes, yine bütçe görüşmeleri sırasında, daha ılımlı eleştirilerde bulunarak, ülkenin mâlî durumu konusunda iyimser olmadığını ve bu durumun savaştan sonra gerçekleşecek ekonomik hamle gücünü azaltacağını belirtiyordu.

Emin Sazak da, 1945 yılı Bütçe Kânunu tasarısına ilişkin olarak TBMM'de yaptığı konuşmada, hükûmeti eleştiriyor ve nihâyet Refik Koraltan, bütün bu eleştirilerin ardından, "Şimdi bu kadar gerçekleri çırılçıplak ortaya koyduktan sonra, bu bütçenin tatbikini hangi heyete emânet edeceğiz?" diye soruyordu.

Ancak hükûmete yönelik ve o zamâna değin görülmemiş ölçüdeki ağır ve yoğun eleştiriler bizzat Başvekil Şükrü Saraçoğlu tarafından sert biçimde yanıtlanacak ve nihâyet 77 üyenin katılmadığı toplantıda, 1945 yılı Bütçe Kânunu tasarısının kabûlü için yapılan oylamada, 368 kabul oyuna karşılık, beş de red oyu kullanılacaktır.

Red oyu sâhipleri, Celâl Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan, Fuat Köprülü ve Emin Sazak'tı.

Bu sûretle, 1945 yılının Mayıs ayında, yâni San Fransisco Konferansı'nın toplandığı sırada, parti ve Meclis içi muhalefet belirgin bir anlam kazanmış oluyordu.[15]

Bütçe oylamasından hemen sonra, Başvekil Saraçoğlu, 1945 yılı Bütçe Kânunu tasarısına karşı red oyu kullanarak, hükûmete güvensizlik gösterenlere karşı son derece sert bir konuşma yapacak ve ardından hükûmet için güven oylamasına gidilecektir.

---

14 **TBMM TD.** Devre: 7, Toplantı: 2, Cilt: 17, 58. Birleşim, (21.5.1945) ve 65. Birleşim, (29.5.1945).

15 **TBMM TD.** (aynı yerde), (29.5.1945); Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 344-352.

Bu kez, 84 üyenin katılmadığı toplantıda, 359 güven oyuna karşılık, yedi güvensizlik oyu kullanılır.

Hükûmete güvensizlik gösterenler, Celâl Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan, Fuat Köprülü, Hikmet Bayur, Emin Sazak ve Recep Peker'di.

Recep Peker, hükûmete güven oyu vermemesinin nedenlerini hemen açıklıyor ve "Celâl Bayar ve arkadaşları" grubundan olmadığını hissettiriyordu.

Peker'in Saraçoğlu Hükûmeti için güven oyu kullanmaması, daha çok kendisini geleceğin müstakbel Başvekili olarak görmesinden ve mevcut hükûmete karşı muhalif bir tutum alması gerektiğini düşünmesinden ileri geliyordu.[16]

Nitekim Fâik Ahmet Barutçu, anılarında, Peker'in hükûmete güven oyu veren mebuslar tarafından da alkışlandığını belirtiyor.

Barutçu'ya göre, aslında tüm mebuslar, Saraçoğlu Hükûmeti'nde bir değişikliğe gidilmesini istiyorlardı.[17]

Hükûmete yönelik ağır ve yoğun eleştiriler karşısında, hükûmette de bir değişiklik yapılacak ve 31 Mayıs 1945 târihinde Ticâret Vekili Celâl Sâit Siren'in yerine Râif Karadeniz atanacaktır.

Meclisteki önemli tartışma ve eleştirilerden sonra, hükûmette meydana gelen ilk değişikliğin Ticâret Vekâleti'nde olması ilginç ve anlamlıdır. Çünkü, Meclisteki eleştiriler, daha ziyâde hükûmetin iktisâdî politikasına ilişkindi ve dolayısıyla da Ticâret Vekâleti, bu eleştirilerin doğrudan hedefi olan en önemli Vekâletlerden biriydi.

Bu değişiklik, yönetim açısından önemli bir siyâsî tutum değişikliği anlamına da geliyordu. Nihâyet bu yeni atama, hükûmetin Meclis Grubu'nda ve Mecliste yapılan eleştirileri dikkate almaya başladığının da bir göstergesiydi.

> "Halbuki, o zamâna kadar âdet, hücûma uğramış Bakanların daha sıkı tutulması ve gürültüye pabuç bırakılmayacağının yaramaz milletvekillerine gösterilmesiydi."[18]

---

16 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 85-86; Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 354-355.

17 Barutçu, **age**, s. 296-297.

18 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 87.

Yine aynı gün, 31 Mayıs'ta, CHP içinde de önemli bir değişiklik yapılacak, CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal görevinden ayrılacak ve yerine vekâleten Nâfi Âtuf Kansu getirilecektir.[19]

Bu yeni atama, CHP'de bir yönetim değişikliği anlamına geliyordu.

Diğer yandan, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden bu yana korporatist görüşleri ve savaş yıllarında da Mihver devletlerine olan yakınlığı ile tanınan Memduh Şevket Esendal'ın parti içinde genel liberalleşme eğilimine aykırı bir tutuma sâhip olduğu da biliniyordu.

Esendal'ın tam da bu sırada görevinden alınması, dönemin yeni karakterini göstermesi bakımından önemli ve anlamlıdır.

Bu sırada siyâsî önemi olan bir başka gelişme de yine CHP ile ilgiliydi.

CHP Genel Başkanlık Divânı'nca 17 Haziran 1945 târihinde Kocaeli, Zonguldak, Sivas, Burdur, İstanbul ve Çorum'da yapılacak mebus ara seçiminde CHP'nin resmî aday göstermemesi kararlaştırılır.

Diğer yandan, bu karar bizzat İnönü'den kaynaklanmıştı.

Memduh Şevket Esendal, Şükrü Saraçoğlu ve hükûmetin bâzı üyeleri bu öneriye karşı çıkmışlar, ancak öneri buna karşın kabul edilmişti.[20]

Bu sırada Meclis ve parti dışı muhalefetin önde gelen kişilerinden, eski politikacı ve Hâriciye Vekili Tevfik Rüştü Aras, bu seçimlerde Zonguldak'tan aday olacak, ancak seçimi kazanamayacaktır.

Bu, aslında doğal ve kaçınılmaz bir sonuçtu. Çünkü, ikinci seçmenler CHP üyesi olduklarından, yine bütün seçimleri CHP'li adaylar kazanacaktı.

Meclisteki ve parti içindeki yeni siyâsî gelişmelerden, bu arada İnönü'nün 19 Mayıs konuşmasından da güç alan parti içi muhalefet, uzun zamandır süren, ancak büyük bir olasılıkla, 1945 yılının kış aylarında ortak bir hareket hâline gelen grup çalışması sonun-

---

19 Barutçu, **age**, s. 290-291 ve 296-299.

20 Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s 87; Us, **age**, s. 641.

da, 7 Haziran'da, CHP Meclis Grubu Başkanlığı'na, Dörtlü Takrir olarak bilinen ve altında Celâl Bayar'ın, Adnan Menderes'in, Refik Koraltan'ın ve Fuat Köprülü'nün imzâları bulunan, genel olarak ülkede ve parti içinde siyâsal liberalleşme talep eden bir önerge verir.

Önergede, bütün dünyânın demokrasi yolunda hızla ilerlediği belirtiliyor ve Türkiye'nin de bu akımdan ayrı kalamayacağı vurgulanıyordu.

Önerge, daha çok parti içinde serbest ve özgür tartışma ortamı yaratmaya yönelikti.

Bunun yanı sıra, siyâsî plânda genel bir liberalleşme gereği de açıklanıyordu.

Bu sırada parti içi muhalefetin temel amacı, güçlü bir muhalefet yaratarak, partide bir yönetim değişikliği gerçekleştirmekti.

Parti içi muhalefeti oluşturan dar kadro içinde, CHP'den ayrılarak, yeni bir parti kurma düşüncesi ise, bu sırada henüz hiçbir şekilde gündeme gelmiş değildi.[21]

Dörtlü Takrir, İnönü'nün de isteği üzerine, CHP Meclis Grubu'nca red edilecektir.

Ancak bu red, daha ziyâde, parti içi muhalefetin, partiden tamâmen koparak, yeni bir muhalefet partisi kurmasını sağlama amacına yönelik gibi görünüyor.

1945 yılının ilkbahar ve yaz aylarında ülkede meydana gelen siyâsal liberalleşme eğilimi, CHP içinde ancak bir ölçüde sürebiliyordu.

Sonbahar aylarında parti içi muhalefet yeni siyâsî gelişmelerle karşı karşıya kalacaktır.

Temmuz ayında kurulan ve Türk siyâsî târihinde bu dönemde kurulan ilk muhalefet partisi olmaktan öteye bir anlam taşımayan Millî Kalkınma Partisi, tek-parti döneminin hiç olmazsa resmen sona erdiğini gösteriyordu.

---

21 Us, **age.** s. 639-664; Barutçu, **age,** s. 302-309; Goloğlu, **Millî Şef Dönemi,** s. 365-369; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye,** s. 89-95; Burçak, **age,** s. 57-59; Uran, **age,** s. 432-436; Giritlioğlu, **age,** s. 169-172; Aydemir, **Menderes'in Dramı,** s. 130-140; Cem Eroğul, **Demokrat Parti,** s. 11-12.

Ancak Millî Kalkınma Partisi, ne iktidar, ne de muhalefet tarafından ciddîye alınacaktır.[22]

Bu dönemde CHP içinde oluşan muhalefet daha çok ciddîye alınıyor ve siyâsî gelişmelerin odak noktası olarak dikkatle izleniyordu.

Müstakbel muhalefet partisinin CHP'den koparak oluşacağı kanısı bir hayli yaygındı.

Özellikle CHP'nin yönetim kadrosu ve İnönü, müstakbel muhalefet partisinin mutlaka o sırada muhalefette bulunan eski siyâsal kadrolar arasından çıkmasını istiyor, bu konuda ısrarlı bir politika izliyor ve parti içi muhalefetin, CHP'den ayrılarak, yeni bir parti kurmasını teşvik ediyordu.

Diğer yandan, CHP içinde bir liberalleşme olanağının olmadığının ve olamayacağının gösterilmesi de, (ki, bunun somut göstergesi Dörtlü Takrir'in reddi idi) bu teşvik önlemleri arasında sayılabilir.

Oysa, parti içi muhalefet, bu sırada, CHP'den tamâmen ve kesin olarak koparak, yeni bir parti kurma konusunda henüz kesin bir karâra varmış sayılamazdı.

Muhalefet partisinin kurulması, Dörtlü Takrir'in reddinden aylar sonra olduğuna göre, söz konusu karar, olayların gelişimi içinde ve belki sonbahar, muhtemelen kış aylarında tedricen alınmış olmalıdır.

Parti içi tartışmaların sertleştiği oranda, parti dışı, özellikle de basındaki muhalefette bir sertleşme ve yoğunlaşma görülecektir.

Tan ve Vatan gazetelerinde, uluslararası politikada demokratik havanın egemenliği vurgulamıyor, Batılı müttefiklerin yanında yer alabilmek için siyâsal liberalleşmenin gerekli olduğu belirtiliyordu.

Uluslararası ortam, elbette iç politikayı da etkiliyordu.

26 Haziran 1945'de Türkiye'nin Birleşmiş Milletler Antlaşması'nı imzâlaması ve 15 Ağustos'ta da TBMM'nin bu antlaşmayı onaylaması; diğer yandan, Potsdam Konferansı'nda müttefikler

22 Tunaya, **age**, s. 638-645.

arasında anlaşmazlıkların ve çelişkilerin ortaya çıkması ve Türk-Sovyet ilişkilerinin kopma noktasında olduğu bir sırada, Türk-Amerikan ilişkilerinin gözle görülür bir şekilde hızla gelişmesi, iç politikaya da etkileri olan çok önemli konulardı.

Bu târihten sonraki siyâsî gelişmeler, parti içi muhalefetin CHP'den tasfiyesi ile ilgilidir.

Önce Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü CHP'den çıkarılacak; Celâl Bayar ise, önce mebusluktan ve daha sonra da CHP'den istifâ edecektir.

Nihâyet 1946 yılının Ocak ayında, bir anlamda da tek-parti döneminin sonunu sembolize eden, hem iktidar, hem de muhalefet grubu tarafından ciddîye alınan bir muhalefet partisi, Demokrat Parti kurulacaktır.

Türkiye'de 1945 yılında siyâsal muhalefete yeniden izin veriliyordu.

Bu karârın 1945 yılında alınması ise, değişik nedenlerden kaynaklanıyordu.

Bu nedenleri, iç ve dış politika faktörü olarak belirlemek gerekir.

Dış Politika Faktörü

İkinci Dünyâ Savaşı'nın müttefiklerin, yâni demokrasi cephesinin zaferi ile sonuçlanması, tüm dünyâda tek-partili diktatörlük yönetimlerinin ve siyâsal sistemlerin gözden düşmesi ve tüm ülkelerde serbest seçimlere dayanan demokrasilerin canlanması ile tamamlanıyordu.

Ayrıca, Batılı müttefiklerin yanında yer almak isteyen ülkeler, kendi siyâsal sistemlerini bu açıdan yeniden gözden geçirmek zorundaydılar.

Bu, bir anlamda, savaş sonrasındaki "demokrasi patlaması"ydı.

Siyâsal liberalleşme eğilimlerini destekleyen, hattâ zaman zaman zorlayan uluslararası ortam, elbette ki, Türkiye'yi de, hem iktidârı, hem de muhalefeti aynı oranda etkiliyordu.

Uluslararası ortam, iktidârı siyâsal liberalleşmeye zorluyor, muhalefete ise destek oluyordu.

Yâni ortam, siyâsal liberalleşme açısından olumlu ve destekleyici, hattâ bir ölçüde de zorlayıcıydı.

Ancak yukarıda tasvir etmeye çalıştığım uluslararası ortam, Türkiye'de 1945 yılında tek-parti dönemine son verilerek, siyâsal muhalefete yeniden izin verilmesini tek başına açıklayamaz.

Bu sırada Türk-Sovyet ilişkilerinde artık bir kopma değil, hattâ savaş havası egemendi. Sovyet tehdidine karşı Türkiye, savaş öncesinde olduğu gibi, kendisine yine Batı ittifâkında güvenli bir yer arıyordu. Ancak aradığı ilgiyi bulduğu da söylenemezdi.

CHP tarafından da kabul edilen resmî görüşe göre, İsmet İnönü'nün muhalefete izin verme düşüncesi, aslında savaştan önce, Atatürk'ün ölümünden hemen sonra gerçekleşebilecekken, yakında çıkması beklenen İkinci Dünyâ Savaşı nedeniyle İnönü'nün bu projesi gerçekleşememişti. Oysa, savaş tehdidi ve tehlikesi ortadan kalktıktan sonra, bu düşünce savaştan hemen sonra artık uygulanabilirdi.

Ancak 1945 yılı Mayısında Avrupa'da savaşın sona ermesi, Türkiye açısından fazla bir önem taşımamıştı. Çünkü Türkiye, 1945 yılında savaşa yine çok yakındı.

Bu koşullar altında, o zamâna dek, bir savaş tehdidine ve tehlikesine karşı, siyâsî otoritenin tek elde toplanmasını tercih eden ve muhalefete izin vermeyen yönetimin, yine bir savaş ve saldırı tehdidi ve tehlikesine karşın, bu kez aksi yönde karar vermesi beklenemezdi.

1945 yılında Türkiye için savaş tehlikesi ve tehdidi henüz sona ermemişti. Bu nedenle, aynı gerekçelerle, muhalefete izin verilmemesi beklenirdi.

Sovyet tehdidinin doğurduğu koşullar altında Batı ittifâkında yer almak isteyen Türkiye'nin rejim değişikliğine gidecek ölçüde zor ve baskı altında kalması da olanaksızdı.

Çünkü, savaş yıllarında Mihver yanlısı bir dış politika izleyen İberik yarımadasının iki devleti, İspanya ile Portekiz, Batılı devletler olarak, rejim değişikliğine gitmek zorunda kalmamışlar ve Portekiz'de Salazar, İspanya'da ise Franco diktatörlüğü yakın zamanlara dek sürebilmiştir. Dolayısıyla, savaş sonrasındaki "demokrasi patlaması"ndan hiç etkilenmeyen Avrupa devletleri olduğu da unutulmamalıdır.

Türkiye'nin 1945 yılındaki bu önemli dönemecinde, uluslararası ortamın iç politikada karar alma mekanizmaları üzerindeki etki-

lerini gözden kaçırmamak, bu etkilerin altını da çizmek, ancak o ölçüde, ülkenin iç politika gelişmelerini de dikkate almak gerekir.

İç Politika Faktörü

Tek-parti yönetimi boyunca kendisini meşrû biçimde ifâde ve temsil etme olanağı bulamayan siyâsal muhalefet, 1945 yılında, gerek uzun zamandır yönetime karşı oluşan birikimlerden, gerek se İkinci Dünyâ Savaşı yıllarında izlenen ekonomik politikaların yarattığı ağır ekonomik ve sosyal sorunlardan dolayı, kendisine geniş bir toplumsal taban bulma olanağına sâhipti.

İktidar partisi CHP'nin o zamâna değin desteğini aldığı gruplar da artık partiden uzaklaşmışlardı.

Siyâsal muhalefet ise, yeni olmanın verdiği güçle, çeşitli toplumsal grupların temsilcisi olma vasfına kısa zamanda erişme olanağına sâhipti.

Bu sırada iktidâra karşı olan toplumsal ve siyâsal muhalefetin derecesini ölçmek son derece güç olmakla berâber, geniş halk yığınlarına kadar inen yönetime karşı sessiz bir muhalefetten söz etmek mümkündür.

Muhalefetin tek-parti iktidârını ne ölçüde ve ne zaman bir siyâsal sistem, rejim değişikliğine zorlayabileceği, hattâ zorlayıp zorlayamayacağı dahi belirsizdi.

Bu, muhalefetin elinde olmaktan çok, yönetimin elindeydi.

Bu durum, muhalefetin güçsüzlüğünden kaynaklanmıyordu.

Muhalefet, hiç kuşkusuz, iktidardan daha geniş bir toplumsal tabana ve desteğe sâhipti.

Ancak temsil düzeyinde iktidarla kıyaslanması mümkün değildi.

İktidârın görünür gücü, muhalefetin vâr olup olamayacağını dahi tâyin etmek için yeterliydi.

Bu açıdan muhalefetin siyâsî inisiyatifi hemen hemen hiç yoktu.

Yönetim, vâr olduğunu bildiği, basında, partide ve Meclisteki karşılaştığı muhalefetin ne ölçüde ileri gidebileceğini, hattâ ileri gidip gidemeyeceğini dahi belirleme imkânına sâhipti.

Bu anlamda siyâsî inisiyatif, bu dönemde her zaman için yönetimin elinde kalacaktır.

Diğer yandan, dikkat edilmesi ve üzerinde durulması gereken bir başka önemli nokta da, bizzat CHP ve yönetim içinde bu gelişmeye karşı önemli ve ciddî bir direnme olduğudur.

Bu tavırda, yeni siyâsî gelişmelerin beklenmeyen ölçüde hızlı olmasının elbette önemli bir payı vardı.

Bir tek-parti iktidârının/yönetiminin, siyâsal muhalefete, hele bir muhalefet partisine izin vermesi elbette kolay değildi.

Çünkü, tek-parti yönetimi, o zamâna değin, rejimde ve siyâsal sistemde bir değişikliği hiç düşünmemişti.

Bu nedenle, yeni siyâsî gelişimin yönü ve alacağı şekil, çok kez bu tartışmaların sonunda, ama Şeflik geleneklerine uygun biçimde saptanacaktır.

Geçişin, aşamalı ve tartışmalı olduğu unutulmamalıdır.

Sorun, siyâsal muhalefete verilecek izin sorunuydu.

Söz konusu izin, gerek dış politika gelişmelerini değerlendiren, gerekse içteki muhalefeti dikkate alan İsmet İnönü'nün saptadığı zamanda, İnönü'nün çizdiği şekilde ve yine İnönü'nün onayından geçen siyâsal kadrolar tarafından kullanılmak üzere, 1945 yılında ve yıl boyunca tedricen verilecektir.

Bu aşamada vurgulanması gereken bir başka önemli nokta da, Türkiye'nin siyâsal çoğulculuk ile ilk kez 1945 yılında tanışmadığıdır.

Aksine, Türkiye, siyâsal çoğulculuğu, siyâsî partileri ve parti mücâdelelerini çok daha eski dönemlerden, gerek Osmanlı Devleti'nin son zamânlarından, gerekse Cumhuriyetin erken döneminden beri tanıyordu ve bu konularda bir hayli siyâsî deneyime de sâhipti.

Bu nedenle, 1945 yılındaki bu önemli siyâsî dönemeç değerlendirilirken, Türkiye'nin siyâsî gelenekleri ve deneyimleri de mutlaka dikkatle göz önüne alınmalıdır.

Bu çerçevenin göz ardı edilmesi, 1945 dönemecinde hatırı sayılır derecede etkide bulunan dış politika faktörünün gereğinden fazla vurgulanması ve belki de abartılması sonucunu doğurur.

Diğer yandan, 1945 dönemecinden sonraki iç siyâsal gelişmelerin ve mücâdelelerin anlamını kavramamızı da engeller.

Yapılması gereken, 1945 yılında söz konusu gelişmeleri saptamak, bunun için dış politika ve uluslararası ilişkileri dikkate al-

mak, fakat iç siyâsal gelişmelere de gereğince önem vermek, muhalefeti, muhalefetin yönetim üzerindeki etkilerini ve yönetimin tutumunu incelemektir.

1946-1950 arası dönem ise, yine bir geçiş dönemi olarak, gerek muhalefet, gerekse iktidar açısından, diğer yandan iktidar ve muhalefetin karşılıklı ilişkileri açısından incelenmelidir.

Bu dönemle ilgili bir araştırma, herhâlde, Turk demokrasisinin sorunlarına da ışık tutabilmelidir.

SONUÇ

Bu çalışmada, olgusal düzeyde bir târih araştırması yaparak, Türk siyâsal hayâtının önemli bir dönemini iç ve dış politika özellikleri açısından tanıtmaya çalıştım. Olgusal târih malzemesini mümkün olduğunca analitik bir biçimde işlemeye, târihsel olgu ve olayları, bir derleme niteliğinden çıkararak, yeri geldiğinde, anlamlı ve kendi içinde tutarlı bir çerçeve içinde çözümleyip yorumlamaya çaba harcadım. Burada, dönemin özelliklerine ilişkin bâzı genellemelere ve tahlillere yer vermek istiyorum.

Atatürk döneminin son önemli siyâsal gelişmesi, İsmet İnönü'nün, bizzat Atatürk ile çatışması sonucunda, Başvekillikten ayrılmak zorunda kalmasıdır. Bu çatışmada birçok etken rol oynamıştır. Ancak Atatürk-İnönü ayrılığına; İnönü'nün başında bulunduğu ve siyâsal sorumluluğunu taşıdığı hükûmete Atatürk tarafından dışarıdan müdahalelerde bulunulmasının, bâzı dış politika konularında ve sorunlarında aynı görüşte olmamalarının, hükûmetin izlediği ya da izlemesi gereken devletçi ekonomik politikanın yorum ve uygulamasında farklı görüşler taşımalarının ve nihâyet yönetimin genel nitelik taşıyan bâzı günlük sorunlarındaki anlaşmazlıklarının neden olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Celâl Bayar'ın, İnönü Hükûmeti'ne önce İktisat Vekili olarak katılması, daha sonra da, hem ekonomik, hem de siyâsî program bakımından İnönü'ye bir seçenek olarak ve onun yerine Başvekil olması, Atatürk-İnönü çatışmasında ve ayrılığında, devletçi uygula-

malarla ilgili sorunların temel önemde rol oynadığını göstermektedir.

Atatürk'ün ölümü ardından, İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesi üzerinde, dikkatle ve önemle durulmalıdır. Bu seçim, alışılagеldiği gibi, doğal ve normal bir gelişme olarak yorumlanmamalıdır.

Celâl Bayar Hükûmeti döneminde, her ne kadar bâzı siyâsal gruplar İnönü'yü siyâsal alandan tamâmen tasfiye edebilmek amacıyla bâzı girişimlerde bulunmuşlarsa da, bu girişimlerinden bir sonuç alamamışlardır. Söz konusu gelişmede, Başvekil Bayar'ın aldığı tutum özellikle vurgulanmalıdır. Bu gelişmede ayrıca, İnönü'ye karşı olan grup ve kişilerin, İnönü'ye seçenek olabilecek bir başka aday bulamamış olmalarının da payı vardır. Bu dönemde siyâsal kadrolarda, TBMM'de, hükûmette ve CHP içinde önemli bir değişiklik yapılmamış olması ve Ordunun da tutumu sâyesinde İnönü Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

İnönü Cumhurbaşkanı seçildikten hemen sonra, Bayar'ın başkanlığında kısa süren bir geçiş dönemi hükûmeti kurulmuştur. Bu sırada İnönü'nün, özellikle iktidardan uzak kaldığı bir yıllık kısa sürede meydana gelen bâzı yolsuzluk olaylarının üzerine giderek, ilgili yöneticilerden ve sorumlulardan hesap sorduğu ve kendisine karşı olan önemli siyâsî kişilikleri de politik alandan tamâmen uzaklaştırdığı saptanmalıdır. Diğer yandan, Atatürk döneminde muhalefette kalarak, siyâsal alandan tamâmen uzaklaşmak zorunda kalmış önde gelen siyâsî kişiliklerle de yeniden uzlaşma sağlamaya çalışan İnönü'nün, bu iki karşıt politikayı aynı anda ve birbirine paralel olarak uygulamış olması dikkat çekicidir. İnönü, İkinci Bayar Hükûmeti'nin son zamanlarında meydana çıkarılan bâzı yolsuzluk olayları ve ilgili dâvâlar nedeniyle siyâsal bakımdan yıpranan hükûmetin istifâsını kabul ederken, geçiş döneminin de sonunu belirlemiş oluyordu.

İnönü, bu sırada, partide, hükûmette ve TBMM'de siyâsî otorite ve gücünü tedricen artırmayı da başarmıştır. Atatürk'ün ölümüyle doğan otorite boşluğunu derhal ve bir sarsıntıya meydan vermeksizin doldurmak amacıyla, siyâsal hayat üzerindeki sıkı siyâsî denetimini adım adım artırma yoluna gitmiştir.

Burada saptanması gereken önemli bir nokta da, Atatürk'ün

ölümünden sonra tek-partili siyâsal sistemin herhangi bir sarsıntıya uğramaksızın sürdüğüdür.

Savaş yıllarında izlenen iktisâdî politikalar ve bu politikaların sosyal ve siyâsal sonuçları üzerinde de önemle durulmalıdır.

Millî Korunma Kânunu (MKK), Refik Saydam Hükûmeti döneminde daha devletçi, Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti döneminde ise daha liberal bir yorumla uygulanmışsa da, sonuçta her iki hükûmet döneminde de, ekonomik ve sosyal sorunların çözümünde etkin önlemler alınamamış ve gerek zâten vâr olan, gerekse savaş yıllarında oluşan ve ağırlaşarak süren ekonomik ve sosyal sorunların önüne geçmek mümkün olamamıştır.

Varlık Vergisi Kânunu (VVK), her ne kadar asıl etkisini gayri müslim azınlıklar üzerinde göstermişse de, sermâye sâhibi grupların hükûmete ve daha geniş bir ifâde ile yönetime karşı olan güvenlerinde önemli bir sarsıntı yaratmıştır. VVK, iktidârın sermâye sâhibi gruplarla olan belki de son bağlarını da koparan bir girişim olmuştur. Oluşan bu güvensizlik, MKK'nin sermâye sâhibi gruplara karşı radikal uygulamalara imkân hazırlayan ve bu gruplar açısından potansiyel tehlike taşıyan bâzı maddeleri karşısında daha da derinleşmiştir. Diğer yandan, VVK'nın siyâsal sonuçları, CHP iktidârı ile sermâye sâhibi gruplar arasındaki siyâsî bağların çözülmesini getirirken, ekonomik sonuçları da en az bunun kadar önemli olmuştur. VVK uygulaması ile, özellikle İstanbul'daki önemli sermâye sâhibi gayri müslim azınlıkların ekonomideki mevcud egemenlikleri ağır bir darbe yemiş ve gayri müslimlerden müslüman işadamlarına doğru önemli bir sermâye kayması olmuştur. Bu sermâye devri de, siyâsal bakımdan önemli sonuçlar doğuracaktır.

Toprak Mahsulleri Vergisi Kânunu (TMVK) ise, kırsal kesimde geniş yığınlar üzerinde etkili olmuş ve vergi genel bir hoşnutsuzlukla karşılanmıştır.

Şirketi Hayriye'nin devletleştirilmesi örneğinde de olduğu gibi, hükûmetin savaş sonunda dahi devletçi uygulamalar içinde olduğu görülmektedir.

Diğer yandan, gerek kentsel, gerekse kırsal alanlarda, geniş yığınların içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal sorunların savaş yıllarında ağırlaşarak sürdüğü gözlenmektedir.

Artık bu noktada, tek-partili siyâsal sistem ve CHP üzerinde bazı genellemelerde bulunmak mümkündür.

CHP'nin yapısında ilk göze çarpan özellik, partide yukarıdan aşağıya doğru sarsılmaz bir otorite ve disiplin olduğudur. Alt kademe parti ve taşra örgütünün merkeze kesin bağlılığı/bağımlılığı vardır ve merkezin taşra parti örgütü üzerindeki otorite ve denetimi tamdır. Merkezde ise, Şef'in otoritesi mutlaktır. Partide her düzeyde yüksek bir merkeziyetçilik ve o oranda da yüksek bir bürokratizm göze çarpmaktadır.

CHP'de parti üyeliği ilke olarak herkese açıktır. Ancak parti üyeliği ciddî bir işleve sâhip değildir. Zâten parti içi faaliyetlerin de asgarî düzeyde kaldığı görülmektedir.

CHP'nin örgütsel yapısının geniş bir manzara arz etmesi, yalnızca görünüştedir. Aslında, merkezin dışında, önemli ve etkin bir taşra örgütlenmesinden söz etmek herhâlde çok zordur.

CHP'nin yönetimi tamâmen mebuslardan oluşmaktadır. Partinin parlamento kanadının taşra örgütü karşısında mutlak üstünlüğü vardır. Parti kurultaylarında dahi mebus sayısı delege sayısından her zaman daha fazladır. Partinin üst düzey yönetim organlarında da yalnızca mebuslar vardır. CHP'nin merkez karar alma organı, partinin en üst organı olan kurultay değil de, âdetâ parlamentodur. Parti kongreleri tartışma forumları değil, aksine yönetimce kararlaştırılmış konuların meşrûlaştırılma yeridir. Bu bakımdan parti kongreleri parlamentonun işlevini andırmaktadır. Parlamentoda devleti ilgilendiren ve yönetimce uygun görülen kararlar onaylanırken, parti kongre ve kurultaylarında ise, partiyi ilgilendiren ve yine yönetimce uygun görülen kararlar onaylanmaktadır.

Parti içi seçimlerin ülkedeki genel seçimlerden daha serbest olduğunu gösteren hiçbir belirti yoktur. Genel seçimlerde de, parti içi seçimlerde de adaylar CHP üst yönetimi tarafından saptanmakta ve tebliğ edilmektedir. CHP'nin üst düzey yöneticileri de bizzat Değişmez Genel Başkan tarafından atanmaktadır. Hattâ parti içindeki tüm önemli yönetim makamları için atama mekanizması mevcuddur. CHP Değişmez Genel Başkanı ve onun tarafından atanan CHP Genel Başkan Vekili ile CHP Genel Sekreteri'nden oluşan bir kurul, mebus adaylarını saptamakta ve ilân etmektedir.

İlân, mebusluğa kesin atanma anlamına gelmektedir.

Bu noktada da CHP'nin hükûmet ve devlet ile olan hukûkî ve fiilî bağları üzerinde durmak gerekmektedir.

Özellikle Atatürk döneminin sonlarında (1936-1938), parti-devlet kaynaşması sonucunda, CHP örgütsel özerkliğini tamâmen yitirme tehlikesi ve tehdidi ile karşı karşıya kalmıştır. Zâten 1936 yılına kadar da, partinin devlet aygıtından ne ölçüde ayrı ve özerk olduğu tartışılabilir. 1931-1936 döneminde, partinin örgütsel ve ideolojik bakımdan güçlenmesini sağlamaya çalışan CHP Umûmî Kâtibi Recep Peker, bu çabalarında, parti içinden ve daha da önemlisi yönetimden herhangi bir destek bulamamış ve sonunda bizzat Atatürk tarafından 1936 yılında görevinden uzaklaştırılmıştır. Peker'in bu dönemde yalnız kalması, yönetimin, CHP'nin bu yönde bir atılım yapmasını arzulamadığını da göstermektedir.

İnönü döneminde, fiilen partinin devlet örgütü içinde erimesi anlamına gelen, parti-devlet kaynaşması önlenmek istenmiş, partinin bir hamle yapması arzu edilmiş ve bu amaçla da, önce partinin devlet ve hükûmetle olan hukûkî ve fiilî bağları koparılmak istenmiştir. İnönü, bu yönde değişik girişimlerde bulunmuş, ancak söz konusu girişimler yetersiz kalarak, başarılı olamamış ve arzu edilen sonuca ulaşılamamıştır.

Diğer yandan, hükûmet faaliyetlerinin denetim görevi ile ilgili olarak, CHP'nin bu işlevini de yerine getiremediği açıkça ortaya çıkmaktadır.

CHP, bu dönemde de, hükûmetten ve devlet aygıtından bağımsız bir parti olamamış, yönetimin her zaman kayıtsız şartsız destekçisi olmuştur. Bu anlamda CHP'nin bağımsız bir siyâsal kuruluş olduğunu belirtmek çok zordur, hattâ mümkün değildir. CHP, bir siyâsal parti olarak, yönetmekten çok, yönetilmektedir. Dolayısıyla da bir siyâsal parti kimlik ve işlevine sâhip değildir.

CHP'nin ideolojisi, programında resmen ve açıklıkla belirtildiği gibi, Kemâlizm'dir. Ancak Kemâlizm, CHP tarafından resmî bir doktrin olarak işlenmemiş ve açıklanmamıştır. Oysa, bunu yapabilecek tek kuruluş kendisidir. CHP, ideolojik bakımdan da son derece zayıf bir partidir.

CHP, hiç kuşkusuz, otoriter bir tek-partidir. Ancak, otoriterliğin

derecesinin ne olduğu da sorulmalıdır. Bu anlamda CHP'nin "vesâyetçi" bir tek-parti olduğu savunulmaktadır.[1]

Ancak belirtilmelidir ki, CHP'nin "vesâyetçi" tek-parti olduğunu savunan görüşlerin ortaya koyduğu "vesâyetçi tek-parti" modeli ile, bu çalışmada ortaya çıkan târihsel ve siyâsal olayların yarattığı model arasında bir benzerlik ve paralellik bulmak kolay olmadığı gibi, mümkün de değildir.

Hiç olmazsa İnönü dönemi için şu yargıda bulunmak yanlış olmayacaktır: Bu dönemde yönetim ve CHP, kendisini topluma tek-parti olarak sunmuş, yönetimi ve rejimi meşrûlaştıran her türlü ideolojik açıklamaları topluma yaymaya gayret etmiş ve tek-parti yönetiminin ve rejiminin geçici olduğu yolunda herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Yönetimin, tek-parti iktidârının aslında geçici bir dönem olduğunu düşündüğü yolunda herhangi bir yazılı belge bulmak kolay değildir. Buna karşılık, tek-parti yönetiminin meşrûlaştırılmak istendiği yolunda birçok resmî açıklama ortaya konulabilir.

Son olarak, bu konuda üzerinde durulması ve dikkat edilmesi gereken bir başka nokta da, tek-parti döneminde CHP'nin aslında bir vesâyetçi parti olduğunu savunan görüşler ile CHP'nin çok-partili hayâta geçişte ve daha sonraki yıllarda yakın dönem siyâsi târihi ve kendisini açıklarken ortaya koyduğu görüşler arasında tam bir paralellik ve uygunluk olduğudur.

Bu noktada, Türkiye'de tek-partili siyâsal sisteme ilişkin bâzı genellemelerde bulunmak da mümkündür. Ancak bunun için önce yönetimin işleyişini daha yakından incelemek ve tahlil etmek gerekir.

Dış Politika

Türkiye'de tek-parti yönetimi döneminde (1923-1945), dış politikayla ilgili tüm gelişmelerin Çankaya tarafından dikkatle izlen-

---

1 Konu ile ilgili görüş ve tartışmalar için bkz. Ergun Özbudun, **Siyâsal Partiler;** Ergun Özbudun, **Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyâsal Katılma;** Maurice Duverger, **Siyâsî Partiler;** Târık Zafer Tunaya, **Siyâsî Partiler;** Târık Zafer Tunaya, **Siyâsî Müesseseler ve Anayasa Hukûku;** Karpat, **age,** s. 123-208; Tunçay, **age,** s. 9-26.

diği ve dış politika konularında tüm önemli ve temel kararların yine Çankaya tarafından alındığı belirtilmelidir. Bu alanda hükûmet ve Hâriciye Vekilleri, dış politika saptayıcısı ve yürütücüsü olmaktan çok, Cumhurbaşkanı tarafından alınan dış politika kararlarının sâdık birer uygulayıcısı olmuşlardır.

Dış politika konuları ve sorunları, genellikle ne TBMM, ne de CHP Meclis Grubu'nca ele alınarak görüşülür ve tartışılırdı. Dış politika konularında kararlar, dar bir kadro içinde, fakat son sözü söyleme yetkisi dâimâ (Atatürk ve) İnönü'de kalarak, Çankaya'da alınır ve dış politikanın ana hatları burada saptanırdı. Çankaya'da alınan kararlar, CHP Meclis Grubu'na getirilir ve burada da mebuslara yönetimce gerekli ve yeterli görülen açıklamalarda bulunulurdu. Bu anlamda, CHP Meclis Grubu olsa olsa sâdece bilgilendirilirdi. CHP Meclis Grubu'nda her zaman hükûmetin önerileri kabul edilirdi. Ancak zaman zaman istisnâî nitelikte önemli görüşmeler ve tartışmalar da olurdu. Bununla birlikte, Meclis Grubu'ndaki görüşmeler ve tartışmalar, bu istisnâî zamanlarda dahi, her zaman yönetimce Meclis Grubu'na getirilen önerilerin kabûlüyle sonuçlanmıştır. CHP Meclis Grubu'nun, dış politika alanındaki karar alma sürecinde herhangi bir katkısı olduğunu söylemek mümkün değildir.

TBMM'nin dış politika alanındaki karar alma sürecinde de hiçbir önemli işlevi ve katkısı olmamıştır. Parlamento, yönetimce gündemine getirilen dış politika alanındaki önerileri, her zaman, hem de herhangi bir görüşme ya da tartışmaya gerek görmeksizin, oybirliği ile kabul etmiştir. Bu anlamda TBMM, dış politika alanında Çankaya'da saptanan politikaların ve alınan kararların, CHP Meclis Grubu'ndan geçirilmesinden sonra, bir formalite biçiminde yasal hâle getirilmesini sağlayan, kararları meşrû kılan, resmî karar alma mekanizmanın son halkasını oluşturmuştur.

Bu konuda yapılmış araştırmalarda her zaman aynı sonuçlara varılmaktadır.

Mümtaz Soysal, bir araştırmasında, bu konuda şu saptamalarda bulunuyor:

> "Tek-parti devrinde, önemli antlaşmaların Meclisce 'tasdiki' dolayısıyla cereyan eden görüşmeler gözden geçirildiği zaman, lehte konuşmalardan ve 'oybirliği'nden başka bir şey bulmak imkânı yoktur. (...)

Çok-partili sistemlerde, iktidar partilerinin, kendi kurdukları hükûmetleri, parlamentoda, herkesin gözü önünde denetledikleri, tenkid ettikleri pek sık rastlanan bir şey değildir. Bu gibi sistemlerde, dış görünüşe bakarak, hükûmetlerin kendi partilerince hiçbir denetlemeye tâbi tutulmadıklarını ve sâdece muhalif partiler önünde hesap verdiklerini sanmak yanlış olur. Hükûmetlerin kendi partilerince denetlenmesi açıkta değil, parti organları içinde ve özellikle parlamentodaki parti grubunda yapılmaktadır. (...)

Türkiye'de tek-parti devri hakkında yazılanlar, hükûmeti denetlemede ağırlık merkezinin Meclis Genel Kurulu'ndan tamâmiyle parti grubuna kaymış olduğunda fikir birliği etmektedir."[2]

Edward Weisband da, İnönü'nün temel ilgi alanının dış politika gelişmeleri ve sorunları olduğunu şöyle ortaya koyuyor:

"Kararları, Meclise, onaylanması için değil, çünkü bundan nasıl olsa kuşkuları yoktu, meşrûluğunun onaylanması için sunuyorlardı. (...)

Grubun, İnönü'nün (...) aldığı bir karârı kabul etmemesi düşünülemezdi. (...)

Meclis Dışişleri Komisyonu, hükûmetin ve onun asıl başının, yâni İnönü'nün çizdiği politikayı sürekli izleyen bir komiteden başka bir şey değildi aslında...

Kısacası, anlaşıldığı kadarı ile, işler bir çember içinde yürütülüyordu: Meclis, yetkilerini gerek kendisi, gerek Cumhuriyet adına kullanmak üzere Cumhurbaşkanına emânet etmişti. Buna karşılık İnönü de, dış politika kararlarında Meclisin (şeklî) onayını aramaktaydı. Meclis, gerçek oturumundan önce, (Parti) Meclis Grubu olarak kendi arasında bir anlaşmaya varıyordu. Böyle olunca da, hiç şaşmaz bir biçimde hükûmetin güttüğü siyâseti onaylıyordu. (...)

(CHP Meclis Grubu) toplantıları bâzen sert geçmekle birlikte, (...) saptanan politikanın yönünü, hiç demeyelim ama, pek az değiştirebiliyordu. Bu da, o dönemde Meclis Genel Kurul ve Meclis Grubu üyeleğinin ne kadar sınırlı bir görev olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Üyeler, dış politika kararlarında genellikle hiçbir rol almamayı tercih ediyorlar ya da sözün gelişi, İnönü'nün avucu içinde bulunuyorlardı."[3]

Hilmi Uran da, CHP Meclis Grubu'nun bu alandaki çalışmalarını şöyle anlatıyor:

---

2 Mümtaz Soysal, **Dış Politika ve Parlamento**, s. 111-113.

3 Weisband, **age**, s. 59-62 ve ayrıca bkz. **Weisband, age**, 19-70.

"(Şükrü) Saraçoğlu'nun, Hâriciye Vekili olarak, parti grup toplantıları için tesis ettiği güzel bir anane de, harbin umûmî seyri hakkında ve bize uzaktan yakından ilgili olan dünyâ meseleleri hakkında grupta her onbeş günde bir, mebusları tenviren, beyânatta bulunmasıydı. Saraçoğlu Başvekil olduktan sonra da, ona halef olan Nûman Menemencioğlu, Hasan Saka ve Necmettin Sadak gibi Hâriciye Vekilleri hiç şaşmaz bir sadâkatle bu ananeyi harbin sonuna kadar senelerce devâm ettirmişlerdir.

Parti grubu her hafta salı günleri toplanırdı. Binaenaleyh bir salı grup âzâsı Hâriciye Vekillerinin beyânatını dinlerdi. Öteki salı da, Kabine âzâsından, günün diğer meseleleri hakkında suâller sorulurdu.

Bu çeşit soru günlerinin de meraklısı çoktu ve merhum General Kâzım Karabekir ile Hikmet Bayur ve Feridun Fikri (Düşünsel) bunların başında gelirdi. Bunlar, hâriçten aldıkları mektupların yardımı ile her meselenin o günlerde aksayan tarafını öğrenirler ve onlar hakkında uzun uzun hazırlanırlar ve konuşurlardı. Binaenaleyh bu günler nispeten gürültülü ve patırtılı geçerdi ve günün bütün huzursuzlukları o gün ortaya atılarak Kabine âzâsından hesap sorulur, yolunda gitmemekte olan işlerin uyandırdığı mahzurlar dökülür, saçılırdı...

Hâriciye Vekillerinin beyânatı ise, uzun ve câzip olurdu. Mebuslar, onu büyük bir sükûnet içinde zevkle dinlerler ve o beyânattan aldıkları huzur ile onbeş gün için rahatlanırlardı. Aynı zamanda edindikleri mâlûmâtı da şüphesiz derhal muhitlerine yayarlardı."[4]

Mete Tunçay, bir incelemesinde, bu konuda şu saptamalarda bulunuyor:

"Gerçekten, bırakın dış politikayı, örneğin beşinci döneme âid Meclis tutanaklarında, sayfaların arasında bulunan, tâyini esâmî (ad belirtme) yoluyla yapılmış bütün oylama sonuçlarında, istisnâsız her karârın reye katılanların ittifâkıyla alındığı dikkatinizi çeker: Hep 'red sıfır, müstenkif sıfır'dır.

Tek-parti döneminde Meclisin açık oturumlarında görünüm buysa, acaba gizli oturumlarında ya da parti Meclis Grubu toplantılarında yâhut komisyonlarda sâhici bir iş yapılmakta mıdır? Yoksa tek-partinin Meclisi, bir bütün olarak, yalnızca, önüne getirilen herşeyi istisnâsız onaylayan, İngilizce deyimi ile, bir 'rubber stamping machine' midir? Bu sorunu araştırmanın yeri burası olmamakla birlikte, genel izlenim bana, 'Evet, öyledir' dedirtecek yönde...

4 Uran, **age**, s. 357-358.

Meclis etkili bir denetim yapmıyor. Peki, hükûmet, Anayasanın öngördüğü biçimde işliyor mu? Bu soruya olumlu bir karşılık vermek mümkün değildir. Diyelim, dış politikayla ilgili bir Bakanlık ve onun başında bir Bakan vardır. Sonra, genel politikayı yürüten bir Başbakan bulunmaktadır. Cumhurbaşkanının yürütme organının başı olması 'fahrî' bir anlamdadır. Dış politika kararlarını Başbakanın yönetimindeki Bakanlar Kurulu verecek ve Dışişleri Bakanı uygulayacaktır. Oysa, Atatürk döneminde olsun, İnönü döneminde olsun, bütün tek-partili rejim süresince, dış politikayı yöneten ve yürüten Cumhurbaşkanıdır. Cumhurbaşkanı, çoğu kez, Başbakanı devre dışı bırakarak, doğrudan doğruya Dışişleri Bakanı'na emir vermektedir. Bu yüzden, Atatürk'ün İnönü ile nasıl çatıştığını, İnönü'nün Cumhurbaşkanı olunca, ilk iş Tevfik Rüştü Aras'ı C(elâl) Bayar Kabinesi'nden çıkarttığını hepiniz bilirsiniz. (İnönü'nün eski İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'yı da aynı şekilde Kabine dışı bıraktırmış olması, içişlerindeki durumun da buna benzediğini düşündürtebilir...)

Evet, gözlemimiz şudur ki, Atatürk Cumhurbaşkanı iken, Başbakanı bir yana bırakıp, dışişlerini doğrudan doğruya ilgili Bakanla birlikte yönetme yolunda bir gelenek kurmuş, İnönü de adam değiştirmekle birlikte, aynı geleneği sürdürmüştür.

Bu saptamaları yaparken, tek-parti döneminde Cumhurbaşkanlarının yürüttükleri dış politikanın yanlış olduğu yargısına varmış değilim. Hattâ muhtemelen, gerek Atatürk'ün, gerek İnönü'nün dış politikası, o düzen içinde, o koşullarda, ülkemizde başka herhangi bir mekanizmayla ortaya konabilecek dış politika almaşıklarından daha iyi bile olmuştur."[5]

İnönü, her ne kadar, Başvekil iken, Cumhurbaşkanı Atatürk'ün dış politika konularında hükûmet başkanı olarak kendisine danışmaksızın kararlar almasına, bu kararları Hâriciye Vekili kanalı ile uygulatmasına ve o aşamada kendisini devre dışı bırakmasına karşı tepki duymuşsa da, kendisi Cumhurbaşkanı olduğunda bu yöntemi değiştirmemiş ve dış politikadaki karar alma mekanizmasını aynı şekilde devâm etmiştir.

Genel olarak şu gözlemde bulunmak yanlış olmayacaktır: Dış politika konuları aslında bir uzmanlık alanı olarak görülmekte ve bu görüşle yönetilmektedir. Refik Saydam'ın, Başvekâleti döneminde, dış politika konularıyla yakından ilgilenmediği sezilmekte-

5 Mete Tunçay, "Hatay Sorunu ve TBMM", **Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı (1876-1976)**, s. 250-251.

dir. Bunun yanı sıra, o dönemde Şükrü Saraçoğlu, Hâriciye Vekili olarak, İnönü ile yakın çalışma içindedir ve dış politikanın saptanmasından ve anahatlarının çizilmesinden birinci derecede sorumludur. Tabiî kararların son onay makâmının bizzat İnönü olduğu ve dış politika hattının nihâî olarak İnönü tarafından belirlendiği hiçbir zaman unutulmamalıdır. Saraçoğlu, kendi hükûmeti döneminde, bekleneceği gibi, dış politika ile Refik Saydam'a oranla daha yakından ilgilenmiştir. Nûman Menemencioğlu da bu dönemde ülkenin dış politikasının yönetildiği dar çekirdek kadro içinde yer almıştır. Dönem boyunca, İnönü, Saraçoğlu ve Menemencioğlu üçlüsünün dış politikanın gerçek mimarları olduğu söylenebilir. Tabiî dış politika alanında onlara büyük ölçüde yardımcı olan ve son derece yetenekli bir teknisyenler kadrosu olduğu da belirtilmelidir.

Saptanması gereken bir başka önemli nokta da, bu dönemde Türk dış politikasının ne denli uzak görüşlülükle hazırlanmış ve uygulanmış olduğudur. Türkiye'nin dış politika ile ilgili öngörüleri, çok kez şaşırtıcı derecede doğru çıkacaktır. Savaş yıllarında Türk yöneticilerinin deneyimli siyâsetçiler olmaları, bu konudaki başarılarında önemli rol oynamıştır.[6]

Bu kısımda, son olarak, dönemin dış politikasına ilişkin bâzı genel sonuçlara ulaşmak da mümkündür.

İnönü döneminde Türk dış politikası, temel olarak Atatürk döneminin Türk dış politikasından farklı değildir. Hattâ onun tutarlı bir devâmıdır. Atatürk döneminin son yıllarında, yâni 1930'lu yılların ikinci yarısında, dış politikada, Batılı devletlerle siyâsal yakınlaşma eğilimi baş göstermiş ve bu eğilim, Atatürk'ün ölümünden hemen sonra, savaşa giden yolda, hızla gelişen olayların etkisi ile, süratlenerek sürmüş ve kısa zamanda, benimsenen dış politikanın doğal bir sonucu olarak, bir askerî ittifak antlaşması ile sonuçlanmıştır. İttifâkın kısa sürede imzâlanması da, uzun zamandır izlenen dış politika doğrultusunda önemli birikimler olduğunu göstermektedir. Zâten dış politikada yeni başlamış bir yön değişik-

6 Ayrıca bkz. Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 41-57.

liğinin, bu kadar kısa zamanda, hem de savaş içinde imzâlanmış bir askerî ittifak antlaşması ile sonuçlanması elbette mümkün olamazdı.

İkinci Dünyâ Savaşı'nın hemen öncesinde, yaklaşan savaş tehlikesi ve ülkenin bir saldırıya uğraması ihtimâline karşı İnönü, Türkiye'nin güvenliğinin Batı ittifâkı içinde sağlanabileceğini düşünmüş ve Türk dış politikasının özellikle de 1930'lu yılların ikinci yarısında bu alanda aldığı mesâfeden yararlanarak, kısa sürede ülkenin Batı ittifâkı içinde yer almasını sağlamıştır. Bu karar, aslında Türk dış politikasının savaşa giden ve hızla gelişen olaylar karşısında, uzun dönemli amacına ulaştığını da göstermektedir.

İkinci Dünyâ Savaşı sırasında Türk dış politikasının temel ilkesi ve amacı, ne olursa olsun savaşa katılmamak olmuştur. Gerçekten de Türkiye'nin savaşa katılmaktan hiçbir çıkarı yoktu. Bu tür bir çıkar denemesinin Birinci Dünyâ Savaşı sonunda ülkeyi getirdiği nokta, o dönemi bizzat içinde bulunarak yaşayan Türk yöneticilerin aklından hiç çıkmıyordu. Dönem boyunca Türk dış politikasının en önemli karar mevkiinde bulunan İsmet İnönü, bu gerçeği en yakından bilen kişiydi. Bu nedenle ülkeyi savaştan uzak tutmak için elinden gelen her türlü gayreti göstermesine şaşmamak gerekir.

Savaş süresince dış politikanın stratejik hedefi, ülkenin savaştan uzak kalmasını sağlamak olmuş, ama bu stratejik hedefe varmak için değişik taktikler uygulanmıştır. Temel taktik ise hiç değişmemiştir: Avrupa'daki siyâsî ve askerî güç dengesi içinde, değişik güçleri birbirlerine karşı oynarak, ülkenin bu güçlerden herhangi birine kesin olarak yakınlaşmasını/bağlanmasını önlemek ve bu sâyede de zaman kazanarak, savaşa girmemeyi başarabilmek... Bu amaçla Türkiye, tüm savaş yılları boyunca bir denge politikası izlemiştir. Bu denge oyunu sâyesinde savaştan uzak kalmaya çalışmıştır. Türkiye'nin savaşa katılmamak için öne sürdüğü bütün siyâsal ve askerî nedenler, aslında, bu gerçek amaç açısından değerlendirilmelidir. Türkiye, savaşa katılmak istemediği ve buna imkân bulduğu sürece, savaşa katılmamak için her zaman ve her yerde değişik ve çeşitli nedenler, yâni mâzeretler bulmakta güçlük çekmemiştir.

Türkiye'nin söz konusu denge oyunu, Mihver devletleri olan Almanya ve İtalya ile müttefik devletleri oluşturan İngiltere, Fran-

sa, Sovyetler Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri arasındaki güç ilişkilerini ve çıkar çatışmalarını kullanmak sûretiyle mümkün olabilmiştir. Türkiye, yalnız Mihver devletleri ile müttefikler arasındaki değil, fakat müttefiklerin kendi içindeki çelişki ve çekişmeleri de bu amaç doğrultusunda ustaca kullanmıştır.

Tabiî dikkat edilmesi gereken bir başka nokta da, söz konusu denge oyununun sürdürülmesinde, yâni Türk dış politikasının temel çizgisinin belirlenmesinde, savaştaki genel askerî gidişin çok önemli bir rol oynadığıdır. Bu anlamda, Türk dış politikası, taktiklerini savaşın askerî gelişimine göre belirlemiştir denilebilir. Savaştaki askerî gelişmelerle Türkiye'nin diplomatik manevraları her zaman paralellik göstermiştir.

Bu açıdan yaklaşıldığı takdirde, amacına ulaşmak bakımından, İkinci Dünyâ Savaşı'nda izlenen Türk dış politikası başarılı olmuştur. Ancak hemen vurgulanması gerekir ki, savaşın sonunda ve sonrasında oluşan Türk dış politikasının ana sorunları da, savaş yıllarında izlenen bu politikanın doğrudan bir devâmı ve sonucu olmuştur. Savaş yıllarında izlenen Türk dış politikası, Türkiye'yi savaştan uzak tutmayı başarmıştır. Ama savaş sonunda gelişen yeni uluslararası politikada ülkenin yalnız kalmasına da neden olmuştur. Savaş sonrasında Türkiye'nin Batı ittifâkı içinde uzun süre yalnız kalmasında, bu ittifak içinde kendisine bir yer bulamamasında, savaş yıllarında izlenen dış politikanın birinci derecede rolü olmuştur.

İç Politika

İç politika konularında karar alma süreci, dış politika konularına göre, bir ölçüde farklılık göstermektedir.

Bir kez, belki de bu dönemde dış politika gelişmeleri ve sorunları temel önemde ve sürekli olduğundan, Çankaya, iç politika ile ilgili kararlarda hükûmeti daha serbest bırakmaktadır. İsmet İnönü'nün, iç politikada temel yönü saptamak dışında ayrıntı sayılabilecek konulara müdahale etmediği söylenebilir. İç politika konuları daha çok hükûmete ya da ilgili Vekillerin inisiyatifine bırakılmıştır. Ancak İnönü'nün, iç politikadaki gelişmeleri de yakından izlediği bilinmektedir.

Millî Şef döneminin incelenmesinde dikkat edilmesi gereken bir önemli nokta da, bu dönemde iç ve dış politikanın birbirinden kesin çizgilerle ayrılmadığını her zaman göz önünde bulundurmak gerçeğidir. Millî Şef dönemi, dış politikanın iç politika gelişmelerini önemli ölçüde etkilediği, hattâ zaman zaman etkilemekten de öteye, neredeyse tâyin ettiği bir zaman kesitidir.

Metin Toker, bu konuda şunları yazıyor:

> "Cumhurbaşkanı, bütün harb yılları boyunca tam bir Millî Şef gibi hareket etti. Meclis, hükûmet hukûken vardılar. Fakat politikayı bizzat ve doğrudan İsmet İnönü idâre ediyordu. Politika ise, o târihte, iç ve dış politika diye kesin çizgiyle ayrılmıyordu. Dolayısıyla bir bütün teşkil ediyordu."[7]

TBMM, iç politika konularında da, bir görüşme ve tartışma platformu oluşturamamış, yasama organı olarak bu alanda da denetleme görevini yerine getirememiş ve yalnızca hükûmetçe kendi önüne getirilen öneri biçimindeki kararları, savaşın sonuna dek, her zaman oybirliği ile kabul eden, Anayasa gereğince formalitenin gerektirdiği işlemi yerine getiren bir kurum olarak kalmıştır. Gerçi bu, Mecliste hiç tartışma ya da eleştiri olmadığı anlamına gelmemelidir. Bâzen son derece ılımlı ve dikkatli eleştiriler yapılıyordu. Ancak CHP tüzüğüne göre, TBMM'de CHP Meclis Grubu'nda alınan kararlar doğrultusunda oy kullanmak parti disiplini açısından zorunlu olduğundan, bizzat konuya ilişkin eleştirilerde bulunanlar da sonuçta olumlu oy kullanmak zorunda kalıyorlardı.

TBMM'nin denetim görevini, aslında son derece dar bir çerçevede, CHP Meclis Grubu yerine getiriyordu.

Hilmi Uran, anılarında, bu konuda şu bilgileri veriyor:

> "Parti nizamnâmesi gereğince, parti Meclis Grubu'nun asıl başkanı, partinin Genel Başkanı ve onun vekili idi. Başkandan gayri grubun, Grup Umûmî Heyeti'nce seçilen iki Başkan Vekili, bir de İdâre Heyeti vardı. Bunlar her içtimâ senesi başında yenilenir veyâ yeniden seçilirlerdi. (...)
>
> Her salı günü Grup Umûmî Heyeti toplanırdı ve Grup Başkan Vekilleri münâvebe ile bu toplantılara reislik ederlerdi. Genel Başkan ile Vekili, fevkâlâde hâller dışında gruba riyâset etmezlerdi. (...)

---

7 Toker, **age**, s. 21-22.

Her toplantıyı müteâkib gazetelere verilen komünikeler pek kuru ve kısa çıkmakla berâber, grup müzâkereleri gâyet serbest ve mühim bâzı konularda gâyet sert ve münâkaşalı geçerdi. Bâzı Vekillerin bu sert tenkidli müzâkerelerden bunalmış olarak çıktıkları çok olurdu. Fakat bütün bu müzâkerelerin ve tartışmaların zayıf tarafı, müzâkere sonunda Vekil için itimad-reyine gidilmemesi ve sâdece Vekilin o muahezelerden ders almış telâkki edilmesinin kâfi görülmesiydi.

Bu müzâkerelere İnönü de çok yakın alâka gösterir ve onları sabırsızlıkla takib ederdi. O kadar ki, Grup Reis Vekilleri'ni, mühim bir grup müzâkeresi sonunda İnönü'nün o akşam mutlaka köşke çağırarak izahat almaması ve havayı anlamak istememesi vâki değildi. Hattâ müzâkerenin takib ettiği seyre göre, alâkalı Vekili ve icâbında o gün sertçe konuşmuş olanları da çağırır, onlarla konuşur ve bu sûretle tartışma konusu olan işin istenilen istikâmetten inhirâfına meydan vermemeye çalışırdı.

Grup müzâkereleri gizli cereyan ederdi. Fakat Meclis Zabıt Kâtipleri tarafından stenografi usûlü ile müzâkerelerin muntazam zabtı tutulur ve bunlar saklanırdı. Bu zabıtlar siyâsî târihimiz için bugün de yarın da çok kıymetli vesikalardır. Grup müzâkerelerinin gizli yapılmakta oluşu çok defâ tenkid edilmiştir. Fakat ben, bu müzâkerelerin aleni yapılması hâlinde, parti tesânüdü gayretiyle ve endişesiyle, sertliğini ve samimîyetini kaybederdi kanaatini beslerim."[8]

CHP Meclis Grubu, iç politika ile daha yakından ilgileniyordu. Bu alanda yapılan görüşme ve tartışmalar, dış politika konularına göre daha canlı oluyordu. Ancak Meclis Grubu'ndaki tartışmalar da hiçbir zaman hükûmetten gelen önemli bir önerinin geri çevrilmesi ölçüsüne varmamıştır.

Hükûmetçe alınan önemli kararlar, öneri biçiminde Meclis Grubu'na getirilerek burada kabul ediliyor ve TBMM'de de yasalaşıyordu.

Tek-parti yönetimi boyunca, CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın da belirttiği gibi, Türkiye Cumhuriyeti'nde tamâmen farklı iki yönetim modeli vardır. Birincisi, formel biçimde Türkiye'nin yönetim biçimini oluşturan 1924 Anayasası'dır. 1924 Anayasası'ndan bakıldığında görülen siyâsal sistem ile fiilen uygu-

8 Uran, **age**, s. 343.

Hilmi Uran'ın sözünü ettiği CHP Meclis Grubu Zabıtları'na ilişkin bilgi için bkz. Tunçay, **age**, s. 95/dipnot 64.

lanan Şef sistemi arasında çok önemli bir nitelik vardır. Bu nedenle tek-parti yönetimi boyunca, 1924 Anayası'nın öngördüğü Meclis üstünlüğüne dayanan parlamenter sistem, yâni seçimle gelen bir parlamento ve onun içinden çıkan, Meclise karşı sorumlu bir hükûmet modeli, hiçbir zaman uygulama şansı bulamamıştır. 1924 Anayasası'nda yürütme organının başı olarak gösterilen Cumhurbaşkanı ise, Anayasada hiç görülmeyen çok geniş yetkilere Şef sistemi sâyesinde fiilen sâhip olmuş ve bu yetkilerini her zaman kullanmıştır. Şef sisteminin 1945-1950 döneminde de devâm ettiği, süreç içinde tedricen ortadan kalktığı, ancak CHP içindeki etkilerini daha uzun bir süre muhafaza ettiği söylenebilir. Cumhurbaşkanının yanında, 1924 Anayası'na göre, siyâsal sorumluluğu olan Başvekil ve hükûmet her zaman gölgede kalmıştır. Öyle ki, Cumhurbaşkanının aldığı kararları ve verdiği tâlimatları mutlaka yerine getiren hükûmetler, Cumhurbaşkanına karşın herhangi bir girişimde bulunamamışlardır.

1924 Anayası'na göre son derece üstün ve güçlü bir durumda olan yasama organı (TBMM) bu görevini hiçbir zaman yerine getirememiştir. TBMM, hükûmet faaliyetlerini denetleyen bir organ olmaktan çok, yönetime yardımcı olmayı kendisine asıl görev seçmiş bir organ niteliğindedir ve bu hâli ile yönetimin aldığı kararların meşrû hâle gelmesine hizmet eden bir işlev görmektedir.

Yasama organının denetim işlevini tamâmen yitirmesi sonucunda, bu işlev büyük ölçüde CHP Meclis Grubu'na geçmiş görünmektedir. Ancak CHP Meclis Grubu'nun da bu işlevi yerine getirebildiği pek söylenemez. CHP Meclis Grubu'nda denetim görevinin bir oranda yapılmasına karşın, bu alanda bir ölçü ortaya koymak, CHP Meclis Grubu Zabıtları kullanıma ve yararlanmaya açılıncaya dek, mümkün değildir.

İnönü döneminde, Meclisin aslî görevini yerine getiremediği görüldüğünden, TBMM'de denetleme işlevini görmek üzere kurulan Müstakil Grup da bu boşluğu hiçbir şekilde dolduramayacaktır.

Genel olarak bakıldığında, Atatürk dönemindeki tek-parti yönetimi ile İnönü dönemindeki tek-parti yönetimi arasında temel bir fark bulmak güçtür.

Millî Şef döneminde yönetimin, İnönü ile CHP'nin, genel olarak

siyâsal hayatta ve siyâsal sistemde bir liberalleşme eğilimi taşıdığını gösterir herhangi bir kanıt bulmak son derece güçtür. Bu dönemde de yönetimin, mevcud tek-partili siyâsal sistemi ve rejimi, haklı ve meşru göstermeye devâm ettiği görülmektedir.

Ancak 1945 yılında, âniden, çok-partili siyâsal hayâta yeniden geçme karârı alınmıştır. Bu karârın, 1945 yılında savaş sonrası dünyâda oluşan yeni güç dengesi çerçevesinde, genel olarak dış politika endişeleri doğrultusunda alındığı söylenebilir. Ancak bu alanda, alışılageldiği gibi, yalnızca dış politika faktörünü öne çıkararak ve onu temel alarak yapılan herhangi bir açıklama da yetersiz kalacaktır. Ülkenin iç siyâsal gelişmeleri de bu karârın alınmasında ve uygulanmasında rol oynamıştır. İç politika gelişmelerinin önemi de göz ardı edilmemelidir.

Türkiye'de Millî Şef döneminin biçimsel olarak 1946 yılı ilkbaharında sona erdiği söylenebilir. Ancak gerçekte bu dönemin, bir süreç içinde ve tedricen ortadan kalktığı göz önüne alınırsa, yeni geçiş döneminin 1945 yılı başlarında başladığını, önce yavaş ve daha sonra hızla ilerleyerek, bir bakıma tek-parti yönetiminin sonun kesin olarak belirleyen 1950 yılına dek sürdüğünü belirtmek gerekir.

ÜÇÜNCÜ BASIM İÇİN (SONSÖZ)

Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945) kitabımın üçüncü basımı için de bâzı açıklamalarda bulunmak istiyorum. Bu basımda hiçbir değişiklik yapmadım. Sâdece belirtilen hatâlarımı ve yanlışlarımı düzeltmeye çalıştım. Doktora tezimin yazımını 1983 yılının yaz aylarında tamamlamamdan bu yana neredeyse yirmi yıl geçti. Tezimle ilgili çalışmaya 1980 yılının sonlarında başlamıştım. Çeyrek yüzyıla yaklaşan bir sürecin devamlı olarak ve her aşamada güncellenmesi yorucu bir çabayı gerektirir. Ben bu çabayı ancak kısmen gösterebildiğim için okuyuculardan özür dilemeliyim.

Kitabımın ilk basımının üzerinden onyedi ve ikinci basımının ardından da yedi yıl geçti.[1] İkinci basımdan bu yana, ele aldığım dönemin değişik olaylarına değinen ya da doğrudan doğruya bu olayları ele alan çok sayıda yayın yapıldı. Bu vesileyle, kitabımda kaynak olarak kullanamadığım ve kaynakçada da yer vermeye fırsat bulamadığım bu yayınlara bir göz atarak, kısa bir değerlendirme yapmaya çalışacağım.

Elbette Ahmet Demirel tarafından hazırlanan ve İsmet İnönü'nün dönemi de içeren günlüğü, en başta gelenidir.[2] Bu kay-

---

1 İzleyebildiğim kadarı ile (ikinci basımdan sonra) kitabım hakkında yayınlanan tanıtma/eleştiri yazıları şunlardı: **Cumhuriyet Kitap**, (23 Mayıs 1996); Beşir Ayvazoğlu, "Millî Şef Dönemi", **Zaman**, (23 Mayıs 1996); Attilâ İlhan, "Cemil Koçak'ın 'Tanıklığı'", **Cumhuriyet**, (27 Ekim 2000). Fakat kitabım hakkındaki yegâne eleştiri yazısını Başar Başarır yazdı: Başar Başarır, "Türkiye'de Millî Şef Dönemi ve 'Olgusal' Yanlışlar Üzerine", **Târih ve Toplum**, Sayı: 150, (Haziran 1996), s. 61-63. (Merâk edenler yanıtıma da bakabilirler: Cemil Koçak, "Bir Eleştirinin Düşündürdükleri", **Târih ve Toplum**, Sayı: 151, (Temmuz 1996), s. 59-61).

2 İsmet İnönü, **Defterler (1919-1973)**, (2 Cild), YKY Yayınları, İstanbul, 2001.

nak henüz çok yeni olduğundan, hâli hazırda hiç işlenmemiştir. On yıldan daha uzun bir süre önce anılarını yayına hazırladığım ve kendisini kişisel olarak tanımaktan da büyük onur duyduğum Haldun Derin'in Çankaya Özel Kalemini Anımsarken (1933-1951) adlı eserinin kaynak değerini vurgulamak isterim.[3] Ben bu önemli kaynak eseri maalesef kitabımda kullanamadım. Okuyucuların kitabımda ortaya konulan görüşlerle ilgili olarak eleştirilerin de yer aldığı bu anı kitabını hatırlamalarını isterim.[4]

Anılardan söz etmeye devâm edecek olursak, kendisini kişisel olarak tanımaktan ve son dönemde aynı üniversitede öğretim üyesi ve meslekdaş olarak birlikte bulunmaktan onur duyduğum Erdal İnönü'nün neredeyse rekor sayıda baskı yapan anılarına değinmeden geçemeyiz.[5] Altan Öymen'in yeni yayınlanmaya başlanan ve kısa zamanda çok sayıda baskı yapan anılarını da dikkate almak gerekir.[6] Gülsün Bilgehan'ın Mevhibe Hanım hakkındaki araştırmasının son cildinin yayınlanması da yine bu döneme denk geldi.[7] Kitabımda kullandığım bir anı metninin artık geçerliğini yitirmiş olduğunu belirtmek isterim: Fâik Ahmet Barutçu'nun anılarının gerçek metni ancak son zamanlarda ortaya çıkabildi ve bu da, şimdiye kadar eski metinden yapılan kaynak kullanımının sağlığı konusunun tartışılabilir olduğunu gösterdi. Bundan böyle araştırmacıların yeni metni kullanmaları gerekecek.[8] Askerî târih açısından önemlice bir başka (ve sözlü târih sayılabile-

---

3 Haldun Derin, **Çankaya Özel Kalemini Anımsarken (1933-1951)**, Târih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

4 Haldun Derin'in, kitabımın ikinci basımından hemen sonra, 2 Temmuz 1996 târihinde bana yazdığı özel bir mektupta, kitabımda ortaya koyduğum bâzı görüşlerime karşı son derece nâzik bir üslûpla eleştirilerini ve kendi görüşlerini gündeme getirmesi ve metinde yer alan bâzı sözcük yanlışlarını dikkatime sunması karşısında burada yalnızca teşekkür edebiliyorum. Haldun Derin'in gösterdiği dikkat ve özen, hiç kuşkusuz genç kuşaklara/araştırmacılara da örnek olmalıdır.

5 Erdal İnönü, **Anılar ve Düşünceler**, (1. Cild), (15. Baskı), İdea Yayınları, İstanbul, 1996 ve **Anılar ve Düşünceler**, (2. Cild), Yorum Kitapları, İstanbul, 1998.

6 Altan Öymen, **Bir Dönem Bir Çocuk**, Doğan Kitap, İstanbul, 2002.

7 Gülsün Bilgehan, **Mevhibe**, (2 Cild), Bilgi Yayınları, Ankara, 1994 ve 1998.

8 Fâik Ahmet Barutçu, **Siyâsî Hâtırâlar**, (Millî Mücâdeleden Demokrasiye), (3 Cild), 21. Yüzyıl Yayınları, İstanbul, 2001.

cek) anı derlemesi de, nispeten yeni bir târihte yayınlandı.[9] Niyâzi Berkes'in kapsamlı, fakat konumuzla ilgili olarak daha çok 1944/1945 yıllarındaki solun ve Irkçı-Tûrancı grupların konumunu ayrıntıları ile anlatan anıları yine bu sırada yayınlandı.[10] Mete Çetik'in hazırladığı, fakat Millî Şef dönemine ancak dirsek temâsında bulunan kitabı da anmadan geçemeyeceğim.[11] Dönemin diplomatlarından olan Salâhattin Ülkümen'in anıları da yayınlandı.[12]

Hakkı Uyar'ın tek-parti dönemini ele alan doktora tezi, çok daha geniş bir dönemi kapsamakla birlikte, Millî Şef dönemini de içermektedir. Hiç kuşkusuz bu alanda son zamanlarda kaleme alınmış olan en iyi metinlerden biridir.[13] Uyar'ın yine bu alandaki makâlelerini de zikretmek isterim.[14] Yine benzer alandaki bir makâle de Serap Tabak'a âiddir.[15] Gül İnanç Barkay'ın Amerikan belgelerine dayanarak, İkinci Dünyâ Savaşı yıllarındaki Türk-Amerikan ilişkilerini anlattığı doktora tezi de yeni bir kaynak olarak ilâve edilmelidir.[16] Çetin Yetkin'in son günlerde yayınlanan ve kitabımda ortaya koyduğum görüşlerimi şiddetle eleştiren yeni kitabı da, döneme ilişkin bir girişi içermektedir.[17] Metin Heper tarafından doğrudan İsmet İnönü'yü

---

9 **Türk Subaylarının İkinci Dünyâ Harbi Hâtıraları**, Genelkurmay Askerî Târih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

10 Niyâzi Berkes, **Unutulan Yıllar**, (Yayına Hazırlayan: Rûşen Sezer), İletişim Yayınları, İstanbul, 1997. (Anılar hakkındaki tanıtım yazım için bkz. Cemil Koçak, "Niyâzi Berkes'in Anıları Üzerine", **Toplumsal Târih**, Sayı: 47, (Kasım 1997), s. 60-62).

11 **Üniversitede Cadı Kazanı**, (1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Nâili Boratav'ın Müdâfaası), (Hazırlayan: Mete Çetik), Târih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

12 Salâhattin Ülkümen, **Bilinmeyen Yönleriyle Bir Devrin Dışişleri**, Gözlem Yayıncılık, İstanbul, 1993.

13 Hakkı Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Kitapları, İstanbul, 1998. (Yeni baskısı da yapılan bu kitapla ilgili tanıtım yazım için bkz. Cemil Koçak, "CHP Üzerine Yeni Bir Araştırma", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 82, (Güz 1999), s. 198-210).

14 Hakkı Uyar, "CHP'nin İkinci Seçmenlerinden Hareketle Tek Parti İktidârının Toplumsal Kökenleri", **Toplumsal Târih**, Sayı: 106, (Ekim 2002), s. 54-57 ve "Tek Parti Döneminde Seçimler", **Toplumsal Târih**, Sayı: 64, (Nisan 1999), s. 21-31.

15 Serap Tabak, "İkinci Dünyâ Savaşı'nın İlk Yıllarında Afyon'da CHP", **Toplumsal Târih**, Sayı: 106, (Ekim 2002), s. 62-65.

16 Gül İnanç Barkay, **ABD Diplomasisinde Türkiye (1940-1943)**, Büke Yayınları, İstanbul, 2001.

17 Çetin Yetkin, **Karşı Devrim (1945-1950)**, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2002.

konu alan bir başka yayın daha yapılmıştır.[18] Burada ortaya konulan görüşlerle kitabımda ortaya konulan görüşlerin tamâmen farklı olduğunu okuyucu hemen fark edecektir.[19] Benzer değerlendirmeler yapmam gereken iki kitaptan daha söz etmeliyim: Osman Akandere'nin yine münhasıran Millî Şef dönemini konu alan kitabı[20] ile ismi çağrıştırmasa da, yine dönemi ele alan Necdet Ekinci'nin çalışması.[21] Murat Koraltürk'ün[22], Âsım Karaömerlioğlu'nun[23], Güven Bakırezer'in[24], Nâdir Özbek'in[25] yazılarını anmakla yetiniyorum. Nur Özmel Akın'ın kitabına ve makâlesine de bu listede yer vermek gerekir.[26] Gerek Günay Göksu Özdoğan'ın[27] ve gerekse Ahmet Yıldız'ın[28] Türk milliyetçiliği ile ilgili ve derinlemesine çalışmaları övgüye değerdir.

---

18 Metin Heper, **İsmet İnönü**, (Yeni Bir Yorum Denemesi), (Çeviren: Sermet Yalçın), Târih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999 (Kitabın orijinal metni için bkz. **The Making of a Turkish Statesman**, E. J. Brill, Leiden, 1998).

19 Kitabın sert bir eleştirisi için bkz. Aykut Kansu, "Yeni Bir Yorum Denemesi ve Otoriter Dünyâ Görüşü", **Birikim**, Sayı: 127.

20 Osman Akandere, **Millî Şef Dönemi**, (Çok Partili Hayâta Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler 1938-1945), İz Yayıncılık, İstanbul, 1998. (Kitap hakkındaki tanıtım/eleştiri yazım için bkz. Cemil Koçak, "Millî Şef Dönemi Üzerine Bir Doktora Tezi (Ya da Bir Doktora Tezi Nasıl Olmamalıdır!)", **Toplumsal Târih**, Sayı: 52, (Mayıs 2000), s. 52-57).

21 Necdet Ekinci, **İkinci Dünyâ Savaşı'ndan Sonra Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997. (Kitap hakkındaki tanıtım/eleştiri yazım için bkz. Cemil Koçak, "Çok-Partili Düzene Geçişte Dış Etmenlerin Araştırıldığı Bir Doktora Tezi Üzerine", **Târih ve Toplum**, Sayı: 197, (Mayıs 2000), s. 62-64).

22 Murat Koraltürk, "CHP'nin Devletçilik Anlayışında Kırılma: Şirketi Hayriye'nin Devletleştirilmesi", **Toplumsal Târih**, Sayı: 106, (Ekim 2002), s. 58-61.

23 Âsım Karaömerlioğlu, "Köy Enstitüleri Üzerine Düşünceler", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 76, (Bahar 1998), s. 56-79 ve "The People's Houses and the Cult of Peasent in Turkey", **Turkey Before and After Atatürk**, (Internal and External Affairs), (Edited by Sylvia Kedourie), Frank Cass, London, 1999.

24 Güven Bakırezer, "Nihâl Atsız'ın Düşünceleri", **Toplumsal Târih**, Sayı: 29, (Mayıs 1996), s. 25-31.

25 Nâdir Özbek, "Zeki Velidi Togan ve Milliyetler Sorunu: 'Küçük Başkurdistan'dan Büyük Türkistan'a'", **Târih ve Toplum**, Sayı: 44, (Ağustos 1997) ve "Zeki Velidi Togan ve 'Türk Târih Tezi'", **Toplumsal Târih**, Sayı: 45, (Eylül 1997).

26 Nur Özmen Akın, **Rauf Orbay'ın Londra Büyükelçiliği**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1999 ve "1942 Londrasında İki Büyükelçi Rauf Orbay ve İvan Maisky", **Târih ve Toplum**, Sayı: 191, (Kasım 1999).

27 Günay Göksu Özdoğan, **"Turan"dan "Bozkurt"a**, (Tek Parti Döneminde Türkçülük 1931-1946), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001 ve "Türk Uluşçuluğunda Irkçı Temalar: 1930 ve 1940'ların Türkçü Akımı", **Toplumsal Târih**, Sayı: 29, (Mayıs 1996), s. 19-24.

28 Ahmet Yıldız, **"Ne Mutlu Türküm Diyebilene"**, (Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları 1919-1938), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Burada Türk milliyetçiliğinin diğer alanlarına yönelik ve yoğunlaşmış bir literatürü en azından ismen anmak isterim: Rıfat Bali'nin[29], Ayhan Aktar'ın[30] ve Rıdvan Akar'ın[31] çalışmaları, bu alanda önemli bir dönemecin aşılmasına katkıda bulunmuştur. Esrâ Danacıoğlu'nun doyurucu çalışmaları da bu literatüre önemle eklenmelidir.[32] Bu alandaki birkaç makâleye de dokun-

---

29 Rıfat Bali, **Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999 (Kitap hakkındaki tanıtım yazım için bkz. Cemil Koçak, "Madamlarımızın ve Mösyölerimizin Târihi Üzerine Kritik Bir Bakış", **Toplumsal Târih**, Sayı: 81, (Eylül 2000), s. 61-62); **Musâ'nın Evlâtları Cumhuriyet'in Yurttaşları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001; "Yahudi Mültecileri Filistin'e Taşıyan Parita Gemisinin Serüveni", **Târih ve Toplum**, (Ekim 2001); "İkinci Dünyâ Savaşı Yıllarında Türkiye'de Azınlıklar I: 'Yirmi Kur'a İhtiyatlar' Olayı", **Târih ve Toplum**, Sayı: 179, (Kasım 1998), s. 4-18; "İkinci Dünyâ Savaşı Yıllarında Türkiye'de Azınlıklar II: 'Balat Fırınları' Söylentisi", **Târih ve Toplum**, Sayı: 180, (Aralık 1998), s. 11-17; "Nazilerin İktidâra Gelmeleri ve İstanbul'da Nazilere Karşı Boykot Girişimi", **Târih ve Toplum**, Sayı: 184, (Nisan 1999); "Balat'taki Asrî Fırın", **Târih ve Toplum**, Sayı: 182, (Şubat 1999), s. 3; "Çok Partili Hayatta Varlık Vergisi Tartışmaları", **Târih ve Toplum**, Sayı: 165, (Eylül 1997), s. 47-59; ."Resmî İdeoloji ve Gayri Müslim Yurttaşlar", **Birikim**, Sayı: 81, (Ocak 1996), s. 78-83; "Yeni Bilgiler ve 1934 Trakya Olayları I", **Târih ve Toplum**, Sayı: 186, (Haziran 1999), s. 47-55; "Yeni Bilgiler ve 1934 Trakya Olayları II", **Târih ve Toplum**, Sayı: 187, (Temmuz 1999), s. 42-48. Ayrıca bkz. Avner Levi, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996; Esther Benbassa ve Aron Rodrigue, **Türkiye ve Balkan Yahudileri Târihi**, (Çeviren: Ayşe Atasoy/Yayına Hazırlayan: Rıfat Bali), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001; Marc David Baer, "Türkiye Yahudilerinin En Zorlu Yılları: Bir Tabu Yıkılırken", **Virgül**, Sayı: 21, Temmuz/Ağustos 1999), s. 2-5; Moşe Grosman, "Türk Yahudileri", **Birikim**, Sayı: 71/72, (Mart/Nisan 1995), s. 156-157; Muhammet Güçlü, "Varlık Vergisi (11 Kasım 1942-15 Mart 1944), **Akdeniz Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Târihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 3, (Kasım 1991), s. 96-109 ve "Varlık Vergisi ve İzmir Uygulaması", **Târih İncelemeleri Dergisi**, Sayı: 8, (1993), s. 157-182; Erol Haker, **Bir Zamanlar Kırklareli'nde Yahudiler Yaşardı**, (Kırklareli Adato Âilesinin Öyküsü), (Çeviren: Natali Medina/Yayına Hazırlayan: Rıfat Bali), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002; Yahya Koçoğlu, **Azınlık Gençleri Anlatıyor**, Metis Yayınları, İstanbul, 2001 ve **Hatırlıyorum**, (Türkiye'de Gayrimüslim Hayatlar), Metis Yayınları, İstanbul, 2003.

30 Ayhan Aktar, **Varlık Vergisi ve 'Türkleştirme' Politikaları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000; "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Uygulanan 'Türkleştirme' Politikaları", **Târih ve Toplum**, Sayı: 156, (Aralık 1996); "1934 Trakya Yahudi Olaylarını 'Doğru' Yorumlamak", **Târih ve Toplum**, Sayı: 155, (Kasım 1996); "Varlık Vergisi Nasıl Uygulandı?", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 71, (Kış 1996); "Varlık Vergisi Sırasında Gayri Menkûl Satışları İle Servet Transferi: İstanbul Tapu Kayıtlarının Analizi", **Toplumsal Târih, Sayı: 69**, (Eylül 1999).

31 Rıdvan Akar, **Varlık Vergisi**, (Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği), Belge Yayınları, İstanbul, 1992 (ve ikinci baskı için bkz. **Aşkale Yolcuları: Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları**, Belge Yayınları, İstanbul, 1999); "Bir Resmî Metinden Plânlı Türkleştirme Dönemi", **Birikim**, Sayı: 110, (Haziran 1998).

32 Esrâ Danacıoğlu, "Unutulmuş Bir Trajedi: Karadeniz'de Batırılan Mefkûre", **Toplumsal Târih**, Sayı: 44, (Ağustos 1997), s. 6-14; "Unutulmuş Bir Trajedi: Karadeniz'de Batırılan Mefkûre II", **Toplumsal Târih**, Sayı: 45, (Eylül 1997), s. 13-19; "'Silivri Fâciâsı' Üzerine", **Toplumsal Târih**, Sayı: 24, (Aralık 1995), s. 11-15; "Struma: Diplomatik Pazarlıklardan Trajik Sona", **Toplumsal Târih**, Sayı: 81, (Eylül 2000). Yakın dönemde Struma hakkında yapılmış bir araştırma için bkz.

makla yetiniyorum.[33] Halûk Karabatak'ın[34] ve Oral Onur'un[35] makâlelerini de hatırlamak gerekir. Hemen hemen yirmi yıl önce Millî Şef döneminin dış politikasında Almanya ile ilişkileri ve bu ilişkilerin iç politikadaki yansımalarını, örneğin Varlık Vergisi Kânunu'nu ya da Yahudilerin konumunu yazdığımdan bu yana, bu alanda çok önemli bilgi birikimi sağlandı. Öyle ki, bugün artık basında olsun, televizyon programlarında olsun ve hattâ edebiyatta ve sinemada olsun, bu konu gündemin ayrılmaz bir parçası hâlini aldı ya da almak üzere...[36] Elbette yabancı dilde yayınlar da var: Barry Rubin'in İngilizce, fakat Türkiye'de yayınlanan kitabı bu bakımdan zikre değerdir.[37] Dönemin ekonomik ve sosyal sorunlarına yalnızca değinmekle yetinen, fakat alanında bir başka kapsamlı çalışma Ahmet Makal'a âiddir.[38] Bu arada, İletişim yayınları tarafından yayınlanan, kap-

---

Çetin Yetkin, "Struma Olayının İçyüzü", **Cumhuriyet**, (12-18 Aralık 1993 ve **Batılıların Kirli Yüzü: Struma**, Otopsi Yayınları, İstanbul. Ve ayrıca bkz. Turhan Aytul ve Hâlit Çapın, "Struma Fâciâsı", **Milliyet**, (30 Haziran-6 Temmuz 1985).

33 Cemâl Kozanoğlu, "İkinci Dünyâ Savaşı'nda Bir Yahudi Gemisinin Silivri'de Karaya Vurup Parçalanmasının Acıklı Öyküsü", **Toplumsal Târih**, Sayı: 20, (Ağustos 1995), s. 38-39; Bülent Gökay, "Belgelerle Struma Fâciâsı", **Târih ve Toplum**, Sayı: 116, (Ağustos 1993); Seçkin Türey, "Vehbi Koç Kurtardı; Rahmi Koç Ağırlayacak", **Milliyet**, (11 Ağustos 2000). Ayrıca daha popüler düzeyde yazılar için bkz. "Soykırım Batığını Bulduk... Struma'yı Nasıl Bulduk?", **Hürriyet**, (29 Temmuz 2000); "Lânetli Gemi", **Sabah**, (Ağustos 2000); ""Struma'nın Lâneti", **Sabah**, (27 Ağustos 2000). Ayrıca bkz. **Cumhuriyet**, (26 Temmuz 1992). Derleme niteliğinde iki yazıya daha işâret edeceğim: Vedii İlmen, "Refah Fâciâsı", **Târih ve Toplum**, Sayı: 200, (Ağustos 2000), s. 4-9 ve "Satie Dâvâsı", **Târih ve Toplum**, Sayı: 204, (Aralık 2000), s. 53-57.

34 Halûk Karabatak, "Türkiye'de Azınlık Târihine Bir Katkı: 1934 Trakya Olayları ve Yahudiler", **Târih ve Toplum**, Sayı: 146, (Şubat 1996), s. 4-16. Ayrıca bkz. Zafer Toprak, "1934 Trakya Olaylarında Hükûmetin ve CHF'nin Sorumluluğu", **Toplumsal Târih**, Sayı: 34, (Ekim 1996), s. 19-25.

35 Oral Onur, "'Trakya Olayları' Hakkında", **Târih ve Toplum**, Sayı: 149, (Mayıs 1996), s. 3-4.

36 Elbette burada konumuzla ilgili özellikle dönemin azınlık sorunlarını ele alan ya da buna değinen bütün yayınlara (basın, televizyon, edebiyat ve sinema) gönderme yapamıyorum. Ama okuyucular, son zamanlarda bu alanda yapılan yazılı ve görüntülü/sözlü yayının yoğunluğunu fark edeceklerdir. Bu alandaki nicelik elbette önemli, fakat bence daha da önemlisi, nitelik... Artık bu alanda "sırlar" daha kolay "ifşâ" edilebilir hâle geldi ve geçmişe ilişkin bilgilerimiz her zamankinden daha çok... Bu bilgiler temelinde azınlıklar konusunda geçmişi değerlendirmemiz tamâmen farklılaştı. Bu yeni bakış açısının en azından kendisinden önceki "geleneksel/klâsik" bakış açısı kadar egemen olmaya başlaması çok önemli bir gelişmedir. Elbette "eski"nin kendisini koruma içgüdüsünün gücünü küçümsemiyoruz. Fakat "yeni"nin gücünü vurgulamaya çalışıyoruz.

37 Barry Rubin, **İstanbul Intrigues**, Boğaziçi University Press, İstanbul, 2002.

38 Ahmet Makal, **Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri (1920-1946)**, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.

samlı ve derin analizler içeren, konumuzla yakından ilgili ve çok önemli iki kaynağa da gönderme yapmak zorundayım. Bu iki kaynak eserdeki çeşitli yazılar, her bakımdan dikkate değerdir.[39]

Bu arada, kitabımda da kullandığım, fakat kaynak olarak kütüphânelerde bulunması zor olan bâzı eski metinlerin de yeni basımları yapıldı.[40] Kitabımın kaynakçasına eklenebilecek bir başka yayının da adını anmakla yetiniyorum.[41]

Elbette son yıllarda konumuzla ilgili olarak yapılan bütün yayınları tüketebildiğim kanısında değilim. Burada ele aldıklarım sâdece benim görebildiklerim ve saptayabildiklerimdir. Dikkatimden kaçan diğer yayınların yazarlarından sâdece özür dileyebilirim.

Bu noktada birkaç noktaya daha değinmem gerekiyor: Halil Menteşe'nin anılarından, kitabımda sözünü ettiğim Siyâsî Müsteşarlıklar'ın ilk kez İkinci Meşrûtiyet döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından gündeme getirildiğini okumak, dönemler arasındaki bağların sıkılaştırılması gerektiği konusundaki görüşümü yeniden destekledi.[42] Kitabımda ortaya konulan görüşleri teyid eden bir başka anı da, Arı İnan'ın derlemesinde bulunmaktadır ve dönemin Emniyet Umum Müdürü Şükrü Sökmensüer'in gözünden Cumhurbaşkanlığı seçimleriyle ilgili gelişmeleri anlatmaktadır.[43] Burada eklemem gereken bir not da, Hakkı Uyar'ın sözünü ettiğim kitabında, benim "İnönü'nün Barış Politikası" olarak adlandırdığım süreçte (gözümden kaçmış olduğunu bir yazımda da belirttiğim gibi) Fâik Ahmet Barutçu'nun isminin de eklenmesi gerektiğine ilişkin dikkatli gözlemi ve ekidir.[44]

---

39 **Kemâlizm**, (Modern Türkiye'de Siyâsî Düşünce), (Editör: Ahmet İnsel), (2. Cild), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001 ve **Milliyetçilik**, (Modern Türkiye'de Siyâsî Düşünce), (Editör: Tanıl Bora), (4. Cild), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

40 Fâris Erkman, "En Büyük Tehlike" ve Suat Derviş, "Niçin Sovyetler Birliği'nin Dostuyum", ***Kırklı Yıllar* 1**, TÜSTAV *Yayınları, İstanbul*, 2002.

41 Yılmaz Gülcan, **Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1946)**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001.

42 **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları**, (Giriş: İsmâil Arar), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 19-20

43 Arı İnan, **Tarihe Tanıklık Edenler**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1997, s. 154-158.

44 Uyar, **age**, s. 85 ve 91/dn. 9.

Millî Şef döneminin ilgi alanımdan çıktığını söyleyemem.[45] Fakat artık metinde yeni bir değişiklik yapmaya hem gücüm yetmiyor, ama daha da önemlisi, artık bunu yapmayı çok da anlamlı bulmuyorum. Bu metni burada böylece bırakıyorum. Bütün hatâları ve sevapları ile birlikte...

Uzun zamandan beri üzerinde çalıştığım yeni araştırmamı, önümüzdeki dönemde ve görünür bir gelecekte yayınlamaya başlamak istiyorum. Bu çalışmam, esas itibâriyle, Millî Şef kitabımdaki formata uygun olarak, 1945-1950 dönemini kapsayan hayli uzun birkaç ciltlik bir metin olacak... Kitabımın ikinci basımında da yazdığım gibi, tek-parti dönemine ilgim devâm etmekle birlikte, bu dönemin sonrasını da ele almayı umuyorum.

CEMİL KOÇAK
İstanbul/23 Mart 1996

45 Bu konuda yazdığım son yazıları örnek vermek isterim: Cemil Koçak, "Tek-Parti Yönetimi, Kemâlizm ve Şeflik Sistemi: Ebedî Şef/Millî Şef", **Kemâlizm**, (Modern Türkiye'de Siyâsî Düşünce), (Editör: Ahmet İnsel), (2. Cild), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 119-137 ve "Kemâlist Milliyetçiliğin Bulanık Suları", **Milliyetçilik**, (Modern Türkiye'de Siyâsî Düşünce), (Editör: Tanıl Bora), (4. Cild), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 37-43.

KAYNAKÇA

BELGELER

Akten zur Deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Aus dem Archiv des Deutschen Auswaertigen Amts, Serie D: 1937-1941, Die Kriegsjahre, Band VIII (Erster Band), (4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), P. Keppler Verlag KG, Baden-Baden, Frankfurt/Main, 1961.

Akten zur Deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Aus dem Archiv des Deutschen Auswaertigen Amts, Serie D: 1937-1941, Die Kriegsjahre, Band IX (Zweiter Band), (18. Maerz bis 22. Juni 1940), P. Keppler Verlag KG, Frankfurt/Main, 1962.

Akten zur Deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Aus dem Archiv des Deutschen Auswaertigen Amts, Serie D: 1937-1941, Die Kriegsjahre, Band X (Dritter Band), (23. Juni bis 31. August 1940), P. Keppler Verlag KG, Frankfurt/Main, 1963.

Akten zur Deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Aus dem Archiv des Deutschen Auswaertigen Amts, Serie D: 1937-1941, Die Kriegsjahre, Band XI.1 (Viertel Band - Erster Halbband), (1. September bis 13. November 1940), Gebr. Hermes KG, Bonn, 1964.

Akten zur Deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Aus dem Archiv des Deutschen Auswaertigen Amts, Serie D: 1937-1941, Die Kriegsjahre, Band XI.2 (Viertel Band - Zweiter Halbband), (13. November 1940 bis 31. Januar 1941), Gebr. Hermes KG, Bonn, 1964.

Akten zur Deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Aus dem Archiv des Deutschen Auswaertigen Amts, Serie D: 1937-1941, Die Kriegsjah-

re, Band XII.1 (Fünfter Band - Erster Halbband), (1. Februar bis 5. April 1941), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1969.

Akten zur Deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Aus dem Archiv des Deutschen Auswaertigen Amts, Serie D: 1937-1941, Die Kriegsjahre, Band XII.2 (Fünfter Band - Zweiter Halbband), (6. April bis 22. Juni 1941), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1969.

Akten zur Deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Aus dem Archiv des Deutschen Auswaertigen Amts, Serie D: 1937-1941, Die Kriegsjahre, Band XIII.1 (Sechster Band - Erster Halbband), (23. Juni bis 14. September 1941), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1970.

Akten zur Deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Aus dem Archiv des Deutschen Auswaertigen Amts, Serie D: 1937-1941, Die Kriegsjahre, Band XIII.2 (Sechster Band - Zweiter Halbband), (15. September bis 11. Dezember 1941), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1970.

Akten zur Deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Aus dem Archiv des Deutschen Auswaertigen Amts, Serie E: 1941-1945, Die Kriegsjahre, Band I, (12. Dezember 1941 bis 28. Februar 1942), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1969.

Akten zur Deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Aus dem Archiv des Deutschen Auswaertigen Amts, Serie E: 1941-1945, Die Kriegsjahre, Band II, (1. Maerz bis 15. Juni 1942), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1972.

Akten zur Deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Aus dem Archiv des Deutschen Auswaertigen Amts, Serie E: 1941-1945, Die Kriegsjahre, Band III, (16. Juni bis 30. September 1942), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1974.

Akten zur Deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Aus dem Archiv des Deutschen Auswaertigen Amts, Serie E: 1941-1945, Die Kriegsjahre, Band IV, (1. October bis 31. Dezember 1942), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1975.

Akten zur Deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Aus dem Archiv des Deutschen Auswaertigen Amts, Serie E: 1941-1945, Die Kriegsjahre, Band V, (1. Januar bis 30. April 1943), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1978.

Akten zur Deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Aus dem Archiv

des Deutschen Auswaertigen Amts, Serie E: 1941-1945, Die Kriegsjahre, Band VI, (1. Mai bis 30. September 1943), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1979.

Akten zur Deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Aus dem Archiv des Deutschen Auswaertigen Amts, Serie E: 1941-1945, Die Kriegsjahre, Band VII, (1. October 1943 bis 30. April 1944), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1979.

Akten zur Deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Aus dem Archiv des Deutschen Auswaertigen Amts, Serie E: 1941-1945, Die Kriegsjahre, Band VIII, (1. Mai 1944 bis 8. Mai 1945), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1979.

Keesing's Contemporary Archives, Weekly Diary of Word-Events, Volume No: III, (1937-1940).

Keesing's Contemporary Archives, Weekly Diary of Word-Events, Volume No: IV, (1940-1943).

Keesing's Contemporary Archives, Weekly Diary of Word-Events, Volume No: V, (1943-1946).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (Tutanak Dergisi), (1938-1945).

Düstur, (3. Tertip), (1938-1945).

KİTAPLAR

Abadan, Yavuz, Hukukçu Gözü İle Milliyetçilik ve Halkçılık, (Ankara Halkevi/23 Mayıs 1939), CHP Yayını, Ulus Basımevi, [Ankara, 1939].

Abadan, Yavuz, Hürriyet ve İntihap Ehliyeti, CHP Konferanslar Serisi Kitap 9, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1939.

Abadan, Yavuz, Hakların İktisap ve İstimâlini Tâyin Eden Prensipler, CHP Konferanslar Serisi Kitap 9, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1939.

Ahmad, Feroz ve Ahmad, Bedia Turgay, Türkiye'de Çok-Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1976.

Akar, Rıdvan, Varlık Vergisi, (Tek-Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği), Belge Yayınları, İstanbul, 1992.

Aksel, L, Die Wandlungen der Wirtschaft und Wirtschaftspolitik/insbesondere des Aussenhandels in der Neuen Türkei, Berlin, 1943.(*)

Akşin, Niyâzi, **Die Soziale Lage der Arbeiterin in den Betrieben der Sümerbank**, (Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Wirtschafts und Sozialwissenschaftlichen Fakultaet der Universitaet Köln), [Köln], 1956. (Kitabın Türkçe özet tanıtımı ve yorumu için bkz. Cemil Koçak, "Sayılarla Sosyal Politika Târihi", **Târih ve Toplum**, Sayı: 92, (Ağustos 1991)).

Almanya'da Türk Ticâret Odası, Fevkâlâde Neşriyat Serisi Nr. 1, R. Boll Kitap Tabı ve Neşriyat Müessesesi Limited Şirketi, Berlin, 1933.

Allardt, Helmut, **Politik Vor und Hinter den Kulissen**, (Erfahrungen eines Diplomaten Zwischen Ost und West), Econ Verlag, Düsseldorf, Wien 1979.

Arar, Âsım, **Son Günlerinde Atatürk**, (Dr. Âsım Arar'ın Hâtıraları), Selek Yayınları, İstanbul, 1958.

Aras, Tevfik Rüştü, **Görüşlerim**, Semih Lütfü Kitabevi, Tan Basımevi, İstanbul, 1945.

Aras, Tevfik Rüştü, **Görüşlerim**, (2. Kitap), Yörük Matbaası, İstanbul, 1968.

Arcayürek, Cüneyt, **Şeytan Üçgeninde Türkiye**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987.

Armaoğlu, Fâhir, **Siyâsî Târih (1789-1960)**, (2. baskı), Siyâsal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1973.

Armaoğlu, Fâhir, **Belgelerle Türk-Amerikan Münâsebetleri**, Türk Târih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Arzık, Nimet, **Bitmeyen Kavga: İsmet İnönü**, Kurtuluş Matbaası, Ankara, 1966.

Ataöv, Türkkaya, **Turkish Foreign Policy (1939-1945)**, Siyâsal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1965.

Atatürk und die Türkei in der Deutschen Presse (1910-1944), (Verfasser: S. Eriş Ülger), Schulbuchverlag Anadolu, Hückelhoven, 1992.

Atatürk'ün Nöbet Defteri (1931-1938), (Derleyen: Özel Sâhingiray), Türk İnkılâp Târihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1955.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938), (Derleyen: Nimet Arsan), (3. baskı), Türk İnkılâp Târihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1981.

Atatürk-İnönü Çocuklar Arasında, Yavrutürk Özel Sayı No: 5, (Nisan 1939), Türkiye Basımevi, İstanbul, [1939].

Atay, Falih Rıfkı, **Çankaya**, Bateş, İstanbul, 1980.

Atay, Falih Rıfkı, **Pazar Konuşmaları (1941-1950)**, Dünya Matbaası, İstanbul, 1966.

Avcıoğlu, Doğan, **Türkiye'nin Düzeni**, (2 cilt), (5. baskı), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1971.

Avcıoğlu, Doğan, **Millî Kurtuluş Tarihi**, (Cilt: 3), İstanbul, 1974.

Aydemir, Şevket Süreyya, **Tek Adam**, (Cilt: 3), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969.

Aydemir, Şevket Süreyya, **İkinci Adam**, (Cilt: 1 ve 2), (2. baskı), Remzi Kitabevi, 1966 ve 1968.

Ayverdi, F., **Aussenhandel und Aussenhandelspolitik der Türkei von 1938-1953**, (Doktora Tezi), Göttingen, 1954.(*)

Basın ve Yayınla İlgili Kânun, Kararnâme, Nizamnâme, Talimatnâme ve Tâmimler, (Derleyen: Umum Müdürlük Hukuk Müşavirliği), Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, Başvekâlet Devlet Matbaası, [Ankara], 1944.

Baban, Cihat, **Politika Galerisi**, (Büstler ve Portreler), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970.

Balta, Tahsin Bekir, **Türkiye'de Yürütme Kudreti**, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1960.

Baltalı, Kemal, **1936-1956 Yılları Arasında Boğazlar Meselesi**, Ankara, 1959.(*)

Banoğlu, Niyazi Ahmet, **İsmet İnönü**, İstanbul, 1943.

Barutçu, Faik Ahmet, **Siyasî Anılar (1939-1954)**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1977.

Başar, Ahmet Hamdi, **Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye**, (2. baskı), Ankara İktisadî ve Ticarî İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, 1981.

Başvekil Celal Bayar'ın Program Nutku, (8 Kasım 1937).

Baydar, Ertuğrul, **İkinci Dünya Savaşı İçinde Türk Bütçeleri**, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, Ankara, 1978.

Bazna, Elyesa, **Ich war Cicero**, Münih, 1964.

Beşikçi, İsmail, **Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu**, (Bilim Yöntemi/Türkiye'deki Uygulama), Yurt Kitap Yayın, Ankara, 1991.

Bezmen, Refik, **Toranto-Bezmen Dâvâsı Münâsebeti İle**, Hüsnü Tabiat Matbaası, İstanbul, 1954.

1923'deki İlk Kuruluşunu ve Uzun Tâtili Takip Eden Vatan'ın Son On Yıllık Faaliyetinin Hikâyesi, (19 Ağustos 1950'deki Yıldönümü Münâsebeti İle 1923-1925, 1940-1950 [Yılları]), İsmâil Akgün Matbaası, [İstanbul, 1950].

Bilâ, Hikmet, **CHP Târihi (1919-1979)**, Ankara, 1979.

Bilge, Suat, **Güç Komşuluk**, (Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992.

Bilgişin, Şevket, **Türk İnkılâbında Devletçilik ve Ticâret Serbestîsi**, CHP Konferanslar Serisi Kitap 8, Recep Ulusoğlu Basımevi, 1939.

Biographisches Handbuch der Deutschsprachigen Emigration nach 1933, (International Biographical Dictionary of Central European Emigres 1933-1945), (herausgegeben von Institut für Zeitgeschichte München und von der Research Foundation for Jewish Immigration Ins., New York), (unter der Gesamtleitung von Werner Röder und Herbert A. Strauss), Band I, (Politik- Wirtschaft-Öffentliches Leben), KG Saur, München, New York, London, Paris, 1980.

Boratav, Korkut, **Türkiye'de Devletçilik**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1974.

Bozdağ, İsmet ve Sarol, Mükerrem, **100. Yaşında Celâl Bayar'a Armağan**, İstanbul, 1982.

Bozdağ, İsmet, **Bir Çağın Perde Arkası: Atatürk-İnönü, İnönü-Bayar Çekişmeleri**, Kervan Yayınları, İstanbul, 1972.

Bozdağ, İsmet, **Kemâl Tâhir'in Sohbetleri**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1980.

Bozkurt, Celâl, **Siyâset Târihimizde CHP**, (Dünü, Bugünü, İdeolojisi; Siyâset İlmî Açısından Bir İnceleme), Ankara, 1968.

Bozok, Sâlih ve Bozok, Cemil S., **Hep Atatürk'ün Yanında**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1985.

Burçak, Rıfkı Sâlim, **Türk-Rus-İngiliz Münâsebetleri (1791-1941)**, (İkinci Cihan Harbi'nde Türkiye'nin Durumu), Aydınlık Matbaası, İstanbul, 1946.

Burçak, Rıfkı Sâlim, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş (1945-1950)**, Olgaç Matbaası, Olgaç Yayınevi, 1979.

Burçak, Rıfkı Sâlim, **Moskova Görüşmeleri (26 Eylül 1939 - 16 Ekim**

1939) ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri, Gâzi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1983.

Burhan Belge'nin Sesi İle İkinci Dünyâ Savaşı, (Derleyen: Mazlum Kayalar), Başnur Matbaası, Ankara, 1970.

Büyük Mareşal Fevzi Çakmak'ın Askerî Dehâsı-Siyâsî Hayâtı, (Derleyen: Sinan Omur). İstanbul, 1962.

CHP Büyük Kurultayı Tüzük ve Program Komisyonu'nca Onanan Program Taslağı, (12 Mayıs 1935), Ankara, [1935].

CHP Programı (1935), Ulus Basımevi, Ankara, [1935].

CHP Tüzük (1935), Ulus Basımevi, Ankara, [1935].

CHP Onbeşinci Yıl Kitabı, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1938.

CHP Üsnomal Büyük Kurultayı'nın Zabtı, (26 Aralık 1938), Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1938.

CHP Büyük Kurultayı'nın Fevkâlâde Toplantısı, Tüzük Tâdil Teklifi, (26 Aralık 1938), Ankara, 1938.

CHP Tüzüğü, (Partinin Üsnomal Büyük Kurultayı Onaylamıştır), (26 Aralık 1938), Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara, [1938].

26 Aralık 1938 Târihinde Üsnomal Büyük Kurultay'da Genel Başkan İnönü Tarafından Söylenen Nutuk, Ankara, 1938.

CHP Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, Ulus Basımevi, Ankara, 1939.

CHP Büyük Kurultayı'nda Değişmez Genel Başkan İsmet İnönü'nün İrat Buyurdukları Nutuk, (29 Mayıs 1939), Ankara, [1939].

CHP Beşinci Kurultayı'na Sunulan Nizamnâme Lâyihası Hakkında Program-Nizamnâme Encümeni Raporu, Ulus Basımevi, Ankara, 1939.

CHP Beşinci Büyük Kurultayı'nın Tetkikine Sunulan Nizamnâme Projesi, (29 Mayıs 1939), Ulusal Matbaa, Ankara, 1939.

CHP Nizamnâmesi (1939), (Beşinci Büyük Kurultay'ın 1 Haziran 1939 Târihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir), Ulus Basımevi, Ankara, [1939].

CHP Programı (1939), (Partinin Beşinci Büyük Kurultayı'nda Kabul Edilmiştir), (29 Mayıs 1939), Ulus Basımevi, Ankara, 1939.

CHP 1940 Kongre Dilekleri, CHP Genel Sekreterliği Neşriyâtından, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara, [1941].

CHP Teftiş Tâlimatnâmesi, [Ankara, 1939].

CHP Altıncı Büyük Kurultayı'na Sunulan Program Projesi, (8 Haziran 1943), Ankara, 1943.

CHP Altıncı Büyük Kurultayı'na Sunulan Nizamnâme Projesi, (8 Haziran 1943), Ankara, 1943.

CHP Program ve Nizamnâme (1943), (Partinin Altıncı Büyük Kurultayı'nın 14 Haziran 1943 Târihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir), Zerbamat Matbaası, Ankara, 1943.

CHP Altıncı Büyük Kurultayı'na Sunulan CHP Meclis Müstakil Grubu'nun Raporu, (8 Haziran 1943), Ankara, 1943.

CHP Altıncı Büyük Kurultayı Hesap Encümeni Mazbatası, Ankara, 1943.

CHP Altıncı Büyük Kurultayı'na Sunulan Hükûmetçe Parti Programından Tahakkuk Ettirilen Kısımlarına Âid Raporlar, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 1943.

CHP Altıncı Büyük Kurultayı'na Sunulan Vilâyet Kongreleri Dilekleri Hulâsâsı, CHP Genel Sekreterlik Neşriyâtından, Çankaya Matbaası, Ankara, 1943.

CHP Teftiş Tâlimatnâmesi, (Umûmî İdâre Heyeti Tarafından Hazırlanmış ve 30 Temmuz 1943 Târihinde Parti Genel Başkanlık Divânı'nca Tasdik Edilmiştir), Sümer Matbaası, Ankara, 1943.

CHP Eşrefpaşa Nâhiyesi 1943-1944 Yılı Çalışma Raporu, İzmir, 1944.

CHP 1943-1944 Ankara Vilâyet Kongresi Zabıtları, Ulus Basımevi, Ankara, 1948.

CHP 1939'da Halkevleri, Recep Ulusoğlu Matbaası, Ankara, 1939.

CHP Halkevleri İdâre ve Teşkilât Tâlimatnâmesi, Ankara, 1940.

CHP Halkevleri ve Halk Odaları'nın 1940 [Yılı] Çalışmaları, Zerbamat Matbaası, Ankara, 1941.

CHP Halkevleri Çalışma Tâlimatnâmesi, Ankara, 1940.

CHP Halkevleri ve Halk Odaları 1942 [Yılı] Çalışmaları, Zerbamat Matbaası, Ankara, 1943.

CHP Halkevleri-Halk Odaları 1932-1942, Alâeddin Kral Basımevi, İstanbul, [1942].

CHP Halkevleri ve Halk Odaları 1944, Zerbamat Matbaası, Ankara, 1945.

CHP 1945 Yılında Halkevleri ve Halk Odaları, Ankara, 1946.

CHP Büyük Kurultayı'nın 10 Mayıs 1946 [Târihli] Olağanüstü Toplantısı, Ankara, 1946.

CHP Büyük Kurultayı'nın 10 Mayıs 1946 [Târihli] Olağanüstü Toplantısına Sunulan CHP Müstakil Grubu Raporu ve Ekleri, TBMM Basımevi, Ankara, 1946.

CHP Genel Başkan Vekili, Başvekil Şükrü Saraçoğlu'nun Cumhuriyetin 19. Yılını Açma Nutukları ve 19. Yıldönümü Münâsebeti İle Vekâletler, Millî Kurum ve Bankalar Tarafından Radyoda Verilen Konferanslar (1923-1942), CHP Genel Sekreterliği Yayınları, Alâeddin Kıral Basımevi, Ankara, 1943.

Candar, Avni, İkinci Reisicumhurumuz İsmet İnönü, (Kısa Tercüme Hâli ve Millî Büyük Hizmetlerinden Birkaçı), Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1938.

Cebesoy, Ali Fuat, Siyâsî Hâtıralar, (2. kitap), Istanbul, 1960.

Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri (1920-1953), (Derleyen: Özel Şâhingiray), Ankara, 1954.

Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri (1933-1955), (Dış Politika), (Derleyen: Özel Şâhingiray), Ankara, 1956.

Celâl Bayar'ın Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Yaptığı Kânun Tekliflerinin Esbâbı Mûcibeleri (1920-1937), (Derleyen: Özel Şâhingiray), Ankara, 1955.

Cumhuriyetin 19. Yıldönümü[nü] Kutlama Programı, Adana Türksözü Basımevi, 1942.

Cumhuriyetin 16. Yıldönümünde Hitâbeler ve Konferanslar, (Millî Şef Cumhurreisi İsmet İnönü'nün Tören Yerinde Türk Milleti'ne Hitâbeleri, Başvekil Dr. Refik Saydam'ın Ankara Radyosu'nda Cumhuriyet Bayramı'nı Açış Hitâbesi ve Vekâletlerde Millî Teşekküller Adına Ankara Radyosu'nda Verilen Konferanslar), Ulus Basımevi, Ankara, 1939.

Çankaya, Ali, Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler, (Cilt: 2), (Hâl Tercümeleri Kısmı).

Çağlar, Behçet Kemâl, Dolmabahçe'den Anıt Kabir'e, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Çıladır, Sinâ, Zonguldak Havzası'nda İşçi Hareketlerinin Târihi (1848-1940), (1. Kitap), Yeraltı Mâden-İş Yayınları, Ankara, 1977.

Demirkaya, Nâfi, **Atatürk ve İnönü Başkanlıklarında Cumhuriyet Yılları**, Sümer Matbaası, Ankara, 1942.

Derbil, Süheyp, **Devletçilik**, CHP Konferanslar Serisi Kitap 8, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1939.

Derin, Haldun, **Türkiye'de Devletçilik**, Çituri Birâderler Basımevi, Galata/İstanbul, 1940.

Derin, Haldun, **Çankaya Özel Kalemi'ni Anımsarken (1933-1951)**, (Yayına Hazırlayan: Cemil Koçak), Târih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

Deringil, Selim, **Turkish Foreign Policy During the Second Word War: An "Active" Neutrality**, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.

Deringil, Selim, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), Târih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.

Dilipak, Adurrahman, **İnönü Dönemi**, (8. baskı), Beyan Yayınları, İstanbul, 1989.

Ekzen, Nazif, **1946-1958-1970 Devalüasyonları**, Mâliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, Ankara, 1980.

Erden, Ali Fuat, **İsmet İnönü**, İstanbul, 1952.

Erkin, Feridun Cemâl, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, Başnur Matbaası, Ankara, 1968.

Erkin, Feridun Cemâl, **Dışişlerinde 34 Yıl**, (Anılar-Yorumlar), (Cilt: 1), Türk Târih Kurumu Yayınları, Ankara, 1980.

Erkilet, Hüseyin Hüsnü Emir, **Şark Cephesinde Gördüklerim**, Hilmi Kitabevi, (İkinci Umûmî Harb Serisi: 1), İstanbul, 1943.

Erkanlı, Orhan, **Anılar... Sorunlar... Sorumlular**, İstanbul, 1972.

Eroğul, Cem, **Demokrat Parti**, (Târihi ve İdeolojisi), Siyâsal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1970.

Ertuğ, Celâl, **Radyoda Pazar Sohbetleri**, Akay Kitabevi, Ankara, 1945.

Esin, Pars, **Türkiye'de İşveren Sendikacılığı**, Siyâsal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974.

Eti, Osman, **Millî Şef'in Güneydoğu Gezileri**, İstanbul, 1940.

Fenik, Mümtaz Fâik, **Bu Harbin Kitabı**, (1939 Harbi; Türkiye-İngiltere İttifâkı ve Büyük Britanya İmparatorluğu), Zerbamat Basımevi, Ankara, 1941.

Fındıkoğlu, Zekeriyâ Fahri, **Irk ve Millet**, Ankara, 1940.

Fişek, Kurthan, **Devlete Karşı Grevlerin Kritik Tahlili**, Siyâsal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1969.

Fişek, Kurthan, Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı, Doğan Yayınları, Ankara, 1969.

Frey, Frederick W., **The Turkish Political Elite**, MIT Press, Massachusetts, 1965.

Gedikoğlu, Şevket, **Evreleri, Getirdikleri ve Yankılarıyla Köy Enstitüleri**, İş Matbaacılık ve Ticâret, Ankara, 1971.

Geschichte des Zweiten Weltkrieges, (Militaerische und Politische Ereignisse-Kriegsmittel), (Zweite-erweiterte Auflage), A.G. Ploetz, Würzburg, 1960.

Giritlioğlu, Fâhir, **Türk Siyâsî Târihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii**, (2 cilt), Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1965.

Glaesner, Heinz, **Das Dritte Reich und der Mittlere Osten, Politische und Wirtschaftliche Beziehungen Deutschlands zur Türkei 1933-1939, zu İran 1933-1941 und zu Afghanistan 1933-1941**, (Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Dokturwürde des Philosophischen Fachbereiches II der Julius-Maximilians-Universitaet zu Würzburg), Würzburg, 1976. (Tezin Türkçe özet tanıtımı ve yorumu için bkz. Cemil Koçak, "Türk-Alman İlişkileri (1933-1939) Üzerine Başarılı ve Örnek Alınması Gereken Almanca Bir Doktora Tezi", **Toplumsal Târih**, Sayı: 8, (Ağustos 1994)).

Glasneck, Johannes, **Die İmperialistischen Grossmaechte und die Türkei am Vorabend und Waehrend des Zweiten Weltkrieges**, (Doktora Tezi), Halle/Saale, 1964.(*)

Glasneck, Johannes, **Methoden der Deutsch-Faschistischen Propagandataetigkeit in der Türkei Vor und Waehrend des Zweiten Weltkrieges**, Wissenschaftliche Beitraege der Martin-Luther-Universitaet Halle/Wittenberg, 1966/12 (C 2), Halle/ Saale, 1966.

Glasneck, Johannes ve Kirheisen, Inge, **Türkei und Afghanistan**, (Brennpunkte der Orientpolitik im Zweiten Weltkrieg), (herausgegeben von Prof. Dr. Heinz Tillmann), Schriftreihe des Instituts für Allgemeine Geschichte an der Martin-Luther-Universitaet Halle/Wittenberg, Band 3, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1968. (Kitabın "Die Türkei im Deutsch-Anglo-Amerikanische Span-

nungsfeld" adını taşıyan ilk bölümü Johannes Glasneck tarafından yazılmıştır. Johannes Glasncek'in yukarıda adı geçen iki kitabı tek kitap hâlinde Türkçe olarak da yayınlanmıştır: Johannes Glasneck, **Türkiye'de Faşist Alman Propagandası**, (Çeviren: Ârif Gelen), Onur Yayınları, Ankara).

Goloğlu, Mahmut, **Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)**, Ankara, 1974.

Goloğlu, Mahmut, **Millî Şef Dönemi (1939-1945)**, Ankara, 1974.

Goloğlu, Mahmut, **Demokrasiye Geçiş (1946-1950)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1982.

Gözübüyük, Şeref ve Kili, Suna, **Türk Anayasa Metinleri**, Siyâsal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1957.

Guse, Felix, **Die Türkei**, Kohler und Amelang, Leipzig, 1944.

Gündüz, Âsım, **Hâtıralarım**, (Derleyen: İhsan Ilgar), Kervan Yayınları, istanbul, 1973.

Gürkan, Ahmet, **Cumhuriyet, Meclis, Hükûmetler, Başkanlar (1919-1973)**, Güneş Matbaacılık T.A.Ş., Ankara, 1973.

Gürün, Kâmuran, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, (1939'dan Günümüze Kadar), Siyâsal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983.

Gürün, Kâmuran, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Türk Târih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Güvenir, O. Murat, **İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türk Basını**, (Siyâsal İktidârın Basını Denetlemesi ve Yönlendirmesi), Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul, 1991.

Hartmann, Hans Walter, **Die Auswaertige Politik der Türkei 1923-1940**, Zürich, 1941.(*)

Henrici, E., **Die Deutsche Kriegsführung und das Mittelmeer in den Jahren 1940 bis 1943**, Heidelberg, 1954.(*)

Hillgruber, Andreas, **Hitler's Strategie**, Politik und Kriegsführung 1940-1941, Bernard und Graefe Verlag für Wehrwesen, Frankfurt/Main, 1965.

Hostler, Charles Warren, **Türken und Sowjets**, (Die Historische Lage und die Politische Bedeutung der Türken und der Türkenvölker in der Heutigen Welt), Alfred Metzner Verlag, Frankfurt/Main, Berlin, 1960.

Hüber, Reinhard, **Die Türkei**, Berlin, 1943.(*)

Hüber, Reinhard, **Der Nahe Osten Heute**, Heidelberg, 1941.(*)

Hükûmet Programları (1920-1965), (Derleyen: İsmâil Arar), Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968.

Irkçılık-Türancılık, Türk İnkılâp Târihi Enstitüsü Yayınları, Maarif Matbaası, Ankara, 1944.

İkinci Dünyâ Harbi'nde Türk Dış Siyâseti, (Derleyen: Zeki Kuneralp), (Dışişleri Bakanlığı'nın Onbir Telgrafı), İstanbul, 1982.

İnan, Âfet, Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanâyi Plânı, (1933), Türk Târih Kurumu Yayınları, Ankara, 1972.

İnanç, Gül, Türkiye Cumhuriyeti'nin Toplumsal Değişim Sürecinde Taşımış Olduğu Misyon ve Yayın Politikasıyla Ankara Radyosu (1938-1945), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Târihi Enstitüsü, İzmir, 1994.

İnönü, İsmet, Millet ve İnsâniyet, (Millî Şef İsmet İnönü'nün Nutuklarından En Güzel Parçalar), (Derleyen: Herbert Melzig), Kanaat Kitabevi, Ahmet Saît Matbaası, İstanbul, 1943.

İnönü Diyor ki, (Nutuk, Hitâbe, Beyânat, Hasbihaller), (Derleyen: Herbert Melzig), Ülkü Basımevi, İstanbul, 1944.

İnönü, İsmet, **Aziz Atatürk**, Millî Eğitim Basımevi, Ankara, 1963.

İnönü, İsmet, **Hâtıralar**, (Cilt: 2), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987.

İpekçi, Abdi, **İnönü Atatürk'ü Anlatıyor**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1981.

İskit, Servet, **Türkiye'de Matbuat İdâreleri ve Politikaları**, Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, [Ankara], 1943.

İsmet İnönü, Maarif Matbaası, Ankara, 1945.

İsmet İnönü'nün Seçme Sözleri (1920-1939), (Derleyen: Cemâl Kutay), Ulusal Matbaa, Ankara, [1939].

İsmet Paşa'nın 1920-1933 Siyâsî ve İçtimâî Nutukları.

Jackh, Ernest, **Yükselen Hilâl**, (Dünkü, Bugünkü ve Yarınki Türkiye), (Çeviren: Perihan Kuturman), İstanbul, 1946.

Jaeschke, Gotthard, **Türkei**, Junker und Dünnhaupt Verlag, Berlin, 1941.

Jaeschke, Gotthard, **Die Türkei in den Jahren 1935-1941**, (Geschichtskalender mit Personen und Sachregister), Otto Harrasowitz, Leipzig, 1943.

Jaeschke, Gotthard, **Die Türkei in den Jahren 1942-1951**, (Geschichtskalender mit Namen und Sachregister), Otto Harrasowitz, Wiesbaden, 1955. (Jaeschke'nin yukarıda adı geçen iki kitabının Türkçe çevirisi

için bkz. **Türkiye Kronolojisi (1938-1945)**, (Çeviren: Gülayşe Koçak), Türk Târih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990).

Jaeschke, Gotthard, **Der Turanismus und die Kemalistische Türkei**, Leipzig, 1944.

Jivkova, Ludmilla, **İngiliz-Türk İlişkileri (1933-1939)**, (Çeviren: F. Muharrem ve F. Erdinç), Habora Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1978.

Kabacalı, Alpay, **Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü**, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul, 1990.

Kabasakal, Mehmet, **Türkiye'de Siyâsal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1991.

Kara, Nihâl, **Türkiye'de Çok-Partili Sisteme Geçiş Karârı (1945)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Siyâsal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1982.

Karabekir, Kâzım, **Ankara'da Savaş Rüzgârları**, (2. Dünyâ Savaşı), (CHP Grup Tartışmaları), Emre Yayınları, İstanbul, 1994. (Kitabın tanıtımı ve yorumu için bkz. Cemil Koçak, "İkinci Dünyâ Savaşı'nda Kâzım Karabekir'in CHP Meclis Grubu'ndaki Konuşmaları", **Toplumsal Târih**, Sayı: 17, (Mayıs 1995).

Karakoyunlu, Yılmaz, **Salkım Hanımın Tâneleri**, Simâvi Yayınları, İstanbul, 1990.

Karaosmanoğlu, Yâkup Kadri, **Politikada 45 Yıl**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1968.

Karaosmanoğlu, Yâkup Kadri, **Zorâki Diplomat**, (2. baskı), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1967.

Karpat, Kemâl H., **Türk Demokrasi Târihi**, (Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller), İstanbul, 1967.

Kandemir, Feridun, **İkinci Adam Masalı**, Yakın Târihimiz Yayınları, İstanbul, 1968.

Kandemir, Feridun, **Siyâsî Dargınlıklar**, (Atatürk-İnönü, İnönü-Mareşal Dargınlığı), (Cilt: 6), Ekicigil Târih Yayınları, İstanbul, 1955.

Karakuş, Emin, **İşte Ankara**, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1977.

Keleci, H., **Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanlığı Tarafından Açıklanan Sovyet-Nazi Münâsebetlerine İlişkin Gizli Vesikalar ve Türkiye.**

Kemâl, El Dessouki, **Hitler und der Nahe Osten**, Berlin, 1963.(*)

Kemâl, Mehmet, **Celâl Bayar Efsânesi ve Raftaki Demokrasi**, ABeCe Yayınları, İstanbul, 1980.

Kemâl, Mehmet, **Türkiye'nin Kalbi Ankara**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1983.

Keyder, Çağlar, **Dünyâ Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.

Keyder, Çağlar, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, (Çeviren: Sabrî Tekay), İletişim Yayınları, İstanbul, 1989.

Kılıç Ali, **Atatürk'ün Husûsiyetleri**, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Kılıç Ali, Son Günleri, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Kırımal, Edige, **Der Nationale Kampf der Krımtürken**, (mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917-1918), Verlag Lechte, Emsdetten (Westf.), 1952.

Kili, Suna, **Cumhuriyet Halk Partisi'nde Gelişmeler**, (Siyâset Bilimi Açısından Bir İnceleme), Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1976.

Kirby, Fay, **Türkiye'de Köy Enstitüleri**, Ankara, 1962.

Kocabaşoğlu, Uygur, **Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna**, (TRT Öncesi Dönemde Radyonun Târihsel Gelişimi ve Türk Siyâsal Hayâtı İçindeki Yeri), Siyâsal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980.

Kocatürk, Utkan, **Atatürk ve Türk Devrimi Kronolojisi (1918-1938)**, Türk İnkılâp Târihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1973.

Koç, Vehbi, **Hayat Hikâyem**, (3. baskı), Apa Ofset Basımevi, İstanbul, 1973.

Koçak, Cemil, **Siyâsal Târih (1923-1950)**, Çağdaş Türkiye (1908-1980), Türkiye Târihi, (Yayın Yönetmeni: Sinâ Akşin), (Cilt: 4), Cem Yayınevi, İstanbul, 1989 (İkinci baskı: 1990; Üçüncü baskı: 1992; Dördüncü baskı: 1995).

Koçak, Cemil, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, (İki Dünyâ Savaşı Arasındaki Dönemde Siyâsal, Kültürel, Askerî ve Ekonomik İlişkiler), Türk Târih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Köksal, Bilge Aloba ve İlkin, A. Râsih, **Türkiye'de İktisâdî Politikanın Gelişimi (1923-1973)**, Yapı ve Kredi Bankası A.Ş. Yayınları, Binbirdirek Matbaacılık Sanâyi A.Ş. Basımevi, [İstanbul], 1973.

Kral, August von, **Das Land Kemâl Atatürks**, (Der Werdegang der Mo-

dernen Türkei), Wilhelm Braumüller Universitaets-Verlagsbuchhandlung, Wien, Leipzig, 1935.

Krecker, Lothar, **Deutschland und die Türkei im Zweiten Weltkrieg**, Frankfurter Wissenschaftliche Beitraege, Kulturwissenschaftliche Reihe, Band 12, Vittorio Klostermann, Frankfurt/Main, 1964.

Kroll, Hans, **Lebenserinnerungen eines Botschafters**, Kiepenheuer und Witsch Verlag, Köln, Berlin, 1967.

Krüger, **Die Türkei**, Berlin, 1951.(*)

Kuran, Ahmet Bedevi, **İsmet İnönü Paşa'ya Açık Mektup**, Çeltüt Matbaası, İstanbul, 1958.

Kutay, Cemâl, **Atatürk'ün Son Günleri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1981.

Kutay, Cemâl, **Celâl Bayar'ın Yazmadığı ve Yazmayacağı Üç Devirden Hakikatler**, Alioğlu Yayınevi, İstanbul, 1982.

Kutay, Cemâl, **Celâl Bayar**, (Bir Türkün Biyografisi), Onan Matbaası, [İstanbul].

Kutay, Cemâl, **Osmanlı'dan Cumhuriyete Yüzyılımızda Bir İnsanımız: Hüseyin Rauf Orbay (1881-1964)**, (Cilt: 5), Kazancı Kitap Ticâret AŞ, İstanbul, 1992.

Küçük, Yalçın, **Türkiye Üzerine Tezler (1908-1978)**, (2. baskı), Tekin Yayınevi, İstanbul, 1978 ve 1979.

Külçe, Süleyman, **Mareşal Fevzi Çakmak**, (Askerî, Siyâsî, Husûsî Hayâtı), Ticâret Basımevi, İzmir, 1946.

Latka, Jerzy S., **Lehistan'dan Gelen Sefirler**, (Türkiye-Polonya İlişkilerinin Altı Yüzyılı), (Çevirenler: Antoni ve Nâlân Sarkady), (Türkiye Dostları Derneği), Perka A.Ş., İstanbul.

Leverkuehn, Paul, **Der Geheime Nachrichtendienst der Deutschen Wehrmacht im Kriege**, Bernard und Graefe Verlag für Wehrwesen, Frankfurt/Main, Berlin, 1957.

Madanoğlu, Cemâl, **Anılar (1911-1953)**, Evrim Yayınevi, İstanbul.

Melzig, Herbert, **Yakın Şarkta Alman Propagandası Hakkında Bir Muhtıra**, Ankara, 1940.

Meray, Seha L., **Devletler Hukûkuna Giriş**, (Cilt: 2), (4. baskı), Siyâsal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975.

Meram, Ali Kemâl, **İsmet İnönü ve İkinci Cihan Harbi**, (Bu Harpte Türk Siyâseti), Ahmet Saitoğlu Kitabevi, İstanbul, 1945.

Meriç, Ahmet Ârif, Varlık Vergisi'nin Satılmış Kahrâmânı Fâik Ökte'ye Açık Mektup, Râşit Bütün Matbaası, İstanbul, 1951.

Millî Korunma Kânun ve Kararları, (Derleyen: Hüsnü Bengi), (2. Kitap), Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1945.

Millî Şef Cumhurreisi İsmet İnönü'nün Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Altıncı İntihap Devresinin İkinci Toplantı Yılını Açış Nutku, (1 Kasım 1940), CHP Genel Sekreterliği Yayını, Ulus Basımevi, [Ankara, 1940].

Millî Şef Cumhurreisi İsmet İnönü'nün Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Altıncı İntihap Devresinin Üçüncü Toplantı Yılını Açış Nutku, (1 Kasım 1941), CHP Genel Sekreterliği Yayını, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara, 1941.

Millî Şef Cumhurreisi İsmet İnönü'nün Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Yedinci İntihap Devresinin İkinci Toplanma Yılını Açış Nutku, (1 Kasım 1944), CHP Genel Sekreterliği Yayını, Alâeddin Kıral Basımevi, Ankara, 1944.

Millî Şef Cumhurreisi İsmet İnönü'nün Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Yedinci Dönem Üçüncü Toplantısını Açış Söylevleri, (1 Kasım 1945), CHP Genel Sekreterliği Yayını, Ulus Müessesesi, Ankara, 1945.

Millî Şef İsmet İnönü'nün Yurt İçi Gezilerinde ve Türlü Konular Üzerinde İzmir, Samsun, Bursa, Balıkesir ve İstanbul'da İrat Buyurdukları Nutuklar, CHP Genel Sekreterliği Yayını, Titaş Basımevi, Ankara, 1943.

Millî Şefimiz İsmet İnönü'nün Üç Nutku, Ankara Halkevi Yayınlarından, (2. baskı), Maarif Matbaası, Ankara, 1945.

Millî Şef'in Söylev, Demeç ve Mesajları, (Derleyen: Kadri Kemâl Kop), Akay Kitabevi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1945.

Millî Şef İnönü'ye Şiirler, (Derleyen: Ali Ertan), Uğur Kitabevi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1945.

Mittelberger, Ritter, Das Werden der Neuen Türkei, (Abhandlungen der Deutschen Gesellschaft für Wehrpolitik und Wehrwissenschaften), (Maerz 1942), Folge 9, Berlin, 1942.(*)

Moyzisch, Ludwig Karl, Der Fall Cicero, Frankfurt/Main, Heidelberg, 1950.

Müftüoğlu, Mustafa, Çankaya'da Kâbus, (3 Mayıs 1944), Yağmur Yayınevi, (2. baskı), İstanbul, 1977.

Mühlen, Patrik von zur, **Gamalıhaç İle Kızılyıldız Arasında**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Sovyet Doğu Halklarının Milliyetçiliği), (Çeviren: Eşref Bengi Özbilen), Mâvi Yayınları, Ankara, 1984.

Nâdir, Nâdi, **Perde Aralığından**, (3. baskı), Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1979.

Nesimi, Abidin, **Yılların İçinden**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977.

Nesin, Aziz, **Böyle Gelmiş Böyle Gitmez**, (2. baskı), İstanbul, 1969.

Neumark, Fritz, **Zuflucht am Bosporus**, (Deutsche Gelehrte, Politer und Künstler in der Emigration 1933-1953), Verlag Josef Knecht, Frankfurt/Main, 1980. (Kitabın Türkçe çevirisi için bkz. **Türkiye'ye İltica Eden Alman İlim, Siyâset ve Sanat Adamları 1933-1953**, (Çeviren: Şefik Alp Bahadır), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mâliye Enstitüsü Yayını, İstanbul, 1982).

Nezihi, Hasan, **Die Gestaltung der Deutsch-Türkischen Handelsbeziehungen seit dem Lausanner Friedensvertrag (1923) und die Möglichkeiten ihrer Rationelleren Gestaltung in der Zukunft**, (Doktora Tezi), Köln, 1937.(*)

Moos, Herbert von, **Büyük Dünyâ Olayı**, (6 Cilt), (Askerî Yardımcılar: Franz Carl Endres), (Çeviren: Genelkurmay Eğitim Dâiresi Başkanlığı'nca bir heyet tarafından tercüme edilmiştir), Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Kara Kuvvetleri Komutanlığı, İstanbul, Askerî Basımevi, [İstanbul], 1952.

Mumcu, Uğur, **40'ların Cadı Kazanı**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1990.

Nissen, Rudolf, **Haelle Blaetter-Dunkle Blaetter**, DVA, Stuttgart, 1969.(*)

O'han [Orhan], A. E., **Die Türkische Aussenhandel und die Aussenhandelspolitik der Türkei unter der Republik 1923-1938**, İstanbul, 1943.(*)

Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973), (Cilt: 1), (4. baskı), Siyâsal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977.

Orbay, Rauf, **Cehennem Değirmeni, Siyâsî Hâtıralarım**, (İki Cilt), Emre Yayınları, İstanbul, 1993.

Oruz, H. İffet ve Yırcalı, Sırrı, **Türkiye'de Fiat Murâkabesi**, (Mevzuat ve Tatbikat), Numûne Matbaası, İstanbul, 1944.

Ökte Fâik, **Varlık Vergisi Fâciâsı**, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul.

Önder, Zehrâ, **Die Türkische Aussenpolitik im Zweiten Weltkrieg**, (he-

rausgegeben von Mathias Bernarth), Südosteuropaeische Arbeiten für das Südost-İnstitut München, R. Oldenbourg Verlag, München, 1977.

Öner, Kenan, **Muhittin Üstündağ Dâvâları Hakkında 1**, (Cevap Lâyihâsı), (Asrî Mezarlık, Son Safha, Sürpagop Mezarlığı), Halka Basımevi, İstanbul, 1940.

Öz, Esat, **Tek-Parti Yönetimi ve Siyâsal Katılım (1923-1945)**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1991.

Özacun, Orhan, **CHP Bibliyografya Denemesi**, İstanbul, 1993.

Özdağ, Ümit, **Ordu ve Siyâset İlişkisi**, (Atatürk ve İnönü Dönemleri), Gündoğan Yayınları, Ankara, 1991.

Özdemir, Hikmet, **Devlet Krizi**, (TC Cumhurbaşkanlığı Seçimleri), Afa Yayınları, İstanbul, 1989.

Öztürk, Kâzım, **Cumhurbaşkanlarının Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni Açış Nutukları**, Ak Yayınları Limited Şirketi Neşriyâtı, Baha Matbaası, İstanbul, 1969.

Papen, Franz von, **Der Wahrheit Eine Gasse**, Paul List Verlag, München, 1952.

Passif Havadan Korunma, (Ev veyâ Apartman Bekçisi ve Âile İşleri), Alâeddin Kıral Basımevi, İstanbul, 1939.

Reisicumhur Atatürk'ün Kamutayı Açış Nutukları (1 İkinciteşrin 1937).

Röpkes, Wilhelm, **Briefe 1934-1966**, E. Rentsch Verlag, Erlenbach/Zürich, 1976.(*)

Rössler, F., **Welchen Weg Geht die Türkei**, Dresden, 1940.(*)

Sâbis, Ali İhsan, **İkinci Cihan Harbi**, İstanbul, [1943].

Sâbis, Ali İhsan, **1943 İlkbaharında Harb Vaziyeti**, (2. Cihan Harbi Kitabının İkinci Cildi; İlkbaharda Muhtelif Cephelerdeki Harb Hareketleri ve Harbin İnkişâf Dereceleri Hakkında Mütâlâalar ve Tenkitler), Tan Matbaası, İstanbul, 1943.

Samancıgil, **Cumhuriyetin Üç Büyüğü**, İstanbul, 1943.

Sancar, Necdet, **İsmet İnönü İle Hesaplaşma**, Afşin Yayınları, Ankara, 1973.

Schuh, E., **Die Türkei im Spannungsfeld des Oestlichen Mittelmeers**, Nürnberg, 1954.(*)

Schwartz, Philipp, **Erinnerungen an die Türkischen Jahre**, 1972.(*)

Seaburg, Paul, **Die Wilhelmstrasse. Die Geschichte der Deutschen Diplomatie 1930-1945**, Frankfurt/Main, 1956.(*)

Serin, Necdet, **Dış Ticâret ve Dış Ticâret Politikası**, Siyâsal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975.

Sertel, Sabiha, **Roman Gibi**, Ant Yayınları, İstanbul, 1969.

Sertel, Zekeriyâ, **Hatırladıklarım**, (2. baskı), Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977.

Seyhan, Dündar, **Gölgedeki Adam**, Nûrettin Uycan Matbaası, İstanbul, 1966.

Siebert, F., **İtaliens Weg in der Zweiten Weltkrieg**, Frankfurt/Main, Bonn, 1962.(*)

Shirer, William L., **Nazi İmparatorluğu**, (Doğuşu, Yükselişi, Çöküşü), (3 cilt), (2. baskı), Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul, 1968, 1969 ve 1970.

Soysal, Mümtaz, **Dış Politika ve Parlamento**, (Dış Politika Alanındaki Yasama-Yürütme İlişkileri Üzerinde Karşılaştırmalı Bir İnceleme), Siyâsal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1964.

Soysal, İsmâil, **Türkiye'nin Siyâsal Andlaşmaları (1920-1945)**, (Târihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte), (Cilt: 1), Türk Târih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.

Soyak, Hasan Rızâ, Atatürk'ten Hâtıralar, (2 cilt), Yapı ve Kredi Bankası A.Ş. Yayınları, İstanbul, 1973.

SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, (Çeviren: Levent Konyar), Havass, İstanbul, 1977. (Kitabın ilk baskısı için bkz. **Gizli Belgeler**, (2. Dünyâ Savaşı'nda Türk-Alman İlişkileri ve Hitler'in Türk Dostları; İkinci Dünyâ Savaşı'nın Gizli Belgeleri; Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nden Almanya'nın Türkiye Politikası 1941-1943), (Çeviren: Muammer Sencer), May Yayınları, İstanbul, 1968).

SSCB Dışişleri Bakanlığı, **Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye (1941-1944) ve İkinci Dünyâ Savaşı Öncesinde Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye (1938-1939)** (Seçmeler), (Çeviren: Levent Konyar), Havass, İstanbul, 1981.

Staatsmaenner und Diplomaten bei Hitler, (Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes 1939-1941), (herausgegeben und erlaeutert von Andreas Hillgruber), Bernard und Graefe Verlag für Wehrwesen, Frankfurt/Main, 1967.

Şâkir, Ziyâ, **İsmet İnönü**, (Husûsî-Askerî-Siyâsî Hayâtı), Ülkü Basımevi, İstanbul, 1939.

Şehsuvaroğlu, Bedi, **Atatürk'ün Sağlık Hayâtı**, (Dr. Akil Muhtar'ın Anıları), Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1981.

Tâhir, Kemâl, **Bozkırdaki Çekirdek**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1972.

Tanilli, Servet, **Türk Anayasaları ve İlgili Mevzuat**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1980.

Tanyu, Hikmet, **Türkçülük Dâvâsı**, Kayseri, 1950.

T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyâset Plânlama Genel Müdürlüğü, **İkinci Dünyâ Savaşı Yılları (1939-1946)**, Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, [Ankara, 1973].

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, **1929 Dünyâ Buhrânında Türkiye'nin İktisâdî Politika Arayışları**, ODTÜ İdârî İlimler Fakültesi Yayını, Türkiye Belgesel İktisat Târihi Serisi No: 2, Ankara, 1977.

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, ODTÜ İdârî İlimler Fakültesi Yayını, Türkiye Belgesel İktisat Târihi Serisi No: 3, Ankara, 1982.

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, **Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisâdî Kalkınma Plânı**, ODTÜ İdârî İlimler Fakültesi Yayını, Türkiye Belgesel İktisat Târihi Serisi No: 1, Ankara, 1974.

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, **Dr. Max von der Porten'in Türkiye'deki Çalışmaları ve İktisâdî Devlet Teşekkülleri Sisteminin Oluşumu**, Ekonomi ve Toplum, Friedrich Ebert Vakfı, İstanbul, 1992.

Tezel, Yahya S., **Cumhuriyet Döneminin İktisâdî Târihi (1923-1950)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.

Tezel, Memduh, (Moskova Büyükelçiliği Eski Basın Ataşesi), **Moskova'dan Geliyorum.**

Tevetoğlu, Fethi, **Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar**, Ankara, 1971.

Tillmann, Heinz, **Die Nahostexpansion des Deutschen Imperialismus am Vorabend und Waehrend des Zweiten Weltkrieges**, (Doçentlik Tezi), Halle/Wittenberg, 1963.(*)

Tillmann, Heinz, **Deutschlands Araberpolitik im Zweiten Weltkrieg**, Schriftenreihe des Instituts für Allgemeine Geschichte an der Martin-Luther Universitaet, Halle/Wittenberg, Band 2, Deutscher Verlag, Berlin, 1965.(*)

Timur, Taner, **Türk Devrimi ve Sonrası (1919-1946)**, Doğan Yayınları, Ankara, 1971.

Tonguç, Engin, **Devrim Açısından Köy Enstitüleri ve Tonguç**, Ant Yayınları, İstanbul, 1970.

Toker, Metin, **Tek Partiden Çok Partiye**, Milliyet Yayınları, Baha Matbaası, [İstanbul], 1970.

Topuz, Hıfzı, **Türk Basın Târihi**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1973.

Topuz, Hıfzı ve Ünsal, Hüsâmettin, **Cumhuriyetin Beş Dönemeci**, Sergi Yayınevi, İzmir, 1984.

Toprak, Zafer, **Türkiye'de "Millî İktisat" (1908-1918)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.

Tuksavul, Muammer, **Doğudan Batıya ve Sonrası**, İstanbul, 1981.

Tunaya, Târık Zafer, **Türkiye'de Siyâsî Partiler**, Doğan Kardeş Yayınları A.Ş. Basımevi, İstanbul, 1952.

Tunçay, Mete, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1981.

Tülbentçi, Feridun Fâzıl ve Bekman, Münir Müeyyet, **İkinci Cihan Harbi Kronolojisi (1939-1944)**, Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, (4 cilt), Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 1943, 1944, 1944 ve 1945.

Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanâyi Plânı (1936), (Önsöz: Âfet İnan), Türk Târih Kurumu Yayınları, Ankara, 1973.

Türkkan, Rehâ Oğuz, **Milliyetçilik Yolunda**, İstanbul, 1944.

Türkkan, Rehâ Oğuz, **Kuyruk Acısı**, İstanbul, 1943.

Türkeş, Alpaslan, **1944 Milliyetçilik Olayı**, İstanbul, 1972.

Unat, Fâik Reşit, **İsmet İnönü**, Ankara Halkevi Dil ve Edebiyat Şûbesi Yayınları, Maarif Matbaası, Ankara, 1945.

Uran, Hilmi, **Hâtıralarım**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1959.

Us, Âsım, **Hâtıra Notları (1930-1950)**, (Atatürk, İnönü, İkinci Dünyâ Harbi ve Demokrasi Rejimine Giriş Devri Hâtıraları; Atatürk ve İnönü Devirlerine Âid Seçme Fıkralar), Vakit Matbaası, İstanbul, 1966.

Ülman, A. Halûk, **Türk-Amerikan Diplomatik Münâsebetleri**, (İkinci Cihan Savaşı'nın Başından Truman Doktrini'ne Kadar 1939-1947), Siyâsal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1961.

Ülken, Hilmi Ziyâ, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Târihi**, (2. baskı), Ülken Yayınları, İstanbul, 1979.

Ünaydın, Ruşen Eşref, **Atatürk'ün Hastalığı**, (Prof. Dr. Nihad Reşad Belger'le Mülâkat), Türk Târih Kurumu Yayınları, Ankara, 1959.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, **Türkiye'de Üç Devir**, (2 cilt), Sinan Yayınları, İstanbul, 1972 ve 1973.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, **Devirden Devire**, (Cilt: 3), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1976.

Weisband, Edward, **İkinci Dünyâ Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası**, (Çeviren: M. Ali Kayabal), Milliyet Yayınları, Özaydın Matbaası, [İstanbul], 1974.

Widmann, Horst, **Exil und Bildungshilfe**, (Die Deutschsprachige Akademische Emigration in die Türkei nach 1933), (mit einer Bio-Bibliographie der Emigrierten Hochschullehrer im Anhang), Herbert Lang, Bern, Peter Lang, Frankfurt/Main, Liebefeld/Bern (Schweiz), 1973. (Kitabın Türkçe çevirisi için bkz. **Atatürk Üniversite Reformu**, (Çeviren: Aykut Kazancıgil ve Serpil Bozkurt), İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Atatürk'ün Yüzüncü Doğum Yılını Kutlama Yayınları, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1981).

Yalman, Ahmet Emin, **Yakın Târihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1922-1944)**, (Cilt: 3), Rey Yayınları, İstanbul, 1970.

Yalman, Ahmet Emin, **Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1945-1971)**, (Cilt: 4), Rey Yayınları, [İstanbul].

Yalman, Ahmet Emin, **Yarının Türkiyesine Seyahat**, (Yeni Türk Akıncılarının Âleminden Notlar), Vatan Matbaası, [İstanbul], 1944.

Yalman, Ahmet Emin, **Havalarda 5.000 Kilometre Seyahat**, (Miami, Güyan, Brezilya, Asansyon Adası, Akra, Merkezî Afrika, Sudan, Mısır, Libya Cephesi), (3 cilt), Vatan Matbaası, [İstanbul], 1943.

Yalman, Ahmet Emin, **Turkey In My Time**, University of Oklahoma Press, 1957.

Yeni Millî Korunma Kânunu Karşısında Tüccar, Esnaf ve Mülk Sâhipleri, 1944.

Yerasimos, Stefanos, **Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye**, (Cilt: 3), (Çeviren: Bâbür Kuzucu), Gözlem Yayınları, İstanbul, 1976.

Yetkin, Çetin, **Türkiye'de Tek-Parti Yönetimi (1930-1945)**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1983.

Yirmi Yıl İçinde CHP, Ulus Basımevi, Ankara, 1943.

Varlık Vergisi Fâciâsının Neticelerinden Taranto-Bezmen Dâvâsı, (Bu kitap mahkemede geçen safhaları kaydeder), Tan Matbaası, İstanbul.

MAKÂLELER

Ackermann, Josef, "Der Begehrte Mann am Bosporus: Europaeische Interessenkollisionen in der Türkei (1938-1941)", **Hitler, Deutschland und die Maechte**, (Materialien zur Aussenpolitik des Dritten Reiches), (herausgegeber: Manfred Funke), Bonner Schriften zur Politik und Zeitgeschichte, Seminar für Politische Wissenschaft an der Universitaet Bonn, Droste Verlag, Düsseldorf, 1976.

Ackermann, Jozeph [Josef], "İkinci Dünyâ Savaşı Sırasında Türk-Alman İlişkileri", **Atatürk Konferansları 1973-1974**, (VI), Türk Târih Kurumu Yayınları, Ankara, 1977.

Açıkalın, Cevat, "Turkey's International Relations", **International Affairs**, Volume: XXIII, No: 4, (October 1947).

"Adana Konferansı'nın 37. Yılı", **Süreç**, Cilt: 1, Sayı: 1, 1980.

"Adana Konferansı'nın Gizli Zabıtları", **Hürriyet**, (13-20 Şubat 1972).

[Adıvar], Hâlide Edip, "Turkey and her Allies", **Foreign Affairs**, Volume: 18, Nos: 1-4, (October 1939-July 1940).

Alemdar, Korkmaz, "Basında Kadro Dergisi ve Kadro Hareketi İle İlgili Bâzı Görüşler", **Kadro**, (Yayına Hazırlayan: Cem Alpar), (tıpkıbasım), (Cilt: 1), (1932), Ankara İktisâdî ve Ticârî İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, 1978.

Alemdar, Korkmaz, "Anadolu Ajansı'na Alman Baskısı", **Târih ve Toplum**, Sayı: 37, (Ocak 1987).

Altuğ, Kurtul, "Celâl Bayar, Atatürk ve İnönü'yü Anlatıyor", **Tercüman**, (9-27 Haziran 1981).

Aral, Nâmık Zeki, "1942 Sonunda Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 5, Sayı: 1, (İlkteşrin 1943).

Arar, İsmâil, "Köyde Çıkan İlk Gazete", **Târih ve Toplum**, Sayı: 60, (Aralık 1988).

Aras, Tevfik Rüştü, "Neler Olacaktı?", **Milliyet**, (13-16 Mart 1971).

Aras, Tevfik Rüştü, "Atatürk'ün Siyâseti", **Milliyet**, (20 Mayıs 1971).

Aras, Tevfik Rüştü, "Atatürk'ten Anılar", **Yön**, Sayı: 84, (6 Kasım 1964).

Armaoğlu, Fâhir, "İkinci Dünyâ Harbi'nde Türkiye", **Siyâsal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 13, No: 2, (Haziran 1958).

Ataöv, Türkkaya, "Atatürk'ün Dış Politikası", **Yön**, Sayı: 47, (7 Ekim 1962).

Atasagun, Yusuf Sâim, "Türkiye'de İçtimâî Siyâset Meseleleri", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 2, No: 3-4, (Nisan-Temmuz 1941).

Avcıoğlu, Doğan, "Atatürk'ün Dışişleri Bakanı Anlatıyor", **Yön**, Sayı: 83, (30 Ekim 1964).

Babanzâde, Şükrü, "Millî Korunma Kânunu", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 1, (1939).

Başar, Suad, "Toprak Mahsûlleri Vergisi Kalkınca", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 7, No: 1-4, (Ekim 1945-Temmuz 1946).

Başarır, Başar, "Urfa'da Cumhuriyet Halk Fırkası", **Toplumsal Târih**, Sayı: 21, (Eylül 1995).

Bayur, Hikmet, "Atatürk-İnönü İlişkilerinin İç Yüzü", **Son Havâdis**, (11 Şubat 1968).

Belinkow, S., "Die Türkei im Zweiten Weltkrieg", **Neue Zeit**, 11, (1945).(*)

Boratav, Korkut, "1923-1939 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Dönemlendirilmesi", **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları**, (Sempozyum: Tebliğler-Tartışmalar), (14-16 Ocak 1977/İstanbul), İstanbul Yüksek İktisat ve Ticâret Mektebi (İTİA) Mezunları Derneği Yayını, İstanbul, 1977.

Boratav, Korkut, "Büyük Dünyâ Bunalımı İçinde Türkiye'nin Sanâyileşme ve Gelişme Sorunları: 1929-1939", **Târihsel Gelişimi İçinde Türkiye Sanâyii**, Makina Mühendisleri Odası 1976 Sanâyi Kongresi, TMMOB Makina Mühendisleri Odası Yayını, Ankara, 1977.

Boratav, Korkut, "Savaş Yılarının Bölüşüm Göstergeleri ve 'Rantlar' Sorunu", **Yapıt**, (Toplumsal Araştırmalar Dergisi), Sayı: 8, (İnönü Özel Sayısı), (Aralık-Ocak 1984/1985).

Bostancı, Nâci, "Tek-Parti Döneminde Siyâset ve Ekonomi", **Tercüman**, (28-31 Ekim 1987).

Burçak, Rıfkı Sâlim, "İkinci Cihan Savaşı'nda Boğazlar Meselesi", **Siyâsal Bilgiler Okulu Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 1-2, (1947).

Campus, Elia, "Der Balkanblock der Neutralen", (September 1939-Maerz 1940), **Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl- Marx Universitaet, Leipzig**, 6, (1956/57).(*)

Clark, Edward, C., "Türk Varlık Vergisi'ne Yeniden Bakış", **Yapıt**, (Toplumsal Araştırmalar Dergisi), Sayı: 8, (İnönü Özel Sayısı), (Aralık-Ocak 1984/1985).

Çambel, Hasan Cemil, "İkinci Dünyâ Harbi'ne Nasıl Girmedik?", **Makâleler-Hâtıralar**, Türk Târih Kurumu Yayınları, Ankara, 1964.

Çelikbaş, Fethi, "Harb İktisâdı ve Millî Korunma Kânunumuz", **Ülkü**, Cilt: XVII, Sayı: 102, (Ağustos 1941).

Daitz, Werner, "Deutschland, die Türkei und das Europaeische Schicksal", **Zehn Jahre Türkische Handelskammer für Deutschland**, (hergestellt von der Türkischen Handelskammer für Deutschland zu Berlin), 1938.(*)

Danacıoğlu, Esrâ, "'Silivri Fâciâsı' Üzerine", **Toplumsal Târih**, Sayı: 24, (Aralık 1995).

Davos, Râsim, "L'expansion de L'Allamagne Fachiste en Turquie", **L'Internationale Communiste**, 2, (1938).(*)

Derin, Haldun, "Çağdaşları Arasında İnönü", **Milliyet**, (28 Aralık 1974).

Deringil, Selim, "İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türk Dış Politikası", **Târih ve Toplum**, Sayı: 35, (Kasım 1986).

Deringil, Selim, "Turkey's Diplomatic Position at the Outbreak of the Second World War", **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi**, Vols: 8-9, (1980-1981).

Deringil, Selim, "'Dünyâ Yanarken Türkiye Kendini Nasıl Kurtardı?", **Cumhuriyet**, (Siyâset Eki 1985), (6 Mayıs 1985).

Deringil, Selim, "Dış Politikada Süreklilik Sorunsalı: II. Abdülhamid ve İsmet İnönü", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 28, (Kış 1985).

Deutsch, Harold C., "Garip Bir Devre: 1939-1941 Arasında Nazi-Sovyet Münâsebetleri", (Çeviren: Fâhir Armaoğlu), **Siyâsal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 9, No: 2, (Haziran 1954).

Dikmen, M. Orhan, "Millî Korunma Kânunu'nda Yapılan Tâdilat", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 2, (1939-1940).

Dikmen, M. Orhan, "Türkiye'de İndeksler", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 3, Sayı: 1-2, (İlkteşrin 1941-Sonkânun 1942).

Edwards, A.C., "The Impact of the War on Turkey", **International Affairs**, Volume: XXII, No: 3, (July 1946).

Ergin, Feridun, "Türkiye'de Harb Mâliyesi (1939-1942)", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 4, Sayı: 2, (İkincikânun 1943).

Erim, Nihat, "The Development of the Anglo-Türkish Alliance", **Asiatic Review**, (1946).(*)

Erkin, Feridun Cemâl, "İnönü, Demokrasi, Dış İlişkiler", **Milliyet**, (14 Ocak 1974).

Erkin, Feridun Cemâl, "İkinci Dünyâ Harbi'nde İnönü'nün Dış Politikası", **Milliyet**, (26-27 Ocak 974).

Erkin, Feridun Cemâl, "Türkiye'nin Savaşa Katılması İçin Kâhire'de Yapılan Müzâkereler (1943)", **Belleten**, Cilt: XLII, Sayı: 170, (Nisan 1979).

Esmer, Ahmet Şükrü, "Türk-Sovyet Münâsebetleri", **Ulus**, (9 Nisan 1958).

Esmer, Ahmet Şükrü, "The Straits: Crux of World Politics", **Foreign Affairs**, Volume: 25, Nos: 1-4, (October 1946-July 1947).

Emre, Gültekin, "İkinci Dünyâ Savaşı'nda TC'nin Nazi Almanyası ile Ekonomik İlişkileri", **Târih ve Toplum**, Sayı: 19, (Temmuz 1986).

Emre, Gültekin, "Alman-Türk Sanâyi ve Ticâret Kılavuzu", **Târih ve Toplum**, Sayı: 32, (Ağustos 1986).

Emre, Gültekin, "Bir Ankete Cevaplar", **Târih ve Toplum**, Sayı: 83, (Kasım 1990).

Emre, Gültekin, "'Yeni Alman Mimârîsi' Nazi Mimârî Sergisi", **Târih ve Toplum**, Sayı: 83, (Kasım 1990).

Fındıkoğlu, Ziyâettin Fahri, "Erzurum'da İktisâdî ve İçtimâî Müşâhadeler", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 6, No: 3-4, (Nisan-Temmuz 1945).

Gerede, Hüsrev, "Die Deutsch-Türkischen Beziehungen", **Zeitschrift für Politik**, Band 32, Heft 1, (1942).(*)

Güneş, Y., "İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'ye Yönelik Alman Propagandasının Esasları", **Târih ve Toplum**, Sayı: 67, (Temmuz 1989).

Hardner, Alexander, "The Pan-Turanian Myth in Turkey Today", **The Asiatic Review**, 41, (1945).(*)

"Hitler'in Elçisi von Papen'i Ankara'da Kim Öldürmek İstedi?", **Günaydın**, (24 Şubat 1981).

İğdemir, Uluğ, "İsmet İnönü'den Anılar", **Cumhuriyet**, (21 Ekim 1984).

İnanç, Gül, "Yarım Asırlık Bir İmaj: Millî Şef", **Toplumsal Târih**, Sayı: 8, (Ağustos 1994).

[İnönü], Başvekil İsmet, "Fırkamızın Devletçilik Vasfı", **Kadro**, Sayı: 22, (Teşrinievvel 1933). (Ayrıca bkz. **Kadro**, (Hazırlayan: Cem Alpar), (tıpkıbasım), (Cilt: 2), (1933), Ankara İktisâdî ve Ticârî İlimler Akademisi Yayını, Ankara, 1979)

"İnönü Bibliyografyası", (Derleyen: İsmâil Arar), **Yapıt**, (Toplumsal Araştırmalar Dergisi), Sayı: 8, (İnönü Özel Sayısı), (Aralık 1984-Ocak 1985).

İlkin Selim, "Devletçilik Döneminin İlk Yıllarında İşçi Sorununa Yaklaşım ve 1932 İş Kânunu Tasarısı", **Gelişme Dergisi**, (Türkiye İktisat Târihi Üzerine Araştırmalar), (1978 Özel Sayısı), ODTÜ, Ankara, (1978).

İlkin, Selim, "Birinci Sanâyi Plânı'nın Hazırlanışında Sovyet Uzmanlarının Rolü", **Gelişme Dergisi**, (Türkiye İktisat Târihi Üzerine Araştırmalar II), (1979-1980 Özel Sayısı), ODTÜ, Ankara, (1980).

İpekçi, Abdi, "Her Hafta Bir Sohbet... Konumuz: Atatürk, Konuğumuz: Celâl Bayar", **Milliyet**, (11-12 Kasım 1973).

"İsmet İnönü'nün Anıları (Yakın Siyâsî Târihimizdeki Olayların Perde Arkası)", **Milliyet**, (15-28 Kasım 1987).

Jacobsen, Hans-Adolf, "Zur Struktur der NS-Aussenpolitik 1933-1945", **Hitler, Deutschland und die Maechte**, (Materialien zur Aussenpolitik des Dritten Reiches), (herausgegeber: Manfred Funke), Bonner Schriften zur Politik und Zeitgeschichte, Seminar für Politische Wissenschaft an der Universitaet Bonn, Droste Verlag, Düsseldorf, 1976.

Jaeschke, Gotthard, "Alexandrette und Hatay", **Die Welt des Islams**, Band: 22, (1940).

Jaeschke, Gotthard, "Die Türkische Republik und das Türkentum im Auslande", **Die Welt des Islams**, Band: 23, (1941).

Jaeschke, Gotthard, "Die Türkei in den Jahren 1933-1934 Geschichtskalender", **Mittelungen des Seminars für Orientalische Sprachen**

bzw. der Auslandhochschule an der Universitaet Berlin, Jahrgang XXXVIII, Abteilung II, Westasiatische Studien, Sonderabdruck, Berlin, (1935).

Jaeschke, Gotthard, "Die Politische Entwicklung der Türkei seit Ausbruch des Krieges", **Jahrbuch für Politik und Auslandskunde 1941**, Deutsches Auslandswissenschaftliches Insitut, (herausgegeber: Prof. Dr. F. A. Six/Praesident des Deutschen Auslands-Wissenschaftlichen Institut), Junker und Dünnhaupt Verlag, Berlin, 1941.

Jaeschke, Gotthard, "Türkei", **Jahrbuch der Weltpolitik 1942**, (herausgegeben von Prof. Dr. F. A. Six/Praesident des Deutschen Auslands-Wissenschaftlichen Institut), Junker und Dünnhaupt Verlag, Berlin, 1942.

Jaeschke, Gotthard, "Türkei", **Jahrbuch der Weltpolitik 1943**, Junker und Dünnhaupt Verlag, Berlin, 1943.

Jaeschke, Gotthard, "Türkei", **Jahrbuch der Weltpolitik 1944**, Junker und Dünnhaupt Verlag, Berlin, 1944.

Miller, A. F., "Türkiye ve Boğazlar Sorunu", (Çeviren: Azer Yaran), Ülke, Sayı: 1, (Ekim-Kasım-Aralık 1977).

Neumark, Franz, "Der Türkische Aussenhandel im Jahre 1938", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 1, (1939).

Neumark, Franz, "Der Türkische Aussenhandel im Jahre 1939-1940", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 2, [1940].

Kabacalı, Alpay, "Millî Şef Döneminin Örtülü Sansürü", **Târih ve Toplum**, Sayı: 38, (Ocak 1987).

Kara, Nihâl, "Türkiye'de Çok-Partili Sisteme Geçiş Karârının Nedenleri", **Yapıt**, (Toplumsal Araştırmalar Dergisi), Sayı: 8, (İnönü Özel Sayısı), (Aralık 1984-Ocak 1985).

Kessler, Gerhard, "Beitraege zu den Sozialpolitischen Problemen der Türkei", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 2, No: 3-4, (Nisan-Temmuz 1941). (Makâlenin Türkçe çevirisi için bkz. "Türkiye'nin İçtimâî Siyâset Meseleleri", (Çeviren: Orhan Tuna), **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 2, [1940]).

Kessler, Gerhard, "Zonguldak ve Karabük. Türkischer Steinkohlerbergbau und Türkische Grossindustrie", (Ein Vortrag vor Erbeitern und Angestellten im Volkhaus von İstanbul), (Maerz 1949), **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 9, No: 4, (Temmuz 1948). (Makâlenin Türkçe çevirisi için bkz. "Zonguldak ve Karabük'teki Ça-

lışma Şartları", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt: 9, No: 4, Nisan 1948).

Keyder, Çağlar, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk Tüccarının 'Millî'leşmesi", Gelişme Dergisi, (Türkiye İktisat Târihi Üzerine Araştırmalar II), (1979-1980 Özel Sayısı), ODTÜ, Ankara, 1981.

Keyder, Çağlar, "1923-1929 Döneminde Para ve Kredi", Gelişme Dergisi, (Türkiye İktisat Târihi Üzerine Araştırmalar), (1978 Özel Sayısı), ODTÜ, Ankara.

Keyder, Çağlar, "Türk Tarımında Küçük Köylü Mülkiyetinin Târihsel Oluşumu ve Bugünkü Yapısı", Toplumsal Târih Çalışmaları, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1983.

Keyder, Çağlar ve Pamuk, Şevket, "1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu Üzerine Tezler", Yapıt, (Toplumsal Araştırmalar Dergisi), Sayı: 8, (İnönü Özel Sayısı), (Aralık 1984-Ocak 1985).

Keyder, Çağlar ve Birtek, Fâruk, "Türkiye'de Devlet-Tarım İlişkileri (1923-1950)", Toplumsal Târih Çalışmaları, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1983.

Kılıç, Ayla, "1930'larda Türk Basını", İki Dünyâ Savaşı Arasında Avrupa ve Balkanlar: İdeolojiler ve Uluslararası Politika, Murat Sarıca Anısına Sempozyum, (30-31 Ocak 1993), Aybay Yayınları, İstanbul, 1994.

"41 Yıldır Unutulmayan Fâciâ", Hürriyet, (23 Haziran 1982).

Kienitz, Friedrich Karl, "Geschichte der Deutsch-Türkischen Beziehungen", Stuttgart Zeitschrift für Kulturaustausch, Institut für Auslandsbeziehungen, Heft 2/3, (1962).(*)

Koçak, Cemil, "Hüseyin Câhit Yalçın ve Fikir Hareketleri", Târih ve Toplum, Sayı: 68, (Ağustos 1989).

Koçak, Cemil, "Türkiye İktisat Târihinden Bir Belge: Devletçilik ve Teşebbüs-ü Şahsî: Millî Vapurcularımızın Bir Ârîzası", Yapıt, Sayı: 13, (Kasım-Aralık 1985).

Koçak, Cemil, "Die Wiederaufnahme der Deutsch-Türkischen Beziehungen nach dem Ersten Weltkrieg", Türkische Miszellen, (Robert Anhegger Festschrift), Varia Turcica, IX, Editions Divit Press, İstanbul, (1987).

Koçak, Cemil, (Röportaj), "Türkiye'de Bir Alman Subayı. Nazi Almanyası'nın Ankara Ataşemiliteri (1936-1944) General H. Rohde'nin Türkiye Anıları Hakkında Oğlu Dr. Dieter Rohde İle Bir Konuşma", Târih ve Toplum, Sayı: 5, (Mayıs 1984).

Koçak, Cemil, "İkinci Dünyâ Savaşı Yılları Yıllarında Cumhuriyetin Barış Politikası", **Yapıt**, Sayı: 8, (İnönü Özel Sayısı), (Aralık 1984-Ocak 1985).

Koçak, Cemil, "Türkiye'de Karneli Yıllar", **Târih ve Toplum**, Sayı: 25, (Ocak 1986).

Koçak, Cemil, "Millî Şef Döneminin Kültürel Yaşamı", **Gösteri**, Sayı: 68, (Temmuz 1986).

K[oçak], C[emil], "İsmet İnönü (1884-1973)", **Çağdaş Liderler Ansiklopedisi**, (20. Yüzyıl Siyâsî Târihi), (Cilt: 3), İletişim Yayınları, 1986.

Koçak, Cemil, "İkinci Dünyâ Savaşı ve Türk Basını", **Târih ve Toplum**, Sayı: 35, (Kasım 1986).

Koçak, Cemil, "Türk Basını Üzerindeki Yabancı Etkiler", **Târih ve Toplum**, Sayı: 37, (Ocak 1987).

Koçak, Cemil, "Almanya'nın İlk Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin Türkiye Anıları", **Târih ve Toplum**, Sayı: 40, (Kasım 1987). (Nadolny'nin Türkiye ile ilgili anılarının kısa Türkçe özeti için bkz. "Rudolf Nadolny: Bir Diplomatın Anıları (1924-1933 Yılları Arasında Türkiye)", (Derleyen: Sezer Duru), **Cumhuriyet**, (26-29 Nisan 1992)).

Koçak, Cemil, "Anti-Nazi Direniş Hareketinin İstanbul'daki Faaliyetleri", **Târih ve Toplum**, Sayı: 59, (Kasım 1988).

Koçak, Cemil, "Tek-Parti Döneminde Dışa Kapalı Türkiye", **Târih ve Toplum**, Sayı: 62, (Şubat 1989).

Koçak, Cemil, "Tek-Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nde Parti Müfettişliği", **Târık Zafer Tunaya'ya Armağan**, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 1992.

Koçak, Cemil, "Sayılarla Sosyal Politika Târihi", **Târih ve Toplum**, Sayı: 92, (Ağustos 1991).

Koçak, Cemil "İkinci Dünyâ Savaşı'nda Alman İşgâl Bölgelerinde Yaşayan Türk Yahudilerinin Âkıbeti", **Târih ve Toplum**, Sayı: 108, (Aralık 1992).

Koçak, Cemil, "Kemâlizm Devletçi miydi?", **Görüş**, Sayı: 9, (Mayıs 1993).

Koçak, Cemil, "Almanya'nın Yayılmacı Dış Politikasının Bir Aracı Olarak Türk-Alman İktisâdî İlişkileri (1933-1939)", **İki Dünyâ Savaşı Arasında Avrupa ve Balkanlar: İdeolojiler ve Uluslararası Politika**, Murat Sarıca Anısına Sempozyum, (30-31 Ocak 1993), Aybay Yayınları, İstanbul, 1994.

Koçak, Cemil, "Türk-Alman İlişkileri (1993-1939) Üzerine Başarılı ve Örnek Alınması Gereken Almanca Bir Doktora Tezi", **Toplumsal Târih**, Sayı: 8, (Ağustos 1994).

Koçak, Cemil, "Yolsuzluklar Târihinden Bir Sayfa: König Olayı", **Görüş**, Sayı: 19, (Mart 1995).

Koçak, Cemil, "Millî Şef Döneminde Yönetim ve Basın Hayâtı", **Kebikeç**, Sayı: 2, (1995).

Kongar, Emre, "Devletçilik ve Günümüzdeki Sonuçları", **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Sosyal Sorunları**, İstanbul, 1977.

Kozanoğlu, Cemâl, "Silivri Fâciâsı", **Toplumsal Târih**, Sayı: 20, (Ağustos 1995).

Köymen, Nusret, "Millî Korunma Kânunu Üzerine Bir Konuşma", **Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri**, (Ankara'da Türk İktisat Cemiyeti'nce Verilmiş Konferansların Hulâsaları), Türk İktisat Cemiyeti Yayınları, Ankara, 1944.

Kuneralp, Sinan, "İspanya İç Savaşı ve Türkiye", **Târih ve Toplum**, Sayı: 37, (Ocak 1987).

Kunerlap, Sinan, "İspanya İç Savaşı'nda Uçak Ticâreti ve Ekrem König", **Târih ve Toplum**, Sayı: 60, (Aralık 1988).

Kurat, Yuluğ Tekin, "İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türk-Alman Ticâretindeki İktisâdî Siyâset", **Belleten**, Cilt; XXV, Sayı: 97, (1961).

Kurat, Yuluğ Tekin, "Kâhire Konferansı Tutanakları (4-7 Aralık 1943) ve Türkiye'yi Savaşa Sokma Girişimleri", **Belleten**, Cilt: XLVII, Sayı: 185, (Ocak 1983).

Kurmuş, Orhan, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sanâyiin Korunması Sorunu ve Ticâret Sermâyesinin Tavrı", **Târihsel Gelişimi İçinde Türkiye Sanâyi**, Ankara, 1977.

Leiser, Gary, "The Turkish Air Force 1939-1945: The Rise of a Minor Power", **Middle Eastern Studies**, Volume: 26, Number: 3, (July 1990).

Ludsuveit, E. F, "Der Deutsche Imperialismus in der Türkei Waehrend des Zweiten Weltkrieges", **Kolonialismus und Neokolonialismus in Nord Afrika und Nahost**, Berlin, 1964.(*)

Mahrad, Ahmad, "Tauziehen Zwischen Berlin und Ankara um das Schicksal Türkischer Juden im Zweiten Weltkrieg", **Hannoverische Studium über den Mittleren Osten**, Band 3, Frankfurt/Main, 1988. (Makâlenin Türkçe özeti ve yorumu için bkz. Cemil Koçak, "İkinci

Dünyâ Savaşı'nda Alman İşgâl Bölgelerinde Yaşayan Türk Yahudilerinin Âkıbeti", **Târih ve Toplum**, Sayı: 108, (Aralık 1992); Sefâ Kaplan, "İşte Gaz Odalarındaki Türk Yahudileri", **Aktüel**, Sayı: 74, (3-9 Aralık 1992)).

Menemencioğlu, Muazzez, "İsmet İnönü'nün İlk Kez Yayınlanan Bir İktisat Söyleşisi: 'Devletçiliğimiz Bir İhtiyaçtan Doğdu'", **Cumhuriyet**, (29 Aralık 1985).

Mumcu, Uğur, "Atatürk ve İnönü", **Cumhuriyet**, (11 Kasım 1986).

Neumark, Franz, "Der Türkische Aussenhandel 1939-1940", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 2, [1940].

Neumark, Franz, "Der Türkische Aussenhandel im Jahre 1938", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 1, (1939).

Olshausen, Klaus, "Die Deutsche Balkanpolitik 1940-1941", **Hitler, Deutschland und die Maechte**, Droste Verlag, Düsseldorf, 1976.

Oran, Baskın, "Atatürk'te ve Günümüzde Bağımsızlık ve Batılılaşma Kavramları", **Siyâsal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, (Atatürk Özel Sayısı), Cilt: XXXVI, No: 1-1, (Ocak-Aralık 1981).

Öymen, H. Râşit, "İsmet Paşa'nın Son Tasası", **Milliyet**, (27 Ocak 1975).

Öymen, Altan, "İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye", **Milliyet**, (Eylül-Ekim 1967).

Özeken, Ahmet Ali, "Türkiye'de Sanâyi İşçileri", **İçtimâî Siyâset Konferansları**, (1. Kitap), İstanbul Üniversitesi İktisat ve İçtimâîyat Enstitüsü Neşriyâtı, Ankara, 1948.

Özel, Soli ve Koçak, Cemil, "Son Pâdişah Vahdettin'in Torunu Hümeyrâ Özbaş İle Başbaşa", (Röportaj), **Târih ve Toplum**, Sayı: 79, (Temmuz 1990).

Pamuk, Şevket, "İkinci Dünyâ Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Dönüşüm", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, (Derleyenler: Şevket Pamuk ve Zafer Toprak), Yurt Yayınları, Ankara, 1988. (Makâlenin İngilizcesi için bkz. "War, State Economic Policies and Resistance by Agricultural Producers In Turkey (1939-1945)", **New Perspectives On Turkey**, Volume: 2, No: 1, (Spring 1988)).

Pamuk, Şevket, "İkinci Dünyâ Yıllarında lâşe Sorunu ve Köylülük", **Târih ve Toplum**, Sayı: 35, (Kasım 1986).

"Refah Fâciâsının 41. Yılında Ortaya Atılan İddia: Gemiyi Fransızlar Batırdı", **Milliyet**, (23 Haziran 1982).

Sadak, Necmettin, "Turkey Faces the Soviets", Foreign Affairs, Volume: 27, Nos: 1-4, (October 1948-July 1949).

Schröder, Josef, "Die Beziehungen der Achsenmaeche zur Arabischen Welt", Hitler, Deutschland und die Maechte, Droste Verlag, Düsseldorf, 1976.

Sezgin, Ömür, "Kadro Hareketi", Kadro, (Yayına Hazırlayan: Cem Alpar), (tıpkıbasım), (Cilt: 1), (1932), Ankara İktisâdî ve Ticârî İlimler Akademisi Yayını, Ankara, 1978.

Şimşir, Bilâl, "Atatürk'ün Hastalığı", Belleten, Cilt: LII, Sayı: 204, (Atatürk Özel Sayısı), (Kasım 1989).

Soysal, İsmâil, "Türkiye'nin Batı İttifâkına Yönelişi (1934-1937)", Belleten, (Atatürk Özel Sayısı), Cilt: XLV/1, Sayı: 177, (Ocak 1981).

Soysal, İsmâil, "1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifâkı", Belleten, Cilt: XLVI, Sayı: 182, (Nisan 1982).

Sturmhöfel, Heinz, "Die Türkei und die Sowjet Union 1939-1954", Ost Europa, 5, (1955).(*)

Şeylan Gencay ve Tekeli, İlhan, "Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi", Toplum ve Bilim, Sayı: 6-7, (Yaz-Güz 1978).

Tekeli, İlhan, "İkinci Dünyâ Savaşı Sırasında Hazırlanan 'Savaş Sonrası Kalkınma Plân ve Programları'", Gelişme Dergisi, (Türkiye İktisat Târihi Üzerine Araştırmalar II), (1979-1980 Özel Sayısı), ODTÜ, Ankara, 1981.

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, "Savaşmayan Ülkenin Savaş Ekonomisi: Üretimden Tüketime Pamuklu Dokuma", Gelişme Dergisi, Cilt: 14, Sayı: 1, ODTÜ, (1987).

Tezel, Yahya Sezâi, "1923-1938 Döneminde Türkiye'nin Dış İktisâdî İlişkileri", Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları, İstanbul, 1977.

Teziç, Erdoğan, "1923-1938 Döneminde Siyâsal Parti Programlarında Sosyal ve Ekonomik Görüşler", Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları, İstanbul, 1977.

Toprak, Zafer, "İkinci Meşrutiyet'te Solidarist Düşünce; Halkçılık", Toplum ve Bilim, Sayı: (Bahar 1977).

Toprak, Zafer, "Türkiye'de Korporatizmin Doğuşu", Toplum ve Bilim, Sayı: 12, (Kış 1980).

Torgay, Osman Zeki, "Son 10 Yıl İçinde Türkiye-Almanya Ticâreti", **10 Yıl. Almanya'da Türk Ticâret Odası**, Berlin, 1938.

Tuna, Orhan, "Türk İş Hukûku ve Millî Korunma Kânunu", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 1, (1939).

Tuna, Orhan, "İş İstatistikleri", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 6, No: 3-4, (Nisan-Temmuz 1945).

Tunçay, Mete, "Hatay Sorunu ve TBMM", **Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı (1876-1976)**, (Kânunu Esâsî'nin 100. Yılı Sempozyumu), (9-11 Nisan 1976), (Hazırlayan: Siyâsî İlimler Türk Derneği), Ajans-Türk Gazetecilik ve Matbaacılık Sanâyi, Ankara.

Tunçay, Mete, "Ekrem König'in Uçak Kaçakçılığı, -Sinan Kuneralp'in İleri Sürdüğü Gibi- Milliyetçiler Adına mı, Yoksa Cumhuriyetçiler Hesâbına mı Yapılmıştır?", **Târih ve Toplum**, Sayı: 60, (Aralık 1988).

Tunçay, Mete, "İkinci Dünyâ Savaşı'nın Başlarında (1939-1941) Türk Ordusu", **Târih ve Toplum**, Sayı: 35, (Kasım 1986).

Tunçay, Mete, "Tek-Parti Döneminde Basın", **Târih ve Toplum**, Sayı: 37, (Ocak 1987).

Türk, Atillâ, "Nazi-Hitler Ordularının Türkiye'yi İşgâl Hazırlıkları (1941)", **Toplumsal Târih**, Sayı: 4, (Nisan 1994).

Ülman, Halûk, "İkinci Cihan Savaşı İçinde Türk-Sovyet Münâsebetleri, **Forum**, (15 Ağustos 1960).

Üskül, Zafer, "Türkiye'de Sıkıyönetim Uygulamaları Üzerine Notlar", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 42, (Yaz 1988).

Varlık, Levent, "Türkiye'de Çıkarılan İlk İş Yasası Üzerine Görüşler", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 13, (Bahar 1983).

"The War and the Neutrals", **Survey of International Affairs 1939-1946**, London, 1958.(*)

Weiker, Walter F., "Kemâl Atatürk'ün Yakınları (1932-1938)", **Belleten**, Cilt: XXXIV, Sayı: 136, (Ekim 1970).

Yalçın, Hüseyin Câhit, "İkinci Cihan Harbi ve İnönü", **Ulus**, (5-6 Temmuz 1950).

Yalçın, Hüseyin Câhit, "Demokratik Rejim ve Halk Partisi", **Ulus**, (9 Nisan 1950).

GAZETE DİZİLERİ

Alöç, Kâzım, "İfşâ Ediyorum: Türkiye'de Komünizm ve Irkçılık", **Yeni Gazete**, (12 Nisan-26 Mayıs 1967).

"Atatürk'ten İnönü'ye, İnönü'den Atatürk'e Özel Mektuplar", **Milliyet**, (21-24 Ocak 1991).

Aytul, Turhan, "Türkiye'de Gürültülü Günler", **Milliyet**, (16-30 Eylül 1979).

Aytul, Turhan, "Türkiye'yi Titreten Yıllar", **Milliyet**, (Birinci Bölüm: 18 Mart-17 Nisan 1979; İkinci Bölüm: 22 Nisan-2 Haziran 1979).

Aytul, Turhan, "Ankara'yı Titreten Beş Yıl", **Güneş**, (18 Eylül-1 Ekim 1988).

Banguoğlu, Tahsin, "Millî Şef Devri Hâtıraları", (Yazan: Sefâ Kaplan), **Tercüman**, (15-26 Mayıs 1986).

Barlas, Mehmet, "Celâl Bayar Olayı", **Milliyet**, (1982).

"Basında Bitmeyen Polemik... Kızgın Cümleler...", (Yayına Hazırlayan: Ali Budak), **Tercüman**, (27 Nisan-6 Mayıs 1989).

Çakıroğlu, Lâle, "Akrep Harekâtı", **Milliyet**, (4-15 Eylül 1989).

"Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın Anıları", (Yayına Hazırlayan: Sâdun Tanju), **Hürriyet**, (10-17 Kasım 1987).

"Ellinci Yıldönümünde İkinci Dünyâ Savaşı: Hitler Nezdindeki Türkiye Büyükelçisi Hüsrev Gerede'nin Savaş Anıları", (Yayına Hazırlayan: Hulûsi Turgut), **Günaydın**, (2-17 Eylül 1989).

Ergüder, Jülide, "Karneli Yıllar", **Hürriyet**, (1-11 Eylül 1989).

Esengin, Kenan, "Orgeneral Muğlalı Olayı", **Milliyet**, (28 Ocak-6 Şubat 1974).

Kutay, Cemâl, "Celâl Bayar'dan Hâtıralar", **Yeni Asır**, (16 Mayıs-8 Haziran 1981).

"Ölümünün 15. Yılında Oğlu Erdal İnönü'nün Anılarından 'İkinci Adam'... Babam İsmet Paşa...", (Yayına Hazırlayan: Sâdun Tanju), **Hürriyet**, (23-25 Aralık 1988).

Perin, Mithat, "40 Yıl Sonra: İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Gizli Târihi", **Tercüman**, (Birinci Bölüm: 8 Ekim-9 Aralık 1979).

Selek, Sabahattin, "Ölümünün Birinci Yılında İnönü: Demokrasiye Geçiş, Atatürk-İnönü Ayrılığı", **Milliyet**, (28 Aralık 1974-12 Ocak 1975).

Toker, Metin, "İnönü'nün Hâtıra Defterinden Sayfalar", Hürriyet, (12-31 Ocak 1974).

Toker, Metin, "İnsan Olarak İnönü", Hürriyet, (3 Şubat-4 Mart 1974).

Toker, Özden ve Toker, Gülsün, "50 Cumhuriyet Yılını Mevhibe İnönü Anlatıyor", Hürriyet, (13 Ocak-6 Şubat 1974).

Ülkümen, Selahattin, "Bilinmeyen Yönleriyle Bir Dönemin Dışişleri", Güneş, (30 Nisan-6 Mayıs 1989).

Yakın Târihimiz, Milliyet, (1982).

Yetkin, Çetin, "Struma Olayının İçyüzü", Cumhuriyet, (11-18 Aralık 1993).

SÜRELİ YAYINLAR

1) Günlük Gazeteler

Cumhuriyet	(1937-1945)
Resmî Gazete	(1937-1945)
Tan	(1937-1944)
Ulus	(1937-1945)
Vatan	(1940-1945)

2) Dergiler

Ayın Târihi	(1937-1945)
Barış Dünyâsı	(1944)
Belediyeler Dergisi	(1938-1942)
Bozkurt	(1939) ve (1942)
Büyük Doğu	(1943-1944 ve 1945)
Çınar	(1941)
Çınaraltı	(1941-1944)
Demiryolları Dergisi	(1938-1940)
Die Welt des Islams	(Band I (1913)-Volume: XIX (1979)
Doğu	(1942-1946)
Fikir Hareketleri	(1938-1940)
Hamle	(1940)
İktisâdî Yürüyüş	(1939-1940, 1941-1942, 1943 ve 1945)

İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası	(1939-1949)
İstanbul Kültür Dergisi	(1943-1944)
İstanbul Belediye Mecmuası	(1937-1941)
İstanbul Ticâret ve Sanâyi Odası Mecmuası	(1944-1945)
Konjonktür	(1940-1941) ve (1943-1946)
Kopuz	(1939)
Orkun	(1950-1952)
Tanrıdağ	(1942)
Türk Yurdu	(1942-1943)
Ülkü	(1941-1945)
Yabancı Matbuat Bülteni	(1937-1938)
Yeni İnsanlık	(1940)
Yeni Türk	(1939-1940)

DİZİN*

Abadan, Yavuz 294
Açıkalın, Cevat 153, 154, 158, 235, 242
Açıksöz, Hüsnü 108
Adalan, Şevket 294, 480, 489, 490
Adana Görüşmesi (Konferansı) 148-151, 153-155, 157, 159, 166, 198-201
Adana Listesi 151, 165, 191
Adımlar 341, 359
Adıvar, Hâlide Edib 44, 45
Adıvar, Adnan 44, 45, 294
Adsız, Nihâl 211, 213, 219-221, 224, 226, 228
Afganistan 226
Ağaoğlu, Ahmet 14, 15
Ağaoğlu, Samet 342, 343, 345, 433
Ağralı, Fuat 13, 47, 280, 298, 299, 341, 477-479, 489, 490, 510, 511, 515, 517
Ahmet İhsan 137
Akalın, Besim Ömer 46, 293
Akan, Recâi 309
Akar, Câvit 308
Akar, Rıdvan 513, 516, 541
Akbaş, Veysel 406
Akça, Râgıp 98, 99
Akgüç, Âtıf 89, 309, 328
Akkaya, Münir 88
Akpınar, Muzaffer 98, 100
Akyazı, Şevket 309
Akyol, Süleyman 309
Akyürek, Aziz 89
Akyürek, Mehmet 308
Alataş, Hulûsi 13, 47, 280, 298, 299
Alemdar, Muammer 407
Alemdaroğlu, Ali Rızâ İnce 294
Ali 45, 46
Ali, İbrâhim 489
Alp, Tekin 83
Alsan, Zeki Mesut 89, 293, 301, 311
Altan, Fehiman 228
Altay, Fahrettin 294
Altı Ok 84
Altuğ, Âyetullah 130
Altuğ, Sâlim 98, 100, 101
Anadolu Ajansı 40
Anamur, Süreyyâ 328, 330
Anayasa (1924 Anayasası) 84, 108, 223, 224, 264, 281, 287, 313, 338, 363, 371, 379, 380, 469, 574, 579, 580
Anılmış, Nihat 36
Ankara İstiklâl Mahkemesi 106, 108
Antel, Sadrettin Celâl 220
Anti-semitizm 210, 213, 514
Apak, Rahmi 88, 99, 101, 551
Apaydın, Zekâi 36
Aras, Tevfik Rüştü 107, 110, 252, 256, 257, 281, 282, 343-347, 360, 361, 551, 552, 557, 574
Arat, Celâl 101
Arıkan, İzzet 549
Arıkan, Saffet 18, 47, 118, 127-129, 131, 198, 200, 237, 254, 259, 260, 263
Arkant, Ziyâ 36, 99, 100, 309
Arsal, Sadri Maksûdî 36
Artun, İskender 88
Artunkal, Ali Rızâ 36, 47, 129, 219, 280, 298
Arukan, İzzet 89
Ataç, Emin 309

(*) Dizinde Atatürk, İnönü, Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya, Sovyetler Birliği, Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Mihver ve Müttefikler yer almamıştır.

Atalay, Besim 197
Atay, Fâlih Rıfkı 127, 184, 214, 215, 217, 219, 221, 222, 226, 235, 265, 304, 309, 418, 462, 467, 486
Ayantur, Refik 130
Ayaşlı, İbrâhim Rauf 64
Aydar, Kâzım 328
Aydemir, Şevket Süreyyâ 371, 372, 392, 428, 462, 536
Aydın, Mitat 100, 101, 534
Aydınalp, Cemâl 146
Aykaç, Fâzıl Ahmet 127
Azmi, Semih 110

B

Babanzâde, Şükrü 401
Bakan (König), Ekrem Hamdi 15, 300
Bakû, Mürsel 294
Balcıoğlu, Bican 489
Balkan Federasyonu 154
Balta, Tahsin Bekir 294, 531, 532-534
Baltacıoğlu, İsmâil Hakkı 294, 480
Banguoğlu, Tahsin 294, 306, 328, 335
Baraner, Reşat Fuat 212
Barıman, Nûrullah 228
Barış Dünyâsı 359
Barkan, Emrullah 89, 308
Barlas, Cemil Sait 294, 524
Barutçu, Fâik Ahmet 36, 109, 128, 132, 282, 283, 289, 308, 328, 416, 445, 480, 549, 551-554, 556
Barzilay, Adnan 130
Barzilay 513
Başar, Ahmet Hamdi 222, 344
Başar, Suat 525
Batu, Selahattin 294
Bayar, Celâl (ve Hükûmetleri) 13, 14, 35, 36, 40, 53, 81, 90, 276, 279, 300, 341-345, 349, 354-358, 360, 361, 365, 367, 549, 551, 555, 556, 558, 560, 565, 566, 574
Baybura, İbrâhim Kemâl 130, 333
Baydar, Nâsuhi 36, 328
Bayhan, Rauf 327
Baykan, B. 534
Bayrak, Sâim 228
Baytın, Ârif 309
Bayur, Hikmet 74-77, 223, 229, 264, 293, 354, 357, 382, 550, 554, 556, 573
Bedir, Suphi 309
Bekata, Hıfzı Oğuz 294, 328
Bele, Refet 107
Belli, Mihri 212
Bengi, Hüsnü 388
Bengisu, Mustafa 98, 99
Benice, Etem İzzet 36, 293
Benjamen, Pertev 130
Benli, Halil 309
Beriker, Turhan Cemâl 309
Bereket, Saffet 110
Berk, Hasan Tahsin 36
Berker, Muhtar 549
Berker, Nihat 294
Berker, Kâzım 294
Berkes, Niyâzi 217, 340
Berkman, Hamdi 309
Berkol, Nûrettin Ali 333
Berksoy, Kemâl Cenap 294
Beyatlı, Yahya Kemâl 294
Beyazıt, Kemâli 36, 328
Beyoğlu 267
Bezmenler 490, 512, 513
Bezmen, Refik 513
Bilgiç, Sait 228
Bilgin, Vehbi 36
Bilgin, Vedi 110
Bilkur, Şefik 509, 525
Bilsel, Cemil 294
Binal, Muhsin Âdil 309
Birgen Muhittin 36
Birleşmiş Milletler (ve Antlaşması) 149, 150, 167, 189, 193, 272, 273, 547, 559
Birsel, Münir 294, 328, 330, 549
Birtek, Fâruk, 440
Bodrumlu, Avram Galanti 293
Boğazlar 142, 143, 155, 156, 162, 169, 170, 178, 186, 187, 195, 197, 199, 240-256, 268-270
Boran, Behice 341, 353
Boratav, Korkut 53, 382, 429, 438,

506, 511, 526, 540
Boratav, Pertev Nâili 220, 341
Bosna, Hakkı Sâlih 406
Bozkurt, Mahmut Esat 215
Bozkurt 211
Bozok, Sâlih 44, 48
Boztepe, Halil Nihat 287
Bulca, Fuat 35, 361
Bulgaristan 173, 178, 179, 184, 187, 189, 240, 242, 245, 260, 263, 268-270
Bursa ve Müttehid Elektrik TAŞ 366
Bürge, Fâzıl Şerâfettin 294
Büyük Doğu 215, 218, 222

C

Cansever, Hasan Ferit 211, 224, 228
Casablanca Konferansı 145-147
Câvit, Hasan 44
Cebesoy, Ali Fuat 41, 42, 47, 48, 106, 107, 201, 280, 298
Cemgil, Adnan 341
Cenânî, Kadri 406
Cengiz, Hüsnü 309
CHF/CHP Nizamnâmesi (1923/1927/1931/1935/1939/1943) 32, 33, 59, 65, 66, 68, 69, 94, 136, 284, 320, 321
CHP Programı (1943) 322-327
CHP Umûmî Reis Vekilliği (Genel Başkan Vekilliği) 16, 60, 65-68, 71, 90, 284
CHP Genel Sekreterliği 16, 29, 31, 33, 60, 63, 65, 71, 87, 90, 92, 284, 321
CHP (Değişmez) Genel Başkanlığı 21, 22, 33, 65, 66, 70-74, 545
CHP Parti Müfettişliği 60, 66, 92, 93-104
CHP Müstakil Grubu 60, 70-82, 89-91, 128, 273, 297, 299, 300, 307-319, 321, 328, 330, 380
CHP Müstakil Grubu Raporu 311-316
CHP Üsnomal Büyük Kurultayı 545
CHP İkinci Olağanüstü Kurultayı 545
CHP Üyeliği 27, 330-339, 568
CHP Örgütü 96, 97, 568, 569
CHP Altıncı Büyük Kurultay 303-339, 526
CHP Beşinci Büyük Kurultayı 53-90, 104
Churchill 142, 144, 145, 147-156, 159, 168-171, 176, 185-194, 199, 201, 206, 232, 244, 261, 271, 272
Cicero (ve Olayı) 204, 205, 207, 232
Cicioğlu, Şevket 309
Cimcoz, Salâh 88
Clodius 203
Conker, Nûri 36
Coşar, Hüseyin Sâmi 36, 415
Cura, Hüseyin Hulki 36, 309

Ç

Çağıl, Münir 130
Çağlar, Behçet Kemâl 213, 294
Çakır, Hüsnü 13, 47, 89, 411
Çakmak, Fevzi 129, 132, 133, 148, 159, 218, 237, 238, 552
Çalışlar, İzzettin 36, 132
Çam, Selahattin 36
Çanakçılı, Ahmet 470, 471
Çankaya, Mesut 352
Çan Kay Şek 185
Çarıklı, Targan Hacim 538, 539
Çekoslovakya 270, 271
Çelenk, Selim 110
Çetinkaya, Ali 13, 47, 48
Çınar, Esat 294
Çınaraltı 210, 215, 217, 226, 227
Çobanoğlu, Fuat 328
Çocuk Esirgeme Kurumu 70, 86, 329
Çoruk, Hilmi 98, 100
Çubukçu, Ârif 294, 549
Çumralı, Serat 294

D

Dağıtma Ofisi 393, 413
Dâver, Abidin 36, 274, 293, 450
Day, Sırrı 47, 88, 280, 298, 401, 410
Dekanozov 158
Demir, Vehbi 100, 101, 534
Demirağ, Abdurrahman Nâci 36, 76-

78, 89, 91, 522, 524
Demiralay, Hâfız İbrâhim 293
Demirel, Gâlip 64
Demokrat Parti 377
Denizbank (ve Kânunu) 52, 53
Dereli, Fâruk 333
Devlet Demiryolları ve Limanları İdâresi 397, 398, 419, 420, 422
Devlet Denizyolları 52
Devlet Denizyolları ve Devlet Limanları Müdürlükleri 53, 397, 530
Devlet Limanları Umum Müdürlüğü 52
Devrim, Şelbum 110
Devrin, Şinâsi 36, 328, 330, 524
Dıblan, İbrâhim 382
Diker, Hayrullah 328
Dikmen, Celâl 332
Dikmen, Sedat 294
Dikmen, Orhan 385
Dilemre, Sâim Emre 293
Dilmaç, Halil 61, 320
Doğan, Kemâl 36
Dograti, Lütfü 34
Douglas 159
Dörtlü Takrir 558, 559
Dursunoğlu, Cevat 36, 327, 550
Duru, Kâzım Nâmi 83-85, 114, 115, 119, 120, 293, 444
Durukan, Zühtü 98, 99
Düşünsel, Feridun Fikri 36, 114, 119, 120, 316, 354, 379, 382, 444, 573
Düzgören, Seyfi 36

E

Ecevit, Fahri 294, 309
Eden, Antony 155, 157, 158, 175-179, 205, 206, 249
Edgüer, Rıdvan Nâfiz 36, 89, 327
Eğilmez, Câfer Tayyar Paşa 41, 51, 344
Eisenhower 159
Ekzen, Nazif 538
Elektrik ve Havagazı Şirketi 366, 397
Elgün, Nâkiye 89
Emre, Ahmet Cevat 36, 220
Engin, Fahri 47, 129, 280, 298
Engineri, Şekip 328
Enver Paşa 46, 47
Epikman, Saadettin 381
Epikmen, Ş. 534
Erçin, Cezmi 47, 48
Erçin, Osman 309
Erdem, Yusuf Ziyâ 333
Erden, Ali Fuat 224
Erdoğan, Şevket 88
Erem, Ali Rızâ 88, 534
Eren, Ali Rızâ 549
Ergin, Mâhir 306
Ergin, Feridun 540
Erim, Nihat 294
Eriş, Muammer 40, 41, 48
Eriş, Muzaffer 211, 228
Erişirgil, Emin 37, 327, 534
Erkman, Fâris 211, 212, 214-216
Erkmen, Muhlis 13, 14, 47, 88, 280
Erkin, Feridun Cemâl 148, 150, 249, 278
Eronur, Fehim 34
Ersözen, Celâl Şâkir 36
Ertan, Muhtar 328
Ertem, Sadri 89
Ertem, Hacı Mehmet 293
Ertüm, Rızâ 34
Eryavuz, (Topçu) İhsan 344
Erzurumlu, Nâsuhi 294, 339
Esen, Ali Rızâ 350
Esenbel, Âtıf 36
Esendal, Memduh Şevket 36, 184, 218, 252, 265, 272, 273, 284, 306, 321, 324, 327, 328, 335, 363, 550, 557, 579
Esmer, Ahmet Şükrü 36, 89
Etibank 408
Etili, Ziyâ Gevher 289, 293

F

Faşizm 81, 217
Fenmen, Refik 294, 308, 317, 328
Fer, Cihat Savaş 211, 228
Feyuzi, Muharrem 34
Fiyat Murâkabe Komisyonları 390-391, 413, 429, 454, 456, 465
Fox, Leon A. 475

Franco 561
Frey 37, 295
Furtun, Kâmil 309

G

Gabrovski 270
Gamgam, Hamdi 420
Gayri Müslim 34
Gelenbağ, Mekki Hikmet 294
Gerede, Münir Hüsrev 36, 129, 328
Gestapo 204
Gevrekyan, Parseh 501
Giritlioğlu, Fâhir 81
Goltz Paşa 202
Gök Börü 210, 211
(Gökçül) Gökçen, Sabiha 35, 328
Gökdenizer, Hüsnü 130
Göker, Ali Muzaffer 309, 328, 330
Göker, Gâlip Bahtiyar 98, 99
Gökyay, Orhan Şâik 228
Göle, Münir Hüsrev 36
Gören, Lütfü 287
Güden, Halil 34
Güleç, Fazlı 89, 300, 311
Gülek, Kâsım 36, 328
Güler, Cemâl Nâdir 450
Gülerman, Hakkı 308
Günaltay, Şemsettin 76
Gündüz, Aka 213, 293
Gündüz, Âsım 159, 160, 184, 237
Güney, Saadullah 309
Güntekin, Reşat Nûri 36
Gür, Hâşim 75
Gürel, Cevat Abbas 36
Güres, Ahmet Remzi 88
Gürpınar, Hüseyin Rahmi 293
Gürsoy, Ali Rızâ 309, 320
Gürsoy, Rıfat 294

H

Hafta Tâtili Kânunu 375, 384, 397, 398
Halil Bey 41
Halkevleri 115, 96, 97, 102, 104-106, 122
Halk Dağıtma Birlikleri 338, 339
Halk Odaları 96, 97, 104-106, 122
Hatay 34, 55, 56
Hatiboğlu, Şevket Râşit 36, 280, 298
Hava Kurumu 70
Hindistan 539
Hisarcıklı, Fâzıl 228
Hitler (Führer) 202
Hıristiyan 35
Hull, Cordell 175, 176
Hümeyrâ 45, 46
Hürriyet ve İtilâf Fırkası 274

I

Irmak, Sâdi 294, 331, 332
Işık, Hikmet 98, 100
Işık, İzzet 251

İ

İâşe Müsteşarlığı 391-393, 413, 429, 4670
İâşe Müdürlükleri ve İâşe Heyetleri ve İâşe Âmirlikleri 392, 393, 413
İçöz, Sırrı 75-77, 287
İlhan, Z. 213
İmpeks 15
İnan, Abdülkadir 213
İnan, Âtıf 294
İnce, Hâmit Şevket 221
İnce, Refik Şevket 19, 20, 64, 67, 68, 132, 133, 293, 343, 344, 469
İncedayı, Cevdet Kerim 47, 64, 88, 129, 131, 216, 217, 382
İran 189, 226, 270, 347
İrdelp, Neşet Ömer 35
İsmâil Hakkı 46
İspanya 561
İstanbul Sular İdâresi 397
İstanbul Elektrik Şirketi 397
İstanbul Tramvay Şirketi 365, 397
İstanbul Tünel Şirketi 366, 397
İstanbul Üniversitesi Konuşması 21, 23-26, 31
İstiklâl Mahkemeleri 106-110, 350, 469
İş Bankası 40, 329
İş Kânunu 327, 375, 381, 384, 386,

397-406, 420, 423, 424
İş Kazâları 402, 403
İş Yükümlülüğü 374, 376, 377, 386, 387, 395, 396, 399-406, 419, 423, 424
İşcan, Hâşim 301, 302
İşcan, Şemsa 308
İstanköy 171
İttihat ve Terakki Cemiyeti (Jön Türkler) 94, 323, 428, 476, 477, 490, 514, 557

J

Jaeschke, Gotthard 82, 137
Japonya 271-274, 547
Jenke 254, 255

K

Kadıgil, Yusuf 228
Kadro Dergisi 536
Kâhire Konferansı (Görüşmesi/Birinci) 178-180, 182, 189
Kâhire Konferansı (Görüşmesi/İkinci) 188-196, 206
Kahraman, Gâlip 98, 101
Kalaç, Ahmet Hilmi 100, 101
Kaleli, Bekir 328
Kâmil 46
Kamu, Kemâlettin 36, 89, 316
Kansu, Nâfi Âtuf 88, 327, 557
Kansu, Mazhar Müfit 265, 449
Kaplan, Râsih 283
Karabekir, Kâzım 49, 50, 52, 106, 107, 118-120, 245, 287, 354, 486, 573
Karacan, Şerâfettin 98, 99
Karadeniz, Râif 47, 54, 280, 298, 309, 556
Karagülle, Hulki 294, 309
Karamuğla, Cemâl 98, 100
Karamürsel, Ziyâ 89, 534
Karaosmanoğlu, Yâkup Kadri 456
Karauğuz, A. 213, 218
Karne 409-411
Karslıoğlu, Yusuf Duygu 328
Kartal, Hüseyin Hüsnü 34
Kastamonu Konuşması 27, 31
Kaya, Şükrü 16, 35, 44, 107, 574
Kayaoğlu, Mihail 293, 294
Kemâlizm 83, 84, 212, 219, 349, 354, 356, 569
Kesebir, Şâkir 36
Kessler, G. 401
Keşmir, Hâlit Nazmi 37, 534
Keyder, Çağlar 440
Kıbrıs 166
Kılıç Ali 36, 361
Kılıçoğlu, Hakkı 66, 75, 119
Kıllıgil, Nûri (Nûri Paşa) 397
Kırdar, Lütfü 410, 454, 471, 472, 489, 490
Kırımal, Câfer Seyid Ahmet Edige 213
Kısakürek, Necip Fâzıl 213
Kızıl Ordu 141, 144, 147, 148, 150, 155, 156, 158, 167, 168, 172, 195, 201, 206, 229, 231, 238, 245, 260, 269-271, 274
Kızılay 18, 70, 329
Kirâlar 376, 378, 411, 436
Kitapçı, Hüsnü 89, 91, 299, 309, 328
Knatchbull-Hugessen 143, 144, 148, 154, 155, 157, 162-166, 171, 173-175, 182, 183, 188, 196, 197, 204, 231-234, 239, 248, 258, 259, 262, 504
Koç, Vehbi 442, 494, 507
Koçak, Zihni 130
Konuk, Sâdi 299
Konuralp, Nûri Aydın 110
Kopuz 211
Koraltan, Refik 521, 552, 555, 556, 558, 560
Kori, B. H. 489
Kornilov 270
Köken, Rahmi 327
Köprülü, Fuat 197, 550-552, 555, 556, 558, 560
Köy Enstitüleri 115-126, 226
Krom (ve Antlaşması) 169, 170, 179, 184, 209, 210, 229, 238-245, 254, 259, 269
Kroll 166, 205

Kunt, Bekir Sıtkı 110
Kural, Hüsâmettin 89
Kurdoğlu, Fâik 14
Kuyucak, Hâzım Âtıf 37, 294, 549
Külâhlıoğlu, Mehmet 211

L

Leblebicioğlu, Reşat 308
Leryoz 171
Levent, Agâh Sırrı 36, 99, 100
Levent, Rızâ 98, 99, 101
Limni 166
Lindsell 160, 161
Linnell 231

M

Macaristan 154, 173, 243, 271
Madanoğlu, Cemâl 251
Madra, Sezâi Ömer 490
Mağara, Fethi 309
Mahpeyker 45, 46
Marmaralı, Abravaya 34, 294
Matbuat Kânunu 51, 134, 135, 353, 359, 360
Mavrooğlu, Nikolaki 34
Melek, Abdurrahman 56
Melen, Ferit 494, 506
Memik, Fatma 327
Menderes, Adnan 98, 101, 306, 344, 555-558, 560
Menemencioğlu, Hasan 36, 47, 246, 279, 298
Menemencioğlu, Nûman 145, 148, 153-155, 157, 160, 164-167, 171, 174, 175, 178, 179, 181-183, 189-191, 193, 196, 197, 199, 203, 205-208, 216, 217, 223, 227, 231-233, 240, 241, 243, 244, 246, 249-256, 258, 259, 270, 280, 281, 298, 299, 504, 505, 573, 575
Menteşe, Halil 264
Mersinli, Cemâl Paşa 45, 51
Mevhibe (İnönü) Hanım 137
Mısır 126, 151
Midilli 166
Millî Kalkınma Partisi 558, 559
Millî Korunma Kânunu 136, 289, 314, 318, 371-443, 428, 429, 443, 450, 455, 463-465, 467-471, 539, 567
Millî Korunma Mahkemeleri 455, 465, 470
Mimaroğlu, Reşat 303
Miralay Sâdık 46
Molotov 154, 158, 174, 175, 235
Molla, Necmettin 489
Montrö Antlaşması 186, 187, 240, 246, 248, 249, 251, 253
Morkaya, Burhan Câhit 217
Moskova Konferansı 175-178, 183, 205
Moyzisch 204
Mursal, Abdullah 110
Mussolini (Duçe) 169
Musul 166

N

Nâdi, Nâdir 217, 242, 265, 274, 509
Nâdi, Yunus 15, 48, 78, 136, 293, 413-415, 462, 491
Nâil, Hüsnü 397
Nemli, Mithat 332
Nesin, Aziz 212
Neyir, Mustafa 274
Noyman, Şükrü 68, 69
Nûman, Nâsum 34
Nyon Antlaşması (ve Konferansı) 281

O

Oğuzkan, F. 213
Okan, Şükrü 294
Okyar, Fethi 47, 54, 279
Olgunsu, Hâmit 333
Omurtak, Sâlih 159, 202, 238
Onaran, Hâlit 101
Onat, Hikmet 294, 451
Oniki Ada (Ege Adaları) 145, 158, 160, 166, 167, 171, 177, 182, 186, 204, 205, 237, 269
Onur, Hayri 130
Oral, Câvit 522
Oran, E. 534
Orbay, Kâzım 237, 238

Orbay, Rauf 41-44, 106-110, 252, 293
Orhon, Orhan Seyfi 210, 215, 217, 226
Orhon, Zihni 98, 100, 101
Orhun 219, 220, 227
Orkun, Hüseyin Nâmık 213, 228
Osma, Bülent 294, 309, 328
Osten, Necmi 328
Otaman, Necdet 308

Ö

Öcal, Cemâl Oğuz 228
Ödül, Âtıf 338
Ödül, Şevket 98, 99
Ögel, Şükrü Ali 88
Ökmen, Mümtaz 18, 47, 64, 66-69, 75-77, 88, 197, 277, 280, 308, 309, 320, 411, 449
Ökte, Fâik 479, 486, 489, 494, 495, 500, 505, 508, 510-512, 516, 517
Öney, Münir 130
Örgeevren, Süreyyâ 309
Örs, Kâmuran 294, 534
Öymen, Hıfzırrahman Râşit 294, 328
Özalp, Kâzım 182, 265, 273, 300, 334
Özbaşatak, Hulûsi 308
Özbek, Hamza Sâdi 211, 228
Özdamar, İstamat 34, 293
Özdamar, Hüseyin Hüsnü 293
Özer, Yusuf Ziyâ 293
Özgeevren, Süreyyâ 308
Özgelen, Necdet 211
Özgür, Zeki 228
Öztrak, Fâik 13, 14, 18, 47, 272, 273
Öztürk, Râsim 112
Öztüzün, Nâili 308

P

Pamuk, Şevket 438, 440
Papen, Franz 162, 171, 199-208, 227, 232, 233, 236, 238, 240, 242-244, 248, 249, 252-254, 256, 263, 266-268, 504, 505
Pars, Muhittin Baha 549, 550, 552
Pasin, Rıfkı Refik 294, 328
Pavlov 270
Pekcan, Hâmit 294, 328
Pekel, Gâlip 381, 382
Peker, Recep 16, 18, 64, 67, 68, 130-132, 197, 218, 280, 282-284, 298-302, 373, 532-534, 549, 556, 569
Pektaş, Mihri 308, 309
Pekün, Aziz 306
Petrol Ofisi 392, 394, 397, 429
Polonya 163, 231, 245, 269
Poroy, Nâzım 89, 299
Portekiz 181, 237, 561
Potsdam Konferansı 559

Q

Quebec Konferansı 170

R

Rahmi Bey 41, 42
Rânâ 45, 46
Recep Zühtü (Soyak) 36, 361
Refah Olayı 115, 126-134
Ren 269
Renda, Abdülhâlik 46, 56, 277, 298, 306, 308, 319, 442
Rızâ, Ahmet 454
Ribbentrop 199, 200, 203, 205, 237, 240, 259, 260
Romanya 143, 149, 153, 155, 162, 164, 170, 173, 178, 179, 187, 223, 243, 245, 247, 269, 270
Roosevelt 142, 145, 158, 168-170, 185, 186, 188-191, 193, 194, 206, 239, 272

S

Sabahattin, Âli 220, 221
Sabancı 507
Sâbis, Ali İhsan 41, 228
Sabuncu, İsmâil 88
Sâcit, Ali 34
Sadak, Necmettin 184, 223, 360, 448, 573
Sadrâzam Sâlih Paşa 41
Safâ, Peyâmi 217
Sağıroğlu, Sâbit 36
Sağıroğlu, H. 534

Saka, Hasan 20, 115, 251, 256, 265, 272, 273, 277, 278, 299, 306, 310, 318, 322, 327, 547, 573
Sakız 166
Salazar 561
San Fransisco Konferansı 272, 547, 548, 555
San Fransisco Barış Antlaşması 274
Sancar, Necdet 224, 228
Saraçoğlu, Şükrü (ve Hükûmeti) 13, 47, 81, 137, 138, 148, 150, 160, 163, 165, 166, 173, 201, 206, 219, 220, 249-253, 256, 258, 260, 264, 265, 268, 275, 277-284, 298-303, 306, 327, 329, 343, 344, 350, 355, 356, 365, 383, 411, 414, 416-418, 423, 424, 438, 441, 449, 459-461, 470, 472, 475, 480, 481, 482, 490, 506, 508, 509, 511, 515, 520, 526, 536, 543, 549, 555-557, 567, 573, 575
Sarhan, Haldun 328
Sarıdal, Vehbi 294, 328
Sarper Selim 250
Satır, Kemâl 294, 308
Savran, Cevdet Nâsuhi 113
Saydam, Refik (ve Saydam Hükûmeti) 13-15, 18-20, 29, 42, 46, 48, 52, 54, 60, 62, 76, 87, 89, 90, 108, 275-277, 279, 280, 344, 347, 351, 365, 366, 380-383, 385, 388, 410-412, 414- 419, 423, 424, 428, 430, 432, 444-448, 456, 477, 567, 574
Sayman, Mecdi 75
Sazak, Emin 118, 120, 265, 287, 518, 522, 534, 555, 556
Selçuk, Hamdi 110
Selek, Câbir 308
Serbest Cumhuriyet Fırkası 554
Serdar, Münir 309
Sertel, Sabiha 340, 343, 473
Sertel, Zekeriyâ 50, 51, 78, 216, 222, 263, 267, 340, 342, 343, 345-347, 349, 354, 357, 414, 415, 451, 452, 462, 463, 471-473, 477-479
Sevengil, Refik Ahmet 294, 309
Sevük, İsmâil Habip 294
Sevüktekin, Kâzım 319
Sıdal, Ziyâ 309
Sıkıyönetim 135, 228, 229, 273, 450, 451
Sıkıyönetim Mahkemesi 128, 273, 450, 451
Sılan, Necmettin Sâhir 306
Sılay, Tevfik Fikret 13, 47, 54, 87, 98, 101, 130, 327
Sinekli Bakkal 45
Sipâhi, Emin 505, 506
Siren, Celâl Sait 36, 294, 298-300, 311, 556
Sirer, Reşat Şemsettin 294
Sirmen, Fuat 89, 91, 130-132, 298, 299, 311, 317, 446, 449
Sirmen, Talât 54
Sisam 166, 171
Somyürek, Hasan Vâsıf 99, 101
Soyak, Hasan Rızâ 35, 344
Soydemir, Zeki 328
Soymak, Münir 101
Soysal, Mümtaz 571
Sökmen, Tayfur 56
Sökmensüer, Şükrü 36, 328, 392
Stalin 142, 151-153, 155, 169, 175, 176, 185-187, 239, 260, 261, 271, 272
Steinhardt 182, 238, 239
Subaşı Örgütü 393, 413
Sûriye 162, 166, 171
Süleyman, Hayrettin 406
Sümer, Nûrullah Esat 36, 40, 299, 534

Ş

Şâhin, Sâlih 112
Şâhinbaş, Osman 98, 99
Şarlan, Hamdi 308, 309, 523
Şeker Şirketi (Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi) 40, 397
Şenel, Cebbar 228

T

Taflı, Cevdet 112
Tahran Konferansı 185-188, 206
Talât Paşa 202
Tan, Hasan Hayri 35
Taner, Muhittin 328
Tankut, Hasan Reşit 98, 100, 101
Tanpınar, Ahmet Hamdi 294
Tanrıöver, Hamdullah Suphi 550, 551
Tanyu, Hikmet 228
Taptas, Nikola 34, 294
Taranto Âilesi 512, 513
Tarhan, Ali Râna 13, 47, 54, 89-91, 265, 272, 273, 277, 316-318, 328, 357, 380, 432, 551
Tarhan, Abdülhak Hâmit 36
Tarman, Tevfik 98, 101
Taşkıran, Tezer 328, 330
Tecer, Ahmet Kutsi 294, 328
Tecirli, Mehmet 110
Tekeli, Esat 294, 308, 309, 328, 480, 486, 489
Tekelioğlu, Sinan 36
Tengirşenk, Yusuf Kemâl 130, 132-134, 293
Tepeyran, Ebubekir Hâzım 36
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 106, 338, 554
Teutonia 267
Tevet(oğlu), Fethi 228
Tınaz, Nâci 13, 47
Ticâret Ofisi 392, 394, 406, 429
Timuçin, Ziyâ 130
Timur, Taner 28, 80, 81
Tiridoğlu, Alâaddin 308, 327
Tiritoğlu, Fahrettin 100, 101
Togan, Zeki Velidi (Başkır) 211, 224, 226, 228
Tokat, Emin Aslan 89, 382
Toker, Metin 137, 230, 344, 345, 352, 353, 357, 442, 552, 578
Tonguç, İsmâil Hakkı 122
Topçuoğlu, Nazmi 47, 293, 382, 447, 448
Toprak, Zafer 476
Toprak Reformu (Çiftçiyi Topraklandırma Kânunu) 329, 554
Toprak Mahsûlleri Ofisi 390, 392, 395, 396, 407, 420, 473
Toprak Mahsûlleri Vergisi (ve Kânunu) 441, 519-526, 567
Toydemir, Cemil Câhit 202
Trablusşam 166
Truman Doktrini 548
Tugaç, Hüsâmettin 294, 309
Tuna, Orhan 403-405
Tunalı, Mustafa 308
Tunca, Cemâl 88
Tunçay, Mete 573
Türancılık (Türkçülük ve Irkçılık) 210-230, 247, 270, 287, 349, 358, 359
Turgut, Şevket 309, 328
Tuzer, Ahmet Fikri 18, 20, 47, 56, 58-60, 62, 63, 70, 74, 79, 85, 87, 90, 92, 94, 96, 97, 103, 275-277, 280, 282, 284
Tümtürk, İsmet 211, 228
Türel, Ali Rızâ 89, 91, 131, 132, 298, 299, 311
Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması 158
Türk-Alman Ticâret Antlaşması 208, 240, 254, 260, 368
Türk-Alman Kredi Antlaşması 365
Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu 82
Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu 82
Türk-İngiliz Kredi Antlaşması 365
Türk-İngiliz-Fransız Antlaşması (Üçlü İttifak Antlaşması) 167
Türk Kökenli Müslüman Esir Sovyet Askerleri (Ordusu) 270
Türk Kültür Birliği (Türkistan Gençler Birliği) 210
Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması 546
Türk Yurdu 210
Türkân 45, 46
Türker, Berç 34, 132, 293, 380
Türkeş, Alpaslan 228
Türkische Post 228, 237, 267
Türkiye Komünist Partisi (TKP) 212
Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (TSEKP) 212
Türkkan, Rehâ Oğuz 211, 213, 224,

226, 228
Türkmen, Abdülgâni 110
Türkmen, Halil 87

U

Uluç, Suphi Bedir 110
Uludağ, Osman Şevki 118, 286
Uluğ, Nâşit Hakkı 36
Uluğer, Abdurrahman 212
Ulusoy, Hüseyin 294
Unaner, İhsan 213
Uran, Hilmi 17, 20, 56, 80, 90, 127, 223, 277, 299-301, 494, 515, 572, 578
Uras, Esat 18, 88, 98, 100, 308
Uras, Aziz 294
Uraz, Saadettin Rızâ 99, 101
Us, Âsım 18, 28, 29, 44, 136, 182, 183, 196, 235, 262, 264, 273, 360, 400, 425-427, 442, 444, 551
Us, Hakkı Târık 36
Uslu, Feyzullah 328
Uz, Behçet 36, 280, 298, 303, 331-334, 411, 416, 418, 462, 470
Uzer, İsmâil 309
Uzer, Tahsin 36
Uzgören, Vedid 37, 306

Ü

Ülgen, Mehmet Ali 130
Ülgen, Zihni 88
Ülkümen, Lütfü 328
Ülkümen, Selahattin 237
Ünal, Kemâl 77
Ünver, İzzet 489
Ürgüplü, Suat Hayri 36, 218, 298, 301-303, 330, 331, 489, 490

V

Varlık Vergisi (ve Kânunu) 289, 341, 342, 350, 441, 475-519, 526, 541-543, 567
Velid Ebuzziyâ 217
Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet 330-335, 363, 545
Vişinski 189
Vlasof 211

W

Washington Konferansı 168
Weisband 255, 572
Weizsaecker 198
Wilson 160, 196

Y

Yalçın, Hüseyin Câhit 136, 256, 503
Yalman, Ahmet Emin 111, 136, 215, 217, 226, 256, 257, 266, 292, 293, 303, 304, 310, 318, 340, 341, 345, 351, 353, 358, 411, 413, 415, 450, 453, 455, 456, 462, 475, 478, 503
Yalman, Hamdi 88
Yalta Konferansı 272, 273, 547
Yaraş, Nazmi 309
Yargı, Salâh 118, 121, 308, 309, 480
Yaşaroğlu, Hâlit 309
Yaycıoğlu, A. 534
Yazıksız, Necip Ali 36
Yetkin, Suut Kemâl 294, 328
Yirmiyedi Mayıs 377
Yılancıoğlu, Hakkı 77
Yöntem, Ali Cânip 293
Yörük, Ziyâ 328
Yörüker, Mehmet Ali 64, 76
Yugoslavya 245, 269
Yunanistan 269, 271
Yunus, Şehime 89
Yurdakul, Mehmet Emin 294
Yurdakul, Abidin 308
Yurt ve Dünyâ 341, 359
Yücekök, Nâkiyettin 36
Yücel, Hasan Âli 13, 47, 88, 119, 120, 122, 280, 298
Yürüyüş 359
Yüksel, Osman 220
Yüzellilikler (ve Affı) 273

Z

Zeki, Sofuoğlu 211
Ziraat Bankası 113